

ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты,
көрнекті ғалым, абайтанушы, ақын, драматург, аудармашы
Қайым Мұхамедханұлының 110 жылдығына арналған
«Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы және ұлттық руханият»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

ӘОЖ: 821.512.122.0
ББК: 83.3 (5 Қаз)
Қ 70

**Жалпы редакциясын басқарған
Шәкәрім университетінің ректоры
Д.Р. Орынбеков**

Редакция алқасы: Смағұлова А., Мұсағалиева К., Сәмекбаев Ә., Қабышев Т.

ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, көрнекті ғалым, абайтанушы, ақын, драматург, аудармашы, Қайым Мұхамедханұлының 110 жылдығына арналған **«Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы және ұлттық руханият»** Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының (10 сәуір 2026 жыл) материалдары / Бас редакторы: Д.Р.Орынбеков. – Семей: Шәкәрім университеті, 2025. – 395 б.

ISBN 978-601-313-265-5

Жинаққа «Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы және ұлттық руханият» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары енгізілді.

Жинақ жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылық құрамына, докторанттарға, магистранттар пен студенттерге және мектеп мұғалімдеріне арналады.

ӘОЖ: 821.512.122.0
ББК: 83.3 (5 Қаз)
Қ 70

ISBN 978-601-313-265-5

© Шәкәрім университеті, 2026

Орынбеков Думан Рымғалиұлы
Шәкәрім университетінің ректоры

**Құрметті конференция қонақтары, қадірлі ғалымдар,
әріптестер, ұстаздар мен білім алушылар!**

Сіздерді Шәкәрім университеті қабырғасында ұлт руханиятының көрнекті өкілі, әдебиет зерттеушісі, абайтанушы ғалым, ақын, драматург, аудармашы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Қайым Мұхамедханұлының туғанына 110 жыл толуына арналған «Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы және ұлттық руханият» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылуымен шын жүректен құттықтаймын.

Қайым Мұхамедханұлы – қазақ әдебиеттануы мен абайтану ғылымының дамуына өлшеусіз үлес қосқан ірі тұлға. Оның ғылыми мұрасы – ұлттық

руханиятымыздың алтын қоры. Ғалымның Абай мұрасын зерттеудегі еңбегі, қазақ әдебиеті тарихын жүйелеудегі табанды ізденістері бүгінгі ғылым үшін де, келер ұрпақ үшін де аса құнды.

Бүгінгі бас қосудың басты ерекшелігі – Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасын тек еске алу емес, оны заманауи абайтану, текстология, әдебиеттану, гуманитарлық ғылымдар контекстінде қайта пайымдау, жаңа көзқарастар мен тың бағыттарды ұсыну деп білемін.

Қайым Мұхамедханұлының ғұмырынамасын Семей қаласынан бөліп қарау мүмкін емес. Ғалымның бүкіл саналы ғұмыры Шәкәрім университетімен тығыз байланысты. Ғалым Шәкәрім университетінде елу жылға жуық ұстаздық етіп, бірнеше буын филолог мамандарды тәрбиеледі, абайтанудың терең мектептік дәстүрін орнықтырды. Архив деректерін жинау, шәкірт ақындардың мұрасын зерттеу, ғылыми тұжырымдарын дәлелдеу – осының бәрі Семейдегі ғылыми ортада жүзеге асты.

Қайым Мұхамедханұлының ғылыми-педагогикалық қызметі арқылы қалыптасқан рухани сабақтастық, әсіресе бүгінгі жас ғалымдар үшін тағылымды үлгі. Ұлт алдындағы жауапкершілік, тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жолындағы ғалымның жанқиярлық еңбегі абайтану ғылымы ғана емес, қазақ елінің тарихындағы теңдесіз зор ерлік деп есептеймін.

Шәкәрім университеті үшін мұндай ғылыми басқосулардың орны ерекше. Университетіміз ұлт руханиятына қызмет ететін ғылыми бастамаларды әрдайым қолдап, Абай, Шәкәрім, Мұхтар, Қайым сынды ұлы тұлғалардың мұрасын зерттеу ісін басты бағыттарының бірі ретінде жалғастыра береді.

Баршаңызға конференция жұмысына сәттілік, мазмұнды баяндамалар мен нәтижелі ғылыми пікірталас тілеймін. Халықаралық ғылыми ынтымақтастық нығайып, бұл басқосу жаңа идеялар мен тың зерттеулердің бастауына айналсын.

Конференция жұмысына табыс тілеймін!

Сағадиев Ұлан Болатұлы
Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және
әдеби-мемориалдық музей-қорығының директоры

Қадірлі әлеумет!

Қазақ руханиятының тарихында Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеу, сақтау және насихаттау ісінде айрықша орын алатын тұлғалардың бірі – Қайым Мұхамедханов. Ол тек абайтанушы ғалым ғана емес, Абай мұрасын көздің қарашығындай қорғап, оны кейінгі ұрпаққа аманаттаған ірі қоғам қайраткері, ұлт жанашыры. Ер Қайымның Абай музейіне сіңірген еңбегі – қазақ мәдениеті мен ғылымындағы өлшеусіз құндылық.

Абайдың әдеби-мемориалдық музейі 1940 жылы ашылды. Осы тарихи істің бастауында Мұхтар Әуезовпен бірге Қайым тұрды. Ол музейдің ғылыми тұжырымдамасын жасауға, экспозициялық бағыттарын айқындауға белсене атсалысты.

Бүгінгі таңда Абай музейі – қазақ руханиятының алтын қазығы болса, сол қазықтың берік қағылуына ғалымның еңбегі тікелей байланысты. Ол музейді жай ғана жәдігерлер қоймасы емес, ғылыми-зерттеу және рухани тәрбие орталығы ретінде қалыптастыруды мақсат етті. Абайға қатысты деректерді жүйелеу, түпнұсқа құжаттар мен заттарды жинақтау ісін өмірінің басты мұратына айналдырды. Ел ішін аралап, Абайды көрген, оның айналасындағы адамдардың ұрпақтарымен кездесіп, ауызша деректерді қағазға түсірді. Нәтижесінде музей қоры аса құнды материалдармен толықты.

Абай музейі қорын қалыптастырудағы тиянақтылық, Абайдың қолжазбалары, фотосуреттері, тұрмыстық заттары, шәкірттері мен айналасындағы ақындардың мұраларын жинап, олардың шынайылығын дәлелдеу – Қайымның ғылыми принципі.

Әсіресе, Абайдың ақындық мектебі өкілдері – Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Шәкәрім сынды тұлғалардың шығармаларын музей қоры арқылы ғылыми айналымға енгізуі – Қайым Мұхамедхановтың тарихи ерлігімен тең. Кеңестік кезеңде Шәкәрім есімі қудаланған уақытта, оның мұрасын сақтап қалу музей қызметі арқылы жүзеге асты.

Қайым әрбір экспонатқа ғылыми сипаттама жасап, дереккөзін нақтылап отырды. Бұл жұмыс музейді ғылыми тұрғыдан сенімді әрі абайтану ғылымының тірек орталығына айналдырды. Қайраткердің Абай музейіндегі еңбегі тек ғылыми қызметпен шектелмейді. Ол Абай мұрасын бұрмалауға, саяси мақсатта пайдалануға қарсы табанды күрес жүргізді. Осы ұстанымы үшін қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз сотталса да, өз көзқарасынан айнымады. Абай шығармаларының мәтіндік тазалығын сақтау жолында ол көптеген қате басылымдарға қарсы ғылыми дәлелдер келтірді. Қайым Мұхамедхановтың басшылығымен Абай музейі тек экспозиция көрсететін мекеме емес, әдеби кештер, ғылыми конференциялар, кездесулер өтетін рухани ордаға айналды. Ол жас зерттеушілерді тәрбиелеп, музей қызметкерлеріне ғылыми мектеп қалыптастырды. Ғалымның Абай музейіне сіңірген еңбегі – қазақ руханияты тарихындағы өлшеусіз мұра.

Жыл басында Абай музейінде ұстаздың 110 жылдығына арналып Шәкәрім университетімен бірлесе кең көлемді көрме, еске алу кеші өткенін айта кеткен жөн.

Бүгінгі таңдағы «Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы және ұлттық руханият» атты конференция – ғалымның еңбегін халықаралық деңгейде дәріптелуінің даңғыл жолы деп білеміз.

Қайсар ердің мұрасы – келешек ұрпақ үшін үлгі, ерлік пен адалдықтың символы болып қала бермек.

ҒТАХР: 17.09.91

А.С. Еспенбетов
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ.

**ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақ әдебиетін зерттейтін ғылым бүгінде кемеліне келіп, толысты. Тармақталған салалары анықталып, жүйелі құбылысқа айналды. Биік талап, азаматтық көзқарас қажет. Жәй әншейін байбаламға салынып бізде әдебиет жоқ, сын әлсіз, поэзия кенже қалған, ғылым тоқырауда – тағысын тағыларды түйдектете тізбектеп, айналаңа байыппен үңілмей, ештеңені көрмей ділмәрсу жанашырлыққа жатпаса керек. Әдебиетті тұлғалар жасайды, уақыт шыңдайды, тарих таразылайды.

Қазақ әдебиеті тарихында есімі ғасырлар еншісіне тиесілі тұлғалардың бірі – Қайым (азан шақырып қойған есімі Ғабдұлқайым) Мұхамедханов. Қайым Мұхамедханұлының бөліп көрсетуді тілейтін ерекшелігі – әдебиет тарихының асқан білгірі болғандығы. Және де нақтылай түссек оның тек қана тарихи құжаттар мен мұрағат деректеріне ғана сүйенетіндігі. Пәлен айтқан, түген жазған делінетін көбік сөздерді елеп-ескермейтіндігі. Ғылыми айналымға түскен соны монографиялар мен мақалаларды сүзіп өтіп, шындықтан алшақтап кететін тұстарына қатты қынжылатын.

Қайым – ұстаздың мұрасын топтай шолғанда оның үнемі көзауласында болған тақырыптар көкжиегі бедерлене белгі береді. Өмірлік ұстанымына айналған – Абай мұрасын зерттеу, ұлы ақынды қаламгерлік кемелдікке алып шыққан нәр алған үш арнаны қопара көтеру, Абайдың ақын шәкірттері ұғымының табиғатын анықтау, теориялық тұрғыдан тиянақтау, Мұхтар Әуезов ғұмырнамасының қилы кезеңдерін ақтару, әдеби, өңірлік өлкетанудың ашылмаған беттерін парақтау, қазақ мәтінтануының теориялық, практикалық мәселелерін жан-жақты саралау, ұзақ жылдар халық жадынан жасырын келген Алаш ардақтыларының аяулы есімдерін (Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, т.б.) ел-жұртымен табыстырудағы қажымас қайраты, сіңірген еңбегі ерлікке пара-пар.

Шығармашылық тұлға ретіндегі қызметі де қомақты. Әдебиет әлемін қасиетті өлеңді серік етуден бастаған Қайым Мұхамедханұлы Қазақ ССР-інің тұңғыш гимнінің, бірнеше поэмалардың авторы атанды. Драматург Қ.Мұхамедханов қаламынан шыққан «Майданнан майданға», «Комиссар Ғаббасов», «Ер Білісай», «Перне» пьесалары өз алдына жеке әлем. Шариф Камалдың «Қажы әфенді үйленеді», Узеир Гаджибековтің «Аршын-мал-алан», Ежи Юрандоттың «Уақыт сондай» драмалық туындыларын, Н.М. Карамзиннің «Сормандай Лиза» повесін өлеңмен аударуы Мұхамедхановтың азабы мол өнерді де қапысыз меңгергендігін дәлелдейді.

Алайда ғалым мұрасымен мұқият танысқаннан соң оның қайталанбас әдебиет тарихшысы екендігіне ден қоясыз. Халық тарихын өте жетік білуді талап ететін, ғылыми тарих пен көркемдік таным арасындағы байланысты тап бассаң ғана олжаға кенелтетін құпия әлем құжаттарды таңдап, талғап сөйлеспесең мұратқа жеткізе қоймайды. Тарихты жазуға қатынаспайтын қаламгер кемде кем. Халықтың санасы мен рухын асқақтатуға өзінің шығармашылығымен барша қаламгер үн қосады. «Тарихшы мен ақынның айырмашылығы біреу-ақ: біреуі өлеңмен, ал екіншісі қара сөзбен айтатындығында емес, керісінше, бірі өткен оқиға туралы, екіншісі болашақ туралы әңгімелейтіндігінде» (Аристотель). Сұңғыла зерттеуші Қайым әдебиеттің тарихпен етене байланысын әрдайым қаперінде ұстады.

Қайым Мұхамедханұлы әдебиет тарихының шиырланған күрделі мәселелерін жалықпай зерттеуден бір сәт те қол үзген жоқ. Шағын баяндама аясында ғалым көтерген мәселелерді тұтастай көтеру мүмкін еместігін ескеріп, бірнешеуіне ғана тоқталуды жөн санадық.

Саналы ғұмырын Абай мен оның замандастарына, талантты шәкірттеріне бағыштаған ғалым сол дәуірдің тағы да бір ұлы перзенті Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов мұрасына да ерекше көңіл бөлген. Әр жылдары жазылған бірін-бірі толықтыратын, оқырман түсінігін молайта түсетін зерттеулері кейінгі ұрпақ үшін маңызды.

Алдымен ғалым Ш.Ш. Уәлихановтың қазақ тарихындағы алатын орнын жете көрсетеді. «Шоқан – табиғи дарынды, кең ақылды кемеңгер, теңіздей терең ойлы, заманындағы озық пікірлі, алдыңғы қатардағы қайраткер, өз халқын жан-тәнімен шексіз сүйген, бүкіл саналы өмірін, өнер-білімін, бойындағы бір асыл қасиетін туған еліне адал еңбек етуге арнаған патриот... Шоқан – биік жанды, қызу қанды, кіршіксіз ақ көңілді, жарқын жүзді, ер жүректі, жалтаңы жоқ турашыл, әділ, адал азамат», - деп болмыс-бітімін жан-жақты ақтарады. Шоқан өскен орта, білім алған мектептер, отбасындағы үлгілі тәрбие тумысынан ерек жанның ерте оянуына, қатарластарынан оза қанат қағуына ықпал етті.

Ш. Уәлихановтың Әлкей Марғұлан баспаға дайындаған бес томдық асыл қазынасының ішінен ден қоя зерделегені – қазақ ауыз әдебиетінің қазыналары, тарихи жырлар, лиро-эпостық шығармалар, қазақ өлеңінің сан алуан жанрлары, туған халқының тарихы мен шежіресі жөніндегі құнды мәліметтер. Қ. Мұхамедханов аталмыш асылдарымызды ұқыптылықпен жинастырғанына тәнті болады. Бұлардың ішінде қайта-қайта оралып, әбден тиянақтап тексергені Шоқанның Семей жерінде болуы, ондағы жинаушылық, зерттеушілік қызметі.

Семей өңіріндегі қайталанбас сәулет өнерінің туындысы, махаббат мұнарасы – «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» ескерткіші. Шоқанның қызығушылығын туғызып, бірнеше еңбектеріне арқау болған махаббат дастаны төңірегіндегі тарихи деректер мен аңыз әңгімелерді жинақтай келе ғалым өз пікірлерін білдіреді. Ыстықкөл сапары жазбаларында келтіргеніндей «Қозыкөрпеш бейіті деп аталатын ескерткішті әдейі арнайы көріп, қағазға суретін түсіріп алмақ болса да қатты жаңбыр жауып, тасыған өзеннен өте алмайды. Сол 1856 жылы күздікүні Ыстықкөл, Құлжа сапарынан қайта оралған жолында Қозыкөрпеш ескерткішіне тоқтап, төрт адамның тастан салған мүсінін қағазға түсіріп алады. Шоқан салған төрт мүсіннің біреуінің басы жоқ».

Қ. Мұхамедханов зерттеу барысында бүгінгі күнде [1985 ж. – А.Е.] ескерткіш жанындағы төрт мүсіннің бірде-бірінің жоқтығына қынжылады. Какен: «Г.Н. Потаниннің тапсыруымен соңғы рет (1917) Қозыкөрпеш ескерткішін зерттеген семейлік художник А.Н. Белослюдов 1918 жылы 9 январьда Потанинге жазған хатында: «Қозыкөрпеш ескерткішінде екі рет болдым. Тастан жасалған бейнелер енді жоқ. Оның екеуін Германияға алып кетіпті», - дейді. Қолмен ұстап, көбен көрген дүниеден тал түсте айырылып қалуымыз мұрагерлігімізге сын.

Қ. Мұхамедхановтың шоқантануға қосқан сүбелі үлесі – «Белгілі суреттің белгісіз тарихы». «Жұлдыз» журналының 1982 жылғы жетінші санында жарық көрген. Ш.Ш. Уәлиханов пен Ф.М. Достоевскийдің бірге түскен суреті. Бұл суреттің маңыздылығы сонда – Уәлиханов пен Достоевский екеуінің бізге жеткен, әзірше, бірден бір фотобейнесі. Сол сурет бойынша Семей қаласындағы Ф.М. Достоевский музейінің жанында бой көтерген әсем ескерткіш бар. Суреттің тарихы жөнінде – қашан, қайда түскендігі төңірегінде жазылған жазушылардың, ғалымдардың, өлкетанушылардың ізденістері әр тарапқа бастап әкетеді. Б. Герасимов, П. Косенко, С. Марков, Н. Ивлев, А. Сатаев пікірлері сурет тарихында анықтауды қажет ететін тұстарға мегзейді.

Алдымен ғалым Достоевский мен Шоқанның Семей қаласында қашан және неше рет кездескенін зерттеген. Нәтижесінде екі ұлы тұлғаның Семей қаласында тұңғыш дидактасуы 1855 жыл, екінші рет 1856 жылдың сәуір айында, үшінші мәрте 1856 жылдың күзінде Ыстықкөл сапарынан оралғанда, ең соңында 1858 жылы Шоқан Қашқар сапарына аттанар шақта жүздескендігін дәлелдеген. Көптеген деректерді салыстыру барысында Какен төмендегі

қорытындыға келген: «1858 жылы Шоқан, өзінің атағын бүкіл әлемге жайған қиын сапарға – Қашқарға бара жатқан жолы Семейге келіп Достоевский досымен жолығып, көп әңгімелесіп, сыр шертісіп, қоштасып аттанды. Сол жылы Достоевскиймен бірге суретке түседі». Нақты деректі ұсына отырып фотосурет тарихының бұрмалану себептерін де көрсетіп береді. Сонымен «жаңсақ жорамалдардың туу себебі кейінгі жылдары көп жарияланған, кітап, газет-журналдардың беттерінде басылып жүрген Достоевский мен Шоканның суреттерінің фотокөшірмелерінде түсінік берілген ешбір жазудың жоқтығынан болуы керек. Ал, шынында сурет астында түсінік беретін жазу болған... Достоевский мен Шоканның бірге түскен фотосуреті Федор Михайловичтің революциядан бұрын басылған шығармалары жинағының төртінші томынан алынған. Кітаптағы сурет астында ап-айқын басылған мынандай түсінік сөз бар: «Ф.М. Достоевский и Чокан Валиханов (С фотографии снятой в Семипалатинске. 1858 год)». Шағын мәселе ретінде қарамай, ғылымда үлкен, кіші проблема болмайтындығына назарымызды аударды. Шындыққа тек қана деректерге сүйеніп жетуге мүмкін екендігін тағы да дәлелдеп береді.

Қазақ әдебиеті тарихын зерделеуге бағыштаған күрделі еңбектері ішінде оқшау туындысы – «Бұхар жырау». Алғаш «Қазақ әдебиеті» газетінің екі санында (1982, 30 июль; 1982, 6 август) баспа көрді. Кейінірек ғалымның он томдық жинағының екінші томында толық нұсқасы жарияланды.

Қ. Мұхамедханұлы өзіне тән байыптылықпен жыраудың өмірі мен шығармаларының зерттелу жайына мұқият тоқталған. Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Г. Потанин, М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, М. Мағауин, Ы. Дүйсенбаев, Х. Сүйіншәлиев, т.б. еңбектерін сүзгіден өткізген. Әсіресе, Құрбанғали Халидидің «Тауарих хамса», әдебиет үлгілерінің білгір жинаушысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қазыналы мұраларын басты назарда ұстаған.

Бұхар жыраудың туған, өлген жылдары, дүниеге келген және жерленген жерлері жөнінде келелі әңгіме өрбітеді. Бұхарды зерттеудегі Мұхтар Мағауиннің «Қобыз сарыны» (1968), «Алдаспан» (1971) еңбектеріне зор құрметпен қарайды. «Тоқсан үште қария» дегенді Бұхар қай кезде айтты? Оны дәлелдеу қиын. Мағауин: «Бұл сөздер Абылай өлген 1781 жылдың өзінде-ақ айтылды дейікші» деп дәлелдемек болады. Бұл сүйенер басқа дерек болмағандықтан, амалсыздықтан айтылған, жадағай жорамал ғана, дегенмен бұрынғы зерттеушілердің Бұхар 1693 жылы туған деген ешбір негізсіз пікірлеріне қарағанда, Мағауиннің Бұхарды 1688 жылы туған деп ғылыми жорамал жасауы тарихи шындықтан аса алшақ кете қоймайды», -деп бір қорытындылап тастайды. Және М. Мағауиннің әдебиеттегі ерлікке парапар ісіне ағалық, әріптестік ілтипатын төгілте түйдектейді: «Бұхар өмірі хақында да біздің білеріміз тым тапшы. Жыраудың туған-өлген жылдары жайында да нақты деректер жоқ. Оның қанша жасаған адам екені де белгісіз»... Мағауин сол қиындықтан қашпай, ғылыми батылдық жасап, тарихи шындықты ашудың жолын іздеп, зерттеу ісіне әдебиетшілерге ой салатын еңбек еткен. Бұхар туралы бұрынғы айтылып, жазылып, бір кітаптан бір кітапқа көшіп жүрген дұдамал пайымдауларды қайталамай, өзінше зерттеу жолына түскен». Нағыз ғалымға тән мінез. Атақ, дәрежесіне қарамай, еңбегінің нәтижесімен бағалау аға ғалымның берік қалыптасқан ұстанымы.

Аталмыш мәселелердің түйінін шешуді көздеген Қ. Мұхамедханұлы бұрыннан ғылыми айналымға түскен баспасөздегі деректер мен архив қойнауындағы құжаттардан басқа аса құнды екі дереккөзге сүйенеді. Біріншісі – әйгілі Саққұлақ шешеннен қалған алпыс беттік қолжазба. Әкесі тарихта белгілі Бапан биден (Қанжығалы Бөгенбай батырдың тұқымы) қалған қазына. Саққұлақ шешеннің баласы – Ерәлі. Ерәліден Тұрсынбай. Тұрсынбай Ералиев – филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Қайым Мұхамедханұлы екеуі Семей мемлекеттік педагогикалық институтында бірге қызмет жасаған. Әңгіме, қалжыңдары жарасқан ұстаздарымыз еді. Қолжазба Тұрсынбай ұстаздың қолында сақталып келген. Көзі тірісінде Тұрсынбай ақсақал Қайым ағаға: «Ерәлі қарттың қолжазба жинағынан тәбәрік» ретінде сыйлаған. Екіншісі – «Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина» (1972) жинағы. Онда Бұхардың немересі Құрекеден Г.Н. Потанин жаздырып алған жыраудың бір топ

шығармалары Ленинград архивінен алынып тұңғыш рет жарияланған. Жинақ соңында берілген түсініктерде құрастырушылар Н.С.Смирнова, С.А. Қасқабасов, Е.Д.Тұрсынов: «Тексты песен Бухар-жырау воспроизводятся по рукописи из фонда И.Н.Березина (ЛО ИВ АН СССР, ф.5, №1, л.7 и др.). К Березину они попали от Г.Н.Потанина, который получил их в 1880 г. в округе Баян-аула, где тогда находился аул Мусы Чорманова. В этом ауле Г.Н. Потанин, возвращаясь из Монголии, остановился на неделю для сбора казахского фольклора... Как следует из письма неизвестного автора (возможно Мусы Чорманова – Н.С.) к Имантаю Сатпаеву, написанного по просьбе Потанина, от внука Бухар – жырау Куреке (полное имя Курманбай) были получены песни его деда» (с.354-355), - деп жан-жақты мәліметтер берген. Көрсетілген екі дереккөз Мұхамедханов – зерттеушінің жаңа пайымдар жасауына мүмкіндік туғызған.

Бұрынырақ Бұхардың өмірбаяны туралы мәліметтер жоққа тән, ауызша туған, аңызға айналып кеткен деректердің өзі шамалы сияқты пікірлер еріксіз ығысып, құжаттарға жол береді. Бірін-бірі жоққа шығарған, кереғар дәйектер жүйелі ізденіс, толассыз талпыныс, ұзақ жылдар сарыла соңына түсу ғылым үшін аса қажетті, әрі құнды түйіндер жасауға мүмкіндік туғызды.

Қайым Мұхамедханұлы мынандай қорытындыға келеді:

1. Бұхар жыраудың дүниеге келген жері – Бұхар хандығының жері, Бұхар қаласының маңы (Бұхара қазіргі Өзбекстандағы Бұхара облысының орталығы) болады. Өскен ортасы, көп уақыт өмір сүрген жері – Оңтүстік Қазақстан.

2. Бұхардың өлген жері туралы әуелде (1931 ж.) Сәкен Сейфуллин айтқан: «Бұхар жыраудың моласы Баянауылда, Далба тауының ішінде» деген сөз тарихи шындық.

3. Біздің дәлелдеуіміз бойынша, Бұхар 1685 жылы шамасында туып, 1777 жылы 92 жасында өлген. Бұл жөнінде Ерәлі ақсақалдың берген мәліметінен алшақтық жоққа тән (Көп томдық жинағы, 2-том, 77-78 б.).

«Қазақ әдебиеті» газетінде Бұхар жырауға арналған мақалалар циклі жарық көргеннен соң көп ұзамай энциклопедист-ғалым, академик Әлкей Марғұлан: «Бұхар жырау мен Мұхтар туралы жазғандарың зор ақылға келеді, ғылым жолымен жақсы жазылған екені байқалады», - деп қуанышын бөлісіпті. Бұл – Қайым ағаға зор құрмет, шынайы баға.

Қ. Мұхамедханұлы Бұхар жырау шығармаларының жариялануы (екі толғаудың бірігіп кетуі, сөздерді дұрыс ұғынбау), мәтінде ұшырасатын ойсырап тұрған кемшіліктер жөніндегі ойлары жеке қарастыруды тілейді. Бұл жолы текстология мәселесіне көңіл бөле алмадық. Қазақтың ұлы ғалымы Шоқан Уәлиханов пен Бұхар жырау шығармашылығына қатысты өзекті мәселелермен шектелдік. Қайым – ұстаз көтерген әдебиет тарихының кезек күттірмес мәселелері әлдеқайда көп.

ҒТАХР: 17.09.91

Д.Қ. Мұхамедхан

Қайым Мұхамедханов атындағы білім және мәдениет орталығы
ҚР, Алматы қ., mukhamedkhandina@gmail.com

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ XX ЖӘНЕ XXI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНА ҚОСҚАН РӨЛІ

Қайымның ғалым – ізашар ретіндегі қазақ халқының тұтас құндылықтар қабаттарын ашуда, сақтауда және қайта жаңғыртудағы, сондай-ақ XX ғасырда халықтың рух биігін сақтаудағы рөлі өлшеусіз. Оның тұлғасы, көшбасшылығы мен ерлігі, адам, ғалым және азамат құқықтары жолындағы күресі бүкіл әлем үшін өзекті болып қала береді. Оның ғылыми және аудармашылық еңбектері XXI ғасырда да әртүрлі халықтарды біріктіруді жалғастыруда. Қайым – мәңгілік Ер қазақтың, адал азаматтың және әлем азаматының жарқын үлгісі.

***Тірек сөздер:** Мұхамедхан Сейітқұлов, Қайым Мұхамедханов, Әке мен бала, Ер қазақ, Абай-Алаш, Ұстаз бен шәкірт, педагогикалық сабақтастық, абайтану, шәкәрімтану, алаштану, әуезовтану, Әлем азаматы*

Қайым Мұхамедхановтың туғанына 110 жыл толуына орай тағзым етуге келгендеріңіз үшін рахмет. Бұл іс-шараны ұйымдастырған Шәкәрім университетінің ұжымына алғыс білдіреміз. Биыл еліміздің барлық өңірінде Қазақстан халқы Қайым Мұхамедхановтың рухына тағзым етіп жатыр.

Көптеген іс-шаралардың ішінде Астанада Академиялық кітапхана, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет және Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты халықаралық конференциялар өткізілді. Бұл жиындарға Америка, Түркия, Татарстан, Әзербайжан, Башқұртстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Ресей ғалымдар қатысты. Сарапшылардың айтуынша, Қайымның тұлғасы, оның еңбегі тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлем халықтары үшін де аса құнды [1].

Қайым – ер қазақ. адал азамат. әлем азамат. Оның өткен ұрпақтардың жады алдындағы жауапкершілік сезімі және халқымыздың болашағына деген жауапкершілігі өте жоғары болды.

Қайым Мұхамедхановтың бойында сан алуан таланттар ғажайып үйлесім тапты: ол – ғалым-текстолог, ақын және аудармашы, драматург, тарихшы әрі историограф, архивист, өлкетанушы және заман шежірешісі, көптеген тарихи тұлғалардың тұңғыш био-библиографы, энциклопедист және фольклортанушы, Абайдың алғашқы музейін (1940) ұйымдастырушы, Қазақ КСР Мемлекеттік Әнұраны мәтінінің авторы (1945).

Мұхтар Әуезовтің ең алғашқы, адал шәкірті әрі сенімді серігі ретінде ол әкесі мен оның серіктері – алашордашылардың ісін лайықты жалғастырып, ұмыт болған жүздеген есімдер мен әртүрлі графикада сақталған мыңдаған мәтіндерді қайта жаңғыртып, көптеген тарихи тұлғалардың шығармашылық мұрасын ақтап, ғылыми айналымға енгізді.

Қайсар ғалым XX ғасыр тарихында тәуелсіз Қазақстанның рухани-мәдени құндылықтары үшін күрестің символы болып қалды. Оның ХХІ ғасырдағы Қазақстанның дамуы, ғылым, мәдениет пен білімнің өркендеуі, «Адал азаматты» тәрбиелеу және халықтың биік рухын сақтау жолындағы рөлі баға жетпес. Ғалымның ғылыми, аудармашылық және шығармашылық мұрасы ХХІ ғасырда түрлі халықтар үшін де мәңгілік құндылық болып табылады. Әлем азаматы ретінде ол жастайынан бастап бүкіл ғұмыры бойы адамдарды ағартуға, біріктіруге қызмет етті.

Қайым Мұхамедханов өз өмірін халық мұрасын сақтауға және ағартушылыққа арнады.

«Қайым Мұхамедханов – ұстаздарға да ұстаздық етіп жүрген ойлы азамат», – Мұхтар Әуезов оның педагогикалық қабілетті осылай бағалады. Семей педагогикалық институтта студент кезінен, яғни бірінші курсынан бастап оқытушылық қызметке араласып, өмірінің соңына дейін осы оқу орнымен тығыз байланыста болды. Ғалым қай жерде қызмет етсе де – Абай музейде, Семей облысы бойынша Кеңес жазушылары одағының уәкілі, немесе Ғылым академиясында – әрдайым ұстаздық жолды жалғастырып, Қазақстанның көптеген буын азаматтарын тәрбиеледі.

Бұл университетке Шәкәрімнің есімі Қайым Мұхамедхановтың осы мәселені алғаш көтеріп, табанды түрде күрес жүргізуінің арқасында берілді. Мәселенің тарихына жүгінейік. Қайымның әкесі Мұхамедхан Сейітқұлов Шәкәрім және Алаш қайраткерлер, сол дәуірдің көптеген көрнекті тұлғаларымен тығыз байланыста болған. Ол Алаш қозғалысын меценат ретінде қолдап, көптеген игі істердің жүзеге асуына ықпал етті. Сонымен қатар қиын кезеңдерде көптеген адамдарға М. Әуезов, алашордашылар, көптеген басқа танымал тұлғаларға көмектесіп, олардың өмірде өз орнын табуына жәрдемдесті.

Қайым бала кезінен көрнекті тұлғаларды танып өсті, олардан тәлім алып, тапсырмаларын орындады. Ол Шәкәрімді өз көзімен көрген. 1940 жылы Қайым Мұхамедханов Шәкәрімді Абайдың шәкірттері қатарына енгізіп, оның мұрасын терең зерттей бастады. Сол кезеңнің өзінде-ақ ол Абай мен Шәкәрім канондық мәтіндер сақталып, ғылыми айналымға енуіне өлшеусіз үлес қосты.

Шәкәрім шығармашылығын ақтау жолында Қайым Мұхамедханов қырық жылға созылған үздіксіз ғылыми және азаматтық күрес жүргізді [2, б. 46-51; 3, б. 182-191]. Ресми тыйым алынғаннан кейін-ақ, келесі күні 15 сәуірде 1988 ж. Қайым Мұхамедханов елімізде бірінші болып Шәкәрім туралы «Семей таңы» және «Қазақ әдебиеті» газет беттерінде мақалалар жариялап, оның өмірбаянын, фото, құжаттар және өзі сақтап қалған, қалпына келтерген шығармаларын жарыққа шығарды. Ал оған дейін ол бұл мәселені ректор Панинның алдында көтеріп, Шәкәрімнің есімін педагогикалық институт атауында мәңгілікке қалдыру жұмысы істеді.

Еліміздегі Алаш қайраткерлері туралы алғашқы жарияланымдар да Қайымның еңбектері болды. Сталиндік режим оларды жойды, ал ол әкесінің өсиетіне сай олар туралы естелікті және олардың мұрасын сақтап қалды және қалпына келтірді, өмірбаяндарын жазды. Сонымен бірге фотосуреттерін жинап, ондағы тұлғаларды анықтады, құжаттарын тауып, жан жақты зерттеді [4].

Төкен Ибрагимов деректі фильмде айтқандай: «Өзім КазПИ-ді бітіріп, небір ғұламалардың дәрісін тыңдадым. Бірақ 1969 жылы Семейге келгенге дейін Алаш арыстары туралы естімеппін, ешкім айтпайтын. Соның бәрін Қайымның үйінде өз аузынан естідім. Егемендік алған соң барлық еңбегін халық оқыды.

Семейдегі қара шаңырақ Абай музейі болса, оның да негізін қалаған. Бүкіл Семейдің тарихын білген адам. Ол Шоқан Уәлихановты терең зерттеді. Ол театр өнер тарихын да әріден қозғайтын сұңғыла адам еді», – деді Төкен аға [5].

Ал қазақ театры Қайымның әкесінің үйінен басталады. Мұхамедхан Сейітқұлов өз үйінде Әуезовтің пьесаларының алғашқы репетицияларын ұйымдастырған.

XX ғасырда Қайым тәуелсіз Қазақстан жолындағы күрес тарихында мәңгілік рухани символ ретінде қалды. Жылдар бойы бәріне тыйым салынған кезде мұның бәрін сақтап, ондаған жыл бойы күрескен тағы кім болар еді? Егер ол ескі фотосуреттердегі есімдерді анықтамаса, құжаттарды таппаса, олардың шығармаларын қалпына келтірмесе, олардың есімін мәңгілікке қалдырмаса, мұның бәрін кім жасар еді? Өмір бойы әкесінің аманатына адал болып, олардың есімін ұмыттырмай, мұрасын қорғап, сол жолда күрес жүргізді. **ӘКЕ МЕН БАЛА – Мұхамедхан Сейітқұлов пен Қайым Мұхамедханов** пассионарлық тұлғалар, біздің мақтанышымыз әрі ұлттық құндылығымыз. Оларды оқу саласына енгізу қажет.

Университет тарихына қатысты тағы бір дерек:

1970 жылдары Қазақ әдебиет факультеті жабылу қаупі төнгенде, Қайым Мұхамедханов оны сақтап қалу үшін белсенді түрде күресті. Оған әріптесі Леонид Перелыгин қолдау көрсетіп, нәтижесінде факультет сақталып қалды.

Қайым – ізашар тұлға, бұл туралы бай материалдар оқу саласына енгізу қажет. Философ Ауэзхан Кодар қысқаша бірақ барлығын қамтыды пікір білдірген:

«Каюм Мухамедханов – выдающийся зачинатель абаеведения, крупный ученый-текстолог, уникальный специалист по казахской культуре эпохи Алаш-Орды, казахский первопроходец во многих областях нашей национальной культуры. Бывает так, что один человек может заменить собой не только институт, но и целую Академию наук. ... Уже простое описание свершений К.Мухамедханова показывает, что это Личность ренессансная и достойная всяческого культивирования» [6].

Академик Р. Сыздық Қайымның көптеген маңызды жаңа тақырыптарды алғаш ашқан ізашар ретіндегі рөлін, сондай-ақ қазақ текстологиясы ғылымының негізін қалаушы ретіндегі еңбегін атап көрсетті: «Кәкеннің ғалым ретіндегі мен үшін бір керемет қасиеті – мүлдем басқалар бармаған, бара алмайтын тақырыптарға барғаны. Басқалар көтермеген, бірақ өте қажет нәрселерді зерттегені, текстология бүкіл ғылымның, әдебиет ғылымының негізгі кілті болса, сол кілтті бірінші болып ашқан, көрсеткен Қайым Мұхамедханов болды... XV–XX ғасырлардағы мәтіндерді сақтап қалды.». Мұны да студенттер білу тиіс [7].

Рымғали Нұрғалиев ТВ фильмде айтқандай:

«Он лучше всех знает абаевские тексты, абаевское окружение, школу Абая. Это правда. В этом человеке меня поражает твердость. Он никогда не изменял своим научным и духовным убеждениям. В этом плане его можно сравнить с русскими учеными, такими, как академики Лихачев и Бахтин. Каюм Мухамедханов не только знаток творчества Абая, он – большой знаток творчества М.Ауэзова. Его главным учителем, другом, братом был великий Мухтар Ауэзов. Он был крупным корреспондентом М.Ауэзова. И когда Мухтар Ауэзов писал роман «Путь Абая», он сам не собирал материалы, а самым главным его корреспондентом из Семипалатинска был Каюм Мухамедханов. Судьба трагическая» [8].

Тұрсын Жұртбайдың сөзі бұл туралы келтерейік: «Қайымның Абайтанудағы және адам ретіндегі біз ұстанатын ұлы қасиеті, рух қайсарлығы болмаса, біз өзгені былай қойып, Әуезовтің өзінен 1951-1953 жылдары айырылып қалған болар едік. Ал, Әуезовсіз қазақ әдебиеті де мәдениеті де рухани өмірін де елестету мүмкін емес. Ең бастысы Абай жолы эпопеясы аяқталмай қоятын еді. Біз дүние мәдениетінің өзіміздің ұлтымыздың тағдыры туралы ең озық шығарманы жеткізе алмайтын едік. Осы рухтың үшқыны қалуында Қайымның еңбегі зор» [9].

Ұзақ жылдар бойы Қайым Мұхамедханов Мұхтар Әуезовтің қасында болып, оның адал шәкірті әрі сенімді серігі болды. Оның жетекшілігімен Абайдың баға жетпес мұрасын сақтап, Қазақстан тарихындағы тұңғыш әдеби музей – Абайдың мемлекеттік музейін құрды. Ол Абайға алғашқы ескерткіш орнатуға атсалысып, Абайдың 100 жылдық мерейтойын өткізді. Ол абайтану ғылымының негізін қалыптастыруға 30-дан астам стратегиялық маңызы зор үлес қосты. **Мұхтар Әуезовтың жетекшілігімен**, Қайым Мұхамедханов алашорашылардың ісін жалғастырып, **абайтану ғылымының негізін қалады**. Қайым Мұхамедханов өмір бойы Мұхтар Әуезовке адал болды: ұлы жазушы Абай туралы роман-эпопея жазған кезде оның ғылыми тілшісі қызметін атқарды. Ол **әуезовтану** ғылыми негіздерін қалыптастырды. Әуезовтің өсиеттерін жалғастыра отырып, ғалым **шәкәрімтану мен алаштану ғылымдарының да іргетасын қалады**.

«АБАЙ-АЛАШ»: Қайым Абайдың ақын шәкірттері мектебі туралы ілімін және Абайдың ізбасарлары жөніндегі тұжырымын өзара ұштастырып, ізбасарлар қатарына алашордашыларды да енгізе отырып, «Абай–Алаш» атты бірегей тұтас ғылыми концепция жасады. Бұл – 30-дан астам есім: олардың өмірбаяндарын ол алғаш рет өзі жинаған деректер негізінде жазып, шығармаларын қалпына келтіріп, ғылыми тұрғыдан түсіндіріп, баспаға дайындап, ел ішінде алғаш болып халыққа жеткізді. Бұл дегеніміз, бірыңғай ғылыми концепциясының авторы, біздің құндылығымыз, онсыз қазақ халқын елестету қиын.

Өсиет сөздер

Қайым поэзиясы, оның дәйексөздері мен қанатты сөздері қазіргі ғасыр үшін мәңгілік өсиет деңгейіне көтерілді: «Данышпан Абай – қазақ халқының ұлттық-тарихи болмысының нағыз символы, шынайы бейнесі». «Қалам алсам қолыма, өлен жазсам, Алдымда ақын Абай – Темірқазық!». «Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған. Азаттық жолында ар үшін қиған жан». «Өлсем, Алаш азаматтарынан жаным артық емес». «Алтын көріп, адал жолдан таймадым». «Туған ел, алтын бесік, ұшқан ұям». «Бахыт дегеніміз — еркіндік, адал сөйлеу және ештеңеден қорықпай өмір сүру», т.б. Бұл сөздерді университет студенттері көруі тиіс, сондай-ақ Қайымның осы және басқа да сөздерін қала, облыс, ел тұрғындары да білуі қажет. Қайым бүгінде де халқымыздың жан дүниесі мен рухының тазалығы үшін қамқор болып тұрғандай әсер қалдырады.

ӘЛЕМ АЗАМАТЫ

Ол өзінің терең әрі жаңашыл зерттеулерімен, сондай-ақ поэзиялық және аудармашылық творчествомен түрлі халықтарды жақындастырып, біріктірді. Мысал ретінде бұл салада тек қана бірнеше есімді атап өтейін: Пушкин, Лермонтов, Крылов, Толстой, Достоевский, Бунин, Михаэлис, Рылеев, Шевченко, Даль, Семенов Тянь-Шанский, Бартольд, Островский, Мицкевич, Лу-Синь, Стальский, Кербабаяев, Хамза Ниязи, Налбандян, Шариф Камал, Габдолла Тукай, Хусайын Фаизханов, Галымжан Ибрагимов, Илияс Бораганский, Диваев,

Каюм Насыйри, Бомарше, Боккачо, Тагор, Сагит Рамиев, Дардман, Фадеев, Зия Ярмаки, Башмаков, Карис, Гафури, Николай Карамзин, Узеир Гаджибеков, Ежи Юрандот, т.б.

32 жыл бұрын менің Бостонда (АҚШ) тұратын америкалық әріптесім – Кимберли Крук алғаш рет Абай туралы білді. Ол менің қарапайым аудармамдағы ақын өлеңдерін оқыды, ал бұл – Қайым тауып, олардың Абайға тиесілі екенін дәлелдеген сол өлеңдер еді. Кейін ол Қайымның Абай үшін жүргізген күресі мен оның ауыр тағдыры туралы білді. Осы аз ғана мәліметтің өзінен-ақ ол бұл тұлғаның халқымыз үшін мәні мен рөлін терең түсінді. Биыл ол Қайымның маңызын тек қазақ халқы үшін ғана емес екенін ерекше атап өтті: «Егер оның адал әрі терең ғылыми еңбегі болмаса, адамдар Абай туралы не білер еді?» – деді ол. «Оның Абай мұрасын шынайы әрі адал түсінуі бұл мәдени қазынаны бүкіл адамзат үшін сақтап қалды». «Қайым – қуатты сталиндік жүйеге қарсы тұруға батылдық танытқан тұлғалардың бірі. Ол Абайды зерттеген ең ұлы ғалым болды» [12].

Екінші мысал. Лингвист-ғалым және өнер тарихшысы Памела Реннер бірнеше жыл бұрын КБТУ мен Қазақстанның басқа да жоғары оқу орындарында жұмыс істеді. Ол Қайымның өмірі мен шығармашылығын зерттеп, мынадай сұрақ қойды: «Қайымға қуғын-сүргін жылдарында да, кейінгі ұзақ әрі жемісті өмірінде де моральдық қарсылық күшін не берді?» Және өз ойын былай жалғастырды:

«Бұл сұрақтың жауабы мынадай болуы мүмкін: ол – туған жерге деген сүйіспеншілік және Абай Құнанбайұлы шығармашылығында кемеліне жеткен, көне дәуірден бастау алатын қазақ поэзия дәстүріне деген терең құрмет. Дәл осы рух оған азаптау кезінде де күш беріп, рухын сақтап қалды. Түрмеде де ол туған жерге деген сағынышын жырлап, сол жердің бір кішкентай бөлігінде өлуді армандап, өзін туған жерді алтын ұямен салыстырды».

Мақаласын түйіндей келе ол былай жазады: «Бәлкім, қазақтың рухани және әдеби дәстүрі, оған Қайым Мұхамедханов сияқты саналы түрде, күн сайын, бүкіл өмірін арнаған адамдар қызмет еткендіктен, кез келген түрме мерзімінен де күштірек болған шығар. Оның өмірі әулиелер өмірімен салыстыруға келетіндей, Қазақстан халқын әрдайым рухтандыруы тиіс». (2016 жылы Шәкәрім университетінде Қайымның 100 жылдығына арналған конференциядағы баяндамадан). Осылайша, Қайымның ғылым, мәдениет, әлемдегі әділет пен рухани тазалық жолындағы рөлі баға жетпес.

Педагогикалық-рухани, ғылыми сабақтастық нәтижесі ретінде мысалдар келтірейік:

Академик Ғарифолла Есім «Хабар» телеарнасына берген сұхбатында (2026 жылғы 5 қаңтардағы жаңалықтар) ұстазының өз өмір жолындағы рөлін атап өтті: Қайым оған текстологияға жол көрсетіп, кейін ол осы салада еңбек жазып, сол еңбегі үшін Мемлекеттік сыйлыққа ие болды, деді. [10].

«Шәкіртсіз ғалым тұл» деуші ме еді Абай атамыз. Сізден оқып, сіздің асыл сөздеріңізді ғибраттап (ойға сақтап) жүрген інішегіңіз Әденбек Шерубаев». Семей. 27 қыркүйек, 1969 ж. Ол өз ұстазын өзі сабақ берген мектепке, Абай мен Әуезовке арналған еске алу кешіне шақырып, шақыру қағазына осылай жазды [3].

«Қайым – Ер, Қайым – ақын, Қайым - дана» – осындай өлеңді Астаналық мектеп оқушысы Елдос Әңкей жазған. Бұл да педагогикалық сабақтастықтың көрінісі, өйткені ол Ербол Іргебайдың шәкірті, ал Ербол – Қайымның шәкірті. [11].

Білім беру саласында не істеу қажет

XXI ғасырда Қазақстанның дамуы үшін Қайымның рөлі ерекше маңызды. Оның ғылыми және мәдени мұрасы, Отан алдындағы еңбегі, биік рухы – біздің ұлттық қазынамыз. Қайым Мұхамедхановтың ерекше өмірі мен тағдыры, оның биік рухы және Отанға, сондай-ақ басқа халықтарға қосқан баға жетпес үлесі жан-жақты зерттелуі тиіс. Бұл Қазақстанды сақтау және «Адал азаматты» тәрбиелеу үшін маңызды!

Қазақ әдебиеті пәні аясында «Қайымтану» бойынша терең, ғалымның әртүрлі үлестерді қамтитын бірнеше курс әзірлеп, оны оқыту қажет. Ол үшін уақыт әлдеқашан келді.

Қайым тұлғасын тек Қазақ әдебиет саласында ғана емес, сонымен қатар басқа да гуманитарлық пәндер аясында кеңінен зерттеу және оқыту қажет. Өйткені бұл тарихи тұлға

адал ғалымды, талантты педагогты әрі Қайым Мұхамедхановтай биік рухты азаматты тәрбиелеуге зор ықпал етеді.

Осыған байланысты **Орыс әдебиеті, Қазақстан тарихы, сондай-ақ Психология мен Философия, тіпті шет тілдер пәндерде** «Қайымтану» бойынша арнайы курстар мен оқу тақырыптарын әзірлеу қажет. Мысалы, Қайым тағдырына қатысты психологиялық көзқарас бойынша зерттеулер, Қайымға философиялық тұрғыдан қарау және т.б. бар.

Әке мен бала. Ер қазақ. Ұстаз бен шәкірт. Абай-алаш. Педагогикалық-рухани сабақтастық – менің ойымша, бұл халқымыз үшін маңызды құндылықтар, Қайымның тағдыры мен оның халыққа қызметін баяндайтын ұғымдар барлық пәндер үшін маңызды әрі пайдалы. Осы шарадан бастап, осындай жұмысты сол кафедраларда тұрақты түрде жүргізуі тиіс. Сонда бұл тарихи тулғаның есіміне лайықты құрмет пен елеулі естелік болмақ.

Мен осы жерде 18 жыл жұмыс істегенімді үлкен құрмет деп санаймын. Ағам – Қанағат осы оқу орнын бітіріп, педагогикалық колледжде 25 жыл астам жұмыс істеді. Бауырым Дегдар осы жоғары оқу орнында өмір бойы жұмыс істеді. Бұл біздің отбасылық, педагогикалық және рухани сабақтастық жалғастыру.

Әдебиеттер

1. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 2026 жылғы 7 сәуірде Қайым Мұхамедхановтың туғанына 110 жыл толуына және оның «Абайдың әдеби мектебі» атты диссертациясын қорғауының 75 жылдығына арналған «Қайым Мұхамедханов XX ғасырдағы Қазақстан тарихында және оның ғылыми-мәдени мұрасы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция.
2. Белякина А. Человек-легенда. Алматы, Центр образования и культуры имени Каюма Мухамедханова. –2009. – 176 с.
3. Мұхамедхан Д. Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым – Учитель и ученик: Мухтар и Каюм. Ғылыми-көпшілік басылым (қазақ және орыс тілдерінде). Алматы: Курсив. - 2023. – 336 с.
4. Мұхамедханов Қайым. Библиографиялық көрсеткіш. — Алматы: Мектеп. – 2020. – 274 б.
5. Тарихи шындық: Қайым Мұхамедхановтың шәкірті Төкен Ибрагимов шындықты айтады. <https://www.youtube.com/watch?v=PytWVhXFVHk>
6. Кодар А. Хранитель старины седой (к 100-летию Каюма Мухамедханова) // Тамыр. – 2. – 2015. С.17-25.
7. Алаш – Қайым Мұхамедханұлы. Хабар ТВ. – Mahat студия, Астана. – 2007
8. Нургалиев Р. Интервью о Каюме Мухамедханове. Телепередача Семипалатинского ТВ. – 1993 г.
9. Жұртбай Т. Выступление в ЕНУ имени Л.Гумилева на мероприятии к 105-летию Каюма Мухамедханова. – февраль, 2021 г.
10. «Хабар» телеарнасына берген сұхбатында (2026 жылғы 5 қаңтардағы жаңалықтар).
11. Қайым Мұхамедханов. Алдымда ақын Абай – Темірқазық. Өлеңдер, аудармалар, арнаулар. Алматы. – Мектеп. – 2025. –264 б.
12. «Қайым Мұхамедханов – адал азамат, тарихи тұлға» 110 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция // Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы. 11 ақпан, 2026 жыл

С.Қ. Қожағұлов

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
ҚР, Талдықорған қ.

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ ЖӘНЕ ТЕКСТОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Филологияның шығарма тексін зерттейтін күрделі саласы – текстология дербес ғылым ретінде 1917 жылдан кейін библиографиядан бөлініп, методологиялық тұрғыдан танылды. «Текстология» терминінің анықтамасы мен міндеті жайлы пікір көп. Б.В.Томашевский текстология терминін алғаш 1928 жылы жарияланған «Жазушы және кітап» деген еңбегінде қолданған. Орыс әдебиеттану ғылымында текстология жайлы алғаш пікір айтып, көлемді зерттеу еңбектер қалдырған: Б. Томашевский, Д. Лихачев, Г. Винокур, Б. Эйхенбаум С. Рейсер тәрізді белгілі ғалымдар. Б.В. Томашевский теориялық текстологияның мән-мазмұнына, мақсатына ерекше көңіл бөлсе, Д. Лихачев практикалық жағын айта келіп, «...ол- (текстология) шығарма тексін зерттейтін ғылым. Оның іс жүзіндегі көрінісінің бір белгісі – текстің ғылыми басылымы» дейді. Шығарма мәтінінің тарихын зерттей отырып, оны ғылыми негізде баспаға дайындау міндеті – текстологияның теориялық, практикалық маңызын да айқындайды. Қалай дегенмен де текстология ғылым ретінде текстің туу, өзгеру, кейінгіге жету тарихымен қоса текстің мағына түсінігі айқын болуын, редакторлық өңдеу, түзетулердің орынды, ғылыми түсінігі дәлелді болуын қамтамасыз етеді.

Қазақ әдебиеттану ғылымында текстология ғылымы кенжелей дамып, жеке ғылым ретінде толық қалыптасып, дербес сипат ала қойған жоқ. Десек те, текстологияның теориялық мәселелері жете зерттелмегенмен текстологиялық тұрғыдан алғаш зерттеу үлгісі болған І. Жансүгіровтің 1923 жылы жазылған «Абай кітабы» атты мақаласы Ташкентте басылып шыққан Абай өлеңдері жинағында кеткен қателерге текстологиялық түзетулер жасауымен құнды. І. Жансүгіров; «Тегінде Абай мұсылманша жазудың реттелмеген, шатақ уақытындағы жазушы, сондықтан Абайдың өлеңін түзетіп, жаңа жолмен жазу, қайбір сөздерін мағыналаудың ауыр тиетіні анық», – дей келіп, өлең жолдарында кеткен 21 түрлі жаңсақтықтарды көрсетеді. Текстологияда қалыптасқан қисынды болжам арқылы, мысалы: «Кез болсақ қайғы жазарға» (223 бет, 7-жол) жазарға емес, «я зарға», немесе ие сені бітірген киян дөңге (237 бет, 17 жол) ием сені бітірген иен дөңге, – иен дала. т.б. Кіреден мойын кесілсе, Кіреден емес, «кердең» мойын, деп түзетулер жасайды.

«Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл,

Өзгесі хаққа қол емес». Бұл екі жолдағы «қол мен жол» айырбасталып түскен. Абайдың бұл жыры кітаптың басындағы өмірінде дұрыс жазылған, ортасында түзетілмеген»-дейді. Бүгін І. Жансүгіров түзеткен қателерге ішінара қосыла алмасақ та мақала Абай мұрасын жауапкершілікпен қарап, тиянақтап жинап бастыру ісінде абай болмақ керек екенін тұңғыш ескертуімен де құнды. Ілияс: «...тегінде Абай өлеңінің, жырдың ұйқасына өте сақтық қылатын ақын. Өлең жырлардың иықтарында қыл симайтын қию бар. Басқалардай пікір үйлесетін жанамалау сөзді әкеле салмайды, тізбегіне әдемі келетін ұнасымды сөзді, пікірдің ішіндегі ұйқасымды да қарамайды. Абайдың өлеңін дұрыстағанда бұл ескерілуі керек» деп түйіндейді.

Алғаш текстологиялық зерттеу нысанасына Абай өлеңдерінің алынуы ақын өлеңдері стилінің айқындығынан әрі сәл өзгеріске түскен жолдар мен сөздердің өзінің бірден көзге ұрып, өлең мазмұнына нұқсан келтіріп тұруынан. Ел ішінде Абай өлеңдерінің тізімі болуы, 1909 жылы К.Ысқақовтың Петербургта бастырған Абай өлеңдерінің жинағы, Мүрсейт көшірмесі – бәрі де Абай өлеңдерін текстологиялық тұрғыдан саралауға аз да болса мүмкіндік туғызды. Абай өлеңдерін жинау барысында текстологиялық тұрғыда артық-кем түсіп жатқан кездер болды. 1940 жылы Мұхтар Әуезовтің «Абай жайын зерттеушілерге» деген

мақаласындағы: «Абайға тиісті деп айтылған сөздің, өлеңнің бәрі жинала берсін. Бірақ жинау бір басқа да, жариялау екі басқа. Зерттемей танымай құр ниетім жақсы деп жығыла бермейік. Абай сөзін көбейтеміз деп көбік етіп алмайық», – деген өзекжарды ойы Абай мұрасы текстологиясының күрделілігін аңғартады. М. Әуезов ескертуінің бүгінгі күнге дейін күн тәртібінен түспей келе жатқаны келелі мәселе. Оның басты себебі- ақын мұрасы қолжазбасының бізге жетпегендігінде. Тек «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген шығармасының қолжазбасы ғана Абайдың өзі жазған делініп жүр. Бізге жеткен нұсқалар көшірме нұсқалар болғандықтан және олардың «Мұсылманша жазудың шатақ уағында» (І. Жансүгіров) жазылғанын ескерсек текстологиялық жұмыстың аса күрделілігі де түсінікті. Алғаш Абай мұрасын бастыруға талап қылған Кәкітай, Тұрағұлдар ақынның ел арасына тарап кеткен шығармаларын жинап, Мүрсейітке көшіртіп, қате жазылған сөздерді мүмкіндігінше тексеріп, түзетіп баспаға ұсынғаны белгілі. Кәкітай Абайдың 1909 жылы шыққан жинағына өзі корректор болған. Баспа әр баспа табақты пошта арқылы Шыңғыстаудағы Кәкітайға жіберген, ол қателерін түзетіп, оны қайта қайырып отырған. М. Әуезов «... Абайдың баспаға шығуында тарихтық бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай» еңбегін айрықша айта келіп, «...ақынның тілегінен тыс түрде редактордың өзінше бөлшектеуі редакторлық, ғылымдық дұрыс түрі деуге болмайды»деп әділ сынайды. «Абайдың жинақ болып шығуы зор қадірлі тарихтық іс болғанымен, ойдағыдай шыға алмағанына» кынжылады. М.Әуезов «... біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз сол Мүрсейіттің көшірмелері» деп әділ бағалайды. Мүрсейіт көшірмелері Абай шығармаларының басты да негізгі нұсқасы дегенімізбен Мүрсейіт қолымен көшірілді деген 1905, 1907, 1910 жылдары жазылған тізімдердің өзінде де елеулі текстологиялық ауытқулар орын алған.

Абайтанушы М.Мырзахметов «Мүрсейіт қолжазбаларының әрі 1909 жылғы жинақта да Абай поэзиясы өзінің табиғи қалпындағы өлең өрнегін көп жерлерде сақтай бермеген. Мұның себебінің бірі Абай өлеңін көшіріп таратушылар қазақ өлеңінің табиғатына ұлы ақын тыңнан енгізген өлеңдегі жаңа түрлердің сыр сипатын жете тани алмауында жатса керек. Абай шығармаларының тұңғыш текстологы М.Әуезовтің бұл салада атқарған ғылыми ізденістері арқылы ғана Абай өлеңдері шын мәніндегі өзінің табиғи бастапқы қалпындағы өлең өрнегіне 1933 жылы жарияланған тұңғыш толық жинақтан бастап түсе бастады», – деп Абай өлеңдеріндегі шумақ, тармақ, бунақтардан кеткен қателіктерді де орынды атап көрсетеді. Абай шығармаларындағы өлең өрнектерінің өзіне тән бастапқы қалпын сақтай бермегенін 1923 жылы «Ақжол» газетінде Ғ. Сағди де ескертіп өткен.

«Абай шығармаларының текстерін ғылыми тұрғыдан зерттеуде 1957 жылы М.Әуезовтың басқаруымен дайындалып жарық көрген екі томдық академиялық толық жинақтың мәні ерекше. Жинақты дайындау барысында Абайдың өлеңдері, поэмалары, қарасөздері бұрынғы басылымдар мен барлық белгілі қолжазбалармен салыстырылып, мұқият тексеріліп, бірталай сөздерге түзетулер енгізілді», – дейді жинақты баспаға дайындауда текстологиялық жұмыс жүргізген академик З. Ахметов.

Абай мұрасының текстологиясы жайында жазылған еңбектер, мақалалар ішінен Қ. Мұхаметқановтың 1959 жылы жарық көрген «Абай шығармаларының текстологиясы» еңбегінің құндылығын атап өту орынды. Б. Кенжебаевтың, М. Бөжеевтердің мақала, зерттеулері, Т. Абдрахмановтың, «Социалистік Қазақстан» газетінің 1953 жылғы 23 шілдедегі санында жарияланған «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» деген мақаласы, Р. Сыздықованың «Абай мұрасы жайында» деген «Қазақ әдебиетінің» 1965 жылғы 13 тамыздағы санында жарияланған мақаласының жинақтарды бастыруда игі ықпалы болды.

Абай шығармаларының кейінгі 1977 жылғы басылымында бұрын-соңды айтылып келген ұтымды ұсыныстар қабылданып, жинақты құрастырушы белгілі бір топ ғалымдар: Ы. Дүйсенбаевтың басқаруымен З. Ахметов, М. Мырзахметов, М. Жармұхамедов, М. Мағауин, Қ. Сыздықовтар қатыстырылып, ұлы ақынның әрбір шығармасына үлкен текстологиялық жұмыс жүргізілген. Десе де баспасөз бетінде 1980-90 жылдар ішінде жарияланған академик З. Ахметовтың, Қ. Мұхамедхановтың, М. Мырзахметов пен Қ. Өміралиевтің, Г. Белгер мен А. Исіннің мақалалары Абай шығармаларының текстологиясында әлі де селкеуліктер бар екенін

ескертті. Ақынның 150 жылдық мерейтойы қарсаңында жарық көрген «Абай және қазіргі заман» атты зерттеулер жинағында академик С. Қирабаев Абайтанудың кезекті міндеттері туралы «Абай шығармаларын текстологиялық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің ең қажет мәселесі. Бұл салада басталған жұмыс аяғына жетіп көрген емес. Ақын кітабын кезекті жариялау, көбінесе мерейтойларға байланысты жүргізіледі де, жаңа жинақ ылғи асығыс дайындалады. Қолжазбалар мен шыққан кітаптар тексін салыстыра қарауға уақыт жетпей қалады, ...алақұлалықтар Абай шығармаларында бірқатар кездеседі», - дейді. Шындығында да, академик ағамыз айтқандай Сөзіміз дәлелді болу үшін әлі де бір байламға келмеген текстологиялық түйіткілерден бірнеше мысалдар келтіреміз.

1. Махаббатсыз дүние бос, /дүние дос/.
2. Қолдан достық жасап ем, болар-болмас,
Ит мұрнындай наданның жырты бірі. /Итмұрындай/
3. Мұнда жоқ алтын иек, сарала қыз, /Менде жоқ/
4. Кірлеген жүрек өз ішін, /өзі үшін/
5. Сенісерге жан таба алмай

Сенделеді ит жүрек, /Ет жүрек/ Жазушы баспасынан 2002 жылы шыққан кейінгі жинақтың өзінде осындай дүдәмал жолдар кездесуі – текстологиялық тексерулердің әлі де олқы соғып жатқанынан.

Текстологияның басты міндетінің бірі – оқушыға дұрыс түсінік беру. Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңіндегі: Ғылымды іздеп,

Дүниені көздеп,

Екі жаққа үңілдім-деген жолдарына әр түрлі түсінік беру де орын алды. Ертеректе ақынның ғылымды іздеп үңілген екі жағы – **Шығыс пен Батыс** деп түсіндірілсе, кейіннен ғылым мен дүниені көздеп ұмтылған екі жақ – **фәни мен бақи** деп түсіндіріліп жүр. Шумақтың соңғы қос тармағындағы түйінінде:

Екі кеме құйрығын,

Ұста жетсін бұйрығың – демей ме? Ұлы ақынның айқын ойын «тереңдетеміз» деп шығыс мен батыстың ғылымын немесе фәни мен бақидың қызығын бірдей іздесең суға кетесің деген теріс ойды Абайға теліп түсініксіздік тудырады екенбіз. Жұмбақ ақын бұл жерде ешнәрсені де жұмбақтамай тура айтып отыр. Ақын ақыл таразысының бір басына-білмекке құштарлықтан туған ғылымды, екінші басына алдамшы дүние қызығы боқ дүниені қойып, жан азығы мен тән азығын таразылаған. «Ғылымның біліп пайдасын, Дүниенің көркін бойламай» –деп *****екінші бір өлеңінде ойын айқындай түседі. 34 қарасөзінде «...екі дүниенің қайғысына, пәлесіне хауіп, екі дүниенің жақсылығына рахатың-бәрі бірдей екен» деп екі дүниені пәни мен бақиды айқын ажырата түсіндіреді. Әр ұғымды өз атымен атаған ақын екі дүниені екі жақ демесе керек.

Марқұм Кәрібай Ахметбекұлы «Егемен Қазақстан» газетінің 2002 жылғы 19 желтоқсандағы санында жариялаған «Ауа жайылушылық па, ала жайылушылық па?» атты мақаласында Абайдың «Күз» өлеңіндегі «Біреу малма сапсиды салып иін» деген тармақтағы малма мен идің екі нәрсе екенін ажырата түсіндіруіне қосылғанымызбен, иін салуды күшін салу деп дәлелдеуі бір қарағанда көңілге қонымды көрінгенімен, ұлы ақынның айтпағы кәдімгі теріге жағатын и-ашытқы. Илеу, иі сіну, исіну, иі қану сөздерінің ортақ түбірі. Абай мұрасының адал жанашыры Т. Жұртбай да аталған газеттің 2006 жылғы 22 ақпандағы санында жарық көрген «Абайды дұрыс оқып жүрміз бе?» атты келелі ой қозғаған мақаласында: «Тоңған иін жібітіп тонын илеп» деген жолдардың орнына Мүрсейіт қолжазбасындағы «**мұздаған иін**» деген нұсқасын алу дұрыс деген тоқтамға келеді. «**И-тері, жансыз нәрсе, жансыз нәрсе тона ма? Демек бұл жол: Мұздаған иін жібітіп, тонын илеп-деп оқылуы тиіс**» - дейді. Ақын жинақтарында да, Абай тілі сөздіктерінде де «и-тері илейтін ашытқы» деп дұрыс түсінік берілген. Мұздаған десек алғашқы бунақ 5 буынға артып, тармақ 12 буын құрап, шумақ «теп-тегіс, жұмыр болмай шығады» Тоңған иін жібітіп, тонын илеп-ішкі алитерациялық- ассонанстық үндестікке құрылған. Тоңған иі- поэзияда жиі кездесетін поэтикалық тәсіл-кейіптеу.

Абайдың атақты «Қыс» өлеңіндегі түсінігі түсініксіз болып келе жатқан «борандай», «ұшпадай» деген теңеулер. Абай басылымдарында «ұшпаға–шоқ-шоқ болып жөңкіген бұлт» деген түсінік берілген, ал К.Ахметбеков аталған мақаласында **«Ұшпа деп таудың, шыңның немесе жазықтау жердегі төбенің, обаның басындағы тұз құстары қонып отыратын ең өркешті оқшау биікті атайтынын»** айтады. Кейіптеудің классикалық үлгісі болған өлеңде шоқ бұлтқа немесе таудың ұшар биігіне оқшырайта бөрік кигізіп-ақ көрейік, ал аязбенен қызара ажарланған не? Бұлт па әлде таудың басы ма? Сықырлаған аязда немесе бұрқ-сарқ еткен боранда осындай суретті көру не көзге елестету мүмкін бе? Тұрсын Жұртбайдың Абай өлеңдеріндегі араб әрпінің жазылуынан кеткен қателері туралы айтқан көкейге қонар уәжі осы өлеңде де көрініс тапқандай. Қысты кәрі құдаға теңеп отырған ақын шыңылтыр аяз әсерін бөрік оқшырайта киіп, көрік отына жүзі шарпылып қызара ажарланған ұстаға ұқсатпады ма екен деген ойға жетелейді? Ал 1939 жылғы 1977 жылғы жинақтарда «бурадай» деп өзгертілген жолды 1909 жылғы алғашқы қалпына келтірген. Бұрқ-сарқ етіп долдана соққан боранды боранға теңеудің қандай логикалық қисыны бар? Боранды –бұрқ-сарқ етіп долданған бураға теңеу әрі нақты әрі көркем. М.Әуезов тәжірибесінде конъектуралық түзеу тәжірибесі өте сирек, десек те ақын өлеңдерінің кейбір түсініксіз түйткілдерін шешуде текстологияда қалыптасқан конъектуралық түзеуге жүгінбеске болмас.

Абайтану мен Мұхтартануға қосқан үлесі ересен, шыққан биігі бірегей ғалым, жазушының «Абайдың астарлы сөздері» деген мақаласындағы «Сегіз аяқтағы» «Қиуадан шауып»-деген жолдағы **«қиуа» сөзінің «осы араға килігуінде ешқандай логика жоғы»** рас. Дегенмен, осы жол «қиыннан шауып» емес «қиядан шауып» тәрізді естіледі. «қиында» образ жоқ, қия-құз, шатқал мағынасына қоса, қиян-шет, алыс сөздеріне де синонимдес. Бұхар жырау «Қиядан қиқу төгілсе, Атының басын тартпаған»-деп сомдамай ма Бөгенбай батыр бейнесін. Ауыз әдебиеті мен жыраулық поэзияда «қия» сөзінің мағынасы әлдеқайда кең ұғымда қолданылғанын да көреміз. Тауда жоғары-төмен тіке шаба алмайсың. Жалаң қия жерлерінен орағыта, қиялай шауып қисынын табу қисынды көрінеді. Әрі әу баста әнімен таралған «Сегіз аяқ» шумақтарының 1-інші, 2-інші, 4-інші, 5-інші тармақтары көтеріңкі созылыққы айтылатынын ескерсек «Қи-и-аданның» «қи-у-аданға» ұқсас естілуін аңдауға болар. Ғалым-жазушының:

Байы баспақ,

Биі саспақ,

Әулекі аспақ сыпыра қу-деген жолдарға берген түсінігіне келісе қою қиын. «Баспақты-қара мал атауынан», «сиырдың бақайының арасына шығатын жұқпалы бөрткеннен» немесе «саулыққа семіздіктен келетін дерттен» ал «саспақты» «күйек қажап, белі сыздаған, үсті сатала-сатала, бақылдап қадірі кеткен текеден» іздесек, «аспақты» қайдан іздейміз. Қазақ күйекке түсіп бауыр мен балақ жүні, сақалы сауыс-сауыс болған текені сасық теке дейтіні белгілі. Бірақ оның бұл өлеңге қатысы қандай? Менің түсінігімде, ақынның суреттеп отырғаны дау-шарды өз пайдасына шешпек ниетімен байлық-беделін, қолдау-көмегін бұлдап істі тізеге салып басып, биге сөзін сөйлетпек болған байдың әрекеті мен ел қалауымен емес, байдың болысуымен орыс тағайындаған бос белбеу бидің сасқан кейпі. Абай «сатып алған, жалынып бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ...» демей ме? Болыстың да, бидің де сайлануының артында байдың ықпалы тұрса жоғын тапқызу, ұры-қарыны тыю үшін байдың болыс пен биге тізесін батыруы нанымды. «Ел қағынып, мал сабылып, ұрлық . өтірік гу де-гу» үдеген кезде «сүйкімі жоқ құр масыл бидің» тентекті тия алмай өтпес жарлығы бойға қорлық болып сасуы, албасты қабаққа қарай басадының кері келіп, жырынды ұры, сыпыра әулекі қудың аяласын асырып, елді басынып, дандайсуы осы шумақта тиянақ тапқан. Бас, сас, ас деген бұйрық райлы етістікке -пақ жұрнағын жалғау арқылы жасалған сөздің ешқандай метафоралық баламы, аллегориялық астары жоқ. Академик Р. Сыздықова «Етістіктің –мақ жұрнақты тұлғасы да Абай поэзиясы тілінде көбінесе стильдік қызметте жұмсалады, демек поэтикалық құралдардың біріне айналады. Үнемі болып жататын қимыл әрекетті білдіретін шаққа бейтарап –ады қосымшалы тұлғаның орнына жұмсалады деп ойлаймыз»-дейді. 2004 жылы «Арыс» баспасынан шыққан «Абайдың сөз өрнегі» зерттеу еңбегінде.

Абай мұрасын тілдік тұрғыда терең зерттеп, бірнеше ғылыми еңбек жазған Р.Сыздықова ақынның «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңіндегі «арқалан» сөзіне берген талдауына жүгінсек: **«Өнерпаз болсаң арқалан» деп жазылып жүрген екінші жолды қазақ-ұйғыр тілдерінің жақсы маманы Ә. Қайдаров «Өнерпаз болсаң әрқилан» деп оқу керек дейді. Парсы тілінде һәрхил-әралуан, әр түрлі, әрқилы дегенді білдіретін сөз. Ғалымның бұл топшылауының жөні бар «арқалан» етістігі мағына жағынан осы жолға келіп тұрған жоқ (нені арқалану керек, не үшін не арқалану керек)»-деп академик Ә. Қайдардың пікірін қостай жазғаны бар. (-----)** Ақынның «әрнеге жөнсіз үйір болма, өнерің болса соны арқалан»-деген айқын ойын Абай араб-парсыны жақсы білгенін дәлелдеу үшін бе әлде ақын тілінің күрделілігін ашу үшін бе неліктен қиындатып қойғанын түсінбедім. «Арқалан» мен «бар қаланның» егіздің сыңарындай ұйқасын бұзып әрқилан деп тілді бұрай бүлдіруден не ұттық. Қазақ тілінің қала берді түркі тілдерінің көрнекті қайраткерлері, жол көрсетіп, жөн сілтер, жүгінер академиктеріміздің пікірін арқаланып Абай сөзін тізеге салып түзетеміз бе?

Зарқын Тайшыбайдың «Жұлдыз» журналының 2007 жылғы №2 санында жарияланған «Абай толғаған құс қандай» мақаласында ақынның «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңін 1897 жылы Қазан қаласында басылған «Князь блэн Зағипа» қиссасының мәтінінен табылған нұсқасымен салыстыра талдап, Абай өлеңдерінің ел ішіне таралуын, ақынның өсу эволюциясын, суреткерлік лабораториясын танытуда текстологиялық салыстырулар жасауда пайымды пікір түйіндеген. Десек те, зерттеуші белгілі абайтанушы ғалым М. Мырзахметовтың «Қиссадағы өлеңде кездесетін өзгерістер, өлең жолдарындағы сөздердің орнын ауыстырулар, «кейінгі автордың» өзінше «жаңа жолдар» қосуы ... жібекке жапсырған жамаудай бөтен сөз екені көрініп тұр» деген пікіріне уәж айтып, **«Мұндай күрделі шығарманы тек біреудің аузынан естіп, дәл осындай деңгейде жазып шығу оңай емес-ау. Тіпті өңдеген күннің өзінде «қисса авторының» ақындық ойшылдық өресі Абайға таяп қалатындай»** екеніне бой ұрғандай. Қазақ әдебиеті оқулықтары мен теориялық еңбектерде шендестірудің классикалық мысалы үлгісінде ұсынылып келе жатқан қос шумақты қиссадағы нұсқамен салыстыра талдай келіп, **«Әсіресе , назар аударатынымыз осы екі үзіндідегі екінші жолдар, яғни:**

Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға,

Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға .

Қарамен берілген тіркестердің салмағы бірдей емес. Біріншісіндегі: хасса сұлуды қызға балап айтсақ, «қар аппақ, түлкі қызылға сиғызамыз....». Ал жігіт яғни, «бүркіт қара» қайда қалады? Кемшіндігі көрініп тұр. Әңгіме түлкі алған бүркіттің сұлу қызыға төсекте жігіт жолыққанындай көрік-әсері туралы ғой. Сондықтан да жинақтағы мәтін:

Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап- жалаңаш...

...Күйеуі ер. қалыңдығы сұлу болып,

Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға,-деп келеді ғой. Осылай пайымдасақ: Ұқсайды хасса сұлу шомылғанға,-дегеннен гөрі,

Ұқсайды қыз бен жігіт жолғасқанға, – дегеніміз түсінікке жеңіл сияқты-ау»-дейді. Абай алдымен, аппақ қарда қызыл түлкіге түскен қара бүркіттің әрекетін ақ етті, қызыл шырайлы, қара шашты сұлудың шомылған қимылына ұқсатып барып, үшінші бір суретті мегзейді. Алдыңғы екі суретті шендестіру арқылы үшінші бір құбылыстың сипатын аңдатады. Сонда алғашқы қос тармақтан «бүркіт қараны» іздеудің қажет еместігін көреміз. Қара шашын көтеріп екі шынтақ,

О да бүлк-бүлк етпей ме сипағанда –деп талданып отырған алғашқы шумақтың соңғы екі тармағында шомылған сұлудың қимылын нақтылай түссе, екінші шумақтың үшінші, төртінші тармағында:

Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып,

Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға-деп ойын түйіндей келе, тоғызыншы, оныншы тармақта алдыңғы екі тармақтағы суретті :

Арт жағынан жаурыны бүлкілдейді,

Қыран бүктеп астына дәл басқанда-деп айқындай түседі. 3. Тайшы- байдың «Хиссадағы: Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш...

Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда – деген жолдармен

Аппақ бет, жап –жалаңаш, құмырсқа бел

Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда-дегенді салыстырып көрсек, бірінші мысалдағы: Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда- жай ғана жылтырақ бояулы сурет, бәлендей бір мазмұн жүгін көтеріп тұрмағаны байқалады» - деген пікіріне сүйенсек, Абайдың «үлбіреген ақ етті», «ақ тамақ, қызыл жүз» «қып-қызыл бет» қызын «ақ бетті» деу қайшылықтығы, «құмырсқа белдің» де қарабайырлығы көзге ұрып тұр. «Бауырыңа кіріп кетер қымтағанда» да «Қанат құйрық суылдап құйылған қыран» әрекетінің градациялық әсерін әлсіретіп жібереді. 3. Тайшыбайдың «әрі ықшам әрі көркем», «әрекет бар», «артықшылығы көрініп тұр» «қиссада бар Абайда жоқ әдемі жолдар» деген жолдардың кейбірі «жамаудай бөтен сөз» екені де рас.

Ақын мұрасының конондық тексін қалыптастыруда абайтану іліміне адал атпал азаматтарымыздың, ғалымдарымыздың ұлы ақынның асыл мұрасын тозаң тұттырмай тер төгіп, текстологиялық зерттеулер жүргізгені, көз майын тауысып, маңдай терін төккені белгілі. М. Әуезов өзі текстологиялық тексерулер жүргізген жинақтарда «өз еркіне салып, орынсыз ақын сынына қонымсыз өзгеріс ендіруге бармаған» «түсініксіз сөздерге үнемі ерекше белгілер қойып, өз пікір пайымын білдіріп отырған, бірақ жөнсіз телу, таңуға редакциялауға қарсы болған»-дейді М. Мырзахметов «М. Әуезов-Абай шығармаларын жинаушы және текстологы» атты зерттеу мақаласында. Абай шығармаларынан әсіре бояу, асыра астарлы мағына іздеу де ізден жаңылдырар ілкі түсінбестікке соғуы мүмкін. Абайтану ғылымына адал ниетті азаматтардың, ғалымдарымыздың Абай мұрасына мұқият абай болғаны абзал.

Әдебиеттер

1. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Москва: Искусство, 1959;
2. Лихачев Д.С. Текстология (краткий очерк) Издательство. «Наука» М. Л. 1964.
3. Жармұхамедов М. Айтыс өлеңдерінің текстологиясы. Кітапта: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы:1976 ж.
4. Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы: 1983-261 б.
5. Жансүгіров І. Абай кітабы. Тілші газеті. 1923 жыл 8 мамыр.
6. Әуезов М. 20 ТШЖ., 17-бет; 6. Бұл да сонда 20-бет.
7. Мырзахметов М. Абайтану тарихы, 40-бет.
8. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. А., 1995, 260 бет.
9. Мұхаметқанов Қ.» Абай шығармаларының текстологиясы» Алматы , 1959.
10. Қирабаев С «Абай және қазіргі заман» А., Ғылым, 1994, 9-бет
11. Ахметбекұлы К. «Ауа жайылушылық па, ала жайылушылық па?» Егемен Қазақстан. 19 желтоқсан 2002 ж.
12. Жұртбай Т. «Абайды дұрыс оқып жүрміз бе?» Егемен Қазақстан 22 ақпан 2006.
13. Тайшыбай З. «Абай толғаған құс қандай» Жұлдыз №2. 2007 ж.
14. Мырзахметов М. Абайтану тарихы, – Алматы : Ана тілі, 1994. - 40-бет.

А.Т.Смагулова
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., akma.2000.2006@mail.ru

АБАЙДЫҢ ӘДЕБИ МЕКТЕБІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ

Мақалада Абай қалыптастырған әдеби мектептің ғылыми-теориялық негіздері және оның қазақ әдебиеттану ғылымындағы зерттелу мәселелері қарастырылады. Абайдың ақындық дәстүрі, көркемдік-эстетикалық ұстанымдары, шәкірттерімен шығармашылық сабақтастығы мен әдеби орта қалыптастырудағы тарихи рөлі сараланады. Сонымен қатар Қайым Мұхамедханұлының абайтану ғылымына қосқан үлесі, әсіресе Абайдың әдеби мектебі концепциясын ғылыми тұрғыдан негіздеуі, ақын шәкірттерінің мұрасын жинақтап, жүйелеп, зерттеу ісіндегі еңбегі талданады.

Тірек сөздер: Абайдың әдеби мектебі, Қайым Мұхамедханұлы, абайтану, әдеби дәстүр, ақын шәкірттері.

Қайым Мұхамедханұлы «Абай өлеңдерін жинаушы, Абай мұрасының жазылу, басылу тарихын зерттеген историограф, үш – төрт басылымына түсініктеме жазған библиограф, Абай шығармаларының дұрыс жазылуын жүйелеген текстолог, Абай және оның ақындық дәстүрі хақында монографиялық еңбек бітірген теоретик, сол замандағы қоғамдық қарым-қатынастарды зерттеген тарихшы, сол дәуірдегі әдеби нұсқаларды, ел аузындағы жыр-өлеңді, әңгіме-аңызды қағазға түсірген фольклорист» [1].

Бүгінде іргелі негізі бар абайтану ғылымы ұлы ақын шығармашылығының жан-жақты толыққанды зерттелуімен ғана ерекшеленбейді, сонымен қатар Абай айналасына топтасқан, Абай дәстүрін жалғастырған мұрагер шәкірттері шығармашылықтарымен толысып, кемерлене түседі. Абайтану арналы ғылым десек, тоғысар сағасының бірі – ұлы ақынның әдеби мектебі, ақын шәкірттері. Қазақ әдебиеті тарихында «Абайдың ақын шәкірттері» деген ұғым жөнінде алғаш сөз қозғаған М. Әуезов. Бұл жөнінде Қ. Мұхамедханұлы: «Мұхтар: «Абай жөніндегі ең қызықты, ең соны және әдебиеттік прогрестік ретіндегі ірі мәселе – Абайдың ақын шәкірттері», – деп 1918 жылдан бастап айтып та, жазып та келеді», – дейді [2]. Белгілі абайтанушы ғалым М. Мырзахметұлы: «Әуезов Абайдың әдеби ортасы, әсіресе, әдеби мектебі жайлы алғашқы ой-пікірін 1922 жылы жария етті» [3, 261], – дейді. Әуелден Әуезов іргетасын қалап, кеңестік дәуір талабының талқысына ұшыраған Абай мектебі – бүгінгі күнде абайтану әлемінің ішіндегі ұлы ақын ұстаз бен ақын шәкірт арасының құдыреттілігін танытар ең өнегелі де, өрісті дүниелерге толы, арналы салалардың бірі.

Абайдың әдеби мектебіне бірінші көңіл аударып, Абай мектебін ғылыми зерттеу ісіне алғашқы жол ашып, негіз салған М. Әуезов 1933 жылғы «Абайдың туысы мен өмірі» [4, 271], деген мақаласында 1889 жылдан бастап Абай алды үлкен мектепке айналып, Абай айналасына талапты жастардың шәкірт есебінде жиналып, топтала бастағанын айтады. М.Әуезов 1934 жылы жазған «Абай ақындығының айналасы» [5] атты мақаласында Абайдың әдеби мектебі анық жазушылық мектебі болғанын аша түседі. 1939 жылы «Абайдың идеялық – мәдени ізденулері» [6] деген мақаласында М. Әуезов Абайдың іздену жолдарын айта келіп, ұлы ақынның өз заманынан иығы асқан білімді, мәдениетті адам болуымен бірге халыққа әдеби мектептің атасы болып танылғанын айтады. 1940 жылы «Абайдың өмірбаяны» [7, 45] және 1945 жылы сол тақырыпта жазған орысша мақаласында ғалым («Жизнь и творчество Абая (Ибрагима) Кунанбаева» [8, 17-18] Абайдың әдеби мектебіне де арнайы тоқталып, сөз етеді. Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына орай жазылған мақаласында М.О.Әуезов: «Енді бір уақытқа шейін ақынның айналасы деген тақырыпты сөз қылғанда, біз өзіне әсер еткен жайларды, өз қорына құйылған салаларды алып келдік. Бірақ, ақындық айналасы Абайдың өзі алған санаумен түгелденбейді. Екінші қатарда тұрған тағы бір мәселе – Абайдың өзгеге берген нәрі турасында, - дей келе, - Дәлін айтқанда, мыналар: Көкбай, Шәкірім, Ақылбай, Мағауия ақын шәкірттері есепті де, Абайдың алды оларға жазушылық мектебі болды», - деген пікір қорытады [9, 19]. С.Қирабаев: «Ақын өскен ортаның сырын ашатын бір сала – Абай

маңындағы ақындар, жыршылар, өнер сүйгіш жас қауым, шәкірттері [10, 13] –деп ақын айналасына топтасқан шәкірттеріне баға береді. Алайда «Абайдың ақын шәкірттеріне белгілі бір нақтылы меже, өлшем қолдану тұрғысынан қарамауы себепті талғамсыздыққа жол беріліп» [3, 132], ақын шәкірттерінің қатары жүйелі болмады. Қ. Мұхамедханов [11], Е. Исмаилов [12], Ғ. Сералиев [13], Ә. Тоқмағанбетов [14], Ә. Жиреншин [15] және А. Нұрқатов [16] зерттеулерінде ақын шәкірттері қатарын әр түрлі беріп, екі топқа бөле қарайды. Абайдың тура немесе толық мағынасындағы шәкірттері қатарына М. Әуезов Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Шәкәрім есімдерін жатқызса, Ә. Тоқмағанбетов Мұқа мен Әсетті, Е.Исмаилов Кәкітай, Әубәкір, Нарманбет, Әріп, Әбсалық, Әрхам, Турағұлды, Ә.Жиреншин Нұрлыбек, Мұқаметжан, Баймағамбет, Байкөкше, Төлеу, Ағашаяқ, Қиясбай, Көрпебай, Ырысалды, М. Сералинді енгізсе, Ғ. Сералиев Ажар, Кемпірбай, Шортанбай, Жүсіпбекқожа, Қуандық, Біржан, Әбдірахманды қосты, Қ.Мұхамедханұлы Бейсенбай, Халиолла, Әлмағанбетті жатқызады.

Абай үш қайнар бұлақтан сусындады, Әуезов болса Абай сусындаған бұлақтан қанып ішіп, ұлылықтың үлгісін бойына жиған Абай дәстүрінен ғибрат алды, ал Қайым Мұхамедханұлы қос ғұламаның нәрлі бұлағынан тояттап, руханилылықтың кемел шыңына жетті. М.Әуезов пен Қ.Мұхамедханұлын бір-біріне ағалы-інідей жақындастырып, табыстырған ол данышпан атамыздың мәңгі қайталанбас жырлары, «жұмбақ адамның түбіне терең бойлауға» итермелеген ұстанымы еді. Болашақ ғалымның әдебиетке емін – еркін араласып кетуіне игі әсер еткен оның бала жасынан тәлім -тәрбие алып өскен ортасы, ұшқан ұясы екені сөзсіз. Кемелдікке жетелеген әке ұлағаты жөнінде Қ.Мұхамедханұлы былай еске алады: «Әкем сауатты, әрі орысшаны да жетік білетін адам еді. Өзіне жетерлік кітапханасы да болды. Алаштың туын көтерген арыстар әкемнің қамқорлығын көп көрді. Біздің үйге Мағжан, Міржақып, Сұлтанмахмұт, Әлихандар ат басын тіреп келетін. Әкемнің айналасындағы адамдарды жатсынбай бауырына тартуының арқасында М.Әуезовтей дарынды адамдар туғанымыздай бізбен араласып кетті. Бұл менің болашағыма үлкен мектеп болды» [17]. 30-жылдар тұсында М. Әуезов негізін қалаған абайтану ғылымының мәнерлі болуына Қ. Мұхамедханұлы бүкіл ғұмырын сарп етті. Жас таланттың ұшталып, тас қияға өрлеуі М.Әуезов есімімен тығыз байланысты. Абайдың әдеби мектебі сынды зерттелінбеген тың мәселені жалынды жас жігіт Қайымға тапсырады да: «Абайға байланысты істейтін көп жұмысың бар. Ол – сенің қолыңнан келетін жұмыс. Абайдың ақын шәкірттері Ақылбайдың, Мағауияның, Көкбайдың, Турағұлдың тағы басқалардың өлең-жырлары, дастандары түгел жиналған жоқ. Осыларды жинап, зерттеп, жазу жұмысын қолға алуың керек» деген міндет қояды [18].

1938 жылы мамыр айында Жамбылдың ақындық қызметіне 75 жыл толған мерейтойына келген жас ақын, ұлы ұстаз, қамқор ағадан осындай тапсырма алып қайтады. Кейіннен (1939) бұл тақырып Мұхамедханұлының ғылыми-зерттеу жұмысының тақырыбы болып бекітіледі де, шығармашылық өмірінің өрісті өзегіне, мағынасы мен мақсатына айналады. Аталған мәселені қарастыра, ел аузынан жинай жүріп, ол 1940 жылы Семейдегі Абай музейінде ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді. Абайдың мемлекеттік әдеби музейінің 1940-1941 жылдары берген есебінде былай делінген: «По теме «Литературная школа Абая» товарищ Мухамедханов собрал большие материалы (рукописи и другие).

Подготовлено и включено в план издательства 1941 г. полное собрание сочинений одного из ближайших учеников Абая поэта Арипа Танирбергенова. Это будет первый научный труд работником музея Абая 1941 г.» [19]. Музей тарихында алғашқы ғылыми еңбектің ізін сала отырып, баспасөз беттерінде мақалаларын да жариялай бастайды. «Абайдың әдебиет мектебі» деген атпен 1945 жылы Ақылбайдың «Дағыстан», «Зұлыс», Мағауияның «Медғат-Қасым», «Еңлік-Кебек», Әубәкір мен Әріптің шығармашылық өмірлеріне арналған мақалалары жарық көреді [20].

Абайтану ғылымы – тар жол, тайғақ кешулерді басынан өткерген ғылым. Коммунистік дүниетанымның қиянаттары Абай мұрасын, оның жеке басын бағалауға теріс әсерін тигізді. Идеологиялық саясат тұрпайы түсінік, таптық тұрғыдан талдау тәсілін ұстанды. 1947 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінде Ж.Жұмақанов «Абайға ешбір қоқыс жараспайды» атты

мақаласын жариялайды. Семейдегі Абай музейінің жайынан хабар беретін бұл мақала музейдегі «жанды-жансыз қоқыстардың бәрінен дереу тазарту» қажеттігіне арналған. Ғылыми қызметкерлердің уақытты қалай өткізетіндігін айта келіп, «Қ.Мұхамедханов жолдас Әріп ақын жайында мақала жазып отыр. Бұл «еңбегінің» Абайға қаншалықты қатысы бар десеңізші», – дейді автор [21]. Бұл Абайдың ақын шәкірттерін зерттеу тұрғысында Қ.Мұхамедханұлына айтылған сыңаржақ пікірдің басы еді. «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған мақалада: «Семейде бір топ әдебиетшілер бар, олардың бірсыпырасы Абай музейінде «ғылыми» қызметкер болып істейді, өздерін «Абай ауылынанбыз, Абайдың мирасқорларымыз деп санайды», – деп түйрей келіп, облыстық «Екпінді» газетінің 1947 жылғы мамырдың 14-дегі санында жарық көрген Қ.Мұхамедханұлының «Қазақ әдебиеті заманымыздың талабына сай болсын» деген мақаласын сынады [22]. Ол мақаласында Қ.Мұхамедханұлы қазақ әдебиетін дәуір-дәуірге бөліп зерттеу, ғылыми негізде баяндау, оны жоғарғы және орта мектепте оқыту мәселелерін жан-жақты саралап, Абайдан кейінгі қазақ әдебиеті, оның ақындық мектебінің концепциясын жасау, оның талантты шәкірттерінің шығармашылығын бағалауға ғылыми тұрғыдан келу мәселелерін көтереді. Зерттеуші Абайдың ақын шәкірттері қатарына жатқызғандардың барлығын (Турағұл, Әріп, Шәкәрім) «Социалистік Қазақстан» газеті «совет үкіметіне, партияға қарсы адамдар. Бұл мақала авторы оларды «прогрессшіл еді», «шәкірті еді» деп босқа лағып отыр», – деп біржақты пікір білдіреді. Қазақстандағы ұлтшылдық айыптаулармен байланысты науқан осылайша Абайды зерттеушілерді сынаумен басталып, Абайдың әдебиет мектебін де үлкен айтысқа тиек қылғаны белгілі. Абайдың ақындық мектебі төңірегіндегі айқай-шу абайтану ғылымының әлі де темір құрсау торында екенін көрсетті.

М.Әуезовтің жетекшілігімен Абайдың ақындық мектебі мәселесін зерттеу нәтижесінде Қ.Мұхамедханұлы 1951 жылдың 7-сәуірінде «Абайдың әдебиет мектебі» атты кандидаттық диссертациясын Қазақстан Ғылым академиясының Ғылыми Кеңесінде қорғайды. Абайдың ақын шәкірттері қатарына диссертант Ақылбай Абайұлы Құнанбаев, Мағауия Абайұлы Құнанбаев, Әсет Найманбаев, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатаевтарды, ал диссертацияға қосымшаға Халиолла Өскенбаев, Кәкітай Ысқақұлы, Мұхамеджан Майбасаров, Бейсембай Жәнібеков, Баймағамбет Мырзаханов, Мұқа Әділханов, Әубәкір, Әлмағамбет Сексенбаевтарды енгізді. Ғылыми жұмыс 3-бөлімге, ішінен он тарауға жіктелген. Абайдың шәкірттерін зерттеуші төмендегідей екі топқа бөле қарайды:

1 Әдеби мұрасын қалдырып, ақын дәстүрін дамытушылар;

2 Абайға шәкірт болған, бірақ артына творчестволық мұра қалдырмағандар.

Көркем шығармаларымен әдеби мұра қалдырып, ақын дәстүрін жалғастырушылар қатарына диссертант Ақылбай Абайұлы Құнанбаев, Мағауия Абайұлы Құнанбаев, Әсет Найманбаев, Әріп Тәңірбергенов, Әубәкір, Көкбай Жанатаевтарды жатқызады. Абайға шәкірт болған, бірақ артына шығармашылық мұра қалдырмаған әнші шәкірттері қатарына зерттеуші төмендегілерді жатқызады: Мұқа Әділханов, Бейсембай Жәнібеков, Әлмағамбет Сексенбаев, Мұқаметжан Майбасаров.

Диссертацияда ақын шәкірттерінің әрқайсысының өмір жолы мен шығармашылық мұрасы алғаш рет ғылыми тұрғыда талданады. «Следует отметить, что в развернутом виде эти вопросы впервые ставятся в данном исследовании. Наши литературоведы и абаеведы все свое внимание обычно сосредоточивали на изучении различных сторон деятельности и творчество самого Абая, лишь мимоходом упоминая об его учениках, соратниках и последователях» [23, 4] – деген жолдар Қайым Мұхамедханұлы зерттеуінің арқалар жүгін сипаттайды. М.Мырзахметов: «Қ.Мұхамедхановтың «Абайдың әдеби мектебі туралы» деген диссертациялық еңбегі өзі бөле қараған өнер иелеріне арналуы жай нәрсе емес еді», – деп аталған зерттеудің нысаналы бағыты мен ғылыми негізін атап өтеді [3, 132].

Ғылыми жұмысқа жетекшісі М.Әуезов мынандай пікір береді: «Большое количество собранных самим тов. К.Мухамедхановым произведений почти забытых, но талантливых поэтов – новаторов конца 19 столетия, воскресло для казахской литературы ряд дорогих имен и позволило в дальнейшем вести исследование послеабаевского периода литературы на более

учащенных рядах, на более разнообразных, чем было до сих пор, фактах художественного наследия прошлого» [24]. Бірақ кеңестік идеологияның адамды жазғанына, жұртына қалдырған әдеби мұрасына қарап емес, шыққан тегіне қарап бағалайтын таптық саясаты Абайдың ақындық айналасын да мүлт жібермейді. Қорғауда М.Әуезовке, ол негізін салған Абайдың ақындық мектебіне, Абайдың ақын шәкірттеріне жабылған жала саяси айып тағудың басы еді.

Қорғауда ресми оппоненттері М.Әуезов пен М.Сильченкодан кейін бірінші болып сөз алған С. Нұрышев пен Қ.Жұмалиев диссертацияның «зиянды» тұстарын әшкерелеп қарсы шығады. «...Ауэзов утверждает, что идейно творческое направление Абая, школа Абая – это панисламизм. Если бы он вышел за рамки аула, он пошел бы по пути панисламизма. Даже поворот Абая к русской культуре он объясняет панисламизмом. Считать ли это только ошибкой, которую можно было бы заметить как это делает М.Ауэзов? Нет, нельзя. Это можно считать протаскиванием в советскую науку антимарксистских взглядов, как со стороны диссертанта, так и со стороны М.Ауэзова» [25]. Қ.Жұмалиев сөзінің қорытындысында: «Диссертация тов. Мухамедханова, представленная и соискание ученой степени кандидата филологических наук, не соответствует требованиям, предъявляемый к кандидатской диссертации, потому что она носит антинаучный характер. В ней сосредоточены восхваления поэтов, идеализирующих Кенесары Касымов, протаскиваются идеи пантюркизма, находят себе оправдания поэты, чуждые народу по своему мировоззрению. Поэтому я, как член Объединенного Ученого Совета гуманитарных институтов АН КазССР, при всем своем уважении к официальным оппонентам, не могу ходатайствовать перед Ученым Советом о присуждении автору диссертации ученой степени кандидата филологических наук без коренной переделки его работы», – деген пікір білдіреді. Жала жабушыларға қарсы М.Әуезов: «Выступление по поводу диссертации тов. Мухамедханова товарищи в целом, за исключением двух тенденциозных ораторов, правильно указывали на достоинство и на отдельные недостатки диссертаций» – деп, диссертанттың 12 жыл бойына нағыз ғылыми зерттеу жұмысын жүргізгендігін баса айта отырып, тырнақ астынан кір іздеушілерге: «вы вдвоем подготовились заранее, чтобы ущемить через эту диссертацию Ауэзова, а это чистейшая беспринципная склока и ничего иное», - деген жауап айтады [26, 82].

Бұл қорғау екі айдан кейін, 1951 жылы 15 маусымда, Қазақ ССР Ғылым академиясының тіл және әдебиет институты мен Қазақстан совет жазушылар Одағы бірлесіп өткізген «Абайдың әдеби мұрасы мәселесін талқылауға арналғын ғылыми айтысқа» ұласты. Үш күнге созылған жиналыста «Абайдың әдебиет мектебі және оның шәкірттері», «Абай мұраларын танудағы кейбір талас мәселелер», «Абай творчествосының идеялық арналары туралы», «Абай мұрасын танудағы жетістіктер мен кемшіліктер» деген тақырыптарда жазушы С.Мұқанов, филология ғылымының кандидаттары С.Нұрышев, М.Сильченко және профессор М.Әуезовтер баяндама жасайды. Баяндамалар бойынша жарыссөзде филология ғылымдарының кандидаттары: З.Ахметов, М.Ғабдуллин, Қ.Тұрғанбаев, профессор Қ.Жұмалиев, тарих ғылымының кандидаттары: Ж.Юсупов, М.Ақынжанов, Ә.Тұрсынбаев, жазушылар: Ғ.Мүсірепов, Қ.Жармағамбетов, Ә.Әбішев және басқалар барлығы 18 адам пікірлерін ортаға салады.

Абайдың әдеби мұраларын тануда жүргізілген елеулі істермен қатар, әлі де болса бұл салада бірсыпыра қателіктер мен кемшіліктер кездесіп жүргенін де жасыруға болмайтындығы айтыла келіп: «осының салдарынан кейбір әдеби зерттеу еңбектері жұртшылыққа данышпан ақын, өз заманының озат пікірлі ағартушысы, қоғамдық қайраткері Абайдың ұлылығын түсінуге көмектесе алмайтыны былай тұрсын, қайта мұндай еңбектер ұлы Абайдың біздің тарихымыздан алатын рөлін төмендете түсіп отыр. Міне, осындай құнсыз зерттеулердің қатарында, ең алдымен Ә.Жиреншиннің «Абай және оның орыс достары» деген кітабын, Қ.Мұхамедханұлының «Абайдың әдебиет мектебі» деп аталатын сәтсіз диссертациясын жатқызуға болады», – деген пікірді қолдаушылар басым болды [27].

Абайдың әдеби мұрасын маркстік-лениндік ілім тұрғысынан дұрыс тануға тырысқандар Қ.Мұхамедханұлы диссертациясында Абайдың ақын шәкірттері қатарына

жатқызылғандарды реакцияшыл, монархияшыл ақындар, діншілдер, молдалар деп сынайды. «Олардың ішінде халық жауы Турағұл да, Кенесарының реакциялық қозғалысын мадақтаған ұлтшыл ақын Көкбай да, тіпті ақындығы жөнінде ешқандай дерек жоқ, әдебиетте із-тұсы белгісіз Иманбазар, Мұхаметжан, Әлмағамбет, Бейсенбай, Мұқа, ертегіші Баймағамбет деген біреулер де, тағы басқалар да бар», – деп әділетсіз, біржақты сын білдіреді [27].

М.Әуезовтің диссертант жұмысымен толық келісетіндігі, халық бұқарасының дұшпаны болған адамдарды, қайдағы бір ұлтшылдарды, діншілдер мен молдаларды ұлы Абайдың атағымен бүркемелеп қазақ әдебиетінің тарихына енгізбек болғандығы да қатал сынға ұшырайды. Абайдың әдеби мұрасы мәселесін талқылауға арналған ғылыми айтыс деген аты болмаса, заты ақын мұрасын талқылаған ғылыми айтыс болмай, айтыстың әдейі арнап нысанаға алғаны «Абайдың әдебиет мектебі» мәселесі мен М.Әуезовтің абайтанудағы ғылыми және әдеби еңбегі болғанын айтыстан анық көреміз.

Абайдың ақын шәкірттері жайында сөз алған С.Мұқанов советтік қоғамға жат элементтердің әдеби мұраларын насихаттағандары үшін Әуезовті де, аспирант Қ.Мұхамедханұлын да қатал сынға алады. Қазақ совет әдебиетінде «Абайдың шәкірттері» кімдер деген сұрауға бірінші рет жауап берген адам – М.Әуезов жолдас деп жазған С.Мұқанов: «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында М.Әуезов: «Абайдың өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен ақын төртеу, оның екеуі Ақылбай, Мағауия Абайдың өз балалары, қалған екуі – Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған. Абайды зерттеуге осы төрт ақынның атын қыстыратын бір үлкен себеп – бұлардың шығармалары арқылы Абай өзі істемесе де, бой ұрған бірталай тың еңбектер. Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты болды», – деген жолдарын келтіреді [26].

Абай салған дәстүрді жалғастырып, ақын шәкірттері атанған ізбасар мұралары абайтану ғылымының мәнді тарауын құрайтын Абайдың әдеби мектебі сынды әлі де ғылыми бағдарға түспеген тың ұғымды Қ.Мұхамедханұлы тұңғыш рет ғылыми тақырып етіп көтеріп, әдеби айналымға енгізді. Тарихи әділетті қалпына келтіруде темір торлы түрменің дәмін татса да, ғалым табандылық танытты. Қ.Мұхамедханұлының Абайдың ақын шәкірттері шығармашылығын жүйелеуде жарты ғасырға жуық уақыты кетсе де, ақын шәкірттері мұраларын жинастыруда ыждаһаттылық көрсете білді. Ақын мұрагерлерінің халық аузында жатталып қалған мұраларын қолжазба деректермен салыстыра отырып, түбегейлі зерттеп, ақиқатына жетті. Соның негізінде, Абайдың ақын шәкірттері сынды абайтану саласының жаңа бағытының негізін қалады.

Әдебиеттер

1. Жұртбаев Т. Қайсар ғалым // Жұлдыз, 1986, №1, 192 б.
2. Мұхамедханов Қ. Мұхтар кешкен қилы заман // Абай, 1992, №3, 78 б.
3. Мырзахмет М. Абайтану тарихы. Ана тілі: Ана тілі, 1994. – 192 б.
4. Абай. Толық жинақ. 1933, Қызылорда. – 374 б.
5. // Әдебиет майданы, 1934, №11-12.
6. // Әдебиет және искусство, 1939, №7.
7. Абай. Толық жинақ, 1940. – 326 б.
8. Кунанбаев А. Избранное, Москва, 1945. – 280 с.
9. Әуезов М. Абай ақындығының айналасы. Кітапта: Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. Алматы: Ғылым, 2002. – 274 б.
10. Қирабаев С. Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы. Кітапта: Абай және қазіргі заман. Алматы: Ғылым, 1994. – 337 б.
11. Мұхамедханов Қ. Абайдың әдебиет мектебі // Екпінді, 1940, 5 қазан.
12. Исмаилов Е. Кемеңгер Абай // Әдебиет және искусство, 1940, № 9.
13. Сералиев Г. Қазақ халқының данышпан ақыны // Ленин туы, 1940, 15 қазан.

14. Тоқмағанбетов А. Абайдың ақындық мектебі // Социалистік Қазақстан, 1940, 26 қазан.
15. Жиреншин Ә. Қазақ халқының ұлы ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбаев. //Екпінді, 1940, 23 мамыр.
16. Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі Алматы: Жазушы, 1966. – 348 б.
17. Тоқпатаев У. Ұлттық рухтың қазынасы // Дидаз, 2000, 4 қазан.
18. Мұхамедханов Қ. Ұлы ұстаз, қамқор аға // Парасат, 1997, №8, 6 б.
19. ШҚО ҚЗТҚО.-1406-қор, 1-тізбе.
20. Мұхамедханов Қ. Абайдың әдебиет мектебі //Екпінді, 1940, 23 қыркүйек
21. Жұмақанов Ж. Абайға ешбір қокыс жараспайды //Социалистік Қазақстан, 1941, 22 мамыр.
22. //Социалистік Қазақстан, 1947, 2 тамыз.
23. Мухамедханов Г. Литературная школа Абая. Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандид. филологических наук.-Алма-Ата, 1951. – 15 с.
24. Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейінің қоры. КП 1951.
25. Султанбеков М. Книга с трудной судьбой //Иртыш, 1994, 9 апреля.
26. // Абай, 1992, №3, 96 б.
27. Абайды зерттеудегі бұрмалаушылыққа қарсы // Социалистік Қазақстан, 1951, 4 шілде.

МРНТИ: 03.20.00

Д.К. Мухамедхан

Центр образования и культуры имени Каюма Мухамедханова
РК, г. Алматы, mukhamedkhandina@gmail.com

**УЧИТЕЛЬ И УЧЕНИК – МУХТАР И КАЮМ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ
И ДУХОВНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ**

Абай и Шакарим, алашординцы, Мухтар Ауэзов и Каюм Мухамедханов – эти имена взаимосвязаны и переплетены навечно. Их единство предопределено исторически и логически. В этом судьбоносном для народа сплетении личностей одно имя не существует без другого. Вся их жизнь, духовно-нравственные поступки и творчество оберегает наш народ, а переданная в нынешний век эстафета исторической памяти стала символом духовного единения нации. Преемственность поколений обязывает беречь эту память и правду в любое время.

«Ұстаз бен шәкірт – Мұхтар мен Қайым», они определили вектор, дух и этику развития абаеведения и шакаримоведения, алашевведения и наук, связанных с их именами – мухтартану и каюмтану (мұхтартану, қайымтану). Через их судьбу и служение народу раскрывается истинная картина становления и развития этих наук на фоне сложных исторических процессов и борьбы идеологий. Человеческая дружба и принципиальность в отстаивании идей, ответственность перед прошлым и будущим, бесконечное доверие учителя к своему ученику и невероятная преданность ученика учителю навеки скрепили духовно-научный союз двух людей. Понимание этого единства важно не только для науки и образования: оно имеет непреходящее значение для духовной устойчивости государства.

«Мухтар Ауэзов и Каюм Мухамедханов – это личности, занимающие особое место в нашей истории. Есть глубокий смысл в том, что они стоят рядом на пьедестале. Это символ духовного единства учителя и ученика, старшего и младшего брата. Они внесли неоценимый вклад в изучение и популяризацию наследия Абая... Каюм Мухамедханов – близкий соратник и ученик великого писателя. Всю свою жизнь он посвятил исследованию наследия Абая, Шакарима и движения Алаш. Пройдя репрессии, он выдержал испытания судьбы, верно служил своему народу» – отметил Президент Токаев на открытии памятника «Ұстаз бен шәкірт» [1].

Архивные документы и письма, конкретные факты и поступки людей, летописи и дневники, аудиозаписи с голосами людей, высказывания ученых, выступления потомков исторических личностей и многие другие первоисточники фиксируют историческую память. В них – правда, которую нельзя стереть; в них – справедливость по отношению к личностям в понимании их роли в науке и в истории народа, вклада перед Отечеством в сохранении народного наследия. Работу по сохранению наследия и архива Каюма Мухамедханова мы ведем более 20 лет. Это миссия в сохранении исторической памяти и справедливости.

В научный оборот вошли установленные нами конкретные материалы и архивные документы, раскрывающие ранее неизвестные страницы научно-творческого общения учителя и ученика в течение всей жизни, результатом которого является бесценный вклад в создание и развитие наук об Абая и Шакариме, алашординцах и о них самих. К, примеру, только за последние два-три года были созданы книги, статьи, фильмы. [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 22, 24].

Важным шагом для развития науки абаеведения, мұхтартану и қайымтану является принятие рекомендаций по теме «Ұстаз бен шәкірт – Мұхтар мен Қайым» на международной конференции «М.О. Әуезов және Қ. Мұхамедханов: Абайтанудағы зерттеу мұраттары»: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция, 2023 жыл.

Алашординцы своими исследованиями и постановкой важных вопросов, глубокими статьями начали создавать науку абаеведения до революции и передали эстафету Мухтару Ауэзову, который углубил и развил темы и определил стратегические направления абаеведения. Великий писатель, сосредоточившись на создании эпопеи, поручил Каюму – единственному ученику, воспитанному в окружении и в духе Алаш, продолжать исследования новых направлений в науке, как указал М.Ауэзов «на «более учащенных рядах»: впервые необходимо было детально и скрупулезно вести текстологическую работу – находить и восстанавливать тексты, анализировать их, устанавливать имена и писать фактически точные биографии, а главное – необходимо было сберечь исчезавшие тексты многих произведений. Многое тогда делалось впервые. Каюм достойно выполнил все задания под руководством учителя, при жизни М.Ауэзова, а потом в логике проведенных им в течение пятидесяти лет исследований, он создал научную концепцию «Абай-Алаш».

«Учитель это святое понятие», – так сына воспитал его отец. Мухамедхан Сейткулов (1870-1937) и его друзья – алашординцы, учителя школы и преподаватели педагогического института, – Каюм с благодарностью вспоминал каждого. «Мухтара он чтит, как иные пророка», – так звучит в переводе с казахского языка строка из стихотворения - посвящения Каюму. Так это и было. Он стал главным учителем, их встреча была предопределена судьбой. В нашей истории нет другого такого примера духовного единства учителя и ученика, служивших народу и сохранивших народ в трагические десятилетия. «Самым близким человеком моего отца был Мухтар Ауэзов, который в 1920-е годы часто гостил в нашем доме со своими друзьями. Мой отец очень его любил, считал его своим младшим братом и поддерживал морально и материально. Мухтара Ауэзова я знал с малых лет... Всегда, когда заходит речь об Ауэзове..., я как бы переношусь в другое измерение. Я чувствую и вижу себя молодым человеком, впереди которого шагает его наставник – широкоплечий, большой и мудрый человек с открытыми и ясными глазами, с широким светлым лбом и чуть приглушенным, бесконечно обаятельным голосом», – вспоминал ученик учителя [2].

Мухтар Ауэзов был в то время студентом Семипалатинской учительской семинарии и часто гостил в этом доме. М. Сейткулов поддерживал молодые таланты и создал все условия для проведения в своём доме первых репетиций пьес М. Ауэзова «Еңлік-Кебек», «Қарағөз», «Бәйбіше тоқал», «Ел ағасы». А потом Каюм исследовал историю казахского театра и, конечно, же, историю театральной труппы «Ес аймақ», ведь там участвовал М.Ауэзов: «1922 ж. 30 декабрь күні Мұхтар Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесасын қояды». Он нашел и переписал рукой Программу, перевел ее с арабской графики, прокомментировал: «Ойын программасында Мұхтар Әуезовтың екінші рет түзетіліп басылған «Еңлік-Кебек» қайғылыхал (трагедия) Жаңасемей қаласындағы губерниялық драма труппасы ойнайды», – дейді. Қатысушылар: Ахмет Әуезов, Латиф Әшкеев, Гүлбаһрам Тәуекелова, Ахметбек Шикібаев, Сейфолла Мұқаметжанов, Ғалияқбар Төребаев, т.б.» [2, 4].

Наблюдаем такое совпадение: Ауэзов увидел Абая в возрасте шести лет и Каюм увидел Ауэзова будучи ребенком. Другое, профессиональное совпадение в их биографиях. В возрасте 30 лет М.Ауэзов отправился в фольклорную экспедицию. В таком же возрасте по рекомендации М.Ауэзова, решением Е.Исмаилова и К.Сатпаева Каюм один отправился в фольклорную экспедицию в три области Казахстана [20]. Есть и печальные совпадения в их судьбах: в возрасте 35 лет они оба испытали несправедливость, аресты, тюрьмы.

За Абая, За Шакарима, за друзей отца – алашординцев и за своего учителя М.Ауэзова Каюм был готов отдать свою жизнь: «Абай мектебі бар! Өлсем, Алаш азаматтарының жаңым артық емес!» - был его ответ на попытки, он не отказался от своих идей о школе учеников Абая. «Если бы мы тогда потеряли М.Ауэзова, то роман об Абае остался бы незавершенным.

Мужество Каюма имело огромное значение: он сохранил М.Ауэзова, он сохранил Абая», - сказал о том времени профессор Т.Журтбай [25].

Приведем другой пример. 1924 год, декабрь. Мальчику Каюму было всего восемь лет, когда Мухамедхан Сейткулов повел сына на вечер памяти Абая в годовщину 20-летия смерти поэта. Отец сохранил программу, а сын потом описал это событие: «Вечер организовал Семипалатинский отдел Русского географического общества в театре Луначарского. С докладом выступили М. Ауэзов и Х. Габбасов, читал стихи и вспоминал Абая его любимый ученик Кокбай, пел Амре. Объявление о вечере в газету подготовил А.Маргулан...». Сохранение архивных документов и артефактов, научное комментирование, описание содержания и участников событий, введение этих материалов в научный оборот, составление летописей, - все это является вкладом в абаеведение.

«В 1937 году началось мое близкое творческое общение с Мухтаром Омархановичем Ауэзовым, которое продолжалось до последних лет его жизни. Он был моим научным руководителем. Именно под его влиянием наметилось основное направление моей научно-исследовательской работы... Испытания для моего учителя начались уже во время защиты мною диссертации на тему «Литературная школа Абая». Вскоре после этой защиты, через два месяца, последовала дискуссия по абаеведению...» [2].

«Мы с Мухтаром остались верными своим идеям до конца. Многие наши коллеги и друзья предали нас и превратились в клеветников. Тридцатилетнюю работу Мухтара хотели уничтожить. Меня называли прихвостнем Ауэзова. Шакарима называли бандитом. Била нас судьба, но не сломала. Ладно, что я... Я переживаю, что Абай, Мухтар, Алашординцы пострадали от несправедливости. На Мухтара всю жизнь нападали. Мы не отступили от своих идей. Время – судья. Оно все расставило на свои места. И сегодня наши идеи – это то, чем гордится нация» [3].

Вклад Каюма в реабилитацию творчества Шакарима бесценен, а он боролся за Шакарима более 40 лет, и каждый шаг в хронике его борьбы основан на фактах. Ученый восстановил оригинальные тексты Шакарима.

С молодости и всю жизнь, храня память об отце и его друзьях, он помнил всех и написал их биографии, собирал документы и комментировал фотографии алашординцев, а главное – сохранил и восстановил их произведения. Это большие темы, также входящие в понятие абаеведения, заслуживают написания отдельных книг.

Еще несколько слов о вкладе Каюма в абаеведение

В 1940 г. Каюм создал две поэмы-посвящения Абаю. Вот цитата из одной поэмы: «Қалам алсам қолыма, өлен жазсам, алдымда ақын Абай – Темірқазық». В год 180-летия Абая вышла книга стихов Каюма, подготовленная на его рукописях, «Алдымда ақын Абай - Темірқазық». С конца 1930-х годов он просвещал об Абае в лекциях, которые начал проводить на земле Абая. В начале 1940-х годов опубликовал серию статей об учениках Абая и уже создал первый музей Абая. А что такое создание музея? Это трудные экспедиции, поиски, сбор оригинальных вещей, предметов быта Абая и его родных, а их тогда было собрано более 500! Невозможно даже перечислить все, что он сделал для создания и развития музея.

Его вклад в абаеведение ни с чем не сравним. Это более 30 ! крупных, стратегических вкладов, где каждый представляет отдельную и большую историю, итогом чего является мощная фундаментальная основа науки абаеведения [4, 6, 8, 10]. За каждым словом в перечне сделанного в абаеведении стоят десятилетия жизни и скрупулезные исследования, невероятное мужество в отстаивании идей и готовность отдать свободу и жизнь за Абая, за Ауэзова.

Задания учителя – тщательно исследовать текстологию произведений Абая и новое направление в науке – поэтическую школу учеников Абая (восстановление более 30 имен, возрождение всех произведений), бороться за первый памятник Абаю (боролся более 20 лет) и за облагораживание могил его родных, проведение в трудных условиях 100-летия Абая и многое другое было достойно выполнено. М. Ауэзов высоко ценил все, что сделал его ученик. А потом было возрождение забытого имени Ильяс Бораганского, нахождение и научное

комментирование первой статьи А.Букейханова об Абая и Некролога на смерть Абая, возрождение журнала «Абай» и многое другое. Каюм посвятил свою жизнь Абаю, а в этом слове, в этом имени заключено наше все.

Вклад Каюма в мухтартану

Каюму выпало счастье долгие годы наблюдать учителя в творческом процессе, погрузиться в его научную лабораторию, выполняя задания по разным темам своих научных исследований и заданий по роману об Абая. Все это составляет научную основу ауэзоведения.

Как было выше сказано, это установление и описание событий, в которых участвовал молодой М. Ауэзов: например, вечер памяти к 20-летию смерти Абая и другие. Это исследование Каюма о футбольной команде «Ярыш»: интервью с участниками, уточнение фактов.

Это его общение с учителями М. Ауэзова и написание их точных биографий, имеющих прямое отношение к жизни М. Ауэзова, с их воспоминаниями о талантливом ученике.

Это создание на установленных им самим фактах и документах, архивах и рукописях научно-творческой биографии М. Ауэзова: он знал в деталях его жизнь, судьбу и творчество. См. Библиографию трудов [2].

Это описание Каюмом рукописного наследия М. Ауэзова.

Каюм исправил неточности в освещении другими исследователями биографии и разных сторон творчества М. Ауэзова.

Он установил точные годы его учебы в пятиклассном училище и в учительской семинарии города Семипалатинска.

Через краеведческие исследования истории зданий города Семей и событий в них происходивших, он раскрыл семипалатинские периоды жизни и деятельности М.Ауэзова (например, телефильм «Жүрекке ыстық орындар», Семей ТВ, 1987 г.) и написал серию статей об этом.

Текстолог, знающий стиль и особенности пера учителя, Каюм установил в архивах все статьи, написанные учителем за два десятилетия XX века. Например, он доказал принадлежность неподписанной статьи перу М.Ауэзова, это его обращенность к молодым исследователям.

М. Ауэзов поручил своему верному ученику выполнять важные задания, и более 10 лет во время написания им эпопеи об Абая Каюм был его преданным научным корреспондентом. Такая работа была необходима для точности и достоверности в описании личностей, событий и мест, расположений домов, зданий, исторических сведений и ссылок, цитирования, уточнений и т.д. Все это составляет научную основу романа и это тема для исследований.

Каюм записал голос своего учителя. Это была последняя поездка и последнее выступление М. Ауэзова на родной земле в 1957 году. Тогда широко отмечали 60-летие великого писателя. После смерти М. Ауэзова Каюм перевел запись голоса с магнитофонной ленты в бумажный вариант, прокомментировал и сдал магнитофонную запись на государственное хранение. С тех пор голос М. Ауэзова звучит на радио, в музеях, на мероприятиях [26].

Он пополнял фонды музея Ауэзова ценными экспонатами, рукописями, документами. Например, нашел школьную тетрадь М. Ауэзова, прописи и другое.

С конца 1930-х по 1951 годы по заданию учителя Каюм собирал Воспоминания об Абая.

Все поездки М. Ауэзова в город Семей, в область и на родную землю писателя были подготовлены Каюмом. Находясь в 1943 году в Борли М. Ауэзов показал Каюму места захоронения родителей и родных. Каюм составил схему захоронений и сделал записи. Эти записи были частично конфискованы при его аресте в 1951 году, но уникальная память позволила ему все восстановить. По просьбе руководства Абайского района Каюм составил схемы захоронений, где в конце 1980-х гг. были установлены надгробные плиты на могилах родных писателя [12].

Увековечение цитаты М.Ауэзова. В одной из таких поездок М. Ауэзов сказал такие слова о родине: «Мұңылы қоңыр туған анам, туған жерім Бөрілі». Каюм записал их, а потом предложил увековечить их. Они были высечены на камне, который установили в Борли.

Следуя принципу научной объективности и точности необходимо восполнить пробел в биографии М. Ауэзова. В изданном к его 100-летию жизнеописании отсутствует целый год, это 1951 год, следовательно, отсутствует описание важных для науки событий этого года и последующего периода репрессий учителя и ученика. Это защита диссертации К. Мухамедханова об учениках Абая (7 апреля 1951 года. Стенограмма нами опубликована). Это дискуссия по абаеведению; нападки на учителя и ученика в прессе, в «Вестнике Академии наук КазССР» и другие события. Все это установлено и опубликовано.

После смерти учителя Каюм – большой ученый с тонкой душой поэта посвятил ему песню «Мұхтар аға» (1961 г.). Он никогда не прекращал исследования о М. Ауэзове, выступал, писал, публиковал статьи и до последних дней жизни вспоминал дорогого ему человека.

«Талантты, талапты інім Қайымға. Сүйіспеншілік аға көңілмен. Мұхтар Әуезов. 1941 г. 6/II. – Алма-Ата» - «Моему талантливому и пытливому младшему брату – Каюму. С искренней любовью и братскими чувствами», – такую запись оставил он на совместной фотографии, снятой в июне 1940 года в г.Семей.

Они оправдали доверие друг друга и сохранили Абая. Сегодня «Ұстаз бен шәкірт – Мұхтар мен Қайым» это наша идея, и ценность и духовно-этическая основа в сохранении исторической памяти и справедливости в науке. Наш долг – хранить историческую правду о них.

Литература

1. Глава государства открыл памятник Мухтару Ауэзову и Кайыму Мухамедханову. 30 сентября 2022 года // <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-otkryl-pamyatnik-muhtaru-aezovu-i-kauyumu-muhamedhanovu-308545>
2. Рукописи выступлений и публикаций К. Мухамедханова о М. Ауэзове за 1960-1997 годы. См. Каюм Мухамедханов. Библиографический указатель. (қазақ және орыс тілдерінде). – Алматы: Мектеп. – 2020. – 274 б.
3. Мухамедханов К. Лишенный учеников учитель – горький вдовец [Текст]: [беседа об Абая и его учениках] / К. Мухамедханов; записал Е. Асылбеков // Казахстанская правда. - 1995. - 29 апреля. - С. 4.
4. Мұхамедхан Д. Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым – Учитель и ученик: Мұхтар и Каюм. Ғылыми-көпшілік басылым (қазақ және орыс тілдерінде). Алматы: Курсив. - 2023. – 336 с.
5. Мұхамедхан Д. Учитель и ученик. «Вечерняя Астана». 28 сентября 2023 г.
6. Такижбаева Н. Каюм Мухамедханов: ученый, автор Гимна Казахской ССР. Алматы: Tandem-2. – 2023. – 199 с.
7. Память и совесть – основа морально-духовной устойчивости государства //Простор. - № 2. - 2024 г. - С. 145-155.
8. Мәдібаева Қ. Ғалымхат. Қайым Мұхамедханұлы. Портрет-эссе, ғылым толғам. – Алматы: Лантар books - 2024. – 227 б.
9. Қонаев Д. Ұстаз бен шәкірт арасындағы диалогтар ұлттық руханиятымызға қосылған құнды жәдігерлер туралы//Ұлы қаламгердің әрбір сөзі қазақ тарихымен бірге жасау тиіс. Almaty aqshamy. – 2024.- 16 шілде. - Б. 8
- 10.Пірәли Г.Абайтану: Мұхтар Әуезов және Қайым Мұхамедханов. Монография. Алматы: Дәстүр, 2025. – 324 б.
11. Шәкәрім мен Қайым: тағдырлас. Шакарим и Каюм: сплетение судеб. Астана: Фолиант, 2009. 336 б.
12. Мұхамедханов Қайым. Хаттар сөйлейді. – Алматы: полиграфкомбинат. 2016 г. - 336 б.
13. Сейсенұлы Д. Ер қазақ [Мәтін]: деректі хикаяттар, екі бөлімді драма және сұхбат әңгімелер; пікір жазған Т. Жұртбай. - Алматы: Полиграфкомбинат, (қазақ және орыс тілдерінде). - 2020. - 392 б.

14. Мұхамедханұлы [Мұхамедханов] Қ. Ақ жол [Мәтін] : [Ақжол Дайырқожа туралы тарихи мақала] / Қ. Мұхамедханұлы [Мұхамедханов] // Парасат. - 1992. - № 7. - Б. 6-7. - Әкесі М. Сейтқұлов туралы естеліктерде Сейтқұлов үйіне жиналатын қазақ азаматтары туралы, сонымен бірге, әкесі жаздырып алған газет-журналдар, әкесінің М. Әуезовке пьеса қоюға көмегі жайында баяндалған.
15. Мұхамедхан Д. Әке жолы [Электронный ресурс] / Д. Мұхамедхан ; сұхбат. Б. Тұрсынбайұлы // Қазақ әдебиеті. - 2014. - 27 маусым. - Мұхамедхан Сейітқұлов және абайтанушы, ғалым Қайым Мұхамедханұлы туралы. <https://abaialemi.kz/post/view?id=143>
16. Әке мен бала – Мұхамедхан Сейтқұлов пен Қайым Мұхамедханов – Отан патриоттары [Мәтін] = Отец и сын – Мухамедхан Сейтқұлов и Каюм Мухамедханов – патриоты Отечества. - Алматы : "Қайым Мұхамедханов атындағы білім және мәдениет орталығы" қоғамдық қоры, 2017. - 120 б.
17. Сейсенұлы Д. Алаш меценаты [Мәтін] // Қазақ әдебиеті. - 200. - 24 қаңтар. - Б. 1, 4-5.
18. Қасым, А. Қуғын-сүргін құрбаны болған алаш меценаты – Мұхамедхан Сейітқұлов // Егемен Қазақстан. - 2020. - 2 маусым.
19. Біздің Мұхтар [Мәтін] : М. О. Әуезов туралы естеліктер. - Алматы : Жазушы, 1976. - 432 б. - М. Әуезовпен Семей қаласында Қ. Мұхамедхановтың әкесінің үйіндегі кездесулер туралы: Б. 376.
20. Удостоверение № 10. Академия наук КССР от 25 мая 1946 г. за подписью К.Сатпаева и Е.Исмаилова: К.Мухамедханов командировается для сбора фольклора в Семипалатинскую, Павлодарскую и Восточно-Казахстанскую области.
21. Қайым Мұхамедханов. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Астана Фолиант. – 2014. – 344 б.
22. Абай жолы. 6 серия көркем фильм. Хабар ТВ - 2020 <https://khabar.kz/kk/telekhikayalar/abai-zholy>
23. Конференция ұсыныстар// М.О. Әуезов және Қ. Мұхамедханов: абайтанудағы зерттеу мұраттары: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2023. – 288 бет.
24. Дәуір даналары. Қайым Мұхамедханұлы. Абай ТВ – 2021 ж. <https://www.youtube.com/watch?v=0QS-vnnk8Kc>
25. Журтбай Т. Выступление в ЕНУ имени Л.Гумилева на мероприятии памяти Каюма Мухамедханова. февраль - 2021 ж.
26. Мұхамедханов Қ. Мұхтар Әуезовтың туғанына 65 жыл толған күні Семей радиосы арқылы сөйлеген сөзі [Қолжазба] : бұл хабарда Қ. Мұхамедханов алғаш рет М.Әуезовтың сөйлеген сөзін ұсынды. Ол бұл сөзді 1957 жылы Абай ауданында магнитофонға жазып алып сақтаған / Қ. Мұхамедханов. - Семей радиосы, 1962. - 28 сентябрь.

ГТАХР: 17.07.41

А.А. Айдарбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ҚР, Алматы қ., aydarbekova.akgul@mail.ru

ТҰЛҒАНЫҢ ІШКІ ПСИХОЛОГИЯСЫН БЕЙНЕЛЕУ: «ТАЛТҮС» ШЫҒАРМАСЫ МЕН Қ. МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ ТЕОРИЯСЫ

Мақалада Қ. Мұхамедхановтың қазақ прозасындағы кейіпкерлердің психологиялық құрылымын, тұлғалық қалыптасуын және әлеуметтік ортаның әсерін зерттеу бойынша теориялық тұжырымдары Т. Әсемқұловтың «Талтүс» шығармасындағы жетім кейіпкер бейнесін талдауда қолданылады. Зерттеу барысында автор психологиялық детальдар, ішкі монологтар және әлеуметтік шектеулер арқылы кейіпкердің ішкі әлемі мен тұлғалық даму жолын көрсетеді. Мақалада Қ. Мұхамедханов теориясының көркем мәтінді талдаудағы тиімділігі, кейіпкер психологиясын ғылыми тұрғыдан түсіндіру мүмкіндігі қарастырылады. «Талтүс» шығармасындағы кейіпкер бейнесі қазақ прозасындағы жетім тұлғаның әлеуметтік және психологиялық аспектілерін терең зерттеуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Талтүс, өнер, пір, зорлық-зомбылық, кие.

Т.Әсемқұловтың «Талтүс» шығармасында өнер кейіпкердің ішкі әлемін қалыптастыратын, оның рухани дамуын анықтайтын күш ретінде көрінеді. Автор шығармасында әлеуметтік және тарихи орта мен тұлғаның арасындағы өзара байланысқа ерекше назар аударады. Қ. Мұхамедханов зерттеулерінде де қазақ прозасындағы кейіпкердің тұлғалық қалыптасуы әлеуметтік контекстпен тығыз байланысты қарастырылады, ал кейіпкердің ішкі сезімдері мен эмоционалды тәжірибесі оның әрекеттерін және өмірлік таңдауларын анықтайды.

Өнер – адамзаттың негізі, халықтың жүрегінде сан ғасырлар бойы сары майдай сақталып келе жатқан мұрасы. Қоғамдық құндылықтарды, түсініктерді, идеологияны қалыптастырушы. Кейде сіз «ескінің қалдығы» деп мән бермейтін күйдің, әннің әм өлеңнің өзі тұтас тағдырыңызды өзгертіп жіберуі мүмкін. Расында, түрік дүниетанымынан таған тартсақ, өнердің киесі, пірі және соруы болады.

Өнердің пірі дегеніміз кім? Пір – өнердің жебеушісі, бастаушысы. Бойына өнер біткен талантты адам өнермен айналыспаса, кие ұрады деп халқымыз сенген. Аңыз-жырларға сүйенсек, Абылай ханның пірінің шын есімі – Қалмұхаммед Бақмұхаммедұлы, ел арасында Жалаңаш баба есімімен белгілі болған әулие. Жалаңаш баба туралы Шәді төре Жәңгірұлының «Тарихат» дастанында:

Қолдаушың жалаңаяқ пірім болсын,

Бар! – деді Абылай сонда бетін басып, – деген өлең сөздері бар [1, 87].

Сол секілді, Жамбыл Жабаев та «Менің пірім – Сүйінбай» деп өзінің өнерінің иесі барын мақтанышпен жазған. Қазіргі тілмен айтсақ, өнері ішінде тұншыққан шерменде пендеге шәкірт керек. Сондықтан өнер шеберден – шәкіртке, шәкірттен бағалаушыға берілсе, қоғамдық сана, ұлттың жаны қалыптастады. Бастан-аяқ домбыра шанағымен сөйлеген Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романының негізгі идеясы да шәкірт көңіліне там-тұмдап өнердің рухани нәрін тамызумен өріледі. Сабыттың өнері Әжігерейге берілді. Бұл – өшкелі тұрғаны жанған, жалғасын тапқан, тамырлаған рухани сабақтастық болса, ұсталықтың сырын ұғынған Ахметжандай қару соғушының, Сәруар қарттай күйшінің шәкірті болмай дүниеден өтуі – сақырлаған қайғы қазанының қақпағы ашылып кеткенімен парапар қорқыныш... Демек, Әжігерейдің пірі – атасы Сабыт екені анық... Ол соғыстан кейінгі болар-болмас ілкі үмітке иек артқан, сүреңсіз ауыл өмірінің күйін, жан дүниесі ғана емес, мал-мүлкі де тоналған, дерті ішіне түскен аш халықтың күйін, мына өмірге не үшін келгенін де білмей кеткен жас сәбидің күйін, бойына өнер біткен күйшінің алқынған күйін Әжігерейге дастарқан басындағы қарапайым әңгіме арқылы түсіндіріп, осы күйлерді мүлдем дәмін көрмеген оқырманға да таттырады.

Тіпті иесіз қыстауда анасы екеуі құшақтасып жатып көз жұмған Көсеге арқылы өмірге сорың қалың болып келіп, тіршілікке бауыр басып үлгермей жатып, өмірден өтудің азабын түсіндірді. Өмірге келгені қателік болды ма, әлде өлгені ме – баға бере алмайсың... Осындай қарапайым ғана мысалмен Сабыт ақсақал «өмір – өлім, өлім – өмір» екенін түсіндіреді. Ал сол өмір мен өлімнің ортасында жалғыз ғана ақиқат бар. Ол – кеудеге құйылған күйшілік өнердің мәңгі екені.

Сабыт – артында шәкірт қалдырып, пір бола алған, бала бойына иненің жасуындай ізгілік дәнін сеуіп кетуді мақсат тұтқан кейіпкер. Бәлкім, сондықтан Сабытқа өнегелі, өр өлім бұйырған шығар... Әйткенмен өнердің пірін бір ғана Сабытқа теліп қоюға болмайды. Қазақ аңыз-әңгімесінде өнердің пірі кейде Тәңірі болуы да мүмкін екені айтылады. Сөзімізге тұздық, роман басында – бір, соңына қарай – бір, мүлде белгісіз «мейірімді» адамның бейнесі суреттеледі.

«Әлдебір мейірімді адам... кім екені белгісіз... әйтеуір, мейірімді екенін біледі... Қолынан нық ұстап жетелеп келеді. Жол иісі аңқыған қаншама, өзен-көлдер», – дейді [2, 34]. Бұл – Әжігерейдің мейірімді адамы – қолдаушысы бар екенінің дәлелі. Өмірінің ең бір қиын сәтінде жанына жылу шашады. Ол атасы ма, әлде адам кейпіндегі өнердің өзі ме, жоқ, мүлде басқа дүние ме – белгісіз. Әйтеуір, Әжігерейдің желеп-жебеуші пірі бар.

Айтқандай, Сабыттың бойындағы ержүректік, ұлтты сүю қасиеті, бесік жырымен бойға дарыған күйшілік пен тіл өнері – Таласбектің өзі ме деген болжамды туғызады. Себебі Таласбек Сабытша ойлайды, бірақ өзін Әжігерейге ұқсататын тәрізді. Қайткен күнде де роман автордың аузымен баяндалса да, Әжігерейдің жан дүниесі, ойлау жүйесі арқылы барланады. Кез келген оқиғаға оқырман шынашақтай ғана Әжігерейдің көзімен қарап, бойдан өткізеді. Бәлкім, Әжігерейдің жан дүниесіне бойлаған шығарма – бүкіл кейіпкердің жиынтығы болар?! Әйтеуір, оқыған жанға бірден Әжігерейдің бала образы – есті, ақыл тоқтатқан, болашағы жарқын азамат ретінде көлбеңдеп тұра қалады. Мысалы, Сабыт қайтқанда Әжігерейдің қайғырғаны шығармада көлегейленіп қалды. Ол атасы қайтқанда жыламады, түршікпеді, тек басқа бөтен адамдай сезінді... Оған себеп әу бастан атасын бөтен әлемдік адам ретінде қабылдап, дайын болғандықтан, оқырман да бұл күннің келерін білді. Сол секілді Күлбағиладан қорлық көруі, Гүлшаттан ажырауы, анасы Қалимамен «шеше» ретінде алғаш тіл қатысуында Әжігерей қаншалық толқыса, оқыған жан соншалық әсерленді.

Ал өнердің соры дегеніміз не? Романда Гүлшаттың «Өткенде сендердікіне қонаққа барғанда атаң өнерді сор ғана көтереді деген. Баламның маңдайының соры бес елі, тағдырыңды қоса қалсаң, осы есінде болсын дегені ғой. Сенің сорың қалың. Өйткені өнерің биік» деген қоштасу сөзіне куә боламыз. Гүлшаттың бұл әрекетіне қарап, оқыған жұрт «махаббатқа келгенде ерлікке бара алмады» деп баға беретін болар, бәлкім?! Бірақ Гүлшат – шын өнер құрбандықты қажет ететінін, Әжігерейдің үнемі жан дүниесімен арпалыс үстінде жүретінін, халықтың көңілін көтеріп қана қоймай, мұңы мен зарын қоса артатынын ақиқат ретінде түсінген кейіпкер. Ол – өнердің сорын көтерудің азабынан қорықпаса да, әлінің жетпейтінін сезді. Әжігерейдің әр түн сайын – жанын отқа салуын көру, жанында сүйгені болса да жалғыздық азабын тартып жүргенін сезіну шын ғашық Гүлшат үшін расында қиын болар еді... Өзі де өнер атты алапат, жойқын күшпен «ауыратын» кейіпкердің бұл әрекетіне қарап, өнердің соры ауыр екенін аңғару қиын емес.

Күлбағила ше? Сабытпен қаншалық жан дүниесі біте-қайнасып кетіп, өнердің сорын теңдей арқалады? Оның Әжігерейге деген қаталдығының артында Сабыттың күйшілік өнерінен қажыған, талған, бойын ашу қысқан қарсылығы бар ма? Бұл жағын байыптауды автор оқырманға қалдырады...

Өнердің киесіне келсек, қазақта өнерден аузының салымы бар адамды «арқасы бар» деп әспеттейді. Ондай адам – әдетте тосын мінез көрсетуге бейіл, жұрт күліп жатқан жерде етегі жасқа толып жылап, жылап отырған жерде қарқылдап күле салатын жан. Кейде бала сияқты ойнақ салып, кейде ақылы дария ақсақалдай кейіпке енеді. Әжігерей де, Сабыт та, тіпті қару соғушы Ахметжан да өнердің киесін арқалап жүргендер. Әсіресе бұл мінез-құлық Әжігерейде айқын көрінеді. Күлбағила үйге қайтып келгенде бет-жүзі әп-сәтте аузы ақсиган мыстан кемпірге ұқсап кетуі, Иләпі туралы айтқанда төбеден үш періштенің ұшып жүргенін сезінуі, бірнеше мәрте түс көріп, оған жан дүниесімен сенгені «арқасы» бар екенінің айқын дәлелі [3, 78]. Ал осындай арқалы азаматтың тосын мінезін көтеру – қазақта мансұқ деп есептеледі.

Таласбек Әсемқұлов «Талтүсті» жазғанда күй өнерін негізгі нысан етіп көрсеткенімен, адамзаттық, ұлттық мәселелерді де қаузап кетеді. Әсіресе автор Әжігерейдің жетімдігін жанында қамқор атасы бар екенін көрсету арқылы жасырып-жасқаса да, бала бойындағы ішкі бостық, белгісіздікке сағыныш үңірейіп тұрды. Өмірде ең жаманы – баланың ата-анасыз өсуі, бірақ одан да жаманы – қайдан тамырлағанын білмеуі. Тегін білмеу – өзіңді танымағанмен парапар. Атыңды білесің, бірақ затыңды білмейсің. «Қандай мықты күйшісің», «сабақты да 5-ке оқысың» деген секілді өзгелердің сөзінен өзінді құрап алуға тырысасың. Әжігерейдің де тартқан әр күйінде өзін іздеп табуға деген ұмтылыс жатты. Әр тартылған күй Әжігерейдің жанына жасалған сапар еді. Бәлкім, Әжігерейдің Гүлшатқа деген сезімінің астарында ата-анадан алынбаған махаббатты іздеу жатқан болар... Бәлкім, оны Гүлшат сезген де шығар. Қайткен күнде де жетімнің ішкі күйі мен тартқан күйінде мәңгілік байланыс жатыр.

Бұл тұрғыда Қ. Мұхамедхановтың әдебиеттанушылық зерттеулеріндегі тұлға мәселесіне қатысты тұжырымдары маңызды. Зерттеуші қазақ әдебиетіндегі кейіпкер

болмысын тарихи және мәдени контекстпен байланыстыра отырып, тұлғаның рухани қалыптасуында ұлттық дүниетаным мен дәстүрдің ықпалы зор екенін атап көрсетеді [4, 85]. Мұндай тұжырым «Талтүс» шығармасындағы өнер иесінің тағдырын түсіндіруде де өзекті. «Талтүс» романында өнер кейіпкердің жеке қабілеті ғана емес, тағдырмен байланысты қасиет ретінде көрінеді. Кейіпкердің өнерге бет бұруы оның өмірлік таңдауы ғана емес, белгілі бір рухани міндет ретінде қабылданады. Бұл – қазақ дүниетанымындағы «өнердің киесі» туралы түсініктің көркем мәтіндегі көрінісі.

Қ. Мұхамедханов та қазақ әдебиетіндегі өнер иелерінің бейнесін талдай отырып, олардың шығармашылық болмысы көбіне халықтық мәдениетпен, тарихи жадымен және рухани дәстүрмен сабақтас екенін көрсетеді [5, 102]. Осы тұрғыдан алғанда, Әсемқұлов шығармасындағы өнер тақырыбы ұлттық мәдениет пен рухани мұра мәселелерімен астасып жатыр.

Екінші мәселеге келсек, Т.Әсемқұлов бір мақаласында «Алапаты қайтқан, тарих сахнасынан, санаттан кетіп, құлдыққа түскен елдің еркегі қатын сабағыш болады. Осындай шаңырақта дүниеге келген бала не көріп өседі? Сиықсыз, қораш өмір, ақылсыз әке, бейшара ана. Осыны көріп өскен бала санасында дүниеге деген цинизм, немқұрайдылық қалыптасады» деген еді [6, 112]. Осы идеяның ұшқыншағын «Тастүс» романында өрбітті. Қ. Мұхамедханов қазақ прозасындағы кейіпкер психологиясын талдауда әлеуметтік ортаның, тарихи және мәдени факторлардың әсерін зерттеудің әдістемесін ұсынады. Ол атап көрсеткендей, кейіпкердің мінез-құлқы мен шешімдері көбінесе балалық тәжірибеден, отбасылық жағдайдан және қоғамның қысымынан қалыптасады [7, 74; 2, 96]. «Талтүс» шығармасында басты кейіпкердің балалық шағы зорлық-зомбылық және эмоционалдық кемсіту арқылы қалыптасқан, бұл оның ішкі әлеміндегі қорқыныш, сенімсіздік және қоғамға бейімделу қиындықтарына әкеледі. Қ. Мұхамедханов теориясы бойынша, құбылыстың психологиялық әсерін көрсету үшін автор психологиялық детальдар мен ішкі монологтарды қолдануы тиіс, ал Әсемқұлов бұл әдісті кеңінен пайдаланады.

Бала көңілін жаралағаны үшін Сабыттың Құлбағиланың аузын қан-жоса етіп сабауы, Баймұханбеттің Камиланы ұрып, үйдегі балалардың зәресін ұшырғаны секілді эпизодтар әйел затына қол көтеруден жеріндіреді. Осыдан кейін-ақ «Зорлық-зомбылықтың түп тамыры қайда жатыр» деген сауалға үңіле бастайсың. Кеңес үкіметінің Алаш азаматтарын репрессияға ұшыратуы, ашаршылық, қазақ балаларын орыс мектебіне беруге күштеу, орыс тілінде балабақшалардың көбеюі секілді тоталитарлы әрекеттер бірте-бірте адам бойында зорлық-зомбылыққа деген үйірсектікті дамытты. Зорлау мәселені шешудің әдісі секілді көрінді. Кеңес Одағы кезінде мұғалімнің баланы ұруы, дауыс көтеруі, бұрышқа тұрғызуы секілді әрекет бүгінгі зорлықшыл азаматтарды тәрбиеледі. Жергілікті мәдениетте қазақ ешқашан балаға қол көтермеген. Деколониялық призмадан қарасақ, жергілікті мәдениетке қайшы дүние. Зорлық-зомбылық көрген бала ата-анасын жек көреді, әйеліне қол көтереді, бала ауру болады. Нәтижесінде эволюция дамымайды. Ал «Талтүсте» Сабыт баланың жанын жарақаттамау үшін зорлықты зорлықпен тыйды. Немерелерінің психологиясын сақтап қалу жолында күрескерлік танытты. Бала – келешек. Ал келешек ұрпақ зорлық көрсе, ұлт оңбайды деген сөз. Міне, осыны саналы түрде түсінген Сабыт қоғамда адамдардың арасында адами қарым-қатынасты орнататын интеллигенциялық күш иесі болды.

Қ. Мұхамедхановтың әдебиеттанушылық зерттеулерінде басты назар кейіпкердің тұлғалық даму үдерісінде қоғамның әсерін зерттеуге аударылады. Ол атап көрсеткендей, қазақ прозасындағы кейіпкердің психологиялық портреті әлеуметтік және тарихи контекстке байланысты қалыптасады, ал кейіпкердің ішкі сезімдері мен эмоциялық тәжірибелері оның әрекеттерін анықтайды [8, 64].

Т. Әсемқұловтың «Талтүс» шығармасында басты кейіпкердің тағдыры бала кезіндегі жетімдік тәжірибесі мен әлеуметтік шектеулер арқылы қалыптасады. Қ. Мұхамедхановтың теориялық тұжырымдары бойынша, тұлғаның ішкі әлемін көрсету үшін автор психологиялық детальдарды, ішкі монологтар мен сезімдерді қолдануы керек, ал «Талтүс те» бұл әдіс кеңінен

пайдаланылады. Мысалы, басты кейіпкердің жалғыздық сезімі, қорғансыздық пен өзімен-өзі күресі шығарманың негізгі драмалық желісін құрайды.

Сонымен қатар, Қ. Мұхамедханов кейіпкердің мінез-құлқы мен психологиялық портретін әлеуметтік ортаның қысымы мен мәдени нормалар арқылы түсіндіруді ұсынады. «Талтүс» шығармасында бұл қағида нақты көрініс табады: балалық шағы қиындыққа толы болған кейіпкер қоғамның түрлі сын-қатерлерін жеңуге тырысады, бұл оның тұлғалық даму жолын анықтайды.

Қорыта айтсақ, «Талтүс» – әр қазақты күй әлеміне шақыратын, өзіңізбен бетпе-бет келуге үйрететін көпқырлы роман. Шығармадағы кейіпкердің өнерге деген қатынасы оның рухани дамуы мен әлеуметтік ортаға бейімделу үдерісін көрсетеді. Қ. Мұхамедханов зерттеулерінде қазақ прозасындағы кейіпкердің тұлғалық қалыптасуы тарихи және әлеуметтік контекстпен тығыз байланысты қарастырылады [4, 5, 8]. Осы тұрғыдан алғанда, Әсемқұлов шығармасындағы өнердің киесі мен кейіпкер психологиясының көркем бейнесі Қ. Мұхамедхановтың теориялық тұжырымдарымен толық үндеседі.

Осылайша, шығарманы талдау қазақ прозасындағы тұлға мен өнер арасындағы өзара байланыс, әлеуметтік ортаның кейіпкер психологиясына ықпалы, және ұлттық мәдениет пен рухани дәстүрдің көркем мәтіндегі көрінісін ғылыми тұрғыдан түсінуге мүмкіндік береді. «Талтүс» мысалы арқылы біз қазақ прозасында өнер мен тұлға арасындағы байланысты тереңірек талдап, әдебиеттанушылық зерттеулерде Қ. Мұхамедханов теориясының қолданылуын көрсете аламыз. «Талтүс» шығармасындағы өнер кейіпкердің өмірлік тандауы мен тұлғалық дамуын айқындайды, бұл Қ. Мұхамедханов зерттеулерінде әдеби кейіпкердің рухани және эмоционалды тәжірибесін сипаттау үшін маңызды тұжырым ретінде қарастырылады.

Әдебиеттер

1. Жәңгірұлы Ш. Тарихат дастаны // Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1990. – 320 б.
2. Әсемқұлов Т. Талтүс. – Алматы: Раритет, 2017. – 269 б.
3. Әсемқұлов Т. Бала психологиясы мен әлеуметтік орта // Қазақ әдебиеті журналы. – Алматы, 2015. – 112-б.
4. Мұхамедханов Қ. Қазақ әдебиетіндегі тұлға мәселесі және тарихи таным. – Алматы: Ғылым, 2010. – 240 б.
5. Мұхамедханов Қ. Қазақ әдебиетіндегі кейіпкер психологиясы және тарихи сана. – Алматы: Ғылым, 2012. – 256 б.
6. Әсемқұлов Т. Қондыгердің бір-ақ беттік тарихы. – Алматы: Раритет, 2017. – 269 б.
7. Орлова Э.А. Антропологиялық ілімдердің тарихы. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2010. – 621 б.
8. Мұхамедханов Қ. Қазақ прозасындағы кейіпкер бейнесі: тарихи және психологиялық аспектілер. – Алматы: Ғылым, 2015. – 224 б.

THE IMPACT OF AI-GENERATED FEEDBACK ON STUDENTS' MOTIVATION AND THE QUALITY OF L2 WRITING

The current meta-analysis aims to examine the impact of AI-provided feedback on L2 writing quality and learners' motivation. The analysis of six recent studies suggests a medium-to-large effect in improving writing performance and increases in self-efficacy, engagement, and autonomy. Blending instruction between AI and teachers in accordance with human feedback increases motivational engagement.

Keywords: AI-generated feedback, L2 writing, writing motivation, automated writing evaluation, self-efficacy, meta-analysis.

Writers need to coordinate their linguistic knowledge, rhetorical strategies, and self-regulation while writing in a second language, a task that is among the most cognitively demanding. The development of AI-powered writing evaluation tools is a response to the gap between the importance of writing instruction for academic and professional success and the limited resources available to teachers [1, 2].

Automatic writing evaluation systems, which are centered around NLP and Machine Learning, provide immediate and personalized feedback on grammar, coherence, and structure. Generative AI tools, like ChatGPT, have expanded these capabilities by utilizing dialogic and context-sensitive interactions. The development of writing is also influenced by motivation, which involves self-efficacy, intrinsic interest, and anxiety reduction. Bandura's Social Cognitive Theory and Dörnyei's L2 Motivational Self System are key theoretical approaches [3, 1].

The current research has been excessively focused on writing accuracy, leaving out the motivational implications. The limitations of individual studies are made worse by small samples and short durations. Through a meta-analysis that synthesises quantitative and qualitative evidence, this article addresses the gaps in the evidence on the dual impact of AI-generated feedback on L2 writing quality and motivation [2].

Two research questions guide this analysis:

RQ1: To what extent does AI-generated feedback improve the quality of L2 writing?

RQ2: How does AI-generated feedback influence students' motivation to write in a second language?

This study employs a meta-analytic approach, synthesizing findings from empirical studies, systematic reviews, and prior meta-analyses published between 2023 and 2025. Meta-analysis is particularly well-suited to this investigation because it enables the aggregation of heterogeneous findings from individual studies, quantification of overall effect sizes, and identification of moderating variables that may account for variability in outcomes. The approach follows the guidelines of the Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA) model, ensuring transparency and reliability in the selection and synthesis of sources [1, 3].

Six primary sources form the core of this meta-analysis, selected on the basis of their relevance to the research questions, methodological rigor, and recency of publication (Table 1).

Table 1 – Six primary sources form the core of this meta-analysis

Source	Type	Focus	Sample
Fleckenstein, Liebenow & Meyer (2023)	Meta-analysis	AWE feedback on writing performance	20 studies, $N = 2,828$
Karagoz (2025)	Systematic review	Generative AI feedback in EFL writing	22 studies (2024–2025)
Lim, Yunus & Ismail (2025)	Mixed-methods empirical	Cambridge Write & Improve and motivation	$n = 30$ Year 5 ESL learners

Nur, Sakkir & Nurfadhilah (2025)	Systematic review	L2 writing motivation theory and pedagogy	Thematic review
Ran (2025)	Quantitative empirical	L2 Motivational Self System and feedback engagement	Undergraduate English majors
Li, Lu & Zhuang (2025)	Review	L2 writing feedback in AI context (2014–2024)	SSCI/CSSCI-indexed studies

Inclusion criteria required that sources: (a) address the impact of AI-generated or automated feedback on L2 writing quality and/or motivation; (b) be published in peer-reviewed scholarly journals; (c) employ empirical, meta-analytic, or systematic review methodologies; and (d) be published from 2023 onward to ensure relevance to the current state of AI technology in education.

Two themes related to the research questions guide the organization of the analysis. In regard to RQ1 on writing quality, quantitative effects come from the Fleckenstein et al. 2023 meta-analysis (Hedges' g), while quantitative moderator analysis investigates learner characteristics (L1 vs. L2), length of interventions, types of control groups, and outcomes. Through systematic reviews and studies, quantitative findings are also qualitatively triangulated. Thematic analysis of self-efficacy, persistence, engagement, autonomy, and feedback engagement within the L2 Motivational Self System is conducted by empirical studies and review studies regarding RQ2 on motivation [5, 4, 2, 1].

Fleckenstein, Liebenow, and Meyer (2023) undertook a meta-analysis of 84 effect sizes across 20 primary (quasi-) experimental studies with 2,828 participants, providing strong quantitative results. Using a three-level random effects model with robust variance estimation, they found that the medium overall effect for automated writing evaluation (AWE) feedback on writing was $g = 0.55$, $SE = 0.17$, $p < 0.001$. Relevant studies include Zhai and Ma (2021), who found $g = 0.86$ for holistic writing quality, as well as Ngo et al. (2022), who found $g = 0.59$ for AWE in the L2 setting, all of which confirm the present finding [1].

Specific moderator findings indicated significant differences. Although not significant, L2 authors showed a large effect size ($g = 0.72$) (Figure 1), while L1 authors showed a medium effect size ($g = 0.40$). Short-term interventions showed a small nonsignificant effect size ($g = 0.18$), while interventions with more than two sessions were significant ($g = 0.66$). Transfer tasks related to learning were significant ($g = 0.65$), while transfer tasks related to revision and improvement of performance were smaller ($g = 0.27$). Feedback from AWE has a greater effect on learning to write than on improving performance [1].

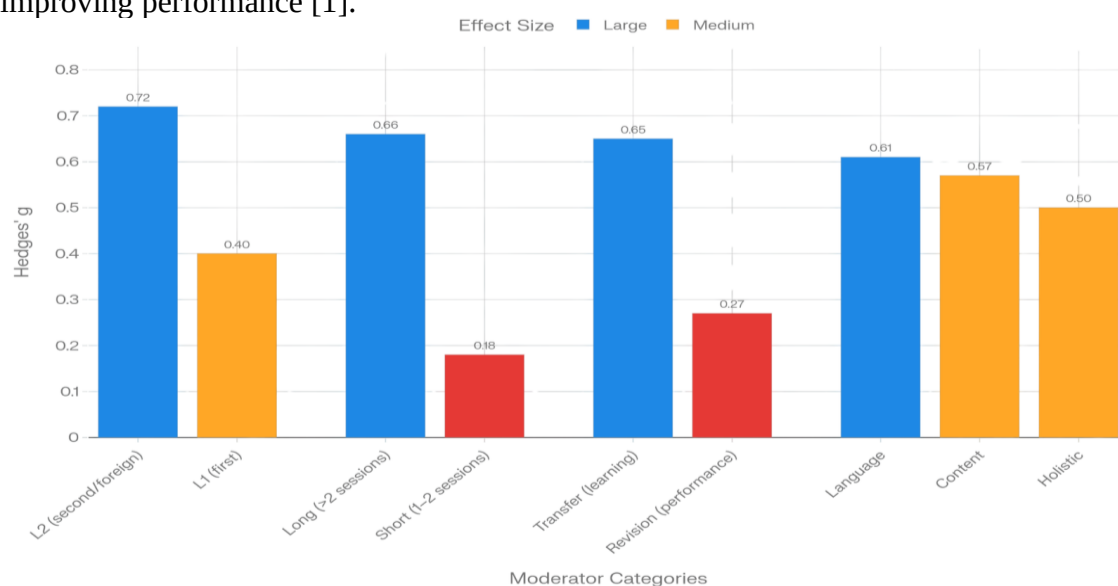

Figure 1 – Effect Sizes (Hedges' g) by Moderator Variables

Karagoz reviewed 22 recent studies on the effectiveness of generative artificial intelligence feedback tools, such as ChatGPT, and found that AI feedback was particularly effective for surface-level aspects of L2 writing, including grammar, vocabulary, spelling, conciseness, use of passive voice, and organizational quality. Abduljawad (2024), Jamshed et al. (2024), and Asadi et al. (2025) conducted empirical studies and reported significant improvements in correctness and reduction of grammatical errors. Notably, combining AI feedback with teacher input produced the greatest improvements in IELTS writing criteria, consistently surpassing the effects of AI feedback or teacher feedback alone [3].

Nevertheless, the results on the writing quality attributes show mixed findings. Asfyani and Barzanji (2024) report that there was no significant difference in the writing performance of students using AI and teacher feedback. Several studies highlight the limitations of AI feedback in the recognition of contexts and the handling of complex issues in writing, such as content development, coherence, and the maintenance of the writer's voice, which highlight the importance of the teacher. Li, Lu, and Zhuang (2025) recognize the contribution of AI in L2 writing, highlighting the limitations of AI in the recognition of contexts and logical processing [1, 3].

The study done by Lim, Yunus, and Ismail (2025) employed the Cambridge Write & Improve tool to demonstrate the ESL achievement in a primary school. It is noteworthy that 30 Year 5 students increased their post-test results in Grade A from 1 to 6. All students who initially had grades ranging from D, E, and F achieved grades of C and above after two AI feedback sessions. The greatest achievement was realized at the lower and middle levels [2].

The motivational effects of AI-generated feedback emerge as a multifaceted phenomenon across the reviewed sources. Lim et al. (2025) provide the most detailed empirical evidence, measuring motivation across four constructs using a validated 5-point Likert-scale questionnaire (Cronbach's $\alpha = 0.85$). Results demonstrated consistently high post-intervention motivation scores [2] (Table 2).

Table 2 – Motivational Construct

Motivational Construct	Mean Score Range	Key Finding
Self-efficacy	4.47–4.57	96.7% agreed AI feedback increased confidence
Persistence	4.60–4.63	100% wanted to keep improving with AI feedback
Engagement	4.57–4.60	100% enjoyed writing more with reduced anxiety
Autonomy	4.30–4.43	86.7% reported increased capacity for independent revision

The results were also supported by qualitative interviews, in which students reported reduced anxiety regarding errors, increased sense of ownership over their writing development, and self-regulation in the editing process. A student reported that “I check the grammar myself to correct the mistakes and try to do better next time.” This is in line with Bandura's Social Cognitive Theory, in which mastering the task through AI feedback enhances self-efficacy and self-regulation [2].

The results showed that, in terms of drafting a competitive product for a new industry, crowdsourced rhetorical feedback was the second most effective treatment, with only ChatGPT outperforming the control. Najjar et al. (2025) found that students receiving AWIP and crowdsourced rhetorical feedback wrote more succinctly, cohesively, and consistently across texts, whereas computer-generated feedback improved aspects of their writing that had not been targeted by the teacher. Other research found that combining multiple types of feedback may be more effective than using a single source [3].

Nur, Sakkir, and Nurfadhilah (2025) provide a review of motivation in L2 writing to introduce the results, which show that there are three clusters of motivational determinant factors: the internal world, the nature of the task, and the learning environment. AI feedback intersects all the clusters because it enhances self-efficacy through immediate feedback, increases task engagement through adaptive feedback, and modifies the learning environment through continuous feedback. The

study begins with the history of motivation research, from the intrinsic/extrinsic dichotomies to the socio-dynamic perspective, such as the L2 motivational self-system [5].

A significant finding from the study conducted by Ran (2025), which explored the L2 Motivational Self System and feedback engagement, is that the results showed that learners have higher engagement in teacher feedback than in automated feedback in the three areas of emotional, behavioral, and cognitive feedback. For teacher feedback, the highest is the emotional dimension and the lowest is the cognitive dimension. For automated feedback, the three areas have no differences, which reflect a less intense motivational profile. Both the Ideal L2 Self and the ought-to L2 Self positively predict feedback engagement in the two types of feedback, with the Ideal L2 Self having a stronger impact. This means that the learners who vividly create the image of themselves as competent L2 writers are likely to be more engaged in feedback in general, particularly teacher feedback [4].

There are three major pieces of evidence that the results support: 1) AI feedback has a positive effect on the quality of second language writing (medium to large effect size). 2) AI feedback increases motivation (self-efficacy, persistence, interest, autonomy). 3) AI feedback alone is not sufficient to achieve mastery of second language writing skills or motivation; teacher involvement is still necessary [4, 3, 1, 2].

There are certain theoretical implications of this topic. Ran (2025) shows that the feedback provided by the teacher is related to emotional engagement, while the AI feedback shows the same level of engagement for all the sub-dimensions of the feedback provided to the student. This shows that the feedback provided by the teacher and AI supports motivation through different paths: the relational-emotional path and the task-oriented self-regulatory path, respectively. This supports the integrated model of motivation proposed by Nur et al. (2025), which shows that the motivation to write comes from the interaction of identity, agency, and context [5, 4, 2].

There is also empirical evidence to suggest the use of a combined model of feedback in which AI systems offer immediate feedback and formative feedback, and human teachers offer content feedback, scaffolding, the development of metacognitive skills, and relationship-building. This model can help to mitigate the problems of the traditional individualized feedback model for students' writing. Prompt literacy and critical feedback from AI systems are also important, especially for students with higher levels of metacognitive understanding of AI feedback [3, 1, 2].

This meta-analysis reveals that AI feedback enhances L2 writing quality and the motivation of L2 writers significantly. AI feedback has a medium effect on L2 writing quality overall ($g = 0.55$). It also has a significant effect on L2 writers ($g = 0.72$), longer intervention length ($g = 0.66$), and learning-oriented tasks ($g = 0.65$). It particularly enhances grammar, vocabulary, organization, and mechanics of L2 texts. AI feedback also enhances the motivation of L2 writers through self-efficacy, persistence, interest, and autonomy, with a mean motivation score of more than 4.30/5 in all studies. AI feedback also decreases L2 writers' anxiety and supports self-regulated learning through its immediacy, specificity, and non-judgmental nature [3, 1, 2].

However, there is a limit. AI feedback is less sensitive and warm compared to teacher feedback. As a result, it is less engaging. The effectiveness of AI feedback also depends on the length of the interventions, learners' metacognition, and the teacher's scaffolding. The effectiveness of AI feedback should be further explored in terms of sustainability and ethics in teaching writing. The next question is: How can AI be best used in teaching writing? The answer is not about replacing teacher feedback but about striking a balance between quick and effective AI feedback and the warm feedback from the teacher [4, 1, 2, 3].

References

1. A Review of Empirical Studies on Second Language Writing Feedback in the Background of AI (2014 - 2024) https://clausiuspress.com/assets/default/article/2025/02/27/article_1740643711.pdf
2. Artificial Intelligence for Writing Enhancement: Exploring Learners' Motivation and Perceptions of AI Generated Feedback through Cambridge Write & Improve https://rsisinternational.org/journals/ijriss/uploads/vol9-iss11-pg4638-4651-202512_pdf.pdf

3. AI-Generated Feedback in English Writing Instruction for Language Learners: A Systematic Review <https://www.readingmatrix.com/files/34-9gp90gjo.pdf>
4. Research on the Relationship Between L2 Motivational Self System and Engagement with Teacher Feedback and Automated Feedback in L2 Writing <https://bcpublication.org/index.php/IJOSSER/article/view/8202>
5. The Motivational Core of L2 Academic Writing: A Systematic Review of Theory, Research, and Pedagogy <https://jurnal.fs.umi.ac.id/index.php/tamaddun-life/article/view/984>

FTAXP: 16.01.09

С.Ә. Оспанова

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
ҚР, Қарағанды қ., ospanovasabina01@gmail.com

ҚАЗАҚ (САҒЫНУ, ҮМІТТЕНУ, СЕЗІНУ, ЖАҚСЫ КӨРУ) ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН (MISS, HOPE, FEEL, LOVE) ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕЛУІ

Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі эмоционалдық етістіктердің (сағыну/miss, үміттену/hope, сезіну/feel, жақсы көру/love) семантикалық және функционалдық ерекшеліктері салыстырмалы түрде талданады. Зерттеу барысында олардың полисемиясы, десемантизациясы және синтаксистік қолданысы қарастырылады. Нәтижесінде қазақ тіліндегі етістіктердің нақты субъективті күйді білдіруі, ал ағылшын тіліндегі баламалардың көпқызыметтілігі анықталады.

Кілт сөздер: эмоциялық етістік, семантика, полисемия, салыстырмалы талдау, қазақ тілі, ағылшын тілі

Адам эмоциялары оның танымдық және психологиялық қызметінің ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Эмоциялар жеке адам санасында туады және қоғаммен қатынаста көрініс табады, сондықтан олар тілдік интерпретацияға мұқият назар аударуды қажет етеді. Тіл арқылы эмоцияны бейнелеу – адамның ішкі күйін анықтап, сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу стратегиясын құруға мүмкіндік беретін негізгі құрал. Эмоцияларды білдіретін етістіктер – «психология етістіктері» (psych-verbs) деп аталатын ерекше семантикалық-бағдарлық класқа жатады және олар субъектіні (әдетте адамды), ішкі күй (переживания) мен мотивациялық объектіні байланыстырады. Мысалы, қазақ тіліндегі «сағыну» етістігі (ағылш. *to miss*) субъектінің өзіне ұнаған, бірақ қазір жоқ нәрсеге деген сағынышын білдіреді, ал «*I miss you*» деген ағылшындық фразда әңгімелесуші туған жеріне немесе жақын адамына деген сағынышты білдіреді. Эмоция етістіктері арасындағы семантикалық айырмашылықтарды ашу әр тілдің эмоционалдық тәжірибені қалай тұжырымдайтынын және мәдени ерекшеліктерін көрсетуге септігін тигізеді. Осы зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі сағыну – *miss*, үміттену – *hope*, сезіну/сезу – *feel*, жақсы көру – *love* *пары* бойынша олардың семантикасы мен қолданылуын салыстыра талдау.

Біріншіден, «эмоциялық етістік» ұғымын анықтау қажет. Эмоциялық етістік – бұл бастамашының (Experiencer) психикалық күйін, эмоциясын білдіретін етістік. Атап айтқанда, мұндай етістіктер субъектінің ішкі сезімін – күйін сипаттайды. Эмоциялық етістіктің негізгі семантикалық компоненттері: субъект (эмоцияны басынан кешіретін адам немесе кейде жануар), эмоциялық күй (субъектінің ішкі психикалық жағдайы) және объект (эмоция бағытталған нысан немесе себеп, кейде болмайды). Мысалы, «Мен сені сағындым» сөйлемінде *Мен* – субъект (сағынған), *сені* – нысан (жоқ болып кеткен адамға бағытталған), ал *сағындым* – ішкі сағыныш күйді білдіретін етістік. Сонымен бірге, субъективтілік аспекті – эмоциялық етістіктердің маңызды белгісі: олар объектіні емес, жеке тұлғаның ішкі сезімдерін көрсетеді. Басқаша айтқанда, эмоционалды етістіктерде сөйлеушінің көзқарасы мен көңіл-күйі көрініс табады, бұл олардың грамматикалық және лексикалық белгісіне айналады.

Тағы бір маңызды ұғым – полисемия. Ағылшын тіліндегі эмоциялық етістіктердің көпшілігі полисемиялық, яғни түрлі мағынадағы бір тілдік бірлік болып табылады. Мысалы, «miss» етістігі физикалық әрекеттің жүзеге аспауын («*I missed the train*» – «Мен пойызға үлгірмедім») білдіреді және басқа мәліметтерде «...жетпеу» мағынасын алғанымен, эмоциялық полисемиясында *сағынуды* білдіреді. Осыған ұқсас «hope» әртүрлі конструкцияларда «*болашақта жақсылық күту*», сондай-ақ «грамматикалық қызметінде сәлемдесуде қолданылатын қатаң емес тілдік формула» деген түрлі рөл атқарады. Бұл полисемия эмоционалдық етістіктердің жалпы семантикалық құрылымында эмоционалдық компоненттің бір бөлігі ғана екенін көрсетеді.

Үшіншіден, десемантизация (лексика мағынасын жою) тенденциясы назар аударуға лайық. Кейбір эмоционалдық етістіктер күнделікті тілде формулаланған сөз тіркестерінде дәстүрлі эмоционалды мазмұнынан айырыла бастаған. Мысалы, ағылшын тіліндегі «*I hope you are well*» деген тіркес формалды хат жазуда жиі қолданылады, мұнда «hope» сөзі кәдімгі тілдесудегі сағыныш немесе үміттің орнына ағайын-туысына сәлемдесу, іздеу сөзінің қызметін атқарады. Бұл жағдай «hope» етістігінің белгілі бір дәрежеде прагматикалық десемантизацияға ұшырағанын, яғни негізгі мағынасы әлсіреп, әлеуметтік қолданыстың басымдық алғанын көрсетеді. Қазақ тілінде де «жақсы көру» сөзі бейресми хабарламаларда «ұнату» мағынасына жақындап, стандартты «ұнату» етістігімен үлес алмасып қолданыла бастағанын байқауға болады.

Қазақ тіліндегі «сағыну» етістігі (сезімдік тобына жатады) тақырыбы жоқ, мұнда бастамашы – сағынышты бастан кешіретін адам. «*Сағыну*» сөзінің негізгі семантикалық мәні – жылдар бойы бірге болған немесе бұрын бір нәрсе болып, кейін ол жоқ қаза кернеулі сағыныш сезімін жеткізу. Бұл етістікпен бірге көбіне сағынышпен еске алу, үмітті сақтау сияқты реңктер жүреді. «*Сағыну*» субъективті психикалық жағдайды білдіреді: ол сыртқы әрекет емес, адамның ішкі жан күйіндегі сезімдерді бейнелейді. Қазақ тіліндегі «Мен туып-өскен елімді сағындым» деген сөйлемде «Мен» - субъект (үйреншікті ортада өмір сүріп, кейін ажыратылған адам), «туып-өскен елімді» бағытталған нысан (қазір жоқ ортамен байланысты ассоциация), ал «сағындым» етістігі ішкі сағыныш күйін білдіреді. Қазақ тілінде «сағыну» етістігінің семантикасына уақытының өтуіне байланысты сырлану, арманшылдық сияқты компоненттер де енгізілуі мүмкін. Корпустық мәлімет бойынша «miss» етістігі ағылшын тілінде «сағыныш сезімі» мағынасында ғана емес, кеңінен қолданылады. Cambridge Dictionary бойынша «miss» (FEEL SAD) «адам немесе заттың қазір бірге болмауына өкіну» деп анықталады. Бұл анықтамаға мысал ретінде «*I really missed her when she went away*» («Ол кетсе мен оны қатты сағындым») сөйлемі көрсетілген. Сонымен бірге, заманауи ағылшын тілінде «miss» сөзі көп функционалды ол сондай-ақ «(жіберіп/ұстаусыз) бір нәрсеге ие болмау» («*I missed the bus* – автобусты жіберіп алдым») сияқты практикалық мағынаға ие. Демек, ағылшын тілінде miss етістігі полисемиялық; эмоционалдық компонент соның бір бөлігі ғана. Қазақ тіліне аударғанда бұл көрініс: әр түрлі мағыналы miss формаларын қазақша тұрақты мағынаға (мысалы, «жіберіп алу», «болмау» және «сағыну») сай бөлек етістіктермен аудару талап етіледі.

Қазақша: «Мен сені сағындым» (Мен [I] сені (you) сағындым (miss)) – «*I missed you*» Ағылшынша: «*I miss my family when I moved abroad*» – («Шетелге көшкенде мен отбасымды сағындым»).

Сағыну/miss етістігі синтаксистік тұрғыдан екеуара қатысты болып келеді (субъект + объект/бағытталған). Қазақ тілінде көбіне субъекті екпінді «мен», «біз», «сендер» сияқты зайыбы арқылы білдіріледі. Ағылшын тілінде «miss» сөзі де екікомпонентті: *I missed him, He misses his home*. Алайда ағылшынша «miss» субъектіге кем болса да, сын есімдік формалары арқылы да болады («*He was sadly missed*»). Сонымен қатар, ағылшынның кейбір сөйлемдерінде «miss» баламасыз (-нің 3 жақта), мысалы: *She will be missed by all* («Ол бәріне сағынышты болмақ»). Қазақ тілінде мұндай құрылым «бәрі оны сағынышпен еске алады» сияқты перефразмен беріледі, себебі бастапқы етістік-морфологияда баламасы жоқ.

Ағылшынша «*feel*» етістігі семантикалық әмбебаптыққа ие: Cambridge Dictionary оны «to experience or be aware of something emotional or physical» деп анықтайды. Бұл сипаттамада «*feel*» сөзі арқылы адамның иіс, дәм, қорқыныш, қуаныш, ауырсыну сияқты әртүрлі сезімдерді және эмоцияларды білдіруге болады. Мысалы, «*She said she didn't want anyone to feel sorry for her*» және «*I feel comfortable with you, Nick*» сөйлемдеріндегі «*feel*» сөзі эмоционалды және әлеуметтік мағынада пайдаланып тұр. Қазақ тілінде де «сезіну/сезу» субъективті тәжірибені білдіреді: «*Мен бүгін өзімді бақытты сезіндім*» (ішкі қуаныш күйі), «*Мен қолымның суық екенін сеземін*» (физикалық жағдай) сияқты. Бірақ көбіне «сезіну» етістігі нақтылау жұрнақтары (-іп, -ін, -інбеу) арқылы қолданылады және шартты түрде эмоционалдық күйді сипаттайды. Мысалы, «Мен жүрек соғысын сезіндім» – бұл жерде «сезіндім» психологиялық не физиологиялық өндірімнен хабар береді. «сезу» сөзі көбінесе физикалық қимылды білдіреді (қолмен ұстау, тигізу) – егер «сезу» туралы айту қажет болса, көбіне «қолмен сезу, иіскеу» сияқты тіркестер қолданылады. Сондықтан «сезіну» ағылшынның «*feel*» сөзінің эмоциялық, ішкі мағынасын жеткізіп тұр деуге болады. Қазақша: «Мен бүгін өзімді бақытты сезіндім» (Мен [I] өзімді (myself) бақытты (happy) сезін-дім (feel)) – «*I felt happy today*». Ағылшынша: «*I feel comfortable in this environment*» – («Мен бұл ортада өзімді жайлы сезінемін»).

Қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі «жақсы көру» – «*love*» етістіктері эмоционалдық байланысты білдіреді, алайда олар да полисемиялық сипатқа ие. Ағылшынша «*love*» сөзі ең алдымен «романтикалық/жыныстық сезімін білдіру» (Love verb [ROMANCE/SEX]) және «жақын адамға («достарына/отбасына») сезім білдіру» (Love verb [FRIENDS/FAMILY]) мағынасында қолданылады. Мысалы, Cambridge мысалдары: «*She must love him or she wouldn't have stayed with him all these years*» және «*I love her so much*». Сонымен қатар, «*love*» сөзі зат есім түрінде «романтикалық сезім» (He is in love) немесе «ықылас, әуес, әуестік» мағынасында («*love of music*») да қолданылады. Қазақ тілінде романтикалық махаббатты білдіруде «жақсы көру» жиі пайдаланылады, мысалы «*Ол анасын қатты жақсы көреді*». Дегенмен «жақсы көру» етістігі сонымен бірге «ұнату, ләззат алу» мағынасында да қолданыла алады (мысалы, «Мен шәй ішуді жақсы көремін» – «*I love drinking tea*»). Қазақ тілінде «ұнату» деген басқа етістік (ұнат-ға) бар болғандықтан, «жақсы көру» көбіне терең эмоционалдық байланысты сипаттайды. Қазақша: «Мен анамды жақсы көремін» (Мен [I] анамды (mother) жақсы көремін (love)) – «*I love my mother*». Ағылшынша: «*I love chocolate*» – («Мен шоколадты жақсы көремін»).

Қазақ тілінде «жақсы көру» етістігі, әдетте, адамды немесе затты сүйіспеншілікте қабылдау формасын білдіреді. Осы етістік субъекті мен омонимдік нысан арасындағы қарапайым құрылымда қолданылады: «*Мен (субъект) анамды (нысан) жақсы көремін*» немесе «*Мен кітап оқуды жақсы көремін*» сияқты заттық құрылымда («*I love reading books*»). Ағылшын тіліндегі «*love*» сөзі де осындай валенттілікте: *I love [прямой объект], He loves his kids, She loves animals*. Ағылшын грамматикасында «*love*» сондай-ақ екі пунктте (*I would love to...*) тілектік контексте қолданылады, бұл қазақша «ұқсас формуламен» көбіне «...қалайтын едім» деген жолмен аударылады. *I would love to visit London* – «Мен Лондонға барғым келеді / Мен Лондонға баруды қатты қалаймын». Мұнда «*love*» кіріспе глаголдық тілектің мынадай «мейірлі ниет» мәнін алады.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, қазақ тіліндегі эмоционалдық етістіктердің семантикалық құрылымы көбіне нақтырақ және ішкі күйге бағытталған. Мысалы: *сағыну, үміттену, сезіну, жақсы көру* қазақ тілінде өзінің түпкі психологиялық мағыналарын ашық ұстай отырып, басқа әрекет емес – өзіндегі субъективті күйін жеткізеді. Ағылшын тілінде керісінше, эмоционалдық етістіктер полисемиялық желі ретінде көрінеді: олар әртүрлі мәтіндік және прагматикалық жағдайларға икемделген. Мысалы «*miss, hope, love*» сөздері эмоционалды ғана емес, ықтималдық, әрекет, тілек мағыналарын да қамтып, кең функциялы өріске ие. Бұл екі тілдегі айырмашылықты тілдердің тарихи қалыптасу ерекшеліктерімен байланыстыра түсіндіруге болады: қазақ тілі номадтық ауызша сөйлеу дәстүрінде дамығандықтан, ол жеке сезім-сезімдердің нақтылығын сақтауға бейім

болған. Ал ағылшын тілі ғылыми және әкімшілік жазбаша дискурс ықпалында қалыптасып, лексиканың семантикалық кеңеюі мен абстракциялануына ұшыраған.

Салыстырмалы талдау нәтижелері тілдік сәйкестік пен аударма үдерісінде де маңызды. Мысалы, аудармада «I miss you» тіркесін «Мен сені сағындым» деп аудару сөзбе-сөз ұқсас эмоцияны береді, бірақ керісінше, «Жақсы көру» аудармасын (мысалы, *I love music* – «Мен музыканы жақсы көремін») «ұнату» («ұнатамын») деп беру кейде дұрысырақ болады. Шетел тіліне оқытуда осы мәліметтерді ескере отырып, студенттерге эмоционалдық лексиканың синонимдік ауқымын, контекстуалдық әсерді үйрету қажет. Мысалы ағылшын тіліндегі «*hope*» сөзін қатаң сапалық үміт ретінде емес, этикеттік формула ретінде түсінуге үйрету маңызды.

Қорыта айтқанда, жүргізілген салыстырмалы талдау қазақ және ағылшын тілдеріндегі эмоционалдық етістіктердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауға мүмкіндік берді. Қазақ тілінде «сағыну», «сезіну», «жақсы көру», «үміттену» сияқты етістіктер көбіне адамның ішкі психологиялық күйін нақты әрі тікелей білдірсе, ағылшын тіліндегі «miss», «feel», «love», «hope» етістіктері полисемиялық сипатымен ерекшеленіп, әртүрлі контексте кең мағынада қолданылады. Сонымен қатар, ағылшын тілінде десемантизация құбылысы жиі байқалып, кейбір етістіктердің бастапқы эмоционалдық мағынасы әлсіреп, прагматикалық қызметі басым түседі.

Осы ерекшеліктер екі тілдің тарихи-мәдени дамуы мен тілдік жүйесінің айырмашылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері аударма теориясында, шетел тілін оқытуда және тілдік семантиканы терең түсінуде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер

1. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. М.: Языки славянской культуры, 2004.
2. Қазақ грамматикасы. - Астана, 2002.
3. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>

FTAXP: 17.01.45

Р. Дукенбаева

«№29 орта мектеп-лицей» КММ

Ғылыми жетекшісі: **С.Қ. Қожағұлов**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ҚР, Талдықорған қ. roza_dukenbaeva@mail.ru

АБАЙДЫҢ «ИНТЕРНАТТА ОҚЫП ЖҮР» ӨЛЕҢІНІҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Абай Құнанбайұлы «Интернатта оқып жүр» өлеңінің текстологиясы әртүрлі нұсқаларды салыстыру арқылы қарастырылады. Зерттеуде қолжазба мен басылымдардағы айырмашылықтар, редакторлық өзгерістер талданады. Бұл талдау өлеңнің түпнұсқалық мәтінін айқындап, ақынның идеялық-көркемдік ерекшелігін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Абай Құнанбайұлы, «Интернатта оқып жүр», текстология, мәтіндік нұсқа, қолжазба, басылым.

Текстология ғылымы – әдебиеттану ғылымының өзекті әрі күрделі саласының бірі «Текстология» деген терминнің анықтамасы мен міндеті жайлы пікір көп. Солардың ішінде Б.В. Томашевский ұсынған анықтама теориялық текстологияның мән-мазмұнын, мақсатын дұрыс ашады. Текстология ғылымы жөнінде құнды пікірлер айтқан ғылым Д.С. Лихачев: «Текстология дегеніміз – текстті жарыққа шығаруды реттейтін қосымша пән емес, ол шығарма текстінің тарихын зерттейтін жеке ғылым. [1] Оның іс жүзіндегі көрінісінің бір белгісі – тексттің ғылыми басылымы» Шығарма мәтінінің тарихын зерттей отырып, оны ғылыми негізде баспаға дайындау міндеті – текстологияның теориялық, практикалық маңызын да

айқындайды. Қалай дегенмен де текстология ғылым ретінде тексттің туу, өзгеру, кейінгіге жету тарихымен қоса тексттің дұрыс болуын, мағына түсінігі айқын болуын, редакторлық өңдеу, түзетулердің орынды, ғылыми дәлелді болуын қадағалау керек.

Қазақ әдебиеттану ғылымында текстологияның теориялық мәселелері жете зерттелмегенмен І. Жансүгіровтың 1923 жылы жазылған «Абай кітабы» атты мақаласы [2] Ташкентте үш рет басылып шыққан Абай өлеңдері жинағында кеткен қателерге текстологиялық түзетулер жасауымен құнды. І. Жансүгіров «Тегінде Абай мұсылманша жазудың реттелмеген, шатақ уақытындағы жазушы, сондықтан Абайдың өлеңін түзетіп, жаңа жолмен жазу, қайбір сөздерін мағыналаудың ауыр тиетіні анық», – дей келіп, өлең жолдарында кеткен 21 түрлі жаңсақтықтарды көрсетеді. Текстологияда қалыптасқан қисынды болжам арқылы түзетулер жасайды. Мысалы, «Кез болсақ қайғы жазарға» [223 бет, 7-жол] жазарға емес, «я зарға», немесе ие сені бітірген қиян дөңге [237 бет, 17 жол] ием сені бітірген иен дөңге, – иен дала. т.б.

Алғаш текстологиялық зерттеу нысанасына Абай өлеңдерінің алынуы да тегін емес. Себебі ел ішінде Абай өлеңдерінің тізімі болуы, 1909 жылы. К. Ысқақовтың Петербургта бастырған Абай өлеңдерінің жинағы, Мүрсейт көшірмесі – бәрі де Абай өлеңдерін текстологиялық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік туғызды. [3] Абай өлеңдерін жинау барысында текстологиялық тұрғыда артық-кем түсіп жатқан кездер болды. 1940 жылы. Мұхтар Әуезов «Абай жайын зерттеушілерге» деген мақаласында: «Абайға тиісті деп айтылған сөздің, өлеңнің бәрі жинала берсін. Бірақ жинау бір басқа да, жариялау екі басқа. Зерттемей танымай құр ниетім жақсы деп жығыла бермейік. Абай сөзін көбейтеміз деп көбік етіп алмайық», – деп Абай өлеңдерінің текстологиясына мұқият болуды ескертті.

Қазақ әдебиеттану ғылымында текстология ғылымы кенжелей дамып, әлі күнге дейін дербес ғылым есебінде толық қалыптасып, жүйелі сипат ала қойған жоқ. Текстологиялық тұрғыдан алғаш зерттеу үлгісі болған – Абай шығармалары. 1923 жылы жазылған І. Жансүгіровтің «Абай кітабы» атты мақаласында Абай өлеңдері мәтініне жасалған текстологиялық тұрғыдағы түзетулер қисындылығы мен құндылығын айту парыз. 1940 жылы жазылған М. Әуезовтің «Абай жайын зерттеушілерге» деген мақаласындағы «Абай сөзін көбейтеміз деп көбік етіп алмайық» деген өзекжарды ойы текстология мәселесінің күрделілігі мен жауаптылығын аңғартады. [4, 17.22] Қазақ әдебиеттану ғылымында жеке-жеке текстологиялық мәселелерді қарастырған азды-көпті зерттеулер құндылығын айту да ләзім. Текстология жайында жазылған зерттеулер ішінен Қ. Мұхамедхановтың, З. Ахметовтың, Р. Сыздықованың, Қ. Өмірәлиевтің, Бұхар, Махамбет, Абай өлеңдерінің текстологиясы жайындағы мақалары мен Ш. Сарыбаев пен Ә. Құрысжановтың эпос шығармалары мен халық жырларының текстологиясына арнап жазған, М. Жармұхамедовтың айтыс өлеңдерінің текстологиялық мәселелеріне қатысты мақала, зерттеулерлері бағалы еңбектер. [5] 1983 жылы «Ғылым» баспасынан жарық көрген «Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі атты ғылыми еңбек текстология мәселесін арнайы зерттеуге деген талаптан туған оңды іс. Қазақ әдебиетінде фольклорлық шығармалары мен қатар жазба ақындар шығармаларының көшірме арқылы, ел аузынан жиналып жазылуы арқылы, яғни бір шығарманың бірнеше нұсқасы болуы, автордық қолжазбасы сақталмай шығарма басқалардың қолжазбасы арқылы не ауызша жетуі немесе кейін әртүрлі деректер негізінде жариялануы, текстологиялық тексеру жұмысын жүргізуде қиындық келтіруі түсінікті.

«Интернатта оқып жүр», «Ғылым таппай мақтанба» Абайдың 1986 жылы жазған өлеңі. Екі өлең де таза ғылымның адам өміріндегі қажеттілігі мен сипатын ашып көрсетуге арналады. Абай «Интернатта оқып жүр» деп басталатын алғашқы бөлікте оқудағы мақсат тек ел басқару, өтініш, арыз жазуда ғана емес, ғылым іздеу екенін айтса, «Ғылым таппай мақтанба» деген екінші бөлікте жастарды өнімді еңбек етуге, ғылым мен білімге ұмтылуға, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуге уағыздайды. Ақын еңбексіз, ықылас-ынтасыз нағыз ғылым-білім қолға түспейді дей келіп, одан ары бірден негізгі ой желісін үздіксіз өрбітіп, оқудағы мақсат не, алған білімді не қажетке жұмсау керек, не істеу, қандай қызмет атқарған жөн болады деген мәселелер төңірегінде сөз қозғайды.

Бұл екі өлең алғашқы 1909 жылғы жинақ пен екінші 1922 жылғы қазан басылымында 134 жолдан тұратын бір өлең ретінде берілген. Дәл сол жылғы үшінші басылымда, яғни 1922 жылғы Ташкент басылымында бұл өлең мүлдем өзгертіліп, «Интернатта оқып жүр» дейтін сөздерден басталатын 77 жол қысқартылып, «Ғылым таппай мақтанба» дейтін сөзден басталатын 75 жолы ғана басылған. Өлеңнің қысқартылу себебі нақтылы ашып айтылмай, берілген түсіндірмеде: «Өзіміздің болмаған себептерден, Семей интернатындағы орысша оқыған балалар туралы өлеңнің біразы жіберілмеді». Сөйтіп, Абайдың «Интернатта оқып жүр» дейтін көлемді тұтас бір өлеңі бұзылып, жартысы ғана жарияланған.

Ал, 1933 жылғы толық жинақта осы «Интернатта оқып жүр» деп басталатын бір өлең екіге бөлініп, соңғы екінші бөлімі (Ғылым таппай мақтанба, 27 жол) өз алдына жеке өлең болып басылған [6, 87.89], одан кейін өлеңнің бастапқы бөлімі (интернатта оқып жүр) жеке өлең ретінде, жинақтың 91-93 беттерінде басылған. 1933 жылдан бастап, одан кейінгі барлық басылымдарда 1933 жылғы жинақ бойынша, бір өлең екі бөлініп басылып келе жатыр. Бұған 1922 жылғы жинақ әсерін тигізсе керек.

Ал, 2002 жылғы Абай өлеңдерінің жинағында қайта біріктіріліп берілген. Мен де бұл өлеңнің бір өлең ретінде берілуі керек деп есептеймін. Оған себеп, ақын

Интернатта оқып жүр,
Талай қазақ баласы.
Жаңа өспірім көкөрім,
Бейне қолдың саласы
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы.
Ойында жоқ олардың

Шариғатқа шаласы, – деп интернатта оқитын балалар туған халқының әдет-ғұрпын, салт-санасын жақсы біліп, түсініп, ел үшін еңбек ететін адал азамат бола алмайтынын айтады. Халыққа залалды адам боп шығатынын айта келіп, өлең қазіргі басылып жүрген нұсқасында:

Жеңіл көрме, бек керек,
Оған да ғылым, оған да ой.

Қалайша, қайда енуге... – деген сөздермен аяқталып, ақынның жастарға бермек ақылы айтылмай үзіліп қалады. Сондықтан да «...Қалайша, қайда енуге» деген жолмен аяқтамай, тұңғыш 1909 жылғы жинақтағыдай:

Қалайша, қайда енуге,
Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге...– деп ақын сөзін өрістетіп әкетуі тиіс.

Және тағы бір себеп, өлеңнің тақырыбы, композициялық құрылысы, идеялық мазмұны, көркемдік түрі, ұйқас, ырғағы – осының бәрі – екі бөлек болып басылып жүрген өлеңнің, бір-ақ өлең екенін көрсетеді.

Өлеңнің алғашқы бөлігі (Интернатта оқып жүр) 77 тармақ, 2 шумақтан тұрады. Бір шумақта 39 жол, екінші шумақта 38 жол. Ал, екінші бөлігінде де 77 тармақ, 43 және 34 тармақты екі шумақтан тұрады. Бірге алғанда барлығы төрт шумақты 154 жол өлең. «Интернатта оқып жүр» деп басталатын алғашқы бөліктің 21 жолы 7 – 8 буынды шалыс ұйқаспен жазылса, онан кейінгі

Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды.
Қаны бұзық өзі ойлар
Қу менен сұм боларды,– деген төрт жол кезекті ұйқаспен жалғасып,
Орыста қалар жаласы.
Бұл іске кім виноват:
Я Семейдің қаласы,

Я қазақтың аласы? – деп ары қарай қайта шалыс ұйқасқа ауысады. Ары қарайғы екінші шумақтағы 38 жолда кезекті ұйқаспен берілген.

Ал, «Ғылым таппай мақтанба» деп басталатын екінші бөліктің алғашқы

Ғылым таппай мақтанба,

Орын таппай баптанба,

Құмарланып шаттанба,

деген үш тармағы шұбыртпалы ұйқаспен басталып, келесі тармақтар бірде егіз, бірде кезектес ұйқас болып отырады. (7-8 буынды)

Өлеңнің орфографиялық мәселесіне келер болсақ, салыстыру мақсатында Абай өлеңдерінің Т. Молдағалиевтың редакторлығымен шыққан 1961 жылғы жинағы, редакторы С. Бекмухаметова болған 1977 жылғы жинағы мен редакторы Байбота Серікбайұлы Қошым-Ноғай болған 2002 жылғы жинағы алынды. Осы үш жинақты салыстыра отырып, орфографиялық қателерді

1. Баспадан кеткен қателер

2. Редакцияланған сөздер

3. Араб тілінен енген сөздерді жазудан кеткен қателер деп үш топқа топтастыруға болады.

1. Баспадан кеткен қателер.

«Қуанар ата-анасы» (И.о.ж.) деген өлең жолы 1961, 2002 ж. жинақтарда дұрыс беріліп, 1977 ж. жинақта «Қуанар ата-анасы «болып, «а» әрпі ұмытылып қалған. Сондай-ақ 1961, 1977 ж. жинақтарда «Көңлінде жоқ санасы» деп айтылу заңдылығы орфоэпия бойынша берілген, дұрысы 2002ж. жинақ бойынша «Көңілінде жоқ санасы». «Бекер көкрек керуге» деген өлең жолы да осы сияқты яғни 1961 ж. жинақта « і» әрпі түсіріліп қалынған. 1961 ж. жинақта (Ғ.т.м.) «Ақмақ көп, ақылды аз» болып « ы» әрпі жазылмай қалған. (1977, 2002 ж. жинақтарда дұрыс берілген). «Деме көптің сөзі бұл» деген өлең жолы 2002 ж. жинақта «Деме көптің сөзі пұл» дейді, бұл дұрыс емес, өйткені, жаңа мағына берілген жағдайда түсінік берілуі тиіс еді. Түсінік берілмегендіктен баспадан кеткен қателікке жатады. 1977, 2002 ж. жинақтарда айтылуы бойынша «сізге айтамын, хауімім бұл» деп берілген, орфографиялық заңдылық бойынша « сізге айтамын, қауімім-бұл» деген 1961 жылғы жинақ дұрыс.

2. Редакцияланған сөздер.

Жоғарыдағы өлеңнің 7-8 буында жазылғандығын атап өттік. «Қалайынша қайда енуге?» деген жол, өлеңнің басқа тармақтарының буынына сай келмегендіктен және сұрау мәнінде қолданылғандықтан 1961 ж. жинақтағыдай «Қалайша, қайда енуге?» болып берілуі тиіс.

Мүрсейіт қолжазбаларында 1939, 1945, 1954 жылғы жинақтарда үшінші шумақтың 42-жолы «Көп көзіне көріне айтпа» болса, қалған басылымдарда бұл жол 1909 жылғы жинаққа сәйкес «Көп орында көріне айтпа» делінген. 1909 жылғы кітапта дұрыс берілген. «Көп орында көріне айтпа» деген өлең жолы 1977 жылғы жинақта «Көп көзіне» боп теріс өзгертілген. Сол 2002 ж. жинақта қалпына келтірілді.

2. Араб тілінен енген сөздерді жазудан кеткен қателіктер:

Жамандық көрсең нәфритлі (1961), дұрысы «Жамандық көрсең нәфрәтлі 1977, 2002 ж.

жинақ бойынша. Нәфрәтлі – арап сөзі, «жиіркенішті» деген мағынаны білдіреді. (Ғ.т.м.)

«Интернатта оқып жүр» деп басталатын 1-ші бөліктің 17 тармағы 1961, 1977 ж. жинақтарда «еждиһатсыз» деп қате берілген, бірақ 2002 ж. жинақта сөздік бойынша жазылу ережесіне сай «иждиһатсыз» болып өзгертілген. Иждиһат – арап сөзі, «талап, жігер» деген мағынаны білдіреді.

Пунктуация мәселесінде Р. Сыздықованың «Емле және тыныс белгілер», «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш», [7] деген (Алматы, 1974 ж.) еңбектеріне сүйене отырып, қай жинақтың дұрыс екенін салыстыру нәтижесінде төмендегідей қорытындыға келдік:

Ынсапсызға не керек

Істің ақ пен қарасы, – деген жолдар 1961, 1977 ж. жинақтарда соңынан нүкте қойылған. Меніңше, алдыңғы жолда қойылмағандықтан, сол жолдың жалғасы ретінде (ынсапсызға істің ақ пен қарасы не керек?) соңғы « Істің ақ пен қарасы» деген жолға сұрақ белгісі қойылуы керек.

Бұл іске кім виноват:

Я Семейдің қаласы,

Я қазақтың аласы – деген жолдардағы «виноват» сөзінен кейін 1977 ж. жинақтағыдай «?» белгісі қойылуы керек пе, әлде 2002 ж. жинақ бойынша «қос нүкте» дұрыс па десек?

Р. Сыздықованың «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш» деген еңбегінің [8]128-ші бетінде былай делінген: Өйткені, себебі деген жалғаулықтар түсіп қалып жасалған жағдайда жай сөйлемнің арасына қос нүкте қойылады. Төменгі жолдарда санамалап түсіндіретіндіктен қос нүкте қойылған. Не, немесе, я, яки жалғаулықтары әр бірыңғай мүшенің алдынан қайталанып келгенде бірыңғай мүшенің арасына үтір қойылады. (Я Семейдің қаласы, (? - 1961ж). Яғни 2002 ж. нұсқада дұрыс берілген.

Екінші бөліктің 35 жолы (ғ.т.м.) 1961, 1977 ж. жинақта «Кім болса мейлі, сол айтты» – деп үтір бір – ақ жерде қойылған. Ал ереже бойынша [Р.С, 796] қыстырма сөз сөйлемнің ортасында келсе үтір екі жағынан қойылуға тиіс. Яғни 2002 ж. нұсқада тыныс белгісі ережеге сай (Кім болса, мейлі, сол айтты) қойылған. Жалпылауыш сөзден кейін сызықша қойылатындықтан төмендегі өлең жолы 1961, 2002 жинақта дұрыс берілген. Яғни «Білгеніңнің бәрі – тұл».

Қорыта айтсақ, бүгінгі күнге дейін екі өлең болып бөлек басылып келген «Интернатта оқып жүр» және «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінің 1909 жылғы тұңғыш басылымындағыдай бір өлең болып қалпына келтірілуі текстологиялық тұрғыдан дұрыс дейміз.

Абай мұрасының жинақтарындағы емлелік қателердің әлі де кездесуі баспа қызметкерлерінің жауапсыздығынан десек те ақын мұрасын дұрыс түсінуде қиындық туғызатыны да аян. Бір өлеңінен 4-5 қатеден шыққанда бар өлеңдерінен қаншама кездеспек? Ал, тыныс белгілерінің дұрыс қойылмауы өлеңнің мағынасын мүлде өзгертіп жіберетінін жоғырыда байқадық. Сондықтан ұлы ақынымыз Абайдың мұраларына жауапкершілікпен қарап, оны құрметтеу әрқайсысымыздың бірден-бір парызымыз.

Әдебиеттер

1. Томашевский Б.В. Писатель и книга. – Москва: Искусство. – 1959;
2. Лихачев Д.С. Текстология (краткий очерк) – Издательство. «Наука» М. Л. 1964.
3. Жансүгіров І. Абай кітабы. Тілші газеті. 1923 ж 8 мамыр. 223 бет, 7-жол. 237 бет, 17 жол
4. Ысқақов К. Абай өлеңдерінің жинағы, Петербург, 1909.
5. Әуезов М. 20 ТШЖ., 17 том. 22 б
6. Жармұхамедов М. Айтыс өлеңдерінің текстологиясы. Кітапта: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. Алматы: 1983
7. Абай өлеңдерінің жинағы 1961, 1902, 1922, 1933
8. Сыздықова Р. «Емле және тыныс белгілер», «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш», Алматы, 1974
9. Сыздықова Р. «Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш», 1961

А. Шарифоллина

Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени
және әдеби-мемориалдық музей-қорығы
ҚР, Семей қ., ayaulym.a.00@mail.ru

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ ШЫРАҚШЫСЫ

Бұл мақалада Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы, оның абайтану ғылымының қалыптасуына қосқан үлесі және қазақ әдебиеттануындағы орны қарастырылады. Ғалымның зерттеушілік, драматургиялық, ақындық және аудармашылық қырлары талданып, Абай музейінің қалыптасуындағы рөлі айқындалады. Сонымен қатар, Мұхтар Әуезовпен ғылыми байланысы мен Абайдың әдеби мектебін зерттеудегі еңбектері сараланады.

Тірек сөздер: абайтану, қазақ әдебиеті, ғылыми мұра, Абай мектебі, әдебиеттану, музей ісі.

Қайым Мұхамедханұлы – ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қазіргі қазақ әдебиеті мен ғылымында ерекше із қалдырған тұлға. Ол санқырлы шығармашылық иесі: зерттеуші, драматург, ақын, ғалым, аудармашы ретінде қазақ мәдениетіне өлшеусіз үлес қосқан. Қайымның еңбектері ұлттық әдебиеттің дамуына ғана емес, сонымен қатар қазақ тілінің дамуына, фольклорды зерттеуге, аударма ісінің жетілуіне де қызмет етті.

Қайым Мұхамедханұлы зерттеуші ретінде қазақ әдебиеті мен мәдениетін жан-жақты зерттеді. Оның еңбектері классикалық қазақ әдебиеті мен фольклорын зерттеуге арналды. Қайымның зерттеу жұмыстары:

Қазақ фольклорының тарихы мен құрылымы – Қайым халық ауыз әдебиетінің мотивтері мен стильдік ерекшеліктерін зерттеп, олардың ұлттық санадағы рөлін анықтады.

Қазақ прозасының дамуы – ХХ ғасырдағы қазақ прозасы мен драматургиясын талдай отырып, әдеби үрдістердің ішкі логикасын ашты.

Ғылыми мақалалар мен монографиялар – Қайымның ғылыми мақалалары әдебиеттану, тіл білімі және мәдениеттану саласында маңызға ие.

Зерттеуші ретіндегі еңбектері тек теориялық талдау ғана емес, сонымен қатар практикалық маңызы бар, өйткені олар қазақ әдебиетінің қазіргі кезеңде дамуына негіз болды.

Қайым драматург ретінде ұлттық театрдың дамуына зор үлес қосты. Оның пьесалары қазақ қоғамындағы әлеуметтік мәселелерді көтереді. Ұлттық құндылықтар мен адамгершілік мәселелерін насихаттап, ауыз әдебиеті мен фольклор мотивтерін драмалық тілге бейімдейді.

Қайымның драмалық шығармалары сахнада жиі қойылып, көрерменнің қызығушылығын арттырды. Ол драматургияда жаңа стильдік шешімдер енгізіп, қазақ театр өнеріне жаңа тыныс берді.

Ақындық қыры Қайымның шығармашылығын ерекше бейнелейді. Оның поэзиясында ұлттық рух, табиғат бейнелері мен философиялық ойлар үйлесіп, тіл байлығы мен метафоралық шешімдер көрінеді. Сүйіспеншілік, патриотизм және әлеуметтік әділет тақырыптары басты орын алады. Ақын өз поэзиясында қазақ дәстүрлі өлең үлгілерін заманауи көркемдік тәсілдермен үйлестірген.

Ғалым ретінде Қайым қазақ тілін, әдебиетін және мәдениетін зерттеуде терең ғылыми әдіснамаларды қолданды. Оның негізгі ғылыми бағыттары:

Қазақ тілінің құрылымы мен стилистикасы;

Классикалық әдеби мұраларды зерттеу;

Ауыз әдебиетінің генезисін анықтау және талдау.

Ғалым еңбектері Қазақстандағы әдебиеттану мен тіл білімінің дамуына негіз болды.

Аудармашы Қайымның еңбектері қазақ оқырмандарына шетел әдебиетін жеткізуге арналған. Ол классикалық және заманауи шығармаларды аударды, аударма арқылы қазақ тілін ғылыми және көркем әдебиет тілін байытты және шетел әдебиеті мен мәдениеті туралы ақпаратты қазақ қоғамына таныстырды.

Аудармашылық қызметі арқылы Қайым халықаралық әдеби байланыстарды дамытуға үлес қосты.

Қ. Мұхамедханұлы – көпқырлы тұлға, ол қазақ әдебиеті мен ғылымында зерттеуші, драматург, ақын, ғалым және аудармашы ретінде қалдырған мұрасымен ерекшеленеді. Оның еңбектері ұлттық мәдениеттің дамуына, әдебиеттанудың тереңдеуіне және қазақ тілінің байытуына зор үлес қосты.

Қазақ руханиятының алтын қазынасын сақтап, зерттеп, кейінгі ұрпаққа жеткізуде ерекше еңбек сіңірген тұлғалардың бірі.

Қайым Мұхамедханұлы – абайтанудың іргетасын қалаушы.

Ол – тек әдебиет зерттеушісі ғана емес, ұлттық мұраның жанашыры болды. Ғалым өзінің бүкіл саналы ғұмырын Абай Құнанбайұлы мұрасын зерттеуге арнады. Кеңестік кезеңнің саяси қысымына қарамастан, ол Абай шығармаларының шынайы мәтіндерін қалпына келтіруге, ақынның айналасындағы әдеби ортаны анықтауға күш салды.

Қ. Мұхамедханұлының басты ерекшелігі – дерекке адалдығы мен ғылыми батылдығы. Ол Абайдың шәкірттері мен ізбасарларын зерттеу арқылы абайтану ғылымының аясын кеңейтті. Бұл бағытта ол көптеген архивтік материалдарды жинақтап, ғылыми айналымға енгізді.

Абай музейі – қазақ халқының рухани орталығы, ұлттық мәдениеттің символы. Осы музейдің қалыптасуы мен дамуына Қайым Мұхамедханұлының еңбегі орасан зор.

Абай музейі алғаш құрылған кезде оның ғылыми-концептуалдық негізі толық қалыптаспаған еді. Міне, осы кезеңде Қайым Мұхамедханұлы музей жұмысына белсене араласып, оның мазмұндық бағытын айқындауға атсалысты.

Ол музей экспозицияларын ғылыми тұрғыдан жүйелеуге, Абай өмірі мен шығармашылығын кезең-кезеңімен көрсетуге ерекше мән берді. Музейдегі әрбір жәдігердің тарихи және әдеби маңызын анықтап, оны ғылыми түсініктемелермен толықтырды.

Қайым Мұхамедханұлының тағы бір маңызды еңбегі – Абайға қатысты құнды материалдарды жинау. Ол ел ішін аралап, ақынның ұрпақтарынан, шәкірттерінен қалған деректерді, қолжазбаларды, тұрмыстық бұйымдарды жинақтады.

Осы еңбектің арқасында музей қоры байып, Абай дәуірінің шынайы көрінісін көрсететін бірегей орталыққа айналды. Қайымның жинаған материалдары бүгінгі күнге дейін ғылыми зерттеулердің негізгі дереккөзі болып отыр.

Ғалым-зерттеуші музейді тек экспозициялық орын емес, ғылыми-зерттеу орталығы ретінде дамытуды көздеді. Ол музей базасында абайтану бағытында ғылыми жұмыстар жүргізіп, жас зерттеушілерді тәрбиеледі.

Музейде өткізілген ғылыми конференциялар, дәрістер мен кездесулер ұлттық ғылымның дамуына ықпал етті. Бұл бағытта Қайымның еңбегі баға жетпес.

Қайым Мұхамедханұлының ғылыми жолында Мұхтар Әуезов ерекше орын алады. Әуезов – Қайымның ұстазы, бағыт-бағдар берушісі болды. Ол Әуезовтің тікелей шәкірті ретінде оның ғылыми мектебінен өтті. Әуезов Қайымның зерттеушілік қабілетін ерте танып, оны Абай мұрасын зерттеуге бағыттады. Әуезовтің жетекшілігімен Қайым Абайдың әдеби ортасын зерттеуге кірісті. Бұл бағыт сол кезеңде аса күрделі әрі саяси тұрғыдан қауіпті болатын. Соған қарамастан, ұстаз бен шәкірт бұл істі табандылықпен жалғастырды.

Қайым Мұхамедханұлының ғылыми қалыптасуына Мұхтар Әуезовтің ықпалы ерекше болды. Әуезов – Абай мұрасын зерттеудің ғылыми негізін қалаған тұлға ретінде Қайымның бағыт-бағдарын айқындап берді. Бұл байланыс тек ұстаз бен шәкірт қатынасы ғана емес, ғылыми көзқарастар сабақтастығының көрінісі еді.

Әуезов Қайымның зерттеушілік қабілетін ерте байқап, оны Абайдың әдеби ортасын зерттеуге бағыттады. Бұл тақырып сол кезеңде саяси тұрғыдан күрделі әрі қауіпті саналғанына қарамастан, Қайым өз ұстазының сенімін ақтап, ғылыми ізденістерін батыл жалғастырды.

Сонымен бірге, Абай жолы шығармасын жазу барысында Қайым Мұхамедханұлы тарихи деректерді жинау, кейіпкерлердің прототиптерін анықтау ісінде белсенді көмек

көрсетті. Оның ел арасынан жинаған мәліметтері эпопеяның көркемдік шынайылығын арттыруға ықпал етті.

Әуезов пен Қайым арасындағы шығармашылық байланыс қазақ әдебиеттануындағы ғылыми мектептің қалыптасуына негіз болды. Бұл сабақтастық кейінгі буын зерттеушілер үшін үлгіге айналды.

Қайым Мұхамедханұлының ғылыми қызметіндегі ең маңызды бағыттардың бірі – Абайдың ақын шәкірттерін зерттеу. Ол алғаш рет Абай айналасында қалыптасқан әдеби ортаны жүйелі түрде қарастырып, оны дербес ғылыми проблема ретінде көтерді.

Ғалымның зерттеулерінде Шәкәрім Құдайбердіұлы, Көкбай Жанатайұлы, Ақылбай Абайұлы, Мағауия Абайұлы сияқты тұлғалардың шығармашылық мұрасы кеңінен талданды. Ол бұл ақындардың Абай дәстүрін жалғастырумен қатар, өзіндік көркемдік ерекшеліктері бар екенін дәлелдеді.

Ғылыми текстологиялық талдау әдісімен әр шығарманың Абайдың қай шәкіртіне тиесілі екендігін дәлелдеді. Ақылбайдың «Дағыстан», «Зұлыс», «Хисса Жүсіп», Мағауияның «Медғат-Қасым», «Еңлік-Кебек», Көкбайдың «Сабалақ», «Кенесары-Наурызбай», Әсеттің «Салиха Сәмен» және «Евгений Онегин» аудармасы, Әріптің «Біржан-Сара» және тағы басқа да шәкірттері мен алаш ізбасарларының шығармалары мен аудармалары бар. Қайым Мұхамедханов Абай ізбасарлары қатарына Алаш арыстарын енгізіп, олардың өмірбаяндарын жазды, шығармаларын нақтылап сақтады, араб және латын қарпінен қазіргі жазуға көшіріп, ғылыми түсініктеме берді және оларды алғаш рет баспаға әзірледі.

Қайым Мұхамедханұлының еңбегі нәтижесінде бұрын назардан тыс қалған немесе идеологиялық себептермен зерттелмеген шығармалар ғылыми айналымға енді. Ол архивтік деректерді, ауызша тарих материалдарын жинап, салыстырмалы талдау жүргізу арқылы нақты ғылыми қорытындылар жасады.

Абайдың әдеби мектебі туралы тұжырым қазақ әдебиетіндегі сабақтастық мәселесін жаңа деңгейге көтерді. Бұл бағыт ұлттық әдебиетті тұтас жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Қайым Мұхамедханұлы Абай жолы роман-эпопеясын жазу барысында да Әуезовке көп көмектесті. Ол тарихи деректерді жинақтап, кейіпкерлердің прототиптерін анықтауға атсалысты. Қайымның архивтік материалдары мен ауызша деректерді жинаудағы еңбегі эпопеяның шынайылығын арттырды. Бұл оның тек зерттеуші ғана емес, әдеби процеске белсенді қатысушы болғанын көрсетеді. Әуезов пен Қайымның басты мақсаты – Абай мұрасын сақтау және оны келешек ұрпаққа жеткізу болды. Олар Абай шығармаларын жинақтап, ғылыми негізде жариялауға күш салды. Екі тұлғаның бірлескен еңбегі нәтижесінде абайтану ғылымы жаңа деңгейге көтерілді. Бұл қазақ әдебиетінің дамуына үлкен серпін берді.

Қайым Мұхамедханұлының өмірі тек ғылыми жетістіктерден ғана тұрмайды. Ол кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргінге ұшырап, әділетсіз айыптауларға тап болды. Абай шәкірттерін зерттегені үшін «ұлтшыл» деген айып тағылып, қудалауға түсті. Соған қарамастан, ол өзінің ғылыми көзқарасынан бас тартпады. Бұл оның азаматтық батылдығы мен ғылымға деген адалдығын көрсетеді.

Бүгінде Қайым Мұхамедханұлының еңбектері қазақ ғылымының алтын қорына енді. Оның зерттеулері абайтану саласының негізгі іргетасы болып табылады.

Абай музейі де оның еңбегінің нәтижесінде ірі ғылыми және мәдени орталыққа айналды. Қазіргі таңда музей тек Қазақстанда ғана емес, халықаралық деңгейде де танымал.

Қайымның еңбегі – ұлт руханиятына қосылған өлшеусіз үлес. Оның ғылыми мұрасы әлі де зерттеліп, жаңа буын ғалымдарға бағыт-бағдар беріп келеді. Ақын еңбектері 1936 жылдан бастап жариялана бастады. Ол 100 ден аса өлеңдер мен поэмалар жазды, Карлагта «Туған ел – алтын бесік», «Балаларыма», «Жұбайым Фархинурға», «Отырдық тар қапаста күнді санап», «Шерубай станциясы» және тағы басқа өлеңдерін жазды. 15 күннің ішінде Н.Карамзиннің «Сормандай Лиза» повесін қазақ тіліне аударды. Ал қазақ әдебиетінде орыс прозасын қазақ поэтикалық тілімен аударудың үш қана мысалы бар. Олар – М.Лермонтовтың

Абай аударған «Вадим», А.С.Пушкиннің Шәкәрім аударған «Дубровский» және Н.Карамзиннің Мұхамедханов аударған «Сормандай Лиза» шығармалары.

Драматург Қайым пьесалар да жазды. Соның ішінде «Майданнан майданға», «Комиссар Ғаббасов», «Перне» мен «Ер Білісай» шығармалары бар. КСРО халық әртісі У.Гаджибековтың «Аршын-мал-алан» музыкалық комедиялық қойылымын алғаш рет қазақ тіліне аударды. Бұдан бөлек, Пушкиннің «Русалка» поэмасы, француз драматургы Пьер Огюстеннің Бомаршенің «Женитьба Фигаро» шығармасы бойынша пьесасын, Боккаччоның «Декамеронын», поляк драматургы Ежи Юрандоттың «Такое время» шығармаларын, сондай-ақ, сондай-ақ Ғ.Тоқай, Т.Шевченко және тағы басқа ақындардың өлеңдерін қазақша сөйлетті. 1000-нан астам ғылыми еңбек жазды.

Қайым көптеген қолжазбаларды анықтап, өңдеп ҚазССР Ғылым Академиясының мұрағатына сақтауға өткізді. Соның ішінде «Қабанбай батыр», «Бөгенбай батыр», Абай, Шәкәрімнің белгісіз өлеңдері, батырлар, алаш зиялылары туралы материалдар мен мәдени құндылықтар бар.

Майталман педагог 50 жыл Семей пединститутында дәріс берді, жалпы педагогикалық еңбек өтілі - 60 жыл. Ол жастардың бірнеше буынан тәрбиелеп шығарды.

1943 жылы ҚазақКСР әнұранын жазуға байқау жарияланғанда Қайым 27 жаста еді. Жазған өлеңі бірден конкурсты жеңіп алады. «Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған», - деп басталатын өлең мәтіні қазыларды бірден елең еткізді. Қуатты өлең сол кездегі жасы енді отызға келген композитор Мұқан Төлебаевтың да шабытын тасқындатып жібереді.

Әнұран аса сәтті шығады. Дегенмен сол кездегі саяси жүйе «Ер қазақ» деген сөзді аса жақтыра қоймады. Қазылар құрамында болған Ә.Тәжібаев пен Ғ.Мүсірепов «Ер қазақты «Біз қазақ» деген сөзбен өзгертеді. Әнұран авторлар ұжымы атынан шығады.

1992 жылы Қайым Мұхамедханов тәуелсіз Қазақстанның Әнұранын шығаруға арналған байқауға да қатысып, тағы жеңіске жетеді. Бірақ мәтін қайтадан «авторлар ұжымы» атынан шығады дегеннен кейін қатысудан бас тартты.

Қайым Мұхамедханов 2004 жылы 88 жасында өмірден өтті. Ғалымның есімі көптеген энциклопедияларға енді. 2010 жылы ғалымның туған жері Семей қаласында ескерткіш орнатылды. Ал үйіне мемориалдық тақта қойылды.

Қайым Мұхаммедханұлы – қазақ мәдениеті мен ғылымында өшпес із қалдырған тұлға. Оның Абай музейіндегі қызметі ұлттық мұраны сақтаудағы үлгілі еңбек болып табылады. Ал Мұхтар Әуезовпен байланысы – қазақ әдебиеттануының алтын кезеңін айқындайтын маңызды құбылыс.

Қайым Мұхамедханұлының өмірі мен қызметі бізге ғылымға адалдықтың, ұлттық құндылықтарға деген құрметтің, табандылықтың үлгісін көрсетеді. Оның еңбегі ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, қазақ руханиятының дамуына қызмет ете береді.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханұлы Қ Абайтану мәселелері. Алматы, 1985.
2. Әуезов М. Абай жолы. Алматы, 1978.
3. Құдайбердіұлы Ш. Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1990.
4. Қазақ әдебиеті тарихы. Алматы, 2000.
5. Абрашева А. (ред.). Қайым Мұхамедханов.
6. Султанова А. Қайым Мұхамедханов – қазақ руханиятының қайраткері.
7. Жылқыбайұлы Ж. Қайсар ғалым – Қайым Мұхамедханов.

Д. Ғалымбек

Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени
және әдеби-мемориалдық музей-қорығы,
ҚР, Семей қ., dlnazgalymbek@mail.ru

АБАЙ ДЕП ӨТКЕН ҒҰМЫРЫ

Мақалада қазақтың көрнекті ғалымы, абайтанушы Қайым Мұхамедханұлының өмірі мен ғылыми қызметі, оның Абай мұрасын зерттеу мен қорғаудағы ерен еңбегі сөз болады. Ғалымның кеңестік кезеңдегі саяси қысымға қарамастан, Абайдың әдеби мектебі туралы ғылыми тұжырымынан бас тартпағаны, текстология саласындағы жаңалықтары, Абай шығармаларының түпнұсқасын сақтаудағы рөлі жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар Қайым Мұхамедханұлының Абай музейін қалыптастырудағы, ұлттық руханиятты сақтаудағы тарихи миссиясы айқындалады. Мақалада ғалымның қайсар тұлғасы, Абайға деген шексіз адалдығы мен ұлт алдындағы өлшеусіз еңбегі көрініс табады.

Тірек сөздер: *Қайым Мұхамедханұлы, абайтану, Абай мұрасы, Абайдың әдеби мектебі, текстология, қуғын-сүргін, қазақ әдебиеті, ғылыми мұра, Абай музейі, рухани құндылық, ұлттық сана, ғалым тұлғасы, тарихи әділет.*

Қазақ руханиятының тарихында тағдырын бір ұлы есіммен тұтастырған, бүкіл саналы ғұмырын сол мұраға қызмет етуге арнаған тұлғалар сирек. Сол сиректің бірі – ғалым, абайтанушы, жазушы, драматург, ақын, аудармашы Қайым Мұхамедханұлы. Оның өмір жолы – ғылым жолындағы табанды ізденістің ғана емес, азаматтық ерліктің, рухани беріктіктің айқын көрінісі. Қайым үшін Абай – зерттеу объектісі емес, өмірлік темірқазық, ар-ұждан өлшемі, ұлттық болмыстың асқақ биігі болды [5, 6].

Қайым Мұхамедханұлы ХХ ғасырдың аса күрделі кезеңінде өмір сүрді. Бұл дәуір қазақ зиялылары үшін үнемі қауіп пен күдікке толы болды. Ұлт тарихын, рухани мұрасын зерттеу саяси айыптауға оңай айналатын. Осындай жағдайда Қайым Абай мұрасын зерттеуге белсене кірісті. Ол Абайдың әдеби ортасын, ақын шәкірттерін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, жүйелі түрде зерттеген алғашқы ғалым болды [1]. Шәкәрім, Көкбай, Уәйіс, Ақылбай, Мағауия, Әріп сынды тұлғаларды Абай мектебінің өкілдері ретінде танытуы – сол кезеңдегі үстем идеологияға ашық қарсы шыққан ғылыми батылдық еді [1,5].

Кеңестік саясат Абайды «жалғыз дара» тұлға ретінде көрсеткісі келді, оның айналасындағы рухани ортаны мойындамады. Ал Қайым тарихи ақиқаттан айнымады. Ол архив деректеріне, ауызша тарихқа, жазба мұраларға сүйене отырып, Абайдың әдеби мектебі болғанын дәлелдеді. Бұл ұстанымы үшін ол қудалауға ұшырады, қызметінен қуылды, ғылыми атақтарынан айырылды. Ақыры 1951 жылы тұтқындалып, 25 жылға сотталып, НКВД түрмелері мен Карлагтың азабын тартты [7, 9].

Түрме мен лагерьдегі жылдар Қайым Мұхамедханұлының рухын сындыра алмады. Қайта оның ішкі беріктігін айқындады. Сол ауыр кезеңде ол өлең жазды, аудармамен айналысты, ой еңбегін тоқтатпады [4]. «Туған ел – алтын бесік», «Балаларыма», «Жұбайым Фархинұрға», «Отырдық тар қапаста күнді санап» сияқты өлеңдері – ғалымның темір тордың ар жағында отырып та рухынан айырылмағанының дәлелі. Ол «Абай мектебінен бас тарт» деген талапқа ешқашан келіскен жоқ. Бұл – Қайым Мұхамедханұлының азаматтық болмысының ең биік көрінісі.

Қайым Мұхамедханұлының абайтану ғылымындағы орны тек жекелеген зерттеулермен шектелмейді, ол бұл саланың негізгі бағыттарын айқындаған ірі ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі болды. Ғалым абайтануды кешенді түрде қарастырып, оның текстологиялық, тарихи-әдеби, деректанулық және әдеби мектеп мәселелерін біртұтас жүйеде зерттеу қажеттігін дәлелдеді. Әсіресе, Абай шығармаларының мәтіндік дәлдігін сақтау, ақын мұрасын түпнұсқаға жақын күйде жариялау, сондай-ақ оның айналасындағы әдеби ортаны ғылыми айналымға енгізу бағыттары Қайым еңбектерінде терең көрініс тапты [1, 2, 6]. Бұл

ұстанымдар кейінгі абайтанушылар үшін әдіснамалық негізге айналып, ғылымның дамуына жаңа серпін берді [5].

Бүгінде абайтану ғылымы кеңейіп, жаңа бағыттармен толығуда. Абай мұрасын пәнаралық тұрғыда зерттеу, оның философиялық, мәдениеттанымдық, тілдік қырларын заманауи ғылыми әдістер арқылы талдау өзекті мәселеге айналды. Осы ретте Қайым Мұхамедханұлы қалыптастырған ғылыми дәстүр – дерекке адалдық, тарихи шындықты сақтау, мәтіннің тазалығына ұқыптылық – қазіргі зерттеулерде де өз маңызын жойған жоқ [2, 6]. Керісінше, жаһандану жағдайында ұлттық рухани құндылықтарды сақтау мен жаңғыртуда Қайым мектебінің қағидалары абайтанудың болашақ даму бағыттарын айқындайтын темірқазық қызметін атқарып отыр [12].

Ғалымның Абайға сіңірген еңбегінің ең ірілерінің бірі – текстология саласындағы қызметі. Ол Абай өлеңдерінің түпнұсқасын қалпына келтіріп, әр жолын, әр сөзін ғылыми сүзгіден өткізді [2, 6]. Кеңес кезеңінде түрлі идеологиялық себептермен бұрмаланған, өзгеріске ұшыраған өлең жолдарын салыстырып, шынайы мәтінін анықтады. Академик Рәбиға Сыздықтың «Абай текстологиясының кілтін алғаш ашқан Қайым Мұхамедханұлы» деуі – осы еңбектің әділ бағасы.

Сонымен қатар Қайым Мұхамедханұлы бұрын белгісіз болып келген Абайдың 31 өлеңін тауып, олардың ақынға тиесілі екенін ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Бұл өлеңдер 1945 жылдан бастап Абай шығармаларының жинақтарына енгізілді [2]. Бұл – абайтану ғылымындағы аса ірі жаңалықтардың бірі. Ғалым Абайдың әрбір сөзіне, әрбір ұғымына жауапкершілікпен қарап, ойшыл мұрасының тазалығын сақтауды өмірлік міндетіне айналдырды.

Қайым Мұхамедханұлы Абай энциклопедиясын жасауға да үлкен үлес қосты. Энциклопедияның құрылымын айқындап, енгізілуі тиіс материалдардың ауқымды тізімін жасады, көптеген ғылыми мақалалар жазды. [10, 12]. Сонымен қатар Абайдың шежіресін жүйелеп, оның барлық ұрпақтарының тізбегін құрып шықты. Абайдың орыс достары – Михаэлис, Долгополов, Гросс, Леонтьевтер жөнінде тың деректер тауып, олардың Семей тарихындағы орнына терең ғылыми талдау жасады.

Қайым Мұхамедханұлының Абай музейіне сіңірген еңбегі – өз алдына бір үлкен тарих. 1930 жылдардың соңы мен 1950 жылдар аралығында Абай мұрасын жинау мақсатында жүргізілген экспедициялар барысында Қайым Мұхамедханұлы 500-ден астам құнды жәдігерді анықтап, жинақтады [8,10]. Бұл – Абайға және оның айналасына қатысты жеке заттар, тұрмыстық бұйымдар, жиһаздар, сирек қолжазбалар мен кітаптар. Осы құнды дүниелердің негізінде 1940 жылы Семей қаласында қазақ даласындағы алғашқы Абай музейі ашылды. Бұл музейдің ғылыми іргетасын қалаушылардың бірі әрі негізгі ұйымдастырушысы – Қайым Мұхамедханұлы болды [8].

Музейдегі директорлық қызметі – жай әкімшілік міндет емес, ғылым мен ұлт мүддесі тоғысқан жауапты кезең болды. Ол музейге аға ғылыми қызметкер ретінде келіп, жоғары оқу орнындағы ұстаздық қызметін қатар алып жүрді. 1947 жылы Абай музейі ҚазССР Ғылым академиясының қарамағына өткен тұста ғылыми бағыттың үзіліп қалмауы аса маңызды еді. Осы жауапты сәтте Академия президенті Қаныш Сәтпаевтың арнайы бұйрығымен Қайым Мұхамедханұлы музей директоры болып тағайындалып, 1951 жылғы репрессияға дейін осы қызметті атқарды [12].

Профессор Есмағамбет Исмаиловтың бағалауынша, Қ.Мұхамедханұлы Абай музейін алғашқы ұйымдастырушылардың және ғылыми қызметкерлердің бірі ретінде ғылыми зерттеулердің бағыт-бағдарын айқындап, музей кітапханасы мен қолжазба қорын жүйелі түрде толықтырды [9]. Сол жылдары музей залдарынан Абайдың ата-аналарының, айналасындағы тұлғалардың, ақын шәкірттері мен ізбасарларының портреттері, сирек шығыс кітаптары мен қолжазбалары орын алды. Бұл – Абай дәуірінің рухани кеңістігін тұтастай көрсетуге бағытталған ғылыми ұстаным еді.

Қайым Мұхамедханұлы музей жұмысы барысында Абай ұрпақтарымен әрдайым тығыз қарым-қатынаста болды [10]. Ақын әулетінің өкілдерімен арадағы бұл байланыс ғылыми ғана

емес, рухани сипат алды. Абай ұрпақтарының музейге келуі, естеліктер айтуы, фотосуреттерге түсуі Қайымның тікелей ұйымдастыруымен жүзеге асты. Сол тарихи сәттерді айғақтайтын фотосуреттер бүгінгі күні Абай музейінің қорында сақтаулы. Бұл деректер Қайым Мұхамедханұлының Абай мұрасын кабинеттен емес, тірі тұлғалармен, ұрпақ сабақтастығымен бірге зерттегенін дәлелдейді.

Абай музейінің бүгінгі бай әрі құнды қорының қалыптасуында Қайым Мұхамедханұлының еңбегі айрықша. Ғалым тек Абай дәуіріне қатысты жәдігерлерді жинақтаумен шектелмей, оларды ғылыми тұрғыдан саралап, әрбір заттың тарихи маңызын айқындап, жүйелі түрде қор жұмысына енгізді. Соның нәтижесінде музей қоры тек заттай мұралар жиынтығы ғана емес, тұтас бір ғылыми-танымдық орталыққа айналды. Қайымның ізденісі мен табандылығының арқасында Абайға, оның айналасына қатысты көптеген құнды деректер мен жәдігерлер сақталып, бүгінгі ұрпаққа жетті [8, 10].

Сонымен қатар Қайым Мұхамедханұлы музей қорын өз жеке мұрасымен де толықтырды. Ол өзінің ұзақ жылдар бойы жинаған қолжазбаларын, жеке кітапханасындағы сирек басылымдарды, қазақ әдебиетіне және Абайға қатысты бірегей фотосуреттерді музейге табыстады. Бұл дүниелер – тек жеке коллекция емес, ұлттық руханияттың аса құнды қазынасы ретінде музей қорынан орын алды. Ғалымның мұндай жанкешті қадамы оның Абай мұрасына деген шексіз адалдығы мен ғылыми жауапкершілігінің айқын көрінісі болды [10].

Қайым Мұхамедханұлы Карлагтан кейін ресми түрде музейде қызмет атқармаған кезеңнің өзінде оның дамуына қосқан үлесін тоқтатқан жоқ. Өмірінің соңына дейін Абай музейімен тығыз байланыста болды. Күн сайын дерлік хабарласып, кеңес беріп, өз архивіндегі сирек кітаптар мен қолжазбаларды музей қорына табыстады. Сондықтан да музейдегі әрбір жәдігер, әрбір құжат пен әрбір суреттен Қайым Мұхамедханұлының жанкешті еңбегі мен Абайға деген шексіз адалдығы сезіледі.

Қайым Мұхамедханұлы – ұлағатты ұстаз. Ол Семей педагогикалық институтында елу жылдан астам уақыт дәріс оқып, жалпы алғанда алпыс жылға жуық педагогикалық еңбек атқарды [7]. Оның шәкірттері – ғалымдар, жазушылар, ақындар, мемлекет және мәдениет қайраткерлері. Ол жастарға тек білім беріп қана қойған жоқ, ар тазалығын, рухани жауапкершілікті үйретті. Қайым мектебі – адалдық мектебі болды.

Бүгінде Семей шаһарының әр көшесі, әр тарихи орны Қайым Мұхамедханұлын еске салады. Оның есімі Абай атымен қатар аталады. Бұл – кездейсоқтық емес, тағдырдың өзі жасаған рухани тұтастық. Қайым бар жерде Абай бар, Абай бар жерде Қайымның ізі сайрап жатыр. Жыл сайын қақаған қыстың аязына қарамастан, ғалымның туған күнінде шәкірттері мен кейінгі буын өкілдері ғалымның рухына тағзым етеді. Бұл – құрметтің ғана емес, рухани сабақтастықтың белгісі.

Қайым Мұхамедханұлының ғұмыры – Абай үшін күреспен өткен ғұмыр. Ол Абайды қорғау арқылы ұлттың рухани тұтастығын қорғады. Қанша қысым көрсе де, қанша азап тартса да, Абайдан бас тартпады. Сондықтан да Қайым Мұхамедханұлының есімі қазақ руханияты тарихында Абай атымен қатар атала береді.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханов Қ. Абайдың ақын шәкірттері. – Алматы: Ғылым, 1993–1997.
2. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы. – Алматы, 1959.
3. Мұхамедханов Қ. Мағауия Абайұлы Құнанбаев. – Алматы, 1959.
4. Мұхамедханов Қ. Алдымда ақын Абай – темірқазық. – Алматы, 2025.
5. Әуезов М. Абай Құнанбаев (мақалалар мен зерттеулер). – Алматы: Ғылым.
6. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995.
7. Ибраһимов Т. Қайым Мұхамедханов туралы естеліктер мен зерттеу мақалалар.
8. Жүнісбеков Б. Абай музейінің тарихы туралы зерттеулер.
9. Исмаилов Е. Қайым Мұхамедхановтың ғылыми қызметі туралы пікірлер (1945 ж. материалдар).

10. Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығының архив материалдары.
11. «Семей таңы» газеті және басқа мерзімді басылымдардағы Қайым Мұхамедханов туралы мақалалар.
12. Қазақстан Ұлттық ғылым академиясы материалдары (Абайтану бөліміне қатысты деректер).

ҒТАХР: 17.09.91

С.К. Тусупбаева
«Шәкәрім университеті» КеАҚ
Шәкәрім жоғары колледжі
ҚР, Семей қ., tusupbaeva.saule@mail.ru

Қ. МҰХАМЕДХАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ СТИЛЬ

Мақалада Қайым Мұхамедханұлының шығармашылығындағы эпистолярлық стиль, олардың әдебиеттегі орны, ғылыми айналымдағы хат мәтіндеріндегі ғалымның өзекті мәселелерді көтерген көзқарастары қарастырылады. Өз ойларының, сөзінің тигізер ықпалы, жолданған ақпараттың түпкі мақсатқа қол жеткізе алуына сай қолданысы, өлең хаттарындағы ой өрбітуі ерекшеліктерінің қысқаша сипаттарына шолу жасалады.

Тірек сөздер: қолжазба, Қ.Мұхамедханұлы, автор, түпнұсқалар, эпистолярлық стиль, хаттар, ғылыми айналым, адресат.

Эпистолярлық стиль ұғымы хат алысу деген мағынаны білдіреді.

Эпистолярлық стильге ғалым Р.Сыздық: « Бұл стиль жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері» [1, 85] деп анықтама береді. Әдетте, бұл салада зерттеуге тиісті материал кез келген адамның күнделікті тұрмысқа, жеке басына қатысты жайларды сөз еткен хаттарды емес, белгілі бір қоғам қайраткерлерінің, қаламгерлерінің, ғылым-білім өкілдерінің, көбінесе әлеуметтік немесе өзге де мәні бар мазмұндағы корреспонденциялары болуы тиіс. Осы орайда айтпағымыз – Қ.Мұхамедхан шығармашылығындағы эпистолярлық стиль, ғылыми стиль үлгілерінің зерттеушілер назарында болуы.

Ғалым өмірінің қиын кезеңдерінде жазылған өлең хаттарында айтылған ойлар бүгінгі уақытта біз үшін моральдық ұғымға және жалпы адамзаттық құндылықтар өлшеміне айналған. Ар, Әділдік, Адалдық, Шындық, адамгершіліктің асыл қасиеттерден айнымау-тілдік тұлғаның ең басты принциптерінің бірі. Ғалым «Өзім туралы бір дерек» естелігінде әдебиет әлеміне келу себептерін айта отырып, 1938 жылдан өлең жаза бастағандығын көрсетеді [2, 12]. Алайда ғалымның қолжазбаларынан анық байқағанымыз, 1930 жылдардың басында, 1932, 1934 жыл деп көрсетілген жылдардан да ертерек бастау алатындығы. Айтпағымыз: Қ. Мұхамедханұлының шығармашылық өміріндегі хаттарының сан алуандығы және олардың ішінде өлеңмен өрілген хаттарының мазмұн байлығы. Жалпы Қайым Мұхамедханұлының өмірінің әр кезеңдерінде М.Әуезовке жазған хаттары, Орталық Комитетке жазылған аса маңызды, кезекті, жауапты хаттары (орыс және қазақ тілдерінде) Алматы мен Мәскеуге жолданған, редакциялар мен ресми хаттардан басқа жедел хаттары әдеби мұраларының құнды қазыналарының бір бөлігі болып саналады және олардың ішінде ұқыптылықпен сақталғандығы, хат жазылған уақытының (күні, айы, уақыты, қойылған қолы, нақтылық, дәлдік) маңыздылығы ерекше.

Бұдан басқа қамауға алу кезінде тәркіленіп, қайтарылмаған хаттарының тағдыры ашық күйінде қалды.

Карлагтан, Теміртаудан отбасына, балаларына жазған ғалымның өлең хаттарының сипаттарына да зер сала үңілудің, зерттеудің уақыты келді

Мысалы, 1936 жылы өлеңмен жазылған бір хатында:

Сені бір көргенше – жас жүрек қайғыда,
Хат жаздым үш рет-шыдамай қайғыға.
Хатың мен суретің алған соң қуандым,
Өзіңді көргендей,соған да жұбандым.
Асығыс хат күткен мен- Қайым жолдасың,
Арада ешқашан жалған сөз болмасын.[1, 33] немесе
Бұл күнде келмей-ақ жүр менің жайым,
Мінеки, інің қалды,ағатайым.
Хат сап тұр ең болмаса кешіктірмей,
Хатыңмен көңілімді жұбатайын.
Хат жазған..... мұңын айтып,
Семейде інің-Ғабдулқайым.

1935ж.,24 қаңтар.

Сондай-ақ «Хат А...ға»
...Жүргенінде Тәшкенде
Екі рет хат жазыпсың.
Алматыдан хат жазып
Маған кінә тағыпсың
Тәшкеннен жазған хатыңның
Біреуін де алмадым
Ағадан ғой бастамақ,
Мен де хат сонсоң салмадым,-деп жазады[3, 22].

Қ.Мұхамедханұлының өлеңмен жазған хаттары

сол кезеңнің шынайы оқиғалары мен құбылыстарынан көп жайттарды аңғартады. Ғалым өзі де «өлеңмен хат жазды деп», «өлеңмен хат жазу» тіркестерін осы өлеңінде бірнеше рет қолданады және «Өлеңмен хат жазған Ғабдулқайым ініңіз»деген сөйлемдермен хатын аяқтап отырады.

Кешірерсіз бар болса,
Қатеден кеткен мініміз.
Хат жазған уақытым:
Сағат «3»,
25 ноябрь.

Хат жазуға мұршам кеп,
Қызмет болды саябыр [3, 23] деп тәмамдаған сөйлеміндегі стильдік тапқырлық, ноябрь – саябыр ұйқас дәлдігі поэтикалық қуат,дәлдік тәрізді шеберліктерін танытады.

...Мен бұл хатты ішім күйіп,
Назаланып жазғаным
Мақсат-тілек баяғыдай

Басқа оймен жазбадым [3, 25], – деген жолдар көңіл-күй иірімдерінің, жан дүниесінің терең сезімдерін аңғартады.

Келесі бір мысалдарда: «Ащы-тұщы өмірге көптен көнгем!

Мұқаңнан хат ала алмай қапа болдым,

Ол дағы қайғы болды маған төнген[3, 59] – деп ойын түйіндейді

Өлеңмен жазылған хаттарында автор хат жолдап отырған адамының есімдерін анық көрсетпей әріптік қысқарту түріндеде көрсетіп отырса (М...К...-ға),енді бірде ашық,айқын атап жазады. Мысалы,1934 жылы,21 желтоқсанда жазған «Арынғазы» атты өлең-хатында

Осынша көп созылды,
Аса бір үлкен даудай-ақ.
Казсовпрофқа жазып ек,
Көріп асқар таудай-ақ.
Түк нәтиже бермеді,

Ол да маған қарысып,
Ерегiскен жаудай-ақ.
Басқадан үздім үмітті,
Бір өзіңнен болмаса,
Ақыры іс боп шықпаса,
Көзіме менің көрсетпей
Материалды ал дағы,

Өз қолыңмен отқа жақ!– деп аяқталатын жолдар коммуникация процесінде мәліметті қабылдаушы тараптың хат мазмұнындағы маңыздылықты ескермеудегі бейтараптықты аңғартады және сол немқұрайдылыққа автордың қынжылысын ашық көрсетеді. Сондай-ақ хат мәтініндегі эмоция, өзіндік пікір оқырманды терең ойларға жетелейді.

«Адресант» пен «адресат» арасындағы қарым-қатынас жағдаятының ресми, достық қатынастарының мазмұнын Сәлкен Хасенұлы Сұхбанбердинге жазған «Сәлкен досыма» т.б өлең-хаттары аша түседі.

Немесе «Қадірлі Аманолла Ғабдұлхайұлы» деп аталатын көңіл айту хатының үлгісі қазақ халқындағы бұлжымас салттың дәйекті түрде автор қолданысындағы өзіндік қолтаңбасын көрсетеді:

«Жас қартаймақ, жоқ тумас,
Туған өлмек» амал жоқ.
Өзіңіз ұзақ жасаңыз,
Бала-шаға аман боп!

Ізгі көңілмен, Қайым Мұхамедханов. Семей, 1981ж., 4 ақпан.

«Жазса ғалым қандай хат, дәлелсіз болса бәрі ағат» – дейді халық даналығы. Қарым-қатынастың хат мәтінінде түзілген тиянақты және тұтас бірліктері Қ.Мұхамедханұлының шығармашылығындағы ерекшеленіп тұратын эпистолярлық үлгісінің бір түрі.

Дина Мұхамедхан «Ұстаз бен шәкірт» атты еңбегінде Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедхановтың бір-біріне жазған хаттарын дәлелді түрде атап өтеді [3.86]

Сонымен қатар аталған еңбекте Қайым Мұхамедхановтың «Қадірлі Мұхтар аға!» [3.886]., Мұхтар аға!– деп басталатын [3.896] хаттарының толық мәтіндерін көрсетеді. Ғалымның жеке мұрағатынан алынған бұл хаттардан басқа да академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевқа жазған хат [3.1056]. Ә.Х.Марғұлан жазған хат, жауап-хаттардың біраз деректерін келтірген. Олай болса, ғалым шығармашылығының эпистолярлық жанрын және хаттарының хронологиялық ретін, хат мазмұнының тақырып аясының ауқымдылығын, маңызы мен мәнін ашу - келешек зерттеулердің нысаны болып табылады.

Қорыта айтқанда, ғалымның өлең хаттарын талдап, саралай келе аңғарғанымыз – қазақ әдеби тілінің функционалды стильдік тармағының біріне жататын эпистолярлық стильдің сипаттары, көрінісі ғалымның сөз қолдану ерекшелігінің шеберлігін тануға мүмкіндік береді. Сөз қолдану белгілерінің тілдік-стилистикалық тұрғыдан ерекшелігінің бірі – тілдік нормаларды жетік меңгеруі болып табылатындығында. Тіл мәдениетіне жетік тұлғаның тіл байлығын жоғары меңгеруімен қатар тілдік нормаларды жақсы білетіндігі айрықша маңызға ие. Эпистолярлық жанр-әдеби тілдегі универсалды жанр. Эпистолярлық жанрдың ең негізгі ерекшелігіне хат жауап түріндегі қосарлы сипат жатады. Өйткені хат тіліне қарап отырып, хат жазушы адресанттың мәдени, рухани әлемінің дәрежесін, қоғамға деген көзқарасын, шығармашылық тұрғыдан жетілуі мен оның кезеңдерін анықтауға, бір сөзбен айтқанда, шығармасы мен биографиясын кезең-кезеңге бөліп қарауға мүмкіндік туады.

1. Хат түрінде жазылғанымен ресмилігі басым және қоғамдық мәні жоғары хаттар маңызын болашақ зерттеушілер зерделеуі келелі мәселе.

Қазақ әдеби тілінің тарихында қоғамдық мәні бар мәселерді қозғайтын хаттар Қайым Мұхамедхан қаламына тән. Олардың әрқайсысында қазақ қоғамына, мақсат-мүддесіне керекті түрлі маңызды жайттар көтерілген, өз оқырмандары мен тыңдаушыларына әсері мол. Ғалым қаламынан жазылған әрбір хаттарды мазмұнына қарай топтастыруда, зиялы қауым өкілдері арасындағы шығармашылық байланыстарды аша түсуге зерттеу барысында жаңа

мүмкіндіктер туатындығы анық. Көптеген қоғамдық ұйымдарға, саяси тұлғаларға жазысқан хаттарында салмақты ой шебер өріледі. Әдебиетке, мәдениетке байланысты келелі істерге әрдайым сұрау салып жазған хаттар құнды, сауатты, әрі ойы ықшам. Адресатқа белгілі бір ақпарат туралы хабарлайтын хат түрінде орындалатын мәтін-эпистолярлық жанр. Бұл жанр адресатқа бағытталған өте ерекше мәнерімен Қайым Мұхамедханның ұстаздық-ғалымдық шығармашылығында үнемі дараланып отырады. Қазіргі таңда ғалымдардың көпшілігі эпистолярлық стиль мәселесіне көңіл бөлуді қажет деп есептемейді. Бұл мұраның жоғалып сақталмай бара жатқанын айтады. Олардың дәйектері осы күнгі хаттардың көтерген жүгі эпистолярлық стильдік тармақтарға жата бермейді дейді. Қазіргі уақыттың еншісінде хат жазысудан да артық тұратын байланыстың сан түрлі техникалары бар.

Қазіргі қазақ әдеби тілінің стильдік тармақтарының барлық түрін авторлық кең қолданыста пайдаланып жүйелі жазуға айрықша мән берген ғалымның эпистолярлық стилі-өшпес мұра. Жоғары оқу орындарының филолог мамандарының курстық жұмыс немесе дипломдық, ғылыми жобалардың тақырыптары аясында зерттеудің мәні зор. Сондай-ақ, каллиграфия, пунктуация, шешендік сөз үлгілерінің, сөз саптау т.б жақтарының тіл ұстарту жұмыстарын жүргізуде, практикалық сабақтарда талдаудың білім алушыларға берер пайдасы мол.

Әдебиеттер

1. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Арыс, 2004. – 320 б.
2. Мұхамедханов Қ. Алдымда ақын Абай – Темірқазық. – Алматы: Мектеп, 2025.
3. Мұхамедхан Д. Ұстаз бен шәкірт. – Алматы: Курсив, 2023. – 336 б.

ГТАХР: 17.82.31

Б. Уахметова

Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени
және әдеби-мемориалдық музей-қорығы
ҚР, Семей қ., aizere.nazar@mail.ru

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ – ДРАМАТУРГ

Мақалада көрнекті ғалым, жазушы, абайтанушы Қайым Мұхамедханұлының драматургия саласындағы шығармашылығы қарастырылады. Қ. Мұхамедханұлының «Майданнан майданға», «Комиссар Ғаббасов», «Ер Білісай», «Перне» пьесаларының тақырыптық-идеялық ерекшеліктері сараланып, тарихи шындықты бейнелеудегі көркемдік ұстанымдары айқындалады. Сонымен қатар, Қайым Мұхамедханұлының драматургиядағы шығармалары қазақ сахна өнерін байытқан құнды мұра екені тұжырымдалады.

Тірек сөздер: *Қайым Мұхамедханұлы, драматургия, қазақ әдебиеті, театр өнері, тарихи драма, пьеса, сахна, көркемдік ерекшелік, әдеби мұра, ұлттық театр, кейіпкер бейнесі, тарихи шындық.*

Ұзақ ғұмырында, қуанышы мен реніші жеңіс мен жеңіліс егіз қатар келіп, алма кезек ауысқан сәттерді басынан кешірген Қ. Мұхамедханұлы шығармашылығының тарам-тарам тараулары бүгінгі ұрпаққа да келер жас буынға да ұлағат. Қ. Мұхамедханұлы әдебиеттің сан алуан жанрларында қалам тартқан, соның бірі драматургия саласы.

Драматургия әдебиеттің бөлек пішінді арнаулы саласы екені баршаға аян. «Драма шындықты айрықша тәсілдермен синтез қалпына келтіріп шиленіскен тартыстар үстінде жинақтап, оқиғаға қатысатын адамдардың сөзі мен ісі арқылы көрерменнің көз алдына қолма қол көрсететін күрделі жанр». Драма шарттылығы басым, екіншісі бірі қолынан келе бермейтін күрмеуі мол шығарма. Шектеулі көлем, кейіпкердің әрбір тілдесуінде бір ауыз да артық, мақсатсыз, сөздің болмай, іс-әрекетпен оның мінез құлық даралығының байланысып жатуы басты шарт. Әрі поэзия мен прозадағыдай көркемдік тәсілге де жол берілмейді, шығарма иесінің еркін араласу мүмкіндігі де жоқ.

Ал, ең бастысы, өмірдің үлкен күрделі шындығы ашылуы қажет. Орыстың ұлы сыншысы В. Белинский «Театрға кіріп, қойылымды көре бастаған сәттен, Сіз басқа адамға айналасыз. Жан-жағыңыздан қаумалаған тіршілік проблемаларын да, тап басып ауырлаған жүрек кірін сілкіп тастап, бір кезде ақыл санаңызды билеген, қазіргі күні ұмыт болған асқақ арманыңызбен, қайта қауышып, жасырып жаңғырған жан әлеміңіз рақатты күйге бөленеді, деп толғана жазса, ұлы М. Әуезов «Театр – сымбатты өнердің ішіндегі ең зор өнердің бірі», – деп тұжырымдады.

Қ. Мұхамедханұлының драма саласына қадам басқан шағы өткен ғасырдың 40-шы жылдары еді. Бұл шығармашылық жолына түскен жазушылық қабілеті айқындала бастаған кезі болатын. Бұл салаға келуіне Ертіс өңіріне өнер шашқан «Ес-аймақ» ағарту қоғамы ардагерлерінің көбінің көзін көріп, таныс жақын болғандығы да әсер етті десек қате болмас.

Сондай-ақ, 1934 жылы алғашқы шымылдығын ашқан Семейдің профессионалдық театрымен өмір бойы тығыз қарым қатынаста болды.

Осыған қоса, қазақ драматургиясы өкілдерінің әсіресе, ұстазы М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасынан бастап, барлық қойылымдарын сахнадан көріп, үлгі тәлім алғандығын да айтқанымыз жөн.

Бір сөзбен айтқанда, Қ. Мұхамедханұлының сахнаға арнап шығармалар жазуы заңды құбылыс. Қ. Мұхамедханұлының тұңғыш шығармалары баспасөз бетінде 1935 жылы жарияланды. 1935-1938 жылдары «Семей облысындағы жас ақындардың шығармашылығы туралы» М. Әуезовтің «Шекарада», Ғ. Мүсіреповтің «Қыз Жібек», Ш. Хусайыновтың «Боран» пьесалары бойынша театрдағы қойылымдар жайында, тұңғыш қазақ кинофильмі «Амангелді» туралы М. Горький, Н. Островский жөніндегі жергілікті газеттерде әдеби-сын түріндегі сегіз мақала жазылды.

Сондай-ақ, 1939 жылы Республикалық Әдебиет және өнер журналының №3 санында «Абай атындағы Семей қазақ театрының шығармашылық жұмысы» туралы Е. Ысмайылов бірлесіп мақала жариялады.

1968 жылы С. Анисимовпен бірлесіп, Семейдің 250 жылдығына арнап «Жастық шағымның қаласы» атты деректі фильмінің киносценарийін жазды.

«Майданнан майданға» – пьеса алғашында 1947 жылы «Дауылдан соң» деген атпен жазылған. сол жылы 22 қазандағы Қазақстан Жазушылар Одағының Президиумының отырысында бекітіледі. Ғабит Мүсірепов: «Қайымның «Майданнан-майданға» пьесасы қазақ совет драматургиясының жақсы табыстарының бірі есебінде театр сахнасына ұсынылуы керек», – деп ерекше баға берген. Пьеса оқиғасы - Ұлы Отан соғысынан кейінгі қазақ ауылында өтеді. Негізгі тақырыбы соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығын көтерген ерлердің қажырлы еңбегі.

«Ер Білісай» – тарихи драманың оқиғасы 1919 жылы Семей облысының Жарма ауданында өтеді. Негізгі кейіпкері ақ бандыларға қарсы күресіп, ерекше ерлік көрсеткен Білісай тарихта болған адам.

Білісай Байғаранова (Жарма ауданы) азамат соғысы жалдары ақ бандыларға қарсы күресте ерлік ісімен көзге түсіп, ел аузында «Ер Білісай» атанған әйел.

«Перне» – тұрмыстық махаббат драмасы. Сәбит Мұқанов 1944 жылы 28 июльде Қазақстан Халық комиссарлары советінің жанындағы Өнер басқармасына жазған хатында былай деген: «Жазушы Қайым Мұхамедханұлының «Перне» пьесасы өнер туралы жазылған сүбелі шығарма, шынайы талантты дүние. Сондықтан Қазақстан Совет Жазушылар Одағы жолдас Мұхамедхановтың бұл пьесасын Қазақстан театрларында қойдыруды ұсынады». Пьесаның оқиғасы Ұлы Отан соғысының соңғы жылдарында өтеді.

«Комиссар Ғаббасов» – тарихи драмалық шығарманың оқиғасы 1919-1920 жылдары Аягөз. Сергиополь жерінде өтеді. Шығарманың негізгі кейіпкері – Аягөзде Кеңес Үкіметін орнатуда белсене ат салысқан. Сабыржан Ғаббасов. Драмада сол заманның тарихи шындығы нанымды баяндалады.

Семей өлкесі өрендеріне арналған төрт перделі, сегіз көріністі «Комиссар Ғаббасов» тарихи драмасы 1960 жылдары жазылған. Пьесаның премьерасы 1962 жылы Семейдің Абай атындағы

музыкалық драма театрында режиссер Бәйтен Омаровтың жетекшілігімен қойылған. Драма 1981 жылы өнер баспасынан шыққан «Сиқырлы шымылдық» жинағында, 1984 жылы драматургтің «Комиссар Ғаббасов» жинағында жарық көрді. Шығарманың бас кейіпкері - «Айқап» журналының авторларының бірі, журналист, қызыл комиссар Сабыржан Ғарапшаұлы Ғаббасов.

«Комиссар Ғаббасов» пьесасының сәтті шығуы облыстық театрларда қойылуы Қайым ағаның қаламына қанат бітірді. 60-70 жылдары облыстық, республикалық театр репертуарларында тұрақты орын алуы да драматургтің ірі табысы еді. Тарихи деректер өмір шындығымен үндес сахнамен етене қабысты. Семей театрының әртістерінің жаңа қырларының ашылуына ықпал етті. Белгілі халық әртісіміз Әбілқасым Жаңбырбаев «Комиссар Ғаббасов» бейнесін сыйлады.

Бір перделі, екі көріністі «Ер-Білісай» тарихи драмасы да идеялық тұтастығы уақыт пен оқиға ұқсастығы жағынан «Комиссар Ғаббасов» жалғасы тәрізді. Облыстық «Семей таңы» газетінде 1974 жылы жарияланған.

1984 жылы жазушының «Комиссар Ғаббасов» атты топтамасында жарық көрді. Драмада да тартыстың екі басында Кеңес өкіметін орнату жолына бар жанын салған ауыл адамдары мен ақтардың қолшоқпары тұрады. Шығарманың алғашқы көрінісінде тартысушы екі тап арасындағы ымыраға келмес тартыс басталып, өн бойына өріліп отырады. Бас кейіпкер тарихи адам – Білісай арымнан жаным садаға дейтін, ар намысын аяққа бастырмайтын, өр мінезді жігерлі жан негізінде сипатталады.

Дәуір жүгін арқалаған қос шығарманың да басты кейіпкерлері тарихи тұлғалар. Драматург олардың өмірбаянындағы оқиғаларды сақтап отырған және пьесада да тарихи деректерді пайдаланған.

Жалпы алғанда драматургтің екі драмасын да өрбитін оқиғалар Аягөз өлкесінде кеңес үкіметі орнап «Жаңа өмірдің таңы атқан» кезеңді қамтиды. Оқиғалардағы адам тағдырлары халық тағдырымен заман тағдырымен біте қайнасып астарласып жатады. Драматург мұнда нәзік психологиялық сезімдерге, көркемдік тілдерге бой ұрмайды. Пьеса алуан түрлі, әрі күрделі оқиғаларға толы. Сол бір қысылтаң кезеңнің сипаттары мен уақыт рухын қарапайым жатық тілмен жеткізген.

60-70 жылдары қазақтың театр өнері өзінің қалыптасу кезеңін аяқтап, толысу шағына жеткенімен де мол арнаның олқы соғып жатқан, дамып жете алмаған салалары да болады. Соның бірі комедия саласы. Осы олқылықтың орнын толтыруға Қ.Мұхамедханов түпнұсқа иесінің ойын тереңінен танып,тебірене толғайтын аударма жасайды. Бірі Азербайжан драматургі У. Гаджибековтің «Аршин мал алан», татар жазушысы Шариф Қамалдың «Қажы әпенді үйленеді» комедиясы.

Әлемде өткен талай тарихи кезең мен бүгінгі өмірдің қат-қабат әлеуметтік сырын ашқан қазақ сахнасына қойылған күрделі де көркемдік шоқтығы биік, мазмұны терең, тылсым тірліктің не бір маңызды қоғамдық һәм философиялық қайшылықтарын ашатын аударма пьесалар ұлттық театрымыздың шығармашылық тынысын кеңейтіп, ілгері кеткен елдермен рухани тереземізді теңестіруге мүмкіндік туғызады. Және ұлттық драматургия жанрының тың белеске көтеріліп, өзіміздің классикалық пьесаларымыздың дүниеге келіп, әлемдік көркемдік құбылыстың көкжиегінен көрінуіне мол ықпал жасаған да осы аударма тәжірибесі.

Қазақ драматургиясы мен сахнасына «Еңлік-Кебектің» жаңа нұсқасы «Айман-Шолпан», «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Түнгі сарын», «Амангелді», «Қарақыпшақ Қобланды» тағы басқа күрделі көркем дүниелеріміздің келуі-осы аудармадан басталған мол ізденістің игі дәстүрі сияқты.

Қорыта айтқанда, қазақ драмасына 40-шы жылдары келген Қ.Мұхамедханұлының бұл жанрдағы шығармашылық жетістіктері тамаша тарихи-драмалық туындылар, қазақ сахнасының өнерін байыта түскен қазынамыз болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Мұхамедханов Қ. «Комиссар Ғаббасов». – Алматы: «Өнер», 1984.

2. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.7. – Астана: «Ел шежіре», 2009.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Мектеп», 1976.
4. Құндақбаев Б. М. Әуезов және театр. – Алматы: «Ғылым», 1997.
5. Облыстық қазақ театрлары. – Алматы: «Ғылым», 1965.

ҒТАХР: 17.01.09

М. Омирзакова

«71 мектеп-лицей» ШЖҚ МКК

ҚР, Астана қ., mukarama.omirzakova@mail.ru

АЛАШ АРЫСЫ – ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ

Мақалада қазақтың ұлттық азаттық қозғалысы – Алаш қозғалысы және оның тарихи маңызы қарастырылады. Сонымен қатар, көрнекті ғалым, әдебиеттанушы, алаштанушы Қайым Мұхамедхановтың өмірі мен ғылыми мұрасы талданады. Баяндамада Қайым Мұхамедхановтың алаш қайраткерлерінің еңбектерін зерттеудегі рөлі, олардың шығармаларын сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізудегі еңбегі айқын көрсетіледі. Сондай-ақ, оның Абай Құнанбайұлы мұрасын зерттеуге қосқан үлесі де қамтылады. Қайым Мұхамедхановтың ғылыми еңбектері арқылы Алаш қайраткерлерінің тарихи тұлғасы жаңаша бағаланып, ұлттық сананы қалыптастырудағы орны айқындалады. Баяндама Алаш мұрасы мен Қайым Мұхамедханов еңбектерінің қазақ тарихы мен мәдениетіндегі ерекше маңызын дәлелдейді.

Тірек сөздер: Алаш қозғалысы, Қайым Мұхамедханов, алаштану, Абай мұрасы, ұлттық сана.

Қайым Мұхамедханов – қазақ руханиятының ірі тұлғасы, Алаш идеясын жалғастырушы, ұлт мәдениеті мен әдебиетін қорғаған қайраткер. Ол 1916 жылы Семей қаласында дүниеге келген. Әкесі Мұхамедхан Сейітқұлов Алаш зиялыларымен тығыз байланыста болған, бұл Қайымның ұлттық көзқарасының қалыптасуына әсер етті.

Қайым Мұхамедханов – Алаш қозғалысы қайраткерлерінің рухани мұрасын сақтап, насихаттаған тұлға. Кеңес дәуірінде Алаш арыстарының еңбектерін зерттеу қауіпті болғанына қарамастан, ол осы бағытта батыл еңбек етті. Сол үшін қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз сотталды.

Ғалымның ең үлкен еңбегі – Абай Құнанбайұлы мұрасын зерттеу. Ол абайтану ғылымының негізін қалаушылардың бірі болып саналады. Қайым Абайдың шәкірттерін зерттеп, олардың шығармаларын халыққа қайта танытты. Бұл қазақ әдебиетінің тарихын толықтыруда аса маңызды қадам болды.

Сонымен қатар, Қайым Мұхамедханов қазақ әдебиетінің көптеген өкілдері туралы зерттеулер жазып, ұлттық құндылықтарды қорғауға өмірін арнады. Ол ақын, драматург, аудармашы ретінде де танылды.

Қайым Мұхамедханов – Алаш рухын өшірмей, оны келесі ұрпаққа жеткізген тұлға.

Сондықтан ол халық жадында «Алаш арысы» ретінде мәңгі сақталады.

Қайым Мұхамедхановтың тағдыры Алаш идеясы мен Абай мұрасымен тығыз байланысты. 1937 жылғы қасіретте әкесі атылып, өзі оқу орнынан қуылған сәтте оған демеу болған – ұлы жазушы Мұхтар Әуезов еді. Әуезов Қайымның бойындағы адалдық пен терең білімге деген ұмтылысты байқап, ең жауапты міндеттерді сеніп тапсырған. Соның ең үлкені — Семейдегі Абай атындағы мемлекеттік музейді ашу болды. Қиын-қыстау жылдары ел ішін аралап жүріп, ол Абайға қатысты 500-ден астам құнды жәдігерді жинап, болашақ ұрпаққа аманат етті.

Ғалымның өмірлік мұраты – Абай мектебін ғылыми тұрғыдан дәлелдеу болды. Қайым Мұхамедханов Абайдың айналасына топтасқан ақындар мен ойшылдардың тұтас бір рухани мектеп екенін дәлелдеп, отыздан астам шәкірттің өмірі мен шығармашылығын қайта жаңғыртты. Ол ғылыми текстология әдісін қолдана отырып, әрбір шығарманың нақты авторын анықтап, ұлттық әдебиетті бұрмалаудан сақтап қалды.

«Оның өмірі мен ісі – туған елі мен жеріне деген қызметінің өшпес үлгісі. Мен оны Алаштың соңғы тұяғы, «Алаш» зиялыларының мұрагері, Абай мектебінің соңғы өкілінің бірі ретінде қабылдадым». (Герольд Бельгер)

М. Әуезов жетекшілігімен ғалым Қ. Мұхамедханов қазақ әдебиеті ғылымында жаңа бағытта атышулы «Абайдың ақын шәкірттері» зерттеуін (1938-1951) әкелді. Бұл – Абайдың жалғыз емесін, алды-арты бар, кәдімгі мектеп қалыптастырғанын, талантты шәкірттері оның дәстүрінде шығармашылық орта жасай алғанын дәлелдеу. Аталған зерттеу еңбегінде ғалым Абайдың нағыз шәкірті бола білген отыз тұлғаның есімін тауып, Абай мектебінің көрнекті өкілі екенін көрсетті.

Қайым Абай шәкірттерінің барлық есімдерін қалпына келтіріп, өзі жинаған деректер арқылы тұңғыш рет олардың толық өмірбаяндарын жазды.

Ең бастысы, олардың барлық шығармаларын бөлшектеп қалпына келтіріп, оларға ғылыми тұрғыдан түсініктеме беріп, әр шығарманың Абайдың әрбір шәкіртіне тиесілі екенін дәлелдеп берді! Яғни, ол мәдениеттің тұтас қабаттарын сақтап қалды!

Олардың ғылыми-шығармашылық ғұмырнамасын түзді, олар тудырған әдебиет үлгілерінің түгелі де Абай дәстүрінен шыққанын ғылыми тұрғыдан негіздеді. Осы тақырыпты зерттеу барысында көзкөргендермен әңгімелесе келе құнды мәлімет жинады, осылайша қазақ халқының сол кезеңдегі рухани бай мұрасын сақтауға күш-жігерін аямады. Ғылымда Абай мектебі болғанын және оның ізін жалғаған талантты өкілдердің шығармашылығы жайлы құнды еңбек бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның білім-ғылым саласында, әдебиет пен тарих жүйесінде әлі де маңызын жоймай, қызмет етіп келеді. Ал 1951 жылғы қазақ зиялыларының басына төнген зауал шақта осы диссертациясы үшін Қайым Мұхамедханов репрессияға ұшырады, 25 жылға бас бостандығын айырып, түрмеге қамалды. Қайсар тұлға сонда да өз ұстанымынан қайтпады, «Абайдың ақындық мектебі» тақырыбынан бас тартпады, ұстазы М. Әуезовті де қаралауға жол бермеді. «Абай мектебі бар! Өлсем, Алаш азаматтарынан жаңым артық емес!», – деді.

Оның диссертациясының арқасында ол кезде Абай шәкірттерінің барлық шығармалары мектеп пен университеттің оқу бағдарламаларына енгізіліп, ғалым өмір бойы осы зерттеулері үшін қуғын-сүргінге ұшырады.

«Алаштың көзі», «Абайдың інісі, Алаштың ірісі», «Алаштың соңғы тұяғы» атанған тұлға, Ұстазы Мұхтар Әуезовтің жолын жалғап, алашордашылар рухын тірілтіп, «Абай-Алаш» атты жаңа ғылыми тұжырымдама қалыптастырды. «Абайдың ақын шәкірттері» және Абайдың ізбасарлары – «Абай мұрагерлер» Қайым тұжырымдамасы бойынша, бұл алашордашылар. Бұл қайталанбас құнды мұра және біздің рухани тірегіміз.

Бұл біздің тарихымыздың көптеген атаулары және олардың толық өмірбаяндары Қайым жазған. Бұл ғалым сақтап қалған еңбектері, оларды ғылыми өңдеу және баспаға дайындау. Бұл оның тапқан бірегей құжаттары мен фотосуреттері. Бұл олар үшін қайғылы кезеңдерде және өмір бойы күрес. Ол осы құндылықтарды бойына сіңіріп өсті және оны халыққа жеткізді.

Қ. Мұхамедханов 27 жасында шамамен 1943 жылы Қазақ ССР-і мемлекеттік Гимнінің мәтінін жазуға қатысқан авторлардың бірі болған. Жазған өлеңі бірден конкурсты жеңіп алады. «Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған», – деп басталатын өлең мәтіні қазыларды бірден елең еткізсе керек. Осылай басталатын қуатты өлең сол кездегі жасы енді отызға келген композитор Мұқан Төлебаевтың да шабытын тасқындатып жібереді. Әнұран аса сәтті шығады. Дегенмен, сол кездегі саяси атмосфера «Ер қазақ» деген сөзді аса жақтыра қоймасы анық еді. Сонымен қазылар құрамында болған Ә. Тәжібаев пен Ғ. Мүсірепов «Ер қазақты» «Біз қазақ» деп жалғыз ауыз сөзін өзгертеді. Қайырмасында «Жасасын Советтер Одағы, Жеткізген еркіндік, теңдікке», – деп келетін жолдар, әрине, коммунистік талапқа сай, идеологияны нәсихаттайтын сөздер екені анық. 1992 жылы Егеменді Қазақстанның әнұранын жазуға байқау жарияланады. Осы жолғы конкурсте де Қайым Мұхамедханов жазған өлең мәреден келеді. Дегенмен, қазылар алқасы әнұран мәтіні «авторлар ұжымы» арқылы шығатынын ескерткен соң, авторлықтан бірден бас тартады.

Ол кезде кеңестік кезеңде әр республикаға жеке әнұран қабылдау үрдісі жүріп жатқан. Қазақ КСР әнұранының мәтінін жазған авторлар қатарында: Қ. Мұхамедханов, М. Әуезов, Ә. Тәжібаев болғаны белгілі

Қайым Мұхамедханов – тек ғалым ғана емес, сонымен қатар талантты ақын, жазушы, драматург болған тұлға. Оның әдеби мұрасы өте бай. Ғалымның 100-ден астам өлеңдері мен поэмалары бар, бұл оның қазақ әдебиетіндегі ерекше орнын айқындайды.

Қайым Мұхамедхановтың поэзиясы ұлттық рухқа, елдік санаға, тарихи әділеттілікке негізделген. Ол өз шығармаларында қазақ халқының тағдырын, мәдениетін, салт-дәстүрін, сондай-ақ азаттық идеясын терең жырлаған. Ақынның өлеңдерінде Алаш қозғалысы идеяларының ықпалы анық байқалады.

Ақын шығармаларының басты тақырыптары:

- Отанға деген сүйіспеншілік
- Ұлт тәуелсіздігі
- Тарихи тұлғаларды дәріптеу
- Әділдік пен шындықты қорғау

Қайым Мұхамедханов өз өлеңдерінде Абай Құнанбайұлы дәстүрін жалғастырып, терең философиялық ойлар мен тәрбиелік мәні зор идеяларды жеткізді. Оның поэмалары тарихи оқиғалар мен тұлғаларға арналған, олар арқылы оқырманға өткеннің тағылымын ұсынады.

Кеңес дәуірінде оның шығармаларының көпшілігі еркін жариялана бермеді. Соған қарамастан, ақын өз ұстанымынан таймай, ұлттық құндылықтарды жырлауды жалғастырды. Оның шығармалары шындықты айтуымен, батылдығымен ерекшеленеді.

Қайым Мұхамедхановтың поэзиясы – қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған құнды мұра. Оның 100-ден астам өлеңі мен поэмалары бүгінгі ұрпаққа рухани тәрбие беретін, елдік сананы қалыптастыратын маңызды шығармалар болып табылады.

100-ден астам өлең мен поэма жазды.

Ғабдолла Тоқай, Тарас Шевченко және басқа ақындардың өлеңін қазақ тіліне аударды.

Қайым Мұхамедханов – қазақ әдебиетінде тек зерттеуші және ақын ғана емес, сонымен қатар шебер аудармашы ретінде де танылған тұлға. Ол әлем әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, ұлттық әдебиеттің дамуына зор үлес қосты.

Ғалым Ғабдолла Тоқай шығармаларын қазақ тіліне аударып, татар әдебиетін қазақ оқырмандарына жақындатты. Тоқай өлеңдеріндегі ұлттық рух, азаттық идеясы Қайым аудармаларында да дәл әрі әсерлі жеткізілді.

Сонымен қатар, Тарас Шевченко поэзиясын қазақша сөйлету арқылы украин халқының тағдыры мен мұңын қазақ оқырманына түсінікті етіп жеткізді. Шевченко шығармаларындағы еркіндік пен әділеттілік тақырыптары қазақ халқының рухымен үндес болғандықтан, бұл аудармалар ерекше маңызға ие болды.

Қайым Мұхамедханов басқа да көптеген халықтардың ақын-жазушыларының шығармаларын тәржімалады. Оның аудармаларының басты ерекшелігі – түпнұсқаның мазмұны мен рухын сақтай отырып, қазақ тілінің көркемдігін жоғалтпау. Ол сөздің мағынасын ғана емес, шығарманың ішкі сезімін, поэтикалық қуатын дәл жеткізуге тырысты.

Аудармашы ретінде Қайым Мұхамедханов қазақ әдебиетінің көкжиегін кеңейтті. Оның еңбегі арқылы қазақ оқырмандары әлем әдебиетінің үздік үлгілерімен танысуға мүмкіндік алды.

Қайым Мұхамедханов – қазақ халқының рухани өмірінде ерекше орын алатын ұлы тұлға. Ол саналы ғұмырын ғылымға, әдебиетке және ұлттық құндылықтарды сақтауға арнады. Ғалым Абай Құнанбайұлы мұрасын зерттеп қана қоймай, оны кейінгі ұрпаққа жеткізуде өлшеусіз еңбек етті.

Сонымен қатар, ол Алаш қозғалысы идеяларын жалғастырып, ұлт тәуелсіздігі мен рухани еркіндігін насихаттады. Ақын, аудармашы ретінде де оның еңбектері қазақ әдебиетінің дамуына зор үлес қосты.

Қайым Мұхамедхановтың өмір жолы – қайсарлықтың, адалдықтың және елге деген шексіз сүйіспеншіліктің үлгісі. Ол қандай қиындық көрсе де, өз ұстанымынан таймай, шындық жолында қызмет етті.

Бүгінгі таңда Қайым Мұхамедхановтың мұрасы – жас ұрпақ үшін баға жетпес рухани қазына. Оның еңбектері ел тарихын, әдебиетін және мәдениетін терең түсінуге жол ашады.

Бүгінгі таңда Қайым Мұхамедхановтың еңбектері мен Алаш идеялары өзектілігін жоғалтпай, тәуелсіз Қазақстанның рухани негіздерінің бірі ретінде бағаланады. Сондықтан бұл мұраларды зерделеу – әрбір жас ұрпақтың маңызды міндеті.

Осылайша, Алаш пен Қайым Мұхамедхановтың еңбектері қазақ халқының тарихы мен мәдениетінде мәңгілік орын алады.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханов Қ. Абайдың ақын шәкірттері: монография: 1-4 т. – Алматы: Ғылым, 1993.
2. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Қазақстан, 1995.
3. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1972.
4. Құнанбайұлы А. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986.
5. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2014.
6. Қазақстан тарихы: жалпы білім беретін мектептерге арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2010.
7. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 2008.
8. Интернет ресурстар: ҚР Ұлттық кітапханасының ресми сайты. – URL: <https://nlrk.kz>
Ашық энциклопедиялық деректер (Wikipedia және т.б.)

ҒТАХР: 17.09.91

И. Байшонова

№37 Ыбырайым Сүлейменов атындағы орта мектебі
ҚР, Тараз қ, baishonova24@mail.ru

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Қайым Мұхамедханұлы зерттеулеріндегі Абай Құнанбайұлы шығармаларының текстологиялық мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында Қайым Мұхамедханұлының әдістемелік көзқарастары, мәтіндердің редакциялық тарихы, нұсқалар арасындағы айырмашылықтар мен олардың әдебиеттегі орны талданады. Абай шығармаларының мәтіндік тұтастығын сақтау мен ғылыми өңдеудің қазіргі әдістері, заманауи әдебиеттану және текстология саласындағы ұсыныстар сарапталады.

Тірек сөздер: Абай Құнанбайұлы, текстология, Қайым Мұхамедханұлы, қолжазба, канондық мәтін, түпнұсқа.

Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында Қайым Мұхамедханұлының алар орны ерекше. Ол – ұлы Абайдың ақындық айналасын, шәкірттерін алғаш рет жүйелі зерттеген ғалым ғана емес, сонымен бірге абайтанудағы текстология саласының негізін қалаушылардың бірі. Оның зерттеулеріндегі басты бағыт – ақын шығармаларының түпнұсқасын сақтау және әрбір сөздің авторына тиесілі екенін дәлелдеу. Қайым Мұхамедханұлы Абай мәтіндеріндегі әрбір әріп пен тыныс белгісіне дейін үлкен жауапкершілікпен қараған. Ол Мүрсейіт қолжазбалары мен 1909 жылғы алғашқы жинақты салыстыра отырып, кейінгі басылымдарда кеткен техникалық және мағыналық қателерді айқындады. Ғалымның пайымдауынша:

- Ақынның ой-түйінін бұзбай жеткізу – текстологияның басты міндеті.
- Әр түрлі нұсқалардың ішінен ең дұрыс, канондық мәтінді іріктеп алу қажет.

Ғалым Абайдың сөз қолданысына, оның ішінде араб, парсы және шағатай тілдерінен енген терминдердің мағынасына ерекше мән берді. Ол кейінгі редакторлардың «түсініксіз» деп танып, заманауи сөздермен алмастырып жіберген тұстарын қайта қалпына келтіруді талап

етті. Қайым Мұхамедханұлы ақын шығармаларының жазылу тарихын сол кезеңдегі тарихи оқиғалармен байланыстыра қарастырды. Бұл әдіс өлеңнің нақты қай жылы, қандай жағдайда туғанын анықтауға мүмкіндік берді. Қайым Мұхамедханұлының зерттеу тәсілі Абай шығармаларын тек әдеби туынды ретінде емес, тұтас тарихи-мәдени құбылыс ретінде тануға жол ашты. Әрбір сөздің төркінін, мағыналық реңкін дәл анықтау арқылы ол ақын ойының терең қабаттарын ашып, мәтіннің бастапқы көркемдік қуатын сақтап қалуға ұмтылды. Ғалымның бұл бағыттағы еңбектері Абай поэзиясындағы шығыстық дәстүр мен қазақы дүниетанымның тоғысын нақты дәлелдеуге мүмкіндік берді. Араб, парсы және шағатай тілдерінен енген сөздердің орынсыз «жаңартылуы» тек тілдік емес, мағыналық бұрмалауға әкелетінін көрсетіп, ол текстологиялық дәлдіктің қаншалықты маңызды екенін айқындады. Сонымен қатар, өлеңдердің жазылу уақытын тарихи оқиғалармен байланыстыра зерттеу Абай шығармаларының эволюциясын, ақынның рухани ізденіс жолын кезең-кезеңімен тануға жағдай жасады. Бұл тәсіл арқылы Абайдың әрбір туындысы белгілі бір тарихи ахуалдың, қоғамдық ойдың және жеке шығармашылық толғаныстың жемісі екені айқындалды. Нәтижесінде, Мұхамедханұлы қалыптастырған әдістеме Абай мұрасын терең әрі дәл танудың сенімді ғылыми негізіне айналды. Бұл – тек текстология саласындағы жетістік қана емес, сонымен бірге ұлттық әдебиетті танудағы сапалық жаңа деңгейдің көрінісі.

Ғалымның ең үлкен ерлігі – «Абайдың ақындық мектебі» атты іргелі еңбегі. Ол бұл салада мынадай мәселелерді шешті:

1. Шәкірттерін тізімдеу: Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ақылбай, Мағауия, Көкбай бастаған ақын шәкірттерінің мұрасын жинақтап, олардың дербес ақындық тұлғасын айқындады.

2. Шығармашылық байланыс: Абай мен оның шәкірттері арасындағы рухани сабақтастықты, тақырыптық ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктерді ғылыми айналымға енгізді.

3. Ақтау және жаңғырту: Кеңестік идеология тұсында «ескішіл», «діншіл» деп шеттетілген Абай айналасындағы ақындарды ғылыми негізде қорғап, олардың қазақ әдебиеті тарихынан лайықты орын алуына күш салды.

Мұхамедханұлының ғылыми әдістемесі – тарихилық пен нақтылыққа негізделген. Ол Абай шығармаларының текстологиясын зерттегенде, ақынның қолданған сөздік қорын, сол кезеңдегі тілдік нормаларды және ақынның дүниетанымын ескерді. Бұл тәсіл Абай шығармаларының көркемдік тұтастығын қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Ғалымның әдістемесі тек теориямен шектелген жоқ. Ол Абай шәкірттерінің туындыларын жинау барысында далалық экспедициялар ұйымдастырып, көнекөз қариялардан жазып алды және қолжазба нұсқаларын салыстырды. Осылайша, Мұхамедханұлының ғылыми әдістемесі кешенді сипатқа ие болды: бір жағынан, ол мәтіндерді теориялық тұрғыдан терең талдап, тарихи-тілдік контекстпен байланыстырса, екінші жағынан, практикалық ізденістер арқылы нақты деректер қорын жинақтады. Бұл тәсіл оның зерттеулерінің ғылыми құндылығын арттырып, Абайтану саласының дамуына тың серпін берді. Ғалымның еңбектерінің нәтижесінде Абай мұрасының түпнұсқалық қалпы айқындалып, бұрын бұрмаланып келген немесе толық зерттелмеген тұстары қайта қарастырылды. Сонымен қатар, ол Абай мектебінің өкілдерін жүйелі түрде зерттеп, олардың шығармашылық мұрасын ғылыми айналымға енгізді. Бұл қазақ әдебиетінің тарихын тереңірек түсінуге және ұлттық рухани құндылықтарды сақтауға үлкен үлес қосты. Мұхамедханұлының әдістемесі бүгінгі әдебиеттану ғылымында да өзектілігін жоғалтпайды. Оның тарихилық, нақтылық және дереккөздерге мұқият қарау қағидаттары қазіргі зерттеушілер үшін маңызды бағдар болып қала береді.

Мұхамедханұлы «Абай мектебі» өкілдерінің ақындық шеберлігін зерттей отырып, олардың қазақ поэзиясына әкелген жаңалықтарын саралады. Ол Абайдың реалистік дәстүрін шәкірттерінің қалай жалғастырғанын, атап айтқанда:

- Лиро-эпостық поэма жанрының дамуын (М. Абайұлының «Медғат-Қасым», «Шыңғыснама» дастандары);

- Тарихи тақырыптардың игерілуін (Шәкәрімнің шежірелік және философиялық жұмыстары);

- Еуропалық және шығыстық сюжеттердің қазақ топырағында бейімделуін ғылыми жүйеге келтірді.

Бүгінгі таңда Қайым Мұхамедханұлының еңбектері текстологиялық зерттеулердің эталоны ретінде бағаланады. Заманауи әдебиеттануда қолжазбаларды цифрландыру және мәтіндік сараптама жасау процесінде ғалымның «түпнұсқаға адалдық» қағидасы басшылыққа алынуда. Ғалым әрбір сөздің, тіпті тыныс белгісінің авторлық қолтаңбаны сақтаудағы рөлін жоғары қойған. Бүгінгі таңда Абайтану мен Шәкәрімтану саласындағы текстологиялық жұмыстарда Қайым салған сара жол – қолжазбаның әрбір нүктесіне дейін мұқият зерттеу әдісі қолданылады. Бұл «авторлық ерікті» бұрмалаудан сақтайтын басты қалқан іспетті. Мұхамедханұлының текстологиялық принциптері тек техникалық жұмыс емес, бұл – рухани тазалық миссиясы. Яғни, Қайым Мұхамедханұлы үшін мәтінмен жұмыс істеу – бұл жай ғана қағаз бетіндегі таңбаларды реттеу емес, ұлттың рухани генетикасын қорғау еді. Кеңестік идеологияның қылышынан қан тамып тұрған уақытта Абай шығармаларындағы діни терминдер мен ұлттық ұғымдарды «ескішілдік» деп сызып тастауға тырысқандарға қарсы тұру – нағыз ғылыми ерлік болатын. Бүгінгі жас ғалымдар үшін Қайым мектебі – ғылыми этиканың мектебі. Ғалым «автор не айтқысы келді?» деген сұраққа жауап іздегенде, өз субъективті пікірін қоспай, тек нақты дерекке, тарихи шындыққа сүйенді. Бұл принцип қазіргі «Абайтану» мен «Шәкәрімтану» саласындағы кез келген зерттеудің іргетасы болып қала бермек. Қазіргі таңда қолжазбаларды электронды форматқа көшіру (digitization) кезінде Қайым Мұхамедханұлының «нүктеге дейінгі дәлдік» принципі бағдарлам рөлін атқаруда. Жасанды интеллект пен оптикалық тану технологиялары (OCR) дамыған заманда да, мәтіннің ішкі рухын сезіну және авторлық стильдің нәзік иірімдерін тану үшін ғалымның текстологиялық сүзгісі ауадай қажет. Түйіндей айтсақ, Қайым Мұхамедханұлы салған сара жол – бұл қазақ сөзінің тазалығын сақтайтын интеллектуалды қорғаныс жүйесі. Оның еңбектері арқылы біз Абай әлеміне бұрмаланбаған, таза, бастапқы қалпындағы мөлдір бұлақтай қаныға аламыз. Бұл – өткеннің аманатын болашаққа шашау шығармай жеткізудің жалғыз дұрыс жолы.

Кеңестік идеология тұсында цензура мен саяси конъюнктураның әсерінен бұрмаланған, діни немесе ұлттық астары бар сөздері «түзетілген» туындыларды бастапқы қалпына келтіруде ғалымның еңбектері негізгі бағдарлам болып табылады. Ол қалыптастырған «реконструкциялау» әдісі – автордың аманатына қиянат жасамаудың биік үлгісі. Яғни, Қайым Мұхамедханұлының жолы – бұл ұлттық жадыны жасанды қоспалардан аршу жолы. Егер кешегі күні ғалым қолжазбаларды шам жарығымен, үлкейткіш әйнекпен зерттесе, бүгінде сол методология жоғары технологиялық сканерлер мен жасанды интеллект көмегімен жүзеге асуда. Оның «Бір әріп үшін жан пид» деген ұстанымы қазақ әдебиетінің асыл мұраларын қаз-қалпында болашақ ұрпаққа жеткізудің басты кепілі болып қала береді. Мұхамедханұлының еңбектері бізді ғылыми ар-ожданға тәрбиелейді. Яғни, ғалым үшін ақиқат – атақ пен лауазымнан биік тұрды. Оның «Абайдың ақындық мектебі» үшін тартқан тауқыметі – ғылым жолындағы қасиетті құрбандықтың символы. Демек, оның текстологиялық принциптерін қолдану – тек техникалық шеберлік емес, бұл – ғалымдық этиканы сақтау, шындыққа қызмет ету. Қайым Мұхамедханұлының ғылыми аппаратында герменевтикалық тәсіл (мәтінді түсіну және түсіндіру өнері) басты орында тұрды. Ол Абай мен оның шәкірттерінің мұрасын зерттегенде:

- Экзегетикалық талдау: Мәтіндегі діни және пәлсапалық терминдердің этимологиясын ашу;
- Тарихи-генетикалық әдіс: Шығарманың жазылу тарихы мен оның қолжазбалық эволюциясын қадағалау;
- Компаративистік сараптама: Нұсқалар арасындағы айырмашылықтарды ғылыми негізде саралау арқылы «канондық мәтінді» (негізгі үлгіні) айқындап берді.

Қайым Мұхамедханұлы қалыптастырған мектеп – заманауи филологиялық деректану мен палеографияның отандық эталоны. Оның ұстанымдары бүгінгі таңда мәтіндік деректерді сараптаудың (textual criticism) іргелі теориялық базасына айналды. Ғалымның мұрасы арқылы біз әдеби мұраны «музейлік жәдігер» емес, ұлттың болашақ интеллектуалдық капиталын

құрайтын активті рухани ресурс ретінде қабылдаймыз. Бұл – қазақ әдебиеттану ғылымының әлемдік деңгейдегі текстологиялық стандарттармен ұштасуының жарқын көрінісі. Осы тұрғыдан алғанда, Қайым Мұхамедханұлы негізін қалаған ғылыми мектеп тек ұлттық шеңберде ғана емес, жалпыадамзаттық гуманитарлық ой-парадигмалармен сабақтасып жатыр. Оның дерекке адалдық, мәтіннің түпнұсқалық болмысын сақтау және авторлық интенцияны қалпына келтіру сияқты қағидаттары қазіргі филологиядағы интердисциплинарлық зерттеулерге кең жол ашады.

Бүгінгі күні цифрлық гуманитаристика, корпус лингвистикасы және мәтіндерді сандық өңдеу сияқты жаңа бағыттар дамып жатқанда, Мұхамедханұлы ұсынған дәстүрлі текстологиялық тәсілдер өз мәнін жоғалтпай, керісінше, жаңа технологиялармен ұштасып, тың сапалық деңгейге көтерілуде. Бұл – классикалық ғылыми мектеп пен заманауи әдістердің үйлесімді синтезінің айқын дәлелі. Сондықтан да ғалымның мұрасы – тек өткеннің еншісі емес, болашақтың да бағдаршамы. Оның еңбектері арқылы қалыптасқан ғылыми мәдениет зерттеушілерді дәлдікке, жауапкершілікке және ұлттық мұраға деген терең құрметке тәрбиелейді. Мұндай ұстанымдар қазақ әдебиеттануының халықаралық ғылыми кеңістіктегі беделін арттырып, оны жаңа белестерге жетелей беретіні сөзсіз.

Мұхамедханұлының текстологиялық принциптері тек техникалық жұмыс емес, бұл – рухани жауапкершілік. Бүгінгі жас ғалымдар үшін оның еңбектері цензура мен саяси конъюнктураның әсерінен бұрмаланған туындыларды бастапқы қалпына келтірудің (реконструкция) үлгісі болып табылады. Қайым Мұхамедханұлының жолы – бұл ғылыми адалдық пен ұлттық намыстың тоғысқан жері. Оның әдістемесін меңгеру дегеніміз – өткеннің аманатына қиянат жасамау және болашаққа бұрмаланбаған, таза ақиқатты жеткізу. Осы қағидаттар тұрғысынан қарағанда, Қайым Мұхамедханұлы қалыптастырған текстологиялық мектеп – тек ғылыми әдіс емес, ұлттық сананы жаңғыртудың да маңызды тетігі. Өйткені мәтінді қалпына келтіру – жай ғана сөздерді түзету емес, ол арқылы тарихи жадты, мәдени кодты және ұлттың дүниетанымдық негіздерін қайта жаңғырту жүзеге асады. Ғалымның ұстанымдары жас зерттеушілерге дерекпен жұмыс істеуде аса жоғары жауапкершілік жүктейді: әрбір қолжазбаға күмәнмен қарау, әрбір нұсқаны салыстыру, әрбір өзгерістің себебін түсіндіру – мұның бәрі ғылыми әділеттіліктің көрінісі. Бұл ретте Мұхамедханұлы еңбектері зерттеушіні тек білімді ғана емес, сонымен қатар ар-ұждан тұрғысынан да шыңдайды. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық әдеби мұраны дұрыс танып, дәл жеткізу мәселесі бұрынғыдан да өзекті. Осындай кезеңде Қайым Мұхамедханұлының әдістемесі – бағыт-бағдар беретін рухани компас іспетті. Оның мұрасын игеру арқылы біз тек өткенді танып қоймаймыз, сонымен бірге болашақ ұрпаққа сенімді, бұрмаланбаған рухани негіз қалдырамыз. Сондықтан Мұхамедханұлы жолы – ғылымдағы кәсіби шеберліктің ғана емес, азаматтық ұстанымның да биік өлшемі. Бұл жолды жалғастыру – әрбір жас ғалымның тарихи әрі моральдық міндеті.

Қазіргі әдебиеттануда қолданылатын мәтінді салыстырушы бағдарламалар (collation tools) мен қолжазбаларды тану технологиялары (HTR – Handwritten Text Recognition) негізінен Мұхамедханұлы негіздеп кеткен «салыстырмалы-мәтіндік талдау» принципіне сүйенеді. Ғалымның:

- Көркем мәтінді тарихи контекстпен байланыстыру;
- Көшірушілер мен хатшылар жіберген қателерді (лексикалық, грамматикалық) анықтау;
- Мәтіннің ең алғашқы нұсқасын (архетип) қалпына келтіру; сияқты әдістері қазіргі алгоритмдік сараптамалардың алгоритмдік өзегіне айналды.

Қайым Мұхамедханұлы қалыптастырған текстологиялық мектеп – өткен мен болашақтың алтын көпірі. Егер кешегі күні ол кісі қолжазбаларды шам жарығымен, үлкейткіш әйнекпен зерттеген болса, бүгінде сол методология жоғары технологиялық сканерлер мен жасанды интеллект көмегімен жүзеге асуда. Оның «Бір әріп үшін жан пидә» деген ұстанымы қазақ әдебиетінің асыл мұраларын қаз-қалпында болашақ ұрпаққа жеткізудің кепілі болып қала береді.

Қайым Мұхамедханұлының зерттеулері – қазақ әдебиеттануының алтын қоры. Оның Абай мұрасына жасаған ғылыми сараптамасы ақын шығармаларының болашақ ұрпаққа қаз-қалпында жетуіне кепіл болады. Текстологиялық ізденістер арқылы ғалым ұлттық руханияттың сапалық деңгейін көтерді.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханұлы Қ. Абай шығармаларының текстологиясы. – Алматы: Жазушы, 1959.
2. Әуезов М.О. Абайтану дәрістері. – Алматы: Рауан, 1994.
3. Мұхамедханов Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 1-кітап. – Алматы: Дәуір, 1993.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. – Алматы, 2005.
5. Мұхамедханұлы Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2005.
<https://www.google.com/search?q=https://elib.kaznu.kz/book/kop-tomdyk-shygarmalar-zhynagy-1-tom>
6. Мұхамедханов Қ. Тағдыр және Тұлға (Естеліктер мен зерттеулер жинағы). – Семей, 2016.
<https://www.google.com/search?q=https://kayum.kz/kk/books/>
7. Абай: Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. / Бас ред. Р. Нұрғалиев.
<https://www.google.com/search?q=https://abai-center.com/kz/abai-ensiklopediyasy>

ГТАХР: 17.09.21

Ж.М. Кудайбергенова

«№51 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ
ҚР, Семей қ., Jazi2607@mail.ru

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ – АБАЙТАНУШЫ

Мақалада көрнекті ғалым, абайтанушы Қайым Мұхамедхановтың өмірі мен ғылыми мұрасы жан-жақты талданады. Ол Семейдегі Абай мұражайының негізін қалаушы, Абай шығармаларының текстологы, «Абайдың ақындық мектебін» ғылыми айналымға енгізген зерттеуші. Ғалымның Абай мұрасын сақтауға, Шәкәрімтануға қосқан үлесі, текстологиялық зерттеулері және ұлттық мәдениетті дамытудағы рөлі қарастырылады.

Тірек сөздер: Абайтанушы, Абай мұражайы, текстология, Абайдың ақындық мектебі, шәкәрімтану.

Қайым Мұхамедханов саналы өмірін қазақ әдебиеттану ғылымының абайтану саласына арнады. Абайдың немере інісі Әрхам Кәкітайұлымен бірлесе отырып, мұражайда ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығына қатысты құнды заттар, қолжазбалар, құжаттарды жинастырады. Бүгінде кемелденіп қорық-мұражайға айналған үйдің ғылыми әдеби ортасының қалыптасу ісі де Қ. Мұхамедхановтың табандылығымен жүзеге асқан. «Абай» журналының 70 жылдан соң қайта жарық көруіне, Семейдегі «Алаш арыстары» мұражайының ашылуына Қайым Мұхамедханов көп еңбек сіңірді. Қайым Мұхамедхановтың ғылыми зерттеу еңбектерінің көбі әдеби өлкетану бағытында болды. Қазақ әдебиетінде өлкелік әдебиет тарихының қолға алынып, зерттеле бастауына М. Әуезов ұйытқы болса, Қ. Мұхамедханов өзінің ғылыми шығармашылық жолында үнемі осы бағытты назарда ұстаған ғалым. Оның тарихи шындықты бұрмаламай, деректерді нақтылы дәлелдермен берген мақалалары 400-ден астам. (Ал, жалпы ғылыми еңбектерін есептесек 500-ден асады екен). Мысалы, «Халық ақыны Сапарғали Әлімбетов шығармашылығы жайында», «Мақы Шыңғысұлы Уәлиханов – алғашқы кәсіби қазақ суретшісі», «Қ. Еркебаев және С. Әлімбетов поэмаларындағы азамат соғысының батыр әйелдері Айқыз және Білісай бейнелері», «Тағы да Айқыз туралы», «І. Бораганский», «Қаракерей Қабанбай», «Бұқар жырау», «Шешен Сабыржан», «Сабыржан Ғаббасов» және тағы басқа мақалаларындағы тарихи тұлғалар ғалымның көркем шығармаларынан өз орнын алып жатты. Ал, «Абайдың бұрын жарияланбаған өлеңдері», «Түзелгені қайсы? Түсініктері қайсы?», «Қазақ әдебиетінің адал досы», «Саади Ширази», «Құдай деген сөзден құдай

сақтасын» және тағы басқа мақалаларындағы әдебитанымдық, тарихи ой-түйіндер көптеген ғалымдардың болашақ зерттеулерінің ғылыми дінгегіне айналды [1]. Қазақ әдебиеттану ғылымы, абайтану, өлкелік әдебиеттану, қазақ әдебиетіндегі текстология мәселелерін Қайым Мұхамедханов еңбектерінсіз елестету мүмкін емес. Бұл туралы белгілі әуезовтанушы ғалым Т. Жұртбай өзінің «Қайсар ғалым» (1989, «Жұлдыз») деген мақаласында: «Қ. Мұхамедханов – Абай өлеңдерін жинаушы, Абай мұрасының жазылу, басылу тарихын зерттеген историограф, үш-төрт басылымына түсініктеме жазған библиограф, Абай шығармаларының дұрыс жазылуын жүйелеген текстолог, Абай және оның ақындық дәстүрі хақында монографиялық еңбек жазған теоретик, сол замандағы қоғамдық қарым-қатынастарды зерттеген тарихшы, сол дәуірдегі әдеби нұсқаларды, ел аузындағы өлең-жырды, әңгіме-аңызды қағазға түсірген фольклорист», – деп бағалайды. Ғалым ағаға берілген бұл бағадан шығармашылық еңбектерінің сан тарау, сан салалы екенін байқауға болады. Әсіресе, Абай шығармаларының тарихы мен текстологиясы туралы сөз еткенде, Қ. Мұхамедханов еңбектерін назарда ұстамау мүмкін емес. Мәселен, Абайдың үш поэмасының бірі «Әзім әңгімесі» туралы Қ.Мұхамедханов өз ойын білдіреді. Ол шығарманың Абай қаламынан шықпағаны туралы айтады. Және оған бірнеше дәлелді пікірлер келтіреді де поэма Ырсайдың Ысқағы деген Абай айналасындағы ақындікі дейді. Бірақ, әлі күнге дейін бұл мәселеге үңіле назар аударып, зерттеген ғалымдар жоқ. Мұның өзі абайтануда алынбай жатқан белестердің мол екені мен Қ. Мұхамедхановтың ғылыми ой-тұжырымдарының терең де мағыналылығын білдіреді. Бұл бір мысал ғана («Абай шығармаларының текстологиясы». 1959ж., 77-бетте). Абай өлеңдерінің текстологиялық зерттеулерінде де Қ. Мұхамедханов өзінің телегей білімі мен ғалымдық парасатын танытты. Ғалым Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Сегіз аяқ», «Қансонарда», «Сап-сап көңілім», т. б. көптеген өлеңдерінің текстологиясымен қатар кімге арналғаны, қайда шыққанының тарихын да нақтылы, тың тұжырымдар арқылы дәлелдейді [2]. Абай өлеңдер жинағының академиялық басылымдарында Қ. Мұхамедханов дайындаған түсініктемелерде де нақтылық пен ғылыми талдаудың жаңа қағидаларын көреміз. ұқар жырау, Абай шығармаларының текстологиясын қарастырған мақалалары мен монографиясы жарық көрді. Сондай-ақ ол қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу ісіне қомақты үлес қосты. Қазақ ауыз әдебиеті, ежелгі дәуір әдебиеті, жыраулық әдебиет өкілдерінің өмірі мен шығармашылығы, әдеби байланыстары туралы 300-ден астам ғылыми мақалалар жазды. Қайым шығармаларының тағы бір қыры- оның поэзиясы. Драматургия саласында да қарымды еңбек етіп, көптеген пьесалар жазды. Қайымның «Толқын» (1994), «Майданнан майданға» (1947), «Комиссар Ғаббасов» (1960), «Ер Білісай» пьесалары көркемдік және тарихи шындықты тұтастай алып, оқиға желісінің өткір құрылуымен ерекшеленеді. Қайым Мұхаметханұлының ғалымдық тұлғасында орта ғасырлардағы оқымыстыларға тән әмбебаптық көріністері мол еді. Сондай кең қарымдылығына өз еңбектерінің ғана шеңберінде назар салайық [3]. Өзекті желісі мен үзілмес тіні абайтану екені белгілі. Мұнда іргелі және қолданбалы сипаттарды тоғыстырушылық жөнімен, талдаулардың түбегейлі орнықтылығы жөнімен, жаңа бағытқа қарышты қадам жасағандығы жөнімен «Абай заманының ақындары» («Абай айналасының ақындары»), «Абайдың ақындық мектебі», «Абай шығармаларының текстологиясы» сияқты монографиялары менмұндалап көзге бірден түседі. Әдебиет тарихына Ақылбай Абайұлы, Мағауия Абайұлы, Әубәкір Ақылбайұлы, Мұқа Әділханұлы, Әсет Найманбайұлы, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатайұлы, Тұрағұл Абайұлы, Уәйіс Шондыбаев, Кәкітай Ысқақов, Тайыр Жомартбаев, Иманбазар Қазанғапұлы, Баймағамбет Айтқожаұлы сияқты дарындардың мұраларын тікелей жалғыз өзі әкеп қосты. Абайдың оншақты өлеңі Қайым Мұхаметханұлының жинап тапсыруымен академиялық басылымда жарық көрді. Әзірбайжан драматургі У. Гаджибековтың «Аршин мал алан» (1941), татар жазушысы Ш. Камалдың «Қажы әпенді үйленеді» (1967) пьесаларын, орыс жазушысы Н. Карамзиннің «Бишара Лизасын» қазақ тіліне аударды. Қайым Мұхаметханұлының зерттеушілік ізденістері нәтижесінде әдебиет пен көркемөнердің және қоғамдық-саяси тарихтың мазмұнын байытқан өлшеусіз қымбат қазыналар, мұрағаттық құжаттар – өз алдына бір төбе. Мысалы, атақты қиссашы, ақын Ақылбек Сабалдың 43 мың жолдық өлеңмен

жазылған өмірбаянын, 376 дәптерге толтырылған қарасөздерін тауып, Әдебиет және өнер институтында ғылыми хабарлама жасағаны мәлім. Академик Ахмет Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдары», «Ғасырлар пернесі» монографияларында Мәди Бәпиұлы мен Естай Беркімбаев туралы құнды деректерді Қайым Мұхаметханұлы бергендігін ризалықпен атап көрсеткен [4]. Кезінде Мұхтар Әуезовтің тапсырмасы бойынша «Абай жолы» романына да қажетті деректерді тауып, Мұханның көңілінен шығып отырғандығы және бар. (Мысалы, төртінші кітапта Сармолланың қастандықпен өлтірілу уақиғасына байланысты «табыт қағу», т.б.). Бұл жайды айғақтайтын ондаған хат 1951 жылы Қайым Мұхаметханұлы тұтқындалғанда тергеушілердің қолында кетіп, кейін қайтарылмай мүлде із-тозсыз жоғалған. 1916 жылдың қақаған қаңтар айының 5 күні Мұхамедхан отбасында дүниеге келген сәби Қайымның өмір жолында да қақаған кезеңдер аз болған жоқ. Барлық сын сағаттардан жігерлілік, шыдамдылық, көрегенділік, білімдарлық таныта жүріп, аман өтті. Қандай қиын қыстау кезеңде абайтану бағытынан айныған емес. Қазақтың көсемдері мен шешендерін орға айдаған 37-нің құрығы Қайым ағаны да аз әуреке салмаған еді. Теріс жала жабылып, жалындап тұрған шағында Қайым аға 25 жыл түрменің де дәмін татты. Бірақ, оның бәрі Қайым Мұхамедханұлының өмірге деген көзқарасын, тарих, әдебиет саласындағы ұстанымын өзгерте алған жоқ. Ғалымның абайтануға қосқан үлесі ұшан-теңіз. 1930-1940 жылдары Абай мұрасын жинауға арналған экспедицияларға қатысып, ақынның өмірі мен айналасына қатысты 500-ден астам құнды жәдігерді тауып, жинақтады. Оның ішінде қолжазбалар, естеліктер, фольклорлық материалдар бар. 1940 жылы Семейде Абайдың әдеби-мемориалдық мұражайын ұйымдастыруға белсене атсалысты, мұражайдың аға ғылыми қызметкері, кейін директоры болды. Мұражай қорының негізін қалыптастырып, Абайдың фотосуреттері, қолжазбалары мен құжаттарын сақтауға мол үлес қосты [5]. Мұхтар Әуезовтің сенімді серігі ретінде «Абай жолы» эпопеясына да құнды деректер ұсынды.

Абайтану саласында Қайым Мұхамедхановтың еңбектері текстологиялық зерттеулермен ерекшеленеді. Ол Абай өлеңдері мен поэмаларына ғылыми-текстологиялық талдау жүргізіп, түпнұсқалық мәтінді сақтауға күш салды. Әр жылғы басылымдардағы қателер мен жаңсақтықтарды түзетіп, ақынның барлық шығармаларына ғылыми түсініктемелер жазды. Бұл жұмыстар Абай мұрасының дұрыс оқылуы мен жазылуын қамтамасыз етті. Ғалым Абайдың ақын шәкірттерін (Ақылбай, Мағауия, Әріп, Көкбай, Тұрағұл т.б.) зерттеп, «Абайдың ақындық мектебі» ұғымын ғылыми айналымға енгізді. 1938-1951 жылдары осы тақырыптағы зерттеуі қазақ әдебиетінде жаңа бағыт ашты. Ол шәкірттердің шығармаларын («Дағыстан», «Медғат-Қасым», «Еңлік-Кебек» т.б.) қалпына келтіріп, ғылыми өмірбаяндарын жазды және оларды оқу бағдарламаларына енгізуге ықпал етті. Қазақ әдебиеттану ғылымы, абайтану, өлкелік әдебиеттану, қазақ әдебиетіндегі текстология мәселелерін Қ. Мұхамедханов еңбектерінсіз елестету мүмкін емес. Бұл туралы белгілі әуезовтанушы ғалым Т.Жұртбай өзінің «Қайсар ғалым» (1989, «Жұлдыз») деген мақаласында: «Қ.Мұхамедханов – Абай өлеңдерін жинаушы, Абай мұрасының жазылу, басылу тарихын зерттеген историограф, үш-төрт басылымына түсініктеме жазған библиограф, Абай шығармаларының дұрыс жазылуын жүйелеген текстолог, Абай және оның ақындық дәстүрі хақында монографиялық еңбек жазған теоретик, сол замандағы қоғамдық қарым-қатынастарды зерттеген тарихшы, сол дәуірдегі әдеби нұсқаларды, ел аузындағы өлең-жырды, әңгіме-аңызды қағазға түсірген фольклорист», – деп бағалайды. [6] Ғалым ағаға берілген бұл бағадан шығармашылық еңбектерінің сан тарау, сан салалы екенін байқауға болады. Әсіресе, Абай шығармаларының тарихы мен текстологиясы туралы сөз еткенде, Қ. Мұхамедханов еңбектерін назарда ұстамау мүмкін емес. Мәселен, Абайдың үш поэмасының бірі «Әзім әңгімесі» туралы Қ. Мұхамедханов өз ойын білдіреді. Ол шығарманың Абай қаламынан шықпағаны туралы айтады. Және оған бірнеше дәлелді пікірлер келтіреді де поэма Ырсайдың Ысқағы деген Абай айналасындағы ақындікі дейді. Бірақ, әлі күнге дейін бұл мәселеге үңіле назар аударып, зерттеген ғалымдар жоқ. Мұның өзі абайтануда алынбай жатқан белестердің мол екені мен Қ.Мұхамедхановтың ғылыми ой-тұжырымдарының терең де мағыналығын білдіреді. Бұл бір мысал ғана («Абай шығармаларының текстологиясы». 1959 ж., 77-бетте) [7].

Абай өлеңдерінің текстологиялық зерттеулерінде де Қ. Мұхамедханов өзінің телегей білімі мен ғалымдық парасатын танытты. Ғалым Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Көңілім қайтты дастан да, дұшпаннан да», «Сегіз аяқ», «Қансонарда», «Сап-сап көңілім», т.б. көптеген өлеңдерінің текстологиясымен қатар кімге арналғаны, қайда шыққанының тарихын да нақтылы, тың тұжырымдар арқылы дәлелдейді. Абай өлеңдер жинағының академиялық басылымдарында Қ.Мұхамедханов дайындаған түсініктемелерде де нақтылық пен ғылыми талдаудың жаңа қағидаларын көреміз. Бұл зерттеулер болашақ әдебиет теориясы мен әдебиет тарихын зерттеушілерге дайын зерттеу нысандары деуге болады. Сондай-ақ, ғалым Шәкәрім Құдайбердіұлының да шығармаларының текстологиялық жағынан дұрыс басылуына, өлеңдерінің хронологиялық дұрыс орналасуына арнап бірнеше мақала жазды. Сол мақалаларының өзі бүгінгі шәкәрімтану ғылымының жаңа белесінің тың парақтары болып ашылды [8]. Мәселен, Семей мемлекеттік педагогикалық институтының Қайым Мұхамедханов өзі ұзақ жылдар қызмет еткен қазақ әдебиеті кафедрасының ұйымдастыруымен өткен «Дөңгелек үстелге» ғалымның шәкірттері, бірге қызмет еткен ақсақалдар мен балалары шақырылды. «Дөңгелек үстелге» қатысушылар ғалымның ғылым жолында көрген қиындықтары мен өмірінің қызықты сәттерінен әңгіме өрбітті [9]. Биылғы жылы Семей мемлекеттік педагогикалық институтында өткізілетін көптеген шаралар ғалым мерейтойына арналып отыр. Оқушылардың аймақтық олимпиадасымен басталған шаралар қазан айында өткізілетін республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциямен аяқталмақшы. Қазақтың қайсар ұлдарының бірегейі Қайым Мұхамедханов өмірі мен ғылыми қызметі бүгінгі жастарға үлгі, өнеге. Қайым Мұхамедханов еңбегін насихаттау емес, болашақ жастар үшін керек. Қайым Мұхамедханов Абайтануды жүйелі зерттеп, оны іргелі ғылымға айналдырды. Оның 1000-нан астам ғылыми еңбегі бар, олардың басым бөлігі Абай және оның мектебіне арналған. Ғалым қиын-қыстау кезеңдерде (репрессия жылдары) де ұстанымынан тайған жоқ, Абай мұрасын сақтау үшін табандылық танытты. Ол шәкәрімтану және алаштану ғылымдарының да негізін қалады.

Қорыта айтқанда, Қайым Мұхамедханов – Абайға ғұмырын арнаған абайтанушы. Ғалым еңбектері ұлы ақынның мұрасын бүгінгі ұрпаққа жеткізіп, қазақ әдебиеттану ғылымын байытты. Тұлғаның өмірі мен зерттеулері жас ұрпаққа ұлттық мәдениетті құрметтеудің үлгісі болып қала береді.

Жалпы, ұлылардың сарқыты, ұстаздардың ұстазы атанған Қайым Мұхамеджановтың өмірі мен шығармашылық жолы ғалымның ерен еңбектерін ұлтжанды оқырмандар тегіс біледі деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том [Мәтін] / Қ. Мұхамедханов. – Алматы: Алаш, 2005. – 352 б.
2. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том [Мәтін] / Қ. Мұхамедханов. – Алматы: Алаш, 2005. – 344 б.
3. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. Абайдың ақын шәкірттері [Мәтін] / Қ. Мұхамедханов. – Алматы: Алаш, 2005. – 328 б.
4. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. Абай мұрагерлері. Естеліктер [Мәтін] / Қ. Мұхамедханов. – Алматы: Алаш, 2005. – 328 б.
5. Қайым Мұхамедханов: библиографиялық көрсеткіш = Каюм Мухамедханов: библиографический указатель [Мәтін] / құраст. Н.Б. Харламова [және т.б.]. – Алматы: Мектеп, 2020. – 274 б.
6. ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Қайым Мұхамедхановтың ғылыми мұрасы // Семей облыстық кітапханасының материалдары. – Семей, 2020.
7. Қайым Мұхамедханов – абайтанушы // Wikipedia. – URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Қайым_Мұхамедханов (дата обращения: 30.03.2026).
8. Қ. Мұхамедханов және Абай мұражайы [Электрондық ресурс] // Kaum100.semeylib.kz. – URL: https://kaum100.semeylib.kz/?page_id=86 (дата обращения: 30.03.2026).

9. Қайым Мұхамедханов және текстология мәселелері [Электрондық ресурс] // Kaum100.semeylib.kz. – URL: https://kaum100.semeylib.kz/?page_id=89 (дата обращения: 30.03.2026).
10. Жұртбай Т. Қайсар ғалым // Жұлдыз. – 1989.

ҒТАХР: 17.82.31

Д.Е. Оспанова

«№43 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

ҚР, Семей қ., aiala_09@mail.ru

ҰСТАЗДАН ШӘКІРТКЕ ЖАЛҒАСҚАН МҰРА

Мақалада Қайым Мұхамедхановтың Мұхтар Әуезовтен алған тәлімі, оның ғылыми қалыптасуына әсері және абайтану саласына қосқан үлесі қарастырылады. Сонымен қатар ғалымның ұстаз жолын жалғастырып, ұлттық руханиятты дамытудағы еңбегі мен ғылыми адалдығы сипатталады.

Тірек сөздер: *Қайым Мұхамедханов, Мұхтар Әуезов, шәкірттік дәстүр, абайтану, Мұхтар мұрагерлері.*

Қазақ әдебиеті тарихында есімі ғасырлар еншісіне тиесілі тұлғалардың бірі - Қайым (азан шақырып қойған аты – Ғабдұлқайым) Мұхамедханұлы.

Ғұлама ғалым М. Әуезов – кешенді болашақ жұмыстарды жоспарлай жүріп абайтанудағы «Абайдың ақындық, әдеби мектебі» сынды күрделі, зерттеушілердің назарына ілінбеген тың тақырыпты жас, білімді шәкірті Қайым Мұхамедханұлына сеніп тапсырады. Қ.Мұхамедханұлы 1938 жылдың мамыр айында Жамбылдың ақындық қызметіне 75 жыл толуына орай өткен мерейтойға келген кезінде ұстазына жолыққанын, араларында болған әңгімені, М.О. Әуезовтің ақыл-кеңесін былайша өрбітеді: «Абайдың ақын шәкірттері Ақылбайдың, Мағауияның, Көкбайдың, Тұрағұлдың, тағы басқаларының өлең-жырлары, дастандары түгел жинақталған жоқ. Осыларды жинап, зерттеп, жазу жұмысын қолға алуың керек», - деп, тағы басқа істелуге тиісті жұмыстарды нақтылап атап-атап айтты».

Ұстазы М.О. Әуезовтің нұсқауымен Абайдың әдебиет мектебі және ақын шәкірттері Мағауия, Ақылбай, Әубәкір, Әріп жайлы тырнақалды зерттеулерін жариялап үлгереді. Студенттік шағынан Қ. Мұхамедханұлы ғылыми-зерттеу жұмысымен шұғылдана бастайды. М. Әуезовтің «Шекарада», Ғ. Мүсіреповтің «Қыз Жібек», Ш. Хұсайыновтың «Боран», К.Сағыровтың «Ер Тарғын» драмалық шығармаларына сын мақалалар арнайды.

Қайым Мұхамедханұлы - кеңес заманында Абай шығармаларының текстологиясын тиянақты түрде зерттеген бірегей әдебиеттанушы ғалым. М.О. Әуезовтің жетекшілігімен 1939 жылдан бастап өмірінің соңына дейін Абай мұрасын, Абай мектебін, Абай шығармаларының текстологиясын зерттеуге арнаған ғалым Қ. Мұхамедханұлы Абайдың ақындық мектебі деген ұғымды ғылыми тұрғыда нақтылап берді. Сол заманда жазуға тиым салынған соң М.О. Әуезов Алаш қайраткерлері бастаған абайтану саласына шәкірті Қ.Мұхамедханұлы арқылы өзінің үлесін қосты.

Қазақ әдебиеттануы тарихында Абай Құнанбайұлының есімі ерекше аталады. Абай қазақ поэзиясын мазмұн, түр жағынан байытып қана қоймай, әдебиеттің қоғамдық сипатын, қызметін өзгертті. Ал, Абайдың ақын шәкірттері және мұрагерлері бар ма? Бар болса, олар кімдер? деген сұраққа ғылыми тұрғыда берілген толымды жауапты абайтанушы ғалым Қайым Мұхамедханұлының «Абайдың ақын шәкірттері» (1993, 1994, 1995, 1997) деп аталатын зерттеу еңбегінен табасыз. Аталған зерттеу 4 кітаптан тұрады: 1-кітапқа Абайдың өз балалары Ақылбай Абайұлы, Мағауия Абайұлы және Тұрағұл Абайұлының өлеңдері енген; 2-кітапқа ақындар Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев, Көкбай Жанатайұлы және Уәйіс Шондыбайұлы; 3-кітапқа Әріп Тәңірбергенұлы, Әсет Найманбайұлы, Мұқа Әділханұлы және Әубәкір Ақылбайұлы сияқты ақындардың шоғыры яғни «... бәрі де Абайдың тәрбиесінде болған, ұлы

ұстаздың өсиетін тыңдап, тағылым алған және Абайдың ақыл-кеңесі бойынша арнаулы шығармалар жазған, анық Абай мектебінің шәкірт ақындары» [1] кірген. Ал 4-кітап Қ.Мұхамедханұлының өзі жазғандай: «... Абайдан тәрбие алып өскен, Абай мектебінің тағы төрт шәкіртіне: Тайыр Жомартбайұлы, Баймағамбет Айтқожаұлы, Иманбазар Қазанғапұлы және Әрхам Кәкітайұлы Ысқақовтарға» [1] арналған.

Қ. Мұхамедханов қаламынан туындаған «Ұлы жазушы, көрнекті қоғам қайраткері», «М.О. Әуезовтің қолжазба мұрасы жайында», «Мұхтар - семинарист», «Мұхтар өміріне байланысты Семей қаласындағы кейбір ескерткіш орындар жайлы», «Ұлы ұстаз, қамқор аға», «Өнегелі өмір жолы», «Сын своего времени», «Кемеңгер ұстаз» сынды зерттеулері - әуезовтану ғылымының дамуына ықпал еткен игі іс.

«Мұхтар мұрагерлерінің міндеті мен борышы ұлы жазушы қалдырған мұраны және оның өмір сапарын ізерлей зерттеп, терең тану», - дей отыра ғалым 1957 жылдан бастап әр жыл сайын жазған мақалалары мен естеліктерінде ғылыми, тарихи деректерімен құнды дүниелердің бетін ашты. Сөзіміздің дәлелі, 1925 жылы «Қазақ тілі» газетінде «Семей техникумы» деген атпен жарияланған «Әдебиет ескілігін жинаушыларға» атты мақаланың авторы М.Әуезов екенін мұрағат құжаттарына сүйене отырып, дәлелдеп берді. Бұл М.Әуезовтің әдеби мұрасын тануға қосылған соқталы сыбаға, елеулі үлес болды.

Тың деректер мен соны пікірлер түйіндеуді өз зерттеулерінің берік нысаны етіп алған ғалым М.Әуезовтің 80 жылдық мерекесі кезінде қазақ және орыс тілдерінде жазған оның өмір жолы мен еңбегі туралы ғылыми-тарихи очеркінде: «Мұхтар оқыған семинария үйінің (Ш. Уәлиханов көшесі, 150-үй) қабырғасына қойылған ескерткіш тақтада: «Мұнда 1915-1919 жылдары жазушы-академик Мұхтар Омарханұлы Әуезов сабақ оқыды», - деп қате көрсетілген. Дұрыстығына келсек, Мұхтар семинарияда 1912 жылдан бастап, 1919 жылға дейін оқыған» [1], - дей келе, Семей қаласындағы бірқатар ескерткіш орындардағы бұрмаланып көрсетілген фактілерді мұрағат деректерімен бұлжытпастай дәлелдеп берді. Бұл ұлы жазушының ғылыми өмірбаянын жазу ісіне қосылған тағы бір елеулі үлес болды.

«Менің Мұхтарды шын түсініп, оның айтқандарын аңғарып, ұғып, әңгімелесуге жараған шағым 1939-1940 жылдар еді», - дейді Қайым Мұхамедханов [2].

Мұхтар Әуезовтың басты мақсаты – Қайым Мұхамедханұлының ұлтжанды азамат, шығармашылық тұлға ретінде қалыптасудағы өскен орта ықпалын көрсету. Қала тарихын бес саусағындай білген Қайым ескілікті әңгімелерді ұлы ұстазы Мұхтар Омарханұлының аузымен баяндайтыны бар.

«Қайым Мұхамедханұлы: өмірі, мұрасы» тақырыбында жазылған мақаласында: «Қайым Мұхамедханұлының табиғи дарыны мен шығармашылық мүмкіншілігін бірден аңғарған кемеңгер ұстаз М.О.Әуезов салмақты тапсырмалар береді. Олар:

- Абайдың өмірі мен шығармашылығын жүйелі зерттеу, ақынға қатысты ірілі-ұсақты деректерді ұқыптылықпен жинақтау, әсіресе қолжазбаларға жете мән беру;
- Абайдың ақын шәкірттері жөнінде деректерді іздестіру, бір ізге түсіру, жарияланбаған шығармаларын жазып алу, зерттеу объектісі етіп алу, бір сөзбен түйгенде болашақ диссертацияның тақырыбын белгілеу;
- Абайдың мұражайын ұйымдастыру, оған барынша көмектесу, экспонаттар жинау, естеліктерді бір ізге түсіру, т.б. [3]», - деп тұжырымдайды профессор Арап Еспенбетов.

Мұхтардың салиқалы, терең ойларын санасына түйіп, жас ізденуші ғылым саласында адастырмас Темірқазық – Абай мұрасын зерттеуге ден қойған. Қайым Мұхамедханұлы 1951 жылдың 7 апрелінде М.О. Әуезовтің жетекшілігімен «Абайдың әдебиет мектебі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғайды. Тырнақ астынан кір іздеп, ұстаз бен шәкіртке кір жағып диссертантты қорғатпауға тырысады. Жасырын дауыс беру (жақтап - 10, қарсы - 7) нәтижесінде диссертациясын қорғап шықты. Осыдан басталған қуғын-сүргіннің нәтижесінде жас ғалым 25 жылға Карлагқа айдалған. Осы «Абайдың әдебиет мектебі» атты кандидаттық диссертациясының қорғалуы М.Әуезов үшін де, Қ. Мұхамедханұлы үшін де, Абай шәкірттері үшін де үлкен қиындықпен келген жеңіс болды. Сол кездері М. Әуезовтің, Қ. Мұхамедханұлының еңбектері жазылған күйінде қалып, ал жарық көрген дүниелері үлкен-

үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл тарихи кезең қазақ әдебиеті тарихында өзінің айқын ізін қалдырып кетті. 4 жылдан кейін ақталып шыққанымен басқан ізі, сөйлеген сөзі, жазған дүниелері Кеңестік жүйенің бақылауында болды. 1958 жылы «Абай төңірегіндегі ақындар» деген тақырыпта екінші рет кандидаттық диссертация қорғады». Абай мұрасын зерттеуші ғалымның ұлы ақынның бұрын белгісіз болып келген 7 өлеңін тапқаны, ол Абайдың 1945 жылы шыққан жинағына енгізілгені де «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында атап көрсетілген.

«Абайдың ақындық мектебі» деген концепцияны бізге М.Әуезов ұсынды. Ол ұстазы Мұхтар Әуезовтің өсиетіне адал бола отырып «Абайдың ақындық мектебі» деген аты-шулы тақырыпты түбегейлі зерттеп, ақыры дәлелдеп шықты. Оны қазақ әдебиетінің тарихындағы бел-белестің бірі ретінде бағалауға Қайымдай еңбек сіңірген адам жоқ. Демек, абайтанудағы жаңа бағыттың, ғылыми тұрғының негізін қалады. Қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін ғана тынысы ашылып, өрісі кеңіген Қайым Мұхамедханов Мұхтар Әуезовтің орындай алмай кеткен арманын, «қазақтың әдебиеттану ғылымының ішіне дұшпандық әрі бүлдірушілік әрекет ретінде сіңіруге тырысқан» мақсатын жүзеге асырды [2].

Ғалымның әдебиетіміз бен мәдени тарихымыздың көкейкесті мәселелерін қозғайтын жүзден астам мақала - зерттеулері бар. Ол сонау ежелгі әдебиет тарихынан бастап, бүгінгі күнгі Мұхтар Әуезов шығармаларының толық басылымына дейін өзінің зерттеу объектісіне айналдырды.

Қайымның қазақ әдебиеті тарихындағы екінші үлкен еңбегі - Абай шығармаларының текстологиялық тұрғыдан зерттелуі мәселесі. Бұл - бұрын қазақ сыни көзқарастарында назарға ілінбеген, Қайым негізін салған ғылыми сала. Әрине, Мұхтар Әуезовтің ақылымен жүзеге асқан еңбек.

Қазір «Абай жолы» эпопеясы әлемдік рухани қазынаға, қазақ халқының энциклопедиялық айнасына айналды. Мұхаң оны өмір бойы зерттеп, жиырма жыл жазды. Сол жиырма жыл ішінде Алматы мен Семейдің арасына толассыз жолданған хаттардың саны қаншама десеңші. Ұлы жазушының материалы мол, зерттеуі мен зерделеуі тыңғылықты. Бірақ таза түбіттің қылшықсыз түтілуі, жібектей кіршіксіз болуы тиіс. Сондықтан да Қайымның атына: «Осы ашық күні Ертіс жағалауынан қарағанда мешіттің айы жарқырай ма екен... Пәленбай көпестің үйінің ішкі бөлмелерінің орналасуы былай емес пе... Мына сөзді Шыңғыстағы Қатпадан, не Әрқамнан сұрашы. Оның ішінде анау адам бар ма? Архивтегі пәленбай материалдың көшірмесі керек. Түгеннің түр-түсін анығырақ білші. Әлгі бір оқиғаның өзге себептерін анықташы. Қоңыраулы шана есінде ме» - іспетті сұрақты арқалаған жұқа хаттар іші томпиған жауаптарды алып, жеделдете Мұқаңа қайта оралып жатты. Әрине, бұдан бөгде емеурін ұшық бермейді. Аға мен інідей араласқан жандардың несиесіз достығы риза етеді. Мұқаң архивтің шаңын қағып отырмай алаңсыз творчествомен айналысты. Игілігін бүкіл халық көрді. Демек, Қайым адал ниетімен сол жылдары тек жазушы Мұхтар Әуезовке қол ұшын беріп қана қойған жоқ, туған халқы үшін қызмет етті деген сөз. Міне, ғалымның ерекше еңбегінің бірі осы.

Қайым Мұхамедхановтың шәкірті Тұрсын Жұртбайдың «Болатөзек» мақаласындағы Қайымның өмірі туралы ащы ақиқат жүректі тебіrentпей қоймайды. Ғалымның өмір бойғы күресінің мәні біреу, ол - қазақ әдебиетіне, қазақ әдебиеті ғылымына адалдық болатын. Қайым Мұхамедхановтың алғашқы еңбектері баспа бетіне 1925 жылдан жариялана бастады [4].

Көрнекті ғалым, әдебиет зерттеушісі, абайтанушы, ақын, драматург, аудармашы, қайраткер тұлға, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері Қайым Мұхамедхановтың туғанына 2026 жылдың 5 қаңтар күні 110 жыл толды. «Әдебиетті қорлауға болмайды» деген сөзіне адал болып өткен, өзінің ұстазы М.О.Әуезов берген ғылыми тақырыпты тыңғылықты іске асырған Қ.Мұхамедханұлы ғылымда үлгі боларлық тұлға болып табылуы осындайдан. Абай мен Әуезовтің түбірлі зерттеушісі, Семей қаласының құрметті азаматы Қайым Мұхамедханов - елуінші жылдары сол екеуі үшін 25 жылға сотталған азап иесі еді. Ол - бүкіл елімізге әйгілі азамат, тәуелсіздігіміз үшін басын тіккен қаһарман. Аса көрнекті ғалымның есімі мен мұрасы ғасырларға тиесілі.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханов Қ. Абайдың ақын шәкірттері. - Алматы: Дәуір, 1997. – 240-б.
2. Мұхамедханов Қ. «Кемеңгер жазушы». Көп томдық шығармалар жинағы. 5-том, 176-б.
3. Еспенбетов А. «Қайым Мұхамедханұлы: өмірі, мұрасы». Шәкәрім // 2016.-115-б.
4. Жұртбай Т. Болатөзек. Кітапта: Қ.Мұхамедханов Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том - Алматы, «Алаш» 2005. - 352 б.

ҒТАХР: 17.09.91

К.С. Мусина

«М.О.Әуезов атындағы педагогикалық колледж» КМҚК
ҚР, Семей қ.

ҰЛТТЫҚ РУХТЫҢ ҰСТАЗЫ

Мақалада Қ.Мұхамедхановтың ұлт құндылықтарын танудағы ұстаздық бағдары және қазіргі білім беруде Абай өлеңдерін оқытуды текстологиялық зерттеуіне негіздеу қарастырылған. Қайым Мұхамедханов Абай шығармаларының текстологиясын зерттей отырып, текстология ғылымының негізін қалаған.

«Қайым Мұхамедханұлы – Алаштың асыл арыстарының соңғы тұяғы, алыптар тобының кенжесі, ұлт ардақтыларын құрайтын нұрлы шоғырдың өкілі. Сүйікті Отанына орасан зор еңбек сіңірген, туған халқының қаһармандық рухын жасытуға қарсы жанын сала күрескен, табиғи дарын қуатымен ақын болған, білімдарлығымен ғұламалыққа жеткен, тағлымы зор ұстаздыққа жеткен жан» деген ұстаз-әріптесі жайлы Қ. Шаяхметұлы сөзі ұстаз Қайым Мұхамедханұлының ғалымдығы мен ұстаздығы турасында айтпақ ойымның басы болсын [7, 103].

1984-88 жылдар аралығында Семейдің педагогикалық институтында оқыған кезімнің алғашқы жылында Қайым ұстаздың дәрісін тыңдау бақытын мен де иеленген едім. Алғашқы сабағын топпен танысудан бастайтын оқытушы толық аты-жөнімізді білгеннен кейін, «Елің кім? Еліңнен шыққан атақты тұлғалардан кімдерді білесің? Қай өңірден келдің? Туған аймағындағы танымал тұлғалар кімдер?» сынды сұрақтар қоятынды. Ол кезде бұл сұрақтардың байыбына бармай, білгенімізді айтқан болдық. Білмегенімізді өзі толықтыратын және әр студенттің не айтқанын, нені біліп айтқанын жазып отыратын, білмегенімізді де жазған шығар. Жылдар өтіп, оқытушылықтың қыр-сырын игере бастағанда, ғалым-ұстазымыздың осы бір қарапайым шәкіртті тану, зерттеу әдісінің қажеттілігін, білім беру мен тәрбиелеу ісіндегі маңыздылығын түсіндім. Көреген ұстаз диалогтік әңгіме арқылы шәкіртті ойланту әдісін әлдеқашан нәтижелі қолданған екен ғой. Семинарға дайындалғанда өзімізше бір сұрақтың өзін бірнеше әдебиеттерді пайдаланып ашуға тырысатынбыз. Ізденгендігімізді байқатып, тұщымды ой айта қалсақ, ерекше пейіл танытып, «Болмасаң да ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз»- дегенді санамызға сіңіргісі келетін.

Қазіргі қоғамдағы қайта құрулар, экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар, қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қолайлы талаптарды түбегейлі өзгертті. Педагогикалық оқулықтарда «Білім берудің қазіргі мақсаты – білім алып, білік пен дағды, машыққа қол жеткізу ғана емес, ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады» -делінген. Олай болса, сол ақпаратты ғылыми әдебиеттерден қалай іздеп пайдалануға болатынын, неге назар аудару керектігін, сол кезде бізге ұстаздарымыз үйреткен еді. Әрине, ғылым жолына түскені – бір төбе, ал көпшілігіміз «оқытушылық» ғылымына бағытталдық.

«Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған» -деп басталатын Қайым ұстаз жазған әнұрандағыдай еркіндік тигелі еліміз алдыңғы қатарлы дамыған елдер деп саналатын Европа елдерімен терезесі теңесетін деңгейге жетіп қалды. М.О.Әуезов «Адам мен адамды, халық пен халықты теңестіретін нәрсе- білім» - деп тегін айтпаса керек. Бүгінгі ұрпақтан сондай білім талап етіледі. Сол білімді алуға бағыт беруші – мұғалім, оқытушы. Қазіргі мұғалім қызметіндегі маңызды дүние - оқушылардың тақырыпты өзіне оңтайлы бірегей тәсілдермен меңгеретіндігін жете түсінуі. Алған білімін кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуге, яғни функционалдық сауаттылыққа үйретуді мақсат еткен сындарлы оқыту жүйесінің оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер мен стратегиялары – қазақтың қазақтық рухын сақтап қалуды парыз тұтқан тұлғалар өмірін танытуда тиімді әдіс.

Есімін алғаш Қайым ұстаздан естіп, таныған тұлғамыз Шәкәрім Құдайбердіұлы еді. Бүгінгі жас ұрпақ дана Шәкәріммен бастауыш сыныпта-ақ танысады. Шәкәрім есімінің ақталып, шығармаларының зерттелуінің негізін қалаған қайраткер тұлға – Қайым Мұхамедханұлы.

Жасынан Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Көкбай Жанатайұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Әміре Қашаубаев, Жүсіпбек Аймауытов, Қажымұқан Мұңайтпасов, Халел Ғаббасов, Мұхтар Әуезовтердей ұлт зиялыларын көріп, ұлттық рухты бойына сіңіре өскен ұстаз Қайым басына төнген небір қияметтерге мойымай, қазақтың ұлттық рухын асқақтата берер бағытын тік ұстады. Әуезовты алғаш жеті жастағы балалық шағында көрген Қайым ұстаз жиырма төрт жасында кемеңгер жазушының сенімді шәкірт-әріптесіне айналады. Мұхтар Әуезовтің бағдарымен Абай шығармашылығын зерттеді. 1940 жылы «Абайдың әдеби мектебі» айдарымен Ақылбай Абайұлы, Әубәкір Ақылбайұлы, Әріп Тәңірбергенов туралы ғылыми мақалалар топтамасын жариялайды. Содан бастап соңғы демі таусылғанша абайтану ісімен айналысты. Әдеби-мәдени ортаға кеңінен таныс «Абай заманының ақындары», «Абайдың ақындық мектебі», «Абай шығармаларының текстологиясы» сынды монографиялары ұстазымыздың ғалымдық тұлғасын ерекшелендіреді.

Қайым Мұхамедханұлы М.О. Әуезовтың қолдауымен 1939 жылдан бастап бүкіл ғұмырын Абай мұрасын, Абай мектебін, Абай шығармаларының текстологиясын зерттеуге арнаған ғалым. Оны келесі еңбектерден көруге болады: «Қазақ әдебиеті тарихындағы абайтану ғылымының келесі мәселесі», «Абайдың әдеби мектебі», Абайдың ұлы Ақылбайдың «Дағыстан», «Зұлыс», Мағауияның «Медғат-Қасым», «Еңлік-Кебек», Әубәкір мен Әріптің шығармашылық өміріне арналған шығармалары, Абай ақын шығармаларының текстологиясы, Абай шығармаларына ғылыми түсініктер, Абайдың жаңадан табылған өлеңдері, Абайдың ақын шәкірттерінің қатарына әдебиетші тұңғыш рет Ақылбай Абайұлы Құнанбаев, Мағауия Абайұлы Құнанбаев, Әсет Найманбаев, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатаевтарды, ал диссертацияға қосымша ретінде Халиолла Өскенбаев, Кәкітай Ысқақұлы, Мұқамеджан Майбасаров, Бейсембай Жәнібеков, Баймағамбет Мырзаханов, Мұқа Әділхановтарды енгізді. Қайым Мұхамедханов Абайдың бұрын белгісіз болып келген 6 өлеңін тауып, 1945 жылғы жинаққа енгізді.

Ғалым Абайдың «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Сегіз аяқ», «Қансонарда», «Сап-сап көңілім», т.б. көптеген өлеңдерінің текстологиясымен қатар кімге арналғаны, қайда шыққанының тарихын да нақтылы, тың тұжырымдар арқылы дәлелдейді.

«Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» өлеңінде 1884 жылғы сайлауда бұрын дос болып жүрген Оразбай, Жиренше, Күнту, Ерболдардың өзін алдап кеткенін айтады. Бастапқы екінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта: «... Мұнан менің қай *жаным* ардақты деп» дұрыс басылған, 1977 жылғы жинақта өлеңнің «*жаным*» деген сөзі «*жерім*», «*ыржайып*» сөзі «*ыржиып*», «*ұлықтан*» сөзі «*үлкеннен*» болып, «*бектікте* біреу *бекіп*» сөздері «*бектікті* біреу *бекіп*», «*қыра алмай жүр*» дегенді «*тыя алмай жүр*» деп бұрмаланып, қате басылғанын дәлелдейді [4, 32-33].

«Өлең - сөздің патшасы, сөз сарасы» 1887ж. өлеңіндегі *«бәйіт мысал»* (Қосарлы бәйітмысал келді арасы – 2005 жылғы жинақтан алынды, мұнда бірге жазылған) сөзі 1909 жылғы жинақтан бастап «бәйтсымал» деп беріліп келген. Ғалым бұл сөзде «с» мен «м» әріптерінің орны ауысып кеткенін, *бәйіт* (арабша) –өлең, *«бәйітмысал»* - мысал өлең екенін түсіндіріп берген [4, 47]. Қ.Мұхамедхановтың зерттеуі 1889 ж. «Күз» өлеңіндегі сөздердің орнын дұрыс қолданып оқуға негіз болған.

«... Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,

Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан, - деген өлең жолындағы «жылқы ойнап» сөзі ат, айғыры бар, биесі, құлын, тайы бар тұтас бір түліктің, яғни жылқының қимылын (ойнағанын) көрсетіп тұр. Сондықтан, «жылқы ойнап» деген соң, «бие қашып», «тай жарысқан» деген сөздердің бұл арада келетін жөні болмай қалады. Және де барлық жылқы түгелімен ойнап кетпейді. Күздікүні ширығып ойнақ сап, ойнап кететін: саяқ ат, жас құлын, тайлар болуы керек. Сондықтан Садуақас жазбасында:

«Тойғаны ма, білмеймін, тоңғаны ма,

Ат ойнап, бие қашқан, тай жарысқан, -деп Абай сөзі дұрыс берілген деуімізге болады» [4, 50-51].

Қайым Мұхамедханұлы өмір бойы Абай шығармаларының текст дәлдігін қадағалап, бір әріптің болсын бұрмалануына жол бермеген. Екі томдық шыққаннан соң да өзінің сөзінің өтпегеніне Қайым Мұхамедханов қынжылып: «Екі жүз елу сөзді түзеттім, жүз жиырма сөзге түсінік жаздым, бірақ баспаға берген кезде «өздерінше түзеткен», – деп қиналатын», - дейді ғалымның шәкірті А.Еспембетов.

Ғалым Есмағамбет Ысмайлов 1962 жылы Қайым Мұхамедхановқа жазған хатында «... Бір ғана Текстология туралы кітабың – үлкен жаңалық» - депті.

Қорытынды айтқанда, ұстазымыздың елдік, адамшылық, ізгілік сынды асыл қасиеттерін бойымызға дарыта алдық деп ойлаймын. Ақын, драматург, ғалым болған Қайым Мұхаметханұлы жарты ғасыр бойы Семей педагогикалық (қазір Шәкәрім атындағы университетпен біріктірілген) институтында ұстаздық етіп, Әзілхан Нұршайықов, Кәмен Оразалин сияқты қаламгер шәкірттерінен бастап барша шәкірт қауымына адамгершілік тәлімін берді. Бұл тәлім ұстазымыздың ұлы еңбектері арқылы жалғаса бермек. Мен оған сенімдімін.

«Бәрін айт та, бірін айт, Кәкеңнің ең зор бағасы, Абай сөзіндегідей, «Адам деген даңқы бар екендігінде. Ұлтын сүйген, ұлтының ардағы Абай мен Мұхтар үшін отқа түскен, сталиншілдік зұлматқа қарсы тұра білген, «Тусаң ту!» дейтін Азаматтығында!» - деген ұстазым Қинаят Шаяхметұлының сөзі ойымның тұжырымдалуы болсын [7, 115].

Әдебиеттер

1. Абайтану. Таңдамалы еңбектер: Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары, ХХІ том, Алматы, – Қазақ университеті, 2017ж.
2. Жанаева Ш.А., Мұқанов Т.К. Алаштың білім ордасы, – Тенгри, 2013ж.
3. Исин А. Абайдың 1909-жылғы өлеңдер жинағының басылу қалпы және кейбір мәтіннамалық мәселелер// «Абай» журналы. – №3 2009 ж.10-14 бб.
4. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларына түсініктеме. Алматы, 2009ж.
5. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы 4 том, Алматы, – Алаш, 2005ж.
6. Смағұлова А. Қайым Мұхамедханов және текстология мәселелері//Шәкәрім.- 2012.- №1
7. Шаяхметұлы Қ. Шартарап. Семей – Новосибирск, – Талер-Пресс, 2006., 350 б.

IRSTI: 14.35.09

Б. Исмаилова

Астана Халықаралық Университеті
ҚР, Астана қ., ismailovag028@gmail.com

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR USING MOBILE APPLICATIONS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

The article examines theoretical and methodological foundations for integrating mobile applications into English language teaching. The study analyzes key pedagogical principles, instructional design strategies, teacher roles, and assessment approaches within mobile-assisted language learning (MALL).

Keywords: mobile-assisted language learning; mobile applications; English language teaching; digital pedagogy; communicative approach; learner autonomy.

In recent years, mobile technologies have significantly transformed the landscape of English language teaching (ELT). The rapid development of smartphones, tablets, and educational applications has led to the emergence of mobile-assisted language learning (MALL), which enables learners to access educational content anytime and anywhere [1]. Mobile learning environments promote flexibility, personalization, and interactive engagement, thereby expanding the boundaries of traditional classroom instruction.

However, the mere presence of mobile applications does not automatically guarantee effective learning outcomes. Without a clear pedagogical framework, mobile tools may function as supplementary entertainment rather than structured educational instruments [2]. Therefore, it is essential to identify the pedagogical foundations that ensure meaningful integration of mobile technologies into English language instruction.

The purpose of this article is to systematize the theoretical and methodological principles underlying the use of mobile applications in ELT, to analyze their didactic potential, and to define conditions necessary for their effective implementation.

Theoretical Foundations of Mobile-Assisted Language Learning

The pedagogical integration of mobile applications is grounded in several contemporary educational theories. Constructivism emphasizes active knowledge construction through interaction and problem-solving activities. Mobile applications support this approach by enabling learners to engage in exploratory tasks, simulations, and collaborative projects [3].

Connectivism, as a theory of learning in digital environments, highlights the importance of forming connections between information sources, technologies, and social networks. Mobile devices provide constant access to online platforms, authentic materials, and communication channels, thereby facilitating network-based learning processes [4].

Communicative Language Teaching (CLT) also serves as a methodological basis for MALL. According to Richards and Rodgers [5], communicative competence develops through meaningful interaction and authentic language use. Mobile applications support voice messaging, video communication, interactive dialogues, and discussion forums, allowing learners to practice language in realistic contexts.

Together, these theoretical perspectives justify the pedagogically sound use of mobile technologies in English language teaching.

Methodological Principles for Integrating Mobile Applications

Effective integration of mobile applications into ELT requires adherence to specific methodological principles.

First, the principle of communicative relevance demands that mobile-based tasks reflect authentic communicative situations and promote functional language use [5].

Second, the principle of interactivity ensures active learner participation through immediate feedback, adaptive exercises, and gamified elements [6]. Interactive features enhance engagement and reinforce language acquisition.

Third, personalization and differentiation allow learners to select tasks corresponding to their proficiency levels and learning preferences [3]. Mobile applications often include adaptive algorithms that adjust task difficulty according to learner performance.

Fourth, the principle of continuity highlights the possibility of extending learning beyond the classroom. Mobile devices enable microlearning sessions and repeated practice in informal settings [1].

Finally, integration with curriculum objectives ensures that mobile activities align with lesson goals and assessment standards rather than functioning as isolated tools [2].

Pedagogical Advantages of Mobile Applications in ELT

Mobile applications offer numerous didactic benefits. Their multimodal nature allows integration of text, audio, video, animation, and interactive tasks, which enhances comprehension and retention [4].

Gamification elements such as points, badges, and progress tracking increase learner motivation and engagement [1]. These features create a sense of achievement and encourage consistent practice.

Mobile tools also foster learner autonomy by providing instant access to dictionaries, corpora, podcasts, and authentic materials [7]. Students can independently explore language content and regulate their learning pace.

Collaborative functions, including group chats and shared projects, support social interaction and communicative competence development. Such digital collaboration strengthens both linguistic and digital literacy skills.

The Role of the Teacher in Mobile-Based Learning

Despite technological advancements, the teacher remains central to successful implementation of mobile learning. Teachers are responsible for selecting appropriate applications, designing pedagogically meaningful tasks, and monitoring learner progress [8].

They must also guide students in developing digital literacy skills and maintaining academic focus. According to Traxler [2], structured mediation is necessary to prevent cognitive overload and distraction.

Therefore, the effectiveness of mobile-assisted learning depends largely on teacher competence, instructional design, and methodological coherence.

Challenges in Implementing Mobile Applications

The integration of mobile technologies is associated with certain challenges. Differences in learners' digital competencies may influence participation and performance [3]. Furthermore, mobile devices provide access to non-academic content, which may distract learners [1].

Technological inequality remains another issue, as not all students possess high-quality devices or stable internet access [5].

Finally, not all educational applications meet pedagogical standards. Careful evaluation of usability, feedback mechanisms, adaptability, and alignment with language acquisition principles is required [6].

Assessment in Mobile-Assisted English Teaching

Mobile applications enable innovative assessment methods. Automated quizzes, real-time feedback, and analytics dashboards support formative assessment and individualized learning trajectories [4].

Digital portfolios and progress tracking tools enhance metacognitive awareness and self-reflection [6].

Moreover, communicative competence can be assessed through audio recordings, video submissions, and interactive dialogues, which reflect authentic language use [1]. Thus, mobile assessment contributes to a comprehensive evaluation framework.

Mobile-assisted language learning represents a significant development in modern English language education. When grounded in sound theoretical and methodological principles, mobile applications enhance communication, motivation, autonomy, and collaboration [1].

However, their effectiveness depends on systematic integration into curriculum design, teacher preparedness, and alignment with educational objectives [2].

By applying pedagogical foundations, educators can transform mobile applications into powerful instructional tools that support learner-centered education and the development of 21st-century competencies.

References

1. Kukulska-Hulme A. Mobile-Assisted Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
2. Traxler J. Mobile Learning: Moving Past the Myths and Toward a Pedagogical Framework // Innovations in Education and Teaching International. – 2016.
3. Stockwell G., Hubbard P. Some Emerging Principles for Mobile-Assisted Language Learning. – TIRF, 2013.
4. Godwin-Jones R. Smartphones and Language Learning // Language Learning & Technology. – 2011. – Vol. 15(2).
5. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
6. Sung Y.-T., Chang K.-E., Liu T.-C. The Effects of Mobile Learning on Students' Learning Performance: A Meta-analysis // Computers & Education. – 2016.
7. Beatty K. Teaching and Researching: Computer-Assisted Language Learning. – London: Routledge, 2013.
8. Burstyn J. Twenty Years of MALL Implementation: A Meta-Analysis // ReCALL. – 2015.

IRSTI: 16.31.21

R. Geydarova

M.Kh. Dulaty Taraz University

RK, Taraz, rabiya.geydarova111@mail.ru

HUMANITIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE: NEW OPPORTUNITIES IN TEACHING ENGLISH

The article examines the role of artificial intelligence in the humanities and its impact on the process of teaching foreign languages, particularly English. Modern digital tools based on artificial intelligence, their pedagogical potential, advantages, and limitations are analyzed. Special attention is given to the integration of AI into the humanities education environment and the formation of learners' linguistic, communicative, and cultural competencies.

Keywords: artificial intelligence, humanities, English language, digital technologies, language education.

In the 21st century, the development of artificial intelligence has significantly transformed teaching approaches in the humanities. While previously digital technologies were mainly used as auxiliary tools, today AI has become an active participant in the educational process. In the field of teaching foreign languages, including English, AI offers new opportunities for personalized learning, automatic analysis of linguistic errors, and the development of students' communicative skills. The English language, with its complex structure and rich morphology, requires specific

methodological approaches. In this regard, the use of artificial intelligence technologies is particularly relevant.

The relevance of this article is determined by the rapid development of artificial intelligence and its widespread implementation in the field of education, including the humanities. In the context of the digitalization of education, there is an increasing need to find effective methods for teaching foreign languages. English, as one of the most in-demand languages for international communication and intercultural interaction, requires modern pedagogical approaches. The use of AI technologies allows for the improvement of language training quality, ensures individualized learning, and enhances motivation to study the language, which makes this research both timely and significant.

The purpose of the article is to analyze the possibilities of using artificial intelligence in teaching English within the context of the humanities, as well as to determine its pedagogical potential in the higher education.

Objectives:

To achieve the stated goal, the article addresses the following tasks:

- to examine the role of artificial intelligence in the development of the humanities;
- to analyze the main directions of AI application in teaching foreign languages;
- to identify the features of using AI technologies in learning English;
- to determine the pedagogical advantages and limitations of implementing AI in language teaching;
- to justify the importance of AI as an additional tool in the educational process.

Artificial Intelligence in the Context of the Humanities

Artificial intelligence has traditionally been associated with exact sciences, technologies, and process automation. However, in recent years, it has entered the field of the humanities, opening new opportunities for studying humans, culture, language, and society. In this context, AI acts not only as a technical tool but also as an object of philosophical, ethical, and socio-cultural reflection [1].

In linguistics and philology, AI technologies are used to analyze large corpora of texts, study language patterns, perform machine translation, and preserve rare and endangered languages. Modern algorithms are capable of identifying semantic relationships, stylistic features, and language evolution, which significantly expands the research capabilities of humanities scholars.

History and cultural studies also gain new momentum through AI. Digital processing of archival documents, restoration of lost fragments of historical sources, and analysis of visual and audio cultural heritage make it possible to reinterpret the past. Artificial intelligence does not replace the researcher but enhances their analytical potential [1].

AI occupies a special place in philosophy and ethics. Issues such as algorithmic responsibility, the limits of machine thinking, and the relationship between humans and artificial intelligence have become subjects of interdisciplinary discussions. The humanities define value orientations without which technological development may lead to social and moral risks.

In pedagogy and sociology, AI is used to study educational and social processes, predict trends, and personalize learning. At the same time, it helps maintain a balance between technological progress and human values such as empathy, freedom of choice, and cultural identity [3].

Thus, artificial intelligence in the humanities acts both as a powerful tool of knowledge and as a challenge that requires meaningful and responsible use. The synthesis of technology and humanities contributes to the formation of a society in which innovation serves human development rather than undermining human uniqueness.

Opportunities of AI in Teaching English

In the context of digitalization of education, artificial intelligence is becoming an important tool in teaching foreign languages, including English. Its use allows the learning process to become more effective, personalized, and oriented toward learners' real communicative needs [2].

1. Personalization of learning
2. AI platforms analyze the level of language proficiency, the pace of learning, and typical learner errors. Based on this data, an individual learning trajectory is formed, where exercises, texts, and tasks are selected according to the student's specific needs [5].

2. Development of lexical and grammatical skills

AI helps to:

- automatically select vocabulary by topics;
- explain grammatical structures with examples;
- correct errors and provide real-time feedback.

3. Formation of communicative skills

Chatbots and virtual AI interlocutors allow:

- conducting dialogues in English;
- simulating real-life situations (travel, study, work);
- developing speaking and writing skills without language barriers.

4. Development of listening and speaking skills

AI systems with speech recognition functions:

- evaluate pronunciation;
- help correct intonation and accent;
- provide audio materials adapted to the learner's level.

5. Automation of assessment

AI enables:

- fast checking of tests and written assignments;
- identification of common errors;
- generation of analytical reports for teachers.

6. Teacher support

AI does not replace the teacher but acts as an intelligent assistant:

- helps develop learning materials;
- adapts tasks;
- increases student motivation.

In conclusion, the use of AI in teaching English opens new pedagogical opportunities. It contributes to personalized learning, increases motivation, and enhances language competence. Combined with traditional methods, AI becomes an effective tool in modern language education.

The main advantages of using AI in teaching English include personalization of learning, accessibility of educational resources, and increased learner autonomy. AI also promotes critical thinking, as students analyze translation options, sentence structures, and language patterns [10, pp. 112-125]

However, there are certain limitations. There is a risk of reduced direct interpersonal communication and increased dependence on technology. Therefore, the teacher's role remains crucial, as they guide, adjust, and complement digital tools with humanitarian content and cultural context.

Practical Application of AI Tools in English Language Teaching

The practical implementation of artificial intelligence in English language teaching demonstrates that digital technologies can enhance the effectiveness of the educational process. Modern AI-based platforms such as intelligent tutoring systems, automated feedback tools, and interactive learning environments allow teachers to organize the learning process more flexibly and effectively. These technologies provide students with opportunities to practice language skills independently while receiving immediate feedback on their performance.

One of the most important advantages of AI technologies is the possibility of adaptive learning. Artificial intelligence systems are capable of analyzing large amounts of educational data and adjusting learning materials to the needs and abilities of individual learners [5, pp. 45-47]. In the context of English language teaching, this means that students can receive exercises and tasks that correspond to their current language level and learning pace.

Another important aspect is the development of interactive learning environments. Digital technologies help create engaging educational experiences that combine text, audio, and visual materials, making the learning process more dynamic and motivating for students [7, pp. 67-72].

Through such environments, learners can practice listening comprehension, pronunciation, and conversational skills using authentic materials and simulated communication situations.

Artificial intelligence also supports teachers in organizing and assessing students' work. Automated systems can evaluate written assignments, identify common grammatical or lexical errors, and provide suggestions for improvement. Digital technologies in language teaching help educators save time on routine assessment and focus more on developing communicative competence and critical thinking among learners [10, pp. 112-115].

Moreover, AI technologies contribute to the development of learner autonomy. When students interact with intelligent educational systems, they become more responsible for their own learning process. They can repeat exercises, review explanations, and practice language skills outside the classroom environment. Artificial intelligence in education should be viewed as a tool that supports human learning rather than replacing traditional teaching methods [6].

However, despite the numerous advantages, the integration of AI into language education requires a balanced and pedagogically grounded approach. Technology should complement the teacher's work rather than replace interpersonal communication, which remains essential for developing real communicative competence in a foreign language.

Conclusion

The study showed that artificial intelligence is becoming an integral part of the modern educational environment and significantly influences the development of the humanities. Its integration into the process of teaching foreign languages, particularly English, opens new didactic and methodological opportunities that improve the effectiveness of education in higher institutions.

The analysis demonstrated that AI technologies enable individualized learning by taking into account each learner's level, pace, and needs. Intelligent platforms, chatbots, automated assessment systems, and speech recognition technologies contribute to the development of linguistic.

The integration of AI into the humanities education environment is especially important, where language is viewed not only as a means of communication but also as a carrier of culture, traditions, and worldview. In this context, AI serves as an effective assistant rather than a replacement for the teacher.

At the same time, excessive reliance on AI may lead to reduced live communication and superficial learning. This highlights the need for balanced and reasonable use of AI, as well as the development of digital literacy among learners.

In addition, the development of artificial intelligence technologies contributes to the transformation of modern language education. AI-based tools create new opportunities for interactive learning, provide access to authentic language materials, and support the development of students' independent learning skills. Through the use of intelligent digital platforms, learners can practice language skills more actively and receive immediate feedback on their progress.

At the same time, the effective use of these technologies requires the development of digital literacy and critical thinking among students. These competencies allow learners to use technological resources responsibly and efficiently.

Moreover, the integration of artificial intelligence into language education promotes interdisciplinary learning and innovation. By combining traditional humanities approaches with modern digital tools, students gain a deeper understanding not only of the English language but also of cultural, social, and technological contexts. This encourages a more holistic approach to learning and enhances students' motivation to engage actively in their educational journey.

Thus, artificial intelligence in teaching English represents a promising direction for modernizing humanities education. With proper pedagogical integration and adherence to ethical standards, AI can significantly improve the quality of education, student motivation, and readiness for intercultural communication in a globalized world.

References

1. Averyanov A. N. Artificial Intelligence in Education. Moscow: Yurait, 2021.
2. Bim I. L. Theory and Practice of Teaching Foreign Languages. Moscow: Enlightenment, 2019.

3. Galskova N.D., Gez N.I. Theory of Foreign Language Teaching: Linguodidactics and Methodology. Moscow: Academy, 2020.
4. Kozhevnikova T.V. Artificial Intelligence as a Tool for Personalizing Foreign Language Learning// Pedagogy and Education, 2022, No. 4, pp. 45-52.
5. Artificial Intelligence: A Modern Approach S. Russell, P. Norvig. 4th ed. Pearson, 2021.
6. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education R. Luckin, W. Holmes, M. Griffiths, L. B. Forcier. London: Pearson, 2016.
7. Computer-Assisted Language Learning C.A. Chapelle. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
8. Warschauer M., Healey, D. Computers and Language Learning: An Overview// Language Teaching, 2019, Vol. 52(2), pp. 1-14.
9. How to Teach English – Jeremy Harmer. Harlow: Longman, 2015.
10. Brown H. Digital Technologies in English Language Teaching// Language Education Studies, 2021, No. 16(3), pp. 112-125.

МРНТИ: 16.21.33

Д.Р. Свиклан-Свиклинская

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
РК, г. Караганда, darigushazhalakova@gmail.com

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА МАНИПУЛЯЦИИ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ НОВОСТНЫХ ТЕКСТАХ

В статье анализируются языковые средства манипуляции в англоязычных новостных текстах и описывается их прагматический потенциал. На основе дискурсивного, стилистического и прагмалингвистического анализа выявляются оценочная лексика, пресуппозиции, модальные маркеры, синтаксическая компрессия, стратегия цитирования и кликбейтные заголовки как ключевые инструменты скрытого воздействия на адресата.

Ключевые слова: манипуляция, медиадискурс, новостной текст, оценочная лексика, заголовок, фрейминг.

Современный новостной текст нередко воспринимается как нейтральная форма передачи фактов, однако лингвистические исследования убедительно показывают, что новости не являются простым «зеркалом» действительности. Любое сообщение проходит стадии отбора, иерархизации, интерпретации и языкового оформления, вследствие чего событие получает определённую аксиологическую и идеологическую рамку [1, 2, 3]. Именно поэтому изучение языковых средств манипуляции в англоязычных новостных текстах представляет особый интерес для современной медиалингвистики, прагматики и критического анализа дискурса.

Под манипуляцией в настоящем исследовании понимается скрытое речевое воздействие на адресата, при котором нужная оценка, эмоциональная реакция или когнитивная установка формируются не за счёт прямого приказа, а посредством отбора слов, грамматических конструкций, композиционных акцентов и стратегий представления информации. В отличие от открытого убеждения, манипуляция маскируется под объективность, естественность и «самоочевидность» вывода. Это особенно заметно в новостной журналистике, где авторская позиция часто растворяется в заголовке, лиде, цитате, порядке подачи фактов и номинации участников событий [4, 5, 6].

Цель статьи – выявить основные языковые средства манипуляции в англоязычных новостных текстах и описать их прагматическую функцию. Для достижения цели решаются следующие задачи: уточняется понятие языковой манипуляции в медиадискурсе; выделяются наиболее частотные лексические, морфолого-синтаксические и композиционные приемы;

характеризуется их воздействующий потенциал; показывается связь между новостной подачей, фреймингом и цифровой экономикой внимания.

Методологическую основу работы составили положения медиалингвистики, критического анализа дискурса и прагмалингвистики. В качестве эмпирической базы привлекались заголовки, лиды и фрагменты англоязычных новостных публикаций общественно-политической тематики, а также типовые модели новостных формулировок, репрезентирующие устойчивые способы воздействия на адресата. В статье используются дискурсивный анализ, контекстуальный анализ, описательный метод и элементы интерпретативного анализа.

Важно подчеркнуть, что не всякая экспрессивность в новости автоматически является манипуляцией. Манипулятивный эффект возникает тогда, когда языковая форма не просто называет факт, а программирует его оценку, смещает фокус ответственности, подсказывает желательную интерпретацию или побуждает к эмоциональной реакции раньше, чем читатель успевает соотнести формулировку с фактическим содержанием [7].

Одним из наиболее заметных инструментов манипуляции выступает оценочная лексика. Выбор между словами *protester* и *rioter*, *migrant* and *illegal entrant*, *reform* and *crackdown*, *freedom fighter* and *extremist* никогда не бывает полностью нейтральным. Подобные номинации сразу задают рамку восприятия: одна и та же группа может предстать либо как субъект законного гражданского действия, либо как источник опасности и хаоса. По наблюдениям исследователей медиадискурса, именно оценочная лексика чаще всего формирует первичную интерпретацию события и закрепляет её ещё до чтения полного текста [7].

К этой же группе относятся метафоры и ярлыки. Конструкции типа *wave of migrants*, *storm of criticism*, *political bombshell*, *brutal crackdown*, *shocking admission* усиливают драматизм сообщения и повышают его эмоциональную температуру. Метафора в новостях выполняет не только образную, но и когнитивную функцию: она позволяет представить абстрактный политический процесс как физическую угрозу, катастрофу или конфликт. В результате адресат воспринимает ситуацию в заранее заданном эмоциональном ключе [8].

Не менее продуктивным средством являются пресуппозиции и имплицатуры. Формулировки вроде *Why did the minister finally admit failure?*, *Another scandal hits the campaign* или *Even officials now question the policy* имплицитно вводят спорное содержание как уже установленный факт. Лексемы *finally*, *another*, *even*, *still*, *again* не просто уточняют обстоятельства, а включают оценочный сценарий: признание опоздало, скандалы повторяются, ситуация вышла за обычные рамки. Такой прием особенно эффективен, поскольку адресат часто не осознает, что согласился с навязанной предпосылкой еще на уровне заголовка.

Сильный манипулятивный потенциал обнаруживают модальные маркеры и хеджирование. В новостном тексте слова *may*, *could*, *likely*, *apparently*, *reportedly*, *allegedly* позволяют одновременно сохранить формальную осторожность и запустить в публичное обращение нужную версию событий. С одной стороны, журналист избегает прямой ответственности за категоричность, с другой - семантическое ядро предположения всё равно закрепляется в сознании читателя. Именно поэтому высказывания типа *The move could trigger chaos* или *The report appears to confirm corruption* нередко оказываются более воздействующими, чем прямые утверждения: они сочетают внушение и видимость объективной дистанции.

Отдельного внимания заслуживают синтаксические приемы. Пассивный залог, номинализация и агентное сокрытие позволяют перераспределять ответственность и смещать фокус с деятеля на результат. Сравним: *Police injured protesters* и *Protesters were injured during clashes*. Во втором случае агент причинения вреда размывается, а сама ситуация предстает как почти естественное следствие столкновений. Аналогичным образом номинализации типа *the destruction of homes*, *the use of force*, *the mismanagement of funds* создают эффект безличности и отвлеченности, сглаживая вопрос о том, кто именно действовал и в чьих интересах.

Манипулятивную функцию выполняет и организация цитирования. Конструкции *experts say, critics argue, sources claim, officials insist, observers warn* создают иллюзию авторитетности, хотя конкретный субъект высказывания может оставаться неопределенным. При этом даже одно и то же содержание меняет восприятие в зависимости от атрибуции: если позиция вводится через *experts warn*, она звучит как профессиональное предупреждение; если через *activists claim*, как заинтересованное мнение; если через *officials insist*, как попытка самозащиты. Следовательно, манипуляция может осуществляться не только тем, что именно сказано, но и тем, кто представлен говорящим.

В англоязычных новостях важнейшей зоной воздействия остается заголовок. Его задача состоит не только в кратком обозначении темы, но и в привлечении внимания, программировании интерпретации и повышении кликабельности. В цифровой среде это приводит к усилению кликбейтных и полу-кликбейтных стратегий: использованию вопросительных конструкций, суперлативов, числительных, интригующих указателей и так называемого *curiosity gap*, когда часть информации намеренно удерживается до открытия материала [9+]. Формулы вроде *This is what happened next, What we know so far, The truth behind the scandal, The one move that changed everything* не обязательно содержат прямую ложь, но сознательно эксплуатируют когнитивное напряжение и эмоциональную вовлеченность аудитории.

Современные исследования показывают, что отдельные кликбейтные признаки действительно повышают вовлечение пользователя, хотя одновременно могут подрывать доверие к источнику и снижать восприятие его профессиональной надежности [9, 10]. Следовательно, манипулятивность англоязычных новостных текстов сегодня обусловлена не только идеологическими факторами, но и платформенной логикой распространения контента, где заголовок конкурирует за доли секунды пользовательского внимания.

Наконец, важным механизмом является селективное совмещение факта и комментария. В аналитических и даже информационных материалах часто наблюдается переход от якобы нейтрального описания к интерпретации через микрооценки: *merely, only, just, already, still, dramatically, unexpectedly*. Эти слова не сообщают нового факта, но организуют отношение читателя к факту. Ср.: *The policy affected 200 workers* и *The policy affected only 200 workers*. Добавление *only* превращает количественный показатель в аргумент об ограниченности или незначительности события. Аналогично *already* и *still* задают оценку темпа, своевременности или затяжного характера процесса.

Систематизация основных средств манипуляции в англоязычных новостных текстах представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Основные языковые средства манипуляции в англоязычных новостных текстах

Средство	Типичные языковые маркеры	Манипулятивный эффект
Оценочная лексика и ярлыки	<i>reckless, brutal, shocking, crisis, wave</i>	Навязывают аксиологическую рамку и эмоциональный тон сообщения
Пресуппозиции и имплицатуры	<i>finally, another, even, still, again; вопросительные модели</i>	Представляют спорное содержание как уже известный факт
Модальность и хеджирование	<i>may, could, likely, apparently, reportedly, allegedly</i>	Снижают ответственность автора, сохраняя внушающий эффект
Синтаксическая трансформация	<i>passive voice, nominalization, agent deletion</i>	Скрывают агента, смещают фокус на результат или процесс
Квотативные формулы	<i>experts say, sources claim, officials insist</i>	Создают видимость авторитетности и управляют доверием к позиции
Кликбейтные заголовки	<i>superlatives, questions, numerals, curiosity gap</i>	Максимизируют вовлечение, интригу и вероятность нужной интерпретации

Как видно из таблицы 1, манипуляция в новостях реализуется преимущественно через сочетание нескольких уровней языка. Лексический выбор формирует ценностную рамку, грамматика перераспределяет агентность, композиция заголовка управляет вниманием, а цитатные конструкции моделируют доверие к источнику. Наиболее эффективными оказываются те приемы, которые не выглядят как явное давление на читателя, а воспринимаются как естественный способ описания событий.

С практической точки зрения это означает, что медиаграмотность должна включать не только проверку фактов, но и анализ языковой формы. Критическое чтение новостей предполагает вопросы: кто назван действующим лицом, а кто скрыт; какая лексика задает оценку; какие смыслы внесены через пресуппозицию; какие версии события продвигаются через модальные или цитатные рамки; не заменяет ли заголовок саму новость сенсационной интригой. Такой подход позволяет различать информирование и скрытое управление интерпретацией.

Проведенный анализ показывает, что манипулятивный потенциал англоязычного новостного текста основан прежде всего на тонкой работе с языковым выбором. Оценочная лексика, пресуппозиции, метафоризация, модальность, пассивные конструкции, неопределенное цитирование и кликбейтные заголовки не просто оформляют сообщение, а направляют его интерпретацию и эмоциональное восприятие.

Принципиально важно, что новостная манипуляция чаще проявляется не в открытой фальсификации, а в селективном конструировании реальности. Читателю предлагается не готовый приказ, а «естественная» картина события, в которой уже расставлены акценты, распределены роли и подсказаны выводы. Именно поэтому исследование языковых средств манипуляции имеет не только теоретическую, но и прикладную значимость для журналистики, медиакритики, преподавания английского языка и формирования критической медиаграмотности.

Перспективу дальнейших исследований составляет сопоставление манипулятивных стратегий в качественной и таблоидной прессе, а также анализ взаимодействия вербальных и визуальных средств воздействия в цифровых новостных платформах.

Литература

1. van Dijk T. A. News as Discourse. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1988. 200 p.
2. Fowler R. Language in the News: Discourse and Ideology in the Press. London: Routledge, 1991. 272 p.
3. Bell A. The Language of News Media. Oxford; Cambridge, MA: Blackwell, 1991. 277 p.
4. Entman R.M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm // Journal of Communication. 1993. Vol. 43, No. 4. P. 51-58. DOI: 10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x.
5. Fairclough N. Media Discourse. London ; New York: Edward Arnold, 1995. 214 p.
6. Richardson J. E. Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. 268 p.
7. Bednarek M. Evaluation in Media Discourse: Analysis of a Newspaper Corpus. London ; New York : Continuum, 2006. 253 p.
8. Bednarek M., Caple H. The Discourse of News Values: How News Organizations Create Newsworthiness. New York: Oxford University Press, 2017. 320 p. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780190653934.001.0001.
9. Jung A.-K., Stieglitz S., Kissmer T., Mirbabaie M., Kroll T. Click me...! The influence of clickbait on user engagement in social media and the role of digital nudging // PLoS ONE. 2022. Vol. 17, No. 6. e0266743. DOI: 10.1371/journal.pone.0266743.

И.О. Кузнецова, А.П. Эйнике
Научный руководитель: **М.В. Горбачева,**
Alikhan Bokeikhan University
РК, г.Семей, maria7sk@mail.ru

КАК РАССКАЗАТЬ МЛАДШИМ ШКОЛЬНИКАМ О ТРАДИЦИЯХ И ИСТОРИИ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМ НА УРОКАХ

В статье рассматриваются возможности использования онлайн-платформ в начальной школе для изучения традиций и истории. На основе наследия Кайыма Мухамедханова показана важность сохранения национальной духовности. Авторами предлагаются методические подходы к применению цифровых инструментов, геймификации и визуализации в образовательном процессе для повышения мотивации и познавательного интереса младших школьников.

Ключевые слова: культурное наследие, цифровые образовательные технологии, интерактивное обучение, геймификация, онлайн-платформы, начальное образование.

Практическая реализация задач формирования у младших школьников представлений о культурном наследии и исторических традициях требует использования современных образовательных технологий, обеспечивающих наглядность, интерактивность и доступность учебного материала.

В условиях цифровизации образования особую значимость приобретают онлайн-платформы и интерактивные сервисы, позволяющие интегрировать элементы традиционного содержания обучения с инновационными методами преподавания. Их использование способствует не только повышению познавательного интереса учащихся, но и формированию устойчивой мотивации к изучению истории и культуры родного края.

Важно подчеркнуть, что применение цифровых инструментов в образовательном процессе не заменяет традиционные формы обучения, а выступает в качестве эффективного дополнения, обеспечивающего более глубокое и осмысленное усвоение учебного материала.

В рамках данного исследования рассмотрим возможности использования ряда онлайн-платформ, таких как LearningApps, Wordwall, NotebookLM и Google Earth, в процессе изучения традиций и историко-культурного наследия в начальной школе.

Теоретическая часть: Духовное наследие Кайыма Мухамедханова как основа воспитания в начальной школе

В 2026 году научное и культурное сообщество отмечает 110-летний юбилей со дня рождения выдающегося ученого, литературоведа и поэта Кайыма Мухамедханова. Вся его многогранная деятельность была посвящена сохранению национальной духовности и развитию абаеведения. К. Мухамедханов является одним из основоположников научного абаеведения и автором текста первого Государственного гимна Казахской ССР. Его труды – это фундамент для формирования национального самосознания, патриотизма и уважения к историческим корням.

Безусловно, фундаментальные научные изыскания К. Мухамедханова в области текстологии и истории литературы по своему уровню сложности не могут быть напрямую адресованы младшим школьникам. Учащиеся 1-4 классов в силу возраста еще не способны анализировать глубокие научные трактаты. Однако ключевые идеи, которые ученый транслировал через всю жизнь – искренняя любовь к родной земле, бережное отношение к исторической памяти и понимание ценности национальных традиций – должны закладываться именно в начальном звене школы. Этот период является самым благоприятным для формирования у детей картины мира и чувства сопричастности к культуре своей страны.

В связи с этим возникает необходимость отбора конкретного содержания и тем, которые можно интегрировать в уроки начальной школы («Литературное чтение», «Познание мира»), опираясь на ценностные ориентиры трудов ученого. Нами выделены следующие ключевые направления для работы:

1. **Изучение казахских народных традиций и обычаев.** На уроках через игровые формы можно знакомить детей с традициями гостеприимства, уважения к старшим, национальными праздниками и играми.

2. **Чтение адаптированных произведений Абая и Шакарима.** Будучи главным хранителем наследия Абая, Мухамедханов стремился донести его мудрость до каждого. Для младших школьников актуально чтение простых для понимания стихотворений Абая о временах года и важности учения.

3. **Знакомство с историей и сакральной географией родного края.** Ученый оставил богатейшие материалы об истории Семипалатинского Прииртышья. На уроках можно проводить виртуальные экскурсии, рассказывать легенды о происхождении географических названий и знакомить с выдающимися личностями прошлого.

Таким образом, духовное наследие Кайыма Мухамедханова служит прочной нравственной основой для современного образования. Задача современного педагога — не просто передать эти знания, а сделать их близкими и интересными для «цифрового» поколения школьников [1,2,3].

Психолого-педагогические особенности восприятия истории младшими школьниками

Формирование исторических представлений у учащихся начальной школы является одной из наиболее сложных задач в современной педагогической практике. Традиционный подход к преподаванию истории, перегруженный большим объемом фактического материала, дат и абстрактных понятий, часто приводит к снижению учебной мотивации. В силу своих возрастных и психологических особенностей младшие школьники испытывают серьезные трудности при попытке осмыслить «сухие» исторические факты.

Основная проблема кроется в специфике мышления детей 7-11 лет. В этом возрасте у ребенка все еще преобладает наглядно-образное мышление, в то время как понятийное и абстрактно-логическое только начинает формироваться. Детям крайне тяжело ориентироваться в хронологии, понимать суть исторических эпох и соотносить термины с реальными процессами прошлого. Тексты современных учебников нередко оказываются слишком сложными и не учитывают тот факт, что для младшего школьника историческое событие должно быть прежде всего эмоционально окрашенным и визуально осязаемым. Без опоры на личный опыт ребенка и яркие зрительные образы история превращается для него в набор скучных и непонятных правил.

В связи с этим в современной дидактике начальной школы на первый план выходят методы визуализации и геймификации (игрового обучения). Они выступают своеобразным переводчиком сложных академических тем на доступный «детский» язык. Визуализация позволяет преодолеть главную преграду в изучении прошлого — отсутствие возможности увидеть его вживую. Использование ярких иллюстраций, интерактивных карт и анимации помогает создать в сознании ребенка устойчивый и правильный исторический образ.

В свою очередь, геймификация переносит акцент с пассивного заучивания фактов на активную исследовательскую деятельность. Включение в урок элементов игры, цифровых квестов и викторин отвечает естественной потребности младшего школьника в игровой деятельности, которая все еще сохраняет свою актуальность. В процессе игры ребенок не просто запоминает информацию о традициях и истории, а проживает её. Это снимает психологическое напряжение перед сложным материалом, активизирует внимание и переводит механическую память в долговременную. В итоге, использование инновационных визуальных и игровых приемов позволяет не только доступно объяснить исторические процессы, но и сформировать у школьников устойчивый познавательный интерес к культурному наследию своей страны [3].

Практическая часть: Использование цифровых платформ для формирования у младших школьников представлений о духовном наследии и традициях Кайыма Мухамедханова

Практическая часть направлена на анализ и обоснование возможностей цифровых образовательных платформ в формировании у младших школьников представлений о казахских традициях, обычаях и духовном наследии. Основное внимание уделяется интерактивным заданиям и игровым формам работы, которые способствуют наглядному усвоению материала, развитию познавательного интереса и коммуникативных навыков.

Занятия включают использование платформ NotebookLM, WordWall, LearningApps и Google Earth, позволяющих интегрировать традиционные темы с современными технологиями обучения.

Google Earth

Одним из эффективных средств интеграции традиционного содержания образования и современных цифровых технологий является использование геоинформационных сервисов, таких как Google Earth.

Применение данной платформы в образовательном процессе позволяет организовать виртуальные экскурсии по родному городу или исторически значимым местам, что способствует формированию у младших школьников целостного представления о культурном и историческом пространстве. Особое значение приобретает изучение объектов городской среды, названия которых связаны с именами выдающихся деятелей науки, культуры и общественной жизни.

В контексте заявленной темы значимым является обращение к личности Кайыма Мухамедханова, чья научная и общественная деятельность была направлена на сохранение и популяризацию национального духовного наследия. Используя возможности платформы Google Earth, учитель может предложить учащимся найти улицы или культурные объекты, связанные с именем ученого, и познакомить их с основными фактами его биографии и вкладом в развитие отечественной науки.

Важно отметить, что данный подход обладает универсальным характером и может быть адаптирован в зависимости от содержания учебного материала. В частности, он позволяет включать в образовательный процесс изучение других известных личностей, в честь которых названы улицы, школы и памятные объекты. Это способствует расширению кругозора учащихся и формированию у них уважительного отношения к историческому прошлому и культурному наследию своей страны.

Использование подобного формата работы соответствует психолого-педагогическим особенностям младшего школьного возраста, для которого характерно наглядно-образное мышление, и обеспечивает:

- Повышение познавательного интереса;
- Формирование эмоционально-ценностного отношения к изучаемому материалу;
- Развитие исследовательских и коммуникативных навыков.

В качестве практического задания учащимся может быть предложено найти на карте объект, названный в честь известной личности, и подготовить краткое сообщение о её вкладе в историю или культуру.

Таким образом, применение платформы Google Earth позволяет эффективно реализовать задачу соединения традиций и инноваций в образовательном процессе, обеспечивая доступность и наглядность изучения культурного наследия в условиях цифровой образовательной среды [5].

NotebookLM

Так же одним из современных инструментов поддержки учебной деятельности является использование платформы NotebookLM – интеллектуального образовательного ассистента, работающего на базе искусственного интеллекта.

Данная платформа позволяет организовать для учащихся работу с учебными материалами в интерактивной форме: создавать структурированные конспекты, получать краткие содержания текстов, формировать вопросы и объяснения, что способствует более глубокому пониманию и осмыслению изучаемого материала.

Так, в процессе урока учитель может предложить детям исследовать определённую тему на основе заранее подобранных источников (тексты, документы, заметки), после чего платформа помогает: выделить ключевые идеи; сформировать логические связи между понятиями; получить пояснения сложных фрагментов; создать вопросы для обсуждения и самопроверки.

При этом искусственный интеллект анализирует загруженные материалы и адаптирует подачу информации, облегчая её восприятие и помогая учащимся сосредоточиться на главном.

Подобный формат работы учитывает возрастные особенности младших школьников, для которых характерно развитие наглядно-образного и логического мышления, и позволяет: усилить познавательный интерес; сформировать навыки работы с информацией; развивать умения анализа, обобщения и коммуникации.

Например, учащимся может быть предложено задание: изучить текст, выделить его основную мысль с помощью подсказок платформы, ответить на сгенерированные вопросы и дополнить их собственными выводами, что способствует развитию критического мышления и рефлексии.

Таким образом, использование платформы NotebookLM выступает как эффективное средство интеграции традиционного содержания обучения с современными цифровыми технологиями, делая образовательный процесс более структурированным, осмысленным и персонализированным [6].

WordWall

Интерактивные образовательные платформы, такие как WordWall, предоставляют возможности для формирования у младших школьников знаний о национальной культуре через игровые и практические формы обучения. Платформа позволяет создавать разнообразные виды заданий – викторины, карточки для сопоставления понятий, кроссворды, мини-игры, которые могут быть адаптированы под конкретную тему урока.

Применительно к теме «Казахские традиции и обычаи» использование WordWall даёт возможность:

Познакомить учащихся с элементами национальной культуры и обрядами в игровой форме;

Развивать когнитивные навыки, такие как внимание, память, логическое мышление, а также навыки анализа и классификации информации;

Формировать интерес к изучаемому материалу и эмоционально вовлекать детей в процесс усвоения знаний.

Учитель может организовать работу с платформой через задания на сопоставление понятий и определений, интерактивные викторины или упражнения на группировку культурных элементов по категориям. Такой подход учитывает возрастные особенности младших школьников, для которых характерно наглядно-образное и деятельностное мышление, и способствует формированию целостного представления о культурном наследии казахского народа [7].

LearningApps

В современном образовательном процессе особое значение приобретает знакомство младших школьников с литературным наследием казахских классиков через доступные и интерактивные формы работы. Платформа LearningApps предоставляет такие возможности, позволяя организовать выполнение разнообразных упражнений, направленных на осмысление содержания адаптированных стихотворений Абая и Шакарима.

В ходе занятий дети могут работать с заданиями, которые помогают сопоставлять строки стихотворений с их смыслом, выделять ключевые идеи и размышлять над нравственными и образовательными ценностями, отражёнными в произведениях. Такой подход обеспечивает не только наглядное и деятельностное восприятие текста, но и способствует формированию у младших школьников устойчивого интереса к национальной литературе, пониманию духовного наследия и культурных традиций.

Использование интерактивных упражнений через LearningApps позволяет интегрировать традиционный литературный материал с современными цифровыми методами обучения, делая процесс чтения более увлекательным и мотивирующим, а также развивая навыки анализа текста, осознанного восприятия информации и формирования личных выводов [8].

Применение цифровых образовательных платформ в работе с младшими школьниками позволяет эффективно объединять традиции и современные технологии обучения. Использование интерактивных заданий и игровых форм работы способствует развитию познавательного интереса, коммуникативных и исследовательских навыков, а также формированию уважительного отношения к духовному наследию и культурным традициям. Включение платформ Google Earth, Nolej, WordWall и LearningApps обеспечивает наглядность и доступность материала, делает процесс обучения увлекательным и мотивирующим, что позволяет учащимся осознанно усваивать знания о национальной культуре и истории.

Использование цифровых образовательных платформ в обучении младших школьников открывает широкие возможности для формирования представлений о культурном наследию и традициях родного края. Применение интерактивных сервисов, таких как Google Earth, Nolej, WordWall и LearningApps, позволяет интегрировать традиционные элементы истории, литературы и национальной культуры с современными методами обучения. Это обеспечивает наглядность, доступность и увлекательность образовательного процесса, учитывая психолого-педагогические особенности детей 7-11 лет, для которых характерно наглядно-образное мышление и интерес к игровой деятельности.

Применение виртуальных экскурсий, интерактивных заданий, игр и обучающих викторин способствует развитию познавательного интереса, коммуникативных и исследовательских навыков, формированию эмоционально-ценностного отношения к изучаемому материалу и уважения к культурному и духовному наследию. Особую роль в этом процессе играет обращение к личности Кайыма Мухамедханова и его трудам, которые помогают детям осознать ценность национальных традиций и исторической памяти.

Таким образом, интеграция традиционного содержания и современных цифровых технологий позволяет сделать обучение младших школьников более мотивирующим, интерактивным и личностно значимым, создавая прочную основу для формирования у них уважения к истории, культуре и духовным ценностям своей страны.

Литературы

1. Белякина А. Человек-легенда. Алматы, 2009 г. Книга на русском и английском языках http://pushkinlibrary.kz/docs/belyakina_chelovek_legenda.pdf
 2. Кайым Мухамедханов – основоположник научного абаеведения [Электронный ресурс]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/50001070>
 3. Научное наследие Кайыма Мухамедханова [Электронный ресурс]. URL: http://www.oouk.vko.gov.kz/ru/publications2_32.htm
 4. Зайцева С.А., Бичева И.Б., & Белинова И.В. Проблемы и особенности формирования исторических представлений у младших школьников // Проблемы современного педагогического образования, 2025, (87-4), 125-128 <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-i-osobennosti-formirovaniya-istoricheskikh-predstavleniy-u-mladshih-shkolnikov/viewer>
 5. Google Планета Земля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Google_%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%97%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%8F
 6. NotebookLM [Электронный ресурс]. URL: <https://notebooklm.google/?hl=ru>
 7. Как создавать интерактивные упражнения в Wordwall [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://skillbox.ru/media/education/kak-sozdavat-interaktivnye-uprazhneniya-v-wordwall/>
 8. Как создавать задания в сервисе LearningApps [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://teachbase.ru/learning/kak-sozdavat-zadaniya-v-servise-learningapps/>
- Доступ к материалам: https://drive.google.com/drive/folders/1L_d-uERo2iV3A5aNIbuVP17F782qVPIH

Ш.С. Кеңесбаева
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей, shynar.k.s@mail.ru

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ САРЫН

Бұл мақалада әдебиеттанушы ғалым Қайым Мұхамедханұлының ақындық қыры – поэзиялық мұрасы қарастырылады. Қайым ақынның мұраты – Абайды жырлау, ақынның өрелі ойларын кейінгі ұрпаққа өзіндік өрнекпен ұқтыру. Жұмыста ақындық болмысының қалыптасуына отбасы тәрбиесі мен Абай Құнанбайұлы дәстүрінің ықпалы жан-жақты сипатталады. Ақын өлеңдеріндегі азаматтық ұстаным, еркіндік идеясы, қуғын-сүргін кезеңіндегі шығармалары мен аудармашылық еңбектері талданып, әдебиеттегі орны мен рухани маңызы ғылыми тұрғыда сараланады.

Тірек сөздер: ақын, абайтану, поэзия, аударма, азаматтық, Абай мектебі

Қайым Мұхамедханұлы – абайтану ғылымының көрнекті өкілі, ірі ғалым-текстолог, сондай-ақ драматург, ақын, аудармашы және қоғам қайраткері. Әкесі Мұхамедхан Сейітқұлов араб және татар тілдерін жетік меңгерген, қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдерінің бірі болған.

Ғалым естеліктерінде әкесінің рухани-мәдени ықпалына ерекше тоқталып: «Әкем Мұхамедхан көзі ашық, көңілі ояу, сауатты әрі ауқатты адам еді. Сол кезде шығып тұратын газет, журналдарды түгел дерлік алдырыпты... Осы айтылғанның бәрі менің әдебиет әлеміне келуіме себеп болды. 1938 жылдан өлең жаза бастадым» [1, 12 б.] деп көрсетеді. Бұл дерек Қайым Мұхамедханұлының шығармашылық қалыптасуына отбасы ортасының айрықша әсер еткенін айқындайды.

Сонымен қатар, 27 жасында Қайым Мұхамедханұлы Қазақ КСР Мемлекеттік гимнінің мәтінін жазған авторлардың бірі ретінде танылды.

Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған,
Бостандық өмір мен ар үшін қиған жан...

Бұл шындықты ту, азаттықты мұрат еткен қазақ халқының ұранын билікке қаймықпай жеткізген ұлтжанды өршіл ақын сөзі.

Біз бұл шағын еңбегімізде ғұлама ғалым Қайым Мұхамедханұлының поэзиялық туындыларын, яғни ақындық қырын қарастыруды мақсат тұттық.

Тырнақалды туындыларының бірінде:

Мен онда асау тайдай бала күнім,
Шалдуар ұқпайтұғын өмір тілін.
Жүрек пәк, көңіл ақ, ойым шолақ,
Өмірім – жаз, ақылым аз, олақ тілім.
...Сен маған сегіз жастан танытқан хат,
Өмірде мынаны сүй, мынау деп жат.
Абай атын жазуды сен үйреттің,
Сен тұңғыш таныстырған данаменен [2, 230 б.],-

деп шәкірттік қадамын еске алады.

«Ұстазыма» (1936) – сегіз жасында қолына қалам алдыртып, оқытып, үйретіп, тәрбиелеген ұстазы Тұрлықан Хасенұлына арналған өлеңі. «Темірқанат балапандай баулып, Абай атын жазуды үйреттің» деп тебіренеді ақын.

«Алдымда ақын Абай – Темірқазық» (1940) – қазақтың Абайы ақындардың ұстазы, өлеңнің биігіне алтын туын тіккен ақын ретінде бағалайды. «Қолыма алып, өлең жазсам, Алдымда ақын Абай – Темірқазық» деген Қ.Мұхамедханұлының шығармашылығында Абайға деген аса бір ыстық ықылас табы үнемі сезіліп тұрады. Шымыр шыққан ақынның өлеңіне назар аударайық:

Қаламымды қалдырдым, тот баспасын,
Асыл сөз мұхитына кеттім малып.
...Ал халқым мен қалдырдым қазынамды,
Пайдалан керегіңше ішкін қанып.
Сырты күміс, іші алтын сөзім қалды,
Қаламым ақ қағазға өрнек салып.
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,
Бәйгеге шаба алмадым* жарып.
...Ұрпақтар енді маған кінә қойма,

Өмірден соққы көріп кеттім налып.

...Өсиетін орындап отырғалы*

Абайдың баласының баласының* [2, Б. 230-233]

Бұл жолдарды оқып отырғанда Қ.Мұхамедханұлы Абайды сөзбе-сөз қайталады деген ұғым тұмауы керек. Ақынның өлеңіндегі кей өрнекті сол күйінде алып, өз поэзиясына азық етеді, сол арқылы ұлы ақынмен жүзбе-жүз кездесіп, сырласқандай.

Абайға ұқсап өз дәуірінің шындығын, қоғамдық құбылыстарды шынайылықпен беруге тырысты. Абай сөзін рухани азық етіп алды.

«Пайда көрсең бас ұрып,
Мақтан іздеп қайғы алма.
Мініңді ұрлап жасырып,
Майданға түсіп бәйге алма»...

Қ.Мұхамедханұлы Абайдың қазақ мәдениеті тарихындағы орны, ақындық тұлғасын жоғары бағалайды.

...Ғылым дариясына жүзіп қандық.
Қалың елің қазағың қайта туып,
Өмірдің ең төрінен орын алдық.
Қалам алсам қолыма, өлең жазсам,
Алдымда ақын Абай – Темірқазық! [2, 233 б.]

Абайдың ақындық өнердегі сөз саптау даралығын, ұшқыр тілін, жалпы асыл мұрасын шексіз бағалап, дана ақынға деген сүйіспеншілігін паш етеді. Абай туралы айтқанда Қайым ақын ұстазына ұқсап сөйлейді. «Қаламымды қалдырдым, тот баспасын», «Асыл сөз мұхитына кеттім малып», «Болат қалам сенімді қолға тисін», «Жыр жазып тасбұлақтай тасқындатып» деген айшықты тіркестер тізбегі ұлы ақын үніне жуық.

Қайым ақынның мұраты – Абайды жырлау, ақынның өрелі ойларын кейінгі ұрпаққа өзіндік өрнекпен ұқтыру.

«Абай мектебінің эстетикасы Абайдың өлеңдеріне. Ақынға «халық ақыны» дегеннен зор атақ жоқ. Абайды «ұлы ақын», «данышпан ақын» дегенде сол сөздердің бәрін де «халық» деген ең ардақты сөзбен тығыз байланысты түсініп айтамыз. Абай өзінің асыл сөзін, қуатты ақындық өнерін халқына арнады. Сөйтіп, ақын өз тағдырын халық тағдырымен біте қайнастырып, тығыз байланыстырды. Халқының келешегіне асқақтаған ұлы арманмен, зор сеніммен қарады» [3, Б. 79-80] деп жазады зерттеулерінде абайтанушы-ғалым Қ.Мұхамедханұлы.

Ол НКВД түрмелерінде адамды азаптау мен қорлаудың барлық шеңберлерінен өтіп, Карлагтың көптеген абақтыларында болған. Билік одан ұстазы Мұхтар Әуезовті қаралап беруін талап еткен, бірақ Қайым ұстазын сатпады, өзінің Абай ақындық мектебі жөніндегі идеясынан бас тартпады.

Карлагта туған «Туған ел – алтын бесік», «Балаларыма», «Жұбайым Фархинурға», «Отырдық тар қапаста күнді санап», «Шерубай станциясы» т.б.

өлеңдерінде өмірінің 1952-56 жылдардағы кермек дәмін берді. 1952 жылы жазылған мұңға толы өлеңінен үзінді:

Туған ел – алтын бесік, асыл ұям,
Көз жұмылмай тұрғанда қайтіп қиям?!
Тарта гөр Семейімнің топырағы,
Төстіктей жеріңе мен еркін сиям! - деген сағыныш назды өлеңі

ғұмырының тұмары дерлік.

«Балаларыма» – 1952 жылы Карлаг, Теміртау лагерінде жазылған. Өлең 1991 жылы «Семей таңы» газетінде жарық көрді. Ақынның айдауда жүргенде соңында қалған алты баласына және сүйікті жары Фархинурға жазған өлеңі. «Алтын көріп, адал жолдан таймадым, Сұғанақ боп арам астан татпадым» деген өлең жолдарынан ақынның азаматтық кредосы айқын көрінеді. Автор: «Лагерьде жүрген кездегі сезім-сырымды, көңіл-күйімді білдіретін, бұдан 40 жыл бұрын жазылған «Балаларыма» атты өлеңімді тұңғыш рет жариялап отырмын», - деп түсінік берген [2, 307 б.].

Сағындым да, сарғайдым да жүдедім,
Қайғы отынан өртенгендей жүрегім.
Көңіл қаяу, жүрек баяу соққанда,
Осы өлеңім дұғам менен тілегім.
Қаным қайнап, қапаланып күйем бе,

Дүние үшін ар, ұятын сатқанға?
Оларды ойлап: жанбаймын да, күймеймін,
Байлық, атақ, мансапқа бас иемеймін.
Қайғы бұлтын серпіп тастар сендер ең,
Басқа менің сүйерім жоқ, сүймеймін.

деп күйініп, келмеске кеткен азат күннен алыс қалғандай болса да, бір сәт қайрат-жігерін бойына жиған ақын, келешек күндерден жақсылық күтеді. Ақынның үміт артары «өлеңі-дұғасы». Тәубашыл қазақ ақыны былай деп сөзін жалғайды:

Табасына тап болғандай тағдырдың,
Шырмауына түстім келіп жалғанның.
Торға түстім қанатымнан қайырылып,
Сендер қалдың, темірқанат ұяда.

Балаларын сағынған шерлі көңіл әке темір тордың ар жағында былай деп толғайды:

...Тасқа тиіп тасырқады табаным,
Жүрегіме тұр қадалып қаламым.
Дүниеге жаңа келген нәрестем,
Мейірімсіз деме әкеңді қарағым.
Күнім түн боп, жігер құм боп жасыдым,
Жалғыздығым енді ғана көрінді.
Жүрек жара, аяқ ақсақ, бел жауыр,
Амалың не сұм тағдырға тас бауыр.
Құлындарым көріскенше күн жақсы... [2, Б. 222-223].

Ақын өмірінің көлеңкелі тұстарын көрсететін осы өлеңінде аяулы жарға деген шексіз сағыныш жолдары:

Тіршілікте не көрмейді ғазиз бас,
Ыстық жүрек, ақ көңілмен сүйетін.
Адал ана, асыл жарым, ардақтым,
Қағыбамдай алдыңа бас иетін.
Жарым болып, жаман атақ тақпадың,
Ана болдың, Ана атыңды ақтадың.
Айнымайтын адал досым, бір өзін:
Фархинұрым, сенсің менің мақтаным!
Жалын сөнбес, жаным жас боп қайтармын,
Сүйген жарым, жабырқама, жасыма! [2, 224 б.].

Ақынның махаббат сезімдерін қастерлейтін сыршыл өлеңдері ғашығына деген сағыныш сезіміне толы.

Қайымның ойы терең, әр сөзінің салмағы қорғасындай ауыр. Ақынның сөз түйінінен әділеттілікті қармана іздеген лирикалық қаһарманның жан дәрменін байқайсың. Тағдырдың әділетсіз жаққан қара күйесі ақынның жанын кірлете алмады. Өткен өміріне үңілген ақын:

Ит боп үріп, мен ешкімді қаппадым,
Қастық жасап, кісіге оқ атпадым.
Алтын көріп, адал жолдан таймадым,
Сұғанақ боп, арам астан татпадым.
Мен кісінің қол созбадым бағына,
Мен ешкімнің таласпадым тағына.
Кең дүниеде жолым даңғыл деп жүріп,

Кез болыппын сүрінетін шағыма [2, 224 б.],-дейді. «Отырдық тар қапаста күнді санап» – 1952 жылы басталып, 1956 жылы М.Әуезовтің үйінде аяқталған. Ғалым: «Елу алтыншы жылы түрмеден босадым. Мойынты-Шумен келіп, Алматыға түстім», - дей келе, «Бір сәтте Мұхтар: Қайым, сен түрмеде не ойлап отырдың? – дегені. Бір кісілік камерада отырғанымды, көрген қорлығымды айттым да, мынау өлеңімді оқи жөнелдім», - деп есіне алады. Өлең алғаш рет «Семей таңы» газетінің 1996 жылғы санында жарық көрді [2, 308 б.].

Қанша жыл қапаста отырған ақынның тағдырын тәлкек еткенімен, қызыл өкімет оның сағын сындыра алмаған екен. Басына бостандық тиген ақын, «тордағы арыстандай» «жігерін қайнатып» қолына қаламын алды. Өмір безбенінде түрме сызаты бар, Қайым ақын өткен өмірі жайлы былай деп астарлайды:

Отырдық тар қапаста күнді санап,

Ұйқысыз өткен түнді жылға балап.
Жарқ етіп бұлттан шығып күткен күнім,
Ақ құсы әділеттің қақса қанат.
Отқа салдың, отырдым жігер қайнап,
Тордағы арыстандай көзім жайнап.
Шыңдалып шарболаттай шықтым, міне,
Отырмын өзіңменен күліп-ойнап [2, 225 б.].

Кешегі сау басына уақыт зобалаңы түскен ауыртпалық кезеңде, яғни айдауда (тұтқын лагерінде) жүргенде елі мен жерін, туған-туыс, бала-шағасын сағынып, еркіндікті аңсаған шерлі ақын түбі бір шындық айтылып ақталатынына сенімді болған.

Жазықсыз жапа шеккен ақын тағдыр «сыйына» еріксіз көндіге кеткен жоқ-ты. Мерзімді баспасөз беттерінде өлеңдері жарияланып, өмірінің шуақты кезеңін бастап кетеді.

Қайым Мұхамедханұлы өзінің үлкенді-кішілі шығармаларында туған халқының дарқан бейнесін, жұмысшы еңбегін, қоғам жаңалықтарын, еңбек адамын өлеңге қосты.

Ақынның «Сүйем Отан анамды», «Отан туралы екі өлең», «Орындалған өсиет», «Ана тілегі», «Бала», «Москва», «Киев», «Мен советтік азамат», «Алтын дән туралы жыр», т.б. туындыларында өз ортасы, еңбек адамдары, байтақ Отанымыздың өткені мен бүгіні жайлы шертілген сыр, тіршіліктің әсем сазын күйлеткен жыр көп. Ақын жақсылық пен жаңалыққа ерекше сүйсінеді. Қазақстан байлығына, қол жеткен табысына марқайған ақын үні әрқашан да асқақ естіледі.

Ақын өлеңдерінде лирикалық кейіпкердің ішкі әлемінен авторлық «меннің» үні де естіліп, елес бергендей. Қайым ақын өлеңдерінде лирикалық қаһарман «Шалқыған қиялыма қанат берген» деп үнемі «тасыған» шабыт үстінде жүреді. Бұл арада ақынның «Мені» анадайдан менмұңдалап тұрады десе де болғандай. Мысалы:

Оңымнан ай, солымнан күн туғызып,
Білімнің дариясынан маржан терген.
Отаным мені үйреткен батырлыққа,
Қайтпайтын қан майданда батылдыққа.
Сөзден жауға жай оғын жаудыратын,
От ауыз, орақ тілді» ақындыққа,-

деген сөздерінен ақын тілінің «от ауыз», «орақ тілді» екені байқалады.

Қ.Мұхамедханұлының жеке адамдарға арналған мадақ жырларынан басқа жақынға деген туыстық сезімі, ақыл айту, жақсы азамат болсын деген тұспалды меңзейтін туындылары да кездеседі.

«Шерубай – Нұра станциясы маңындағы Қуандық – Қареке ауылының ақсақалы Әтімге» өлеңі де 1953 жылы Қарлагта жазылған.

Қазақтың қазақшылық жолыменен
Орынды өкпе айтамыз батып, аға.
От жақпаса құр түтін шықпас болар,
Орынсыз сөз етеді текке кімді.
Аяғы ақсақ, арқасы жауыр жанның,
Сауысқандай шоқисың сауырын кеп.
...Адамды сүй, алланың рахметін біл,
Не қызық бар өмірде мұнан басқа! [2, 226 б.] –

деп ауыл адамдарын қысылтаяң кезде қайырымдылыққа шақырады. Бас еркіндігі жоқ, айдауда жүрген азаматтар атынан станция тұрғындарының мінездерін сынап, шенеп айтқан өкпе-назы. «Ауылыңа іздеп барса шулайсыңдар, Секілді жемтік көрген қара қарға» деген өлең жолдарынан осыны аңғаруға болады.

Қ.Мұхамедханұлының туындыларын қарастырғанда, поэзиясынан шабытты арнауларды, ойлы, парасатты толғауларды көреміз.

Поэзияда толғау жанрының көркемдік жазылу ерекшелігін, дара сипатын жетік меңгерген ақынның «Революция дауылпазына» (Максим Горькийге), «Ері қорған еліне» (Кеңес Одағының батыры Василий Кисляковқа), «Қарындастың білем атын» (партизан қыз Тося Петроваға) тәрізді жырларын айрықша атауға болады.

Халық ақындарының шығармаларына рухани азық болған ендігі бір елеулі тақырып – Жамбыл өнегесін жырлау.

1938 жылдың мамыр айында Алматыда Ж.Жабаевтың ақындық қызметіне 75 жыл толуы мерекеленді. Сол басқосуда Қ. Мұхамедханұлы «Жамбыл» толғауын оқып, елдің алғысына бөленеді.

Қ.Мұхамедханұлының 200-ден астам жолдан тұратын көлемді поэмасы 1938 жылы «Екпінді» газетінде жарияланды. Қайым ақын Жамбыл мұрасын жасынан жаттап, өнегелі сөздерін терең түйсікпен түсініп, ақындық мұратын үлгі тұтады. Рухани ұстазын «Тасыды қарт, тасыды, Сөз түйіні кесіліп!» деп асқақтатады.

Сыбызғыдай сызылып,
Сұңқылдаған көмейі,
Салған әні үзіліп,
Жамбылдың үстем мерейі, -

немесе

Атаң алып, сен түйғын,
«Домбырасын серік қып»,
Келген атаң ғасырдан.
«Өлеңді төгіп өрнектеп,
Асулардан асырған» [2, Б. 237-242],-

деген өлең шумақтарында Жамбылдың поэзиядағы даңқын көрсетеді.

Қ.Мұхамедханұлының «Батыр ағама» арнауы Халық Қаһарманы Бауыржан Момышұлына арналған.

Ашуы сақылдаған аязды Ақпан,
Қамалға қайсар ерім қарсы шапқан.
Таудай тажал тап келсе талқан қылып,
Күлін көкке ұшырып аспанға атқан [2, 249 б.] –

Даңқты батырдың соғыс даласындағы қаһармандығы, майдандағы көзсіз ерліктерін зор тебіреніспен жырға қосып, өлеңіне өрнек етті.

Соғыс жылдарында Семей қаласында облыстық ақындар айтысы өтеді. Бұл айтысқа Сапарғали, Төлеу, Нұрлыбек, Архам сынды атақты ақындар қатысады. Ақынның айтысқа қатысушыларға арнаған «Ел қаһарын жырландар» – толғауы. «Екпінді» газетінің 1943 жылғы санында жарық көрген.

Өзінің ғылыми-зерттеулерінің бір тармағы әдеби өлкетану бағытын үнемі назарда ұстаған Қ.Мұхамедханұлы аталмыш толғауында Семей өңірінен шыққан халық ақындарының айтыстағы өнерін жоғары бағалап, жыр арнады.

Нұрлыбек, Төлеу, Архам, Тәңірберген,
Сапарғали өлеңнен өрім өрген.
Кәрі тарлан, топ жарған Иманбазар,
Тас кешу, талай қия асқан өрден:
Сан түскен шаршы топқа қарт Нұрғали,
Толқындап жыр бұлағын толға, тебірен!...

«теңіздің тереңінен маржан терген, халықтың қабілетті ақындарын» жігерлендіреді.

1954 жылдың қаңтарында Карлагта Қ.Мұхамедханұлы Н.Карамзиннің «Сормандай Лиза» повесін қазақ поэзиясы тілімен аударарды. Осы еңбек жөнінде алаштанушы Тұрсын Жұртбай «...Ал бір бейбақта Н. Карамзиннің «Бедная Лиза» хикаясы шыққан кітап болыпты да, Қайым аға оны сұрап алып, қазақ тіліне 15 күнде өлеңмен аударып, атын «Сормандай Лиза» деп сәтті қойыпты. Сірә, хикаяның мазмұн-мәні айдау-қамаудағы аудармашының тірлік мәнімен үндес болғандықтан шығар!» [4] деп ақындық дарынын танытады.

Лермонтовтың «Вадим» хикаясын өлеңмен аударған Абай үлгісін, Пушкиннің «Дубровский» хикаясы мен «Боран» әңгімесін өлеңмен аударған Шәкәрім үлгісін жаңғыртты.

«Бір өзі тіпті институт емес, тұтас Академияның жұмысын жасаса да, дұрыс еленбейтін, ылғи да тасада жүретін, бірақ соған қарамастан жан-жағына ықпалы, қамқоры зор, әрбір қадамы тек жемістен тұратын сегіз қырлы бір сырлы тұлға болады. ...Осындай азаматтардың бірінші қатарында мен жарты ғұмырын түрмеде өткізе жаздаған, ешбір астанаға сыймай, тек туған Семей өңірінде қанат жайған Қайым Мұхамедхановты атар едім. Өйткені ол кісі тек қана тұлға емес, дәстүр сақтаушы, Абай, Алаш қайраткерлерінен тәрбие, дәріс алып, кеңес заманының түрме-лагерлерінен өтсе де, мойымай, отаршыл билікке бас иемей, еліміздің тәуелсіздігіне дейін жеткен қазақ зердеуі дәстүрінің нақ өзі» [5].

Ұлы өмірдің мен де ұлының бірімін,
Құр дандайсу, кеуде қағу маған жат.
Қарапайым баласымын қазақтың,
Кеше бәрін көрген ауыр азаптың,-

деп сан тарау қиындықтарды басынан кешсе де, өмірдің жарқын жақтарынан үміт күтіп, алға ұмтылған Қайым Мұхамедханұлының мұрасын жинап, зерделеу бүгінгі әдебиетші қауым – біздердің борышымыз.

Әдебиеттер:

1. Шәкәрім мен Қайым. Құраст: Қайым Мұхамедхановтың балалары. – Астана: Фолиант, 2009. – 336 б.
2. Мұхамедханов Қ. Драмалық шығармалары, өлеңдері (Көп томдық шығармалар жинағы). – Алматы: Ел-Шежіре, 2009. – Т.7. – 312 б.
3. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.1. – 352 б.
4. Жұртбай Т. Тамұқ бар болса, ол – осы (V-тарау) // Абай әлемі: Ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-энциклопедия / abaialemi.kz
5. Қодар Ә. Қазақ мәдениетінің қызғыш құсы // Азаттық радиосы / azattyq.mobi. – 2015, 5 желтоқсан.

МРНТИ: 16.31.41

Н.Ж. Жұмабай

Научный руководитель: **З.Ш. Колдасбаева**

Аркалыкский педагогический университет имени Ыбырая Алтынсарина

РК, г. Аркалык, asem_86C@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ АСПЕКТЫ КОММУНИКАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена исследованию трансформации языковых аспектов коммуникации под влиянием цифровых технологий. Целью работы является выявление и комплексный анализ ключевых лингвопрагматических изменений в структуре современной коммуникации на материале русского языка. В исследовании применяются методы дискурс-анализа, лингвопрагматического и социолингвистического анализа. Авторы рассматривают эволюцию вербальных и невербальных компонентов в цифровой среде, систематизируют типы коммуникативных барьеров и предлагают классификацию стратегий их преодоления. Особое внимание уделяется феномену гибридации коммуникативных практик в социальных сетях и мессенджерах. Результаты исследования демонстрируют формирование нового регистра цифрового общения, характеризующегося реализацией текста, экономией языковых средств и редукцией традиционных паралингвистических каналов. Делается вывод о необходимости интеграции цифровой и межкультурной компетенций для обеспечения эффективной коммуникации в современном поликультурном социуме.

Ключевые слова: языковая коммуникация, цифровая трансформация, лингвопрагматика, коммуникативные барьеры, цифровой дискурс, русский язык, гибридные коммуникативные практики.

Актуальность исследования определяется стремительной цифровизацией всех сфер общественной жизни, что детерминирует фундаментальные изменения в способах, каналах и семиотике человеческого взаимодействия. Коммуникация, будучи базовым социальным процессом, перестает быть исключительно вербально-невербальным актом, трансформируясь в сложный гибридный феномен, опосредованный технологическими платформами [1, 45]. В этом контексте лингвистические аспекты, в особенности в рамках такого богатого и вариативного языка, как русский, требуют переосмысления с позиций современных лингвопрагматических и когнитивных теорий. Научная новизна представленной работы заключается в комплексном подходе к анализу цифровой коммуникации, совмещающем рассмотрение микроуровня языковых трансформаций (средства экономии, эмодзи) с макроуровнем социокультурных и когнитивных последствий (формирование новых компетенций, барьеры понимания).

Цель исследования – проанализировать языковые аспекты коммуникации в современном обществе, выявив основные векторы их трансформации под влиянием технологических и социокультурных факторов.

1. Теоретические основания исследования: от классической модели к гибридной коммуникации.

Традиционная таксономия, разделяющая коммуникацию на вербальную, невербальную и письменную, в условиях цифровой среды демонстрирует свою ограниченность. Современная теория коммуникации оперирует понятием «мультимодального дискурса», в котором различные семиотические системы (текст, изображение, аудио, пространственная организация) сливаются в единое целое [2, 18]. Вербальный компонент, оставаясь ядром, утрачивает автономность, вступая в синергетические отношения с иконическими и аудиальными элементами. Невербальная коммуникация претерпевает процесс «виртуализации»: традиционные кинесические и проксемические средства трансформируются в стикеры, эмодзи, выбор аватаров и реакции типа «лайков», создавая новый, условный параязык цифрового взаимодействия.

2. Коммуникативные барьеры в поликодовой среде: классификация и стратегии нивелирования.

Цифровая поликультурная среда не нивелирует, а зачастую усугубляет традиционные языковые барьеры, добавляя к ним новые, технологически обусловленные. Можно выделить следующие типы:

1. «Собственно лингвистические барьеры» (фонетические, лексико-грамматические).

2. «Прагмалингвистические барьеры», связанные с различиями в использовании языковых формул в конкретных ситуациях (например, несоблюдение норм сетевого этикета).

3. «Социолингвистические барьеры», обусловленные различиями в культурных кодах и фоновых знаниях.

4. «Технико-семантические барьеры», вызванные сбоями в передаче/форматировании информации, ограничением длины сообщения, приводящим к смысловой редукации.

Эффективными стратегиями преодоления становятся не только традиционное языковое обучение, но и развитие «медиаграмотности», предполагающей умение «читать» поликодовые сообщения, и цифровой эмпатии – способности корректировать интерпретацию текста с учетом обедненного невербального контекста.

3. Русский язык в цифровом дискурсе: основные тенденции трансформации.

Анализ коммуникации в русскоязычном сегменте интернета (Рунете) позволяет выделить ключевые тенденции:

Гибридизация и креолизация: текст активно взаимодействует с визуальным рядом (мемы, скриншоты, гиф-анимация), формируя единое смысловое поле.

Экономия и компрессия: широкое использование акронимов («спс», «пжлст»), аббревиатур, пропуск знаков препинания.

Формирование новых речевых жанров: пост в социальной сети, сторис, общение в голосовых чатах мессенджеров с их специфической этикой и языковыми нормами.

Виртуализация невербальности: эмодзи и стикеры берут на функцию маркирования эмоционального состояния и интенции, часто следуя не строгим правилам, а индивидуальным и групповым конвенциям.

Эти процессы ведут не к деградации языка, а к его функциональной адаптации и усложнению, порождая ситуацию «диглоссии», когда пользователь свободно переключается между кодом официального общения и кодом цифрового дискурса.

Практическая часть:

Для глубокого понимания и подтверждения теоретических выводов, представленных в статье, была проведена эмпирическая часть исследования, направленная на анализ нынешнего состояния цифровой коммуникации на примере русскоязычного дискурса в социальных сетях и мессенджерах.

1. Методология исследования

В качестве исследовательских методов были использованы:

- **Контент-анализ** постов и комментариев в популярных социальных сетях (например, ВКонтакте и Instagram), а также в мессенджерах (WhatsApp, Telegram).
- **Опрос** среди пользователей, направленный на выявление их восприятия изменений в языковой коммуникации и оперирования новыми формами.
- **Исследование практик использования эмодзи** в текстах, направленных на уточнение значений и передаваемых эмоций.

2. Результаты анализа контента. Группировка текстовых сообщений:

- **Гибридные форматы:** Посты, содержащие текст, изображения (мемы) и видео, составляют около 70% обсуждений. Примером может служить публикация о трендах молодежной моды, где используются изображения и ссылки на видео.
- **Экономия языковых средств:** Около 60% сообщений содержат акронимы и аномалии, такие как «спс», «пжлст», что свидетельствует о стремлении пользователей к сокращению времени на ввод текста при использовании мессенджеров.
- **Эмодзи как часть текста:** Более 80% опрошенных отметили, что используют эмодзи в своих сообщениях для передачи эмоций. Например, во время обсуждений тем, связанных с отдыхом, используются стикеры и эмодзи, отражающие радость и веселье.

3. Опрос пользователей

Результаты опроса:

- Более 73% респондентов признали, что новые форматы общения (сторисы, посты с визуализацией) делают их коммуникацию более интересной и выразительной.
- 65% респондентов отметили, что испытывают трудности с пониманием сообщений из-за политики «сжатия» текста, что приводит к недопониманию.

4. Примеры стратегий преодоления коммуникативных барьеров

- **Медиаграмотность:** Пользователи сообщества начали активно делиться знаниями о правилах сетевого этикета, организуя семинары и вебинары по актуальным вопросам.
- **Создание словарей новых терминов:** Пользователи совместно составляют словари акронимов и неформальных выражений, что способствует лучшему пониманию.

Заключение практической части:

Данные исследования подтверждают, что трансформация языковых аспектов коммуникации в условиях цифровой эпохи происходит на всех уровнях, от микро (языковая экономия и использование новых форматов) до макро (изменения в культурных кодах). Полученные результаты подчеркивают важность развития новых стратегий и формирования комплексной компетенции, способствующей эффективному общению в цифровом пространстве.

Направления для дальнейших исследований

- Углубленный анализ конкретных жанров цифрового общения.
- Экспериментальные исследования когнитивных процессов восприятия и интерпретации гибридных сообщений.
- Сравнительный анализ языковой трансформации в различных культурных контекстах.

Таким образом, практическая часть исследования дополняет теоретические выводы, подтверждая наличие языковых изменений и необходимость их дальнейшего изучения.

Проведенный анализ позволяет констатировать, что языковые аспекты коммуникации в современном обществе находятся в состоянии активной динамики. Русский язык, как и другие национальные языки, оперативно реагирует на вызовы цифровой эпохи, генерируя новые гибридные форматы и средства выражения. Ключевым выводом является утверждение о смене парадигмы: от овладения языком как системой правил к формированию комплексной коммуникативной компетенции. Эта компетенция должна включать лингвистическую, социокультурную, дискурсивную и, что особенно важно, цифровую составляющие, позволяющие субъекту эффективно функционировать в сложном мультимодальном пространстве современной коммуникации. Перспективы дальнейших исследований видятся в

проведении корпусного анализа конкретных жанров цифрового общения и экспериментальных исследованиях когнитивных процессов декодирования гибридных сообщений.

Литература

1. Павлова Е.В. Современные технологии в коммуникации: антропоцентрический поворот / Е.В. Павлова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2021. – 210 с.
2. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2019. – 333 с.
3. Сидорова Т.А. Коммуникация и культура: теория и практика: монография / Т.А. Сидорова. – М.: Наука, 2020. – 178 с.
4. Иванов А.П. Язык как инструмент коммуникации в поликультурном мире / А.П. Иванов // Вопросы психолингвистики. – 2019. – № 3 (41). – С. 56–67.
5. Herring S.C. Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives / S.C. Herring. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2020. – 312 p.

FTAXP: 14.07.07

Н.С. Сатыбалды, А.Б. Уайсова

Ғылыми жетекшісі: **Ж.Ш. Есмаханова**

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
ҚР, Шымкент қ., jarkyn.74@mail.ru

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУГЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР ОҚУШЫЛАРМЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫН ӨТКІЗУ

Бұл мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға арналған дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастырудың теориялық және әдіснамалық негіздері қарастырылады. Онда бейімделу дене шынықтырудың қозғалыс белсенділігін дамытуға, психофизикалық мүгедектіктерді түзетуге және оқушылардың әлеуметтенуін дамытуға бағытталған педагогикалық процесс ретіндегі мәні зерттеледі.

Отандық және халықаралық тәжірибені талдау ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың дене шынықтыруына кешенді тәсілдің қажеттілігін негіздейді, бұл тек денсаулықты жақсартуды ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыруға оң мотивацияны дамытуды қамтамасыз етеді. Мақала материалдарын инклюзивті білім беру мекемелерінде жұмыс істейтін мұғалімдер сабақ әдістерін жетілдіру және тиімділігін арттыру үшін пайдалана алады.

Тірек сөздер: *дене шынықтыру, ерекше білім беру қажеттіліктері, бейімделу дене шынықтыру, инклюзивті білім беру, сабақ әдістері.*

Қазіргі заманғы білім беру инклюзивтілік қағидатына бағытталған, бұл барлық оқушыларға, соның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға (ЕББҚ) тең жағдайлар жасауды білдіреді. Дене шынықтыру бұл процесте ерекше рөл атқарады, себебі ол тек денсаулықты ғана емес, сонымен қатар әлеуметтенуді, эмоционалды тұрақтылықты және оң өзін-өзі бағалауды дамытады. Дегенмен, тәжірибе көрсеткендей, инклюзивті ортадағы дене шынықтыру сабақтары көбінесе бейімделген әдістердің жетіспеушілігі, білікті мамандардың жетіспеушілігі және жабдықтардың жеткіліксіздігі сияқты қиындықтарға тап болады. Сондықтан, мұндай сабақтардың ерекшеліктерін зерттеу қазіргі заманғы педагогика мен дене шынықтырудағы өзекті сала болып табылады.

Дегенмен, дәстүрлі дене шынықтыру әдістері физикалық, сенсорлық немесе когнитивті кедергілерге байланысты ЕББҚ бар оқушылар үшін жиі жарамсыз болып табылады.

Сондықтан мұғалімдер әр оқушының жеке ерекшеліктері мен қабілеттерін ескеретін мамандандырылған бейімделу әдістерін қолдануы керек.

Зерттеудің мақсаты: Инклюзивті білім беру аясында ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылармен дене шынықтыру сабақтарын тиімді жүргізуді қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар мен әдістемелік тәсілдерді анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

1. Бейімделгіш дене тәрбиесінің заманауи тәсілдері мен әдістерін талдау.
2. Инклюзивті ортада дене шынықтыру сабақтарының тиімділігінің критерийлерін анықтау.
3. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылардың жеке қабілеттерін ескере отырып, сабақтарды ұйымдастыру және өткізу бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылармен сабақ өткізу кезеңдері:

1. **Дайындық кезеңі** - денсаулықты бағалауды, топ құруды, нұсқауларды және созылу элементтерімен жылынуды қамтиды.
2. **Негізгі кезең** - бейімделген жаттығуларды орындау (тірек, жүру, тепе-теңдік, тыныс алу жаттығулары).
3. **Қорытынды кезең** - қалпына келтіру жаттығуларын, релаксацияны, тыныс алу жаттығуларын және оқушылардың кері байланысын қамтиды.

Әдістеме циклдік және өзгергіштікті қамтиды, бұл динамиканы бақылауға және оқушының оқу үлгерімін арттырған сайын жұмыс көлемін бейімдеуге мүмкіндік береді.

Бейімделу дене шынықтыруды жүргізу әдістемесі. Инклюзивті дене шынықтыру тақырыбындағы заманауи ғылыми еңбектерді талдау негізінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылармен дене шынықтыру сабақтарын өткізу туралы ғалымдардың пікірлерінің теориялық мазмұны төмендегідей айқындалды.

ЕББҚ бар оқушыларға дене шынықтыру сабақтарын өткізу құрылымдық, икемді және оқушыға бағытталған тәсілді қажет етеді. Әдістемелік негізге мыналар кіреді:

1. Бағдарламаларды жекешелендіру және бейімдеу. Ғалымдар ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеудегі негізгі қағидат - жеке тәсіл, яғни оқу бағдарламаларын, жаттығуларды және әдістерді әрбір оқушының физикалық және психикалық ерекшеліктеріне бейімдеу екенін атап өтеді. Бұл сабақтардың мотивациясы мен тиімділігін арттырады.

2. Оқуға құзыреттілікке негізделген тәсіл. Заманауи зерттеулер инклюзивті білім беру саласындағы мұғалімдердің құзыреттіліктерін дамытудың маңыздылығын көрсетеді, оған ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылардың сабаққа физикалық қабілеттері мен психологиялық дайындығының деңгейін бағалау мүмкіндігі кіреді. Р.Росида өз мақаласында мұғалімдерді даярлауда инклюзивті әдіснамаларға баса назар аударылмауы мұғалімдердің оқушылардың әртүрлі қажеттіліктеріне дайын емес екенін сезінуіне әкеледі. Теория мен практиканы қамтитын кешенді оқыту шешім ретінде анықталды. Тереңдетілген дайындығы мен тәжірибесі бар мұғалімдер оң көзқарастар мен дағдыларды көрсетті. Сонымен қатар, оқыту әдістеріне түзетулер енгізу және мектептің қолдауымен және мұғалімдер, қызметкерлер және ата-аналар арасындағы ынтымақтастықпен технологияны тиімді пайдалану табысқа жетудің кілті болды [3].

3. Қауіпсіз және қолдаушы орта құру. Ғалымдар ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар өздерін қоғамдастықтың бір бөлігі ретінде сезінетін эмоционалды жайлы орта жасау қажеттілігін атап көрсетеді. Бұл әлеуметтік бейімделуге және оң өзін-өзі бағалаудың дамуына ықпал етеді. И. Демченко өз мақаласында инклюзивті құндылықтарға, нейропсихологиялық түсінікке және практикалық модельдеуге негізделген мұғалімдерді кешенді дайындау табысты инклюзияға қол жеткізу үшін өте маңызды деген қорытындыға келді. Олар бұл трансформацияны тек педагогикалық қажеттілік ғана емес, сонымен қатар білім берудегі теңдік пен адами қадір-қасиетті алға жылжытатын әлеуметтік жауапкершілік ретінде қарастырады [2].

Э. Эльвира өз зерттеуінде тиімді инклюзивті оқу ортасын құру үшін сенімді саясат, мұғалімдерді оқыту, инфрақұрылымды жақсарту және бейімделгіш педагогикалық стратегиялар арасындағы синергия, сондай-ақ мүдделі тараптардың ынтымақтастығы қажет [4].

4. Пәнаралық тәсіл. Тиімді дене шынықтыру сабақтары мұғалімнің, психологтың, арнайы білім беру мұғалімінің және дәрігердің оңтайлы жаттығуларды таңдау, жарақат алу қаупін азайту және білім беру мақсаттарына жету үшін ынтымақтастығын талап етеді. М.А. Башир пікірінің негізгі бөлігі мұғалімдерді дайындау мен ойлау қабілетінің маңыздылығына бағытталған. Ол инклюзияға көптеген кедергілер мұғалімдердің дайындығының немесе хабардарлығының жетіспеушілігінен туындайды деп тұжырымдайды. Сондықтан ол кәсіби даму бағдарламалары мүгедек оқушылардың «қалай сезінетінін, ойлайтынын және өзін қалай ұстайтынын» түсінуге бағытталуы керек екенін, бұл мұғалімдерге оқытуды эмпатиямен және тиімділікпен бейімдеуге мүмкіндік беретінін атап көрсетеді [5].

5. Заманауи технологияларды пайдалану. Кейбір зерттеушілер мүгедек балалардың сабаққа қатысуын арттыратын сандық және интерактивті құралдарды (бейне нұсқаулықтар, қозғалыс сенсорлары, ойын элементтері) енгізуді ұсынады. Ана-Мария Сора инклюзивті дене шынықтыруды прогрессивті, қолжетімді және пайдалы білім беру моделі ретінде насихаттайды. Ол мұғалімдердің ашықтығын бағалайды, бірақ инклюзияны іс жүзінде сәтті ету үшін институционалдық қолдау, жақсы оқыту және жақсартылған ресурстар қажет деп табандылықпен айтады [1].

6. Әлеуметтік маңыздылық және интеграция. Дене шынықтыру тек физикалық дағдыларды дамыту ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік интеграция, коммуникацияны нығайту және командада толерантты көзқарасты дамыту құралы ретінде қарастырылады. О.Б.Ракаа зерттеулерінде инклюзияны дамыту үшін дене шынықтыру іс-шараларын бейімдеу, инклюзивті педагогикалық модельдерді енгізу және нақты оқыту ресурстарын пайдалану өте маңызды екенін көрсетеді. Бірлесіп оқыту және құрдастарға репетиторлық көмек көрсету сияқты тәсілдер оқушылардың қатысуын және әлеуметтенуін арттыруда ерекше тиімді болды [6].

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға арналған дене шынықтыру сабақтарының негізгі аспектілерінің бірі - *оқу процесін жекешелендіру қажеттілігі*. Әртүрлі мүгедектігі бар (тірек-қимыл аппараты, көру, есту, аутизм спектрінің бұзылуы және т.б.) балалардың физикалық даму деңгейлері әртүрлі, бұл дене белсенділігінің мазмұны мен қарқындылығын икемді бейімдеуді талап етеді. Дәстүрлі сабақтардан айырмашылығы, мұндағы баса назар стандартталған өнімділіктен оқушының жеке ілгерілеуіне ауысады.

Сабақтың әдістемелік ұйымдастырылуы қолжетімділік, біртіндеп алға жылжу және қауіпсіздік қағидаттарына негізделуі керек. Бұл жаттығулардың жеңілдетілуінде, орындау қарқынының баяулауында және көмекші жабдықтар мен көрнекі оқу құралдарын пайдалануда көрініс табады. Мысалы, түрлі-түсті белгілерді, жаттығу суреттері бар карталарды немесе дыбыстық сигналдарды пайдалану оқушылардың тапсырмаларды түсінуін және олардың іс-әрекетке қатысуын жақсартуға көмектеседі.

Сабақтың құрылымы ерекше маңызды. Дайындық бөлімі тек физикалық қыздыруға ғана емес, сонымен қатар оқушыларды ақыл-ой жағынан дайындауға да бағытталуы керек. Негізгі бөлім үйлесімділікті, күшті және төзімділікті дамытуға бағытталған бейімделген жаттығуларды, сондай-ақ әлеуметтенуді ілгерілететін ойын іс-шараларын қамтиды. Соңғы бөлім қалпына келуге және эмоционалды рефлексияға бағытталған, бұл әсіресе шаршауы немесе сенсорлық сезімталдығы жоғары балалар үшін маңызды.

Әдістеменің ажырамас элементі - *мамандандырылған оқыту әдістерін қолдану*. Оларға қимылдарды көрсету, кезең-кезеңімен нұсқаулық беру, тактильді қолдау және үнемі кері байланыс жатады. Дене шынықтыруды ынталандыруда оң нығайту және табысқа жету үшін жағдай жасау маңызды рөл атқарады.

Сонымен қатар, сабақтардың тиімділігі көбінесе пәнаралық ынтымақтастыққа байланысты. Дене шынықтыру мұғалімдері, психологтар, арнайы білім беру мұғалімдері және

медицина мамандары арасындағы ынтымақтастық әрбір баланың қажеттіліктерін дәлірек қарастыруға және білім беру процестерін бейімдеуге мүмкіндік береді.

Дене шынықтыру сабағында психологиялық және әлеуметтік аспектілер. Дене шынықтыру сабақтары тек физикалық ғана емес, сонымен қатар эмоционалдық және әлеуметтік дамуға да ықпал етеді. Топтық іс-шаралар арқылы оқушылар ынтымақтастықты, қарым-қатынасты және өзара құрметті үйренеді. Эмоционалдық пайдасына мазасыздықтың төмендеуі, көңіл-күйдің жақсаруы және өзіне деген сенімділіктің артуы жатады. Мұғалімдер модератор ретінде маңызды рөл атқарады, оқушылардың қабілеттеріне қарамастан өздерін қабылданып, бағаланатындай сезінетін ынталандырушы ортаны қамтамасыз етеді.

Бейімделген дене шынықтыру сабақтарының айқын маңыздылығына қарамастан, іс жүзінде бірқатар қиындықтар әлі де бар. Оларға инклюзивті білім беру бойынша мұғалімдерді даярлаудың жеткіліксіздігі, ресурстардың шектеулілігі және бірыңғай әдістемелік ұсыныстардың болмауы жатады. Бұл одан әрі зерттеулер жүргізу және мұғалімдерді даярлаудың кешенді бағдарламаларын әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға арналған дене шынықтыру тек денсаулықты жақсарту ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-интегративтік функцияны да атқаратынын ескеру маңызды. Бірлескен дене шынықтыру жаттығулары арқылы қарым-қатынас дағдылары, өзіне деген сенімділік және қоғамдастық сезімі дамиды.

Қорыта келгенде, ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға дене шынықтыру сабақтарын өткізу жекешелендіру, қолжетімділік және қауіпсіздік қағидаттарына, сондай-ақ мұғалім тарапынан жоғары кәсіби құзыреттілікке, эмпатияға және бейімделуге негізделген кешенді әдіснамалық тәсілді қажет етеді. Жеке және инклюзивті әдістерді және бейімделгіш дене шынықтыру белсенділігін енгізу тек дене дамуына ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік бейімделуге, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауына және өмір бойы жаттығуға тұрақты мотивацияның қалыптасуына ықпал етеді, бұл мұндай іс-шараларды инклюзивті білім берудің маңызды элементіне айналдырады және тиімді оқыту технологияларын одан әрі дамыту және мұғалімдердің кәсіби дайындығын жақсарту қажеттілігін анықтайды.

Әдебиеттер

1. Росида Р., Сетяван Х., Мардия С., Висатаоне В., Волор К., Сабария С. Инклюзивті мектептердегі ерекше қажеттіліктері бар оқушыларға арналған дене шынықтыру мұғалімдерінің адами ресурстарды басқаруы // *Retos*. – 2024. – № 61. <https://doi.org/10.47197/retos.v61.110181>.
2. Аутаева А.Н., Наметкулов М.Ж. Инклюзивті білім беруді орта мектепке интеграциялау жағдайындағы мектепті басқарудың ерекшеліктері // *Gumilyov Journal of Pedagogy*. – 2025. – № 4 (153). – ISSN 3080-1710; eISSN 3104-462X.
3. Elvira E., Setyawan H., Sulistiyo S., Sabariah S., Rufi'i R., Harmanto H., Safrudin S., Nurkadri N., Gontara S. Y., Arien W., Susanto S., Pavlovic R. Análisis político legal de la implementación de escuelas inclusivas en Educación Física (EF): desafíos de recursos humanos e infraestructura para alumnos con necesidades especiales // *Retos*. – 2024. – № 61. – С. 1371–1383. – DOI: 10.47197/retos.v61.110166. (Статья отозвана).
4. Башир М., Тайли Т. Инклюзивті дене шынықтыру: мүгедек студенттер мен спортшыларға арналған теориялық негіз // *International Journal of Social Science Research*. – 2025. – Т. 2, № 2. <https://doi.org/10.47197/retos.v61.110166>
5. Сора А., Русанеску А. Г. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылар туралы мұғалімдердің пікірлері // *Discobolul – Physical Education, Sport and Kinetotherapy Journal*. – 2020. – № 59 (4). <https://doi.org/10.35189/dpeskj.2020.59.4.9>.
6. Жұмажан Б., Жумадилова М. Б., Абдыкеримова Э. А. Инклюзивті білім берудегі жасанды интеллектің болашағы // *Yessenov Science Journal*. – 2024. – № 3. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/inklyuzivti-bilim-berudegi-zhasandy-intellektini-bolasha-y>

А.С. Бейсетай
Ғылыми жетекшісі: **Ж. Секей**
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., abeysetay@list.ru

ТЫНЫМБАЙ НҰРМАҒАМБЕТОВТІҢ «АНАСЫН САҒЫНҒАН БАЛА» ӘҢГІМЕСІН ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ

Мақалада Т.Нұрмағамбетовтің «Анасын сағынған бала» әңгімесін ұлттық құндылықтар негізінде оқытудың маңызы қарастырылады. Шығарма мазмұны арқылы оқушыларға анаға деген сүйіспеншілік, мейірім, сағыныш сезімдері және отбасылық тәрбие құндылықтары түсіндіріледі. Әдеби талдау барысында кейіпкердің ішкі жан дүниесі ашылып, ұлттық тәрбие мен адамгершілік ұстанымдар айқындалады. Сонымен қатар, оқыту әдістері мен тиімді тәсілдері ұсынылады, оқушылардың рухани дамуына ықпалы көрсетіледі.

Тірек сөздер: *Т. Нұрмағамбетов, ұлттық құндылықтар, сағыныш, ана бейнесі, оқыту әдістері.*

Орта буынға арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінің күнтізбелік-тақырыптық жоспарында 5-сыныпта Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Анасын сағынған бала» (2008) әңгімесі оқытылады. Бұл шығарма 5-сынып оқулығының «Отбасы құндылықтары» атты төртінші бөлімінде берілген [1].

Қазақ әдебиеті бағдарламасында басымдық берілген маңызды құндылықтардың бірі – отбасы құндылығы. Осы бөлімге аталған шығармамен бірге Нұрдәулет Ақыштың «Нағыз әже қайда?» әңгімесінің енгізілуі де осыны аңғартады. Екі туындыда да отбасы мүшелерінің, әсіресе ана мен әженің орны шынайы әрі әсерлі бейнеленген. Мұндай шығармалардың қатар ұсынылуы оқушылардың отбасылық құндылықтарды тереңірек түсінуіне, сондай-ақ екі шығармадағы әже бейнесін салыстыра талдауына мүмкіндік береді. Тіпті туындылар атауының өзінен-ақ ана мен әже сезіміне деген құрмет пен қастерлеу айқын сезіледі.

Қазақтың көрнекті жазушыларының бірі Тынымбай Нұрмағамбетов – шағын проза жанрының табиғатын барынша жетік білетін сөз зергерлерінің бірі. Ол өзінің әңгімелерінде таза, ойлы жандар арқылы қарапайым да еңбекқор ауыл адамдарының келбетін, оның ұлттық болмысы мен адами қасиеттеріндегі шынайы игіліктерді жазып келеді. Қаламгердің балаларға арналған әңгімелері де баршылық. «Бала кейіпкерлерім өзінің автономиялық дербестігін сақтай тұра, менің балалық шақ өмірбаянымның әсерінен жаралады» [2], – деп қырғыздың ұлы жазушысы Шыңғыс Айтматов айтқандай, Т. Нұрмағамбетов те біршама туындыларында өзінің бала кезіндегі көргенін, естігенін арқау еткен.

Жазушы Жүсіпбек Қорғасбектің «Тынымбай Нұрмағамбетов табиғатынан балалар жазушысы. О бастан балаларға арнап жаза бастаған. Негізінен шығармалары отбасылық дүниелерге келеді» [3] деген пікірі орынды айтылған. Расында да қаламгердің отбасылық құндылықтарды уағыздайтын әңгімелерінің бірі – «Анасын сағынған бала» әңгімесі еді. Осы әңгімесі алғаш 2008 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген болатын [4]. Бұл туындыда кішкентай Сержанның тағдыры арқылы автор ананың өмірдегі рөлін көрсете келе, отбасындағы әрбір жанның өзіндік орнын да айқындап береді.

Балалар жасына лайықты әрі мазмұны күрделі емес, қарапайым көркем шығармалар қатарындағы жазушының осы әңгімесін қазіргі таңда 5-сыныптың «Қазақ әдебиеті» оқулығындағы «Отбасы құндылықтары» деген төртінші бөлімінен оқи аламыз.

Жаңартылған білім мазмұнына сай шағын әңгімені оқытуда мұғалім алдымен берілген оқу мақсатына үлкен мән беретіні белгілі. Оқу мақсаттарына жетуде бір-бірімен байланысып жатқан жүйелі сабақ жоспарлары құрылады.

Осы мақалада Т. Нұрмағамбетовтің «Анасын сағынған бала» әңгімесін «Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау»; «Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу» деген оқу мақсаттарына сай талдайтын боламыз.

Алдымен шағын прозаның тақырыбы мен негізгі идеясын анықтауда қандай әдістерге жүгінуге болады?

Әңгіменің басты идеясы – ананы құрметтеу екені белгілі. Яғни, кішкентай Сержанның тағдыры арқылы автор ананың өмірдегі орнын, оқырманға осы дүниеге әкелген анамыздың қадірін білу керектігінен ой салады. Әңгіменің оқиға желісі қарапайым күнделікті өмірден алынған сюжет. Көпшілік жанұяда кездесіп жататын ата мен немересі арасындағы кәдімгі қарым-қатынастар. Дегенмен шығарманың басты идеясын үлкендер жағы басқаша, бүлдіршіндер басқаша ұғынатыны мәлім. Бәлкім, жазушы осы әңгімесі арқылы қоғамдағы әлеуметтік мәселелердің бірі – жұмыссыздықты сынады деуге де болады. Сонымен қатар ауылдағы жұмыс тапшылығынан ананың қалада жұмыс жасауына мәжбүр болуы, жас отбасылардың бұзылуына да септігін тигізетіні, баспана мәселесі, балабақшаға орналастыру қиындығынан балаларын ауылдағы әке-шешесіне қалдыру сияқты мәселелер қамтылып тұр дегенді үлкендер жағы айта алады. Ал мұғалім кішкентай баланың сағынышының себебін осылай түсіндіруге немесе балалардың осылай түсінуіне әкелетін түрлі әдістерді қолдануға бола ма?

Әрине, бұл әңгіменің тақырыбы мен идеясын анықтауда бәрімізге белгілі 5-сыныпта оқитын 10-11 жасар балалардың жас ерекшеліктеріне сай ұғындырған дұрысырақ. Әңгіменің мәтінімен толық таныс оқушыларға қарапайым сұрақтар арқылы еркін ой бөлісуге болады. Мәселен, «Бала кейіпкердің жасы нешеде?», «Ол қандай ойыншықпен ойнап отыр екен?» деген сияқты жеңіл сұрақтар қою арқылы оқушылармен диалогтық әңгіме құрамыз. Қазақ балаларының ертеректегі ұлттық ойындарының қандай болғанын да сұрауға болады. Білгенінше атап өтуі мүмкін. Осы тұста ата-әжелерінің немерелеріне ханталапай ойнататынын еске салып, «Ханталапай» әдісін қолдануға болады. Қанша топ болса, сонша ойнатылады. Әр топ интерактивті тақтадағы сұрақтардың саны жазылған бояуы бар асықтарға таласып таңдайды. Үш топ та алған асықтарының санын айтып, сол бойынша берілген сұрақтардың толық жауабын іздейді. Ол сұрақтар төмендегідей болуы мүмкін:

1. Әңгіменің «Анасын сағынған бала» деп аталуынан нені ұғынуға болады?
2. Баланың анасын сағынғаны әңгіменің қай тұсында көп байқалады?
3. Сержанның отбасында қанша адам бар және ол кімдердің қолында тәрбиеленіп жатыр?

Осы сұрақтарға жауап беруде оқушылар өз тобымен ақылдасып алады. Мұғалім олардың жауаптарына үлкен мән береді. Өйткені оқушылардың шығарма идеясын толық түсінгендігін жауаптарынан аңғара алады.

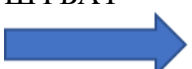
Сонымен қатар «Ұлттық сусындар» әдісін де пайдалануға болады. Үш топқа үш сусынның атауымен тапсырмалар ұсынылады. Мұны топ ішіндегі жұптық жұмыс арқылы да қолдануға болады. Тапсырмалар былай беріледі:

1-жұп: Есмағамбет пен Сержанның танысу сәтіндегі диалогты мәтіннен тауып, оны айтқызу арқылы қымызды толтырады.

2-жұп: Есмағамбеттің Сержанға уәде беретін сәтіндегі диалогты мәтіннен тауып, оны айтқызу арқылы шұбатты толтырады.

3-жұп: Сержанның Есмағамбетпен әңгімесіндегі бақытты сәтін мәтіннен тауып, оны айтқызу арқылы айранды толтырады (Кесте 1).

Кесте 1 – «Ұлттық сусындар» әдісімен берілген тапсырмалар

Сусын түрі	Атауы
ҚЫМЫЗ 	– Әй, балақай, сенің атың кім? – дегенде, бар ынтасымен бала Есмағамбетке бұрылды. Бірақ ойыншық шелекке күрекпен құм салу ісін доғарған жоқ. – Атың кім дедім ғой? – деп қайта сұрағанда барып бала ұяң күлімсіреп – Сержан, – деді ақырын ғана. – Кімнің баласысың? – Күміскүлдің. – Күміскүл кімнің қызы? – Балмағамбеттің...
ШҰБАТ 	Бала енді арман-мақсатына жеткендей елеуреп тұрып: – Сосын екеуміз базарға барамыз ғой, – деді тағы да. – Базарға неге барамыз? – Онда мамам бар емес пе? – Иә, мамаңға барады екенбіз ғой.
АЙРАН 	Есмағамбет дәл үстінен шыққан кезде бала орнынан атып тұрып, арсаландап келіп, құшақтай алды. – Сен ерте тұрады екенсің ғой. – Ерте тұрам-м... шалдар құс-ап... – деді бала арсаландай күліп тұрып. – Әлгінде «мома» дегенің не сөз, «мама» демейсің бе? – деп еді, бала оған да тосылған жоқ. – Менің солай айтқым келеді... Ол менің мо-омам ғой... Осылай деп тұрып та бала мұның денесіне бетін басып, құшақтап, еркелеуін доғарған жоқ.

Осы ұлттық сусынның бірі – қымыз бөлігінде жоғарыдағы кестеде берілген мәтінді алатыны белгілі. Осыны топ ішіндегі екі оқушы оқып береді. Осылайша, мұғалім оқушыларға әңгімедегі үзінділерді оқыту арқылы оқылым дағдысын да дамытады. Ең бастысы – оқушылар берілген тапсырманы орындап, мәтінмен жұмыс жасайды. Бірақ мұнымен шектелмеу қажет. Автор осы үзіндісі арқылы қандай ұлттық құндылықтарымызбен бөліскісі келеді? Ол, әрине, отбасылық құндылық. Қазақ салтында қалыптасқан ғұрыптың бірі – «Кімнің баласысың?» деп сұраса, әкесінің атын атайтыны белгілі. Сержанның әкесінің есімін атамауында да өзіндік себебі бар. Оны оқушылар да біледі. Дегенмен, отбасындағы әке мен ананың, нағашы әжесі мен нағашы атасының (Балмағамбет атасының) орнын мұғалім қарапайым тілмен әңгімелеп өтсе, балалардың есінде осындай ұлттық танымның өзіндік бір ерекшеліктері қалыптаса түсер еді.

Сабактың тағы бір мақсатына жетуде, яғни «көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу» мәселесіне келсек, мұнда да тікелей мәтінмен жұмыс жасалады. Кейіпкерлердің іс-әрекеті суреттелетін үзінділерден олардың бейнесін ашуға бағытталған тапсырмаларды құрастыру қажет. Алдымен «Бұл кім?» әдісімен талдауға алынатын кейіпкерлерді жинақтан алуға болады. Мұғалім әңгімедегі бір кейіпкердің бет әлпетін, сыртқы пішінін, киімін, сөйлеу мәнерін т.б. ауызша сипаттайды, бірақ оның есімін атауға болмайды. Бұл сипаттауда көбіне кейіпкерді мақтаған дұрыс. «Бұл кім? Сіздер таптыңыздар ма?» деп сұрай келе, олардың жауаптарын тыңдайды. Оқушылар таба алмаса, сипаттауды әрі қарай жалғастыра береді.

Мысалы:

– «Жүзі алабұртулы. Өткір көздеріне ыза мен мұң ұялағандай. Бірақ, жанарын аудармай, ... тесірейе қалған». Ол кім? (Сержан).

– «Өзі мұртты, жылы жүзді, кеңпейілді жан». Ол кім? (Есмағамбет).

– Оның «бет әлпеті өте сүйкімді еді. Оның үстіне мұның сұрақтарына жауап беруі де сүйсіндірді. Тілі тәтті екен». Ол кім? (Сержан).

Бұл ойсергек оқушылардың келесі тапсырманы орындауға деген құлшынысын арттыруға бағытталған.

Осыдан кейін әр топқа үш бағанадан тұратын кестені толтыруға тапсырма беріледі. Бірінші бағанда «Бұл кім?» әдісі арқылы таңдалып алынатын кейіпкерлердің есімі жазылып тұрады. Ал екі бағананы өздері толтырады. Үлгі ретінде төмендегі толтырылған кестені ұсынамыз (Кесте 2).

Кесте 2 – «Бұл кім?» әдісімен берілген тапсырмалар

Кейіпкер	Кейіпкердің іс-әрекеті суреттелген үзінді	Кейіпкер іс-әрекетіне сипаттама жасау
Сержан	«Сержанның жаңадан өсіп келе жатқан майда паштары алақанына жұп-жұмсақ тиді. Бала да енді өзін еркін сезініп, еркелегендей болып, бұған денесін тиістіре беріп: – Басымнан иіскеші? – деді».	Төрт жастағы баланың жатырқамай, бауырмашылдығын танытып тұр.
	«– Сен бұл жолы мені Алматыға алып кетпей-ақ қой, – деді бала. Мұндайда құшақтай кетіп немесе қолынан ұстай қоятын әдетін де жасамай, томсырайып тұрып».	Баланың сезімталдығы мен ақылдылығы аңғарылады.
	«– Оның балмұздақ сатып беретін аталары да жоқ. Тіпті, мен оған Алматыдан келген атам сатып әперді деп, қазір-ақ біреуін берсем де болады».	Жомарттығы мен мейірімділігі байқалады
Есмағамбет	«Баланың көңіл-күйіне орай, Есмағамбет те көңілді еді. Бір жағынан, сәбиді осынша қуандырғанына іштей риза».	Өте мейірімді ата екені байқалады.
	«– Неге? А-аа? – деп қолын жуып жатқан Есмағамбет балаға берген уәдесі енді есіне түскендей сасқалақтап қалған. – Кейін барасың ба? Тағы келгеніңде-е... Бала жауап берген жоқ. Ол тіпті мұның жүзіне де тура қарамай, көздерін әлдеқайда алып қашып тұрды».	Сезімтал, жауапкершілігі мол жан екені білінеді.

Осы үлгімен әңгіме кейіпкерлерінің образын ашуға болады. Әдіскер ғалым Б. Сманов та: «Көркем шығармада жазушы идеясы әдеби бейнелер жүйесі арқылы іске асады дейтін болсақ, оны оқушыға жеткізудің тиімді жолын таңдау, оқулық ізімен жалпылай баяндаудан аулақтану, көркем кейіпкер мінезінің өсу динамикасын жан-жақты ашып көрсетуде мәтіннің өзіне сүйене, қажет жерінде үзінділермен дәлелдеп, нақтылап жеткізуді мұғалім дағдылы машығына айналдырғаны абзал. Бұл – әдеби шығарманы оқып үйренудің ең пайдалы, өте ұтымды жолының бірі» [5], – деп образды ашуда мәтінмен жұмыс жүргізудің тиімділігі ерекше екенін айтып өтеді.

Әңгімедегі анасын сағынған төрт жасар баланың «– Сен бұл жолы мені Алматыға алып кетпей-ақ қой» деп жауап беруі кейбір оқырманға сенімсіз болуы да мүмкін. Алайда Сержанның бейнесі шынайы. Өйткені ол анасына деген сағынышы арқылы отбасылық құндылықты ерте сезінген бала әрі ата-әжесінің қолында тәрбиеленіп жатыр. Психологтардың айтуы бойынша, ата-әженің тәрбиесін көрген бала ақылды болып өседі. Өзге ұлттан ерекшелігіміз де осы, яғни қазақ баласының өз әке-шешесімен қоса, ата-әжесінің тәрбиесімен өсуі. Сөйтіп, тілі шыққаннан бастап дүниетанымы кеңейіп, кімнің кім екенін ажырата алатындай психологтың өзі болып шығады. Міне, осындай жазылмаған дала заңындағы тәрбиенің басы ата-әжесінің өнегесінен басталатынын ескерген жазушы бала психологиясына

сай суреттеп берген. «Ата – бәйтерек, бала – жапырақ» дегендей, ата-әже тәлімі – нағыз халықтық педагогика екенін біз де мойындауымыз керек.

Жалпы, отбасылық құндылықтар уағыздалған Т. Нұрмағамбетовтің «Анасын сағынған бала» әңгімесін 5-сынып оқушыларымен осылайша талдап, тиімді әдістермен тапсырмалар орындататын болсақ, алдағы уақытта көркем шығармаларды тез түсініп, сабақты сапалы ұйымдастыру оңайға соғады. Сонымен қатар шағын прозалардағы ұлттық құндылықтарды саралауда оқушылардың жас ерекшелігі ескеріліп, белсенді жаңа әдістер қолданылып отырса, оқу мақсаттарына толық жетуге мүмкіндік туады.

Түйіндей келе, 5-сыныптың қазақ әдебиеті оқулығындағы Т. Нұрмағамбетовтің «Анасын сағынған бала» әңгімесі әдістемелік тұрғыдан талдауға алынып, шығарманы ұлттық құндылықтар негізінде оқыту мәселесі қарастырылады. Отбасы құндылықтары айқын ашылған. Бөлінген топ аттары да шығарма ішіндегі ұлттық атауларға негізделген. Жас ерекшелігіне сай сабақты қызықты өткізуде алдымен ойындар ойнату арқылы тапсырмалар берілгенде де әжелер қолданатын бұйымдармен сабақтастырылған.

Сабақ кезеңіндегі мағынаны тану фразасы бойынша көркем шығармадағы кейіпкерлер іс-әрекеті арқылы образын ашу мен оларды өмірмен салыстыра бағалауға қатысты тапсырмалар да ұлттық танымға жақын ұғымдармен байланыстырылған.

Мәтінмен жұмыс, кейіпкерлер бейнесін ашуға тиімді әрі тың әдістер қарастырылады. «Қапсырма әдісі» арқылы әженің бейнесін толық ашуға болатындығы дәлелденген. Қамзол, шапан, кеудеше, кимешек, әшекейлер тәрізді әжелер киетін ұлттық киімдерді таңдау арқылы мәтінмен жұмыс жасатып қана қоймай, жазушының кейіпкерлері іздеген нағыз әженің бейнесін табуға оқушыларға көмектесе алатындығы зерделенген. Автордың пікіріне маңыз беріп, оқушылардың өзіндік сыни пікір айтуына мүмкіндік жасалатын тәсілдер де ұтымды алынады. Наурыз көже, жеті шелпек тәрізді ұлттық тағамдармен байланыстыра алынған әдістер де сабақтың мақсатына жетуіне үлкен ықпал жасайды. Ең бастысы, алынған әдістер тек ұлттық құндылықтарға негізделуімен ғана емес, ұлттық тәрбиеге де өз үлесін қосатындығын танытты.

Әдебиеттер

1. Керімбекова Б., Қуанышбаева Ә. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. - Алматы: Мектеп, 2017. – 120 б.
2. Сөзстан / құрастырған Ергөбеков Қ. - Алматы: Жалын, 1983. – 397 б.
3. Қорғасбек Ж. Балалар әдебиетінің кейіпкері мен идеясы // Егемен Қазақстан. – 2018, қаңтар 19.
4. Нұрмағамбетов Т. Анасын сағынған бала // Қазақ әдебиеті. 2008, 6 маусым, - Б. 8-9.
5. Сманов Б.Ө. Мектепте көркем шығарманы талдаудың ғылыми әдістемелік негіздері: пед. ғыл. док. дис. Алматы, 2010. - 263 б.

ҒТАХР: 16.01.11

А.Б. Қырықбаев

Абай атындағы қазақ ұлттық педогогикалық университеті
ҚР, Алматы қ., almas-kyryrkbaev@mail.ru

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ – ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЦИФРЛЫҚ КІЛТІ

Мақалада ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінің цифрлық трансформациясы жағдайында латын графикасының рөлі қарастырылады. Жаһандану, ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект және халықаралық ғылыми коммуникация кеңістігінде латын әліпбиінің стратегиялық маңызы талданады. Қазақ тілін цифрлық ортаға бейімдеу, мектеп пен жоғары оқу орындарындағы енгізу тәжірибесі және инновациялық мүмкіндіктер сарапталады. Латын графикасы ұлттық

дәстүрді сақтай отырып, білім берудің жаңа сапалық деңгейіне шығуға мүмкіндік беретін құрал ретінде бағаланады.

Тірек сөздер: латын графикасы, білім беру, цифрландыру, жасанды интеллект, халықаралық интеграция, қазақ тілі, инновация.

XXI ғасыр – цифрландыру мен жаһанданудың жаңа кезеңіне аяқ басқан уақыт. Білім беру жүйесі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, жасанды интеллект жүйелерінің кеңеюі, халықаралық академиялық мобильділіктің артуы жағдайында түбегейлі трансформациялануда. Осы үдерісте тілдік жүйе мен жазу графикасының маңызы ерекше. Себебі графика – тек таңбалар жиынтығы емес, ол білімді сақтау, тарату және өндіру құралы болып табылады.

Қазіргі таңда әлемдік ғылыми ақпарат кеңістігінің басым бөлігі латын графикасына негізделген. Халықаралық дерекқорлар, цифрлық кітапханалар, бағдарламалау тілдері мен интернет ресурстар латын таңбаларын қолданады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің латын графикасына көшуі – ұлттық білім беру жүйесін жаһандық цифрлық кеңістікке ықпалдастырудың стратегиялық қадамы болып саналады.

Тарихи тұрғыдан алғанда, қазақ жазуының латын графикасымен тәжірибесі XX ғасырдың 20-30 жылдарында жүзеге асқаны белгілі. Бұл кезеңнің тәжірибесі қазіргі реформаның ғылыми-тарихи негіздерін түсінуге мүмкіндік береді. Демек, қазіргі көшу үдерісі дәстүр сабақтастығы негізінде жүзеге асуда. Бірақ, латын графикасына көшу – тек таңба ауыстыру емес, ол тілдік жүйенің құрылымдық және коммуникативтік табиғатын қайта қарауды талап ететін кешенді үдеріс. Бұл мәселені тілдік қатынас теориясы тұрғысынан қарастыру маңызды.

Қазіргі жаһандану дәуірінде білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерді бастан өткеруде. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, цифрлық ресурстардың кеңінен қолданылуы және халықаралық ғылыми-танымдық кеңістіктің интеграциялануы білім мазмұны мен форматына жаңа талаптар қояды. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мен жазу жүйесінің рөлі ерекше маңызға ие. Әсіресе, латын графикасына көшу мәселесі – тек әліпби ауыстыру емес, ол – ұлттық білім беру жүйесін цифрландыру мен жаһандық кеңістікке бейімдеудің маңызды тетігі.

Латын графикасы – әлемдік ғылым мен технологияның, интернет пен цифрлық платформалардың негізгі коммуникациялық құралы. Бүгінде ақпараттың басым бөлігі латын қарпінде ұсынылады, ал бағдарламалау тілдері, деректер базасы, халықаралық ғылыми жарияланымдар осы графикаға негізделген. Сондықтан латын әліпбиін меңгеру білім алушылардың цифрлық сауаттылығын арттырып қана қоймай, олардың әлемдік білім қорына еркін қол жеткізуіне мүмкіндік береді.

XXI ғасырдағы білім беру жүйесі оқушының тек білім алуына емес, оның функционалдық сауаттылығын, сыни ойлауын, цифрлық құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған. Осы міндеттерді жүзеге асыруда латын графикасы маңызды құрал ретінде көрінеді. Ол ақпаратты қабылдау, өңдеу және тарату үдерістерін жеңілдетіп, білім алушылардың заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіреді.

Сонымен қатар, латын графикасына көшу – ұлттық тілдің дамуына жаңа серпін беретін, оның халықаралық деңгейде танылуына жол ашатын стратегиялық қадам. Бұл үдеріс білім беру мазмұнын жаңғыртуға, оқу-әдістемелік базаны жетілдіруге және педагог кадрлардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға ықпал етеді.

Осы айтылғандарды негіздей келе, қазіргі таңда білім беру жүйесі тек ұлттық шеңберде ғана емес, жаһандық білім кеңістігінің бір бөлігі ретінде қарастырылуда. Бұл үрдіс білім алушылардан көптілділікпен қатар, цифрлық ортада еркін әрекет ету қабілетін талап етеді. Осы орайда латын графикасы білім мазмұнын жаңартудың және оны халықаралық стандарттарға сәйкестендірудің тиімді құралы ретінде көрініс табады. Себебі латын қарпі арқылы ұсынылған ақпаратты қабылдау, өңдеу және тарату үдерістері анағұрлым жеңіл әрі жылдам жүзеге асады.

Білім беру саласындағы цифрландыру үдерісі электронды оқулықтар, онлайн платформалар, қашықтан оқыту жүйелері арқылы қарқынды дамып келеді. Мұндай цифрлық ресурстардың басым бөлігі латын графикасына негізделгендіктен, бұл әліпбиді меңгеру білім алушылардың ақпараттық кеңістіктегі мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді. Сонымен қатар, латын қарпі халықаралық ғылыми айналымға енуге, шетелдік дереккөздерді еркін пайдалануға және академиялық мобильділікті арттыруға жол ашады.

Латын графикасының тағы бір артықшылығы – оның техникалық үйлесімділігі. Компьютерлік бағдарламалар, мобильді қосымшалар мен түрлі цифрлық құралдар көбінесе латын қарпіне бейімделген. Бұл білім беру үдерісінде қолданылатын технологиялардың тиімділігін арттырып, оқыту сапасын жақсартуға ықпал етеді. Нәтижесінде білім алушылар жаңа ақпараттық ортаға тез бейімделіп, заманауи талаптарға сай бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптасады.

Сондай-ақ, латын графикасы ұлттық тілдің жаңғыруына, оның заманауи сипат алуына мүмкіндік береді. Жаңа әліпби негізінде жасалған оқу материалдары мен ғылыми еңбектер тілдің икемділігін арттырып, оның қолданылу аясын кеңейтеді. Бұл өз кезегінде білім беру жүйесінің сапасын арттырып қана қоймай, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, оларды жаңа форматта дамытуға жол ашады.

Латын графикасы ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінің цифрлық трансформациясымен тікелей байланысты стратегиялық факторлардың бірі болып табылады. Қазіргі білім кеңістігі ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен тығыз ықпалдасып, оқыту үдерісінің мазмұны мен әдістерін жаңғыртуды талап етуде. Осы тұрғыдан алғанда, латын әліпбиіне көшу – білім беру жүйесін цифрлық ортаға бейімдеудің маңызды алғышарты.

Біріншіден, латын графикасы білім беру мазмұнын цифрландыру үдерісін жеңілдетеді. Бүгінгі таңда электронды оқулықтар, онлайн курстар, білім беру платформалары (Moodle, Coursera, Google Classroom және т.б.) негізінен латын қарпімен жұмыс істейді. Бұл жағдай білім алушылардың ақпаратты тез меңгеруіне, түрлі халықаралық білім ресурстарын еркін пайдалануына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, латын графикасы мәтіндік деректерді өңдеу, іздеу және сақтау үдерістерін оңтайландырып, білім беру жүйесінің тиімділігін арттырады.

Екіншіден, латын графикасы – білім алушылардың цифрлық сауаттылығын қалыптастырудың маңызды құралы. Қазіргі оқушы тек ақпаратты қабылдаушы ғана емес, сонымен қатар оны өңдеуші, талдаушы және таратушы тұлға болуы тиіс. Бұл ретте бағдарламалау тілдері (Python, Java, C++), веб-технологиялар, деректер базасы жүйелері түгелге жуық латын қарпіне негізделген. Демек, латын әліпбиін меңгеру білім алушылардың ІТ саласындағы құзыреттілігін арттырып, олардың заманауи мамандықтарды игеруіне жол ашады.

Үшіншіден, латын графикасы халықаралық ғылыми-білім беру кеңістігіне интеграцияланудың тиімді құралы болып табылады. Әлемдік ғылыми мақалалар, зерттеу еңбектері мен академиялық басылымдардың басым бөлігі латын графикасында жарияланады. Бұл өз кезегінде білім алушылар мен зерттеушілерге әлемдік ғылым жетістіктерімен тікелей танысуға, шетелдік әріптестермен байланыс орнатуға және халықаралық жобаларға қатысуға мүмкіндік береді. Осылайша, латын әліпбиі академиялық мобильділікті арттырудың маңызды факторы ретінде көрінеді.

Төртіншіден, латын графикасына көшу білім беру жүйесіндегі педагогикалық әдіс-тәсілдердің жаңаруына ықпал етеді. Жаңа әліпбиді меңгеру барысында инновациялық оқыту технологиялары, интерактивті әдістер, цифрлық құралдар кеңінен қолданылады. Бұл оқыту үдерісін қызықты әрі тиімді етіп, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі де жаңа талаптарға сай дамиды.

Бесіншіден, латын графикасы ұлттық тілдің цифрлық кеңістікте дамуына мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта әлеуметтік желілер, мессенджерлер, веб-сайттар мен түрлі онлайн сервистер латын қарпін кеңінен қолданады. Осыған байланысты қазақ тілінің латын графикасына көшуі оның интернеттегі үлесін арттырып, тілдің заманауи коммуникация

құралдарында кеңінен қолданылуына жол ашады. Бұл – ұлттық тілдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды қадамы.

Сонымен қатар, латын графикасын енгізу үдерісі белгілі бір дайындық пен ғылыми-әдістемелік негіздеуді талап етеді. Әліпбиді жетілдіру, орфографиялық нормаларды қалыптастыру, оқу-әдістемелік кешендерді жаңарту, педагог кадрларды даярлау сияқты мәселелер жүйелі түрде шешілуі тиіс. Бұл бағытта ғылыми зерттеулер жүргізу, халықаралық тәжірибені зерделеу және оны ұлттық ерекшеліктермен ұштастыру маңызды.

Латын графикасы ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінің цифрлық трансформациясымен тығыз байланысты құбылыс ретінде отандық және шетелдік ғалымдар еңбектерінде жан-жақты қарастырылып келеді. Әсіресе қазақ тіл білімінде тілдік қатынас, әдістеме және жазу реформасы мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектері бұл бағыттағы ғылыми негізді айқындауға мүмкіндік береді.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Ф.Ш. Оразбаева тілдік қатынас теориясын дамыта отырып, тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметін білім беру жүйесімен байланыстыра қарастырады. Ғалымның пікірінше, тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол – таным мен білімді игерудің негізгі тетігі [1]. Осы тұрғыдан алғанда, латын графикасына көшу білім алушылардың тілдік және коммуникативтік құзыреттілігін жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді. Цифрлық ортада тілдік қатынастың тиімді жүзеге асуы үшін жазу жүйесінің халықаралық стандарттарға сәйкестігі маңызды екені анық.

Сонымен қатар, Ф.Ш. Оразбаева еңбектерінде тіл үйретудің заманауи әдістері мен технологиялары қарастырылып, оқыту үдерісін жаңғырту қажеттілігі атап өтіледі [2]. Бұл еңбектерде көрсетілгендей, жаңа әліпби негізінде оқыту әдістерін жетілдіру – білім беру сапасын арттырудың маңызды шарты. Латын графикасы арқылы ұсынылған оқу материалдары білім алушылардың қабылдауына жеңіл, әрі халықаралық білім ресурстарымен үйлесімді келеді.

Академик Ә. Қайдар мен ғалым Ө. Айтбайұлы еңбектерінде қазақ жазуының тарихы мен әліпби реформасының ғылыми негіздері кеңінен қарастырылған. Ә. Қайдар латын графикасына көшу ұлттық тілдің дамуына серпін беретінін атап көрсетеді [3]. Ал Ө. Айтбайұлы терминология мен тіл мәдениеті мәселелерін зерттей отырып, жаңа әліпбидің ғылыми жүйелілігіне ерекше мән береді [4]. Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде де жазу жүйесінің цифрлық ортадағы рөлі ерекше атап өтіледі. Мысалы, Д. Кристал (*David Crystal*) өз зерттеулерінде ғаламтор тілі мен жазу мәдениетінің өзгеруін талдай отырып, латын графикасының жаһандық коммуникациядағы басымдығын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, интернет кеңістігінде латын қарпінің кең таралуы оны әмбебап коммуникациялық құралға айналдырып отыр.

Сонымен бірге, білім беруді цифрландыру мәселелерін қарастырған М. Кастельс (*Manuel Castells*) ақпараттық қоғам теориясында білім мен технологияның өзара байланысын негіздейді [5]. Оның тұжырымдарына сүйенсек, цифрлық ортада тиімді әрекет ету үшін білім беру жүйесі жаһандық стандарттарға бейімделуі тиіс, ал бұл үдерісте жазу жүйесінің рөлі ерекше.

Осы ғылыми еңбектерді саралай отырып, латын графикасы білім беру жүйесінің цифрлық дамуының маңызды құрамдас бөлігі екені айқындалады. Ол тілдік қатынасты жетілдірумен қатар, білім алушылардың цифрлық сауаттылығын арттыруға, халықаралық білім кеңістігіне кірігуіне және заманауи технологияларды тиімді меңгеруіне мүмкіндік береді. Демек, латын әліпбиіне көшу – ғылыми тұрғыдан негізделген, уақыт талабынан туындаған қажеттілік.

Ф.Ш. Оразбаева тілдік қатынас ұғымын адамдар арасындағы ақпарат алмасудың жүйелі, әлеуметтік және мәдени негізделген құбылысы ретінде сипаттайды. Ғалымның пікірінше, тіл – тек құрылымдық бірлік емес, ол – қатысымдық құрал. Сондықтан жазу реформасы да коммуникативтік тиімділік принципіне негізделуі тиіс.

Оразбаеваның «Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі» еңбегінде тіл үйрету үдерісінде таңба, мағына және қатысым бірлігінің тұтастығы сақталуы қажет екені

көрсетіледі. Бұл тұрғыдан алғанда, латын графикасы тілдің дыбыстық табиғатын нақты беріп, жазу мен айтылым арасындағы сәйкестікті қамтамасыз етуі тиіс.

Осылайша, латын графикасы – тек жазу жүйесінің өзгерісі емес, ол білім беру жүйесінің сапалық жаңа деңгейге көтерілуінің негізі. Оның цифрлық ортадағы мүмкіндіктері білім алушылардың жан-жақты дамуына, халықаралық білім кеңістігіне еркін енуіне және заманауи талаптарға сай тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Қорытындылай келе, латын графикасы – ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінің цифрлық жаңғыруының маңызды құрамдас бөлігі екені анық. Ол тек әліпби ауыстыру үдерісі ғана емес, сонымен қатар ұлттық білім беру мазмұнын жаңарту, оны халықаралық деңгейге көтеру және цифрлық ортаға бейімдеу жолындағы стратегиялық қадам болып табылады. Жоғарыда қарастырылған ғылыми еңбектер мен тұжырымдар латын графикасының тілдік, танымдық және технологиялық тұрғыдан тиімділігін дәлелдейді.

Латын қарпіне көшу білім алушылардың цифрлық сауаттылығын арттырып, олардың әлемдік ақпараттық кеңістікке еркін енуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл үдеріс білім беру жүйесінде инновациялық технологияларды кеңінен қолдануға, оқыту әдістерін жетілдіруге және педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға ықпал етеді. Нәтижесінде, білім алушылар заманауи талаптарға сай, бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптасады.

Сондай-ақ, латын графикасы ұлттық тілдің дамуына жаңа серпін беріп, оның халықаралық деңгейде танылуына жол ашады. Бұл – жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, оларды жаңа форматта дамытуға мүмкіндік беретін маңызды бағыт.

Осылайша, латын графикасына көшу – уақыт талабы мен ғылыми негізге сүйенген, білім беру жүйесінің сапасын арттыруға бағытталған кешенді үдеріс.

Әдебиеттер

1. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. – 208 б.
2. Оразбаева Ф.Ш. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Print-S, 2016. – 352 б.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
4. Айтбайұлы Ө. Тіл мәдениеті және терминология. – Алматы: Елтаным, 2007. – 256 б.
5. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 272 p.
6. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2010. – 597 p.

ГТАХР: 17.01.07

А.К. Даулеткалиева

Ғылыми жетекшісі: **К.С. Курмамбаева**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., dauletkalieva.0806@gmail.com

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Мақалада қазақ әдебиеті сабағында прозалық шығармаларды цифрлық технологиялар арқылы оқытудың тиімді әдістері қарастырылады. Білім беру үдерісінде цифрлық ресурстарды қолданудың маңызы мен мүмкіндіктері талданып, олардың оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудағы рөлі сипатталады. Сонымен қатар іздеу құралдары, видео редакторлар, цифрлық әңгімелеу, оқу ресурстарының генераторлары және коллаборациялық оқыту платформаларын пайдалану арқылы прозалық шығармаларды меңгертудің жолдары талданады. Цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға және оқу мотивациясын арттыруға ықпал ететіні көрсетіледі.

Тірек сөздер: қазақ әдебиеті, прозалық шығармалар, цифрлық ресурстар, цифрландыру, платформа.

Жаһандану дәуірінде жаңа технологиялардың көмегімен білім беру ерекшеліктері жан-жақты зерттеліп, кеңінен қарастырылып жатыр. Соған байланысты білімге қойылатын талаптар да бұрынғыдан күрделене түсті. Білім беру мен оқыту үдерісін ұйымдастыру кезінде негізгі қағидаттарды міндетті түрде назарға алу қажет. Жаһандану мен цифрландыру жағдайында білім беру жүйесі мен жеке тұлғаның дамуы жаңа парадигманың талаптарына сәйкес жүзеге асырылуда. Цифрлық ресурстарды қолдану білім беру үдерісінде оқытушыға да, білім алушыға да үлкен пайда әкеледі. Сонымен қатар цифрлық құралдар бағалау жұмыстарын жеңілдетіп, оны тиімді әрі қолайлы етеді. Прозалық шығармаларды оқытудың ең тиімді әдістерін цифрлық технологиялар арқылы жүзеге асыру – өте қолайлы мүмкіндік. Мұндай мүмкіндіктің тиімділігін қазіргі заманғы цифрлық технологиялардың озық тәсілдері дәлелдеп отыр.

Соңғы жылдары білім беру әдістерін цифрлық жүйеге көшіруге ерекше назар аударылып келеді. Білім беру саласын цифрландырудың ең жылдам әрі тиімді жолдарының бірі – ЖАОК (жалпыға ашық онлайн курстар). Бұл курстар интерактивті элементтерді пайдалану арқылы онлайн оқытуды жекелендіруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге бейне, мәтін және чат сияқты түрлі форматтардың үйлесімі қолданылады. Оқытушылар мен білім алушылар арасында жедел кері байланыс орнатылып, студенттердің бірлесіп жұмыс істеуіне жағдай жасалады. Оқыту барысында әркім өз қарқынымен жұмыс істеуге мүмкіндік алады. Сонымен қатар оқу мазмұны шағын модульдерге бөлініп беріледі, үздіксіз тестілеу жүргізіледі, оқу материалын қайталау мүмкіндігі ұсынылады және тағы басқа жекелендірілген оқыту түрлері кеңінен қолданылады.

Білім беруді цифрландыру дегеніміз – мектептерде, жоғары оқу орындарында және қашықтықтан оқыту курстарында әртүрлі қосымшаларды, бағдарламаларды және өзге де цифрлық оқыту құралдарын қолдану үдерісі. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білім алушылар тапсырмаларды көбіне дәптерге жазып орындаса, цифрландыру кезеңінде оларды интернеттегі арнайы платформалар арқылы орындайды. Сонымен қатар цифрлық технологиялар оқытуды ұйымдастыру барысында да өзіндік ерекшелігімен байқалды. Білім беру жүйесіне электрондық журналдар енгізіліп, электрондық пошта арқылы байланыс орнату кеңінен тарала бастады. Қазіргі таңда білім беруде цифрлық технологияларды әртүрлі оқу орындары, атап айтқанда мектептер, жоғары оқу орындары, орта білім беру мекемелері және онлайн-мектептер белсенді түрде пайдаланып келеді.

«Цифрландыру» ұғымы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты қалыптасты. Белгілі ғалымдар Е.Л. Вартанова, М.И. Максеенко, С.С. Смирнов бұл ұғымды ақпаратты цифрлық форматқа көшіру үдерісі ретінде қарастырып қана қоймай, оны білім мазмұнының инфрақұрылымдық, басқарушылық, мінез-құлықтық және мәдени құрамдас бөліктерімен байланысты кешенді құбылыс ретінде түсіндіреді. Ал ғалым А.Мари цифрландыруды адамдардың бір-бірімен және қоғаммен қарым-қатынас жасауына, өзара әрекеттесуіне негіз болатын жаңа парадигманың өзегі ретінде сипаттайды. А.В. Логинова [1], Н.В. Маняйкина, Е.С. Надточева [2], Е.В. Вольфович [3], Л.А. Горохова [4], А.Е. Челнокова [5], Н.В. Маняйкина, Е.С. Надточева [6] сияқты ғалымдар білім беруді цифрландыру мәселелерін зерттеумен айналысты. Олардың пікірінше, цифрлық технологияларды пайдалану оқыту үдерісіне «гибридтік оқыту», «айналмалы сынып» және тағы басқа жаңа үлгілерді енгізуге, сондай-ақ оқытуды жекелендіруге мүмкіндік береді.

Отандық зерттеушілер Ж. Жұлдызай, Ә. Т. Рыстайқызы [7] әдеби психологиялық шығармаларды оқыту барысында инновациялық технологияларды қолдану мәселесіне назар аударады. Ал әдіскер ғалымдар А.Ғ. Ахметжанова, Г.Б. Жаланова [8] қазіргі білім беру үдерісінде инновациялық технологиялар мен оқытудың белсенді әдістерін тиімді пайдаланудың жолдарын қарастырып, олардың оқу процесіндегі маңызын көрсетеді. Педагог Н. Б. Досумова [9] жеке тұлғаны қалыптастыру мен тәрбиелеу барысында цифрлық технологиялардың рөлін айқындап, оның тәрбиелік мәніне тоқталады. Сондай-ақ әдіскер ғалымдар Г. Кажиева, Н. Конкаева, А. Ақтанова [10] қазақ балалар әдебиетін оқытуда жаңа

технологияларды қолданудың ерекшеліктерін зерттеулерінің негізгі нысаны ретінде қарастырған.

Ендігі кезекте қазақ әдебиеті сабақтарында прозалық шығармаларды цифрлық ресурстар арқылы оқытудың артықшылықтарына тоқталсақ.

Жеке білім алу мүмкіндігі. Қазақ әдебиеті сабағында прозалық шығармаларды цифрлық технологиялар арқылы оқыту білім алушыларға жеке білім алу мүмкіндігін кеңейтеді. Дәстүрлі оқыту жүйесінде әрбір оқушыға жеке оқу үдерісін ұйымдастыру мүмкіндігі шектеулі болды. Ал цифрлық ресурстарды пайдалану арқылы әр білім алушының қабілеті мен оқу қарқынына қарай тапсырмалар мен оқу бағдарламасын бейімдеуге болады. Бұл әсіресе прозалық шығармаларды талдау кезінде оқушылардың түсіну деңгейіне сәйкес тапсырмалар беруге мүмкіндік береді.

Өзін-өзі оқыту дағдысын дамыту. Қазақ әдебиеті сабақтарында цифрлық білім беру құралдарын қолдану барысында білім алушылар прозалық шығармаларды өз бетімен оқып, түсінуге үйренеді. Олар қажетті ақпаратты іздейді, мәтінді талдайды, негізгі ойды ажыратады және маңызды тұстарына назар аударады. Мұндай тәсіл тек мәтінді меңгеруге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың танымдық қабілеттерін, сыни ойлауын, дербестігін және ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытады. Сонымен бірге бұл оқушылардың әдеби шығармаларды оқуға деген оң көзқарасын қалыптастыруға да ықпал етеді.

Оқуға жоғары мотивация. Қазіргі заманғы цифрлық құралдарды пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырады. Прозалық шығармаларды оқу кезінде материалдың тартымды әрі қолайлы форматта берілуі білім алушылардың назарын аударып, оқу үдерісін қызықты етеді. Мұндай жағдайда шығарманың мазмұнын меңгеру дәстүрлі тәсілдерге қарағанда жеңілрек болады. Мысалы, оқушылар прозалық шығарманың мәтінін тек оқулықтан оқумен шектелмей, графиктермен, суреттермен, қысқаша түсіндірмелермен немесе презентациялар арқылы да таныса алады.

Күрделі мәселелерді түсіндіру мүмкіндігі. Цифрлық технологияларды пайдалану прозалық шығармалардың мазмұнын тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұрын шығарманың оқиғасын немесе кейіпкерлер жүйесін тек мәтін арқылы түсіндіру қажет болса, қазір оны бейнематериалдар, көрнекі сызбалар мен интерактивті элементтер арқылы көрсетуге болады. Цифрлық платформалар тек мәтін мен бейнемен шектелмей, интерактивті тапсырмалар, тесттер және геймификация элементтері арқылы оқушылардың шығарманы жақсы меңгеруіне жағдай жасайды.

Білімді тексеру. Прозалық шығармаларды меңгеру деңгейін бағалау да цифрлық технологиялардың көмегімен жеңілдейді. Арнайы платформалар арқылы тапсырмаларды автоматты түрде тексеруге мүмкіндік бар, сондықтан нәтижелерді қолмен есептеудің қажеттілігі болмайды. Қазақ әдебиеті пәнінде прозалық шығармаларды оқыту барысында білімді тексерудің әртүрлі түрлерін ұйымдастыруға болады: тест тапсырмаларынан бастап, шығарманың мазмұны бойынша толық жауап жазуға дейін. Мұндай жұмыстарды орындау үшін Skillspace платформасын қолдануға болады.

Білім беру жүйесін цифрландырудың артықшылықтарымен қатар белгілі бір кемшіліктері де бар. Мысалы, оқу үдерісінде компьютер мен цифрлық құрылғыларды шамадан тыс пайдалану адамдар арасындағы тікелей қарым-қатынастың азаюына әкелуі мүмкін. Мұндай жағдайда оқушылардың бір-бірімен және мұғаліммен өзара әрекеттесуі төмендеп, бұл олардың әлеуметтік және психологиялық дамуына кері әсерін тигізуі ықтимал.

Сонымен қатар компьютер экраны мен смартфонның алдында ұзақ уақыт отыру денсаулыққа да жағымсыз әсер етуі мүмкін. Үздіксіз мониторға қарау көздің шаршауына, көру қабілетінің төмендеуіне алып келеді. Ал қозғалыстың аз болуы оқушылардың дене белсенділігін төмендетіп, тірек-қимыл жүйесінің дұрыс дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

Қазақ әдебиеті сабағында, әсіресе прозалық шығармаларды цифрлық технологиялар арқылы оқыту барысында да осындай кемшіліктер байқалуы мүмкін. Мысалы, оқушылар мәтінді кітаптан оқудың орнына көбіне экраннан оқыған кезде тез шаршауы немесе назарын ұзақ уақыт сақтай алмауы ықтимал. Сонымен бірге тек цифрлық құралдарға сүйену кейде

шығарманы терең талқылау, пікір алмасу сияқты дәстүрлі сабақ элементтерінің азаюына әкелуі мүмкін.

Дегенмен оқу үдерісін дұрыс ұйымдастырып, барлық талаптарды сақтаған жағдайда мұндай жағымсыз салдардың алдын алуға болады. Цифрлық технологияларды қолданумен қатар оқушылардың қозғалысын арттыратын белсенді тапсырмалар, топтық талқылаулар және қосымша сабақ түрлерін енгізу арқылы оқу үдерісін тиімді түрде ұйымдастыруға болады.

Прозалық шығармаларды төмендегідей цифрлық ресурстар арқылы оқытуға болады:

Іздеу құралдары. Бұл құралдар арқылы білім алушылар шығармаға қатысты мәліметтерді және оның авторлары туралы ақпараттарды жылдам әрі оңай таба алады. Мысалы, Google браузерін пайдалану арқылы қазіргі қазақ әңгімелерін іздеп табуға болады. Сонымен қатар Google Books, Google Scholar, Zenodo сияқты сервистердің көмегімен прозалық шығармаға қатысты ғылыми мақалалармен, зерттеу еңбектерімен, түрлі дәйексөздермен және авторлар жайлы мәліметтермен танысуға болады.

Комикс. Прозалық шығарманы оқыту барысында комикс форматтарын қолдану өте тиімді. Қазіргі уақытта комикс жасауға арналған көптеген веб-платформалар бар. Олардың қатарында Pixton, Playcomic, Marvel, Toondo, Stripgenerator сияқты түрлі сервистерді атауға болады. Бұл құралдар арқылы білім алушылар шығарманың мазмұнын көрнекі түрде бейнелеп, оны қызықты форматта ұсына алады.

Видео редакторлар. Бұл цифрлық технологиялар білім алушыларға компьютер, планшет немесе смартфон арқылы жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Мұндай бағдарламалардың көмегімен прозалық шығармаларға байланысты шағын ақпараттық бейнежазбалар дайындауға, кітап трейлерлерін жасауға, сондай-ақ бейне форматындағы шығармашылық жұмыстарды әзірлеуге болады. Қолдануға ыңғайлы бағдарламалардың қатарына Lightworks, OpenShot, AVs, Rocketium, Filmora, Kdenlive, VSDC, ivsEdits, Shotcut және WeVideo сияқты редакторлар жатады. Ал ұялы телефондарға арналған қосымшалар ретінде VivaVideo, KineMaster, PowerDirector, Instashot, Quick, Magisto Video Editor, Adobe Premiere Clip, VideoShow, VidTrim Pro, Viddy, AndroVid Video Editor бағдарламаларын пайдалануға болады.

Оқу ресурстарының генераторы. GoCongr – білім алуға арналған құралдардың жиынтығынан тұратын білім беру саласында кең таралған ресурс. Бұл платформаның көмегімен білім алушылар түрлі оқу материалдарын құрастыра алады. Мысалы, карталар, тесттер, слайдтар, жеке жазбалар және ментальды карталар жасауға мүмкіндік бар. Осындай құралдарды пайдалану арқылы шығарманы қысқа уақыт ішінде тиімді әдістермен меңгертуге болады. Сонымен қатар суреттер, тест тапсырмалары, бейне ойындар және басқа да элементтері бар оқу блоктарын құрастырып, шығарманы меңгертудің тиімді тәсілдерін жүзеге асыруға мүмкіндік туады.

Цифрлық әңгімелеу. Цифрлық әңгімелеу – бұл цифрлық технологиялардың көмегімен әңгіме айтуға негізделген жаңа әдістердің бірі. Алғашында бұл тәсіл жарнама саласында қолданылғанымен, кейіннен білім беру жүйесінде де пайдаланыла бастады. Мұндай әдіс арқылы дайындалған материалдар түпнұсқалығымен және әртүрлілігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар олар қарапайым мәтін жазудан әлдеқайда қызықты әрі тартымды болып келеді. Цифрлық форматта жасалған шығармашылық жұмыстарды басқа пайдаланушылар да қолдана алады. Мысалы, Utellstory сияқты құралдардың көмегімен суреттерді өңдеуге, оларға аудио немесе дауыс жазбасын қосуға болады.

Колборациялық оқыту. Бірлескен оқыту әдісін цифрлық платформалар арқылы тиімді жүзеге асыруға болады. Мысалы, Edmodo – білім беру платформасы, ол арқылы құжаттар мен түрлі ақпараттарды бөлісуге және жабық ортада әлеуметтік желі форматында байланыс орнатуға мүмкіндік беріледі. Zoho – файлдарды жасауға, оларды ортақ пайдалануға және интернетте сақтауға мүмкіндік беретін веб-қосымшалар жиынтығы. Сонымен қатар бұл платформаларда чат қызметі, бейне конференциялар өткізу және басқа да ресми онлайн құралдарды пайдалану мүмкіндігі бар. Ал Marqueeed құралы арқылы пайдаланушылар

суреттерге арнайы белгілер мен түсініктемелер енгізіп, өз идеяларын бөлісіп, көрнекі түрде пікір алмаса алады.

Қорытындылай келе, қазақ әдебиеті сабағында прозалық шығармаларды цифрлық технологиялар арқылы оқыту қазіргі білім беру жүйесінің талаптарына сай тиімді әдістердің бірі. Цифрлық құралдарды пайдалану оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыруға, білім алушылардың қызығушылығын арттыруға және оқу материалын терең әрі жан-жақты меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және өңдеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Прозалық шығармаларды оқыту барысында іздеу жүйелері, бейне редакторлар, цифрлық әңгімелеу, оқу ресурстарының генераторлары және коллаборациялық оқыту платформаларын қолдану сабақтың мазмұнын байытып, оны интерактивті әрі қызықты етеді. Мұндай әдістер білім алушылардың мәтінді түсінуін жеңілдетіп қана қоймай, олардың сыни ойлауын, пікір айтуын және шығармашылық тұрғыдан жұмыс істеуін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар цифрлық технологияларды тиімді пайдалану оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, білім алуды жекелендіруге жағдай жасайды. Дегенмен, цифрлық құралдарды қолдану барысында оның мүмкіндіктерін дұрыс ұйымдастырып, дәстүрлі оқыту тәсілдерімен үйлестіре пайдалану маңызды. Осылайша, прозалық шығармаларды цифрлық технологиялар арқылы оқыту – қазақ әдебиеті пәнінің мазмұнын жаңғыртып, білім сапасын арттыруға және білім алушылардың жан-жақты дамуына ықпал ететін тиімді педагогикалық бағыттардың бірі болып саналады.

Әдебиеттер

1. Логинова А.В. Цифровое повествование как способ коммуникации на иностранном языке // Молодой ученый. – 2015. – № 7 (87). – С. 805-809.
2. Маняйкина Н.В., Надточева Е.С. Цифровое повествование: от теории к практике // Педагогическое образование в России. – 2015. – № 10. – С. 60.
3. Вольфович Е.В. Цифровой рассказ как инструмент формирования коммуникативной компетенции на занятиях по иностранному языку // Foreign Language in the System of Secondary and Higher Education. Materials of the IV international scientific conference. – 2014. – С. 134-135.
4. Горохова Л.А. Технология Digital Storytelling (цифровое повествование): социальный и образовательный потенциал // Современные информационные технологии и ИТ-образование, [S.l.], v. 12, n. 4, p. 40-49, nov. 2016.
5. Челнокова А.Е. Сторителлинг как технология эффективных коммуникаций / Е.А. Челнокова, С.Н. Казначеева, К.Б. Кдликин, И.М. Григорян // Перспективы науки и образования –2017. –No 5 (29). –С. 7-12.
6. Маняйкина Н. В., Надточева Е. С. Цифровое повествование как средство развития медиакомпетенции будущих учителей английского языка // Педагогическое образование в России. – 2017. – № 10. – С. 81–87.
7. Жұлдызай Ж., Рыстайқызы Ә.Т. Әдеби психологиялық шығармаларды оқытудағы инновациялық технологиялардың қолданысы //Endless light in science. – 2024. – Т. 5. – №. май. – С. 153-155.
8. Ахметжанова А.Ф., Жаланова Г.Б. Қазіргі білім беру үрдісінде инновациялық технологиялар мен оқытудың белсенді әдістерін тиімді қолдану // «Инновации, знания, опыт – векторы образовательных треков» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2023. – 84 б.
9. Досумова Н.Б. Жеке тұлғаны тәрбиелеуде цифрлық технологияның алатын орны // «Инновационные технологии в современном образовании: стратегии, задачи, вреднение» атты ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2024. – 78 б.
10. Кажибаева Г., Конкаева Н., Ақтанова А. Қазақ балалар әңгімелерін жаңа технологиямен оқыту мен талдау жолдары //Научно-педагогический журнал «Білім Образование» Национальной академии образования имени И. Алтынсарина. – 2023. – Т. 105. – №. 2. – С. 82-90.

А.Т. Дюсешова
Ғылыми жетекшісі: **Б.А. Ердембеков**
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., duiseshovaa@gmail.com

ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУДЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада орта мектептегі әдеби өлкетануды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылды. Әдеби өлкетанудың мәні, оның әдеби білім мен тәрбие жүйесіндегі орны, оқушының ұлттық танымы мен тарихи санасын қалыптастырудағы қызметі сараланады. Сонымен қатар әдеби өлкетануды сабақта, сыныптан тыс жұмыста, жобалау, экскурсия, музей, жергілікті мәтіндермен жұмыс, салыстырмалы талдау әдістері арқылы оқытудың тиімді жолдары ұсынылды.

Тірек сөздер: *әдеби өлкетану, оқыту әдістемесі, орта мектеп, ұлттық құндылық, тарихи сана.*

Қазіргі мектептегі әдеби білімнің басты міндеттерінің бірі – оқушыға көркем мәтінді оқытып қана қоя емес, оны ұлттық рухани кеңістікпен байланыстыра қабылдауға үйрету. Осы тұрғыдан алғанда әдеби өлкетану – әдебиетті оқытудың мазмұнын нақтылап, оны оқушының туған жерімен, тарихи ортасымен, мәдени тәжірибесімен байланыстыратын маңызды бағыт. Әдеби өлкетану арқылы бала әдебиетті сыртқы ақпарат ретінде емес, өзі өмір сүріп отырған өңірдің өшпес тарихы екенін сезінеді. Әдеби өлкетану пәні осы мақсатты жүзеге асыруда ерекше рөл атқарады, өйткені ол оқушыларға өз өңірінің әдеби және мәдени мұрасын таныстырып, тарихи-танымдық және эстетикалық тәрбиені дамытады. Әдеби өлкетануды оқыту арқылы оқушылар тек әдеби шығармаларды меңгеріп қана қоймай, өз елінің рухани өмірімен, тарихи тұлғаларымен танысады, олардың өмірлік тәжірибесін бағалай білуге үйренеді.

Қазақстандағы заманауи әдістемелік құжаттарда өлкетану компоненті білім алушылардың туған өлкенің тарихын, табиғатын және мәдениетін кешенді зерделеуіне бағытталған кіріктірілген мазмұн ретінде қарастырылады. Ол «Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті», «Қазақ тілі мен әдебиеті», «География», «Музыка» пәндерінің мазмұны арқылы жүзеге асырылатыны нақты көрсетілген. Мұндай тәсіл туған жерге сүйіспеншілік сезімін, мәдени мұраға жауапкершілікті және өңірлік білімді пәндік оқумен ұштастыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми әдебиеттерде әдеби өлкетану жалпы өлкетанудың бір тармағы ретінде қарастырылып, оның әдеби, тарихи, ғылыми, географиялық, музыкалық секілді салалармен сабақтас келетіні айтылады. Сонымен қатар әдеби өлкетану жалпы білім беретін мектепте элективті курс, факультатив немесе пәнішілік кіріктірілген мазмұн түрінде енгізілуі мүмкін екені де көрсетілген. Осыған байланысты «әдеби өлкетануды орта мектепте қалай оқытамыз?» деген сұрақ бүгінгі педагогикадағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Әдеби өлкетанудың мектеп бағдарламасында жүйелі түрде енгізілуінің өзектілігі оның мемлекеттік және қоғамдық деңгейде қолдау тапқан тәжірибесімен де дәлелденеді. Соның айқын мысалы ретінде Елбасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жүзеге асқан «Әдеби өлкетануды дамыту» республикалық жобасын атауға болады. Аталған жоба Қазақстан Жазушылар одағы бастамасымен және ҚР Президенті Әкімшілігінің қолдауымен іске асырылып, елімізде алғаш рет әдеби өлкетануды жүйелі зерттеу нысаны ретінде қарастыруға жол ашты. Жоба аясында әр өңірде арнайы шығармашылық топтар құрылып, облыстар мен аудандарда әдеби экспедициялар ұйымдастырылды; қаламгерлер жергілікті мұражайлар мен мұрағаттарды аралап, ауызша және жазба деректер жинақтап, соның негізінде жаңа көркем шығармалар жазды. Жобаның негізгі міндеттері ретінде Қазақстанда әр жылдары жазылған шығармалардың әдеби картасын жасау, өңірлерде жалпыхалықтық деңгейге шықпаған әдеби-рухани мұраларды зерттеу, тәуелсіздік кезеңіндегі аймақтардың мәдени-рухани жаңғыруын көркем тілмен бейнелеу айқындалды. Бұл жоба Ақмола өңірінен бастау алып, Тараз,

Қызылорда, Алматы, Түркістан, Маңғыстау, Павлодар, Атырау облыстары мен Астана қаласын қамтыды. Экспедицияларға Нұрдәулет Ақыш, Құлбек Ергөбек, Айгүл Кемелбаева, Ерлан Жүніс, Бейбіт Сарыбай, Иран-Ғайып, Маралтай Райымбекұлы, Динара Мәлік, Алмас Темірбай сынды белгілі қаламгерлер қатысып, өңір тарихы мен әдеби-мәдени кеңістігін көркем тұрғыда зерделеді. Нәтижесінде жиналған материалдар жаңа шығармаларға, зерттеулерге арқау болып, өңірлік әдебиеттің ұлттық әдеби үдерістегі орнын айқындауға қызмет етті.

Әдеби өлкетану ұғымы және оның білім берудегі маңызы мәселесіне тоқталсақ, келесі мәліметтерді ескеруіміз шарт. Әдеби өлкетану – белгілі бір өңірдің әдеби мұрасын, сол аймақта туған немесе сол өңір өмірін шығармасына арқау еткен ақын-жазушылардың шығармашылығын, жергілікті әдеби орта мен рухани кеңістікті танытатын білім саласы. Оның мазмұны тек қаламгерлер өмірбаянымен шектелмейді; оған өңірлік фольклор, аңыз-әңгімелер, жер-су атауларына байланысты мәтіндер, жергілікті баспасөз материалдары, естеліктер, әдеби мұражайлар, архивтік деректер де енеді.

Әдеби өлкетанудың мектептегі маңызы

Әдеби өлкетанудың мектептегі маңызы бірнеше қырдан көрінеді. Біріншіден, ол оқушының туған жерге деген эмоционалдық қатынасын қалыптастырады. Екіншіден, әдебиетті ұлттық кеңістік ішінде қабылдауға үйретеді. Үшіншіден, көркем мәтінді өмірмен, тарихпен, мәдени ортамен байланыстыра талдау дағдысын дамытады. Төртіншіден, оқушының зерттеушілік және жобалық іс-әрекетке бейімділігін күшейтеді. Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын оқытуға арналған әдістемелік ұсынымдарда өлкетану материалдарын қолдану тарихи сана, ұлттық бірегейлік және мәдени құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған маңызды мазмұндық бөлік екені арнайы атап көрсетіледі. Сондықтан әдеби өлкетану тек қосымша дерек көзі емес, әдеби білімнің тұлғалық, тәрбиелік және мәдени қызметін күшейтетін әдістемелік тетік болып саналады.

Өлкетану арқылы оқыту білім мен тәрбиені өмірлік тәжірибемен сабақтастырып, оқушының туған жерге, ұлттық мәдениет пен тарихи жадқа деген саналы қатынасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ұсынылған «Туған жер» тұжырымдамасы өлкетанудың мектептегі рөлін күшейтіп, оны патриоттық тәрбиенің, азаматтық сана қалыптастырудың және рухани құндылықтарды меңгертудің тиімді құралына айналдырды. Әсіресе әдеби өлкетану оқушыны туған өлкеден шыққан ақын-жазушылардың шығармалары, жер-су атаулары, тарихи тұлғалар мен рухани мұралар арқылы ұлттық дүниетаныммен тереңірек табыстырады. Мұндай тәсіл оқушылардың көркем мәтінді қабылдауын жеңілдетіп қана қоймай, олардың танымдық қызығушылығын, зерттеушілік қабілетін, шығармашылық ойлауын дамытады. Сонымен қатар өлкетану жұмыстары пәндер арасындағы интеграцияны жүзеге асырып, тарих, география, әдебиет, биология, экология секілді оқу салаларын өзара байланыстыра отырып, білімнің тұтастығын қамтамасыз етеді. Әдеби өлкетанудың ерекшелігі – ол топонимика, ономастика, ауыз әдебиеті, жергілікті әдеби мұралар арқылы тілдік, тарихи және мәдени ақпаратты бір арнаға тоғыстырып, оқушының ұлттық сәйкестігін нығайтады. Экскурсиялар, экспедициялар, архивтік ізденістер, өлкетанулық жобалар мен шығармашылық тапсырмалар оқушыны тек білім алушы емес, туған өлкенің рухани мұрасын танып-білуші, сақтаушы тұлға ретінде қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда, мектептегі өлкетану, әсіресе әдеби өлкетану, оқушыларды отансүйгіштікке, экологиялық және мәдени жауапкершілікке тәрбиелеумен қатар, олардың интеллектуалдық және азаматтық дамуына ықпал ететін кешенді педагогикалық жүйе деп айта аламыз.

Әдеби өлкетануды оқыту тәсілдері

1. Пән мазмұнына кіріктіру тәсілі

Орта мектеп жағдайында ең тиімді тәсілдердің бірі – әдеби өлкетану материалын «Қазақ әдебиеті» пәнінің негізгі тақырыптарына кіріктіріп оқыту. Ресми әдістемелік ұсынымдарда өлкетану компонентінің жеке курс ретінде емес, оқу пәндерінің мазмұны арқылы іске асырылатыны анық көрсетілген. Бұл мұғалімге оқу бағдарламасын бұзбай-ақ, белгілі бір тақырыпқа сәйкес жергілікті ақынның өлеңін, туған өлке туралы әңгімені, өңір

аңызы мен публицистикалық мәтінді енгізуге мүмкіндік береді. Мысалы, табиғат лирикасын өткенде жергілікті ақындардың туған жерге арналған жырларын, тарихи шығарма тақырыбында өңір тарихына қатысты көркем мәтіндерді, шешендік сөздер бөлімінде сол аймаққа байланысты ауыз әдебиеті үлгілерін қолдануға болады. Мысалы, Қалқаман Сариннің «Арманымның бейнесі» жинағына енген өлеңдер ар-ұят, иман, адамгершілік, туған ауыл, ел мен жер тақырыптарын қамтиды. Сондықтан бұл жинақтағы мәтіндерді «парасаттылық пен адалдықты қалыптастыру», «рухани-адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу», сондай-ақ «Отанға, өз халқына, оның тарихы мен мәдениетіне деген сүйіспеншілікті қалыптастыру» міндеттерімен тікелей байланыстыруға болады. Әсіресе ақынның туған жер мен елдік санаға құрылған өлеңдері қазан және наурыз айларындағы «тәуелсіздік пен отаншылдық» бағытына мазмұндық тұрғыдан өте сәйкес келеді.

2. Мәтіндік талдау тәсілі

Әдеби өлкетануды оқытудағы басты тәсіл – көркем мәтінді терең талдау. Мұнда мұғалім оқушыларды тек мазмұн айтуға емес, мәтіндегі өңірлік белгілерді, жергілікті тарихи-мәдени ишараларды, авторлық дүниетанымды, көркемдік тәсілдерді байқауға бағыттайды. Мәтіндік талдау барысында «шығармада өлкенің қандай келбеті берілген?», «жергілікті болмыс қалай көркемделген?», «автор туған жер туралы қандай құндылық ұсынады?» деген сұрақтар қойылуы керек. Бұл тәсіл оқушыны әдебиеттегі мекен, тарихи жад, мәдени код ұғымдарын ұғынуға жетелейді. Әдеби концептілерге негізделген оқыту ұстанымдары да мәтінді сыни және мағыналық тұрғыдан талдауды қолдайды. Мәтіндік оқыту: мәтін – оқушыға таныс кеңістік (жер-су, тұлға, оқиға) арқылы қабылданғанда түсіну жылдамдайды; бұл тілдік және әдеби дағдыны бір сабақта қатар дамытуға мүмкіндік береді (пән бағдарламаларының дағдыға негізделуі осыны талап етеді) [5].

3. Салыстырмалы оқыту тәсілі

Салыстырмалы оқыту әдеби өлкетануды ұлттық әдебиетпен байланыстыруда өте тиімді. Бұл тәсілде жергілікті автор шығармасы қазақ әдебиетіндегі белгілі классикалық туындымен немесе ұқсас тақырыптағы мәтінмен қатар талданады. Мысалы, туған жер тақырыбын өңір ақыны мен жалпыұлттық деңгейдегі ақын шығармаларында салыстыруға, жергілікті тарихи оқиға суреттелген әңгімені қазақ тарихи прозасымен байланыстыра оқуға болады. Мұндай салыстыру оқушының әдеби талдау мәдениетін жетілдіреді, ортақ және дара белгілерді ажыратуға үйретеді. Жалпы білім беру тұжырымдамаларында мәтінді сыни тұрғыдан бағалау мен әдеби білімді жүйелі беру принциптері осындай салыстырмалы талдауды қолдайды.

Салыстырмалы әдіс әсіресе 8-9-сыныптарда тиімді, себебі бұл деңгейде өлкетану мазмұны оқу мақсаттары мен күтілетін нәтижелер арқылы жүзеге асырылады, яғни оқушыдан интерпретация, дәлелдеу, байланыстыру қабілеті көбірек талап етіледі.

Мысалы, Абай мен Мәшһүр Жүсіптің ой үндестігі. Әдебиеттегі қос ақынның туындыларын қарап отырып, ой үндестігін байқаймыз. Олардың кешегі мен бүгінгіні және болашақты болжаудағы ойларының ұқсас жерлерін өлеңдерінен де көреміз.

Жастық шақ туралы екі алыптың жырларына үңілсек:

Абай:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы:

Жастықта ұмтылып бақ ілгері өтіп,
Жұмысың жабдықталсын ерте бітіп.
Қолыңа қармағанмен түк түспейді,
Қалған соң жастық қуат бойдан кетіп.

4. Жобалық және зерттеушілік тәсіл

Әдеби өлкетанудың табиғатына сай келетін ең өнімді әдістердің бірі – жобалық және зерттеушілік жұмыс. Ұлттық білім академиясының ұсынымдарында 5-9-сыныптарда білім алушылардың зерттеу және жобалық қызметін ұйымдастыруға ерекше назар аударылған. Бұл әдеби өлкетану материалдарының практикалық сипатта меңгерілуін қамтамасыз етеді. Оқушыларға «Өңір ақындарының туған жер лирикасы», «Біздің ауылға қатысты аңыздар», «Жергілікті баспасөздегі әдеби материалдар», «Мектеп маңындағы тарихи орындардың әдеби сипаттамасы», «Өлке қаламгерлерінің шығармаларындағы табиғат бейнесі» сияқты тақырыптарда шағын жоба орындатуға болады.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұрады: тақырып таңдау, дереккөз жинау, мәтіндермен танысу, сұрыптау, салыстыру, қорытынды жасау, нәтижені баяндау. Мұндай әдіс оқушыны әдебиетке тұтынушы емес, ізденуші ретінде әкеледі. Бұл мектеп жағдайында қарапайымдандырылған зерттеу әдісі арқылы да іске аса алады.

5. Экскурсия, музей және архив материалдарын пайдалану

Әдеби өлкетанудың айырмашылығы – оның мәтіннен тыс мәдени кеңістікпен тығыз байланысында. Сондықтан мұражайға, жазушының туған жеріне, әдеби ескерткішке, кітапханаға, мұрағатқа бару сияқты жұмыстар бұл бағыт үшін өте маңызды. Мұндай іс-әрекет оқушының әдеби танымын кеңейтеді, мәтінді шынайы кеңістікпен ұштастырады. Ұлттық білім академиясының әдістемелік ұсынымдарында жергілікті тарихи-мәдени нысандарға сүйене отырып оқу процесін ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдері арнайы ұсынылған.

Экскурсиядан кейін оқушыларға бақылау күнделігін жаздыру, фотоматериал негізінде әдеби постер жасату, «мен көрген әдеби орын» атты эссе жаздыру, музей экспозициясындағы заттарға сүйеніп әдеби кейіпкерді сипаттау сияқты тапсырмалар беру тиімді. Бұл өлкетанулық тәжірибені тек көру деңгейінде қалдырмай, оны танымдық өнімге айналдырады. Мысалы, Абайдың әдеби-мемориалдық мұражайы, Тарихи-өлкетану музейі, «Алаш арыстары – Мұхтар Әуезов» мұражай-үйі, Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығы.

Цифрлық ресурстар және репозиторий моделі

Өңірлік мәтіндермен жұмыс тұрақты болуы үшін мектепке «бірізді цифрлық қор» қажет. Оны құруда дайын ұлттық платформалар тірек бола алады:

Қазақстандық Ұлттық электронды кітапхана [6] порталының мақсаты – электрондық құжаттардың ұлттық қорын қалыптастыру және қолжетімді ету; тарихи-мәдени мұраны сақтау міндеті бөлек көрсетіледі.

Kitap.kz – аудиокітаптар мен мәтіндерге қолжетімді орта; онда классикалық прозаның аудиокітабы (мысалы, «Қорғансыздың күні») жарияланғаны көрінеді.

Қорытындылай келгенде, әдеби өлкетануды орта мектепте оқыту – ұлттық әдебиетті оқушының туған жерімен, тарихи жадымен және рухани тәжірибесімен сабақтастыра меңгерудің тиімді жолы екені айқындалды. Мақалада әдеби өлкетанудың тек белгілі бір өңірдің ақын-жазушылары мен әдеби мұрасын танытатын сала ғана емес, сонымен бірге әдеби білімнің мазмұнын нақты тарихи-мәдени кеңістікпен байытатын, оқушының ұлттық санасын, азаматтық ұстанымын және эстетикалық талғамын қалыптастыратын маңызды ғылыми-педагогикалық бағыт екені анықталды. Жұмыстың бастапқы мақсаты ретінде әдеби өлкетануды орта мектепте оқытудың тиімді методологиясын анықтау көзделіп, осы мақсатқа сай әдеби өлкетанудың мектеп бағдарламасындағы қазіргі жағдайы және оны сабақта қолдану жолдары қарастырылды.

Әдеби өлкетану әдеби дамуды жалпылама емес, нақты тарихи-географиялық, рухани-мәдени орта аясында қарастыруға мүмкіндік беретіні, әдеби дәстүр мен көркемдік сабақтастықты танудың тиімді ғылыми тетігі екені дәлелденді. Әсіресе Абай облысы мен Семей өңірінің әдеби кеңістігі қазақ әдебиетіндегі ерекше рухани орта ретінде бағаланып, мұнда қалыптасқан әдеби дәстүрдің ұлттық сөз өнерінің дамуына ықпалы сараланды. Бұл өңірдегі поэзия мен прозаның, деректі-көркем шығармалардың, философиялық лириканың және айтыс өнерінің өзара сабақтас дамуы Абай облысы әдебиетінің көпқырлы болмысын көрсетті.

Зерттеудің екінші маңызды нәтижесі – Абай облысы өңірінің ақын-жазушылары шығармашылығының мектепте әдеби өлкетану аясында оқытылуға толық лайық екенінің негізделуі. Өйткені бұл өңір қаламгерлерінің шығармаларында туған жер, елдік сана, тарихи жад, адамгершілік, рухани жауапкершілік, табиғат пен қоғам, ұлт пен ұрпақ мәселелері кеңінен көрініс табады. Мұндай мазмұн оқушының әдеби мәтінді тек мазмұн деңгейінде емес, тарихи-танымдық, мәдени және тұлғалық деңгейде қабылдауына жағдай жасайды. Сонымен бірге өңірлік әдеби материалды сабаққа енгізу оқушылардың көркем мәтінге қызығушылығын арттырып, әдебиетті өмірмен байланыстыра түсінуге мүмкіндік беретіні анықталды.

Әдеби өлкетанудың мектеп бағдарламасындағы қазіргі жағдайы бағаланып, оның жүйелі қолданылуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер анықталды. Атап айтқанда, өңірлік әдеби мұраның оқулықтарда тұрақты әрі бірізді қамтылмауы, мұғалімдердің жеке бастамасына тәуелді қолданылуы, сынып деңгейіне лайықталған хрестоматиялық және әдістемелік материалдардың тапшылығы, сондай-ақ музей, кітапхана, мәдени орталықтармен сабақтастықтың жеткіліксіздігі әдеби өлкетанудың әлеуетін толық ашуға мүмкіндік бермейтіні байқалды. Соған сәйкес зерттеуде әдеби өлкетануды мектептегі қазақ әдебиеті пәнінің мазмұндық және әдістемелік құрамдас бөлігі ретінде орнықтыру қажеттігі қозғалды.

Нәтижесінде әдеби өлкетануды қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарына кіріктірудің әдістемелік мүмкіндіктері де айқындалды. Өңірлік мәтіндерді оқу, талдау, салыстыру, эссе жазу, пікір білдіру, жоба қорғау, дерекпен жұмыс істеу, музейлік және экспедициялық материалдарды пайдалану сияқты жұмыс түрлері оқушының тілдік, әдеби, танымдық және шығармашылық құзыреттерін қатар дамытуға мүмкіндік беретіні анықталды.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Астана, 2007. – 68 б.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы // Астана, 2020. – 120 б.
3. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты // Астана, 2022. – 80 б.
4. Сарин Қ. Таңдамалы өлеңдер. Алматы: Жазушы, 2015. – 200 б.
5. Қазақ әдебиеті пәнінің оқу бағдарламасы (5-11 сыныптар). Астана: Ы. Алтынсарин ат. ҰБА, 2021. – 120 б.
6. Қазақ тілі пәнінің оқу бағдарламасы (5-11 сыныптар). Астана: Ы. Алтынсарин ат. ҰБА, 2021. – 110 б.
7. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Алматы: Ғылым, 2002. – 408 б.

ҒТАХР: 17.01.07

И.К. Кенисханова

Ғылыми жетекшісі: **К.А. Аубакирова**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., nurzhanova.inara9@icloud.com

ҚАШАФ ТУҒАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУ НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ МОДЕЛІ: ӘДЕБИ-МӘДЕНИ ИНТЕГРАЦИЯ

Мақалада қазақ әдебиетіндегі аймақтық әдеби мұраны оқыту мәселесі қарастырылып, ақын, драматург әрі журналист Қашаф Туғанбаев шығармаларын әдеби өлкетану негізінде оқыту жолдары талданады. Ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы деректер негізінде әдеби-мәдени интеграцияға сүйенген оқыту моделі ұсынылады. Қашаф Туғанбаев шығармаларын оқыту арқылы оқушылардың туған өлкенің әдебиеті мен мәдениетіне деген қызығушылығын арттыру, ұлттық құндылықтарды тану мүмкіндіктері көрсетіледі.

Тірек сөздер: әдеби өлкетану, әдеби білім беру, әдеби-мәдени интеграция, аймақтық әдебиет, Қашаф Туғанбаев.

Қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды таныту, туған жер мәдениеті мен тарихын оқыту маңызды бағыттардың бірі болып саналады. Әдебиетті оқыту барысында бұл міндетті жүзеге асырудың тиімді жолдарының бірі – әдеби өлкетану. Әдеби өлкетану белгілі бір аймақтан шыққан қаламгерлердің өмірі мен шығармашылығын зерттеу арқылы сол өңірдің әдеби және мәдени ерекшеліктерін танытуды мақсат етеді.

Қазақстандағы ірі мәдени орталықтардың бірі – Семей өңірі. Бұл аймақ қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алады. Осы өңірден шыққан ақындардың бірі – Қашаф Туғанбаев. Оның шығармашылығы қазақ поэзиясының азаматтық және лирикалық бағыттарын біріктірген ерекше құбылыс.

Қашаф Туғанбаев шығармаларын әдеби өлкетану тұрғысынан оқыту оқушылардың туған жер әдебиетіне қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың мәдени және тарихи танымын кеңейтеді. Сондықтан ақын шығармаларын әдеби-мәдени интеграция негізінде оқыту қазіргі білім беру жүйесі үшін аса маңызды.

Қашаф Айтжанұлы Туғанбаев 1924 жылы бұрынғы Семей облысының Абыралы ауданында дүниеге келген. Ол 1941 жылы мектепті бітіргеннен кейін Ұлы Отан соғысына қатысып, майданнан ауыр жарақатпен 1944 жылы елге оралған. Соғыстан кейінгі жылдарда Семей облыстық лекция бюросында лектор, облыстық «Екпінді» газетінде бөлім меңгерушісі, Абайдың мемориалдық мұражайында директор, Абай атындағы Семей облыстық театрында әдебиет бөлімінің меңгерушісі болды [1, 154].

Ақынның шығармашылық мұрасы көлем жағынан көп болмаса да, мазмұндық тұрғыдан терең әрі құнды. Оның «Партбилет» атты алғашқы өлеңдер жинағы 1958 жылы жарық көрсе, екінші «Ақ бұлақтар» жинағы 1979 жылы басылып шыққан. Сонымен қатар «Қызыл Қатран» атты драмалық шығармасы театр сахнасында қойылып, көрермендер тарапынан жақсы бағаланған.

Ол ақын ретінде республика жұртшылығына ерте танылды. «Жұлдыз» журналы мен «Қазақ әдебиеті» газетіне өлең, дастандары басылып жүрді. Әрі қысқа, әрі нұсқа дегендей, өткір де өршіл жүрек қылын тербететін нәзік те сыршыл өлеңдер оқырман көңілінен шықты. Оқырмандар Қ. Туғанбаевтың келесі өлеңдер жинағын асыға күтті.

Қашаф Туғанбаев поэзиясында азаматтық пафос, қоғамдық ой және лирикалық сезім қатар көрінеді. Ақын өлеңдерінде адамгершілік, қоғам алдындағы жауапкершілік, туған жерге деген сүйіспеншілік сияқты тақырыптар кеңінен көрініс табады.

Қашаф Туғанбаевтың тұлғасын тануда оның замандастарының естеліктері маңызды орын алады. Жазушы Ғазиз Сапаев ақынның адамдық болмысы мен шығармашылық ерекшеліктері туралы құнды деректер қалдырған [2, 417].

Естеліктерде ақынның өте қарапайым, әзілқой және ашық мінезді адам болғаны айтылады. Ол бос уақытында балық аулауды жақсы көрген. Демалыс күндері қармағын алып, Ертіс жағасына барып демалуды ұнатқан. Замандастары оны әзілқой мінезіне байланысты «балықшы Қашаф» деп атаған.

Сонымен қатар ақынның қалжың өлеңдері де белгілі болған. Ол өзінің жерлесі Серік Қасымбековпен әзіл өлең арқылы сөз қағыстырған. Мұндай поэтикалық қалжыңдар достары арасында кең тарап, тыңдаушыларға ерекше әсер қалдырған. Бұл деректер ақынның тек шығармашылық тұлға ғана емес, сонымен қатар мәдени ортада ерекше орны бар адам болғанын көрсетеді.

Қашаф Туғанбаев поэзиясының басты ерекшеліктерінің бірі – оның ықшам әрі әсерлі болуы. Ақын өлеңді көп жазбағанымен, әр шығармасына үлкен жауапкершілікпен қараған. Оның өзі де “дежурный мадақ өлең жаза алмаймын” деп айтқан.

Бұл сөз ақынның шығармашылық ұстанымын көрсетеді. Ол поэзияны тек шынайы сезім мен ойды жеткізудің құралы деп түсінген. Сондықтан оның өлеңдері мазмұндық жағынан терең әрі көркемдік жағынан ықшам болып келеді.

Ақын поэзиясында Владимир Маяковский поэзиясының әсері байқалады. Оның кейбір өлеңдері жолдарға бөлініп жазылып, ерекше ырғақтық құрылымға ие.

Мысалы, «Азамат толғанысы» өлеңіндегі мына жолдар ақынның азаматтық көзқарасын айқын көрсетеді:

Қазақпын, Одағым бір,
Тілегім бір,
Намысым, табысым бір,
Білегім бір,
Отаным, барлық халық –
бауырласым.
Тынысым – дем алысым,
жүрегім бір [3].

Бұл өлең жолдары ақынның гуманистік және қоғамдық көзқарасын білдіреді.

Қашаф Туғанбаев шығармаларын мектепте оқыту әдеби өлкетану бағытында үлкен мүмкіндік береді. Әдеби өлкетану арқылы оқушылар туған жер әдебиетімен танысып, аймақтық мәдени құндылықтарды таниды. Сонымен қатар бұл бағыт оқушылардың туған өлкеге деген құрметі мен тарихи санасының қалыптасуына ықпал етеді. Әдеби өлкетану негізінде жүргізілген сабақтар оқушылардың әдеби білімін кеңейтіп қана қоймай, олардың мәдени және рухани дүниетанымын дамытуға мүмкіндік береді.

Осы орайда Қашаф Туғанбаев шығармаларын оқыту барысында бірнеше тиімді әдістерді қолдануға болады.

Биографиялық параллель. Бұл әдіс ақынның өмір жолын шығармашылығымен байланыстыра отырып түсіндіруге бағытталады. Сабақ барысында оқушыларға Қашаф Туғанбаевтың туған жері, балалық шағы, Ұлы Отан соғысына қатысып, майданнан жараланып оралғаны, кейін журналистика мен мәдениет саласында еңбек еткені туралы мәліметтер беріледі. Мұндай мәліметтер оқушылардың ақын өмір сүрген тарихи кезеңін түсінуіне көмектеседі. Мысалы, сабақ барысында оқушыларға Семей өңірінің мәдени ортасы, Абай мұрасы және сол кезеңдегі әдеби орта туралы қысқаша ақпарат беріліп, ақын өмірінің сол ортадағы орны түсіндіріледі.

Мәтіндік талдау әдісі. Ақын шығармаларын терең түсінудің негізгі жолдарының бірі – мәтіндік талдау. Бұл әдіс арқылы оқушылар өлеңнің тақырыбын, идеясын, көркемдік ерекшеліктерін анықтауға үйренеді. Мысалы, Қашаф Туғанбаевтың азаматтық мазмұндағы өлеңдерін талдау барысында оның поэзиясындағы негізгі идеялар айқындалады.

Естелік материалдарды пайдалану әдісі. Ақын тұлғасын жан-жақты таныстыруда замандастарының естеліктерін қолдану маңызды рөл атқарады. Мысалы, жазушы Ғазиз Сапаевтың естеліктерінде Қашаф Туғанбаевтың адамгершілігі мол, әзілқой, қарапайым адам болғаны айтылады. Ол бос уақытында балық аулауды жақсы көргені және достарымен әзіл өлеңдер айтып, көңілді орта қалыптастырғаны туралы деректер келтіріледі. Мұндай естеліктер оқушыларға ақынның тек шығармашылық тұлғасын ғана емес, сонымен қатар адамдық болмысын да түсінуге мүмкіндік береді. Сабақ барысында мұндай естеліктерді оқытып, оқушыларға «Ақынның мінезі оның шығармашылығына қалай әсер еткен?» деген сияқты талдау сұрақтарын қоюға болады.

Қашаф Туғанбаев шығармаларын тиімді оқыту үшін әдеби-мәдени интеграцияға негізделген оқыту моделін қолдану тиімді. Бұл модель әдебиетті басқа пәндермен байланыстыра отырып оқытуға мүмкіндік береді.

1. Танымдық кезең. Бұл кезеңде оқушылар ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы негізгі мәліметтермен танысады. Мұғалім оқушыларға ақынның өмірбаянын, шығармашылық жолын, негізгі шығармаларын таныстырады. Сонымен қатар Семей өңірінің әдеби ортасы, сол кезеңдегі мәдени өмір туралы қысқаша ақпарат беріледі. Мысалы, сабақта Семей өңірінен шыққан басқа да ақын-жазушылар туралы мәліметтер беріліп, аймақтың әдеби дәстүрі көрсетіледі. Бұл оқушылардың туған өлкенің әдеби тарихына қызығушылығын арттырады.

2. Талдау кезеңі. Бұл кезеңде ақын шығармаларына әдеби талдау жүргізіледі. Оқушылар өлеңдердің тақырыбын, идеясын, көркемдік ерекшеліктерін анықтайды. Мысалы,

«Партбилет» және «Ақ бұлақтар» жинақтарындағы өлеңдерден үзінділер оқылып, олардың мазмұны талданады. Сонымен қатар ақын поэзиясындағы азаматтық тақырып, қоғам мәселелері және адамгершілік құндылықтар туралы пікір алмасу ұйымдастырылады. Бұл кезеңде оқушылар мәтінмен жұмыс істеу, пікір айту және әдеби талдау жасау дағдыларын қалыптастырады.

3. Интеграциялық кезең. Бұл кезеңде әдебиет сабағы басқа пәндермен байланыста қарастырылады. Мысалы, тарих пәнімен байланыс арқылы ақын өмір сүрген кезеңдегі қоғамдық жағдай туралы түсінік беріледі. География пәнімен байланыс арқылы Семей өңірінің табиғаты мен мәдени кеңістігі таныстырылады. Мұндай пәнаралық байланыс оқушылардың білімін кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді.

4. Шығармашылық кезең. Бұл кезеңде оқушылар шығармашылық жұмыстар орындайды. Мысалы, оқушылар «Туған өлке ақындары» тақырыбында шағын зерттеу жобаларын дайындауы мүмкін. Сонымен қатар ақын шығармалары бойынша эссе жазу, өлеңге әдеби талдау жасау немесе презентация дайындау сияқты тапсырмалар беріледі. Кейбір сабақтарда оқушылар ақын өлеңдерін мәнерлеп оқып, поэзиялық кеш ұйымдастыруға да болады. Мұндай шығармашылық жұмыстар оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Ұсынылған оқыту моделінің әр кезеңі өзара тығыз байланыста жүзеге асып, оқушылардың әдеби білімін кешенді түрде дамытуға бағытталады. Танымдық кезеңде оқушылар Қашаф Туғанбаевтың өмірі мен шығармашылығы туралы бастапқы білім алып, Семей өңірінің әдеби-мәдени кеңістігімен танысады. Бұл олардың туған өлкенің әдеби мұрасына деген қызығушылығын оятып, тұлғалық қабылдауын қалыптастырады.

Талдау кезеңінде алынған білім тереңдетіліп, оқушылар ақын шығармаларының мазмұнын, идеясын және көркемдік ерекшеліктерін саралайды. Осы арқылы олардың сыни ойлау, мәтінді талдау және өз пікірін дәлелдеу дағдылары дамиды. Ақын поэзиясындағы азаматтық ұстаным, адамгершілік құндылықтар туралы пікір алмасу оқушылардың рухани дүниетанымын кеңейтеді.

Интеграциялық кезең пәнаралық байланысты жүзеге асыру арқылы білімді жүйелеуге мүмкіндік береді. Тарих және география пәндерімен байланыс орнату нәтижесінде оқушылар ақын өмір сүрген дәуірдің әлеуметтік жағдайын, табиғи ортасын және мәдени ерекшеліктерін тұтас қабылдайды. Бұл олардың дүниетанымының кеңеюіне және білімді өмірмен байланыстыра алуына ықпал етеді.

Шығармашылық кезеңде оқушылар өз білімдерін тәжірибеде қолданады. Зерттеу жұмыстары, эссе, презентация және поэзиялық кештер арқылы олардың шығармашылық қабілеттері дамып, әдебиетке деген қызығушылығы артады. Бұл кезең оқушылардың дербес ойлауын, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға маңызды рөл атқарады.

Жалпы алғанда, осы кезеңдер жүйелі түрде жүзеге асқанда, оқыту үдерісінің нәтижесі ретінде оқушылардың әдеби білім деңгейі артып қана қоймай, олардың туған жерге деген сүйіспеншілігі, ұлттық мәдениетке құрметі және рухани құндылықтарды бағалау қабілеті қалыптасады.

Қорытындылай келе, Қашаф Туғанбаев шығармаларын әдеби-мәдени интеграция негізінде оқыту моделі мектеп тәжірибесінде тиімді нәтиже беретін кешенді әдіс болып табылады. Бұл модель оқушылардың әдеби білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың тарихи санасын, мәдени танымын және рухани дүниетанымын дамытуға мүмкіндік береді.

Әдеби өлкетану бағыты арқылы оқыту оқушылардың туған өңіріне деген қызығушылығын арттырып, ұлттық құндылықтарды құрметтеуге тәрбиелейді. Сонымен қатар пәнаралық байланыс пен шығармашылық жұмыстар оқыту үдерісін жандандырып, оқушылардың белсенділігін арттырады.

Осы тұрғыда ұсынылған модельді әдебиет сабақтарында жүйелі қолдану – жас ұрпақтың жан-жақты дамыған, ұлттық рухы биік тұлға болып қалыптасуына негіз болады.

Әдебиеттер

1. Шығыс жұлдыздары [Мәтін]: энциклопедиялық анықтамалық. Т. 1: Сөз зергерлері. Мәдениет майталмандары. - Астана: Фолиант, 2011. – Б. 154.
2. Абыралы-сұңқарлары: тарихи әдебиет. Үшінші бөлім. төртінші кітап / Б.Нәсенов. - Новосибирск: [б. и.], 2002. - 757 б.
3. Туғанбаев Қ. Партбилет: Өлендер жинағы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 49б.

ҒТАХР: 17.01.07

Ж.Е. Серікқали

Ғылыми жетекшісі: **А.О. Токсамбаева**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., zhannur_97_97@mail.ru

АҚБЕРЕН ЕЛГЕЗЕК ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Бұл мақалада Ақберен Елгезек шығармаларының оқу-тәрбие процесінде қолдану ерекшеліктері мен инновациялық әдіс-тәсілдері қарастырылады. Мақалада ақын поэзиясының тәрбиелік, рухани және адамгершілік мәні талданып, жас ұрпақтың шығармашылық қабілетін дамытуға ықпал ететін оқу-тәрбие үрдісіндегі тиімді тәсілдер ұсынылады. Сонымен қатар факультативтік сабақтар, интерактивті талдау, пікірталас, шығармашылық тапсырмалар, цифрлық технологиялар және жобалық әдістер арқылы ақын поэзиясын оқу процесінде қолдану жолдары көрсетіледі. Ақберен Елгезек шығармаларын жүйелі түрде пайдалану арқылы оқушылардың ұлттық сана, рухани құндылықтарды түсіну және эстетикалық талғамдарын қалыптасады.

Тірек сөздер: қазақ поэзиясы, тәуелсіздік дәуірі, білім беру, инновациялық әдістер, поэзияны оқыту.

Қазақ әдебиетінің тәуелсіздік кезеңі – даму жолы мен бағыты жағынан ерекшеленетін, өз дәуірінің үнін білдіретін қаламгерлерді қалыптастырған уақыт. Бұл дәуір әдебиеті азаттықтың нұрына бөленіп, тәуелсіздік ұғымының биік деңгейін бейнелейтін шығармалардың толқынындай көрінеді. Жазушылар мен ақындардың еңбектері тек өз кезеңін ғана емес, өздеріне дейінгі дәуір әдебиетінен нәр алып, жаңа заман талабына сай туындылар жазу арқылы қазақ әдебиетінің бай қазынасын толықтыра түскені байқалады.

Әдебиет – әлемді қабылдаудың көркем жүйесі. Адам әдебиет арқылы өзі өмір сүріп жатқан ортаны толық түсінеді. Қоғамның бейнесін, заманның бағытын аңғарады. Сол себепті әр дәуірдің өзіндік әдебиеті болады. Әдебиет үнемі дамып, жаңарып отырады.

Қазақ әдебиеті тарихының әр кезеңіндегі поэзияның да өзіндік үні бар. Түркі дәуірінен бастау алатын қазақ поэзиясы уақыт өте келе тақырыптық-идеялық және көркемдік жағынан жаңарып, толығып отырды. Дәстүрлі поэзия өкілдерінің өлең үлгілері кейінгі ақындардың шығармаларында жалғасын тауып, сонымен қатар жаңа өлең түрлері де пайда болды. Поэзияда дәстүр сабақтастығы сақталып, жаңашыл бағыт та кең өріс алды. Осылайша қазақ поэзиясының қоры байи түсті.

Қазақ әдебиеті қай кезеңде де өзіне дейінгі ұлттық әдебиеттің барлық асыл мұрасын, үлгілі дәстүрін сақтай отырып, заманға сай жаңа көркемдік мүмкіндіктерді ашып отырды. Әсіресе, жыраулар әдебиеті мен зар заман әдебиетінің, сондай-ақ ұлы Абайдың өнегесі ерекше құнарлы болды. Әдебиеттің әр кезеңіне шығармашылық талпыныспен келген жас ақын-жазушылардың бәрі де осы ұлттық әдебиеттің қайнар көздерінен сусындап, түрлі ізденістерге бет бұрды. Дәстүрді жалғастыру мен жаңашылдыққа ұмтылу ой-сананың тұтастығына, идеялық-көркемдік бірлікке жол ашты. Барлығын біріктірген ортақ ұлы мақсат – ұлттық сананы оятып, азаттыққа жету еді.

Жалпы алғанда әдебиеттің өзгеруіне қоғамдық формацияның ауысуы үлкен ықпал етеді. Бұған дәлеліміз, еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ұлттық поэзиямыздың тек

ішкі мазмұны ғана емес, сонымен бірге сыртқы құрылымдық және ырғақтық формасы да жаңара бастады.

Қазіргі қазақ поэзиясында, әсіресе поэзия әлеміне екі мыңыншы жылдары келген буын өкілдерінің шығармаларының көркемдік ерекшеліктерінен, ырғақтық әрі интонациялық құрылымынан еркіндік анық байқалады. Бұл буын дәстүрлі жазу үлгілерінен біршама алыстап, түрлі тәжірибелер жасап, поэзиядағы стильдік алуан түрліліктің қалыптасуына мүмкіндік берді.

Әдебиеттанушы Б. Майтанов «Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм» атты мақаласында: «Қазіргі әдебиет ұраншыл әдебиет болып табылмайтыны мәлім. Бұл да тәуелсіздіктің демократиялық ұстанымдары әперген бағалы жетістік саналса керек. Әдеби үдерісте бұрыннан бері үстемдік етіп келе жатқан реалистік, романтикалық әдістер модернистік және постмодернистік, неореалистік бағыттармен толыса бастады», – дейді [1].

Көрнекті ғалым М. Базарбаев: «Поэзия өз дәуірінің поэзиясы болмай тұра алмайды және болуға міндетті», – деген А.В. Луначарскийдің сөзін дәйектей отырып, былай дейді: «Ал кімде кім өз дәуірінің болашақпен қабыстыратын айырым белгілерін тауып көрсете білсе, ол мәңгі өлмейтін ақын болғаны» [2, 28].

Қазақ поэзиясында есімдері екі мыңыншы жылдардан кейін кеңінен атала бастаған Танакөз Толқынқызы, Тоқтарәлі Таңжарық, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Мақпал Мыса, Бауыржан Қарағызұлы, Алмас Темірбай, Мақпал Жұмабай және тағы басқа ақындардың әрқайсысы өзіндік үнімен, дара стилімен және жаңашылдығымен ерекшеленіп келген қаламгерлер.

Ақберен Елгезек – осы буын ішінде есімі жиі аталып, оқырманы мол ақындардың бірі. Оның шығармаларының тақырып аясы өте кең. Өлеңдері оқырман жүрегіндегі сезімді дәл тауып, адамның ішкі жан дүниесін ашып көрсететін қасиетке ие. Ақын шығармашылығында мұң мен күйзеліс мотивтері жиі кездеседі. Алайда бұл мұң пессимистік сипатта емес. Керісінше, ол адамды өмірдің мәнін түсінуге, өзінің ішкі әлеміне үңілуге шақырады.

Ақын Тыныштықбек Әбдікәкімұлы Ақберен Елгезектің «Калейдоскоп» атты өлеңдер жинағына жазған «Езу тартып күлген мұң» атты алғы сөзінде ақын поэзиясындағы мұңның өзгеше сипатын ерекше атап көрсетеді [3].

Ақберен Елгезек шығармаларында күнделікті өмір құбылыстары, адам жаратылысы және адамның ішкі жан дүниесі ерекше көркемдік тәсілдер арқылы бейнеленеді. Оның поэзиясы мазмұн жағынан ғана емес, құрылымдық тұрғыдан да өзгеше.

Ақын әдебиетке алғаш келген кезде оның шығармалары кейбір сыншылар тарапынан «батысшыл» бағыттағы поэзия ретінде бағаланған. Дегенмен уақыт өте келе ақын поэзиясы оқырман тарапынан жоғары бағаланып, қазақ әдебиетіндегі өзіндік орнын тапты [4].

Қазіргі білім беру жүйесінде әдеби шығармаларды оқытуда инновациялық әдістерді қолдану аса маңызды. Мұндай әдістер білім алушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға және әдеби шығармаларды терең түсінуге мүмкіндік береді.

Мектеп бағдарламасында Ақберен Елгезек шығармашылығы оқытылмайды, ол оқу бағдарламасына енгізілмеген. Сондықтан ақынның шығармаларын білім беру процесінде факультативтік сабақтар арқылы оқытуға толық мүмкіндік бар. Мұндай сабақтарда оқушылар қазіргі қазақ поэзиясымен танысып қана қоймай, жаңа буын ақындарының шығармашылық ерекшеліктерін де тереңірек түсіне алады. Сонымен қатар, факультативтік сабақтар оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырып, олардың көркем мәтінді талдау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Мұндай қосымша сабақтар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың ұлттық санасының қалыптасуына оң әсер етеді. Білім беру жүйесінде рухани тәрбие мәселесіне ерекше мән берілуі қажет, ал поэзия осы мақсатқа жетудің тиімді құралдарының бірі. Ақынның өлеңдері оқушылардың бойына патриотизмді, адамгершілік қасиеттерді, махаббат пен мейірімділік сезімдерін қалыптастыруда маңызды қызмет атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, Ақберен Елгезек шығармашылығын мектептің оқу бағдарламасына немесе факультативтік сабақтар жүйесіне енгізу білім беру үдерісін мазмұнды етіп, оқушылардың рухани дамуына айтарлықтай үлес қосатыны анық [5].

Осыған байланысты қаламгердің шығармаларын оқу-тәрбие процесінде пайдаланудың бірнеше тиімді инновациялық тәсілдерін атап көрсетуге болады:

Интерактивті талдау әдісі. Интерактивті оқыту – оқушылардың сабаққа белсенді қатысуына негізделген әдістердің бірі. Бұл әдісті қолдану барысында оқушылар шағын топтарға бөлініп, ақынның өлеңдерін талдайды. Әр топ өлеңнің тақырыбын, идеясын, көркемдік құралдарын және авторлық ұстанымын анықтап, өз ойларын ортаға салады.

Мысалы, оқушыларға Ақберен Елгезектің «Аяз» өлеңін беріп, оның негізгі идеясы мен философиялық мәнін талдау тапсырмасы ұсынылады. Топтық жұмыс барысында оқушылар пікір алмасып, бір-бірінің ойларын толықтырады. Мұндай жұмыс түрі оқушылардың өз пікірін дәлелдей білу қабілетін дамытады.

Пікірталас әдісі. Пікірталас әдісі оқушылардың сыни ойлау қабілетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл әдіс арқылы оқушылар ақын шығармаларында көтерілген мәселелерге қатысты өз көзқарастарын білдіреді.

Мысалы, «Болмаған балалық шақ» шығармасы бойынша «Токсаныншы жылдардағы балалар бейнесі мен қазіргі балалар бейнесі», «Шығармадағы кейіпкерлер мен олардың прототиптері» сияқты тақырыптар бойынша пікірталас ұйымдастыруға болады. Оқушылар өз пікірлерін дәлелдер арқылы қорғап, әдеби мәтінді терең түсінуге мүмкіндік алады. Бұл әдіс оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытады.

Шығармашылық тапсырмалар. Шығармашылық тапсырмалар оқушылардың қиялын дамытып, олардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырады. Ақберен Елгезек шығармаларын оқыту барысында төмендегідей тапсырмалар беруге болады:

- ақын өлеңдері бойынша эссе жазу;
- өлең мазмұнына байланысты иллюстрация салу;
- өлеңнің мазмұнына сүйене отырып шағын шығарма немесе әңгіме жазу;
- поэзиялық кеш немесе көркем оқу ұйымдастыру;
- ақынға хат жазу.

Бұл әдіс оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Цифрлық технологияларды пайдалану. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану ерекше маңызға ие. Ақын шығармаларын оқыту барысында мультимедиялық презентациялар, бейнематериалдар және интерактивті платформаларды пайдалану сабақтың тиімділігін арттырады. Мысалы, оқушылар ақын шығармалары бойынша бейнепрезентациялар дайындап, оның поэзиясындағы негізгі тақырыптарды талдайды. Сонымен қатар, аудио немесе бейнежазба арқылы өлеңдерді тыңдау оқушылардың көркем мәтінді қабылдауын жеңілдетеді.

Жобалық әдіс. Жобалық әдіс оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған. Бұл әдіс бойынша оқушылар белгілі бір тақырыпты таңдап, зерттеу жүргізеді және нәтижесін презентация немесе ғылыми жоба түрінде ұсынады.

Мысалы, «Қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа үрдістер», «Ақберен Елгезек поэзиясының көркемдік ерекшеліктері», «Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясы» және т.б. Жобалық жұмыс барысында оқушылар ақпарат жинап, оны талдап, өз қорытындыларын жасайды. Бұл әдіс олардың зерттеу қабілетін және шығармашылық белсенділігін арттырады.

Ақберен Елгезек поэзиясы – жасөспірімдердің дүниетанымын кеңейтетін, адамгершілік пен рухани құндылықтарды бойға сіңіретін ерекше әдеби мұра. Оны жүйелі түрде оқу, мазмұндық және шығармашылық тұрғыда талдау оқушыны өзін тануға, өмірге философиялық көзқараспен қарауға жетелейді. Сабақтарда оқушылармен поэзияны байланыстыра жүргізілетін жұмыстар тұлғаның рухани дамуына қолайлы жағдай жасайды, ал бұл – тәрбиенің басты мақсаты.

А.Елгезек поэзиясының тәрбиелік мәні жеке тұлғаның рухани дамуына ғана емес, сонымен қатар ұжымдық құндылықтарды, достықты және ұлттық болмысты бойына сіңіруге де бағытталған. Жас ұрпақ өлең арқылы Отанға деген сүйіспеншілікті, ата дәстүріне құрметпен қарауды, сондай-ақ қазіргі қоғамдағы адамгершілік құндылықтарды сақтау қажеттілігін үйренеді. Демек, поэзияны оқу-тәрбие процесінде пайдалану – ұрпақты

адамгершілікке тәрбиелеудің, ұлттық болмыс пен рухани иммунитетті қалыптастырудың маңызды және оңды аспектілерінің бірі.

Поэзия оқушылардың санасында рухани құндылықтарды орнықтырып, олардың моральдық және этикалық қағидаларын қалыптастыруға ықпал етеді. А.Елгезектің шығармалары арқылы жас ұрпақ өмірдің мәні мен маңызын, адамгершілік пен адалдықты түсінуді үйреніп, қиындықтарға төтеп беруге және өмірлік ұстанымдарын нығайтуға дайындалады. Сонымен қатар ақын поэзиясы ұлттық тарих пен мәдениетті танып-білуге, патриоттық сезімдерді оятуға бағытталған маңызды тәрбиелік құрал ретінде қызмет етеді.

Білім беру жүйесінде поэзияны осылайша қолдану оқушылардың интеллектуалдық және рухани дамуын үйлестіріп, олардың эстетикалық талғамын арттыруға мүмкіндік береді. Ақберен Елгезек шығармаларын оқу арқылы жастар өздерінің ұлттық тамырларына тереңірек үңіліп, мәдени мұраны құрметтеуді үйренеді.

Қазақ поэзиясының тәуелсіздік дәуіріндегі дамуы жаңа көркемдік бағыттар мен стильдерді қалыптастырды. Сол кезеңдегі жас ақындардың шығармашылығы ұлттық әдебиеттің рухани байлығын арттырып, қазақ поэзиясына жаңашылдық енгізді. Олардың қатарында Ақберен Елгезек поэзиясы ерекше орын алады. Оның шығармалары адамның ішкі жан дүниесін терең бейнелеуімен, тақырыптық саналуандығымен және көркемдік жаңашылдығымен ерекшеленеді.

Қорытындылай келе айтарымыз, А. Елгезек поэзиясының оқу-тәрбие процесінде қолданылуы жас ұрпақтың рухани, адамгершілік және эстетикалық дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Бұл шығармалар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, өмірге философиялық тұрғыдан қарауға және ұлттық құндылықтарды бойға сіңіруге мүмкіндік береді. Факультативтік сабақтар, интерактивті талдау, пікірталас, шығармашылық тапсырмалар, цифрлық технологиялар мен жобалық әдіс сияқты инновациялық тәсілдер арқылы оқушылар ақын поэзиясын терең түсініп, рухани тәжірибе жинай алады.

Сондықтан Ақберен Елгезек шығармаларын мектеп бағдарламасына немесе факультативтік сабақтар жүйесіне енгізу – оқушылардың жан-жақты дамуына, ұлттық болмысын сақтауға және рухани жаңғыруға бағытталған маңызды қадам болып деп білеміз. Мұндай тәсілдер білім беру үдерісін байытып қана қоймай, жас ұрпақтың адамгершілік, патриоттық және эстетикалық құндылықтарын қалыптастыруда тиімді құрал ретінде қызмет атқарады.

Әдебиеттер

1. Майтанов Б. Қазіргі қазақ поэзиясы және постмодернизм // Қазақ әдебиеті, 2011, – №41(3257), 5 б.
2. Базарбаев М. Таңдамалы шығармалар. I том. Әдебиет және дәуір. Астана: Нұра-Астана, 2009. – 392 б.
3. Әбдікәкімұлы Т. «Калейдоскоп» жыр жинағына алғысөз – «Езу тартып күлген мұң» // Қазақ әдебиеті. – 2018. – №7. – Б. 10-15.
4. А.П. Құрманбай, Ж.Б. Сәрсенбаева, Е. Хуатбекұлы Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ № 3/2023. – Қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа тенденциялар (А. Елгезек, Б. Қарағызұлы, Е. Жүніс шығармалары негізінде).
5. А.О. Тоқсамбаева, Ж.Е. Серікқали Шәкәрім университетінің Хабаршысы. Филология сериясы № 3/2025. – Оқушылардың рухани тәрбиесіндегі Ақберен Елгезек шығармаларының рөлі.

А.Т. Мукашева
 Ғылыми жетекшісі: **Ж. Секей**
 Шәкәрім университеті
 ҚР, Семей қ., janbota2010@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА З. ҚАБДОЛОВТЫҢ «МЕНИҢ ӘУЕЗОВІМ» РОМАН-ЭССЕСІН ОҚЫТУДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАР

Мақалада жоғары оқу орнында З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесін оқытудағы негізгі дидактикалық ұстанымдар жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – роман-эссе жанрын меңгертуде тиімді қолданылатын дәстүрлі және заманауи оқыту ұстанымдарын айқындап, олардың студенттің білім сапасын арттырудағы маңызын көрсету. Мақалада оқыту ұстанымдарының теориялық негіздері Я.А. Коменский, К.Д. Ушинский, Ы. Алтынсарин, Т. Сабыров және басқа да ғалымдардың пікірлері негізінде талданады. Сонымен қатар қазіргі білім беру кеңістігіндегі интербелсенді оқыту, тұлғаға бағдарланған білім беру, мотивация, интеграция, инновация мәселелері де назарға алынады.

Тірек сөздер: З. Қабдолов, роман-эссе, оқыту ұстанымдары, әдебиетті оқыту әдістемесі, жоғары оқу орны, көрнекілік, саналылық, белсенділік.

Білім беру мекемелерінде оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыру және оны дұрыс реттеп, басқару үшін оқытудың арнайы ұстанымдары негізге алынады. Оқыту ұстанымдары мұғалім мен білім алушының іс-әрекетін жүйелеп, оқу жұмысын дұрыс бағытта жүргізуге көмектеседі. Сол себепті бұл ұстанымдар барлық пәнді оқыту барысында қолданылады. Осы талаптарды сақтап, оқыту үдерісінде орынды қолдана білген ұстаз ғана жақсы нәтижеге қол жеткізе алады.

Оқыту ұстанымдарының жүйесін алғаш рет ұсынған Я.А. Коменский болды [1]. Ол оқытудың ең негізгі ұстанымы ретінде табиғатқа сәйкестік қағидасын ерекше атап көрсеткен. Осыған байланысты оқыту ұстанымдары туралы әр ғалым мен ойшыл өз көзқарасын білдірген. Мысалы, К.Д. Ушинский оқытудың халықтық сипатына мән беріп, оны психологиялық тұрғыдан қарастыруды дұрыс санаған [2]. Ал қазақтың тұңғыш ағартушысы Ы. Алтынсарин оқыту ережелері мен ұстанымдарын қазақ мектебінің ерекшеліктеріне сай қолдану қажет екенін айтқан [3]. Оқыту үдерісі әрдайым белгілі бір ретпен, жүйелі түрде жүзеге асуы тиіс. Яғни оқу «білімсіздіктен – білімге», «білмегеннен – білгенге» қарай бағытталуы керек. Бұл туралы Я.А. Коменский де оқытудың біртіндеп, сатылай жүзеге асатынын айтқан [1]. Оның пікірінше, табиғатта бәрі өз ретімен дамитыны сияқты, оқытуда да білім бір-бірімен байланысып, бірізділікпен берілуі қажет.

Жалпы, ғалымдар оқытудың ұстанымдарын әртүрлі қырынан қарастырады. Мысалы, А.П. Пинкевич оқытуды өмірмен және қоғамдық еңбекпен байланыстыру, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеру, оқыту мазмұнының олардың даму деңгейіне сай болуы, жұмыстың жүйелі ұйымдастырылуы және шығармашылық қызығушылықты дамыту сияқты ұстанымдарды ұсынған [4]. Сондай-ақ ол пән мазмұнының ерекшелігіне қарай оқыту әдістерін дұрыс анықтауға да мән берген. Ал Н. Медынский ғылым негіздерін жүйелі әрі саналы меңгерту, теорияны тәжірибемен байланыстыра оқыту, тәрбиелік мәні бар оқыту, оқыту әдістерінің алуан түрлі болуы және жалпы әрі политехникалық білім беру ұстанымдарын ерекше атап көрсеткен [5]. Оқыту ұстанымдарын бұлардан өзге М.А. Данилов [6], М.Н. Скаткин [7] сынды педагог-ғалымдар да жан-жақты зерттеген. Соның нәтижесінде қазіргі білім беру үдерісінде саналылық, белсенділік, көрнекілік, жүйелілік, бірізділік, беріктік, түсініктілік, ғылымилық, теория мен тәжірибе бірлігі сияқты дәстүрлі ұстанымдар кеңінен қолданылып келеді.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, бүгінгі таңда білімді дайын күйінде қабылдай салу жеткіліксіз. Енді оны болашақ маман ретінде өзгерте білуге, түрлендіруге, өмірде қолдана алуға бағытталу маңызды. Интербелсенді оқыту әдістерін ұзақ жылдар бойы зерттеп,

тәжірибе жүзінде қолданып, жоғары оқу орындарында біліктілік курстарын өткізген А. Әлімов бұл туралы былай дейді: «оқу мен оқыту үдерісінде басты назар білім алушыға аударылғандықтан, оның мазмұны жеке тұлғаны дамытуға негізделеді» [8]. Ал тұлғаның дамуы, ең алдымен, оның белсенді әрекетіне байланысты. Себебі адам өз қолымен жасап, өзі қатысқан дүниені жақсырақ түсінеді, есте сақтайды және бағалайды. Сондықтан қазіргі білім беру үдерісінде интербелсенді әдістердің маңызы ерекше. Ғалымның осы пікірін түйіндей айтқанда, оқытудың даралық ұстанымы мұғалім мен білім алушы арасындағы тығыз байланысты күшейтеді. Бұл үдерісте мұғалім оқу жұмысын ұйымдастырып, бағыт-бағдар беруші рөлін атқарса, білім алушы білімді өз бетімен игеруге, өз қажеттіліктерін анықтауға және жеке дамуын қалыптастыруға белсенді түрде қатысады.

Оқыту ұстанымдары – оқу үдерісінің талаптары мен заңдылықтарын, сондай-ақ жеке тұлғаның даму бағытын айқындайтын негізгі дидактикалық қағидалар жиынтығы. Бұл ұстанымдар оқу үдерісінің құрылымын, мазмұнын және оны тиімді ұйымдастыру мен басқару жолдарын қамтиды. Т. Сабыровтың пікірінше, оқыту ұстанымдары оқу үдерісінің барлық құрамдас бөліктеріне, яғни мазмұнына, әдістеріне, ұйымдастыру формаларына ортақ бағыт-бағдар беретін негізгі талаптар болып саналады [9]. Ғалым оқытудың кеңінен қолданылатын басты ұстанымдарына ғылымилықты, жүйелілік пен бірізділікті, оқушылардың саналылығы мен белсенділігін, көрнекілікті және білімнің беріктігін жатқызады. Сонымен қатар ол бүгінгі қоғамдағы әлеуметтік және рухани өзгерістерге, білім беру саласындағы жаңару үдерістеріне байланысты мотивация, проблемалық оқыту және интеграциялау ұстанымдарын да маңызды деп көрсетеді. Осыдан байқайтынымыз, оқыту ұстанымдары тек оқу үдерісін реттеп қана қоймай, оны заман талабына сай жетілдіруге де негіз болады.

Соңғы жылдары әдебиетті оқыту әдістемесінің теориясына арналған зерттеулерде әртүрлі тұжырымдар айтылып жүр. Зерттеушілер қазақ әдебиетін оқытуда бірнеше жалпы ұстанымды негізге алу қажеттігін көрсетеді. Олардың қатарына ғылымилық, жүйелілік пен жоспарлылық, оқушылардың саналылығы мен белсенділігі, қолжетімділік, пәнаралық байланыс, көрнекілік, инновациялық және тәрбиелік ұстанымдар жатады. Бұл аталған жалпы дидактикалық ұстанымдар тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетін мектептерде, жоғары оқу орындарында және өзге де білім беру мекемелерінде оқыту үдерісінің негізгі қағидалары ретінде танылады.

Мақалада роман-эссе жанрын оқытуда дәстүрлі ұстанымдармен қатар даралыққа негізделген ұстанымдар да басшылыққа алынды. Ғылымилық, жүйелілік, көрнекілік, теорияны практикамен байланыстыру, саналылық пен белсенділік, ізгілендіру сияқты ұстанымдар – әдебиетті оқыту әдістемесінде ұзақ уақыт бойы қолданылып келе жатқан, тиімділігі тәжірибе жүзінде дәлелденген дидактикалық қағидалар. Біз мақаламызда ғалымдардың пікірлерін саралай отырып, қазіргі заман талаптарына сай роман-эссе жанрын оқытуда дәстүрлі ұстанымдармен бірге даралыққа бағытталған жаңа ұстанымдарды да ұсындық. Олар: антропоэзектілік, креативтілік пен нәтижелілік, мотивациялық, интеграциялық және инновациялық ұстанымдар.

Роман-эссе жанрының негізгі белгілері мен ерекшеліктерін оқытушы студенттерге ең алдымен теориялық білім арқылы түсіндіреді. Ғылыми ұстанымдарға сүйене отырып сабақ жүргізген ұстаз ғана болашақ маманның білімі мен білігін, кәсіби дағдысын қалыптастырып, оны жан-жақты дамыған тұлға ретінде тәрбиелей алады. Мәселен, роман-эссе жанры туралы алғашқы мәлімет берілген кезде оның дамуы мен қалыптасуына байланысты әдебиеттанудағы түрлі көзқарастар мен соңғы зерттеулерге назар аударып, жан-жақты түсінік беру қажет. Студенттерге қазақ әдебиетіндегі эссеистік сарындағы шығармалардың бастау арнасы Абайдың қара сөздерінен, Шоқанның «Ыстықкөл сапарының күнделіктерінен» басталатынын түсіндіру маңызды. XX ғасырдың орта шенінен бастап эссе жанрында жемісті еңбек еткен қаламгерлердің алдыңғы қатарында М. Әуезовтің тұрғанын атап өткен жөн. Оның «Менің Индиям» шығармасы осы жанрдың көрнекті үлгілерінің бірі болып саналады. Сонымен қатар М. Қаратаев, М. Әлімбаев, Б. Кенжебаев, Ә. Нұршайықов, Ә. Тарази, Қ. Ергөбек, З. Қабдолов сынды қаламгерлердің де көркемдік өрнегі әртүрлі, авторлық тұжырымдамасы терең

шығармалар жазғанын айту қажет. Осындай жан-жақты мәлімет берілген жағдайда студенттің білімі тек бір тақырып аясында ғана шектеліп қалмайды. Керісінше, аталған жанрға қатысты әлі де тереңірек зерттеуді қажет ететін мәселелер жөнінде кеңінен мағлұмат беру олардың пәнге деген қызығушылығын арттыра түседі. Сондықтан роман-эссе жанрын оқытуда ғылыми ұстанымның маңызы ерекше.

Оқытудың жүйелілік ұстанымы – оқу материалының белгілі бір ретпен, өзара байланыс негізінде берілуі. Бұл ұстаным жаңа тақырыпты түсіндіру барысында, студенттің білім, білік, дағдысын қалыптастыруда, үй тапсырмасын беріп, оны тексеру кезінде жүзеге асады. Жүйелілік ұстанымы білімнің жеңілден ауырға, қарапайымнан күрделіге қарай біртіндеп дамытылып отыруын талап етеді. Ғылыми-теориялық талдау жасап, пайымдай алмаған студент белгілі бір тақырыпты терең меңгере алмайды. Сондықтан кез келген теориялық мәселені алғашқы пікірлер мен тұжырымдардан бастап, бірізділікпен, рет-ретімен талдатып үйрету маңызды. Себебі бастапқы ойлар мен тұжырымдардың жүйесін түсінбеген студент кейінгі күрделі көзқарастарды толық игере алмайды.

Оқытушы әрдайым теория мен практиканың өзара тығыз байланысын естен шығармауы керек. Себебі әр тақырыпқа студенттің назарын дұрыс аудару олардың білімді саналы түрде меңгеруіне ғана емес, танымдық қабілеттерінің дамуына да әсер етеді. Осы мақсатта студенттерге өздік жұмыс ретінде түрлі тапсырмалар ұсынуға болады. Мысалы, ғалымдардың роман-эссе жанры туралы пікірлері негізінде кластер құрастыруға немесе сол жанр жөніндегі көзқарастарды саралап, өз ойын қосып, концептуалдық кесте жасап, оны дәлелдеуге тапсырма беруге болады. Мұндай жұмыстар студенттің теориялық білімін тәжірибемен ұштастыруына мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде олардың дереккөздермен жұмыс істеу дағдысы қалыптасып, қажетті ақпаратты талдап, сараптау қабілеті дамиды. Сонымен бірге студенттің өз пікірін жүйелі түрде жеткізе білуі мен жеке көзқарасының қалыптасуына жол ашылады.

Кесте 1 – Концептуалдық кесте үлгісі

Роман-эссе жанры туралы ғалымдардың пікірі	Өз пікірім
Эдмунд Госс: «Эссе - шағын көлемдегі, прозаға жататын, таңдап алынған тақырыпты жеңіл, үзік-үзік мәндерде баяндайтын және автордың аталған тақырыпқа көзқарасын білдіретін шығарма».	Эссе – еркін құрылымға негізделетін, әдіс-тәсілдер мен көркемдік амалдарды, композициялық және баяндау үлгілерін түрлендіріп қолдануға мүмкіндік беретін, автордың жаңашыл ойы мен жасампаз идеясы көрінетін шығарма.

Оқытудың көрнекілік ұстанымы. Көрнекілік ұстанымы студенттің берілген ақпаратты көзбен көріп, нақты қабылдап, терең түсінуіне мүмкіндік береді. Бұл ұстаным жаңа білімді түсіндіруде, өтілген материалды жинақтап, бекіту мен қорытындылауда маңызды орын алады. Көрнекілік арқылы студенттің білімі жүйеленіп, меңгерген мәліметтері санасында берік сақталады. Сонымен бірге ол теориялық білімді жан-жақты түсініп, оны саналы түрде игеруге қолайлы жағдай жасайды.

Пән оқытушысының әр сабақта көрнекі құралдарды орынды әрі тиімді қолдана білуі сабақ сапасын арттырады. Сондықтан әдіскерлер бұл ұстанымды дидактиканың маңызды шарттарының бірі ретінде жоғары бағалайды. Олардың пікірінше, көрнекілік әдісі оқу материалын жүйелі меңгеруге, алынған білімді дағдыға айналдыруға көмектеседі. Бұл үдерісте тек «бүтін – бөлшек – бүтін» қағидасы ғана емес, «мұғалім – мәтін – білім алушы» арасындағы тұтас байланыс та маңызды орын алады. Ал көрнекілік әдісінің негізгі тірегі – көркем мәтін, ал өзге құралдар соны меңгертетін көмекші тәсілдер болып табылады.

Осы тұрғыдан қарағанда, көрнекілік әдісі студентті ізденуге, ойын жүйелеуге және жинақтауға баулиды. Ол студенттің белгілі бір зат не құбылыс туралы түсінігін нақтылап, бақылау қабілетін жетілдіреді, ойлау өрісін дамытады. Көрнекілік тек дәріс немесе семинар

сабағында ғана қолданылатын құрал емес, ол сабақтың барлық кезеңінде маңызды қызмет атқарады. Сабақ барысында көрнекіліктің әртүрлі түрін пайдалануға болады. Дегенмен әдебиетті оқытуда техникалық құралдармен қатар, студенттің танымын тереңдетіп, өзіндік пікірін қалыптастыру үшін көркем мәтінмен жұмыс кезінде кестелер, сызбалар, карталар сияқты көрнекі материалдарды қолдану өте тиімді. Сондықтан студенттерге роман-эссе жанры туралы мәлімет беруде түрлі тірек сызбаларды, кестелерді және технологиялық карталарды пайдалануға болады. Мұндай көрнекіліктер студенттердің ой қорытуына, салыстыруына, топшылауына мүмкіндік береді. Соның нәтижесінде олар өздігінен тұжырым жасап, қорытынды шығаруға дағдыланады. Мысалы:

Кесте 2 – 3. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесінің желісі бойынша технологиялық карта үлгісі (А.Әлімовтің үлгісі негізінде)

Технологиялық кезеңдер	Ұстаздың әрекеттері	Студенттің әрекеттері
Индукция - әр студенттің талқыланатын мәселеге деген көзқарасын анықтау	- Берілген үзінділер бойынша жазушының портретін салыңыздар. А) Әуезовтің түр-тұрпаты бұл маңайда атымен жоқ тұлға. Көшеде келе жатқанда да ешкім бұған, бұл ешкімге ұқсамайды Жалпы дене-тұрқы емес, бет-пішіні де мүлде әдеттен көзіміз үйренген ортадан бөлек, оқшау... Ә) Қарсы беттен Әуезовті танытын адамдар келе жатса, анадайдан етек-жеңін жиып, бойын тіктеп, аяқ алысын түзеп, мұның тұсынан көбі алақанымен төсін басып, ибамен иіліп өтеді... Б) ...Қалың ерні оқыс түріле күлімдейді; одан жұмсақ толқынды тоқ бұғақтың шет бүктесін кемеріндей жұмыр, сұлу иегіне нәзік шұғылалы нұр шашырайды; сәл шүйіріле берген езуіне де жарығы мен жылуы солғындау жұқалаң сәуле ұялайды. Дәл осы сәтте сен оның мағынаға толы маңғаз кескінін кенет қызықтап, бір сәт именуді ұмыта жалт қарағаныңды білмей каласың; өйткені оның жер басып жүрген тірі пендеге мырза құдай тым сараң сыйлайтын осынау пайғамбар пішіндес қияпатты келбеті соншалық	Ұлы жазушының портретін салады. Туындаған ойларын, ассоциацияларын жазады, сұрақтар құрастырады.

	тартымды, көзін түгіл көнілінді ұйытып, бар ықыласыңды біржола тұтқындап әкетеді... В) О ғажап! Университет аудиториясына Ұлылық кіріп келе жатты... Аз ғұмырымда бір мезет адам айтқысыз көп дүние көргендей, алып қашқан алапат бір сезіммен өмірімде тұңғыш рет Ұлы ұстаздың тірі келбетіне тұла бойым тітіркене көз тоқтаттым... - Үзінділер бойынша туындаған сұрақтарыңыз, ассоциацияларыңызды, т.б. жазыңыздар.	
Өзін-өзі конструкциялау	- Ұлы тұлға туралы бар білгендеріңізді жазыңыздар.	Студенттер пән бойынша М. Әуезов жайлы алған барлық ақпараттарын, өз білгендерін жазады.
Әлеуметтік конструкция	– Жұптық жұмысты ұйымдастырады: – Тапсырманың шарты бойынша жұптасып жұмыс жасайды. – қандай нәтиже шыққанына назар аударыңыздар. – өз білетіндеріңізбен жұбыңызбен бөлісеңіздер.	Тапсырманың шарты бойынша жұптасып жұмыс жасайды
Әлеуметтендіру	– Төрт адамдық топқа бөлініп, алынған нәтижелермен бөлісіңіздер. – Қосымша пікір білдіріңіздер.	Топ құрамында жұмыс істейді. Пікірлерді талдайды.
Жариялау	Топтық жұмыс нәтижелерін жариялауды ұйымдастырады. Қажетті түсініктерді береді.	Топтық жұмыс нәтижелерін жариялайды. Бір-біріне сұрақтар қояды.

Педагогикада технологиялық карта білімді меңгеруге, оны тәжірибеде қолдануға қолайлы етіп жүйелеу және жинақтау мақсатында пайдаланылады. Әдіскер-ғалымдар оның мәнін оқу материалын жоспарлап, жүйеге түсіретін және білім алушының назарын негізгі тақырыпқа аударатын тиімді құрал ретінде түсіндіреді. Технологиялық карта тақырыптың жалпы мақсатын айқындауға, студенттің оны меңгеру барысында өздік жұмысының көлемін белгілеуге, сондай-ақ сол тақырып бойынша білім деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Кесте 3 – 3. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссе тарауларын салыстыруға арналған кесте

Тараулар ы	Сюжеттік ерекшеліктер і	М. Әуезов бейнесі (портреті, мінез- құлқы, т.б.), оның суреттелу і	Жазушының сөз саптауындағы, көзқарасындағ ы ерекшеліктер	Жазушы бейнесіне шәкіртінің (З.Қабдолов) берген бағасы	Жазушы бейнесіне оқырманны ң берер бағасы
Бірінші тарау (атау беріңіз)					
Екінші тарау (атау беріңіз)					
Үшінші тарау (атау беріңіз)					
Төртінші тарау (атау беріңіз)					
Бесінші тарау (атау беріңіз)					
Алтыншы тарау (атау беріңіз)					

Салыстыру кестесі шығарманы толық оқып болғаннан кейін, тақырыпты бекіту және қайталау сабақтарында тиімді қолданылды. Бұл жұмыс барысында студент әр тарауға атау беріп, ұлы жазушының көркем бейнесіне жан-жақты талдау жасап, өз пікірін білдіреді. Осындай тапсырмалар студенттің оқу материалын қаншалықты деңгейде меңгергенін аңғартады. Сонымен бірге олардың өздігінен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға да ықпал етеді.

Саналылық пен белсенділік ұстанымы студенттерге роман-эссе жанры туралы берілетін мәліметтерді терең әрі саналы түрде меңгертуге ықпал етеді. Бұл ретте ұлы жазушы туралы шәкірттері мен замандастары жазған естеліктерді студенттер жай ғана жаттап алмай, өз ойы мен тұжырымын қалыптастыра отырып түсінуі қажет. Сондықтан оқытушы оқу материалын нақты, түсінікті жеткізіп, студенттерге ойлануға, пайым жасауға мүмкіндік беруі тиіс.

Семестр барысында студенттердің өздері орындаған жұмыстарын топ алдында қорғауы, талдауы және өзіндік қорытынды жасауы олардың сабақ материалын саналы қабылдауына көмектеседі. Сонымен бірге әртүрлі білім беру технологияларын пайдаланып, сан алуан тапсырмалар орындату арқылы студенттердің қызығушылығы мен белсенділігін үнемі арттырып отыру маңызды. Өйткені бұл – оқу үдерісінде нәтижеге жетудің негізгі шарттарының бірі. Ал интербелсенді әдістерді қолдану студенттердің пәнге және сабаққа деген ынтасын күшейтіп, олардың белсенді қатысуына жол ашады. Мәселен, мынандай формадағы тапсырмалар студенттердің белсенділігін арттырады: Тапсырма: З.Қабдолов пен өз танымындағы М.Әуезовті салыстыр.

Кесте 4 – 3. Қабдолов пен студент танымындағы М. Әуезов

3.Қабдолов танымындағы М.Әуезов	Менің танымымдағы М. Әуезов
ұлылық талант жазушы ұстаз оқшау мінез ойшыл ғалым профессор, т.б.	

Қорыта айтқанда, роман-эссе жанрын оқыту мен меңгертуде дидактикалық ұстанымдардың ең тиімді түрлерін дұрыс таңдай білу – жоғары нәтижеге жетудің басты кепілі. Біздің зерттеуімізде басшылыққа алынған ұстанымдар білім сапасын арттыруға, студенттердің білігі мен дағдысын қалыптастыруға, сондай-ақ шығармашылық қабілеттерін дамытуға оң әсер етеді деп есептейміз. Сонымен бірге осы ұстанымдарды орынды қолдана білген әрбір оқытушы өз сабағын тиімді ұйымдастырып, жақсы нәтижеге қол жеткізе алады.

Әдебиеттер

1. Коменский Я. Великая дидактика. – Москва: Педагогика, 1982. – 656 с.
2. Ушинский К. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 576 с.
3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалар. – Алматы : Ғылым, 1994. – 284 б.
4. Пинкевич А. Педагогика. 1926. – 316 с.
5. Медынский Е. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во, 1938. – 511 с.
6. Данилов М. Процесс обучения в советской школе. – Москва: Учпедгиз, 1960. – 299 с.
7. Скаткин М. Проблемы современной дидактики. – 2-е изд. – Москва: Педагогика, 1984. – 95 с.
8. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. – Алматы, 2009. – 263 б.
9. Сабыров Т. Оқыту теориясының негіздері. – Алматы: Республика баспа кабинеті, 2004. – 96 б.

ҒТАХР: 14.25.07

Е. Берікболова

Ғылыми жетекшісі: **К. Аубакирова**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., erkezanberikbolova2@gmail.com

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МӘТІНДІК ӨЗГЕРІСТЕРДІ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТУ

Мақалада Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістерді жоғары оқу орындарында оқыту мәселесі Қайым Мұхамедхановтың абайтану және текстология саласындағы ғылыми ұстанымдарымен сабақтастықта қарастырылады. Абай мәтіндерінің түпнұсқалық болмысын тану, нұсқалық айырмашылықтарды салыстыра талдау, тарихи-әдеби және мәтінтанымдық әдістерді пайдалану жолдары сараланып, олардың студенттердің зерттеушілік мәдениеті мен сыни ойлауын қалыптастырудағы маңызы айқындалады.

Тірек сөздер: Қайым Мұхамедханов, абайтану, текстология, Абай шығармалары, мәтіндік өзгеріс, жоғары оқу орны, оқыту әдістемесі.

Қазақ әдебиеттану ғылымында Абай Құнанбайұлы мұрасын зерттеу оның идеялық-көркемдік жүйесін сипаттаумен ғана шектелмейді. Абай шығармаларының мәтіндік тарихын, жариялану ерекшеліктерін, қолжазба мен баспа нұсқаларының арақатынасын, редакциялық және идеологиялық өзгерістерін зерделеу де абайтанудың маңызды салаларының бірі болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер әдеби мұраны тарихи шындық негізінде тануға, авторлық ойдың бастапқы қалпын мүмкіндігінше дәл қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Осы ретте Қайым Мұхамедхановтың еңбектері айрықша мәнге ие. Ғалым Абай мұрасын зерттеуде мәтіндік дәлдік, деректік негіз, нұсқалар сабақтастығы және әдеби ортаны тұтас қарастыру қағидаларын ұстанып, қазақ әдебиеттануында текстологиялық талдаудың ғылыми мәдениетін орнықтырды.

Абай мұрасындағы мәтіндік өзгерістер мәселесі ең алдымен түпнұсқа мен кейінгі нұсқалардың арасындағы алшақтықты анықтауға тіреледі. Өйткені көркем мәтіндегі сөз, тіркес, тармақ деңгейіндегі кез келген өзгеріс шығарманың семантикалық құрылымына, эстетикалық жүйесіне, философиялық астарына тікелей әсер етуі мүмкін [1]. Әсіресе Абайдың қара сөздері мен ойшылдық мазмұндағы өлеңдерінде ұғым дәлдігі айрықша қызмет атқарады. Сондықтан мәтіндегі шағын ғана ауытқудың өзі ақын дүниетанымын үстірт немесе қате түсіндіруге алып келуі ықтимал. Қайым Мұхамедханов осы ерекшелікті терең сезініп, Абай шығармаларының текстологиялық мәселелеріне арнайы тоқталды. Оның «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» атты еңбегі қазақ әдебиеттануындағы мәтінтану мәселесін теориялық әрі практикалық тұрғыдан негіздеген маңызды зерттеулердің бірі болып саналады.

Қайым Мұхамедханов еңбектерінің құндылығы оның Абай шығармаларын бір ғана басылым шеңберінде қарастырмай, қолжазба дәстүрімен, көшірушілер тәжірибесімен, алғашқы жинақтармен және кейінгі ғылыми басылымдармен сабақтастықта зерттеуінен көрінеді. Ғалым мәтіннің дәлдігін анықтауда сыртқы ұқсастықпен шектелмей, сөз қолданысының ішкі логикасына, көркемдік жүйеге, авторлық интонацияға және тарихи контекстке назар аударады. Мұндай ұстаным Абай мұрасын ғылыми негізде тануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге бұл тәсіл қазіргі жоғары оқу орындарында әдебиет оқыту ісі үшін де маңызды, өйткені студент көркем мәтінді дайын күйінде қабылдамай, оның қалыптасу тарихын, нұсқалық ерекшелігін және мағыналық салмағын саралай білуі тиіс.

Абай шығармаларының жариялану тарихы олардың әр кезеңде әртүрлі редакциялық ықпалға түскенін аңғартады. Қолжазба нұсқалар мен алғашқы басылымдардағы, кейінгі ғылыми жинақтардағы айырмашылықтар тек техникалық түзету ретінде бағаланбауы керек. Кейбір өзгерістер әдеби тіл нормасын біріздендірумен түсіндірілсе, енді бірқатары белгілі бір кезеңнің идеологиялық талғамымен астасып жатады [2]. Әсіресе кеңестік дәуірде көркем мұраны іріктеп қабылдау үрдісі күшейіп, ұлттық әдебиет өкілдерінің шығармалары таптық, саяси, әлеуметтік өлшемдер арқылы қайта түсіндірілгені белгілі. Мұндай жағдайда Абай шығармаларындағы діни-философиялық, моральдық, рухани ойлар кейде толық қалпында берілмей, сол кезеңнің ресми танымына бейімделіп ұсынылды [5].

Осы тұрғыдан алғанда, Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістерді жоғары оқу орындарында оқыту – әдебиетті тарихи-мәдени құбылыс ретінде танудың тиімді жолы. Егер студент шығарма мәтінін бір ғана қалыптасқан нұсқада қабылдаса, онда оның әдеби ойлау аясы шектелуі мүмкін. Ал мәтіннің бірнеше нұсқасын салыстырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды аңғарып, сол өзгерістердің себептерін ғылыми тұрғыдан пайымдауға дағдыланса, онда ол көркем туындыға тереңірек үңіледі. Бұл тәсіл студентті мәтіннің сыртқы қабатымен шектемей, оның ішкі мағыналық құрылымын, тарихи тағдырын, авторлық ұстанымын және дәуір ықпалын қатар қарастыруға жетелейді. Мұндай оқыту үлгісі қазіргі жоғары мектептегі гуманитарлық білім мазмұнын жаңғырту талаптарына да сәйкес келеді.

Абай мәтіндерін оқытуда Қайым Мұхамедханов қалыптастырған ғылыми ұстанымдардың бірі – мәтінге адалдық қағидасы. Бұл қағида көркем мұраны түсіндіруде кейінгі түсіндірмелер мен редакциялық қабаттарды авторлық мәтінмен шатастырмау

қажеттігін білдіреді [1]. Ғалым үшін мәтін – жай сөздер жиынтығы емес, авторлық сананың, тарихи кезеңнің және эстетикалық жүйенің тұтас көрінісі. Сондықтан мәтінге енгізілген әрбір өзгеріс оның құрылымдық, стильдік және идеялық болмысына әсер етеді. Осы ұстаным оқу үдерісінде маңызды теориялық негіз бола алады. Өйткені студент мәтінді оқып қана қоймай, оның неге дәл осылай берілгенін, қай сөздің қандай мағына жүгін көтеріп тұрғанын, өзгерген нұсқаның авторлық ойдан қаншалықты алыстағанын пайымдай білуі қажет

Жоғары оқу орындарында Абай шығармаларын оқытуда салыстырмалы талдау әдісін қолдану осы міндеттерді іске асырудың тиімді тәсілі болып табылады. Салыстырмалы талдау мәтіннің екі немесе бірнеше нұсқасын қатар қарастырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда студент тек сөздік өзгешелікті ғана байқап қоймайды, сол өзгешеліктің мағынаға, стильге, көркемдік жүйеге ықпалын бағалайды. Әсіресе философиялық мазмұны терең қара сөздер мен ойшылдық лириканы оқытуда бұл әдіс нәтижелі. Өйткені Абай шығармаларында ұғымдардың логикалық сабақтастығы айрықша маңызды. Бір сөздің ауыстырылуы, сөйлем құрылымының өзгеруі немесе ұғымның жеңілдетіліп берілуі ақынның дүниетанымдық жүйесін үстірт қабылдауға әкелуі мүмкін.

Сабақ үдерісінде салыстырмалы талдау мынадай кезеңдер арқылы ұйымдастырылуы мүмкін. Бірінші кезеңде оқытушы Абай шығармасының бірнеше нұсқасын ұсынады. Екінші кезеңде студенттер мәтіндерді салыстырып, айырмашылықтарды белгілейді. Үшінші кезеңде бұл айырмашылықтардың сипаты анықталады: сөздік ауытқу ма, сөйлемдік өзгеріс пе, қысқарту ма, әлде идеологиялық өңдеудің белгісі ме. Төртінші кезеңде сол өзгерістердің көркемдік қызметі мен мағыналық салмағы түсіндіріледі. Бесінші кезеңде студент тарихи, саяси, редакциялық себептерді ескере отырып, авторлық мәтінге жақын нұсқа туралы қорытынды жасайды. Мұндай жұмыс түрі студенттің репродуктивті қабылдауын әлсіретіп, аналитикалық, салыстырмалы және дәлелді ойлау қабілетін дамытады.

Текстологиялық талдаудың жоғары мектептегі педагогикалық маңызы да осында. Ол студентке әдеби мұраның қозғалыстағы табиғатын, мәтіннің тарихи қалыптасу жолын, басылымдар арасындағы айырмашылықтардың ғылыми маңызын ұғындырады. Бұл әсіресе филология мамандығында білім алушылар үшін кәсіби даярлықтың өзекті бөлігі болып табылады. Қайым Мұхамедханов еңбектерінің оқу үдерісінде қолданылуы болашақ маманның бойында мәтінге ұқыптылықпен қарау, дереккөзбен жүйелі жұмыс істеу, ғылыми пікірді дәлелдеу, мәтіндік фактіні тарихи және эстетикалық контексте бағалау дағдыларын қалыптастырады. Демек, Қайым Мұхамедханов мұрасы қазіргі әдебиет оқыту әдістемесінде тек теориялық тірек емес, практикалық бағыт-бағдар беретін ғылыми мектеп қызметін атқарады.

Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістерді талдауда тарихи-әдеби түсіндіру әдісі де ерекше маңызды. Өйткені мәтіндегі ауытқулардың пайда болу себебін тек тілдік немесе редакциялық құбылыс ретінде қарастыру жеткіліксіз. Әдеби туынды өзінің дәуірімен, қоғамдық талабымен, мәдени ортасымен бірге өмір сүреді [4]. Сондықтан мәтінді түсіндіру барысында оның қандай тарихи жағдайда көшірілгені, баспаға қалай дайындалғаны, қай дәуірде қандай талаппен жарияланғаны да ескерілуі керек. Мұндай ұстаным студенттің мәтінді қоғамнан және тарихтан бөліп қарамауына көмектеседі. Бұл жерде де Қайым Мұхамедхановтың зерттеу тәжірибесі маңызды үлгі бола алады. Ол Абайды жеке мәтін авторы ретінде ғана емес, үлкен әдеби орта қалыптастырған рухани тұлға, поэтикалық мектеп иесі, тарихи феномен ретінде танытты.

Ғалымның «Абайдың ақын шәкірттері» атты еңбегінің осы мақала тақырыбы үшін маңызы ерекше. Өйткені бұл зерттеу Абай шығармашылығын тұйық күйде емес, дәстүр жалғастығы мен шығармашылық ықпал аясында қарастырады [1]. Мұндай көзқарас Абай мәтіндерін оқытуда да маңызды. Студент ақын шығармасын оның әдеби айналасымен, шәкірттерімен, рухани мектебімен және қоғамдық ортасымен байланыстыра танығанда ғана Абай мұрасының ауқымын толық түсіне алады. Яғни Қайым Мұхамедханов еңбектері Абай шығармаларының мәтіндік мәселесін ғана емес, сол мәтіннің мәдени-тарихи кеңістіктегі орнын да айқындауға мүмкіндік береді.

Абай мәтіндеріндегі өзгерістерді оқытудың тәрбиелік және дүниетанымдық маңызы да терең. Көркем мәтіндегі өзгеріс белгілі бір тарихи дәуірдің әдебиетке, рухани мұраға және қоғамдық санаға қатынасын танытады [3]. Егер студент белгілі бір ойдың неге көмескіленгенін, қандай ұғымның не үшін өзгергенін, қай сөздің не себепті түсіп қалғанын талдай алса, ол әдебиеттің қоғамдық ролін де терең түсіне бастайды. Бұл оның тарихи санасын, рухани жауапкершілігін, ұлттық мұраға құрметін күшейтеді. Сондықтан Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістерді оқыту тек кәсіби білім берумен ғана шектелмейді, ол тұлғаның мәдени және азаматтық қалыптасуына да ықпал етеді.

Қазіргі жоғары білім беру кеңістігінде білім алушы тек дайын ақпаратты меңгеруші емес, ғылыми талдау жасайтын, салыстыратын, пайымдайтын субъект ретінде танылады. Осы тұрғыдан алғанда, Абай мәтіндерін Қайым Мұхамедханов ұстанымдары негізінде оқыту қазіргі педагогикалық талаптарға толық жауап береді. Мұнда оқытушының міндеті мәтінді біржақты түсіндіріп беру емес, студентті мәтінмен өз бетінше жұмыс істеуге, нұсқалық айырмашылықтарды байқауға, ғылыми сұрақтар қоюға және дәлелді қорытынды жасауға бағыттау болып табылады. Бұл модель қазіргі гуманитарлық білім берудің зерттеушілік сипатын күшейтеді.

Мәтіндік өзгерістерді оқытуда инновациялық әдістерді де тиімді пайдалануға болады. Мысалы, мәтін нұсқаларын кестелік үлгіде беру, цифрлық ортада салыстырмалы талдау жүргізу, шағын зерттеу жобаларын ұйымдастыру, топтық сараптама, пікірталас, рефлексиялық талдау секілді жұмыстар студент белсенділігін арттырады. Дегенмен, мұндай әдістердің бәрі Қайым Мұхамедханов қалыптастырған ғылыми дәлдік қағидасына сүйенуі қажет. Яғни технология мәтінді жеңілдетудің емес, терең түсіндірудің құралына айналуы тиіс. Сонда ғана дәстүрлі филологиялық мектеп пен қазіргі педагогикалық тәсілдер өзара үйлесім табады.

Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістер мәселесі пәнаралық сипатқа да ие. Бұл тақырып «Абайтану», «Қазақ әдебиеті тарихы», «Мәтінтану», «Әдеби мәтінді талдау», «Әдебиетті оқыту әдістемесі» секілді пәндермен тікелей байланысты. Бір мәселе аясында студент әдебиет тарихын, текстологияны, философиялық ұғымдарды, тарихи контексті және педагогикалық әдісті қатар меңгереді. Мұндай кешенді тәсіл білім алушының кәсіби даярлығын тереңдетеді және оның әдеби-тарихи ойлауын қалыптастырады. Сондықтан Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістерді оқыту – жоғары мектептегі әдеби білім мазмұнын байытатын маңызды бағыт.

Қорыта айтқанда, Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістерді жоғары оқу орындарында оқыту – әдебиеттану, абайтану және жоғары мектеп әдістемесінің өзекті тоғысқан тұстарының бірі. Бұл бағытты ғылыми негізде түсіндіруде Қайым Мұхамедхановтың еңбектері шешуші қызмет атқарады. Ғалымның мәтінге дәл қарау, нұсқаларды салыстыру, дереккөзге сүйену, тарихи жағдайды ескеру және әдеби ортаны тұтас қарастыру қағидалары Абай мұрасын дұрыс танудың да, оны сапалы оқытудың да сенімді негізі болып табылады. Сондықтан Абай шығармаларын Қайым Мұхамедханов ұстанымдары негізінде оқыту студенттердің сыни ойлауын, зерттеушілік мәдениетін, әдеби-тарихи танымын қалыптастырып, ұлттық рухани мұраны терең әрі жауапкершілікпен меңгертуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Алматы: Ғылым, 1959.
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967.
3. Мырзахметұлы М. Абайтанудың тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994.
4. Есім Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Атамұра, 1994.
5. Сүйіншәлиев Х. Абайдың қара сөздері. – Алматы: Жазушы, 1956.

Н.М. Темірболатова
 Ғылыми жетекшісі: **Ж. Секей**
 Шәкәрім университеті
 ҚР, Семей қ., temirbolatovanurailym@shakarim.kz

Қ. БІТІБАЕВАНЫҢ ЖАЗБА ЖҰМЫСТАРЫН ЖАЗДЫРУ ҮДЕРІСІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада Қ. Бітібаеваның жазба жұмыстарын жаздыру үдерісін жетілдірудің тиімді жолдары қарастырылады. Автор әдістеменің теориялық негіздерін талдай отырып, жазба дағдыларын дамытудағы педагогикалық тәсілдердің маңызын айқындайды. Сонымен қатар, оқушылардың шығармашылық қабілетін арттыру, тілдік құзыреттілігін қалыптастыру және сыни ойлауын дамытуға бағытталған әдістер ұсынылады. Зерттеу нәтижелері жазба жұмыстарын ұйымдастыру сапасын арттыруға және оқыту үдерісін оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: Қ. Бітібаева, жазба жұмысы, әдістеме, педагогикалық технология, тілдік құзыреттілік, сыни ойлау, шығармашылық қабілет, оқыту үдерісі

Әдіскер ұстаз Қ. Бітібаева оқушылардың тілін ұстартуға, сыни ойлауға жетелейтін жазбаша жұмыстардың түрлерін, оның оқушы білімі мен сауаттылығы үшін қажеттілігіне арнайы тоқталады.

Ғалым Ф. Оразбаева: «Креативті әдістер алға қойылған проблеманы белсенді түрде шешуге; оны шешудің жолдарын өз бетімен анықтауға; берілген мәселені (тақырыпты, сөйлемді, мәтінді, ойды т.б.) өз бетімен жалғастыра алуға; алынған нәтижелерді белгілі-белгісіз жағдаяттарда қолдана білуге үйретеді» [1, 470].

Осы тұжырымға сүйене келе, креативті әдістердің оқушының ауызша, жазбаша сөйлеу әрекетін дамытуда тиімділігі өте зор деп санаймыз. Бұл оқушының танымдық ойлау қабілетін, жағдаяттан шығу білу, проблемалық мәселені өз ізденісімен шеше білуіне жол ашатын, ерекше шығармашылықты тудыратын әдіс.

Қ. Бітібаеваның жазба жұмысын жаздырудың инновациялық технологиясынан туындаған оқушыларды креативті ойлауға жетелейтін озық тәжірибесіне жүгінсек. Әдіскер Қ.Бітібаева жазба жұмыстарының өнімді жолы болып келген пікір жаздырудың жаңа әдіс-тәсілдерін ұсынады. Пікір жаздыруда оқушының өз ойын өмірмен ұштастырып, дәлелді жазуға, өз пайымдауын тұжырымды жеткізуге назар аудартады.

Осы мақсатта әдіскер-ұстаз Қ. Бітібаева ұсынған пікірдің түрлерін ұсынамыз.

Кесте 1 – Пікір түрлері

Түрлері	Түсінік
1. Пікір-толғау 2. Пікір-сыр 3. Пікір-болжам	

Пікірдің қай түрі болмасын оқушылардың жас ерекшелігіне, бағдарламада өтіп жатқан тақырыпқа негізделе жазылуы қажет.

Ғалым Б. Сманов: «Әдеби шығарманы оқып-үйрену барысында оқушының творчестволық ойлау қабілеті дамиды. Ол оқыған туындысы негізінде ой-тұжырымдар, дұрыс пайымдаулар жасауға ұмтылады», – деп оқушының өз ойын, пікірін, шығармашылық қабілетін дамытуда әдеби шығарманың маңызын атап көрсетеді [2, 3].

Өз тәжірибемізде Қ. Бітібаеваның технологиясымен пікір жаздырудың түрлерін жүзеге асырудың тиімділігіне көз жеткіздік.

Мақсаты: жазушының тарихи-әдеби көркем туындысы туралы пікір білдіру.

Бұл жұмыс – дана Абайдың жүрегін, сезімін оқушылардың өз қабылдауы; Абайдай сүйіспеншілік сезімдерін арттыруы, ұлы Абаймен алдағы өмірге ұмтылу, ең бастысы туған халқына деген махаббатын іске асыру мақсатындағы ізденіс.

1. Пікір-толғау. IV кітап, «Жұтта» бөлімі бойынша орындалатын тапсырма:

а) Эпопеяның 306-313-беттерін үйде оқу ұсынылады, анықтама-нұсқаулық.

– Мағаштың ауыр науқасы, Абайдың жан күйзелісі.

– Әке мен ұлының қоштасуы.

– Абайдың өлімі кезіндегі толғанысы. Әке арманы...

– Абайдың соңғы рет заманмен, болашақпен, ұрпақпен тілдесуі

Бірінші кезеңде қайталау жұмыстары жүргізіледі. Білімді саралауды, қорытуды, түзетуді жүргізеді.

Екінші кезеңде жоғарыда аталған мәселелер негізінде үзіндіні таныстыру, талқылау, талқылау жүргізіледі.

Үшінші кезеңде мұғалім Абайдың сүйікті ұлы Мағаш туралы, оның өлімі, Абайдың соңғы сөздері туралы ақтық әңгімені қосымша айтып береді, оқушылардың назарын пікір-толғау жазуға шоғырландырады, мақсат туралы хабардар етеді.

Оқушыға мәтін мен пікір жазуға қойылатын талаптарға негізделген нұсқаулықтар ұсынылады.

Анықтама - нұсқаулықтардың мазмұны:

– Мәтінді қайта оқып шығу, Абайдың ішкі сезімін толғандыратын сөздерге, терең ойларына ерекше назар аудару.

– Ол пікірлерді өз сөздерінде тиімді пайдалануды ескер.

– Толғау қоштасуға арналады. Сондықтан бұл жерде ұлы ақынның қоштасу сезімдері мен күйзелістеріне сезім таныту керек.

Төртінші кезеңде қиялына ерік бере отырып, пікір-толғау жазу.

Бесінші кезеңде бағалау, қорытындылау.

2. Пікір-сыр. М. Әуезов «Абай жолы», (Жайлауда) [3].

«Пікір-сыр» I жақта сырласу бойынша жазылады. Немесе екінші, үшінші жақта жазуға да талаптануға болады. Мұғалім мәтінді ұсынғанда оның пікір-сыр жазуға келетіндей болғанына ерекше назар аударғаны дұрыс. Әсіресе көркем мәтіннің мазмұнында сыр, сырласу дәндері болу керек.

Осы мақсатта «Абай жолы» эпопеясындағы Әйгерімнің сыры, жан-дүниесіндегі арпалысы, өнерінің қыспаққа түсіп, оның «қапастағы бұлбұлдай» күн кешетін жерлерін айқындап тұрған үзінділер сұрыптап алынды. Оны эпопеядан алынған үзінді дәлелдейді: «Ал, бибай, саған айтам гигаимды...

Арғы сөзі Абайдың құлағына кірген де жоқ. Барды айтып жатқан сөз емес, әуен мен үн... Көп күміс қоңырау сән түзеп, бір үн сала ма? Әлденендей ғайып текті ақ қанатты асыл зат көк жүзінде күнге шағылыса ма! Күміс сыбдыр нұр шашып, сырлы аспанға, мәлімсіз сапарға, серікке шақыра ма?! «Берші сараң, сырдаң бойыңды! Түйіліп қалған жүрегің, тартынып қалған, ашылмай тығылған жан сырың бар. Ашшы соныңды!» [3, 333].

«...Әйгерім көзіне жас келіп, жүдеп, аппақ боп, жанып сөнгендей, отқа түсіп шыққандай болған.

Бірақ ең ауыр тиген бір соққы, есінен кетпестей қорлау салған бір дерт: «Біз – бай ауылымыз, сен – күнге лайық кедейсің. Басыңды төмен салып жүр. Үнің шықпасын. Ол саған асқандық болады. Сен ие болатын теңдік емес!» дегендері.

Содырлы ауылдың, қиянатшыл ауылдың Әйгерімді үркіте ренжіткен, құбыжық түсі осы» [3, 340].

Бірінші кезеңінде:

Мәтін үзінділері беріледі. Мұғалім мәтіндегі оқиға туралы әңгімелейді. Әнші Әйгерімге деген қатал тыйымдар сөз етіледі.

Сұрақтар қойылады:

- Абай аулындағы өнер қандай әсер қалдырды?

- Әйгерімнің әні қандай?
- Бәйбішелердің өнерге деген әділетсіз кесімдері неліктен?
- Әйгерімнің қорлану себебі не?
- Әйгерімнің мұңы, жан сыры қандай?

Екінші кезең мұғалім жұмыстың мақсатын айтады, оны орындаудың жолдарын түсіндіріп, нұсқау береді. Оқушылар ойларын жинақтап, тақырып бойынша пікір-сыр жазуға дайындалады.

Үшінші кезеңде оқушылар мәтінді негізге ала отырып, пікір-сырларын жазады.

Бұл жұмыстың нәтижелі болуы оқушыларды оны жазуға дайындау, дағдыларын қалыптастыру мақсатындағы мұғалімнің іс-әрекетіне тікелей байланысты. Пікірдің бұл түрінде төмендегідей көмек-нұсқау ұсынуға болады:

- Пікір-сырды бірінші жақтан жаз. Қаласаң үшінші жақтан да жазуға болады. Бірінші жақтан жазғанда не Әйгерімнің, не Абайдың атынан жаз.

Ат қой. Мысалы, «Әйгерімнің жан сыры»

- Мәтіндегі Әйгерім сырын толғауыңа пайдалан. Әйгерім сырына өз сезіміңді қосып, пікір-сыр жазуға талаптан.

2. Пікір-болжам әдістемесі

Жазба жұмысының бұл түрінің күрделісі мәтінді оқушы болжамымен жалғастырып, сыни көзқарасын танытуында. Сондай-ақ ұсынылған болжам мәтінге жуық, шындықтан алшақ кетпейтіндей дәрежеде жазылады.

Нәтижелі болуы оқушының креативті ойлауын жеткізе білуінде болып келеді.

Орындау тапсырмалары:

1. «Абай жолы» эпопеясынан төмендегі үзінділерді оқып келу, онда қандай пікірлер айтылатынын саралау, жинақтау.

2. Мәтін ішінен өздеріңе ұнаған екі сөйлемді тауып, сөз тіркесінің түрлеріне ажырату.

Бірінші кезеңде қазақ тілінен берілген тапсырмаларды қайталау жұмысы жүреді.

Екінші кезеңде эпопеядан алынған үзіндідегі Абайдың жаңа заман туралы болжамын қайталап оқу, түсіндіру жұмысын жүргізу.

Үшінші кезеңде оқушылар пікір-болжамын жазады. Оны төмендегі үлгіде орындауға болады.

Кесте 2 – Пікір-болжам жазу үлгісі

Абай болжамы	Пікір-болжам (өзіңікі)	Үндестік, ерекшелігі

Пікір-болжамның күрделілігін ескере отырып, көмек-нұсқау берудің, оларды шығармашылық еңбекке жетелеудің тиімділігі бар. Оқушыларға төмендегідей бағыт-бағдар берілді:

1. Пікір-болжамдарыңды дәлелді түрде жаз.
2. Пікірде сын, ұсыныс, болжамға орын бер.
3. Үзіндіден пікір-болжамыңның мәнін арттыратын мысал ал.
4. Болжамдарың тұжырымды болсын.

Пікір-болжам ұсынылып отырылған мәтіндегі ойдың баламасы, екінші түрі сияқты болып, оқушы автормен не кейіпкермен «Өнер жарысына» түскендей болады.

Мысалы, эпопеядан алынған үзіндіде Абайдың болашақ заман туралы арманы, болжамы айтылады. Егер пікір-болжам сәтті шықса, оқушының пікір-болжамы Абаймен жарысқа түскендей сипат алады.

Пікірдің бұл түрінің маңызы да осында жатыр. Ең басты оқушының пікірі, креативті ойлауына, шығармашылық қабілетіне айрықша көңіл бөлінеді.

Қорыта келгенде, пікір түрлері арқылы оқушыларды жазба жұмыстарға баулудың тиімділігін төмендегідей тұжырымдауға болады:

– Дарынына, шығармашылық қабілетін оятады;

– Еркін сөйлеуге, ой-пікірін анық айта білуге үйренеді;
– Көркем туындыдан эстетикалық ләззат ала білуге, ішкі сезімдері, жан дүниелерін байытуға, ол туралы көзқарастарын, пікірін қалыптастыруға баулиды;
– Пікір түрлерін жазғызу арқылы оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін, жан дүниесі мен ой-өрісін түсінуге мүмкіндік туады және диагностика жасау үшін өте тиімді болады.

Оқушыларды креативті ойлауға, шығармашылық жұмысқа жетелеудегі жазба жұмысының түрі – монолог жазғызу.

Монолог тақырыбы: «Аналар құшағында»

Монолог жазар алдында көмек-нұсқау беріп, оны жазудың әдіс-тәсілдері, жолдары түсіндіріледі.

Үлгі:

- Монолог – ішкі сөз деген сөз.
- Ішкі сөзінді жинақтап жазу, тұжырымды.
- Өз ойыңды сезіммен жеткізу.

Тапсырма:

1. «Қайтқанда» тарауы, 5-11 бетін оқу.
2. Монологтардың тақырыпшалары:
 1. «Қарашығым, қоңыр қозым...» (Зеренің монологаы)
 2. «Шырағым балам...» (Ұлжан анасы монологаы)
 3. «Берейін өлеңіммен шын ұшықтап...» (Абай монологаы)

Монологқа қажет мәтіндер үлгісі:

«Жаман неме, маған бұрын келмей, әкеңе кеттің-ау! Жаман неме! – дей беріп, қасына, құшағына немересі барғанда, «жаман неменің» артынан ілезде: «Қарашығым, қоңыр қозым... Абай жаным...» – деп кемсеңдеп, жылауға айналып кетті» [4, 10].

Монолог жазғызудың тиімділігі:

1. Оқушылар монолог жазуға дағдыланады.
2. Алған білімдерін тәжірибеге пайдалана алуға машықтанады.
3. Шығармашылық қабілеті, дарынын жетілдіруге түрткі жасайды.
4. «Абай жолы» эпопеясын оқуға құлшынысы артады.
5. Шабытты ой, креативті ойлауын көркем тілде жеткізе білу іскерліктері дамиды.

Жазба жұмысына қойылатын талаптар әр сыныптың жас ерекшеліктерін ескере отырып, өтіліп жатқан бағдарламаға сәйкес қойылады.

Мұғалім оқушылардың білім деңгейлеріне, қабылдауларына қарай оны күрделендіріп отырады. Ең бастысы, мұғалім жазба жұмыстарының қай түрін орындасын оның грамматикалық, стильдік жағына, сауаттылығына аса назар аударуы қажет.

Шығармашылық жұмыстар оқушылардың қабілет көзін ашуға ғана көмектеспейді, шәкірттерді интелектісі биік, креативті ойлауға, рухани білімді азамат, оқырман етіп тәрбиелеуге үлкен ықпал етеді.

Ұстаз еңбегінде классификация жасаған шығармашылық іздендіру бағытындағы тапсырмалар ішінде ерекше көзге түскен мәселе соңғысы – ой-толғау. Осы ой-толғау ұғымын эссенің баламасы деп қарауға әбден болады. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде:

«Эссе – бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын көлемді әдеби шығарма», – деген анықтамаға назар аударсақ, бұл жанрға ой толғау тән.

Эссе – автордың өзіндік жеке көзқарасынан құрылған шағын көлемдегі проза көлеміндегі туынды. Эссенің мақсаты: Автордың жеке көзқарасын танытуы, шығармашылық ойлау дағдысын келтіру дегендей аргументтер арқылы дәлелді ойларын ұсыну.

Эссенің бірнеше түрі бар: Сипаттамалық эссе, Хабарлама эссе, Салыстырмалы немесе кереғар эссе, Дәлелдеме эссе, Аргументтік.

«Әдеби эссе – эссе түрлерінің ішіндегі ең күрделісі. Ол жазылу мақсатына қарай әдеби-талдау эссе, әдеби-сыни эссе, әдеби-синтез эссе, әдеби-дәлелдеме эссе, әдеби-

салыстырмалы эссе, әдеби-шығармашылық эссе болып бөлінеді. Әдеби эссенің әр түрінің жазу әдістері бар» [5].

Эссенің бұл түрі шығармашылық жұмыстарға жатады. Оқушының оқыған шығармасы туралы әсері, ой толғауы. Әдеби шығармаға талдау жасайды. Көзқарасына пікірі, шешуге талпынады.

Эсседе жоспар болу міндетті емес. Эссе жеке көзқарас, сараптама, дәлелдемелерге негізделеді. Эссенің ішкі құрылымында кіріспе бөлім, тақырыптың өзектілігін ашатын бөлім, негізгі бөлім, тезис, тезисті қолдаушы пікір, пікірді қолдаушы аргумент, анализ, қорытынды бөлімдерден құралады.

Эссе тақырыптары да өзгеше мазмұнда құрылуы керек. Оқушыға бірден ой салатын, ойландыратын, пікірталас тудыратын проблемалық сұраққа негізделген тақырып болуы тиімді.

Ал Қ. Бітібаева еңбектерінде шығармаға талдау жасау проблемалық сұрақ тудыруға, проблемалық оқытуға негізделгені белгілі.

Әдіскер ұстаздың зерттеу еңбектерінен эсеге жетелейтін проблемалық тапсырмаларды көптеп кездестіреміз. Мәселен:

– М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы тартыс арқылы жазушы нені аңғартады?

Мына бір сөздің мағынасын қалай түсінесің: «Көксеректе қазірде бұрын ешқашан білінбеген долылық бар, жойқындық бар еді. Туғаннан бергі барлық көресі осыдан – екі аяқтыдан дегендей, жығылып, домалап жатқан балаға тап берді».

– Ауыл адамдары ала алмаған Көксеректі Аққасқаның жеңу себебі не? Қалай ойлайсың, жазушы осы арқылы не айтпақ болған?

– Өзің сонша бағып, мәпелеген Құрмашты танымай, Көксеректің жауыздық істеген себебін қалай түсіндірер едің? Жазушы ойы не? [6].

– Осындай ой тастау оқушының жеке көзқарасына түрткі болады. Оқушының ішкі сезімі дәлелді аргументтермен ұштасып, ойлау шыңына жетелейді.

Төменде эссе тақырыптарын ұсынып отырмыз, эссенің түрін өз қалаулары бойынша таңдап жазуға мүмкіндік беріледі («келісу, келіспеу» эссесі, дискуссивті эссе, аргументативті эссе т.б).

Эссе тақырыптары:

– М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы «Ел анасы» атанған Зеренің бейнесін қазіргі таңда кезіктіре аласың ба? Пікіріңді дәлелде.

Қай кейіпкердің болмысы сені толғандырды? Пікіріңді дәлелді түрде жаз.

– М. Әуезовтің «Көксерек» повесінде өзін сонша бағып, мәпелеген Құрмашты танымай, Көксеректің жауыздық істеген себебін қалай түсіндірер едіңіз? Жазушы тосын және қатыгез эмоцияларды қалай жеткізе білді? Ойыңызды дәлелдермен, талқылап жазыңыз.

– Қазіргі уақытта жастардың кітап оқымайтындығы туралы жиі айтылып жүр. Қалай ойлайсыз, жастардың кітап оқымауына ғаламтор кінәлі ме, әлде өздерінің жалқаулығы басым ба? Ойыңызды дәлелдермен негіздеп жазыңыз.

Эссе жазу барысындағы бағалау критерийлері:

– Эссе құрылымы мен рәсімделуінің сақталуы;

– Проблемалық мәселе бойынша қажетті клишелер мен лексикалық құрылымдарды, көркемдегіш құралдардың қолданылуы;

– Өз ойың дәлелдеп жазу, сыни көзқарас таныту;

– Аргументтер мен дәлелдемелердің жеткілікті болуы.

Эссе жазуға белгілі уақыт беріледі. Бағалау – эссе жұмысында күрделі кезең. Бағалауды тиімді ұйымдастырудың да маңыздылығын баса айтамыз.

Тәжірибемізде «Плюс, минус және дамыту керек» әдісі бойынша, немесе «Өзара редакциялау» парағы бойынша оқушылар бір-бірінің жұмысын өзара бағалауды жүргізді.

1-қадам: «Плюс, минус және дамыту керек» әдісі бойынша өзін-өзі бағалауда эссе мәтінін қайта құрылымдайды.

2-қадам: «Өзара редакциялау» парағы бойынша оқушылар бір-бірінің жұмысын бағалайды. Бірінші: бағалау критерий бойынша жұмыстарының идеясын, мазмұнын жетілдіру бойынша ұсыныстар жазады. Екінші: жазған жұмыстарының орфография, пунктуация, грамматика, аяқталмаған сөйлемдер бойынша + қошемет сөздер жазады; - орфография, пунктуация, грамматика, аяқталмаған сөйлем бойынша жіберілген қателерді көрсетіп, ұсыныстар жазады.

Әдіскер ұстаз Қанипа Бітібаева шығармашылық жұмыстарды жаздырудың ұтымды жақтарын бере отырып, оларды жүргізу әдістемесін шебер тәсілмен жеткізгенін байқауға болады.

Олай болса, жазба жұмысының қай түрі болмасын оқушылардың жеке басының шығармашылық қабілетіне, іскерлік дағдысына, ізденушілік, зерттеушілік қабілетіне әсер етеді.

Сонымен ойымызды қорытатын болсақ, жазба жұмыстарын тиімді жүргізу үшін мұғалімнің бағыт-бағдар беріп отыруы шешуші орын алатындығын байқаймыз.

Профессор Ф.Оразбаева: «Білім алушының жазбаша сөйлеу тілін дамытуға бағытталған түрлі тапсырмалар да олардың креативті ойлау қабілетін дамытады [1, 483]. Яғни, оқушыға берілетін тапсырманың креативті ойлау қабілетіне түрткі болатындай болуы мұғалімнің де ізденісіне, шығармашылығына байланысты деп санаймыз.

Осы мақсатта Қ. Бітібаеваның жазба жұмысын жаздырудағы технологиясын тәжірибеде қолдануды қажет деп санаймыз.

Әдебиеттер

1. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. - Алматы: Ан Арыс. Т.2. Ғылыми монография. – 2019. - 584 б
2. Сманов Б.Ө. Мектепте көркем шығарманы талдаудың ғылыми әдістемелік негіздері: пед. ғыл. док. дис. - Алматы, 2010. - 263 б.
3. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2007. – 384 б.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқытудың инновациялық әдістемесі, технологиясы. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2012. – 312 б.
5. Омаров С. Мазмұндамалар жинағы: 5-9 кластарға арналған. – Алматы: Рауан, 2000. – 128 б.
6. Бітібаева Қ.О. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. – Алматы: Рауан, 2009. – 200 б.

ҒТАХР: 17.01.07

А.А. Жұмағазыева

Ғылыми жетекшісі: **Ғ.А. Тусупбекова**

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., anelzhumagazieva09@mail.ru

ГЕНДЕРЛІК СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОҚУШЫЛАРҒА ӘСЕРІ

Мақалада қазақ тілді әлеуметтік желілердегі (Instagram, TikTok, YouTube) гендерлік стереотиптердің лексика-семантикалық табиғаты және олардың мектеп оқушыларының әлеуметтенуіне әсері қарастырылады. Виртуалды коммуникациядағы сленгтер мен неологизмдердің гендерлік рөлдерді бекітуіне лингвистикалық талдау жасалып, оның жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына ықпалы зерделенеді. Сонымен қатар, автор оқушылардың сыни ойлауы мен медиа-лингвистикалық сауаттылығын дамытуға бағытталған «Лексикалық деконструкция» атты кеешенді педагогикалық әдістемені ұсынады.

Тірек сөздер: гендерлік стереотип, әлеуметтік желі, лексикалық көрініс, жасөспірімдер психологиясы, педагогикалық әдістеме, медиа-лингвистика.

Жаһандану және цифрландыру дәуірінде ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы қоғамдық сананың, соның ішінде тілдік нормалардың түбегейлі трансформациялануына әкелді. Бүгінгі таңда әлеуметтік желілер тек ақпарат алмасу құралы немесе бос уақытты өткізу алаңы ғана емес, олар қоғамдық пікірді, құндылықтар жүйесін және әлеуметтік нормаларды қалыптастырушы негізгі институтқа айналып отыр. Осы виртуалды кеңістіктегі коммуникацияның басты құралы – тіл. Тілдік бірліктер арқылы қоғамдағы ер мен әйелдің рөлі, мінез-құлқы, құқықтары мен мәртебесі туралы ғасырлар бойы қалыптасқан қасаң қағидалар, яғни гендерлік стереотиптер жаңа сипатта қайта жаңғырып, беки түсуде.

Бұл мәселе әсіресе дүниетанымы мен өмірлік ұстанымдары енді ғана қалыптасып келе жатқан мектеп оқушылары үшін аса өзекті. Жасөспірімдер – әлеуметтік желілердің ең белсенді тұтынушылары. Олардың жас ерекшеліктеріне байланысты сыни ойлау қабілеті толық жетілмегендіктен, желідегі медиа-мәтіндерде кездесетін жасырын немесе ашық гендерлік стереотиптерді ақиқат ретінде қабылдау қаупі жоғары. Желіде жиі қолданылатын «нағыз еркек», «нәзік жанды», «отағасы», сондай-ақ жаңадан енген «альфа», «risk-me» сияқты лексикалық конструкциялар оқушылардың санасында қалыпқа салынған мінез-құлық үлгілерін орнықтырады. Бұл өз кезегінде жасөспірімнің еркін тұлға ретінде дамуына, мамандық таңдауына және қоғамдағы орнын табуына тікелей әсер етеді. Осы орайда, әлеуметтік желідегі гендерлік лексиканың табиғатын зерттеу, оның оқушыларға әсерін ғылыми тұрғыдан талдау және оған қарсы тұра алатын педагогикалық тетіктерді әзірлеу қазіргі педагогика мен әлеуметтік лингвистиканың кезек күттірмейтін міндеті болып табылады [1].

Гендерлік лингвистика және тілдегі стереотиптер мәселесі әлемдік ғылымда Р. Лакофф, Д. Таннен сияқты ғалымдардың еңбектерінен бастау алса, қазақстандық ғылымда бұл бағыт әлеуметтік лингвистика және психолингвистика аясында қарастырылып келеді. Қазақ тіл біліміндегі гендер мәселесін зерттеуде Э.Д. Сүлейменова, Г.Ш. Сүйінова сынды ғалымдардың еңбектері маңызды рөл атқарады. Алайда, дәстүрлі мәтіндерден (мақал-мәтелдер, көркем әдебиет) гөрі, цифрлық ортадағы, дәлрек айтсақ, қазіргі қазақ тілді әлеуметтік желілердегі гендерлік лексиканың динамикасы әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Сепир-Уорфтың лингвистикалық салыстырмалылық гипотезасына сүйенсек, адамның қолданатын тілі оның ойлау жүйесі мен әлем бейнесін қалыптастырады [2]. Олай болса, әлеуметтік желідегі күнделікті тұтынатын контенттің тілі мектеп оқушысының қоршаған ортаны және ондағы адамдардың рөлін қабылдауын тікелей басқарады.

Қазақ тілді әлеуметтік желілердегі (негізінен Instagram және TikTok платформалары) контенттерге лексикалық мониторинг жүргізу барысында гендерлік стереотиптердің екі үлкен лексика-семантикалық топқа бөлінетіні анықталды: дәстүрлі-патриархалды лексиканың жаңғыруы және заманауи виртуалды сленгтердің пайда болуы.

Бірінші топ – дәстүрлі гендерлік стереотиптерді бекітуші лексика. Бұл бағытта әйел бейнесі көбінесе отбасы, тұрмыс, сұлулық және бағынушылық семантикасымен байланыстырылады. Әлеуметтік желідегі посттар мен пікірлерде «ошақ қасы», «түздің адамы емес», «нәзік жанды», «болашақ ана», «ибалы келін» сияқты тіркестер өте жиі кездеседі. Бір қарағанда бұл лексика позитивті, мақтау сипатында көрінгенімен, оның астарында әйел адамның қоғамдық, саяси немесе ғылыми өмірдегі рөлін шектейтін жасырын хабарлама (суггестия) жатыр [3]. Ал ер адамдарға қатысты бұл топта «отбасы асыраушысы», «шаңырақ иесі», «түздің адамы» концептілері басым. Бұл тілдік бірліктер қоғамдағы еңбек бөлінісін жыныстық белгілеріне қарай қатаң шектеп, стереотиптерді легитимизациялайды.

Екінші топ – заманауи виртуалды неологизмдер мен сленгтер. Әлеуметтік желілердің жаһандық сипаты ағылшын тілінен енген және орыс тілі арқылы калькаланған жаңа гендерлік лексиканың таралуына алып келді. Бұл лексика көбінесе жасөспірімдер аудиториясында кең таралған және ол өте агрессивті әрі поляризацияланған сипатқа ие. Ер балаларға қатысты «альфа-еркек» (alpha male), «сигма», «хищник» сияқты сөздер қолданылса, бұл лексика ер адамның бойындағы күшті, үстемдікті, кейде тіпті дөрекілікті дәріптейді. Оған қарама-қарсы

«каблук», «подкаблучник», «маменькин сынок» сияқты лексикалық таңбалар арқылы эмоциясын білдіретін немесе гендерлік теңдікті қолдайтын ер адамдар келемежделеді. «Еркек жыламайды» деген лингво-мәдени штамп осы виртуалды кеңістікте жаңа формада жалғасын тауып отыр. Қыз балаларға қатысты желіде «risk-me girl» (басқа қыздардан ерекшеленіп, ұлдарға ұнауға тырысатын қыз), «стерва», «меркантильді», «голдиггер» сияқты терминдер жиі қолданылады [4]. Бұл жаңа лексикалық қабат оқушылардың лексиконына тез еніп, олардың бір-біріне деген көзқарасын бұрмалайды және гендерлік негіздегі кибербуллингтің басты құралына айналады.

Мектеп жасындағы балалар (әсіресе 13-17 жас аралығы) үшін тіл – қоршаған ортаны танудың және өзін-өзі идентификациялаудың басты тетігі. Олар әлеуметтік желідегі танымал блогерлердің немесе өз құрдастарының лексикасын ешбір сынсыз (критикалық сүзгісіз) көшіріп алады. Осындай стереотипке толы мәтіндерді үнемі тұтынудың психо-педагогикалық салдарлары өте ауыр:

Кәсіби бағдардың шектелуі: Лексикалық деңгейдегі еңбек бөлінісі («бұл ұлдардың мамандығы», «қыз балаға тән емес») оқушының табиғи қабілеттері мен талантын тұншықтырады. Мысалы, физика немесе IT саласына қызығатын қыз бала желідегі «нағыз қыз гуманитарий болуы керек» деген лексикалық қысымның әсерінен өз арманынан бас тартуы мүмкін. Дәл сол сияқты педагогика немесе дизайн саласына бейім ұл балалар «бұл еркектің ісі емес» деген стереотиптің құрбаны болады.

Өзін-өзі бағалау (self-esteem) және психологиялық қысым: Әлеуметтік желідегі лексика «идеалды қыз» және «идеалды ұл» бейнесін жасайды. Осы жасанды лексикалық стандарттарға (мысалы, міндетті түрде «табысты», «эмоциясыз» немесе «мінсіз сұлу» болу) сай келмейтін оқушы өзін қоғамнан тыс қалғандай сезінеді. Бұл жасөспірімдер арасындағы депрессия мен тревоганың (алаңдаушылықтың) артуына әкелетін тікелей факторлардың бірі [5].

Коммуникативтік мәдениеттің деградациясы және кибербуллинг: Гендерлік таңбаланған, кемсітушілік мәні бар сөздерді жиі қолдану оқушылар арасындағы өзара сыйластықты жояды. Мектеп ортасында ұлдар мен қыздардың бір-бірін желіден көрген стереотипті сөздермен атауы қалыпты жағдайға айналып барады, бұл агрессивті коммуникацияның қалыптасуына негіз болады.

Қазіргі заманғы білім беру парадигмасы мұғалімнен тек пәндік білім беруді емес, оқушыны ақпараттық қоғамға бейімдеуді талап етеді. Гендерлік стереотиптердің виртуалды лексикалық шабуылына қарсы тұру үшін мектепте медиасауаттылық пен сыни ойлауды дамыту жұмыстары жүйелі жүргізілуі тиіс. Осы мақсатта біз қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде, сондай-ақ тәрбие сағаттарында қолдануға арналған **«Лексикалық деконструкция»** атты авторлық педагогикалық әдістемені ұсынамыз. Бұл әдістеме төрт негізгі кезеңнен тұрады:

Бірінші кезең: Инвентаризация (Деректерді жинау). Оқушыларға зерттеушілік тапсырма беріледі. Олар бір апта бойы өздері жиі кіретін әлеуметтік желілерден (TikTok, Instagram) ерлер мен әйелдерді сипаттайтын сөздерді, тіркестерді, комментарийлерді жинап, арнайы кестеге түсіреді. Мақсат – оқушының назарын күнделікті байқай бермейтін тілдік құбылыстарға аудару.

Екінші кезең: Критицизм (Сыни лингвистикалық талдау). Жиналған материалдар сыныпта талқыланады. Мұғалім фасилитатор ретінде жетелеуші сұрақтар қояды:

«Бұл сөздің негізгі мағынасы қандай және астарында қандай ой жатыр?»

«Неге бұл эпитет тек қыздарға (немесе тек ұлдарға) қатысты айтылады?»

«Егер бұл әрекетті қарсы жыныс өкілі жасаса, қоғам оны қалай атар еді? Оған арнайы сөз бар ма?» (Лексикалық лакуналарды іздеу). Бұл кезеңде оқушылар тілдің бейтарап еместігін, оның артында белгілі бір идеология немесе стереотип тұратынын түсіне бастайды [6].

Үшінші кезең: Трансформация (Стереотипті бұзу). Бұл – ең маңызды практикалық кезең. Оқушылар стереотипке құрылған сөйлемдерді гендерлік-бейтарап, инклюзивті және сыйластыққа негізделген лексикамен алмастырып қайта құрастырады. Мысалы:

Стереотип: «Қыз баланың басты міндеті – үйдің шаруасына пысық болу».

Трансформация: «Тұрмыстық дағдыларды меңгеру – жынысына қарамастан кез келген адамның жеке тәуелсіздігі үшін қажетті қабілет».

Стереотип: «Еркектер жыламайды, олар мықты болуы керек».

Трансформация: «Өз эмоциясын тану және оны білдіре алу – әрбір адамның психологиялық саулығының кепілі».

Төртінші кезең: Креативті медиа-жасампаздық. Оқушылар трансформацияланған, бейтарап және ізгілікке негізделген лексиканы пайдалана отырып, өздерінің әлеуметтік желілеріне арналған посттар, эсселер немесе қысқаша видео-сценарийлер дайындайды. Бұл оқушылардың тек пассивті қабылдаушы емес, жаңа, сау коммуникативтік ортаны қалыптастырушы белсенді агенттерге айналуына көмектеседі.

Қорыта келгенде, әлеуметтік желідегі гендерлік стереотиптердің лексикалық көрінісі – бұл жай ғана стилистикалық сөз қолданысы емес, бұл тұтастай бір буынның әлемді қабылдау үлгісін қалыптастыратын қуатты идеологиялық құрал. Виртуалды кеңістіктегі тілдік таңбалар жасөспірімдердің санасына терең еніп, олардың болашағын, кәсіби таңдауын және өзара қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырады. Зерттеу барысында анықталғандай, қазіргі жастар лексиконында дәстүрлі шектеулермен қатар, агрессивті неологизмдер де кең етек алуда. Бұл мәселе білім беру жүйесінен шұғыл реакцияны талап етеді. Сондықтан, орта мектеп бағдарламасында тілді тек грамматикалық жүйе ретінде ғана емес, әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде оқытуға көбірек көңіл бөлінуі тиіс. Біз ұсынып отырған «Лексикалық деконструкция» әдістемесі оқушылардың медиа-сауаттылығын арттыруға және стереотиптерден ада, тұлғалық еркіндігі жоғары, сыйластыққа құрылған қоғамның жаңа мүшелерін тәрбиелеуге өз септігін тигізеді. Бұл ретте мәселені шешу жауапкершілігі тек білім беру мекемелерімен шектелмейтінін ескерген жөн. Ата-аналардың сандық сауаттылығын арттыру және әлеуметтік желідегі пікір көшбасшыларының (инфлюенсерлердің, блогерлердің) өз контентіне, қолданатын сөздеріне деген жауапкершілігін қалыптастыру аса маңызды. Виртуалды әлемдегі тілдік процестер мен трендтер өте жылдам әрі үздіксіз өзгеріп отырады. Демек, оған қарсы тұратын педагогикалық және психологиялық құралдар да бір орында тұрмай, үнемі жаңарып, заман талабына бейімделуі шарт.

Болашақ ғылыми зерттеулерде гендерлік бейтарап лексиканың қазақ тіліндегі даму тенденцияларын және оның білім беру процесіне интеграциялануын тереңірек қарастыру қажеттілігі туындайды. Гендерлік стереотиптерден және деструктивті сленгтерден ада виртуалды кеңістік қалыптастыру – ертенгі күні шығармашылық әлеуеті жоғары, өзін-өзі еркін көрсете алатын, психологиялық тұрғыдан сау қоғам құрудың басты кепілі. Жасөспірімдерді тілдік манипуляциялардан қорғай отырып, біз олардың тұлғалық шекарасын құрметтеуге және кез келген кәсіпте биік белестерді бағындыруына жол ашамыз. Тіл мәдениеті – тұлға мәдениетінің іргетасы, ендеше жаңа буынның сөздік қорын стереотиптерден тазарту – ұлт болашағын жарқын етудің стратегиялық қадамы болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 192 б.
2. Қазақ тілінің грамматикасы. Сөзжасам мен морфология. – Алматы: Ғылым, 2002. – 450 б.
3. Тіл және қоғам: әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер (Жалпы редакциясын басқарған Э. Д. Сүлейменова). – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 320 б.
4. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі әлеуметтік лингвистика мәселелері. – Алматы: Мектеп, 2008. – 256 б.
5. Жұмабаева Ә.Е. Бастауыш және орта мектептегі қазақ тілі лексикасын оқытудың әдістемелік негіздері. – Алматы: Білім, 2005. – 280 б.
6. Медиа-сауаттылық және сыни ойлау: оқу құралы / Ред. Қ. Қамзин. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 210 б.

А.Қ. Қанағатова
Ғылыми жетекшісі: **Б.А. Ердембеков**
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ., ayazhan.kanagatova@mail.ru

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ БИЛЕР МҰРАСЫН ӘДЕБИ-ТАНЫМДЫҚ ТҰРҒЫДАН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада мектепте билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқыту мәселелері қарастырылады. Зерттеу мақсаты - шешендік сөздердің тәрбиелік әлеуетін ашып, оларды оқу үдерісіне интеграциялау. Автор инновациялық әдістер арқылы оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту жолдарын ұсынады. Жұмыс нәтижесінде билер мұрасын лингвомәдени және аксиологиялық бағытта оқыту бойынша ғылыми-практикалық ұсыныстар берілген.

Тірек сөздер: Билер мұрасы, шешендік өнер, әдеби-танымдық оқыту, ұлттық бірегейлік, инновациялық әдістеме, лингвомәдени талдау.

Қазіргі таңдағы отандық білім беру жүйесінің басты стратегиялық бағыты – ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, бәсекеге қабілетті, рухани дүниесі бай тұлғаны тәрбиелеу. Осы орайда, ғасырлар бойы халықтың ар-ожданы болған билер институты мен олардан қалған асыл мұраны оқытудың маңызы зор. Билер мұрасы – бұл ұлттық кодың негізі, тілдік мәдениеттің шыңы және дала демократиясының бірегей үлгісі [1]. Жалпы білім беретін мектептерде билер сөзін оқыту оқушының эстетикалық талғамын арттырып, оның шешендік дағдыларын дамытуға тікелей ықпал етеді. Алайда, бұл мұраны оқыту барысында тек мәтінді жаттатумен шектелмей, оның әдеби-танымдық астарын терең ашу – бүгінгі педагогиканың алдында тұрған өзекті міндеттердің бірі.

«Билер мұрасын зерттеу – қазіргі педагогикалық ғылымдағы антропоцентристік бағыттың құрамдас бөлігі. Бұл тек фольклорлық мұра емес, бұл – қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан құқықтық мәдениеті мен этикалық нормаларының жиынтығы [2.]. Бүгінгі таңда мектеп қабырғасында билер сөзін оқыту – оқушылардың дау-жанжалдарды шешудегі гуманистік ұстанымын қалыптастыруға жол ашады. Билер институтының тарихына үңілу арқылы біз оқушыға «сөздің киесі» мен «уәденің беріктігі» сияқты іргелі ұғымдарды сіңіреміз. Бұл өз кезегінде ұлттық тәрбие мен заманауи білім беру трендтерінің (софт-скиллс, коммуникация) ұштасуына мүмкіндік береді.»

Билер мұрасының әдеби-теориялық сипаты оның жанрлық табиғатынан бастау алады. Шешендік сөздер – қазақ ауыз әдебиетінің ең күрделі әрі көркем саласы. Олардың құрылымында поэзия мен прозаның элементтері астасып жатады. Билер сөзінің көркемдік қуаты – оның бейнелілігінде, экспрессивтілігінде және логикалық жүйелілігінде [3]. Мектептегі әдебиет сабақтарында билер мұрасын оқытуда ең алдымен олардың тілдік қолданысына, метафоралық иірімдеріне және афоризмдік сипатына талдау жасау қажет. Билер «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» айту арқылы аз сөзге көп мағына сыйғызудың асқан шеберлігін көрсеткен [4]. Мысалы, Төле бидің «Бір үйдің баласы болма, көп үйдің санасы бол» деген нақылы оқушыға нақтылықтың үлгісін береді. Әдеби талдау барысында оқушылар осы шешендік орамдардың көркемдік функциясын сезінуі тиіс.

Мұраның танымдық мазмұны оқушының дүниетанымын кеңейтуге бағытталады. Билер тек сөз шебері емес, олар - мемлекет қайраткерлері мен философтар. Сондықтан билер сөзін оқытуда пәнаралық байланыс маңызды рөл атқарады. Билердің төрелік сөздерін оқыту арқылы оқушы сол кезеңдегі мемлекеттік құрылымды, «Жеті жарғы» заңдарын таниды [5]. Бұл танымдық процесс оқушыны өз халқының тарихына құрметпен қарауға, бабалар парасатына бас иіп, ұлттық мақтаныш сезімін ұялатуға көмектеседі. Билер мұрасы арқылы оқушы «Тура биде туған жоқ» деген принциптің мәнін ұғынып, әділдіктің биік адамгершілік норма екенін түсінеді. Мектеп бағдарламасындағы билер мұрасын оқытуда олардың әрқайсысына тән жеке

стильдік иірімдерді ажырату - танымдық процестің шыңы болып табылады. Филологиялық талдау барысында оқушылар мынадай айырмашылықтарды көре алады:

– Төле бидің мұрасында дидактикалық сарын басым. Оның сөздері көбіне ақыл-кеңес, нақыл түрінде келеді. Оқушыларға Төле бидің «Жол басы - бата, сөз басы - алла» деген қағидасын талдату арқылы қазақ этикасының бастауларын түсіндіруге болады. Оның шешендігі - кеменгерлік пен сабырдың сипаты.

– Қазыбек бидің шешендігі – дипломатия мен өткір логиканың жиынтығы. Оның жоңғар қонтайшысына айтқан «Біз қазақ деген мал баққан елміз...» деп басталатын сөзіндегі әрбір тармақ - мемлекеттік деңгейдегі стратегиялық ұстаным. Мұндағы «Тұлпардан тұяқ қалса, табаны тиер қияға» деген сияқты астарлы бейнелерді талдау оқушының сын тұрғысынан ойлауын дамытады

– Әйтеке бидің сөз саптауы - отты, рухты және нақты. Оның «Менің өліміме жылама, елімнің өліміне жыла» деген сөздері арқылы оқушы бойында мемлекетшілдік рухты ояту әбден мүмкін.

Билер мұрасын оқытуда оның әлемдік шешендік өнермен үндестігін де ескеру қажет. Батыс зерттеушісі В. Радлов қазақ билерінің тіл байлығы мен суырыпсалмалық қабілетіне танданыс білдіре отырып, оларды «даланың нағыз шешендері» деп атаған [8]. Бұл дерек оқушыларға билер мұрасының тек тар шеңбердегі емес, жалпыадамзаттық мәдениеттің ажырамас бөлігі екенін тануға мүмкіндік береді. Осы орайда, Р. Сыздықтың зерттеулеріндегі билер тілінің лексикалық қабатын талдау арқылы оқушылардың тілдік нормаларды меңгеру деңгейін көтеруге болады [9].

Қазіргі білім беру жүйесіндегі құзыреттілік тәсілі тұрғысынан алғанда, билер сөзі оқушының «эмоционалдық интеллектін» дамытудың құралы бола алады. Ш. Елеукенов атап өткендей, шешендік сөздер оқушының сезім мүшелеріне әсер етіп, оның эстетикалық қабылдауын шыңдайды [10]. Сабақ барысында билердің «сөз тапқанға қолқа жоқ» деген ұстанымын қолдана отырып, оқушыларды дебаттық технологияларға баулу - олардың әлеуметтік бейімделуіне жол ашады. Билер мұрасын мектепте оқытуда тек мазмұнды баяндаумен шектелмей, З. Қабдоловтың «Сөз өнері» еңбегіндегі теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, оның көркемдік шеберлігін талдау - оқушылардың әдеби-теориялық білімін тереңдетеді [11.]. Шешендік сөздің композициялық құрылымына талдау жасау арқылы оқушы ойды жүйелеуді үйренеді. Мектептегі талдау жұмыстарында шешендік сөздің мынадай кезеңдерін айқындау ұсынылады:

1. Экспозиция (Басталуы): Даудың немесе мәселенің мән-жайын қысқа да нұсқа баяндау.

2. Түйін (Шешім): Бидің логикалық тұрғыдан бұлтарпас, әділ төрелігі. Мұнда көбіне афоризмдер мен қанатты сөздер қолданылады.

Мысалы, Қазыбек бидің қалмақ қонтайшысына айтқан әйгілі сөзін алып қарасақ, мұндағы «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз» деген жолдар - дипломатиялық шешендіктің биік үлгісі. Р. Сыздықтың пікірінше, билер тіліндегі мұндай параллелизмдер мен антитезалар (қарама-қарсы қою) тыңдаушыны бірден баурап алып, ойды бұлжытпай қабылдауға мәжбүрлейді [9].

Билер мұрасындағы троп түрлерін (метафора, эпитет, аллегория) анықтау оқушының тілдік сезімін дамытады. Әйтеке бидің «Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін...» деп басталатын толғауын талдау барысында, оқушылар автордың грация (дамыту) әдісін қалай шебер қолданғанын көре алады. Бұл жерде би әлеуметтік топтардың (бай, батыр) қоғамдағы функциясын нақтылау арқылы үлкен философиялық қорытынды жасайды. Ш. Елеукеновтың тұжырымы бойынша, билер сөзіндегі «көркемдік шындық» пен «тарихи шындықтың» астасуы - оқушыға ұлттық мінез-құлықтың моделін ұсынады [10]. Осы тұрғыдан алғанда, билер мұрасын оқыту - оқушыны сөйлеу этикетіне, ойды бейнелеп жеткізуге және аудиторияны меңгеру психологиясына баулитын таптырмас құрал. В.В. Радлов атап өткендей, қазақ билерінің суырыпсалмалық (импровизация) қабілеті - ұлттық интеллектуалдық деңгейдің

көрсеткіші [8]. Сондықтан мектептегі әдеби-танымдық талдау оқушыны тек филологиялық тұрғыдан емес, шешендік мәдениеті қалыптасқан тұлға ретінде дамытуға бағытталуы тиіс.

Мектепте оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдіру барысында инновациялық технологияларды қолдану қажет. Оның бірі – герменевтикалық талдау әдісі. Бұл әдіс бойынша оқушы мәтінмен жұмыс істей отырып, бидің әрбір сөзінің астарындағы философиялық мәнді өз бетінше ашуға талпынады [6]. Сонымен қатар, контекстік оқыту технологиясы шеңберінде оқушыларды тарихи ситуацияларға бағыттау тиімді. Мысалы, Қазыбек бидің дипломатиялық айласын саралау оқушының коммуникативтік құзыреттілігін дамытады. Салыстырмалы әдіс те нәтижелі: үш бидің сөйлеу мәнерін салыстыра отырып, оқушылар шешендік өнердің сан қырлылығын түсінеді [3]. Билер мұрасының тәрбиелік мәні оның бүгінгі қоғаммен үндестігінде. Қазіргі жастар арасында кикілжіңдерді бейбіт жолмен шешу дағдыларын қалыптастыруда билердің төрелік сөздері үлкен мектеп. Оқушылар билер мұрасын оқу арқылы «сөзбен тоқтату» мәдениетін үйренеді. Бұл олардың әлеуметтік ортадағы қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі. Шешендік өнерді мектептегі «Тіл мен әдебиет» пәндерінің мазмұнымен интеграциялау арқылы біз парасатты азамат тәрбиелеуге мүмкіндік аламыз [7].

Билер мұрасын мектепте оқытуда тек теориялық білім беріп қоймай, оны оқушылардың күнделікті өмірімен байланыстыру маңызды. Оқушылар билердің сөзін жаттап қана қоймай, сол сөздердің мағынасын сезінуі үшін сабақ барысында мынадай жеңіл әрі тиімді әдістерді қолдануға болады:

«Сөз тапқанға қолқа жоқ» айдары. Оқушыларға билердің өміріндегі қиын сәттерде айтқан тапқыр сөздерінен үзінді оқылады. Мысалы, жас бала Қазыбектің жоңғар қонтайшысына қаймықпай сөйлеген сәтін талқылау. Оқушылар «Мен Қазыбектің орнында болсам не айтар едім?» деген сұраққа жауап іздейді. Бұл әдіс баланың қиялын ұштап, өз ойын батыл жеткізуге үйретеді. Сөз тапқыштық – қазіргі заманда кез келген мамандық иесіне қажетті қасиет.

Билердің «бітістіруші» рөлін түсіндіру. Мектепте оқушылар арасында кішігірім түсініспеушіліктер жиі болып тұрады. Осындай кездерде билердің «Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен» даналығын үлгі етуге болады. Билер – тек заңгер емес, олар нағыз психологтар. Олар дауды қантөгіссіз, екі жақты да риза етіп шешуді мақсат еткен. Оқушыларға билердің әділдігі мен сабырлылығын түсіндіру арқылы оларды татулыққа, бір-бірін тыңдауға баулимыз.

Көрнекілік пен заманауи технология. Билердің нақыл сөздерін тек кітаптан оқымай, оларды заманауи постерлер, инфографикалар немесе қысқаша бейнероликтер арқылы көрсету нәтижелі. Мысалы, Төле бидің «Бір үйдің баласы болма, көп үйдің санасы бол» деген сөзінің мағынасын ашатын суреттер салу немесе шағын сахналық қойылымдар дайындау баланың есінде ұзақ сақталады. Бұл әдіс әдебиет сабағын жалықтырмайтын, жанды процесске айналдырады.

Мақал-мәтелдер мен билер сөзінің байланысы. Билердің көптеген сөздері уақыт өте келе мақал-мәтелге айналып кеткен. Сабақта оқушыларға мақалдар беріп, оның қай бидің айтқан сөзі екенін табуды тапсыруға болады. Бұл ойын түріндегі тапсырма оқушының қызығушылығын оятып, олардың сөздік қорын байытады. Билер мұрасы – халық ауыз әдебиетінің қайнар көзі болғандықтан, оны оқыту арқылы біз оқушының бойына нағыз қазақи тілдік кодты сіңіреміз.

Қорытындылай келе, жалпы білім беретін мектептерде билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқыту - ұлттық білім берудің ажырамас бөлігі екенін атап өту керек. Билер сөзі – ұлттың рухани иммунитеті. Оны оқытуда заманауи әдістемелік тәсілдерді қолдану оқушының интеллектуалдық әлеуетін арттырып, оның тілдік және танымдық өрісін кеңейтеді. Болашақта мектеп бағдарламасында билер мұрасын арнайы курстар ретінде тереңдетіп оқыту туралы ғылыми-әдістемелік ұсыныстарды енгізу қажет. Жүргізілген зерттеулер мен әдістемелік талдаулар көрсеткендей, билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан меңгерту — оқушының

тілдік тұлға ретінде қалыптасуының кепілі. Ұсыныс ретінде айтарым мектеп бағдарламасына билер сөзін талдаудың мынадай алгоритмдерін енгізу қажет:

1. **Лингвомәдени талдау:** Сөздердің төркіні мен мағыналық тереңдігін ашу;
2. **Аксиологиялық бағалау:** Билер шешіміндегі адамгершілік құндылықтарды бүгінгі күнмен байланыстыру.

Билер мұрасы - таусылмас қазына. Оны оқытудағы басты мақсат - оқушыны өткенмен мақтануға ғана емес, сол өткеннің асыл қасиеттерін болашаққа жеткізуге баулу. Осы бағыттағы жұмыстар алдағы уақытта мектеп оқулықтарының мазмұнын сапалық тұрғыдан жақсартуға негіз бола алады. Осы бағыттағы жүйелі жұмыстар алдағы уақытта мектеп оқулықтарының мазмұнын сапалық тұрғыдан жақсартуға, ұлттық рухы биік, парасатты ұрпақ тәрбиелеуге негізгі тірек болмақ.

Қорыта айтқанда, билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқыту - бұл өткенге саяхат емес, бұл - болашақ зиялы қазақ қоғамын құрудың басты кепілі. Бабалардың «тура билік» принципі мен шешендік өнері әрбір жас өскіннің бойында елдік сана мен мемлекетшілдік рухты нығайта түсетін болады.

Әдебиеттер

1. Әуезов М.О. Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1991. – 320 б.
2. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. — Алматы: Санат, 1994. — 312 б.
3. Адамбаев Б. Қазақтың шешендік өнері. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.
4. Негимов С. Шешендік өнер: психологиясы, құрылымы. – Астана: Елорда, 2001. – 256 б.
5. Қазақ би-шешендері. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 280 б.
6. Ысқақов Б. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы: Білім, 2014. – 312 б.
7. Нұржекеев Т. Билер сөзі – киелі мұра. – Астана: Педагогикалық басылым, 2018. – 145 б.
8. Радлов В.В. Алтын босаға (Қазақ халқының рухани мәдениеті туралы). – Алматы: Ана тілі, 1995. – 184 б.
9. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 272 б.
10. Елеукенов Ш.Р. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жазушы, 1997. – 360 б.
11. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 368 б.

ҒТАХР: 14.25.09

Г.К. Абылкайрова

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай облысы, Үржар ауданы abilkairova@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ТІЛДІК БІЛІМ МЕН ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ЫҚПАЛДАСТЫРУ

Баяндамада бастауыш сынып оқушыларына тілдік білім беру үдерісінде ұлттық тәрбиені ықпалдастырудың маңыздылығы қарастырылады. Қазақ тілін оқыту барысында халықтық педагогика элементтерін, ұлттық құндылықтарды, салт-дәстүрлерді тиімді қолдану арқылы оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттыру жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, оқытуда қолданылатын заманауи әдіс-тәсілдер мен ұлттық мазмұнды тапсырмалар жүйесі талданады.

Тірек сөздер. тілдік білім, ұлттық тәрбие, бастауыш сынып, құндылықтар, халық педагогикасы, функционалдық сауаттылық

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш сыныпта тілдік білім беру тек грамматикалық дағдыларды меңгерумен шектелмей, ұлттық тәрбие элементтерімен тығыз байланыста жүргізілуі тиіс.

Бастауыш кезең – баланың тұлғалық қалыптасуының іргетасы қаланатын маңызды кезең. Осы уақытта оқушының тілдік қабілетімен қатар, дүниетанымы, ұлттық сана-сезімі,

адамгершілік қасиеттері қалыптасады. Сондықтан тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру – бүгінгі педагогикадағы өзекті мәселелердің бірі.

Ұлттық тәрбие – халқымыздың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, рухани құндылықтары негізінде жүзеге асатын тәрбие түрі. Ал тіл – сол ұлттық құндылықтарды жеткізуші негізгі құрал. Демек, тіл мен тәрбие – бір-бірінен ажырамас ұғымдар.

1. Тілдік білім мен ұлттық тәрбиенің өзара байланысы

Тіл – ұлттың жаны. Әрбір халықтың тарихы, мәдениеті, дүниетанымы оның тілінде көрініс табады. Қазақ тілін оқыту барысында оқушылар тек сөздік қорын байытып қана қоймай, ұлттық болмысты да таниды.

Ұлттық тәрбие мен тілдік білімнің байланысы келесі бағыттарда көрінеді:

Тіл арқылы ұлттық дүниетанымды қалыптастыру

Мақал-мәтелдер, жұмбақтар арқылы ойлау қабілетін дамыту

Халық ауыз әдебиеті арқылы адамгершілік қасиеттерді тәрбиелеу

Салт-дәстүрлер арқылы мәдени құндылықтарды меңгерту

Мысалы, «Жеті атасын білмеген – жетесіз» деген мақал арқылы оқушылар тек тілдік құрылымды ғана емес, туыстық қатынастардың маңызын да түсінеді.

2. Бастауыш сыныпта ұлттық мазмұндағы тілдік білім берудің маңызы

Бастауыш сынып оқушылары ақпаратты эмоционалды түрде қабылдайды. Сондықтан ұлттық мазмұндағы материалдар олардың қызығушылығын арттырады.

Ұлттық мазмұнның маңыздылығы:

Оқушының туған тіліне деген құрметін арттырады

Ұлттық сана-сезімін қалыптастырады

Оқу мотивациясын күшейтеді

Тілді өмірмен байланыстырып үйренуге мүмкіндік береді

Мысалы, «Наурыз» тақырыбын өткенде тек мәтін оқытумен шектелмей, ұлттық тағамдар, дәстүрлер туралы әңгімелеу оқушының тілдік белсенділігін арттырады.

3. Тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру әдістері

Бастауыш сыныпта бұл бағытты жүзеге асыру үшін келесі тиімді әдістер қолданылады:

3.1 Мақал-мәтелдер арқылы оқыту

Мақал-мәтелдер – халық даналығының айнасы. Олар қысқа әрі нұсқа болғандықтан, оқушыларға оңай меңгеріледі.

Қолдану жолдары:

Сөйлем құрастыру

Мағынасын түсіндіру

Өмірмен байланыстыру

3.2 Халық ауыз әдебиетін пайдалану

Ертегілер, аңыздар, батырлар жыры оқушылардың тілін дамытумен қатар, адамгершілікке тәрбиелейді.

Мысалы:

«Алдар көсе» ертегісі – тапқырлыққа үйретеді

«Ер Төстік» – батырлық пен табандылыққа тәрбиелейді

3.3 Ұлттық ойындар арқылы оқыту

Ойын – бастауыш сыныптағы негізгі оқыту құралы.

Мысалдар:

«Асық ату» – дәлдік, есептеу

«Орамал тастау» – шапшаңдық

«Сөз табу» – тіл дамыту

3.4 Жобалық және шығармашылық жұмыстар

Оқушыларға ұлттық тақырыпта шағын жобалар беру: «Менің отбасымның дәстүрлері» «Қазақтың ұлттық тағамдары» «Менің ауылым»

Бұл тапсырмалар оқушының сөйлеу дағдысын дамытады.

3.5 Интерактивті әдістер

Заманауи технологияларды қолдану:

Kahoot, Quizizz арқылы ұлттық мазмұндағы сұрақтар

Видео, анимация арқылы салт-дәстүрлерді көрсету

Цифрлық мәтіндермен жұмыс

4. Сабақта қолданылатын тапсырмалар жүйесі

Тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру үшін тапсырмалар жүйесі маңызды.

Жеке жұмыс Берілген мақалдың жалғасын тап Мысалы: «Отан — ...»

Жұптық жұмыс «Ойлан, жұптас, бөліс» Ұлттық дәстүр туралы әңгіме құрастыру

Топтық жұмыс. Постер қорғау: «Қазақтың ұлттық құндылықтары»

PIRLS форматындағы тапсырма Мәтін: «Қонақжайлық» Сұрақтар:

Негізгі ой қандай?

Кейіпкердің әрекетін бағала

Өз ойыңды білдір

5. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту

Тілдік білім тек теориялық емес, өмірлік дағдыға айналуы керек.

Ұлттық мазмұн арқылы функционалдық сауаттылық:

Мәтінді түсіну

Ақпаратты талдау

Өз ойын жеткізу

Өмірде қолдану

Мысалы, «Қонақ күту» тақырыбында диалог құрастыру – нақты өмірлік жағдайға дайындық.

6. Мұғалімнің рөлі

Мұғалім – бағыттаушы тұлға.

Мұғалімнің міндеттері: Ұлттық мазмұнды дұрыс таңдау Оқушылардың қызығушылығын арттыру. Тілді өмірмен байланыстыру. Әр оқушының қабілетін ескеру

7. Күтілетін нәтижелер

Осы бағытта жұмыс жүргізу нәтижесінде:

- Оқушылардың сөздік қоры байиды
- Сөйлеу мәдениеті қалыптасады
- Ұлттық құндылықтарды құрметтейді
- Функционалдық сауаттылығы артады
- Өз ойын еркін жеткізе алады

Бастауыш сыныпта тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру – уақыт талабы. Бұл бағыт оқушылардың тек білім деңгейін арттырып қана қоймай, олардың тұлғалық дамуына ықпал етеді. Ұлттық құндылықтарды тіл арқылы меңгерген оқушы өз халқының мәдениетін құрметтейтін, саналы азамат болып қалыптасады. Сондықтан әрбір мұғалім сабақ барысында ұлттық мазмұнды тиімді қолдануы қажет.

Қорытындылай келе, тіл мен тәрбие – егіз ұғым. Оларды бірлікте қарастыру – сапалы білім берудің негізгі шарты.

Бастауыш кезең – баланың дүниетанымы қалыптасатын, мінез-құлқы мен құндылықтары орнығатын маңызды уақыт. Осы кезеңде берілген білім мен тәрбие оның болашақ өміріне тікелей әсер етеді. Қазақ тілі сабағында оқушы тек грамматикалық ережелерді меңгеріп қана қоймай, халықтың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, ұлттық дүниетанымын тануы тиіс. Тілдік материалды ұлттық мазмұнмен байыту – оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, оның рухани әлемін кеңейтеді. Тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру ең алдымен мәтіндер арқылы жүзеге асады. Оқулықтағы мәтіндерде қазақ халқының батырлары, ақын-жазушылары, тарихи тұлғалары, ұлттық ойындары мен тағамдары туралы ақпарат қамтылуы маңызды. Мысалы, мәтінді талдау барысында тек мазмұнын түсіндіріп қана қоймай, оның тәрбиелік мәніне тоқталу қажет. Бұл тәсіл оқушының ұлттық сана-сезімін қалыптастырады. Сондай-ақ мақал-мәтелдер, жұмбақтар,

жаңылтпаштар, шешендік сөздер – ұлттық тәрбиенің қайнар көзі. Қазақ тілі сабағында осындай халықтық мұраларды жүйелі қолдану оқушылардың тіл байлығын дамытады әрі даналыққа баулиды. Мысалы, «Отан – отбасынан басталады» деген мақал арқылы патриоттық тәрбие беруге болады. Мұндай жұмыс тілдік дағды мен тәрбиелік мақсатты қатар жүзеге асырады.

Ұлттық ойын элементтерін пайдалану да тиімді әдістердің бірі. «Сөз жарысы», «Мақалды жалғастыр», «Салт-дәстүрді тап» сияқты тапсырмалар оқушыларды белсенді әрекетке тартады. Ойын арқылы берілген білім есте жақсы сақталады және баланың эмоционалдық қызығушылығын арттырады. Бұл бастауыш сынып оқушылары үшін аса маңызды.

Қазіргі кезеңде ұлттық тәрбиені заманауи әдістермен ұштастыру қажет. Интерактивті тақта, бейнематериалдар, презентациялар арқылы ұлттық мәдениетті көрнекі түрде таныстыру – оқушының қабылдауын жеңілдетеді. Мысалы, қазақтың ұлттық киімдері немесе қолөнері туралы бейнеүзінді көрсету арқылы сөздік қорды байытуға болады. Мұндай тәсіл тілдік және мәдени білімнің үйлесімді қалыптасуына мүмкіндік береді. Тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыруда мұғалімнің рөлі ерекше. Педагог тек ақпарат беруші емес, ұлттық құндылықтарды насихаттаушы тұлға болуы тиіс. Оның сөйлеу мәдениеті, ұлттық дүниетанымы, үлгі-өнегесі оқушыларға әсер етеді. Мұғалімнің әрбір сөзі мен әрекеті тәрбиелік мәнге ие екенін ескеру қажет. Сонымен қатар ата-анамен ынтымақтастық маңызды. Үйде ұлттық дәстүрлерді сақтау, ана тілінде сөйлеу, ұлттық мерекелерді бірге атап өту – мектептегі жұмыстың жалғасы болуы тиіс. Отбасы мен мектеп арасындағы бірлік ұлттық тәрбиенің нәтижелілігін арттырады.

Тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру оқушының тұлғалық дамуына ықпал етеді. Мұндай оқыту барысында бала өз халқының мәдениетін құрметтейді, ана тілінің қадірін түсінеді, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіреді. Бұл оның азаматтық ұстанымының қалыптасуына негіз болады.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныпта тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру – сапалы білім мен саналы тәрбие берудің тиімді жолы. Қазақ тілі сабағы арқылы ұлттық рухты оятып, тілдік құзыреттілігі жоғары, отансүйгіш, мәдениетті тұлға тәрбиелеуге болады. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыс жүйелі әрі мақсатты түрде жүргізілуі тиіс. Ұлттық құндылыққа негізделген білім – болашақтың берік іргетасы.

Сонымен бірге, ұлттық құндылықтарды тілдік мазмұнмен ұштастыру оқушының дүниетанымын тереңдетеді. Ана тілінің тәрбиелік әлеуетін дұрыс пайдалану арқылы жас ұрпақтың бойында рухани иммунитет қалыптасады. Мұндай ықпалдастырылған сабақтар оқушыны тек білім алушы емес, ұлттық мәдениетті жалғастырушы тұлға ретінде тәрбиелейді. Ұлттық мазмұнмен байытылған тілдік тапсырмалар баланың қызығушылығын арттырып, оқу үдерісін мағыналы етеді. Бұл бағыттағы жүйелі жұмыс оқушының сөйлеу мәдениетін, ойлау қабілетін және азаматтық жауапкершілігін дамытады. Сондықтан тілдік білім мен ұлттық тәрбиенің бірлігі – бастауыш білім берудің стратегиялық басымдығы болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана.
3. Қазақ тілі пәні бойынша бастауыш сыныпқа арналған оқу бағдарламасы. – Астана.
4. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы.
6. Сухомлинский В.А. Балаларға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп.
7. Выготский Л.С. Педагогикалық психология. – М.: Педагогика.
8. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана.
9. OECD. Global Competence Framework. – Paris: OECD Publishing.

Н.Ш. Альпиева

КГУ «Средняя школа №6»

РК, Жетисуская область, г.Текели alpieva@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

В данной работе рассматриваются возможности формирования ценностно-ориентированных цифровых компетенций учащихся на уроках русского языка с использованием инструментов искусственного интеллекта. В условиях цифровизации образования особую актуальность приобретает развитие у младших школьников не только предметных знаний, но и навыков ответственного использования цифровых технологий, критического мышления и ценностных ориентиров. В статье раскрываются методические подходы к интеграции искусственного интеллекта в процесс обучения русскому языку, представлены конкретные методы и формы работы, направленные на развитие речевых, коммуникативных и цифровых компетенций учащихся. Особое внимание уделяется практическому применению ИИ-инструментов на разных этапах урока.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровые компетенции, ценностно-ориентированное обучение, начальная школа, урок русского языка, развитие речи.

Современное образование развивается в условиях стремительной цифровизации, что требует пересмотра традиционных подходов к обучению. Начальная школа становится ключевым этапом, на котором формируются базовые навыки работы с информацией, речевые компетенции и ценностные ориентиры учащихся. Особую роль в этом процессе играют уроки русского языка, поскольку именно здесь закладываются основы грамотной речи, понимания текста и коммуникативной культуры. Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в образовательный процесс открывает новые возможности для повышения эффективности обучения и развития цифровых компетенций учащихся.

Цифровые компетенции в современном образовании играют ключевую роль, особенно в обучении русскому языку в начальной школе. В условиях цифровизации общества формирование у младших школьников навыков работы с информационно-коммуникационными технологиями становится неотъемлемой частью образовательного процесса. Это не только повышает эффективность обучения, но и способствует развитию универсальных учебных действий. Прежде всего, цифровые компетенции расширяют возможности преподавания русского языка. Учитель может использовать интерактивные презентации, обучающие платформы, электронные учебники и мультимедийные материалы, что делает процесс обучения более наглядным и увлекательным. Например, анимации и видеоролики помогают детям лучше усваивать сложные грамматические правила, а игровые задания способствуют закреплению орфографии и пунктуации. Таким образом, цифровые технологии повышают мотивацию учащихся и делают уроки более разнообразными. Кроме того, цифровые инструменты позволяют индивидуализировать обучение. С помощью образовательных платформ учитель может подбирать задания с учётом уровня подготовки каждого ученика. Это особенно важно в начальной школе, где дети обладают разными темпами усвоения материала. Цифровая среда даёт возможность слабым ученикам повторить материал, а более сильным – углубить знания, выполняя дополнительные задания. Такой подход способствует более эффективному освоению русского языка.

Важным аспектом является развитие у учащихся навыков работы с информацией. В процессе обучения дети учатся искать, анализировать и интерпретировать информацию, что напрямую связано с формированием читательской грамотности. Работа с электронными текстами, словарями и справочниками помогает развивать навыки понимания текста, расширяет словарный запас и формирует языковую компетенцию. Это особенно актуально в

условиях информационного общества, где умение ориентироваться в потоке информации становится необходимым.

Цифровые компетенции также способствуют развитию коммуникативных навыков. Использование онлайн-платформ, форумов и образовательных приложений позволяет организовывать совместную работу учащихся, обсуждение текстов и выполнение коллективных заданий. Это формирует у детей умение выражать свои мысли, аргументировать позицию и взаимодействовать с другими. В контексте изучения русского языка это особенно важно, так как речь и коммуникация являются основой предмета. Не менее значима роль цифровых технологий в контроле и оценке знаний. Онлайн-тесты, интерактивные задания и автоматизированные системы проверки позволяют быстро получать обратную связь и корректировать учебный процесс. Учитель может отслеживать прогресс каждого ученика и своевременно выявлять пробелы в знаниях. Это делает процесс обучения более прозрачным и управляемым. Однако важно отметить, что использование цифровых технологий требует формирования у детей ответственного и безопасного поведения в цифровой среде. Учитель должен не только обучать русскому языку, но и развивать цифровую грамотность, включая навыки критического мышления и информационной безопасности.

Таким образом, цифровые компетенции играют важную роль в обучении русскому языку в начальной школе. Они способствуют повышению качества образования, развитию познавательной активности и формированию ключевых навыков, необходимых для успешной жизни в современном обществе.

Искусственный интеллект в образовании выступает как инструмент: персонализации обучения, автоматизации проверки заданий, создания интерактивных заданий, развития речевых навыков

ИИ позволяет адаптировать задания под уровень каждого ученика, что особенно важно в начальной школе. Хочу поделиться методами, которые широко использую в моей практике.

Метод 1. «Генерация текста с последующим анализом»

Как применить: Учитель с помощью ИИ (например, ChatGPT) генерирует короткий текст (5–6 предложений). Задания ученикам: определить тему текста, найти главную мысль, выделить ключевые слова, исправить грамматические ошибки. Результат: развитие смыслового чтения, формирование критического мышления, понимание ценности грамотной речи

Метод 2. «Умное редактирование текста». Как применяю: ИИ создаёт текст с ошибками. Задания: найти ошибки, объяснить правило, переписать правильно. Развивается: орфографическая грамотность, самоконтроль, ответственность за результат.

Метод 3. «Диалог с ИИ» Инструмент: ChatGPT Как проходит: Ученики задают вопросы по теме урока (например: «что такое имя прилагательное?»). Далее: обсуждают ответ, сравнивают с учебником, делают вывод. Формируется: умение проверять информацию, цифровая культура, критическое мышление.

Метод 4. «Создание рассказа по заданной теме» Как применяю: ИИ предлагает начало текста: «Однажды я нашёл странную книгу...» Задание: продолжить рассказ, придумать концовку, озаглавить. Развивается: речь, воображение, ценности (дружба, добро, честность).

Метод 5. «Аудио и произношение (ИИ + голос)» Использую: голосовые помощники, синтез речи. Задание: прослушать текст, пересказать, определить ошибки. Развивается: слуховое восприятие, устная речь.

Использование ИИ на уроках русского языка способствует развитию: уважения к родному языку, ответственности за цифровое поведение, культуры общения. Важно обучать детей: не доверять информации без проверки, использовать технологии безопасно, уважать чужой труд.

При работе с ИИ учащиеся учатся: искать информацию, анализировать её, применять в речи, работать с цифровыми инструментами. Это формирует функциональную грамотность, необходимую в жизни.

Использование искусственного интеллекта на уроках русского языка в начальной школе открывает широкие возможности для формирования ценностно-ориентированных цифровых компетенций учащихся. ИИ выступает не как замена учителя, а как эффективный инструмент, позволяющий сделать обучение более индивидуализированным, интересным и результативным.

Применение конкретных методов, таких как генерация текстов, редактирование, диалог с ИИ и творческие задания, способствует развитию речевых, логических и критических навыков учащихся. Одновременно формируются важные ценностные ориентиры, обеспечивающие ответственное и осознанное использование цифровых технологий. В перспективе интеграция искусственного интеллекта в образовательный процесс станет одним из ключевых факторов повышения качества образования и подготовки учащихся к жизни в цифровом обществе.

В заключение следует отметить, что формирование ценностно-ориентированных цифровых компетенций у учащихся начальной школы на уроках русского языка с использованием возможностей искусственного интеллекта является важным направлением современного образования. Интеграция цифровых технологий и интеллектуальных систем не только расширяет дидактические возможности учителя, но и способствует гармоничному развитию личности младшего школьника.

На уроках русского языка возможности искусственного интеллекта могут стать эффективным инструментом для развития данных компетенций. Использование обучающих платформ с элементами ИИ позволяет индивидуализировать процесс обучения, подбирать задания в соответствии с уровнем ученика, а также обеспечивать оперативную обратную связь. Например, интеллектуальные тренажёры помогают учащимся отрабатывать орфографические и грамматические навыки, а также развивать навыки работы с текстом.

При этом важно формировать у детей понимание этических норм взаимодействия с цифровой средой. Учитель должен обращать внимание на вопросы авторства, достоверности информации и безопасного поведения в интернете. Особую роль играет развитие критического мышления, которое помогает школьникам оценивать информацию, полученную с помощью цифровых технологий.

Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в процесс обучения русскому языку способствует не только повышению качества знаний, но и формированию у младших школьников ответственного отношения к цифровой среде, что является важной составляющей их личностного развития.

Использование искусственного интеллекта позволяет сочетать развитие речевых навыков с формированием этических установок, критического мышления и ответственного поведения в цифровой среде. Учащиеся учатся не только грамотно выражать свои мысли, но и осознавать ценность слова, уважать мнение других, соблюдать нормы речевого и цифрового этикета. Это особенно важно в условиях активного взаимодействия детей с цифровыми ресурсами. Также использование искусственного интеллекта на уроках русского языка способствует развитию у младших школьников навыков самостоятельной учебной деятельности. Интеллектуальные системы позволяют ученикам работать в индивидуальном темпе, возвращаться к сложным заданиям и получать подсказки в процессе выполнения упражнений. Это формирует у детей уверенность в собственных силах и повышает мотивацию к обучению.

Важным аспектом является развитие коммуникативных навыков. Современные цифровые инструменты с элементами искусственного интеллекта могут предлагать задания на создание текстов, пересказ, составление диалогов и небольших сочинений. Такие задания помогают учащимся лучше понимать структуру языка, расширять словарный запас и развивать связную речь. Кроме того, применение ИИ в образовательном процессе позволяет учителю более эффективно организовывать контроль и диагностику знаний. Автоматизированные системы анализа ошибок помогают выявлять типичные трудности учащихся и своевременно корректировать учебный процесс. Это делает обучение более

точным и результативным. Однако важно учитывать, что использование искусственного интеллекта должно быть педагогически обоснованным и дозированным. Учитель остаётся ключевой фигурой в образовательном процессе, а технологии выступают лишь инструментом поддержки обучения. Особое внимание следует уделять формированию у детей понимания границ использования цифровых технологий и развитию навыков самоконтроля. Интеграция искусственного интеллекта в процесс обучения русскому языку в начальной школе способствует не только повышению качества знаний, но и формированию у учащихся ценностного отношения к цифровой среде, развитию ответственности, самостоятельности и критического мышления. Это создаёт основу для успешной адаптации детей в современном информационном обществе.

Таким образом, педагогически целесообразное применение искусственного интеллекта на уроках русского языка способствует формированию у младших школьников устойчивых ценностных ориентиров, цифровой грамотности и коммуникативной культуры. Это создаёт основу для их успешной социализации и дальнейшего обучения в условиях цифрового общества.

Литература

1. Босова Л.Л. Информационные технологии в образовании. – М.: Академия, 2021.
2. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2020.
3. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 2019.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2022.
5. Национальная платформа открытого образования – <https://openedu.ru>

ГТАХР: 14.25.09

Г.Б. Аркабаева

«Жарбұлақ орта мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд. Gul1970nara@mail.ru

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК: ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ МЕН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада математикалық білімді өмірлік жағдайларда тиімді қолдана алу, логикалық ойлау, дәлелдеу, талдау, салыстыру, жалпылау сияқты әрекеттерді орындау қабілеті туралы мәселелер қарастырылды. Оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптар оқушылардың математикалық құзыреттілігін дамытуда төмендегідей әдістерді пайдаланамын

Тірек сөздер: құзыреттілік, әдістер, математикалық сауаттылық, есептеу дағдысы.

Математикалық құзыреттілігі қалыптасқан оқушы деректерді талдап, олардың арасындағы байланыстарды таба алады, сандық ақпаратты өңдейді, диаграмма, кесте, графиктен қажетті мәліметті анықтайды. Ол үшін оқушыға математикалық ұғымдарды механикалық түрде жаттап алу жеткіліксіз; олардың мағынасын түсініп, логикалық байланыстарды көре білуі қажет.

Қазіргі таңдағы еліміздегі өзгерістер, тұрақты дамудың жаңа стратегиялық бағыттары және қоғамның ашықтығы, оның жедел ақпараттануы, қарқындылығы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Білім берудің жаңа үлгісін ендіру тұлғаны дамыту үдерісі ретінде тәрбиеге басты назар аударылуда. Әлем тәжірибесіне сүйене отырып PISA халықаралық зерттеу бағдарламасы құрылды. Ең алғашқы PISA (Programme for International Student Assessment) халықаралық зерттеулері 2000 жылы өткізілді, оған 32 мемлекет қатысты.

Ал 2003 жылы – 43 мемлекет,

2006 жылы – 57 мемлекет,

2009 жылы – 65 мемлекет ,
2012 жылы – 65 мемлекет зерттеуге қатысты.

Ал 2015 жылы 70 – ке жуық мемлекет осы халықаралық зерттеулеріне қатысуға шешім қабылдады.

PISA бағдарламасының мақсаты:

15 жастағы оқушылардың ғылыми жаратылыстану және оқу сауаттылық деңгейін бағалау.

Оқушылардың мектепте алған білімдері мен тәжірибелерін өмірде қолдана ала ма? - деген сұраққа жауап іздеу. Оқушылардың білім жетістіктерін зерттеу негізгі үш бағыт бойынша жүзеге асырылады: математикалық сауаттылық, жаратылыстану сауаттылығы, оқу сауаттылығы.

2009 жылы PISA (Programme for International Student Assessment) халықаралық бағдарламасы зерттеулердің нәтижесі бойынша бағдарламаға қатысқан 65 елдің ішінен біздің оқушылар математикалық функционалдық сауаттылығынан 53-орын, жаратылыстану ғылыми сауаттылығына 58 орын, оқу сауаттылығынан 59 орын алды.

Математикалық сауаттылық

- математиканың әлемдегі ролін анықтау және түсіну;
- әртүрлі формада берілген сандық ақпараттарды оқу, талдау, түсіндіріп беру;
- дұрыс негізделген математикалық пайымдаулар айту;
- есептерді шығарудың тиімді тәсілдерін табу, орындау, өзін-өзі тексеру, өмірмен байланыстыру;
- математикалық білімді өмірлік жағдаяттарда кездесетін түрлі мәселелерді шешуде еркін қолдану.

Оқушылардың математикалық сауаттылығының қалыптасуы «математикалық құзыреттіліктің» даму деңгейлерімен (танымдық салалармен) сипатталады:

- *білу (еске түсіру);*
- *қолдану (байланыстарды орнату);*
- *ойлау (пайымдау).*

Математикалық құзыреттілік – нәтижелерді түсіндіру, талдау және түрлендіру, математикалық модель құрастыру, қатынастарды анықтау, шынайы өмірде пайда болған мәселелерді шешу үшін математиканы дәлме-дәл қолдану қабілеттілігі.

Оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптар: «Алған білімдері мен біліктерін практикалық қызметтерінде және күнделікті өмірлерінде:

- қажеттілігіне қарай анықтамалық материалдарды және қарапайым есептеуіш құралдарды пайдаланып, формулалар бойынша тәжірибелік есептеулер жүргізу;
- ең қарапайым математикалық моделдерді құрастыру және зерттеу;
- нақты байланыстарды функцияның көмегімен суреттеу және зерттеу, оларды график түрінде беру; нақты үдерістердің графиктерін түсіндіру;
- геометриялық, физикалық, экономикалық және т.б. мазмұнды қолданбалы есептерді шешу;
- диаграмма, графиктер, статистикалық сипаттағы ақпараттарды, сандық мәліметтерді танып білу, талдау;
- оқып игерілген формулалар мен фигуралардың қасиеттері негізінде қарапайым тәжірибелік жағдайларды зерттеу (моделдеу);
- шынайы объектілердің ұзындықтарын, аудандарын және көлемдерін есептеу».

Математикалық құзыреттіліктің деңгейлері (танымдық салалар):

Білу (еске түсіру):

Терминдерді, сандарды қасиеттері бойынша суреттеу және есептеу; график пен кестеден мәліметтерді алу; құралдарды қолдану; классификациалау, математикалық объектілерді танып білу.

Қолдану (байланыстарды орнату):

Нәтижелі шешу тәсілін таңдау; математикалық ақпаратты талдау және көрсету; модельдеу; тізбекке байланысты тапсырмаларды орындау; стандартты есептерді шешу.

Ойлау (пайымдау, тұжырымдау):

Объектілердің арасындағы тәуелділікке талдау жасау; қорытындылау, әртүрлі шешу жолдарын синтездеу; дұрыс/бұрыс айтылғандарды дәлелдеу; стандартты емес есептерді шешу.

Зерттеу тұжырымдамасына сәйкес әрбір тапсырма математиканың мазмұнды бөлімдерінің біріне сәйкес келеді:

- сандар;
- кеңістік және форма;
- өзгерістер мен қатынастар;
- белгісіздік

Оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруда PISA есептерін қолданудың тиімділігі: PISA зерттеуіндегі математикалық тапсырмалар нақты өмірлік мәселелерге жақын, қоршаған өмірдің түрлі аспектілерімен байланысты және өз шешімдері үшін математикалық талдауды талап ететін, мектептің өмірі, қоғам, оқушының жеке өмірі, кәсіби қызметі, спорт және тағы басқалар туралы мәлімет ұсынады.

Қазіргі білім беру жүйесінде математикалық құзыреттілікті қалыптастыру – оқушының жан-жақты дамуының негізгі шарттарының бірі. Математикалық құзыреттілік тек есеп шығару дағдыларымен ғана шектелмей, логикалық ойлау, талдау, салыстыру, дәлелдеу, ақпаратты түсіну және оны өмірлік жағдайларда тиімді қолдану қабілеттерін қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда логикалық ойлау мен функционалдық сауаттылықты дамыту – математика пәнін оқытудың басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Логикалық ойлау – адамның ой қорытындысын жасау, себеп-салдар байланысын анықтау, болжам айту және дәлелдеу қабілеті. Математика сабағында логикалық ойлауды дамыту үшін проблемалық жағдайлар туғызу, зерттеуге негізделген тапсырмалар беру, ашық сұрақтар қою тиімді. Мысалы, бір ғана дұрыс жауабы жоқ тапсырмалар оқушыны ойлануға, өз көзқарасын қорғауға үйретеді. Сонымен қатар логикалық есептер, ребустар, математикалық ойындар оқушылардың қызығушылығын арттырып, ойлау икемділігін дамытады.

Функционалдық сауаттылық – алған білімді күнделікті өмірде қолдана білу қабілеті. Математика сабағында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру үшін өмірмен байланысты тапсырмаларды жүйелі түрде қолдану маңызды. Мысалы, қаржылық есептер, тұрмыстық жағдайларға негізделген мәтіндік есептер, диаграмма мен кестені талдау оқушылардың практикалық дағдыларын жетілдіреді. Бұл тәсіл оқушыларға математиканың өмірдегі маңызын түсінуге мүмкіндік береді.

Математикалық құзыреттілікті дамытуда оқытудың белсенді әдістері ерекше рөл атқарады. Топтық және жұптық жұмыстар оқушылардың бір-бірімен пікір алмасуына, өз ойын дәлелді жеткізуіне жағдай жасайды. «Ойлан – жұптас – бөліс», «Миға шабуыл», «Кейс-стади» сияқты әдістер логикалық ойлау мен функционалдық сауаттылықты қатар дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар жобалық жұмыс барысында оқушылар нақты мәселені шешу үшін математикалық білімдерін қолдануды үйренеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану да математикалық құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді жолы болып табылады. Интерактивті платформалар, цифрлық есептер, онлайн-тесттер мен симуляциялар оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын дамытады. Сонымен қатар визуализация құралдары күрделі математикалық ұғымдарды түсінуді жеңілдетеді.

Бағалау жүйесі де математикалық құзыреттілікті дамытуға бағытталуы тиіс. Қалыптастырушы бағалау арқылы оқушының ойлау процесі, тапсырманы орындау тәсілі бағаланады. Бұл оқушыға өз қатесін түсінуге және оны түзетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар рефлексия жасау оқушының өз оқуына жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді.

Математикалық құзыреттілік – логикалық ойлау мен функционалдық сауаттылықтың үйлесімді дамуының нәтижесі. Мұғалімнің мақсаты – оқушыны тек формулаларды жаттауға емес, алған білімін өмірде қолдана алатын, ойлай білетін тұлға ретінде қалыптастыру. Осы

бағыттағы жүйелі жұмыс болашақта бәсекеге қабілетті, саналы азамат тәрбиелеуге негіз болады.

Математикалық құзыреттілік адамның өмірдің әр саласында шешім қабылдауына ықпал етеді. Сауда жасағанда бағаны салыстыру, жол жүру уақытын есептеу, бюджет жоспарлау, күнделікті тұрмыста сандық ақпаратты дұрыс түсіну сияқты әрекеттердің бәрі осы құзыретке негізделеді. Сондықтан математиканы оқыту тек формулалар мен амалдарды үйретуге емес, оқушының ойлауын дамытуға, оның функционалдық және сандық сауаттылығын арттыруға бағытталуы қажет.

Жанартылған білім мазмұны математикалық құзыреттілікті қалыптастыруды басты мақсаттардың бірі деп белгілейді. Сабақта қолданылатын әдіс-тәсілдер оқушыны белсенді әрекетке жетелеуі керек. Мәселен, проблемалық жағдай қою, логикалық тапсырмалар беру, өмірмен байланысты есептер шығару, топтық және жеке жұмыс формаларын тиімді ұйымдастыру – құзыреттілікке бағытталған оқытудың негізгі элементтері. Мұндай тапсырмалар оқушыны өз ойымен жұмыс істеуге, дәлел келтіруге, шешім қабылдауға, бірнеше нұсқаны салыстыруға үйретеді. Соның нәтижесінде оқушы тек математикалық білімді меңгеріп қана қоймай, оны қолдануға қажетті интеллектуалдық дағдыларды дамытады.

Математикалық құзыреттілікке коммуникативтік компонент те кіреді. Оқушы математикалық тілде сөйлеуді, өзінің есепті қандай жолмен шығарғанын түсіндіруді, дәлелдеу тізбегін дұрыс құруды, өзгелердің ой-пікірін тыңдауды үйренеді. Бұл дағды оның білімін берік бекітіп қана қоймай, талқылау мәдениетін, өз ойын логикалық негізде жеткізе алу қабілетін арттырады.

Математикалық құзыреттілік – бүгінгі замандағы ең маңызды білім беру нәтижелерінің бірі. Ол оқушыны тек оқу жетістігіне жеткізумен шектелмей, өмірде саналы шешім қабылдауына, деректерді талдай білуіне, жаңа жағдайға бейімделуіне мүмкіндік береді. Сондықтан мұғалімнің басты міндеті – математиканы тек пән ретінде емес, оқушының ойлауын дамытатын әмбебап құрал ретінде оқыту.

Тәжірибеде оқушылардың математикалық құзыреттілігін дамытуда төмендегідей әдістерді пайдаланамын:

1. «Венн диаграммасы» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

2. «Салыстыр да, дәлелде» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

3. «Логикалық тізбек» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

4. «Пікірді аяқта» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

5. «Артық болшекті тап» әдісі. Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

6. «Себеп–салдар» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

7. «Болжаймын, тексеремін» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

8. «Кестені толықтыр» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

9. «Шарттан шешімге» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

10. «Құпия код» әдісі

Пайдалану жолы:

- Сабақта оқушылардан берілген тапсырма бойынша салыстыру, талдау, логикалық байланыс табу сұралады.

- Оқушы өз шешімін дәлелдеп, логикалық ойлау дағдысын қолданады.

Әдебиеттер

1. ҚР БҒМ ҰБА «Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда 12 жылдық білім беру мазмұнының кіріктірілуі мен сабақтастығы» әдістемелік құрал, -Астана, 2015.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы - Егемен Қазақстан, 26 желтоқсан. 2004.
3. Серікбаева В.Е. Жаңа буын оқулығы мен пәнаралық байланыстар. -ИФМ №5 2001.-36 б.
4. Максимова В.Н. «Межпредметное связи и совершенствование процесса обучения»-М. Просвещение.1984г./-143ст/.

ҒТАХР: 14.25.09

С.Т. Аталыкова

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай обл., Үржар ауд. saltanat02058@mail.ru

**БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН PISA ТАПСЫРМАЛАРЫМЕН ОРЫНДАУ АРҚЫЛЫ
ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ДАҒДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Мақалада биология пәнін оқыту барысында PISA тапсырмалары негізінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға ықпал ету, олардың биологиялық білімдерін күнделікті өмірмен байланыстыра отырып, ойлау, талдау, шешім қабылдау қабілеттерін арттыру жолдары, PISA тапсырмаларының құрылымы мен ерекшеліктерін биология пәніне бейімдеу түрлері қарастырылды.

Тірек сөздер: PISA тапсырмалары, функционалдық сауаттылық, биологиялық ұғымдар, дағды, зерттеушілік.

Бүгінгі таңда білім беру саласы жеке тұлғаны дамытуға бағыттау, оқыту мазмұнының құрылымына жаңаша қарауды талап етеді. Күтілетін нәтижеге бағытталған жаңа білім беру жүйесі білім мазмұнын меңгеру үрдісінде оқушылардың құзыреттіліктері мен өмірлік дағдыларының қалыптасуын, оларды әлеуметтендіруді қамтамасыз етеді.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушылардың алған білімдерін өмірде қолдана алуына, өздігінен шешім қабылдай алуына және функционалдық дағдыларын дамытуға жағдай жасау. Бұл мақсатты жүзеге асыруда халықаралық деңгейде мойындалған PISA (Programme for International Student Assessment) зерттеуі үлкен маңызға ие. PISA – 15 жастағы оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын бағалай отырып, олардың функционалдық деңгейін анықтайтын бағдарлама. Осы зерттеулер негізінде жасалған тапсырмалар оқушылардың тек пәндік білімін емес, өмірлік жағдайларда сол білімді тиімді қолдана алуын бағалайды.

PISA тапсырмалары дәстүрлі тест тапсырмаларынан мазмұны мен құрылымы жағынан өзгеше. Олар өмірмен байланысты, күрделі жағдаяттардан тұрады және оқушының:

- ақпаратты түсінуін;
- анализ жасап, салыстыруын;
- ғылыми дәлел келтіре алуын;
- шешім қабылдауын;
- пікірін сауатты түрде білдіре алуын бағалайды.

Биология пәні табиғат заңдылықтарын, тірі ағзалардың құрылымы мен қызметін, экожүйелердің байланысын зерттейтін ғылым болғандықтан, PISA тапсырмаларына сай келетін маңызды сала болып саналады.

Функционалдық дағды – бұл оқушының алған білімін өмірлік жағдаятта қолдану, ақпаратты таңдай алу, оны талдап, өз ой-пікірін білдіру қабілеті. Бұл дағды: зерттеушілік қабілетті дамытады; сыни ойлау мен талдау жасауға үйретеді; өмірмен байланысты практикалық мәселелерді шешуге баулиды.

Биология пәнінде бұл – мысалы, қоршаған ортаның ластануы, денсаулықты сақтау, экожүйедегі өзгерістер сияқты маңызды проблемалармен тікелей байланысты.

Биология сабағында PISA тапсырмаларын қолданудың артықшылықтары:

Өмірмен байланыс орнатады.

Оқушылар тіршіліктің түрлі құбылыстарын өз өмірімен байланыстыра алады. Мысалы, иммунитет, жұқпалы аурулардың таралуы, вакцина мәселесі, ГМО өнімдері туралы сұрақтар олардың өз ортасында жиі кездесетін жағдайлармен үндеседі.

Ғылыми сауаттылық қалыптасады.

Оқушы биологиялық ұғымдарды түсініп қана қоймай, оларды графиктер, диаграммалар, статистикалық мәліметтер арқылы талдап үйренеді.

Сыни ойлау және талдау.

PISA тапсырмалары оқушыдан нақты шешім немесе дәлелді қорытынды жасауды талап етеді. Бұл олардың ойын жүйелеуге, дәлелдермен сөйлеуге үйретеді.

Оқушы белсенділігі артады.

Жағдаяттық тапсырмалар оқушыны ізденуге, өз пікірін қорғауға итермелейді. Бұл олардың жеке жауапкершілігін де арттырады.

PISA тапсырмаларын сабақ барысында тиімді қолдану үшін мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі үлкен рөл атқарады. Мұғалім: тапсырмаларды іріктеп, саралап; оқушылардың деңгейіне бейімдеп; бағалау критерийлерін дұрыс құра білуі керек. Сонымен қатар, мұғалім оқушыны бағыттап, оның ізденісін қолдауы қажет. PISA форматында жұмыс жасау – мұғалім мен оқушының арасындағы ынтымақтастыққа, зерттеу мен ой алмасуға негізделеді.

Биология пәнінде PISA тапсырмаларын қолдану – тек пәндік білім беру емес, функционалдық дағдыларды қалыптастырудың маңызды құралы. Бұл тәсіл оқушыны сыни ойлауға, ғылыми тілде сөйлеуге, шешім қабылдауға, экологиялық, медициналық және биологиялық мәселелерді саралай білуге үйретеді.

PISA тапсырмалары арқылы оқушылар биологиялық білімдерін өмірмен байланыстыра отырып, заманауи, білімді, жауапты тұлға ретінде қалыптасады. Сондықтан да әрбір биология пәнінің мұғалімі бұл тапсырмаларды өз тәжірибесіне енгізіп, оқыту үдерісін жаңғыртуға бағытталуы тиіс.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – басты басымдықтардың бірі. Бұл, әсіресе, жаратылыстану бағытындағы пәндерде, соның ішінде биологияда ерекше маңызды. Халықаралық PISA зерттеулері білім алушылардың тек теориялық білім деңгейін ғана емес, оны күнделікті өмірдегі жағдаяттарда қолдану қабілетін де бағалайды. Сондықтан биология пәнін оқытуда оқушылардың талдау, салыстыру, қорытынды жасау, мәселені шешу сияқты дағдыларын дамыту қажет.

Зерттеулер қазіргі оқушылардың алған білімдерін іс жүзінде қолдану дағдыларының, әртүрлі ақпаратты пайдалану қабілетінің жеткіліксіздігі анықталды. Заманауи мұғалім өз сабақтарында оқушылардың білімін практикада қолдана білу дағдыларын қалыптастыруы керек. Оқу процесінде білім беру емес, проблемалық оқыту арқылы олардың табысқа жету мүмкіндігін арттыру қажет.

Жеке тұлғаның басты функционалдық сапасы белсенділік, шығармашылық пен ойлауға қабілеттілік және стандартты емес шешімдер қабылдай алуы, өзін-өзі дамытуға, өздігінен оқуға, өз білгенін іске асыру болып табылады. Осы тұрғыда оқушылардың функционалдық сауаттылығы өмірден алатын білім, білік және дағдыларды адам жұмысының әртүрлі саласындағы алуан түрлі тапсырмаларды шешудің, еңбек өнімділігі мен әлеуметтік-экономикалық дамудың тұтас алғандағы әлеуметтік қатынастардың оқушының меңгеретін білім мазмұнымен байланысы арқылы қалыптасады.

Биология сабақтарында оқушылардың жаратылыстану сауаттылығын қалыптастыруға көптеген мүмкіндіктер бар: алған білімдерін практикада қолдана білуге және әлеуметтік бейімделу процесінде пайдалана білуге үйрету арқылы құбылыстар мен процестерді түсіндіре білу, зерттеу гипотезасын қоя білу дағдыларын қалыптастыру, сұрақтар қою және оларға жауап беру, талдау және синтездеу, зерттеу, тәжірибе жасау және бұрын алған білімдерін пайдалана отырып қорытынды жасауға дағдыландырады. Функционалды сауаттылыққа негізделген тапсырмалар, эксперименттік жұмыстар, процестерді, құбылыстарды, фактілерді, қорытындыларды зерттеу, талдау және синтездеу жұмыстарын уақытылы жасау қажет:

«Егер ... болса не болады?», «Түсіндіруге тырыс – құбылыстар мен фактілерді түсіндіруге арналған тапсырмалар.

«Қалай білуге болады?» секілді әдістерін қолдану.

«Қорытынды жасау және өмірлік тәжірибеңізді ұсыныңыз» деген пікірмен ғылыми тәжірибемен салыстыруға, қорытынды жасау дағдыларын қалыптастыруға түрткі жасаңыз.

Оқушылардың өмір тәжірибесіне сүйене отырып, алған білімдерін қолдана алатын сабақтарда іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыра білу керек.

Биология сабақтары ұсынылған тапсырмалар арқылы проблемалық жағдайларды шешуге мүмкіндік береді. Берілген жағдаяттарды бүгінгі және ертеңгі «ғылыми сауатты» адам түсініп, шешуі керек. Биологияны оқыту процесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесі жағдаяттық тапсырмаларды шешу және білімді жаңа жағдайларда өз бетінше қолдана білу қабілеттерін қалыптастыру аспектісінде жүзеге асырылады. Жағдаяттық тапсырмаларды сабақтарымда қолданау оқушыға ақпаратпен жұмыс істеу процесінде интеллектуалдық операцияларды бірізді меңгеруге мүмкіндік береді: білу-түсіну-қолдану-талдау-синтездеу-бағалау.

Оқушы зерттеу іс-әрекетін жүзеге асыра алуы үшін оның оқу дайындығының жоғары деңгейде болуы; зерттеушілік және практикалық даярлығының ұштастырылуы; өз білімін үнемі жетілдіріп отыруына, зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру ұстанымын практикада қолдана білуге ынталы болуы қажет.

Оқушыларда келесідей қасиеттер қалыптастырылуы тиіс: байқағыштық, жоғары дәрежедегі танымдық белсенділік, ізденімпаздық, зерттеушілік қызметке қызығушылық,

сыншылдық, шығармашылық-ізденуде бағыттылық, жаңашылдық, адамгершілік, мақсаткерлік.

«Зерттеуші оқушы» зерттеу логикасын, әдістерді меңгеруі; ұстанымдарды жүйелей және жалпылай алуы; ғылыми ақпараттарды қолдана білуі тиіс.

Жағдаяттық тапсырмалармен жұмыс істеудің нәтижесі – білімділік. Оқушылардың қазіргі және болашақ өміріндегі жағдаятты тапсырмалардың маңызы зор, олар оқу материалын, қосымша ақпаратты және қажетті білімді меңгеру бойынша жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Тапсырмалар оқушылар оқулық мәтінімен және басқа ұсынылған ақпарат көздерімен жұмыс істейтіндей, сұрақтарға жауап таба алатындай, эксперименттер жүргізетіндей, ақпаратты талдай және синтездей алатындай етіп құрастырылған, т.б. PISA тапсырмалары – тек бағалау құралы емес, оқу құралы. PISA форматындағы тапсырмалар оқушылардың ғылыми ойлауын, функционалдық сауаттылығын, өз бетінше шешім қабылдауын дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан оларды оқыту барысында жүйелі және мақсатты түрде қолдану керек.

1. PISA тапсырмаларын оқу процесіне кезең-кезеңімен енгізу

Бастапқы кезең: қызығушылықты ояту

Сабақтың басында өмірмен байланысты жағдаят ұсыныңыз.

Мысалы: *«Неліктен кейбір елдерде тұмау жиі таралады?»*

Бұл оқушыны ойлануға, тақырыпқа енуге итермелейді.

Негізгі кезең: зерттеу, дәлелдеу

PISA типіндегі сұрақтар арқылы оқушылардан ақпаратты талдау, түсіндіру, дәлел келтіру, гипотеза жасау сияқты әрекеттерді талап етіңіз. Мысалы: *Мәтін, кесте, диаграмма негізінде биологиялық құбылысты түсіндіру тапсырмасы.*

Қорытынды кезең: талқылау және бағалау

Оқушылар өз шешімдерін ұсынады, пікір алмасады, өзара бағалайды.

Дәлелдер негізінде дұрыс жауапты бірге анықтау – ғылыми сауаттылықты арттырады.

2. Тапсырма түрлерін әртараптандыру ұсынылады

Жабық тапсырмалар (таңдауға арналған жауаптар) – есте сақтау және түсіну үшін.

Ашық тапсырмалар (толық жауап, қысқаша дәлел) – ойлау, жазу, дәлелдеу үшін.

Мультимодалды тапсырмалар (мәтін + диаграмма/сурет/бейне) – түрлі ақпарат көзін пайдалану қабілетін дамыту үшін.

3. Оқушы белсенділігін арттыру әдістері

Топтық/жұптық талқылау (пікір алмасу арқылы шешім қабылдау)

«Ойлан – Жұптас – Бөліс» стратегиясы

Дәлелдеу мен қарсы дәлелдеуді қолдану (дебат элементтері)

4. Бағалау мен кері байланыс беру жолдары

PISA форматында оқушының жауабы **бір ғана дұрыс жауаппен шектелмейді** – негізгісі **дәлел мен логика**.

Мұғалім **дәлелдің сапасына** қарай бағалауы керек.

Оқушыны бағалауға **дескрипторлар** қолданыңыз:

Ақпаратты дұрыс түсінді.

Ғылыми терминдерді орынды қолданды.

Негізделген қорытынды жасады.

Шешімнің өмірлік маңызын көрсете алды.

Биология сабағында PISA тапсырмаларын қолдану – оқытудың сапасын арттырудағы, оқушылардың функционалдық дағдыларын қалыптастырудағы тиімді тәсілдердің бірі. Бұл әдіс оқушыларды әлемдік білім стандарттарына бейімдейді, олардың ғылыми сауаттылығын дамытады және өмірде қажет дағдыларды меңгеруге жағдай жасайды.

Әдебиеттер

1. Биология және салауаттылық негізі №3 2010.

2. Дәулетбекова А. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.-Алматы 2000 .

3. Анисимова Е., Бруновт Адам анаотомиясы және гигиенасы бойынша оқушылардың өздігінен істейтін жұмыстары.
4. Кудайкулов М., Джанабаева Ж. О развитии понятия личность .Білім – Образование, № 1 (19), 2005.
5. Биология және салауаттылық негізі №3 №12007, 2005.

ГТАХР: 14.25.07

Г.К. Аханова

«Егінсу орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай облысы, Үржар ауданы ahanova@mail.ru

ЖИ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫ МЕН МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ДАМУ

Мақалада білім беру үдерісінде жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын қолдану арқылы оқушылардың креативті ойлау қабілеттерін және мәдени құндылықтарын дамыту мәселесі қарастырылады. Жұмыста ЖИ-дің оқу процесіндегі мүмкіндіктері, оның шығармашылық тапсырмалар құрастырудағы, жеке оқыту траекториясын қалыптастырудағы және ұлттық мәдени мазмұнды меңгертудегі рөлі талданады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, креативті ойлау, мәдени құндылықтар, цифрлық білім беру, шығармашылық қабілет, ұлттық құндылық, оқыту технологиялары, цифрлық мәдениет, білім беру инновациясы, тұлғалық даму

Қазіргі білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістер кезеңін бастан өткеруде. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы, ақпарат көлемінің артуы және қоғамның жаңа талаптары білім мазмұны мен әдістерін жаңартуды қажет етеді. Осы тұрғыда жасанды интеллект (ЖИ) білім беру үдерісіне белсенді енгізіліп, оқыту сапасын арттырудың тиімді құралына айналууда. Қазіргі цифрлық қоғам жағдайында білім алушылардан тек білімді меңгеру ғана емес, сонымен қатар шығармашылық, сыни тұрғыдан ойлау, мәдени және рухани құндылықтарды сақтау және дамыту талап етіледі. Жасанды интеллект құралдары осы міндеттерді жүзеге асыруда тиімді педагогикалық ресурс ретінде қарастырылады.

Оқушылардың креативті ойлауы мен мәдени құндылықтарын дамыту – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі. Бұл үдеріс тұлғаның жан-жақты қалыптасуына және өмірлік дағдыларды меңгеруіне ықпал етеді. Креативті ойлау оқушылардың жаңа идеялар ұсынуына және мәселелерді ерекше жолмен шешуіне мүмкіндік береді. Ал мәдени құндылықтар олардың ұлттық сана-сезімін, рухани әлемін байытады. Сабақ барысында түрлі шығармашылық тапсырмаларды қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мысалы, жобалық жұмыстар мен рөлдік ойындар олардың белсенділігін күшейтеді. Сонымен қатар, ұлттық мәдени элементтерді енгізу тәрбиелік мәнге ие болады. Бұл оқушылардың өз мәдениетіне деген құрметін қалыптастырады. Цифрлық технологияларды қолдану креативті ойлауды дамытуда тиімді құрал болып табылады. Әсіресе, жасанды интеллект мүмкіндіктері жаңа білім алуға жол ашады. Мұғалімнің бағыттаушы рөлі бұл процесте ерекше маңызға ие. Ол оқушылардың еркін ойлауына жағдай жасап, қолдау көрсетуі қажет. Топтық жұмыстар арқылы оқушылар бір-бірімен пікір алмасып, жаңа идеялар тудырады. Нәтижесінде, оларда сыни және шығармашылық ойлау қабілеттері қатар дамиды. Креативті ойлау мен мәдени құндылықтарды дамыту – сапалы білімнің кепілі болып табылады. Бүгінгі оқушы тек дайын білімді қабылдаушы емес, ол – шығармашылықпен ойлайтын, жаңа идеялар ұсынатын, мәдени құндылықтарды түсінетін және бағалайтын тұлға болуы тиіс. Сондықтан білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқушылардың креативті ойлау қабілетін дамыту және оларды мәдени тұрғыдан қалыптастыру.

Жасанды интеллект осы міндеттерді жүзеге асыруда ерекше рөл атқарады. Ол оқыту процесін жекелендіруге, оқушылардың қызығушылығына сәйкес тапсырмалар ұсынуға,

шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыруға және мәдени мазмұнды тиімді жеткізуге мүмкіндік береді.

Креативті ойлау – жаңа идеялар тудыру, мәселені стандарттан тыс шешу, жаңашыл көзқарас қалыптастыру қабілеті. Қазіргі қоғамда бұл қабілет ерекше маңызға ие, себебі еңбек нарығы шығармашылықпен жұмыс істей алатын тұлғаларды талап етеді. Креативті ойлау – жаңа идеяларды қалыптастыру, мәселені ерекше жолмен шешу және түрлі көзқарастарды біріктіру қабілеті. Бұл қабілет оқушының тұлғалық дамуына, өзіндік пікір қалыптастыруына және білімді өмірде қолдануына мүмкіндік береді. Дәстүрлі оқытуда бұл қабілетті дамыту шектеулі болса, ЖИ оны жаңа деңгейге көтереді.

Жасанды интеллект оқыту процесін жекелендіруге мүмкіндік береді. Әр оқушының қызығушылығы мен деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынылып, шығармашылық әрекетке тартылуы қамтамасыз етіледі. Мысалы, ЖИ арқылы оқушыларға ерекше тақырыптар ұсынылып, әңгіме жазу, өлең құрастыру, сценарий ойлап табу сияқты тапсырмалар беріледі. Бұл олардың қиялын дамытып, еркін ойлауына жол ашады. Сонымен қатар, ЖИ оқушыларды ойландыруға бағытталған сұрақтар құрастыра алады. Мәселен, «Егер сен болашақта жаңа технология ойлап тапсаң, ол қандай болар еді?» немесе «Егер табиғат сөйлей алса, ол адамзатқа не айтар еді?» сияқты тапсырмалар оқушылардың креативтілігін арттырады. Мұндай сұрақтар оқушыны тек жауап беруге емес, ойлануға, елестетуге және талдауға жетелейді.

Мұғалім – білім берудің негізгі тұлғасы. Ол тек ақпарат жеткізуші емес, сонымен қатар тәрбиеші, бағыт беруші, тұлға қалыптастырушы. Ал ЖИ тек алгоритмдер негізінде жұмыс істейтін жүйе болғандықтан, адамның эмоциясын, психологиялық жағдайын толық түсіне алмайды. Сондықтан ЖИ мен мұғалім бірін-бірі толықтырып, бірге қолданылған жағдайда ғана тиімді нәтиже береді.

Бастауыш сыныпта ЖИ қолдану ерекше тәсілді талап етеді. Себебі бұл кезеңде оқушылардың танымдық қабілеті қалыптасып, негізгі дағдылар дамиды. на тілі сабағы – бастауыш білім берудің негізі, оқушының тілдік, танымдық және коммуникативтік қабілеттерін қалыптастыратын маңызды пәндердің бірі. Қазіргі цифрлық дәуірде жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын осы пәнде тиімді пайдалану оқыту сапасын арттырып, оқушылардың қызығушылығын күшейтуге мүмкіндік береді. ЖИ – мұғалімнің орнын баспайды, бірақ оқу үдерісін жетілдіретін қуатты көмекші құрал бола алады.

ЖИ-ді ана тілі сабағында қолданудың негізгі тиімділіктерінің бірі – оқушылардың жеке ерекшеліктеріне бейімделген оқыту мүмкіндігі. Әр оқушының тілдік деңгейі, қабылдау жылдамдығы әртүрлі болғандықтан, ЖИ арқылы тапсырмаларды саралап беруге болады. Мысалы, мәтінді оқу, түсіну, сұрақтарға жауап беру барысында ЖИ оқушының деңгейіне қарай қосымша түсіндірме немесе жеңілдетілген тапсырмалар ұсына алады. Бұл оқушылардың өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Комикстарды қолдану да ана тілі сабағында ерекше тиімді әдістердің бірі болып табылады. ЖИ көмегімен түрлі тақырыптағы комикстарды тез әрі оңай құрастыруға болады. Комикстар оқушылардың визуалды қабылдауын дамытып, мәтінді түсінуді жеңілдетеді. Сурет пен мәтіннің үйлесуі оқушының қызығушылығын арттырып қана қоймай, оқиғаны жүйелі баяндауға үйретеді. Сонымен қатар, оқушылар өздері де ЖИ көмегімен комикс құрастырып, диалогтар жаза алады. Бұл олардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, тілдік қорын байытады. Мәтінмен жұмыс барысында ЖИ-дің мүмкіндіктері өте кең. Ол мәтінді автоматты түрде талдап, негізгі ойды анықтауға, жоспар құруға, жаңа сөздерді түсіндіруге көмектеседі. Мысалы, оқушы берілген мәтінді оқығаннан кейін ЖИ оған мәтін бойынша сұрақтар құрастырып немесе мазмұнын қысқаша айтып беруді ұсына алады. Сонымен қатар, қателерді түзету, сөйлем құрылымын жақсарту сияқты функциялар да оқушылардың жазылым дағдыларын жетілдіруге септігін тигізеді.

Оқушылардың тіл байлығын дамыту – ана тілі пәнінің басты мақсаттарының бірі. ЖИ бұл бағытта да үлкен көмек көрсете алады. Ол жаңа сөздерді үйрету, синонимдер мен антонимдерді табу, сөздерді дұрыс қолдану сияқты тапсырмаларды автоматтандыра алады.

Мысалы, оқушыға белгілі бір тақырыпта әңгіме құрастыру ұсынылса, ЖИ оған тірек сөздер беріп, сөйлем құрастыруға бағыт береді. Бұл әдіс оқушының сөздік қорын кеңейтіп, ойын жүйелі жеткізуге үйретеді. Сонымен қатар, ЖИ-ді қолдану оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамытуда да тиімді. Дыбыстық жазбаларды талдау арқылы дұрыс дыбыстау, мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыруға болады. ЖИ оқушының оқу қарқынын, интонациясын бағалап, кері байланыс бере алады. Бұл әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды. Дегенмен, ЖИ-ді қолдану барысында мұғалімнің рөлі ерекше болып қала береді. Мұғалім оқыту процесін ұйымдастырып, ЖИ құралдарын дұрыс бағытта қолдануға жетекшілік етеді. Егер ЖИ шектен тыс қолданылса, оқушы дайын ақпаратқа үйреніп, өздігінен ойлау қабілеті төмендеуі мүмкін. Сондықтан ЖИ-ді тек көмекші құрал ретінде пайдалану қажет.

Ана тілі сабағында ЖИ қолдану – оқыту сапасын арттыратын, оқушылардың қызығушылығын оятатын тиімді тәсіл. Комикстарды пайдалану, мәтінмен жұмыс, тіл байлығын дамыту сияқты бағыттарда ЖИ-дің мүмкіндіктері зор. Бірақ ең бастысы – бұл технологияны мұғалімнің кәсіби шеберлігімен ұштастыра білу. Сонда ғана білім беру үдерісі нәтижелі әрі сапалы болады.

Ана тілі пәнінде ЖИ мәтіндерді талдау, сөздік қорды дамыту, грамматикалық қателерді анықтау сияқты жұмыстарда пайдалы. Мысалы, оқушы жазған мәтінді автоматты түрде тексеріп, қателерін көрсетіп, дұрыс нұсқасын ұсына алады. Бұл оқушының өз бетінше жұмыс істеу қабілетін арттырады. Дегенмен, мұғалімнің түсіндіруі мен кері байланысы маңызды болып қала береді.

ЖИ құралдары шығармашылық жобаларды жүзеге асыруда да маңызды рөл атқарады. Оқушылар жасанды интеллект көмегімен презентациялар, мәтіндер, визуалды материалдар дайындап, өз идеяларын түрлі форматта көрсете алады. Бұл олардың тек ойлау қабілетін ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі таныту дағдыларын да дамытады. Тағы бір маңызды аспект – ЖИ оқушыларға қателесуден қорықпауға мүмкіндік береді. Себебі ол үнемі қолдау көрсетіп, қосымша нұсқа ұсына алады. Бұл оқушының өзіне деген сенімділігін арттырып, шығармашылық белсенділігін күшейтеді. Нәтижесінде оқушы еркін ойлап, өз идеясын ашық жеткізе алатын деңгейге жетеді. Алайда ЖИ-ді қолдануда тепе-теңдік маңызды. Егер оқушы тек дайын жауапқа сүйенсе, оның шығармашылық ойлауы тежелуі мүмкін. Сондықтан мұғалімнің рөлі ерекше: ол ЖИ-ді бағыттаушы құрал ретінде қолданып, оқушыны дербес ойлауға ынталандыруы қажет.

Жасанды интеллект – оқушылардың креативті ойлауын дамытудағы тиімді құрал. Ол оқу процесін қызықты, интерактивті және нәтижелі етеді. Дұрыс ұйымдастырылған жағдайда ЖИ оқушының шығармашылық әлеуетін ашып, оны заманауи талаптарға сай тұлға ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Оқушылардың креативті ойлауын дамыту: жаңа идеялар ұсыну қабілетін арттырады; проблемаларды шешуде икемділікті қалыптастырады; өзіндік пікір мен көзқарасты дамытуға мүмкіндік береді; білімді өмірде қолдануға үйретеді. ЖИ бұл процесті қолдай отырып, оқушыларға әртүрлі сценарийлер, тапсырмалар және шығармашылық бағыттар ұсына алады.

Мәдени құндылықтар – қоғамның рухани негізі. Оларға тіл, дәстүр, өнер, ұлттық ерекшелік, адамгершілік нормалар жатады. Білім беру жүйесінде мәдени құндылықтарды қалыптастыру оқушылардың тұлғалық дамуының маңызды бөлігі болып табылады. Оқушыларда қалыптасуы тиіс негізгі мәдени құндылықтар: ұлттық сана және мәдени сәйкестік; тіл мәдениеті; эстетикалық талғам; рухани-адамгершілік қасиеттер; мәдени әртүрлілікті құрметтеу. ЖИ технологиялары осы құндылықтарды заманауи форматта жеткізуге мүмкіндік береді. ЖИ білім беру үдерісінде келесі бағыттар бойынша тиімді қолданылады:

Жекелендірілген оқыту. ЖИ әр оқушының деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсынады. Шығармашылық тапсырмалар генерациясы: ЖИ арқылы: мәтін құрастыру; сурет салу; сценарий жазу; жобалар дайындау жүзеге асады.

Интерактивті оқыту. Оқушылар ЖИ арқылы диалогқа түсіп, ойларын дамытады.

Мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп, шығармашылыққа көбірек уақыт бөлуге мүмкіндік береді. ЖИ қолдану арқылы келесі әдістер тиімді: Шығармашылық жазба жұмыстары Оқушылар ЖИ көмегімен: әңгіме жазады; ертегі құрастырады; эссе дайындайды.

– «Егер де...» әдісі. ЖИ арқылы гипотетикалық жағдайлар ұсынылады: «Егер табиғат сөйлей алса...», «Егер сен батыр болсаң...»

Жоба әдісі

ЖИ көмегімен оқушылар: зерттеу жүргізеді; презентация дайындайды; идеяларын визуалдайды: суретке қарап әңгіме құрау, оқиғаның жалғасын ойлау, альтернативті аяқталу жасау.

ЖИ арқылы мәдени құндылықтарды дамыту. ЖИ-ді қолдана отырып: ұлттық ертегілерді заманауи форматта талдау; мақал-мәтелдерді түсіндіру; тарихи кейіпкерлерге сипаттама беру; ұлттық ойындарды цифрлық форматта таныстыру мүмкін. Мысалы: ЖИ арқылы «Қобыланды батыр» туралы жаңа форматта тапсырма құру; ұлттық дәстүрлерге байланысты сұрақтар дайындау; мәдени тақырыпта диалог ұйымдастыру. Сабақта қолдануға болатын нақты тапсырмалар: «Суреттен әңгіме». ЖИ жасаған сурет бойынша оқушы әңгіме құрастырады. «Диалог құру». Оқушы ЖИ-мен белгілі кейіпкер рөлінде сөйлеседі. «Мәдени код» тапсырмасы. Ұлттық элементтерді тауып, мағынасын түсіндіреді. «Шығармашылық жоба»

Тақырып: «Менің мәдени мұрам»

ЖИ көмегімен постер, мәтін, идея жасайды.

Жасанды интеллект – білім беру жүйесінің жаңа мүмкіндіктерін ашатын қуатты құрал. Оны тиімді қолдану арқылы оқушылардың креативті ойлау қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ мәдени құндылықтарын қалыптастыруға болады. ЖИ құралдарын қолдану педагогтың кәсіби шеберлігімен ұштасқанда ғана тиімді нәтиже береді. Сондықтан мұғалім ЖИ-ді тек көмекші құрал ретінде пайдаланып, оқушының тұлғалық дамуына бағытталған оқыту жүйесін құруы қажет.

Математика пәнінде ЖИ есептерді шешу жолдарын түсіндіруде, жеке тапсырмалар құрастыруда, оқушының деңгейіне сәйкес жаттығулар ұсынуда тиімді. ЖИ оқушының қателерін талдап, қай тақырыпта қиындық бар екенін анықтай алады. Бұл мұғалімге әр оқушыға жеке тәсіл қолдануға мүмкіндік береді. Алайда, тек дайын жауапты алу оқушының ойлау қабілетін төмендетуі мүмкін. Сондықтан ЖИ-ді бағыттаушы құрал ретінде пайдалану қажет.

Жаратылыстану пәнінде ЖИ тәжірибелерді модельдеу, виртуалды зертханалар құру, күрделі құбылыстарды көрнекі түрде көрсету арқылы оқытуды қызықты етеді. Мысалы, табиғат құбылыстарын немесе ғылыми процестерді анимация арқылы түсіндіру оқушылардың қызығушылығын арттырады. Бұл пәнде ЖИ оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға көмектеседі. Дегенмен, ЖИ қолдану барысында бірқатар өзекті мәселелер бар. Біріншіден, цифрлық теңсіздік. Барлық мектептер мен оқушылар бірдей технологиялық мүмкіндіктерге ие емес. Екіншіден, деректер қауіпсіздігі. Оқушылардың жеке мәліметтерін қорғау маңызды. Үшіншіден, мұғалімдердің цифрлық сауаттылығы. ЖИ-ді тиімді пайдалану үшін мұғалімдер арнайы дайындықтан өтуі тиіс. Төртіншіден, оқушылардың тәуелділік қаупі. Егер ЖИ-ге шамадан тыс сенім артылса, оқушының өз бетімен ойлау қабілеті төмендеуі мүмкін. Сонымен қатар, ЖИ-дің этикалық мәселелері де назар аударуды қажет етеді. Мысалы, автоматтандырылған бағалау жүйелерінің әділдігі, алгоритмдердің бейтараптығы және білім мазмұнының сапасы маңызды. Бұл мәселелерді шешуде мұғалімнің рөлі ерекше.

ЖИ негізінде ұйымдастырылған оқу үдерісі оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашып, олардың мәдени құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастырады. Бұл – болашақ білім беру жүйесінің негізгі бағыттарының бірі. ЖИ негізінде ұйымдастырылған оқу үдерісі оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашып, олардың мәдени құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастырады. Бұл – болашақ білім беру жүйесінің негізгі бағыттарының бірі. Мұндай тәсіл оқушыларға білімді тек қабылдап қана қоймай, оны шығармашылық тұрғыдан қайта өңдеуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект құралдары жеке оқыту траекториясын құруға жағдай жасайды. Бұл әр оқушының қабілеті мен қызығушылығына сай дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық ортада ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды ұштастыруға мүмкіндік туады. Оқушылар әртүрлі мәдени контентпен жұмыс істей отырып, өз дүниетанымын кеңейтеді. Нәтижесінде, олардың сыни және креативті ойлау дағдылары қатар дамиды. Осы үдеріс білім алушыларды заманауи қоғам талаптарына бейімдейді.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2019.
2. Бітібаева К. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2021.
3. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Білім берудегі цифрлық технологияларды қолдану әдістемесі. – Астана, 2021.
4. Назарбаев Зияткерлік мектептері. Оқушылардың креативті ойлауын дамыту әдістері. – Астана, 2022.
5. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясындағы әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2020.
6. Өрлеу біліктілікті арттыру ұлттық орталығы. Педагогтердің цифрлық құзыреттілігін дамыту. – Алматы, 2021.
7. Өрлеу біліктілікті арттыру ұлттық орталығы – <https://orleu-edu.kz>
8. eGov.kz – <https://egov.kz>

ҒТАХР: 14.25.09

М.А. Ахмадиева

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай облысы, Үржар ауданы ahmadieva06888@mail.ru

МӘТІНДІК ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПӘНГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының математика пәніне деген қызығушылығын арттыруда мәтіндік есептердің рөлі қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тек теориялық білімді меңгеруі жеткіліксіз, олар алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда қолдана білуі тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, мәтіндік есептер оқушылардың логикалық ойлауын, талдау қабілетін және практикалық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесінде мәтіндік есептерді жүйелі және мақсатты түрде қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, математикаға деген оң көзқарасын қалыптастыратыны анықталды.

***Тірек сөздер** мәтіндік есептер, бастауыш сынып, математика, қызығушылық, логикалық ойлау, функционалдық сауаттылық*

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру – маңызды мәселелердің бірі. Әсіресе бастауыш сыныпта оқушылардың математика пәніне деген алғашқы көзқарасы қалыптасады. Осы кезеңде дұрыс ұйымдастырылған оқу үдерісі баланың танымдық белсенділігін арттырып, білім алуға деген ынтасын күшейтеді. Бастауыш сыныпта математика пәнінен оқушыларға мәтіндік есептерді шығару қиынға соғады. Бастауыш сынып оқушыларының есеп шығаруға деген қызығушылығын арттыруда түрлі дидактикалық тәсілдерді қолданған тиімді: Ой қозғау, Т-кестесі, Венн диаграммасы, Болжау, Кластерлер, Синквейн, Салыстырмалы диаграмма, Оңай және қиын сұрақтар кестесі, Ойлан, жұптас, пікірлес, Алдын-ала берілген атаулар, Үлкен шеңбер, Қос шеңбер, Атаулар туралы үш сұрақ, Еркін жазу, Білемін, білгім келеді, білдім, Дөңгелек үстел, Үш қадамды сұхбат, Топтық зерттеу, Кең көлемді лекция, Сұрақ қою, қайтадан сұрақ қою, Қос жазба күнделігі, Үш жазба күнделігі, Белгі қойып оқу (INSERT), Жигсо, Қайшыланған пікірталас, Аквариум, Эссе және басқалар.

Дәстүрлі оқыту мен белсенді оқудың айырмашылықтары:

Дәстүрлі білім беру - білімді жинақтауға негізделеді. Оқыту, үйрету, білім беру.

Белсенді оқу – білімді өздігімен игеруге негізделеді. Оқу, үйрену, білім алу. Қазіргі кезеңдегі кез-келген педагогикалық технология оқушылардың белсенді ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған. Белсенді сабақтарды ұйымдастыруда кең тараған құрылымдардың бірі Дэвид Колбаның эмпирикалық таным циклы. Бұл төрт фазадан тұрады, яғни бірінші фазада нақты проблема немесе тәжірибе белгіленеді, екінші фазада бақылау және ой қорыту жасалады, үшінші фазада рефлексия негізінде жаңа тұжырымдар қалыптастырып, оны төртінші фазада тәжірибеде тексеріп қарайды. Өз тәжірибемде қолданатын оқушылардың белсенділіктерін арттыратын белсенді тәсілдер: Миға шабуыл, Блиц-сұрақ, Кластер, Синквейн, Салыстырмалы диаграмма, Пазл, Ойлан, жұптас, пікірлес, Білемін, білгім келеді, білдім, Белгі қойып оқу (INSERT), Жигсо, Эссе, Жұппен, топпен жұмыс, Рөлдік /іскерлік/ ойын, Пікірталастар, Рефлексия, Аквариум, Карусель, Есептер ақуционы, Аяқталмаған сөйлем.

Белсенді оқыту технологиясының аса көп мөлшері белгілі. Әр ұстаз өз бетінше оқу материалының мазмұнына орай, топтың дайындық деңгейіне орай әртүрлі оқыту әдістерін таңдап алады. Соның ішінде математика сабақтарында қолдануға болатын кейбір интербелсенді әдістерге тоқталғанды жөн көрдім.

«Ми шабуылы», «ми штурмы» («дельфи» әдісі) – бұл әдіс, берілген сұраққа кез-келген оқушы жауап бере алатын әдіс. Маңыздысы айтылған көзқарасқа бірден баға қоймау керек, барлығын қабылдау қажет және әрқайсысының пікірін тақтаға немесе парақ қағазға жазған дұрыс. Қатысушылар олардан негіздеме немесе сұраққа түсініктеме талап етілмейтінін түсінулері керек. Жұмыстың бұл нысанын кері байланыс алу үшін қолдануға болады.

Шағын топтардағы. Ұжымдық оқытуда топтық жұмыстың орны ерекше. Топ мүшелері әрқашан ауысып отыруы керек. Топқа оқушылар өз қалауымен, еркімен кіре алады, не қағаз қиындылары, ұқсас ерекшеліктер, сап түзеу, жағымды сөздер, санамақ, команда таңдау, картамен топқа бөлу, не оқытушы алдандағы мақсаттың ауыр, жеңіліне, оқушылардың білім дәрежесі, іскерлігіне қарай өзі топтастырады. Топтасқан оқушыларға бір есепті шешу, дәлелдеу ұсынуға, не әр топқа әртүрлі есептер ұсынуға болады. Бір мәселені әр топ әр жағынан қарастыратын болса, соңынан бірлесіп қорытынды жасайтын іздендіру бағытындағы тапсырмалар жүйесі берілуі керек.

Белгі қойып оқу (INSERT-Interactive Noting System for Effective Reading and Thinkeng–*тиімді ойлау мен оқуға арналған белілеудің интербелсенді жүйесі*) – жаңа мәліметті игерудің белсенді тәсілі. Оқушылар дәрісті тыңдағанда жекелей кестені толтырып отыруы тиіс:

Бірінші («қанатша») бағанға оқушылар дәрісте кездестірген өздерінің бұрыннан білетін таныс мәліметтерді келтіреді.

Екінші («плюс») бағанға оқушылар осы дәрісте өздері үшін жаңа болып табылатын ақпаратты жазады.

Үшінші («минус») бағанға осы дәрісте келтірілген қандай ақпараттың олардың бұрыннан білетініне қайшы келгенін жазады.

Төртінші («мен») бағанға тақырыптың оқушыға қалай септік тигізіп, қандай пайда келтіретіндігін жазады.

Дәрістің әр бөлігінен кейін оқушылардың өз кестелерін салыстырып, өзара талқылау жүргізіп отырғандығы орынды. Ал оқытушы бұл тәсілді шығармашылық тұрғыдан қарастырып, оған өзгертулер енгізуге болады.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың белсенді әдіс-тәсілдерін меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу, математиканы қызығырақ, түсініктірек оқыту мүмкін емес. Белсенді әдіс-тәсілдерді меңгеру оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсер тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу үрдісін тиімді ұйымдастыруға көмектеседі.

«Борт журналы» әдісі

«Борт журналы» - тақырыпты оқып үйренуде өз ойларын жазуға үйретудің әртүрлі әдіс-тәсілдерін қамтитын жалпылама атауы. « Борт журналы » қарапайым түрде мәтінді оқу алдында және оқу материалымен танысқан соң қолданылады. Оқушылар келесі сұрақтарға жауап жазады:

Берілген есеп бойынша маған не белгілі? Мен не білемін?

Есепте не туралы айтылған?

Не белгілі?

Не белгісіз?

Есептің сұрағы қандай?

Есептің сұрағына бірден жауап бере аламыз ба?

Мәтіннің түйінді ойларын оқушылар өздерінің «Борт журналына» енгізеді. Оқу кезіндегі үзілісте оқушылар тақырыпты өз ойларымен, тәжірибелерімен байланыстырып, «Борт журналының» бағандарын толтырады. Мұғалім оқушылармен бірлесе отырып жұмыс орындайды.

Оқушылар оқулықтан есептің мәтінін оқиды.

I – мәтін мазмұнындағы проблеманы анықтау

D – проблеманы сипаттау

E – проблеманы шешу жолдарын анықтау

A – проблеманы шешу үшін әрекет жасау (мәселені шешу жолын көрсету)

L – қорытынды жасау, атқарылған жұмысқа рефлексия жасау.

Мәтінді есептерді шешу алгоритмінің блок схемасын құрастыру.

(Блок схемасын құрастыруда) жүйелік организатор материалдың ақпараттық маңыздылығын арттырып, жүйелі түсінік алуға мүмкіндік береді.

«Үштік» әдіс (Ойлан, жұптас, бөліс.

Мақсаты: Оқушылар ойына келген жауаптар немесе идеяларды барынша көп жазу арқылы, кейін өз идеяларымен бөлісу.

Оқушылардың есте сақтау қабілеті (мұқият тыңдалым) сақталады. Өз ойын ашық айта алады. Оқушылардың оқылым, айтылым, тыңдалым, жазылым дағдылары қалыптасады.

«Дауыстап ойлау» әдісі

Мақсаты: Оқи отырып ой түйю, ой бөлісу.

Оқушыларды дұрыс тыңдауға ынталандырады. Оқылым, тыңдалым дағдылары қалыптасады. Ойлау қабілеті дамиды, сөздік қоры молаяды. Аталған әдіс бойынша оқушылар есептің мазмұнын ауызша талқылауға үйренеді.

Математика пәні көбіне оқушыларға күрделі әрі қиын болып көрінуі мүмкін. Сондықтан оны оқыту барысында тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Солардың бірі – мәтіндік есептер. Мәтіндік есептер оқушыларды тек есеп шығаруға ғана емес, сонымен қатар ойлауға, талдауға, салыстыруға және қорытынды жасауға үйретеді.

Мәтіндік есептердің ерекшелігі – олардың өмірмен тығыз байланысында. Оқушы есеп мазмұны арқылы күнделікті өмірде кездесетін жағдайларды түсінеді және математиканың практикалық маңызын сезінеді. Бұл өз кезегінде пәнге деген қызығушылықты арттырады.

Осыған байланысты, мәтіндік есептерді тиімді қолдану арқылы бастауыш сынып оқушыларының математика пәніне деген қызығушылығын арттыру – өзекті педагогикалық міндеттердің бірі болып табылады.

Мәтіндік есептер оқушылардың математикалық тілін дамытуда маңызды құрал болып табылады. Олар арқылы оқушылар есептің шартын дұрыс түсінуге және оны талдауға үйренеді. Әрбір мәтіндік есеп оқушыны ойлануға, ізденуге жетелейді. Сонымен қатар, есеп шығару барысында оқушылар өз білімдерін тәжірибеде қолдануға мүмкіндік алады.

Мәтіндік есептер оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыта отырып, олардың зейінін тұрақтандырады. Оқушы есептің мазмұнын түсіну үшін мәтінді бірнеше рет оқып, маңызды ақпаратты бөліп алуға дағдыланады. Бұл өз кезегінде оқу сауаттылығының дамуына әсер етеді. Сондай-ақ мәтіндік есептер оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып,

оқу процесін жандандырады. Егер есептер өмірмен байланысты болса, оқушылар оны қызығушылықпен орындайды. Мұндай тапсырмалар оқушының өздігінен жұмыс жасауына ықпал етеді. Мұғалім мәтіндік есептерді таңдауда оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Есептердің мазмұны түсінікті, қызықты және өмірге жақын болуы қажет. Сонымен қатар, тапсырмалар біртіндеп күрделеніп отырғаны дұрыс.

Логикалық ойлаудың қисындылығы олардың шындыққа сай келуінде. Логикалық ойлауға түскен құбылыстың себептері мен салдары, ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Пікір алмасу кезінде, әсіресе математикалық тұжырымдар кезінде пайымдау, ойлау заңдылықтарын немесе былайша айтқанда сол заңдылықтар мен формалары жөніндегі ғылым-логиканың көмегі мен бір пікірден екінші пікірді шығарамыз. Логикалық тұжырым теориясының ең алғаш грек философы Аристотель негізін қалаған.

Мәтіндік есептерді шығаруда ой әрекеті іске қосылады. Ой әрекеті барысында адам қоршаған дүниені танып, білу үшін ерекше ақын қызметін орындайды. Бұл нақты қызметіне талдау, біріктіру, салыстыру, дерексіздендіру нақтылау және қорытындылау арқылы жүзеге асырылады.

Талдау – бұл оймен бүтінді жіктеу немесе бүтіннен оның қырларын, әрекет не қатынас бірліктерін бөліп алу, қарапайым формадағы талдау әрқандай затты практикалық қажеттілікке орай құрама бөлшектерге ажырату.

Біріктіру – бұл әрқилы бөлшектер, қасиеттермен әрекет қимылдарды тұтас бірлікке топтастыру. Біріктіру операциясы талдау әдістеріне қарама-қарсы. Бұл қызмет барысында жеке заттар мен құбылыстар күрделі, бүтін құбылысқа қатысы бар бөлшек, элементтер тобы ретінде қарастырылады.

Ой процесіндегі талдау мен біріктіру әрекеттері оқу жұмысында аса үлкен маңызға ие. Бала жекелеп талдау мен әріптерді тануға қол жеткізеді, ал кейін сол игерген әріптердің басын біріктіріп буын құрайды, буыннан сөз, сөзден-сөйлем, сөйлемдерді біріктіріп мәтін мазмұнын шығарады.

Салыстыру - әрқандай заттар мен құбылыстардың, не ойлардың бөліктері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды білуге бағышталған ой әрекеті. Күнделікті тұрмыстық салыстырулар.

Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығы олардың шындыққа сай келуінде. Логикалық ойлауға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Бұл байланыстар мен қатынастардың дұрыстығын теріске шығаруға болмайтыны пікірлерде көрсетіледі. Пікір дегеніміз – ойлау формасы, мұнда бір нәрсе мақұлданады, не теріске шығарылады. Бір немесе бірнеше пікірден жаңа пікір шығаратын ойлау формасы – ой қорытындылары деп аталады.

Оқушылардың жеке ойлау қабілетін дамыту үшін олардың өзіндік күш қуаты мен сенімін арттыру керек. Қолынан келетін көп істердің мүмкіндіктеріне бағыт берген абзал. Оқушылардың білімді меңгеру үрдісі негізінен мына компоненттерден тұрады.

Оқушылар мәтіндік есептер арқылы өз ойын дәлелдеп айтуға да үйренеді. Бұл олардың коммуникативтік дағдыларының дамуына әсер етеді. Топтық жұмыстарда оқушылар есептің шешу жолдарын бірге талқылайды. Нәтижесінде бір-бірінен үйрену жүзеге асады.

Қазіргі таңда мәтіндік есептерді цифрлық форматта да ұсынуға болады. Бұл оқушылардың қызығушылығын одан әрі арттырады. Интерактивті тапсырмалар арқылы оқыту тиімділігін арттыруға мүмкіндік бар.

Қорытындылай келе, мәтіндік есептерді жүйелі қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырудың тиімді жолы болып табылады. Олар оқушының тек білімін ғана емес, ойлау қабілетін де дамытады. Сондықтан әрбір сабақта мәтіндік есептерге ерекше көңіл бөлу қажет.

Әдебиеттер

1. Бекболат Қ., Сердалы А. Математикалық сауаттылық. - Астана, 2017.
2. Барабанов О.О. Задачи на проценты как проблема нормы словоупотребления. \ Математика в школе, № 5, 2003.
3. Барабанов О.О. Конкурсный экзамен по математике. Формулы успеха. – Ковров, 1998.
4. Захарова А.Е. Несколько задач про «цены». \ Математика в школе, №8, 2002.
5. Петров В.А. Элементы финансовой математики на уроках. \ Математика в школе, №8, 2002.
6. Сборник задач по математике для поступающих в вузы (с решениями). В двух книгах. Книга 1. Алгебра / Под ред. М.И. Сканави. – 9-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский дом «ОНИКС 21 век»: Мир и образование, 2001.

ҒТАХР: 14.25.09

Т.К. Ахметбекова

«Тұрағұл Қоңыр атындағы орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай облысы, Мақаншы ауданы, T.Konyr_mektebi@mail.kz

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ТАНЫТУ ЖӘНЕ БАЛАЛАРДЫ ТУҒАН ЖЕРГЕ, ХАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНЕ, ТІЛГЕ ДЕГЕН ҚҰРМЕТ СЕЗІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Баланың тілін дамыту – оның танымдық қабілеттерін жетілдірудің, қоғаммен байланысын нығайтудың және мәдениетке деген құрметін қалыптастырудың маңызды кезеңі. Бұл процесте ұлттық құндылықтардың орны ерекше. Жұмыста ұлттық құндылықтар арқылы баланың тілін дамыту, оның ана тілін терең меңгеруіне, мәдениетті және дәстүрді қадірлеуге ықпал ету мәселелері зерттелді.

Тірек сөздер: ұлттық құндылықтар, сөйлеу дағдылары, адамгершілік, тәрбие.

Қазақ халқының ұлттық құндылықтары тіл мен мәдениетке тығыз байланысты. Бұл құндылықтар балаларды өз тілінде ойлануға, сөйлесуге, жаза білуге үйретеді. Қазақ тілінің байлығы мен ерекшелігін, оның терең мағыналарын түсіндіру балаларға тіл үйретудің тиімді әдісі болып табылады. Әрбір ұлттың тілінде оның тарихы, салт-дәстүрлері, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін моральдық құндылықтар көрініс табады. Сондықтан ұлттық құндылықтар негізінде тіл үйрету баланың өз мәдениетімен байланысын нығайтып, ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға көмектеседі.

Баланың тілін дамытуда ұлттық ойындардың, өлеңдер мен ертегілердің маңызы зор. Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті, оның ішінде мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар мен ертегілер, баланың сөздік қорын байытуға, тіл байлығын дамытуға үлкен ықпал етеді.

Мысалы, қазақтың ұлттық ойындары арқылы балалар топтасып ойнау барысында сөздерді дұрыс айту, мәнерлеп сөйлеу, өз ойын жеткізе білу дағдыларын меңгереді.

Ұлттық құндылықтар арқылы баланың тілін дамытуда ата-ананың, мұғалімнің рөлі өте маңызды. Ата-аналар балаларымен ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды айтып, қазақтың салт-дәстүрлерін таныстыру арқылы балаға өз тілін сүйеге үйретеді. Қазақтың ұлттық киімдері, ұлттық тағамдары, тұрмысы мен шаруашылығы туралы әңгімелесу, сол арқылы баланың сөздік қорын кеңейту, оның дүниетанымын дамыту – бұл да тіл дамытуға бағытталған маңызды жұмыстар.

Қазақ тілінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыру, ең алдымен, тілдің әлеуметтік қызметін түсіну мен бағалауды талап етеді. Ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген бала өз халқының тілін құрметтейді, оны сақтап, дамытудың маңыздылығын түсінеді. Сонымен қатар, ұлттық құндылықтар арқылы балаға тәрбиелік мәні бар сөздер мен сөйлемдерді дұрыс қолдануға үйрету де өте маңызды. Әсіресе, бала тәрбиесінде қазақтың «иіліп сәлем беру», «құрмет көрсету» сияқты дәстүрлерін қолдану балаға әдептілік пен мәдениеттілікті үйретеді, тілдік қарым-қатынас мәдениетін арттырады.

Ұлттық құндылықтар арқылы баланың тілін дамыту – бұл тек тілдік дағдыларды қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар баланың рухани және мәдени дамуының маңызды бір бөлігі. Қазақ тілінің тереңдігін түсіну, ұлттық дәстүрлер мен құндылықтарды сақтау және құрметтеу арқылы балаларға өздерінің ұлттық болмысын сезініп, тілін қадірлеуге мүмкіндік береді. Бұл процесс баланың жеке тұлғасын қалыптастыруда және оның болашағын жарқын етуде шешуші рөл атқарады.

Ұлттық құндылықтарды таныту және оларды балалардың санасында терең қалдыру – ұлттық тәрбиенің негізі болып табылады. Бала өзінің мәдениеті мен дәстүрлерін білуі, құрметтеуі және оларды күнделікті өмірде қолдана алуы өте маңызды. Баланың туған жеріне деген сүйіспеншілігі, тілге деген құрметі және халық дәстүрлеріне деген қызығушылығы оның азаматтық ұстанымының қалыптасуына ықпал етеді.

1. Туған жерге деген сүйіспеншілік

Туған жер – әр адамның жүрегінде ерекше орын алатын құндылық. 4-5 жастағы балалар үшін туған жердің маңызды екенін түсіндіру үшін табиғатпен таныстыру, ұлттық бейнелер мен әңгімелер арқылы олардың бойында туған жерге деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыру керек. Балаларға өз елінің байлығы мен табиғаты, тарихи ескерткіштері туралы айтып, оларды туған жеріне деген мақтаныш сезімін ояту қажет.

2. Халық дәстүрлеріне құрмет

Ұлттық дәстүрлеріміз – ұлттың мәдениеті мен руханиятының қайнар көзі. Балаларды ұлттық ойындар, салт-дәстүрлер, мерекелер туралы танымдық ақпаратпен таныстыра отырып, оларды осы дәстүрлерге құрметпен қарауға тәрбиелеуге болады. Мысалы, балаларға ұлттық киімдер, ас мәзірі, дәстүрлі әндер мен билер туралы айтып, оларды ойын арқылы тәжірибеден өткізу өте тиімді. Бұл балаға ата-баба дәстүрлерін құрметтеуді және оларды сақтауды үйретеді.

3. Тілге деген құрмет сезімін қалыптастыру

Тіл – ұлттың рухани байлығы. Ана тілін жақсы меңгеру, оған құрмет көрсету – ұлттық құндылықтарды түсіну мен бағалаудың басты элементі. 4-5 жастағы балалардың тілдік дағдыларын дамыту барысында оларды қазақ тіліндегі өлеңдер мен тақпақтарды жаттауға, ұлттық тілде сөйлесуге ынталандыру маңызды. Сонымен қатар, балаларға тілдің мәнін, оның ұлттың мәдениетімен байланысын түсіндіру қажет. Тіл арқылы балалар өз халқының дәстүрлері мен тарихын меңгеріп, оны болашақ ұрпаққа жеткізуге тырысады.

4. Ойындар мен шығармашылық арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу

Ойын арқылы балалардың тілін дамыту, оларды ұлттық құндылықтарға баулу өте тиімді әдіс болып табылады. Ұлттық ойындар, мысалы, «Тоғызқұмалақ», «Арқан тартыс» сияқты ойындар балаларға қазақ халқының мәдениетін таныстырады. Сонымен қатар, ұлттық әуендер мен билер балалардың эмоциялық интеллектісін дамытып, оларды қазақ халқының рухани мұрасына баулиды. Тақпақтар, ертегілер, жұмбақтар мен аңыздар арқылы да балаларды ұлттық құндылықтарға жақындатуға болады.

Ұлттық құндылықтарды таныту және балаларды туған жерге, халық дәстүрлеріне, тілге деген құрмет сезімін қалыптастыру – ұлттық тәрбиенің маңызды бөлігі. Бұл процеске ата-аналар мен тәрбиешілер белсене қатысып, балалардың бойында рухани байлық пен ұлттық сананы қалыптастыруға көмектеседі.

Мектепке дейінгі балалардың, әсіресе жеке басын қалыптастыруда адамгершілік сапаларының алатын орны ерекше. Бала күнделікті өмірде адамдардың еңбегімен, олардың қуаныштарымен, сәтсіздіктерімен кездесіп отырады. Сондықтан да мектепке дейінгі балалар ең алдымен, ізгілік, қайырымдылық, сезімталдық, әділеттілік сияқты ұғымдардың мазмұнын түсініп, оларды ажыратып, айыра білуі шарт. Бұл жастағы балалардың қайырымдылық пен қатыгездік, жақсылық пен жамандық туралы өзіндік ұғымы болады.

Қазақ ертегілері өзінің тақырыптары, көтерген мәселелері, мазмұнына байланысты қиял-ғажайып ертегілері, тұрмыс-салт ертегілері, хайуанаттар туралы ертегілер, шыншыл ертегілер болып бөлінеді.

Қиял-ғажайып ертегілердің оқиғасы қиялға, фантазияға құрылады, өмірде болмайтын нәрселер туралы баяндалады. Кейіпкерлері қиялдан туған жалмауыз, жезтырнақ, мыстан кемпір, алып дәу және солармен күрескен батырлар болып келеді. Сонымен қатар адамға көмектесетін қанатты тұлпарлар, құстар да қиялдан туған бейнелер.

Қиял-ғажайып ертегілері адамдардың арманы мен қиялын танытады, болашаққа деген сенімін білдіреді. Ертегінің қарапайым кейіпкері арманына жету үшін жолында кездескен барлық кедергілерді ақылмен, айласымен, достарының көмегімен жеңіп отырады. Қиял ғажайып ертегілер: «Ер Төстік», «Керқұла атты Кендебай», «Ыста тас», «Алтын сақа», «Тас болған шаһар».

Қиял ғажайып ертегілер қазақ ертегілерінің ішінде ең көнесі болып табылады. Қиял-ғажайып ертегілері көп дәуірді бастан кешіргендіктен, өзгерістерге де көп ұшыраған.

Балалардың тілін дамытуда ертегілерді әңгімелеу, оны кейіптендіру, баланы сөйлемді байланыстырып сөйлеуге үйретеді. Күннің бірінші жартысында көркем оқу қызметінде ертегіні балаларға айтып беріп, екінші жартысында балалардың тіл байлықтарын арттыру мақсатында және оқыған ертегінің мазмұнын толық қабылдау негізінде балалар рөлге еніп кейіптендіреді.

Ертегілер өз сюжетіне байланысты халық ертегілері қиял-ғажайып, тұрмыс-салт, жануарлар туралы болып бөлінеді. Халықтың қиял-ғажайып ертегілерінен аңшы мергендер, қайраты мол ер жігіттермен қатар еңбек адамдарының да ерліктері орын алады. Еңбек адамдарының неше түрлі ғажайып жағдайда жасаған ерлік істері, оларға ұшатын кілем, сөйлейтін жануарлар тағы басқа заттар көмектеседі.

Қазақ халық ертегілері жас ұрпақты тәрбиелеумен қатар, олардың бойына өз халқының игілігін дарытып, ана тілінде ойлау және мәдениетті сөйлеуіне, сауатты жазу дағдыларына барынша мол әсерін тигізеді. Сонымен қатар, қазақ халық ертегілерін пайдалану балаларды қызықтырады, дұрыс сөйлеуге үйретеді, логикалық ойын жетілдіреді.

Ертегі мазмұнына сәйкес кейіпкерлерге яғни рөлдерге бөліп драматизациялау, саусақ театры, көлеңке театры, қуыршақ театры балалардың асыға күтетін нәрсесі. Ертегі кейіпкерлеріне сай дауыс ырғағымен айтуға үйренеді, қимыл-әрекетін келтіреді және жүреді.

Адамгершілік құндылықтарды дәріптеу мақсатында тәжірибемде «*Жаман жолдас*», «*Екі дос*», «*Кедей мен бай*», «*Қарлығаштың құйрығы неге айыр*» атты ертегілерді оқып, талдау жұмыстарын жүргіздім.

«Бес ешкі» ертегісі хайуанаттар жайлы ертегіге жатады. Өте қызық, тартымды. Мұнда кедейдің бес ешкісі қарлы боранда далада қалады да, қасқырға жолығады. Сол кезде бәрі бірігіп, береке – бірлік танытып, қасқырдан аман қалады. Бұл ертегі балаларды бір – біріне көмектесуге, береке бірлікке, бауырмалдыққа үйретеді.

Ертегілер өмір бойғы тәртібімізді, қарым-қатынасымызды қалыптастырады, шыдамдыққа, қайсарлыққа, болашаққа міндеттер қойып, соған жетуге үйретеді. Ертегі ойлау қабілетін, қиялдауға да көп септігін тигізеді. Бала тұлғасының интеллектуалды-шығармашылық және креативті әлеуметін дамыту мәселесі ғаламдық білім беру кеңістігінің басты міндеттері болып табылады. Қиял-біздің өміріміздің бір қыры. Балалардың дамуы үшін ең алдымен оның қиялдай білу қабілетін дамыту керек. Ал ертегі баланы төзімділікке, шыдамдылыққа, тапқырлыққа, еңбекқорлыққа шақырып, мақтаншақтық пен сараңдықты табалайды. Әділеттілікті қолдап, сезімтал ұяң мейірімді жандарды алдау мен арбаудан қорғайды.

Ертегі бала ойында сақталу үшін түрлі жолдар арқылы жүргізуге болады:

1. Ертегі оқу. Мұнда сол ертегі кейіпкерлерінің бейнесіне еніп соның көңіл-күйін образ арқылы бейнелеп беру.

2. Суретпен жұмыс. Бір ертегідегі барлық кейіпкерлер бейнеленген суреттер арқылы көрсету.

3. Ұйымдастырылған оқу қызметінде материалды түсіндіру – АКТ, суреттер, көрнекілікті пайдалану, әңгімелесу, сахналау арқылы жүзеге асады.

Ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие үрдісіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұрасын, қазынасын қорғайтын, бойында ұлттық санасы қалыптасқан тұлғаларды тәрбиелеп шығару – жалпы ұлттың алдында тұрған міндет.

Шағын орталықта тіл дамыту жұмыстары арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу – бала тәрбиесінің маңызды бағыты болып табылады. Тілдік тапсырмалар, ертегі, мақал-мәтел, ұлттық ойындар мен әңгімелер арқылы балалар ана тілінің байлығын сезініп, ұлттық рухты бойына сіңіреді. Осындай жұмыстар баланың сөздік қорын ғана емес, ойлауын, әдептілігін және мәдени қарым-қатынасын дамытады. Ұлттық мазмұндағы тіл дамыту әрекеттері балаларды салт-дәстүрді құрметтеуге, елін сүйуге баулиды. Нәтижесінде рухани құндылықты түсінетін, тілге құрметпен қарайтын тұлғаның негізі қаланады. Сондықтан мектепке дейінгі кезеңде тіл дамыту мен ұлттық тәрбиені қатар жүргізу – тиімді әрі нәтижелі жол болып саналады.

Халқымыз ұрпағын әдеп-ғұрып, салт-дәстүрлері арқылы имандылыққа, адамгершілікке, инабаттылыққа, қайырымдылыққа, мейірімділікке, ізеттілікке, сыйластыққа, кішіпейілділікке баулыған.

Тәрбие – өсіп келе жатқан ұрпақты өмірге даярлаудың барлық жағын қамтитын, қоғамның талап-тілегіне тәуелді күрделі процесс. Оның өзіне тән заңдылығы, қағидасы, ұйымдастыру формалары мен әдістері бар.

Әдебиеттер

1. «Тәрбие негізі-ұлттық құндылықтарда» Табылдиев Ә. Халық тағылымы (қазақ халық педагогикасы және тәрбие). – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 200 б.
2. Дулатов М. «Қирағат» кітабынан алынған. // «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы. – 1991.- №6.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1999. – 750 б.
4. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 320 б.
5. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп, 1965. – 327 б.
6. Ел қазынасы – ескі Сөз. (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері) Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б.
7. Абай. Энциклопедия. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, Атамұра, 1995. – 367 б.
8. Адамбаев Б. Халық даналығы. - Алматы: Рауан, 1996.- 158 б.

ҒТАХР: 14.25.07

А.Т. Ахметова

«Егінсу орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай облысы, Үржар ауданы ahmetova@mail.ru

КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ – АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Мақалада ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың креативті ойлау қабілеттерін арттыруда таңдап алынған әдістер, жұмыс түрлері оқушылардың тіл байлығын жетілдіріп, сөздік қорының молаюына, сөйлеу мәдениетінің қалыптасуына зор септігін тигізетін жұмыс түрлері сарапталады.

Тірек сөздер: шығармашылық, әдістер, креативті, мультимедиаағыдан, сыни тұрғыдан ойлану.

Шығармашылық тұлғаны дамытуды ең алдымен шығармашылық ойлаудан бастау керек. Әрбір оқушыны оқытып, тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жаңашыл мұғалім керек. Оқушының білім сапасын

көтеру негізгі мақсат. Оқушының дарындылығының дамуы, қабілетінің ашылуы көбінесе мұғалімнің кәсіби біліктілігіне, және оның тұлғалық қасиетіне байланысты екені айдан анық.

Оқушылардың креативті ойлауын дамытуда алдыма креативтілікті қалай дамыту керек деген сауал қойдым. Миға шабуыл жасау арқылы креативтілікті дамыта аламыз. Ең көп таралған және қолданылатын тәсілдердің бірі. Кейбір адамдар нақты мәселелер бойынша өз идеяларын және жобаларын ұсынады. Ең бастысы есте сақтау керек қағида – ешқандай кедергісіз өз ойын тура айта білу керек. Ағылшын тілі сабақтарында студенттің креативтілігін дамыту әрбір оқытушының міндеті. Ағылшын тілі сабақтарында креативті білім беру ортасын құруда тәжірибеде төмендегідей әдіс – тәсілдерді қолданамын:

1. Мультимедиа көмегімен оқыту процессі

Мультимедиа – мәтін, сурет, аудио және видео сияқты әр түрлі сандық медиа түрлерін кешенді сенсорлық интерактивті тақтаны қолдану арқылы аудиторияға ақпаратты жеткізу. Дәстүрлі білім беру оқушыларға қандай өнер кәсіп қажеттіліктерін үйретеді. Осы тәсілмен көптеген оқу орындардың басты мәселесі шығармашылығы мол, сыни тұрғыдан ойлауы терең түлектер шығаруда. Біз инновациялық оқыту ретінде мультимедиялық технологияларды пайдаланамыз және оқыту стратегиясының басты мәселесі оқушыларға мультимедиялық технологиялардың түрлерін үйрету. Қазіргі уақытта көптеген оқыту мекемелері сыни оқыту тұрғысына көшуде және түлектерін аналитикалық жолмен мәселелерді шешуге дайындауда. Білім осыдан аяқталмайды, мәселелерді жақсы шешу олардың өмір жолында керек болады.

Мұғалім материалдың мазмұнын өзгертуге мультимедиялық құралды пайдаланады. Мұғалімге әр түрлі мультимедиялық элементтерді пайдалана отырып, өз ойын маңызды жолмен білдіруге көмектеседі. Бұл медиа элементтері цифрлық нысанда соңғы презентация үшін өзгертуге болады. Сандық мультимедиа элементтерін енгізу арқылы, оқушылар ұсынылған ақпаратқа көбірек назар аударады, оларды неғұрлым дәлелді жасап және жақсы ақпаратты сақтап, бірнеше сенсорлық шарттарын қолдану арқылы жақсы білу мүмкіндігі бар. Мультимедиялық жобаларды жасау күрделі және қызықты болып табылады. Инновациялық және интерактивті мультимедиялық қосымшаларды құру үшін әзірлеушілерде қол жетімді көптеген мультимедиялық технологиялар бар. Бұл технологиялар графика мен бейне файлдарын жасау үшін Adobe Photoshop және Премьер өңдеу технологияларын қамтиды, дыбыс және анимациялық файлдарды өңдеуге Sound Forge және 3D Studio Max қамтиды. Олар сондай-ақ біріктіруге және осы мультимедиа элементтерін синхрондау, интерактивті мүмкіндіктерін қосу және соңғы пайдалану үшін Macromedia Director немесе Authorware авторлық құралын пайдалануға болады.

2. Әңгімені аяқтау

Әңгімелеу тілдерді оқытудың өте ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл әңгімелер оқушыларға сөйлемдерді дұрыс құруға, өз ойларын білдіруге және басқада көптеген нәрселерді білуге көмектеседі. Оқушылардың білімпаздық қасиетін шақырады. Кез келген аяқталмаған әңгіме оқырмандардың әрқашан ойында қалады. Сондықтан оқушылар әдетте қызықты оқылуына қарамастан әңгімелердің бастысын оқиды. Ол мидың шығармашылық бөлігіне қарайды. Әңгіменің ішіне кіріп оқып, ойымыздың шығармашылық бағытын арттырады. Ол әңгімені оқып ғана қоймай, оның дамуына септігін тигізуі тиіс. Бағалау үшін сұрақ қою оқушылардың әңгімедегі қиял – ғажайыбын жоғалтады. Ағылшын тілінде әңгімелерді пайдалану үшін ең жақсы тәсіл бар ма? Оқушылар әңгімелерді де пьесаларды да қабылдай алады. Осындай тәсілмен оқушылар әңгімелермен жеке айналысады. Олар өзінің өмірге деген көзқарасын өзгертуі мүмкін. Бұл оқушыларға символдарды түсіну үшін қызықты болады. Ол өзінің шығармашылығын қатыстыра отырып, символдарды белгілеуге мүмкіндік береді. Бұл олардың әңгімені түсінуіне, ол туралы әңгіме қылуға көмектеседі, өйткені осы жолмен олар өз тілдерін жетілдіре алады. Ол өзінің негативті ойларын жойып, тілді үйренуіне кедергі болмайтынына сенеді. Ол тамаша болмауы мүмкін, бірақ ол өте керемет әсер қалдырады. Әңгіме олардың диалог арқылы тілді үйренуіне көмектеседі.

3. Ұялы телефон көмегімен тіл үйрену

Ұялы телефондар кішкентай компьютер болып есептеледі, өйткені онда хабарламалар,

ойындар, электрондық пошта және жазбалар сияқты қосымша объектілер бар. Ұялы телефон көмегімен тіл үйрену әуен ойнатқыштар және сымсыз есептеуді қамтиды. Телефонды қолдану шағын сабақ грамматикалық сабақтар, жабық викторина немесе ойынның дискретті ұпай тексеру тілі арқылы қол жетімді, мысалы, SMS хабарламалар, веб немесе жүктеу, лексикалық сабақтар, қысқаша анықтамаларды жақсы түсіну, лексика және коммуникативтік тіл үшін пайдалану, жазба жасау әрекетін қолданып, ойындар оқыту. Ұялы телефонның көмегімен тіл үйренудің ерекше жолы әлеуметтік интерактивтілік, мобильдік контекст, сезімталдық, байланыстар, индивидуалдылық және жеделділік. Компьютердің көмегімен тіл үйрену одан әрі дамуда.

4. Ойындар көмегімен тіл үйрету (Сөз ойыны)

Белгілі бір мақсат пен тапсырмаға негізделген ойындар, тілді үйренуде керемет коммуникативті қызмет атқарады. Тілдік ойындардың мақсаты оқушылардың тілінің дұрыс болуы. Бірақ ойын барысында қатысушылар білімін ойнау үшін және өзі қалаған нәтижеге жету үшін келіссөздер жүргізуге қолданады. Бұл процесс бір мезгілде өндіру және қабылдау дағдыларын қамтиды. Ойындар оқушыларға қызықты және керемет оқыту атмосферасын ұсынады. Жаңа лексиканы меңгеру барысында оқушылар стресстік емес жолмен тілін пайдалана алады. Ойын барысында қатысушының назары тілде емес хабарламада болу керек. Қатысушылар назарын тілдің қалай айтылуына қарап, ойында ұту үшін қолдан келгеннің бәрін жасайды. Бұл қорқыныш серпінділігін жеңілдетеді, басқа адамдарға мақсатты тілді пайдалану үшін ең негізгі фактор болып табылады. Ойын бизнесі-бағдарланған тұрғысынан алаңдаушылық азаяды және еркін меңгеру, жинақталатын коммуникативтік құзыреттілікке қол жеткізеді. Төменде көрсетілген кейбір ойындар:

Сөз ойыны: Оқушылар шеңбер құрып тұрады. Топ 5-6 оқушыдан тұрады. оқушылардың бірі дәптерге миниум 5 сөз жазады. Келесі оқушы алдыңғы сөздің соңғы әріпін алып 5-6 секунд ішінде жаңа сөз жазу керек. Бұл ойын оқушылардың сөздік қорын кеңейтуге көмектеседі.

5. Жарыс түріндегі сабақ

Пікірталастар мен шешендік сияқты конкурстар оқушыларға көп көмектеседі. Бұл олардың өз ойын алға шығарып, сөздік қорын қолдануға көп мүмкіндіктер береді. Сайыстар оқушылардың тіл үйренудегі ең негізгі құралы. Сондай – ақ бұл сайыстар олардың жеке тұлға болып қалыптасуына көп көмектеседі.

Оқушылардың креативті ойлауын дамытуда дарынды оқушылармен жұмыс жүргізудің тиімділігі зор. Дарынды оқушымен жұмыс мұғалімнің өзіне, қызметіне және кәсіби біліктілігіне жаңа, жоғары талаптар қояды. Тіпті оның кәсіби жетілуіне өзгеше емтихан болып табылады.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін ағылшын тілі сабақтарын мынадай жолдармен өткізуге болады:

1. Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
2. Сабақты түрлендіріп өткізу;
3. Сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;
4. Техникалық құралдарды тиімді қолдану;
5. Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыруда жазба жұмыстардың алатын орны зор. Жазба жұмыстар олардың танымдық белсенділіктерін, ойлау жүйесін арттыруға көмектеседі. Жазба жұмыстарынан әр баланың өзіндік көзқарасын, эстетикалық және адамгершілік танымы, эмоциясы, пікірі, талдау, қорытындылау, салыстыра білу тәрізді жекелік қасиеттері байқалып тұруы қажет.

Ағылшын тілін меңгеруде сөздік қордың бай болуы да аса маңызды болып келеді. Ағылшын тілі сабағында сөздік қорды дамыту жолдары мынадай әдіс-тәсілдерден тұрады. Олар: сөйлеу, әңгімелесу, сұрақ-жауап, аударма, түсінік, кітап-мәтінімен жұмыс әдіс-тәсілдері. Оқушылардың сөздік қоры баю үшін оқытушы сабақ барысында кестелер, видеокассеталар,

түрлі суреттер, көрнекі құралдарды қолдануы керек. Енді ағылшын тілін сөздік қорын дамытатын әдіс-тәсілдерге жеке-жеке тоқталайық.

Көрнекілік әдісі – ағылшын тілін үйретуде ең жиі және ең нәтижелі әдіс-тәсілі болып саналады. Себебі бұл әдіс барлық сабақ түрінде қолданылады. Көрнекілік әдісте әрине көрнекілік құралдар мен схемалар қолданылады. Олар бірнеше түстен кем болмауы керек. Бұл оқушылардың сабақ барысында қызығушылығын және сөздік қорларын дамытуда ең тиімді жолы болып табылады.

Түсіндіру әдісі – оқытушы сабақ барысында, оқыту үрдісінің бастамасы ретінде іске асырылатын әдіс. Бұл әдісте оқытушы жаңа сөзді, жаңа тақырыпты немесе сөйлемдерді түсіндіру үшін қолданылады.

Сұрақ – жауап әдісі – балалардың тілін дамыту үшін маңызды әдістің бірі. Бұл әдісте оқушылар коммуникативтік әдісте болады. Бір-бірілеріне сұрақ қойып, кейін сұрағына жауап алады. Кең көлемде қолданылатын әдіс түрі болып табылады.

Практикалық әдіс – оқушылар сабақ үйрену барысында түрлі ойын элементтері бойынша тіл үйрену іс-әрекеті болып табылады. Оқушының сөздік қорын молайтуда ойындардың ролі зор, себебі ойындар олардың сөйлеу машығын қалыптастыру үшін қажет.

Интерактивтік әдіс – сұхбат құруда оқушылардың белсенділігін арттырады. Бұл әдістің мақсаты – оқу процесінің барлық сатысында біріккен әрекетке жағдай жасау. Оқушылар және тапсырмалармен жұмыс істей отырып, топ мүдделерін де ойлауға үйренеді. Бұл әдісте әр оқушы өз міндетіне жауапкершілікпен қарай отырып, ортақ нәтижеге қол жеткізуге талпынады.

Оқушылар бірігіп жұмыс істеуге үйренеді. Бұл әдісте оқушы сабақ барысында оқушыларға кеңесші, серіктес рөлін атқарады.

Ағылшын тілі сабақ барысында компьютер оқытушыға оқушының өз бетінше жұмысын ұйымдастыруға жәрдем береді. Ол үшін ғалымдардың ұсынысы бойынша мынадай жаттығулар мен әдістемелік тәсілдер қолдану дұрыс:

1. Сұрақ-жауап диалогы.
2. Таңдамалы жауаптармен жүргізілетін тапсырма.
3. Еркін құралған сөйлемдерді стильдік түзету.
4. Толықтыруды керек ететін жаттығулар.
5. Сөздікті меңгеруден өзін-өзі бағалауға арналған жаттығулар.

Компьютерлік бағдарламалар уақыт өте келе жетіліп, қарқынды даму үстінде. Сөйтіп біз бүгінде әлемдік интернет жүйесі арқылы ақпарат алып қана қоймай, білім алудың жаңа түрі аралықтан оқыту әдісі пайда болды. Бұл оқыту әдісінде мультимедиялық технологияның көмегімен бейне, мәтін, графика арқылы оқу курсының материалдары жасалады. Оқу материалы ретінде оқушыға дәстүрлі оқулықтар мен оқу құралдары және интерактивті қасиеті шектеулі бейне және мультимедиялық материалдар ұсынылады.

Креативті ойлау – ағылшын тілін меңгертуде оқушылардың белсенділігін арттыратын, олардың тілдік және тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады. Қазіргі білім беру жүйесінде тек грамматикалық білімді игеру жеткіліксіз, оқушылардың алған білімін өмірде қолдана алуы басты талапқа айналып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, креативті ойлау ағылшын тілін оқытуда тиімді әдіс ретінде ерекше орын алады. Сабақ барысында шығармашылық тапсырмаларды, жобалық жұмыстарды, рөлдік ойындарды және storytelling әдістерін қолдану оқушылардың тілдік дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың өз ойын еркін жеткізуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай тәсілдер оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқуға деген ішкі мотивациясын күшейтеді.

Креативті ойлау арқылы оқушылар тек тіл үйреніп қана қоймай, түрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдауға, жаңа идеялар ұсынуға және сыни тұрғыдан ойлауға дағдыланады. Бұл – ХХІ ғасыр дағдыларының маңызды құрамдас бөлігі. Цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану креативті ойлауды дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Мұндай құралдар оқыту үдерісін жекелендіріп, әр оқушының қабілетін ескеруге жағдай жасайды.

Қорыта айтқанда, креативті ойлау – ағылшын тілін меңгерудің тиімді құралы ғана емес, сонымен қатар тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды фактор. Сондықтан оны жүйелі түрде оқу үдерісіне енгізу – сапалы білім берудің басты шарттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ниязова А., Муратова А. The development of creative thinking of primary school students at the English lessons in Kazakhstan.– Алматы: Өрлеу, 2020.
2. Мухамбеталина А. The essence of creativity in teaching foreign languages
3. Ken Robinson – Creative Schools: The Grassroots Revolution That's Transforming Education. New York, 2015.
4. Carol Read – 500 Activities for the Primary Classroom. Macmillan, 2012.
5. British Council – <https://www.britishcouncil.org>
6. Cambridge University Press – <https://www.cambridge.org>
7. TESOL International Association – <https://www.tesol.org>

МРНТИ: 14.25.07

Г.З. Шахантаева

«Жанайская средняя школа-сад» КММ

РК, Абайская область, Урджарский район schantantaeva12345@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Представленный доклад направлен на решение проблемы читательской грамотности учащихся. Он предлагает разнообразные методики и приемы, которые помогут учителям эффективно формировать читательскую грамотность у учащихся, развивать навыки анализа, интерпретации и осмысления текстов. Работа ориентирована на интеграцию этих навыков в учебный процесс, учитывая современные образовательные стандарты и требования к функциональной грамотности.

Ключевые слова: читательская грамотность, навыки анализа, интерпретации и осмысление текста.

Читательская грамотность – это способность человека понимать, интерпретировать, оценивать и использовать письменные тексты в различных ситуациях, а также осознанно размышлять о содержании прочитанного. Она включает не только навыки декодирования и понимания текста, но и умение критически анализировать информацию, делать выводы и применять полученные знания на практике.

Согласно международным исследованиям (например, PISA), читательская грамотность рассматривается как ключевая компетенция, необходимая для успешного обучения и социальной адаптации. В современном мире она становится важным инструментом для решения повседневных задач, профессионального роста и активного участия в обществе.

Компоненты читательской грамотности

Понимание текста – способность воспринимать информацию, изложенную в явной или скрытой форме, включая определение основной идеи, поиск деталей, анализ структуры текста.

Интерпретация и анализ – умение связывать информацию из разных частей текста, понимать причинно-следственные связи, оценивать достоверность и логику изложения.

Критическое мышление и оценка – способность анализировать информацию с позиции личного опыта, оценивать аргументы и делать выводы.

Применение информации – использование полученных знаний в новых контекстах, для решения практических задач или принятия решений.

Метапознание – осознание собственных мыслительных процессов, умение контролировать понимание текста, применять стратегии чтения в зависимости от цели.

Уровни читательской грамотности (по данным исследований PISA)

Низкий уровень – умение находить явную информацию в тексте, понимать простые фразы и устанавливать элементарные связи между фактами.

Средний уровень – способность анализировать отдельные элементы текста, делать простые выводы и интерпретации, понимать цель и структуру текста.

Высокий уровень – критический анализ текста, оценка достоверности информации, умение формулировать аргументированные выводы, осмысленно использовать информацию в различных контекстах.

Продвинутый уровень – глубокий анализ сложных текстов, интерпретация метафор и аллегорий, выявление скрытых смыслов, формирование собственной позиции на основе прочитанного.

Анализ теоретических аспектов читательской грамотности показывает, что развитие этого навыка требует комплексного подхода, включающего работу над пониманием текста, развитием критического мышления и метапознавательных стратегий. Для эффективного формирования читательской грамотности необходимо учитывать разные уровни ее развития и применять соответствующие методы и приемы на уроках русского языка и литературы.

Разработка методик и приемов формирования читательской грамотности

Для успешного развития читательской грамотности необходимо использовать разнообразные методики и приемы, которые помогут учащимся не только понимать содержание текста, но и анализировать, интерпретировать и осмысленно использовать информацию.

Метод “Толстые и тонкие вопросы”

Цель: Развитие навыков анализа и критического мышления.

Тонкие вопросы – направлены на поиск явной информации (кто, что, когда, где).

Толстые вопросы – требуют размышлений, анализа и интерпретации (почему, как, с какой целью, что если).

Пример:

Тонкий вопрос: "Кто главный герой рассказа?"

Толстый вопрос: "Почему главный герой принял такое решение? Какие последствия могли быть в другой ситуации?"

Метод “Пять почему”

Цель: Углубление анализа причинно-следственных связей.

• Учащиеся пять раз задают вопрос “Почему?” по отношению к ситуации в тексте, чтобы прийти к корню причины.

Пример:

• Почему герой не пошел домой? → Потому что боялся наказания. → Почему боялся наказания? → Потому что он нарушил правило...

Методики для развития умений интерпретации текста

Метод “Роль читателя”

Цель: Развитие навыков интерпретации и эмпатии.

Учащимся предлагается представить себя на месте одного из персонажей и объяснить его мотивы и поступки.

Пример:

Как бы вы поступили на месте героя? Почему?

Как изменилось бы развитие сюжета, если бы герой принял другое решение?

Метод “Чтение между строк”

Цель: Обучение пониманию скрытых смыслов и подтекста.

Анализируются недосказанности, намеки, эмоциональная окраска фраз.

Примерное задание: “Как вы думаете, что хотел сказать автор, описывая природу в этой сцене? Как это связано с настроением героя?”

Методики для развития осмысления текста

Метод “Дерево смыслов”

Цель: Осмысление текста через визуализацию смысловых связей.

Центральная идея текста располагается в корне “дерева”. Ветви отражают основные мысли, детали и выводы.

Помогает структурировать информацию и увидеть взаимосвязи

Метод “Дискуссионное колесо”

Цель: Развитие критического мышления и формирование собственной позиции.

Ученики обсуждают текст, высказывают разные мнения, аргументируют свою точку зрения.

В центре “колеса” – тема обсуждения, по кругу – разные точки зрения и аргументы.

Упражнения для формирования читательской грамотности

“Прогнозирование”

Учащимся предлагается сделать прогноз развития сюжета на основе прочитанной части текста.

Вопросы: “Как вы думаете, что произойдет дальше? Почему?”

“Дневник двойных записей”

В таблице две колонки: “Цитата из текста” и “Моя реакция/мысли”.

Учащиеся выписывают цитаты, которые их задели или показались важными, и пишут свои мысли по этому поводу.

“Сравнительный анализ”

Сравнение персонажей, событий или идей из разных текстов.

Пример: Сравнить образы главных героев в двух произведениях, определить общие и отличительные черты.

Использование цифровых технологий для формирования читательской грамотности

Интерактивные платформы и квесты

Создание интерактивных квестов по мотивам произведений.

Пример: “Пройдите путь главного героя, принимая решения за него. Как изменится исход истории?”

Электронные карты персонажей и событий

Визуализация связей между персонажами, событийных линий.

Удобно использовать MindMeister, Miro или другие онлайн-доски.

Предложенные методики и приемы позволяют сделать процесс формирования читательской грамотности увлекательным и эффективным. Они ориентированы на развитие навыков анализа, интерпретации и осмысления текста, а также на формирование критического мышления у учащихся. Внедрение данных методик в уроки русского языка и литературы поможет учащимся глубже понимать прочитанное, формировать собственное мнение и использовать полученные знания в различных жизненных ситуациях.

Интеграция читательской грамотности в учебный процесс

Читательская грамотность является ключевой компетенцией, необходимой для успешного обучения и социальной адаптации. Она предполагает не только умение понимать и интерпретировать текст, но и критически анализировать информацию, делать выводы и применять знания в различных жизненных ситуациях. Для эффективного формирования этих навыков важно интегрировать читательскую грамотность в учебный процесс на уроках русского языка и литературы, учитывая современные образовательные стандарты.

Принципы интеграции читательской грамотности. Комплексность и системность: Читательская грамотность должна формироваться на всех этапах урока – от знакомства с текстом до обсуждения и анализа. **Связь с жизненными ситуациями:** Задания должны быть ориентированы на применение знаний в реальных жизненных контекстах. **Развитие критического мышления:** Упражнения должны побуждать к анализу, оценке и интерпретации информации. **Многоуровневый подход:** Учебные задания должны быть

дифференцированы по уровню сложности, чтобы учитывать индивидуальные особенности учащихся.

Разработка заданий, учитывающих современные образовательные стандарты

Задания на понимание текста

Цель: Развитие навыков поиска информации и установления причинно-следственных связей.

Задание “Ключевые идеи”: Выделение основных мыслей абзацев, составление плана текста.

Задание “Смысловые паузы”: После чтения каждого абзаца ученики формулируют основную мысль своими словами.

Вопросы на понимание:

Кто является главным героем и каковы его мотивы?

Каково основное послание автора?

Какие события стали причиной ключевых изменений в сюжете?

Задания на анализ текста

Цель: Развитие аналитических навыков и умения сравнивать различные элементы текста.

Задание “Текст под микроскопом”: Анализ стиля и средств выразительности (эпитеты, метафоры, сравнения).

Сравнительный анализ:

Сравните образы двух персонажей.

Как меняется настроение текста от начала к концу?

Литература

1. Сейфуллин С. Разлученные лебеди // Сейфуллин С. Избранные произведения. – Алматы: Жазушы, 2020.
2. Астафьев В. П. Белогрудка // Астафьев В. П. Сборник рассказов. – М.: АСТ, 2019.
3. Ахметова Г. К. Методика преподавания литературы в средней школе. – Алматы: Мектеп, 2021.
4. Ильина Т. В. Современные методы анализа художественного текста. – М.: Просвещение, 2022.
5. Лебедева Н. С. Технологии развития критического мышления на уроках литературы. – СПб.: Каро, 2020.
6. Методические рекомендации по анализу художественных произведений в школе. – МОН РК, 2021.
7. Сарыбаева А. Е. Приёмы творческого чтения на уроках литературы. – Астана: Фолиант, 2023.
8. Сборник заданий по литературе для 6 класса. – Алматы: Атамұра, 2022.
9. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в литературном образовании. – М.: ВЛАДОС, 2021.

А.К. Бекжанова

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай обл., Үржар ауд. bekzhanova111111@mail.ru

САБАҚТА ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПӘНГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Мақалада оқушылардың белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесі талқыланды. Оқушылардың өз бетінше ізденісі мен жеке пайымдаулар жасап, өз пікірі мен ойын айтуға бағытталған тапсырмалар ұсынып, топта бірлесе отырып жұмыс істеу арқылы ортақ пікірлерін ортаға салуға мүмкіндік тудыру қажеттілігі сараланды.

Тірек сөздер: белсенді әдістер, проблема, модельдеу, саралау.

Оқытудың белсенді әдістері – оқу материалын игеру үдерісінде оқушыларды белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер. Белсенді оқыту мұғалімнің дайын білімдерді баяндауына, оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, оқушылардың белсенді ойлау және практикалық әрекет үдерісінде өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді.

Оқытудың белсенді әдістерін пайдалану арқылы ең бірінші оқытудың белсенді әдістерін пайдалану арқылы оқушының Райан мен Деки (2009 ж.) анықтаған «ішкі уәж» (мотивация) деп аталатын қасиетін оятуға мүмкіндік аламыз. Белсенді әдістер 8 бөлімнен тұрады:

1. Нұсқау беру және айту
2. Көрсету және модельдеу
3. Түсіндіру және сипаттау
4. Сұрақ қою және талқылау
5. Зерделеу және зерттеу
6. Бекіту және қолданысқа енгізу
7. Рефлексия және бағамдау.
8. Қорытынды шығару және есте сақтау

Бұл тәсілдер оқу үдерісі жаттығудың алдында емес, оны орындау барысында жүзеге асырылатын құбылыс. Белсенді оқу оқушылардың белсенді қызметпен айналысу арқылы мұғалім берген ақпараттың мәнін ұғынып, алған білімдерін есте сақтап, оны қолдана алуын қамтамасыз етуді көздейді.

Нұсқау беру және айту: Сыныпқа оқыту/оқу мақсаттарын хабарлап, оқушылардың не істеу керектігін түсінетініне және ерекше назар аударуы қажет мәселелерге көңіл бөлетініне көз жеткізу. Мысалы, математикалық есептерде бір әрекет екіншісінен шығатынына қалай көз жеткізуге болады, өлшеулер жүргізу арқылы дәлдік дәрежесін белгілеу, жұмысты қалай баяндау немесе кестені қалай құру, жаратылыстану пәнінен тәжірибеде бір әрекет екіншісінен шығатынына қалай көз жеткізуге болады, өлшеулер жүргізу арқылы дәлдік дәрежесін белгілеу, жұмысты қалай баяндау немесе кестені қалай құру.

Көрсету және модельдеу: Айқын, жақсы құрылымдалған көрсетілімдерді ұсыну, мысалы, мысалы есепті қалай шешу керектігін, кестені түсіндіру, компьютерлік бағдарламалық жасақтама қолдану. Аталған әдісті «Графикалық органайзерлер «Ақпаратты сүзу» әдісі арқылы тарқатсақ.

Мәтінді оқып, тірек сөздерін анықтаңыз. Маңызды емес сөздер құбырға ағып кетіп, тек маңызды сөздер ғана «сүзгіде» қалады

«**IDEAL**» белсенді әдісі. (Проблемалық жағдаяттар берілген ақпаратпен жұмыс істеуге қолайлы тәсіл).

Оқушылар оқулықтан есептің мәтінін оқиды.

I – мәтін мазмұнындағы проблеманы анықтау

D – проблеманы сипаттау

E – проблеманы шешу жолдарын анықтау

A – проблеманы шешу үшін әрекет жасау (мәселені шешу жолын көрсету)

L – қорытынды жасау, атқарылған жұмысқа рефлексия жасау.

Мәтінді есептерді шешу алгоритмінің блок схемасын құрастыру.

(Блок схемасын құрастыруда) жүйелік организер материалдың ақпараттық маңыздылығын арттырып, жүйелі түсінік алуға мүмкіндік береді.

Түсіндіру және сипаттау: Бұрынғы жұмысқа немесе әдіске негіздеп нақты, жақсы құрылымдалған түсініктеме беру: мысалы, есепті шығаруда есептеу тәсілін баяндау және бұл нәтижеден осылай шығатынын түсіндіріп, қолданылған шамалардың, математикалық терминнің, таңбаның немесе шартты белгілеу жүйесінің мәнін беру, жалпылама пайымдау үшін қолданылатын мысалдарды келтіре отырып, есепті шығару жолдарын түсіндіру.

Қалыптастырушы бағалау тапсырмаларын орындауда **«Ойлан-жұптас-бөліс»** әдісін қолдану тиімді.

1-тапсырманы әр оқушы жекелей,

2 тапсырманы жұпта, 3 тапсырманы топта орындай отырып, үлгерімі төмен оқушылардың қажеттіліктерін ескереді.

«Екеуі үйде, біреуі қонақта» әдісі

Мақсаты: оқушыларға тақырыпты өздері түсініп оқуы және топ ішінде талқылап, басқаларға түсіндіре алуы.

«Түйінді сәттер» әдісі

Ауызша тапсырмалармен қатар, жазбаша тапсырмаларды оқушылар орындағанда оқып жатқан тақырыптың түйінді сәттерін түсінуге және дамытуға әкелетін әдіс.

Сұрақ қою және талқылау:

Барлық оқушылардың қатысып отырғанына көз жеткізу үшін сұрақ қою тәсілі сабақтың бағытына және қарқынына сәйкес келетін жолдармен жүзеге асырылуы тиіс (қажет болған жағдайда, құрылғылардың, калькулятордың көмегімен немесе өзара қарым- қатынас арқылы, белгілер мен таңбаларды қолдану арқылы); шебер ойластырылған, өңделген және мақсатқа бағдарланған ашық және жабық сұрақтарды қолдана отырып, қабілеті жағынан әртүрлі оқушылардың пікірталасқа қатысып отырғанына көз жеткізуге болады; түсініктеме беруін сұрап; оқушылардың жауап берудің алдында ойлануына уақыт беру керек; оқушылардың жауаптарын мұқият тыңдап, олардың білімін дамыту үшін сындарлы әрекет ету; оқушыларға қозғау салып, ойлануына түрткі болу.

Шебер ойластырылған, өңделген және мақсатқа бағдарланған ашық және жабық сұрақтарды қолдана отырып, қабілеті жағынан әртүрлі оқушылардың пікірталасқа қатысып отырғанына көз жеткізуге болады; түсініктеме беруін сұрап; оқушылардың жауап берудің алдында ойлануына уақыт беру керек; оқушылардың жауаптарын мұқият тыңдап, олардың білімін дамыту үшін сындарлы әрекет ету; оқушыларға қозғау салып, ойлануына түрткі болу. Осы тұрғыда **«Құрастыр және жауап бер»** әдісін қолданған тиімді. Сабақта оқушылар өз сұрақтарын құрастырады да, сосын соларға жауап береді.

«Конверт – сұрақ» әдісі 2-3 сұрақ жазып, конвертке салыңыз (оқу мақсатына қарай). Әрбір оқушыда өзінікі болатындай етіп, бірнеше конверт. Әрқайсысына екі минут беріңіз: оқушы стикерде атын және жауабын жазады; екі минут өткен соң конверт келесі оқушыға беріледі, осылай бұл 2-3 сұраққа барлығы жауап бергенше жүре береді.

Стикерлерді жинап, бірнеше жауапты дауыстап оқыңыз (аттарын атамастан); сынып белгілі бір сұрақтың қаншалықты дұрыс болғанын талқылайды.

«Қағаздағы сұрақтар» әдісі Әрқайсысы қағаз қиындысына өзі білгісі келген немесе өзі жауап бергісі келген сұрақтарды жазып, қалташаға салады. Араластырылған сұрақтар еркін түрде қатысушыларға таратылып беріледі. Әркім өзіне түскен сұрақтарға жауап береді. Бұл – үй тапсырмасын сұрағанда қолдануға тиімді тәсіл.

«Борт журналы» әдісі

«Борт журналы» – тақырыпты оқып үйренуде өз ойларын жазуға үйретудің әртүрлі әдіс-тәсілдерін қамтитын жалпылама атауы. « Борт журналы » қарапайым түрде мәтінді оқу алдында және оқу материалымен танысқан соң қолданылады. Оқушылар келесі сұрақтарға жауап жазады:

Кесте 1 – Борт журналы

Берілген тақырып бойынша маған не белгілі? Мен не білемін?	Мәтіннен қандай жаңалық туралы білдім?

Мәтіннің түйінді ойларын оқушылар өздерінің «Борт журналына» енгізеді. Оқу кезіндегі үзілісте оқушылар тақырыпты өз ойларымен, тәжірибелерімен байланыстырып, «Борт журналының» бағандарын толтырады. Мұғалім оқушылармен бірлесе отырып жұмыс орындайды.

Зерделеу және зерттеу:

Оқушылардың проблемалық мәселе көтеруін немесе зерттеу бағытын жорамалдауды сұрау; белгілі бір жағдайларды жалпылауға болатынын зерттеуді сұрау; қарсы мысалдар іздеп, ерекше жағдайларды айқындауды сұрау; оқушыларды проблема мен оның шешімін ұсынудың графикалық немесе сызбалық нұсқадағы балама тәсілдерін қарастыруға, проблемаға басқаша тұрғыдан қарау үшін бір түрінен екіншісіне көшуге ынталандыру.

«Кім тапқыр» әдісі

Мұғалім ережелерді оқу барысында қате жібереді. Оқушылар тыңдап отырып, қателескен тұсты бірден тауып, дұрыстау керек. Мұғалім қате жіберетін болғандықтан, оқушылар асқан қызығушылықпен мәтінді қалт жібермей тыңдайды. Мұнан соң қате басылған ереже оқушыларға таратылады. Енді «Жаңсақ басылған ереже» ойнына ауысады.

Бекіту және қолданысқа енгізу

Жаңадан меңгерілген дағдыларды тәжірибеде қолдану және дамыту үшін сыныпта және үйде орындауға арналған әртүрлі жаттығулардың көмегімен түрлі мүмкіндік ұсыну; оқушылардың үдеріс барысында әріптесімен жұпта немесе топта бірлесе ойлануы немесе талқылау арқылы оларды өз идеялары мен пайымдауларының ауқымын кеңейтуге немесе өз жұмыстарының жазбасын жүргізу әдістері мен тәсілдерін салыстыруға және жетілдіруге ынталандыру; оларды оқу бағдарламасындағы химиялық есептерді шешуде математикалық дағдыларын тиімді қолдануға ынталандыру.

Рефлексия және бағамдау:

Оқушылардың қателерін анықтап, олардың өзін және оған алып келген түсінбеушілікті талқылай отырып, бұны оқытудың жағымды қыры ретінде қолдану; оқушылар өздері таңдаған әдістері мен ресурстарын неліктен таңдағанын түсіндіру үшін пікірталас жүргізу; оқушылардың топқа немесе бүкіл сыныпқа жасаған таныстырылымын бағамдау; олардың жазбаша жұмысына ауызша кері байланыс ұсыну.

Қорытынды шығару және есте сақтау:

Сабақта жұмыс барысына шолу жасап, оның қорытындысын шығару және оқушылардың не үйренгенін түйіндеу; оқушылардың түсінгенін анықтау және қате түсінген болса түзету; оқушыларды өз жұмыстарымен таныстырып, оның негізгі тармақтары мен идеяларын ұсынуға шақыру; пәннің басқа салаларымен және басқа пәндермен байланыстыру; оқушыларға оқудың келесі кезеңін түсінуге мүмкіндік беру.

«Айналмалы бекеттер» әдісі

Әр топты өз бекетінің жанына орналастырыңыз. Оларға талас тудыратын проблеманы талқылап, өз идеяларын газетке немесе тақтаға жазу үшін 10 минут уақыт беріледі. Уақыт аяқталғаннан кейін топтар кабинеттегі жаңа бекеттерге көшеді, ол бекетте бұған дейін болған топтардың идеяларын негізге ала отырып, талқылауды жалғастырады. Барлық топтар бекеттердің барлығын өтіп, өзге топтардың түсініктемелерін қарастырып болғанша әр 10 минут сайын топтар бекеттерін ауыстырып отырады.

«Ақиқат - жалған» әдісі білімді қалыптастыру және қорытынды жасау

«Теорема - пазл» әдісі. Оқушыларға 4 бөліктен тұратын теореманы құрау тапсырылады. 1-ші бөлікте теорема тұжырымдамасы, 2-ші бөлікте теорема сызбасы, 3-ші бөлікте не берілген және нені дәлелдеу керек, 4-ші бөлікте дәлелдемесі.

Рефлексия және бағамдау:

Оқушылардың қателерін анықтап, олардың өзін және оған алып келген түсінбеушілікті талқылай отырып, бұны оқытудың жағымды қыры ретінде қолдану; оқушылар өздері таңдаған әдістері мен ресурстарын неліктен таңдағанын түсіндіру үшін пікірталас жүргізу; оқушылардың топқа немесе бүкіл сыныпқа жасаған таныстырылымын бағамдау; олардың жазбаша жұмысына ауызша кері байланыс ұсыну.

«Бір ауыз сөз» әдісі

Оқушылар стикерлерге сабақ туралы бір ғана сөз жазып, оны тақтаға жапсырады. Өз ойларын түсіндіріп береді. Стикерлерге сабақты бағалайтын келесі сөздерді жазуға болады (оларды тақтаға алдын-ала жазып қойған дұрыс): ұнады, пайдалы, қажет, білдім, үйрендім, қызықтым, ұмтылдым, есте сақтадым т.б

«Егер 5 минутым болса...» әдісі арқылы әр топ өз ойларын ортаға салып түзету жұмыстарын жүргізеді.

«Сабақ мазмұны бойынша ойынды білдір»

”Төрт сөйлем” әдісі

Бұл әдіс арқылы оқушылар тақырып туралы пікірлерін білдіреді:

Пікір. Тыңдаған мәтін бойынша өзіндік пікірлерінді бір сөйлеммен айтыңдар немесе жазыңдар.

Дәлел. Пікірлерінді бір сөйлеммен дәлелдендер.

Мысал. Пікірлерінді өмірмен байланыстырып, мысалдар келтіріңдер.

Қорытынды. Тақырыптың мазмұны бойынша қорытынды шығарыңдар.

Сабақ мазмұны бойынша ойынды білдір

Қандай жаңа білім алдың?

Алған білімінді қолдана аласың ба?

Саған қиындық тудырған түсініктер

Қорытынды шығару және есте сақтау:

Сабақта жұмыс барысына шолу жасап, оның қорытындысын шығару және балалардың не үйренгенін түйіндеу; балалардың түсінгенін анықтау және қате түсінген болса түзету; оқушыларды өз жұмыстарымен таныстырып, оның негізгі тармақтары мен идеяларын ұсынуға шақыру; математиканың басқа салаларымен және басқа пәндермен байланыстыру; оқушыларға оқудың келесі кезеңін түсінуге мүмкіндік беру.

Әдебиеттер

1. Оралбаева Н., Жақсылықова Қ.. «Белсенді оқыту әдістемесі».
2. Қазбаева С., Рахметова С.. «Қазақ тілі оқыту методикасы», - Алматы, 1991.
3. Қалиева Ж.. Қазақ тілі мен әдебиетін оқытуды жетілдірудің өзекті мәселелері.
4. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Екінші (негізгі) деңгей, 4-бет

Ж.А. Борангазина
«Балалар музыка мектебі» КММ
ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд. borangainova@maul.ru

ИНТОНАЦИЯНЫ ДАМУҒА АРНАЛҒАН ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ

Мақалада сольфеджио сабақтарында оқушылардың интонациялық қабілетін жетілдіруге арналған жүйелі жаттығулар ұсынылады. Жаттығулар теория мен практика байланысын қамтамасыз етіп, музыкалық есту, ритм және әуенді дәл орындау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Жаттығулар музыкалық есту, ритм және әуенді дәл орындау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған, теория мен практика байланысын тиімді қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: интонация, музыкалық есту, ритм, диапазон, әуенділік, тондық сезі.

Музыка – сезім өнері ғана емес, сонымен бірге құрылым мен дәлдікті талап ететін ғылым. Сольфеджио сабақтарында интонация – оқушының орындаушылық қабілетін анықтайтын негізгі фактор. Интонациялық дағдылар оқушыға тек нотаны дәл орындауға ғана емес, оны сезіне білуге, музыканың эмоционалды мазмұнын жеткізуге мүмкіндік береді.

Интонацияның негізгі элементтері:

- **Тондық дәлдік:** әр дыбыстың биіктігін дұрыс қабылдау және орындау.
- **Ритмдік тұрақтылық:** уақыт бірліктерін сақтау және әуеннің құрылымын сақтау.
- **Динамика және экспрессия:** музыкалық мазмұнды эмоция арқылы жеткізу.

Интонация тек техникалық дағды емес, ол музыкалық ойлаудың, эстетикалық талғамның дамуына да ықпал етеді. Оқушының музыкалық қабілетін дамыту үшін жаттығулар жүйесі кешенді болуы қажет.

Музыкалық есту – бұл ноталардың биіктігін, ритмін және динамикасын қабылдау қабілеті. Интонациялық жаттығулар осы қабілетті жетілдіруге бағытталған.

Негізгі принциптер: Дыбысты тыңдау және салыстыру, Айырмашылықты анықтау (жақын орналасқан ноталар, аккордтар). Дыбысты қайта өндіру, өз интерпретациясын жасау.

Музыкалық есту жетілмеген оқушының интонациясы бұзылады. Сондықтан әр сабақта естуді дамыту жаттығулары міндетті түрде енгізілуі тиіс.

Интонация мен ритм бір-бірінен бөлінбейді. Әуенді дұрыс орындау үшін оқушының ритмдік тұрақтылығы маңызды. Мысалы, екі немесе үш уақыттық метрдегі әуен әртүрлі динамика мен екпін талап етеді.

Ритмдік дайындықсыз интонация бұзылады, ал интонацияны дамытпай ритмді сақтау қиын болады. Сондықтан жаттығулар жүйесі ритм мен тондық дағдыларды бірлестіріп жүргізілуі керек.

Музыкалық білім беруде музыкантты тәрбиелеуге, оның талғамын қалыптастыруға ықпал етуші пәндердің бірі- сольфеджио болып табылады. Бұл пәннің басты міндеті- музыкалық есту қабілетін ұйымдастыру және дамыту, сонымен қатар шығармашылық атқару іс-тәжірибесінде белсенді түрде қолдануға баулу. Сольфеджио сабағына қажетті формалардың бірі вокалдық-интонациялық жаттығулар және оқушы санасын дамыту болып табылады, яғни гаммаларды, музыкалық есептерді, интервалдарды, аккордтарды, секвенцияларды, әртүрлі мелодия айналымдарын әндету. Олар музыкалық есту қабілетін (мақамдық, үйлесімдік, әуенді) дамытуға, сонымен қатар парактан қарап ән айтудың, әуен жазу мен естуі бойынша талдаудың іс-тәжірибелік машықтарын тәрбиелеуге септігін тигізеді.

Вокалдық-интонациялық жаттығулар міндеттері-сабақта белсенді орындау арқылы музыка тілінің элементтері мен олардың дыбыстық бейнесі туралы мәліметтерді бекіту. Дыбыстық аппараттың жұмысы барысындағы физикалық сезімдер мен өз орындауын көп реттік тыңдаулар есте сақтауға ықпал етеді.

Қандай да бір элементті меңгеру үшін оны теориялық тұрғыдан, естуі бойынша танудың қажеті жоқ-оны орындай білу қажет. Дыбысталуды осындай белсенді өз бетімен

орындаушылық оқушының есту санасындағы дыбыстық бейнені нығайтады және ішкі күшті түсініктерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Оқу үдерісінде музыкаға көптеген жаңа деректер мен музыка тілінің элементтері енгізіледі. Оларды меңгеру үшін келесі бөлімдер бойынша жұмыс істеу формасы қажет:

- ✓ мақамдық-тональдық есту қабілетін;
- ✓ секвенцияларды нығайту;
- ✓ тональдық пен дыбыстағы интервалдар мен аккордтарды меңгеру;
- ✓ жаңа ритмдер мен өлшемдерді меңгеру;
- ✓ функциональдық есту қабілеті мен форманы сезінуін тәрбиелеу.

Жаттығулар алдымен сыныпта хормен орындалады, осыдан кейін үйге беріледі. Олардың көбісін орындауда барынша жоғары сапасына қол жеткізу үшін, сабақ сайын қайталаған пайдалы.

Мақамдық-тональдік есту қабілетімен жұмыс істеуге гаммаларды, сатыларды, айналымдары бар Т₃, өткен материалдарды және т.б. әндету кіреді. Әуендік гамма мен оның төменгі сатыларын әндетуге ерекше назар аудару керек.

Тапсырмаларды құрастыру барысында S-функциясы сатыларының реттілігін көбірек қосу қажет, бірақ Т₃ міндетті түрде бекіту керек.

Сонымен бірге секвенцияларға да көңіл бөлген жөн. Тональды секвенциялар тональдылық қатарын бекітуге, дыбыстар мен сатыларды атау еркіндігін қалыптастыру үшін, сонымен қатар вокалдық қабілеттерін дамытуға пайдалы, бұл хормен орындалады. Ішкі есту қабілеттерін дамыту үшін оларды «тізбек» бойынша немесе «іштен айту» мен дауыстап айтуды кезектестіре отырып орындау керек. Бірақ, олар ең алдымен әдеттегі реттілікпен құрылуы және меңгерілуі тиіс. Секвенцияларды орындауда нақтылығы мен дәлдігіне қол жеткізу керек, бұл ретте дирижерлауды міндетті түрде талап ету керек.

Сольфеджио сабағында интервалдарды меңгерту маңызды роль атқарады: интервалдарды дұрыс есту және тональдылық пен дыбысты дұрыс интонациялау парақтан оқу машықтарын жетілдіру үшін қажет. Олармен жұмыс барысында дұрыс әдістемені қолданған жөн:

- ✓ интервалдардың дыбысталуын есте сақтау;
- ✓ оны естуі бойынша ажырату және дауыспен қайталау машығы;
- ✓ интервалдың интонациясын атауы бойынша елестету машығы.

Интервалдарды меңгерту, яғни оларды әндету, тыңдау машығын парақтан оқу машығы мен диктант жазу қабілеттерін дамыту барысында атап өту қажет. Интервалдарды меңгету-ұзақ әрі еңбекті көп қажет ететін жұмыс.

Аккордтарды меңгертумен жұмыс істеу педагогке жаңа міндеттер қояды:

- ✓ гармониялық есту қабілетін дамыту;
- ✓ екі дауыста әндету машықтары;
- ✓ дыбыстарды октавалық ауыстыру негізінде интервалдар мен аккордтардың айналым принципін меңгерту.

Ең алдымен гармониялық дыбысталуларды (интервалдар мен аккордтарды) жеке дыбыстарға бөлмей, белгілі дыбыстық бояу ретінде тыңдауға баулу керек. Аккордтар мен интервалдардың бояуын (фонизмін) меңгеру ортақдыбыстық әсерлерден басталады: мажорлы немесе минорлы, ұлғайтылған немесе кішірейтілген, диссонанс немесе консонанс, дыбысталудың кең немесе тар диапазоны. Интервалдар мен аккордтарды әндету үйреншікті жағдайға айналуы тиіс. Яғни жұмыстың формаларында бірнеше рет қайталануы тиіс: әндетуде, құрылымда, секвенцияларда, әндерде, жаттығуларда. Барлық сабақты хормен ән айтудан бастау керек. Әндету мәнерліліктің берілген шамасына сәйкес айқайсыз (унисон) орындалуы тиіс. Интонациялық жаттығулар сольфеджерлеудің, диктанттың, парақтан оқудың, естуі бойынша талдаудың келесі жұмысымен тығыз байланысты болуы тиіс. Балалардың зейінін шаршатпау және есту қабілетін келесі сабақта меңгерілетін материалдарды қабылдауға дайындау үшін кішкене уақыт бөлуі тиіс. Музыкалық шығармалардың үзінділері, сонымен

қатар педагог құрастырған жаттығулар балалардың ой-өрісін дамытуға арналған қосымша материал болып табылады.

Сольфеджио сабағы өнердің басқа түрлерімен яғни: поэзиямен, прозамен, көркем суретпен байланысуы тиіс.

Сольфеджио сабақтарында интонацияны дамыту үшін арнайы жаттығулар жүйесін енгізу қажет. Бұл жүйе оқушының **музыкалық есту, ритмдік сезім, дыбыстық диапазон және эмоционалды экспрессиясын** бір мезгілде жетілдіруге бағытталған.

Дыбысты тыңдау – интонацияның негізі. Мұғалім әр сабақта тыңдауды дамытуға арналған бірнеше жаттығулар ұсына алады:

Сақиналы тыңдау (Call-and-Response): Мұғалім қысқа әуен ойнайды. Оқушы оны дәл қайталап орындайды. Қиындық деңгейі біртіндеп артады: екі нотадан бастап, толық әуенге дейін.

Дифференциация жаттығулары: Жақын орналасқан ноталарды ажырату: мысалы, С және С# арасындағы айырмашылықты сезу. Аккордтар мен септаккордтар арасындағы айырмашылықты тыңдау.

Интонациялық скандинациялық жаттығулар: Нота биіктігін ауыстырып, төменгі және жоғарғы дыбыстарды сезіну. Оқушы әр дыбыстың биіктігін дұрыс қайталап, өз тондық сезімін дамытады.

Интонация мен ритм бір-бірін толықтырады. Ритмді сезіну интонацияның дұрыс болуына кепілдік береді.

Метроном жаттығулары: Әр нота мен әуен бөлігін нақты уақытқа сәйкес орындау. Ритмдік тұрақтылық пен тондық дәлдікті қатар дамытады.

Экспрессивті ритмдік ойындар: Әуенді әртүрлі екпінмен орындау (күшті, әлсіз екпін). Жеңіл музыка ойыны: бір оқушы ритм ойнайды, қалғандары оны интонациямен қайталайды.

Диапазондық жаттығулар оқушының скрипкадағы дыбыс диапазонын толық меңгеруге көмектеседі: **Скала бойынша жаттығу:** Бір нотадан бастап төменге, содан кейін жоғарыға көтерілу. Дыбысты дәл шығару, ритм мен артикуляцияны сақтау. **Тондық вариация жаттығулары:** Бір әуенді әртүрлі тондық деңгейде орындау. Дыбыстың күшейуін, әлсіреуін сезу.

Интервалдарды тыңдау: Оқушы әртүрлі интервалдарды тыңдап, ажыратуды үйренеді. Мысалы, үлкен секунд, үлкен терция, квинта сияқты.

Интонация тек техника емес, ол **шығармашылық қабілетпен тығыз байланысты**. **Динамика мен артикуляцияны енгізу:** Әуеннің көңіл-күйіне сәйкес күшті/әлсіз дыбыс, легато/стаккато орындау. **Импровизация элементтері:** Қарапайым әуенді әртүрлі ритммен немесе тонмен орындау. Оқушы өзінің музыкалық ойларын қосады. **Тақырыпқа байланысты интерпретация:** Әуеннің мазмұнына сәйкес сезім мен эмоционалдық бояу енгізу. Мысалы, күйлердің меланхолиялық, көңілді, серпінді табиғаты.

Топпен орындау интонацияны дамытудың маңызды бөлігі:

Гармониялық үйлесім: Бірнеше оқушы бірге орындағанда әр нотаның таза шыққанына көңіл бөлу.

Жауапкершілік: Оқушылар өз ноталарын дұрыс орындаумен қатар, топтық интонацияны сақтау керек.

Ритмдік үйлесім: Бірнеше орындаушы бірге ойнағанда ритм мен тондық дәлдік бірдей болуы маңызды.

Дәстүрлі әдістер: Мұғалім үлгі көрсету, жеке бақылау. Репертуар бойынша практикалық жаттығу.

Заманауи әдістер: Музыкалық қосымшалар: ноталарды тыңдау, дыбыс деңгейін талдау. Аудио-видео жазбалар арқылы өзін-өзі бақылау.

Шығармашылық әдістер: Оқушыларға жеке интерпретация жасауға мүмкіндік беру. Әуенді әртүрлі екпін немесе тондық вариацияда орындау.

Интонациялық дағдылар музыкалық білімнің негізін құрайды. Сольфеджио сабақтарында оқушылардың интонациялық қабілеттерін жүйелі түрде дамыту – музыкалық есту, ритмдік тұрақтылық, тондық сезім және эмоционалды экспрессияны қалыптастыруға мүмкіндік береді. Интонация тек техникалық дағды ғана емес, сонымен қатар оқушының шығармашылық ойлауын, эстетикалық талғамын және музыкалық мәдениетін жетілдіретін маңызды компонент болып табылады.

Музыкадағы әрбір дыбыс өз рөлін атқарады. Оқушы дұрыс нотаны ғана емес, оның биіктігі мен ұзақтығын, ритмдік құрылымын сезіне білсе, шығармашылық орындау қабілеті дамиды. Интонацияның негізгі элементтері – тондық дәлдік, ритмдік тұрақтылық, динамика және артикуляция – бұл дағдыларды дамыту арқылы оқушы тек музыка орындаушы ғана емес, сонымен қатар музыканы сезіне білетін тұлғаға айналады.

Жүйелі түрде өткізілетін интонациялық жаттығулар оқушылардың музыкалық қабілеттерін кешенді түрде дамытады. Әр сабақта тыңдау, қайталау, дифференциация, ритмдік ойындар және диапазондық жаттығулар арқылы оқушының музыкалық естуі жетіледі. Сонымен қатар шығармашылық тапсырмалар оқушының өзіндік интерпретациясын қалыптастырады.

Мұғалімнің міндеті – әр оқушының жеке қабілетін ескере отырып, интонациялық жаттығулар жүйесін ұйымдастыру. Жаттығулар:

Тыңдау арқылы ажырату: ноталардың биіктігін сезу, аккордтар мен интервалдарды ажырату.

Ритмдік тұрақтылық: метрономмен жұмыс істеу, екпінді және динамикалық өзгерістерді орындау.

Диапазонды дамыту: төменгі және жоғарғы дыбыстарды дәл орындау, тондық вариацияларды меңгеру.

Интерпретация және импровизация: әуенді әртүрлі тонмен, екпінмен орындау, өздік стиль қосу.

Ансамбльдік жұмыс: топта үйлесімді орындау, ритм мен интонацияны сақтау.

Бұл жаттығулар оқушыға музыкалық сауаттылықты ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі бағалау, ынтымақтастық, жауапкершілік және шығармашылық қабілетті дамытуға көмектеседі.

Шығармашылық компонент – интонациялық жаттығулар жүйесінің маңызды бөлігі. Оқушы тек дайын материалды орындамай, сонымен қатар өз идеяларын қосып, әуенді интерпретациялайды. Бұл: Музыкалық ойлау мен сезімталдықты дамыту. Әуеннің эмоционалды мазмұнын жеткізу. Ұлттық музыкалық нақышты сақтау арқылы мәдени құндылықтарды меңгеру.

Интонацияны дамытуда шығармашылық жаттығулар: Әуенді әртүрлі динамика мен артикуляциямен орындау. Әуенді жаңа ритм немесе тондық вариацияда орындау. Ансамбльде жеке бөлігін толық орындау және топтық үйлесімділікті сақтау.

Интонациялық дағдылар тек музыкалық сабақта ғана емес, жалпы білім беру процесінде де маңызды. Оқушының: Логикалық ойлау қабілеті, Есту және зейіндік дағдылары, Эстетикалық талғамы, Шығармашылық ойлауы музыкалық жаттығулар арқылы дамиды. Интонациялық жүйелі жұмыс оқушыны тек орындаушы емес, музыкалық мәдениеті жоғары тұлға ретінде қалыптастырады.

Әдебиеттер

1. Жұбанов А. Қазақ музыкасының тарихы. - Алматы: «Өнер», 2002.
2. Ғизатов Б. Музыка теориясы және интонация. - Алматы: «Мұра», 2010.
3. Сарыбаев Б. Музыкалық аспаптар мен орындаушылық әдістемелер. Алматы: «Аңсар», 1981.
4. Сарыбаев Т. Қазақ күй өнері және орындау техникасы. - Алматы: «Өнер», 2015.
5. Ахмедияров Қ. Сольфеджио және интонациялық дағдыларды дамыту. - Алматы: «Мұра», 2008.

6. Музыкалық білім беру педагогикасы. - Алматы: «Білім», 2018.
7. Нұрлан Ж. Интонация мен музыкалық есту дамыту әдістері. - Алматы: «Өнеркәсіп», 2012.
8. Ахмедияров Қ, Смаилова Ә. Сольфеджио сабақтарында шығармашылық әдістер. - Алматы: «Мұра», 2015.
9. Қазақ халық әндері мен күйлері. -Алматы: «Қазақ Энциклопедиясы», 2005.
10. Музыкалық интерпретация және педагогикалық әдістер. -Алматы: «Өнер», 2016.

ҒТАХР: 15.31.31

А.М. Бултекова, А.Р. Боранбаева

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
ҚР, Шымкент қ., ademilli2101@gmail.com, raisbekovna00@mail.ru

ДИСГРАФИЯСЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ӨЗГЕРІСІ: БАСТАУЫШ СЫНЫП ДЕҢГЕЙІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Бұл зерттеу жұмысымызда бастауыш мектеп деңгейіндегі дисграфиясы бар балалардың ауызша сөйлеу дағдыларындағы өзгерістерін, олардың сөйлеуінің уақыт өте келе қалай дамитынын және мақсатты араласуларға қалай жасауға беретінін зерттейді. Жазу қабілеттеріне әсер ететін оқу бұзылысы болып табылатын дисграфия көбінесе фонематикалық қабылдаудағы, сөздік қорын пайдаланудағы және грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлемдерді құрудағы қиындықтармен сәйкес келеді, бұл ауызша қарым-қатынасқа жалпы әсер етуі мүмкіндіктерін. Зерттеу жүйелі түзету және дамыту жұмыстары арқылы фонематикалық есту қабілетінің, лексикалық-грамматикалық құрылымның және экспрессивті қабілеттердің жақсаруын бағалау арқылы сөйлеу дамуының динамикасын зерттейді.

Тірек сөздер: дисграфия, ауызекі сөйлеу, сөйлеу дамуының динамикасы, бастауыш сынып, фонематикалық қабылдау, лексика-грамматикалық құрылым, түзете-дамыту жұмысы.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру, олардың тілдік құзыреттілігін дамыту мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының біріне айналып отыр. Білім беру жүйесінде жазбаша және ауызша тілдің сапалы қалыптасуы – тұлғаның академиялық табыстылығының, әлеуметтік бейімделуінің және коммуникативтік мәдениетінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, жазу дағдысының бұзылыстары, соның ішінде дисграфия, бастауыш сынып оқушыларының оқу жетістіктеріне, тілдік дамуына және жалпы танымдық процестеріне елеулі әсер ететіні анық. «Дисграфиясы бар бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеуін дамыту динамикасының зерттелуі» тақырыбы бүгінгі таңда ерекше ғылыми-педагогикалық өзектілікке ие. Себебі дисграфия тек жазбаша сөйлеудің бұзылысы ретінде ғана емес, сонымен қатар ауызекі сөйлеудің фонетикалық-фонематикалық, лексика-грамматикалық және байланыстырып сөйлеу компоненттерімен тығыз байланысты кешенді тілдік кемшілік ретінде қарастырылады. Демек, жазу бұзылыстарын тиімді түзету үшін оқушылардың ауызекі сөйлеу дамуының динамикасын кешенді түрде зерттеу қажет.

Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттарында да ерекше білім беруді қажет ететін балаларға сапалы қолдау көрсету мәселесі нақты айқындалған. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы әрбір баланың білім алуға тең құқығын қамтамасыз ету, ерекше білім беруді қажет ететін оқушыларға арнайы педагогикалық қолдау көрсету міндеттерін белгілейді.

Атап айтсақ, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 30 желтоқсандағы №1143 қаулысы [1], Бұл құжат логопедиялық және түзету-дамыту жұмыстарының мемлекеттік саясатын анықтайды. Бұл құжат инклюзивті білім беруді дамытуға бағытталған мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын айқындап, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға логопедиялық және түзету-дамыту көмегін ұйымдастырудың жүйесін жетілдіруге

және ерекше қажеттілігі бар балалардың ауызекі сөйлеуін дамыту динамикасының зерттел жүйесін жетілдіруге негіз болады.

Сонымен қатар «Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды психологиялық-педагогикалық қолдау стандарты (2025)» [2] ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға білім беру ұйымдарында кешенді көмек көрсету жүйесін реттейтін негізгі нормативтік құжаттардың бірі болып табылады. Бұл стандарт психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету тәртібін, мазмұнын және сапасына қойылатын талаптарды айқындайды.

Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері мен сөйлеу бұзылыстары бар балаларға логопедиялық қолдау жүйесін нақтылайтын және қолдау көрсететін нормативтік құжат болып табылады. Аталған құжатта ерекше білім беруді қажет ететін балаларды ерте анықтау, кешенді диагностика жүргізу және түзете-дамыту жұмыстарының жүйелілігін қамтамасыз ету қажеттілігі көрсетілген. Бұл талаптар дисграфиясы бар бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеуін зерттеу мен дамыту жұмыстарын ғылыми негізде ұйымдастырудың маңыздылығын арттырады.

Бастауыш мектеп кезеңі (6-10 жас) – баланың тілдік жүйесінің қарқынды қалыптасу кезеңі. Дәл осы уақытта фонематикалық қабылдау, сөздік қордың кеңеюі, грамматикалық құрылымдардың меңгерілуі және байланыстырып сөйлеу дағдылары белсенді дамиды [3]. Егер осы кезеңде жазу дағдысының бұзылыстары байқалса, олар көбінесе ауызекі сөйлеудің жеткіліксіз қалыптасуымен қатар жүреді. Мысалы, фонематикалық талдау мен жинақтау дағдыларының әлсіздігі, сөздік қорының шектеулілігі, грамматикалық құрылымдарды дұрыс қолданбау жазудағы тұрақты қателердің себебі болуы мүмкін. Сондықтан дисграфиясы бар оқушылардың ауызекі сөйлеуін дамыту динамикасын зерттеу бірнеше маңызды міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- ауызекі және жазбаша сөйлеу арасындағы өзара байланысты анықтау;
- сөйлеу дамуының жас ерекшелік нормаларынан ауытқуын айқындау;
- түзете-дамыту жұмыстарының тиімділігін бағалау;
- білім беру процесін дараландыруға негіз болатын ғылыми деректер алу.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі сондай-ақ жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында арта түседі. Қазіргі оқу бағдарламалары оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін, сыни ойлауын және мәтінмен жұмыс істеу дағдыларын дамытуды көздейді. Бұл талаптар дисграфиясы бар балалар үшін қосымша қиындықтар туындатуы мүмкін, себебі оларда тілдік құрылымдарды меңгеру баяу жүреді. Сондықтан ауызекі сөйлеуді мақсатты түрде дамыту – жазу дағдысын түзетудің маңызды шарты болып табылады. Ауызша сөйлеуді дамыту бастауыш сынып оқушыларының тілдік және когнитивтік өсуінің негізгі аспектісі болып табылады.

Ол тиімді қарым-қатынас жасауды, сауаттылықты меңгеруді, әлеуметтік интеграцияны және академиялық табыстылықты қамтамасыз етеді.

Дегенмен, дисграфиясы бар оқушылар көбінесе жазбаша сөйлеуде де, онымен байланысты ауызша сөйлеу дағдыларында да атиптік үлгілерді көрсетеді. Жазуға әсер ететін ерекше оқу қиындығы - дисграфия көбінесе фонологиялық өңдеудегі, ауызша есте сақтаудағы және экспрессивті тілдегі кемшіліктермен бірге жүреді, бұл ауызша сөйлеу дамуының табиғи траекториясына кедергі келтіруі мүмкін.

Дисграфияны ғылыми түсіну 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы нейропсихологиялық және лингвистикалық зерттеулерден пайда болды. Неврологтардың алғашқы бақылаулары жазу бұзылыстарын сол жақ жарты шардағы кортикальды (ми қыртысының жұмысының дұрыс істемеуі немесе әлсіреуі) дисфункциялармен байланыстырды [4].

Кейінірек кеңестік нейропсихолог Александр Лурия жазудың бір ғана дағды емес, қозғалыс, есту, көру және тілдік процестердің күрделі интеграциясы екенін көрсете отырып, жоғары психикалық функциялардың жүйелік-функционалдық моделін жасап көрсеткен [5].

Ал, Батыс дәстүрінде Вирджиния Бернингер сияқты ғалымдар жазудың когнитивтік-лингвистикалық моделіне баса назар аударып, транскрипция дағдылары мен ауызша тіл

процестері арасындағы өзара әрекеттесуді анықтаған. Бернингердің зерттеуі ауызша синтаксис пен лексикалық іздеудегі кемшіліктер жазбаша өрнек мәселелерін жиі болжайтынын көрсетеді [6].

Алайда, нейробейнелеу зерттеулері дисграфиясы бар балалардың атиптік белсенділігі бар екендігін көрсетеді:

1. Сол жақ төменгі маңдай гирусы (тіл өндірісі)
2. Сағақ-париетальды аймақ (фонологиялық өңдеу)
3. Мишық (қозғалыс үйлестіруі).

С.А. Овсянникованың зерттеуі бастауыш мектепте дисграфиясы бар балалардың ауызша сөйлеуін қалыптастыруға, фонематикалық талдау мен синтездің жазу қиындықтары бар балалардың ауызша сөйлеу тілінің дамуымен қалай байланысты екенін және бұл дағдылардың түзету жұмыстары кезінде қалай өзгертінін зерттейді. Бұл жұмыс дисграфиялық балалардың ауызша сөйлеуінің даму динамикасы туралы эмпирикалық түсініктер береді және түзету араласуларында сөйлеу мен фонологиялық оқытуды біріктірудің маңыздылығын көрсетеді [7].

Бұл зерттеулер ауызша және жазбаша тілдің жүйке жолдарын ортақ пайдаланатынын көрсетеді, бұл дисграфиясы бар балаларда ауызша сөйлеудің дамуының неліктен атиптік болуы мүмкін екенін түсіндіреді. Дисграфия жеткілікті интеллект пен білім беру мүмкіндігіне қарамастан, жазу дәлдігі, жылдамдығы және оқылуындағы қиындықтармен сипатталатын неврологиялық негізделген оқудың бұзылысы ретінде анықталады. Дәстүрлі түрде қозғалыс немесе транскрипция бұзылысы ретінде тұжырымдалғанымен, қазіргі заманғы зерттеулер оның кеңірек лингвистикалық және когнитивті компоненттерін атап көрсетеді.

Дисграфиясы бар оқушылар көбінесе мыналармен күреседі:

- фонологиялық өңдеу - тілдің дыбыстық құрылымдарын басқару мүмкіндігі.
- жұмыс жады - ауызша ақпаратты сақтау және басқару.
- морфосинтаксистік туынды - грамматикалық тұрғыдан дәл сөйлемдер құру.
- лексикалық іздеу - сөйлеу кезінде сөздік қорына тез қол жеткізу.

Бұл өлшемдер ауызша тілдің дамуымен қиылысады, бұл дисграфияның әсері жазудан тыс сөйлеу еркіндігін, синтаксистік күрделілікті және баяндау үйлесімділігін қамтитынын көрсетеді.

2. Балалық шақтағы ауызша сөйлеуді дамыту:

Бастауыш мектеп оқушыларындағы ауызша сөйлеудің нормативтік дамуы қалыпты норма бойынша төмендегідей көрсеткіштерге сәйкес келеді:

1. Ерте бастауыш (6-7 жас): Сөздік қорын тез кеңейту, қарапайым сөйлем құру, фонематикалық хабардарлықты арттыру.

2. Орта бастауыш сынып (8–9 жас): Баяндау дағдыларын жетілдіру, синтаксисті күрделірек ету, дискурсты ұйымдастыруды жақсарту.

3. Кеш бастауыш сынып (10–12 жас): Тілдік дәлдіктің жоғарылауы, абстрактілі тілді қолдану, жетілдірілген сөйлесуді қалпына келтіру стратегиялары.

Көрсетілген көрсеткіштерге сәйкес дисграфия осы даму жолдарының бірін немесе бірнешеуін бұзуы мүмкін, бұл сөйлеу тілі мен коммуникативтік құзыреттілікте байқалатын айырмашылықтарға әкеліп соғады. Зерттеуіміздің мақсатына сәйкес, дисграфияға әсер ететін және оның пайда болуы, ауызша сөйлеудің құрылымдық компоненттерін мен ауызша сөйлеудің бірнеше өзара байланысты кіші жүйелерінен тұрады:

1. *Фонетикалық-фонологиялық компонент.* Дисграфиясы бар балаларда фонетикалық - фонологиялық компоненттің жетіспеушілігі жазбаша тіл қиындықтарының қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Бұл кемшіліктер ауызша және жазбаша сөйлеуге әсер ететін фонологиялық жүйенің дамымағандығын көрсетеді. Келесі сипаттамалар жиі байқалады:

Фонемаларды ажыратудың нашарлығы – балалар акустикалық жағынан ұқсас фонемаларды (мысалы, дауысты және дауыссыз, қатты және жұмсақ дауыссыз дыбыстарды) ажыратуда қиындықтарға тап болады. Бұл фонематикалық есту мен фонологиялық

қабылдаудың жеткіліксіз дамығанын көрсетеді, бұл сөйлеу мен жазудағы ұқсас дыбыстардың шатасуына әкеледі.

Фонемалық талдау мен синтездің бұзылуы – сөздерді жеке фонемаларға бөлуде және фонемаларды тұтас сөздерге араластыруда қиындықтар жиі кездеседі. Балалар сөздегі бірінші, ортаңғы немесе соңғы дыбысты анықтауда немесе дыбыстар тізбегінен сөзді қалпына келтіруде қиындықтар туындатады [3].

Күрделі фонема тіркесімдерінің сәйкессіз артикуляциясы – Дауыссыз дыбыстар тобы және көп буынды құрылымдар көбінесе жеңілдетілген, қысқартылған немесе бұрмаланған. Қателерге дыбыстың түсіп қалуы, алмастырулар, транспозициялар немесе ассимиляциялар кіруі мүмкін, бұл артикуляциялық үлгілердегі тұрақсыздықты көрсетеді.

Фонологиялық хабардарлықтың әлсіздігі – фонологиялық бірліктерді басқару мүмкіндігі шектеулі (мысалы, дыбыстарды жою, ауыстыру немесе қайта орналастыру). Бұл рифманы тану, буындарды санау және фонемаларды манипуляциялау сияқты жоғары деңгейлі операцияларға әсер етеді.

Буын құрылымын өңдеудегі бұзылулар – балалар буындарды түсіріп алуы, оларды қайта реттеуі немесе қосымша элементтерді енгізуі мүмкін, бұл сөздердің фонологиялық ұйымдастырылуын жеткіліксіз меңгергенін көрсетеді.

Артикуляциялық-қозғалтқыш жеткіліксіздігі – сөйлеу-қозғалтқыш қозғалыстарының дәлдігі мен үйлестірілуінің төмендеуі фонемалардың дәл шығарылуы мен саралануын одан әрі қиындатуы мүмкін.

Просодикалық тұрақсыздық – екпін үлгілерімен, ырғақпен және интонациямен қиындықтар да болуы мүмкін, бұл фонологиялық өңдеуге жанама әсерін тигізеді.

Көрсетілген фонетикалық-фонологиялық кемшіліктер, жазуды меңгеруге айтарлықтай әсер етеді. Әдеттегі жазбаша қателерге шатастырылған фонемаларға сәйкес келетін әріптерді алмастыру, әріптерді түсіріп алу немесе қосу, буын құрылымының бұрмалануы және емле үлгілеріндегі тұрақсыздық қателері туындайды.

Сондықтан, түзету араласуы фонематикалық қабылдауды, фонологиялық естуді, дыбыстық талдау және синтездеу дағдыларын, сондай-ақ артикуляциялық дәлдікті дамытуға басымдық беруі керек, бұл ауызша және жазбаша тілдік құзыреттіліктің тұрақты негізін қалыптастырады.

Ғылыми зерттеулерді талдай келе, елімізде дисграфиясы бар бастауыш мектеп оқушыларының 65-75%-ға дейінгі өлшенетін фонологиялық хабардарлық кемшіліктерін бар екенін көрсетеді [8].

2.Лексикалық-семантикалық компонент. Дисграфиясы бар балаларда сөйлеу дамуының лексикалық-семантикалық компоненті сапалық және сандық кемшіліктерді де көрсетуі мүмкін. Бастапқы қиындықтар көбінесе фонологиялық сипатта болғанымен, лексикалық дамуға тілді өңдеу тиімділігінің шектеулілігі және ауызша және жазбаша тіл жүйелері арасындағы интеграцияның төмендеуі салдарынан жанама түрде әсер етуі мүмкін. Оған келесі ерекшеліктер жиі байқалатынын атап өтсек болады:

- академиялық лексиканың дамуының кешігуі – балалар пәнге тән терминологияны және мектепке қатысты лексиканы меңгеруде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл әсіресе сауаттылыққа негізделген тапсырмаларда айқын көрінеді, мұнда нақты лексикалық элементтерді түсіну және пайдалану қажет болады.

- абстрактілі ұғымдарды шектеулі меңгеру – абстрактілі санаттарды білдіретін сөздер (мысалы, уақытша, кеңістіктік, себептік және логикалық қатынастар) көбінесе түсіну мен шығаруда тұрақты емес. Жалпылау, санаттау және семантикалық саралаудағы қиындықтар бұл қиындықтардың негізіне жатады.

- сөзді іздеу жылдамдығының төмендеуі – сөз табу қиындықтары жиі кездеседі. Балаларда үзілістер, айналымдар, семантикалық жағынан байланысты сөздермен алмастырулар немесе анық емес сөз тіркестерін қолдану (мысалы, «зат», «сол») байқалуы мүмкін. Бұл лексикалық қолжетімділік пен белсенділіктің тиімділігінің төмендегенін көрсетеді.

- сөздерді дәл қолданбау – семантикалық таңдаудағы қателіктер, сөз мағыналарын шамадан тыс жалпылау және семантикалық жағынан ұқсас сөздер арасындағы шатасу орын алуы мүмкін, бұл ауызша және жазбаша сөйлеуге әсер етеді.

Бұл лексикалық-семантикалық әлсіздіктер оқуды түсінуге, жазбаша сөйлеуге және жалпы академиялық көрсеткіштерге кері әсер етіп, сөздік қорының шектеулі тереңдігі және лексикалық іздеудің баяу болуы баланың үйлесімді мәтіндер құру, дәл тұжырымдар тұжырымдау және жазбаша идеяларды тиімді кодтау қабілетін төмендеп отырады.

Сондықтан, лексикалық-семантикалық саладағы араласу жүйелі сөздік қорын байытуға, семантикалық желілерді дамытуға, сөздерді іздеу стратегияларын нығайтуға және ауызша және жазбаша тіл дамуын қолдау үшін тұжырымдамалық ойлау дағдыларын дамытуға бағытталуы қажет екендігі байқалады.

3. *Грамматикалық құрылым.* Дисграфиясы бар балалардың сөйлеуінің грамматикалық компоненті көбінесе ауызша және жазбаша тілдік өнімділікке әсер ететін жүйелік кемшіліктерді көрсетеді. Дисграфия негізінен жазбаша тілдегі кемшіліктермен байланысты болғанымен, грамматикалық кемшіліктер көбінесе фонологиялық және лексикалық қиындықтармен бірге жүреді, бұл морфосинтаксистік механизмдердің толық қалыптаспағанын көрсетеді. Мұндай балаларда, келесі грамматикалық ерекшеліктер жиі байқалады:

- жеңілдетілген сөйлем құрылымдары – балалар негізінен қарапайым, минималды кеңейтілген сөйлемдер жасауға бейім. Сөйлемдер көбінесе негізгі бастауыш-предикаттық құрылымдармен шектеледі, екінші реттік сөйлем мүшелерін (атрибуторлар, нысандар, үстеу модификаторлары) жеткіліксіз пайдаланады. Бұл жеңілдету синтаксистік өзгергіштікті және экспрессивті байлықты төмендетеді.

- қызметтік сөздерді түсіріп алу – артикльдер, предлогтар, одағайлар, көмекші етістіктер және басқа да грамматикалық белгілер түсіріліп қалуы немесе сәйкессіз қолданылуы мүмкін. Мұндай түсірілімдер синтаксистік үйлесімділікті бұзады және грамматикалық кодтау процестеріндегі тұрақсыздықты көрсетеді.

- күрделі сөйлемдердің шектеулі қолданылуы – күрделі және күрделі синтаксистік құрылымдар (мысалы, себеп, шарт, мезгіл немесе мақсатты білдіретін бағыныңқы сөйлемдер) сирек қолданылады. Қолданылған кезде олар құрылымдық қателерді, толық емес сөйлем байланысын немесе дұрыс емес сөз тәртібін қамтуы мүмкін. Осы негізгі ерекшеліктерден басқа, бірнеше байланысты грамматикалық қиындықтар да болуы мүмкін: морфологиялық қателер – шақ, сан, шырай, келісім және етістік жалғауын қоса алғанда, флексиялық формаларды дұрыс қолданбау. Сөйлем элементтері арасындағы грамматикалық келісімдегі қателер (мысалы, бастауыш пен етістіктің сәйкестігі) жиі кездеседі. Сөз тәртібінің тұрақсыздығы – әсіресе кеңейтілген сөйлемдерде канондық синтаксистік үлгілердің бұзылуы орын алады [9].

Бұл грамматикалық кемшіліктер жазбаша сөйлеуге айтарлықтай әсер етеді. Әдеттегідей дамып келе жатқан құрдастарымен салыстырғанда, дисграфиясы бар оқушылар өздігінен баяндау тапсырмалары кезінде орташа есеппен 20-30%-ға қысқа сөйлемдер шығаруы мүмкін.

Жазбаша тапсырмаларда дисграфиясы бар балалар көбінесе құрылымдық тұрғыдан толық емес немесе үзік-үзік сөйлемдер жасайды, тұрақты келісім қателерін көрсетеді және синтаксистік күрделіліктің шектеулі екенін көрсетеді. Нәтижесінде, жазбаша мәтіндерде үйлесімділік, анықтық және логикалық ұйымдастыру болмауы пайда болады. Психолінгвистикалық тұрғыдан алғанда, мұндай грамматикалық кемшіліктер тілді талдау және синтездеу механизмдерінің жеткіліксіз дамуымен, жұмыс жады сыйымдылығының төмендеуімен және грамматикалық ережелердің шектеулі автоматизациясымен байланысты болуы мүмкін. Фонологиялық, лексикалық және грамматикалық компоненттердің өзара әрекеттесуі дисграфияны оқшауланған жазу бұзылысы емес, көп факторлы тілдік бұзылыс ретінде түсіну керектігін көрсетеді.

Сондықтан, түзету және дамытушылық араласуларға грамматикалық құрылымдарды жүйелі түрде қалыптастыру, синтаксистік үлгілерді модельдеу, морфологиялық

хабардарлықты бағытталған жаттығулар және кеңейтілген үйлесімді сөйлеуді қалыптастырудағы құрылымдық тәжірибе кіруі керек. Грамматикалық компонентті күшейту тек ауызша қарым-қатынасты жақсартуға ғана емес, сонымен қатар жазбаша тілді дәлірек және үйлесімді түрде жасауға ықпал етеді.

Ғылыми зерттеу жұмыстарына және теориялық талдау жасау нәтижесінде, дисграфиясы бар бастауыш сынып оқушылары ауызша сөйлеу дағдыларында ерекше даму траекториялары бар екенін көрсетті. Көптеген балалар уақыт өте келе біртіндеп жақсарғанымен, олардың ілгерілеуі әдеттегідей дамып келе жатқан құрдастарына қарағанда баяу және тұрақты емес екендігін. Ең айқын қиындықтар фонологиялық санада, лексикалық іздеуде, грамматикалық құзыреттілікте және баяндауды ұйымдастыруда байқалатындығын, бұл ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа бірлесіп әсер ететіндігі анықталды. Бұл кемшіліктер оқшауланбаған; керісінше, олар тілдің фонетикалық-фонологиялық, лексикалық-семантикалық және грамматикалық компоненттері арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді көрсетті.

Сонымен қатар, құрылымдық фонемалық оқыту, сөздік қорын байыту, синтаксистік модельдеу және басқарылатын баяндау тәжірибесі сияқты стратегиялар ауызша сөйлеуді жақсартып қана қоймай, сонымен қатар жазбаша тіл дағдыларын игеруге де көмектесетіндігін байқалды. Ерте, жүйелі және интеграцияланған тәсілдер фонологиялық көріністерді тұрақтандыруға, лексикалық желілерді нығайтуға және морфосинтаксистік дамуды қолдауға көмектеседі, осылайша дисграфияның сауаттылық пен оқу үлгеріміне екінші реттік әсерін азайтады.

Бұл педагогтарды, логопедтерді, психологтарды және зерттеушілерді қамтитын көп салалы тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Ынтымақтастық араласу бағдарламаларының баланың күшті және әлсіз жақтарының нақты профиліне бейімделген ауызша және жазбаша тіл компоненттерін бір уақытта қарастыруын қамтамасыз етеді. Атап айтсақ, ауызша тілдің дамуын үздіксіз бақылау оқыту стратегияларын түзету, оқу нәтижелерін оңтайландыру және ұзақ мерзімді коммуникациялық құзыреттілікті дамыту үшін маңызды кері байланыс береді.

Қорытындылай келе, дисграфиясы бар балалардың ауызша тіл профилін түсіну сөйлеу мен жазу арасындағы алшақтықтарды жоятын дәлелді араласуларды жобалау үшін өте маңызды. Сауаттылықты оқытумен қатар ауызша тілді дамытуға баса назар аудару арқылы мамандар оқушылардың жалпы коммуникативтік құзыреттілігін, академиялық табысын және өзіне деген сенімділігін арттыра алады. Бұл интеграцияланған көзқарас дисграфиясы бар балаларға өздерінің толық тілдік және когнитивті әлеуетін жүзеге асыруда қолдау көрсету үшін өте маңызды болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасындағы инклюзивті саясаттың 2025 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. ҚР Үкіметінің 2024 жылғы 30 желтоқсандағы № 1143 қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400001143/history>
2. Мүмкіндігі шектеулі балаларды арнайы психологиялық-педагогикалық қолдау стандартын бекіту туралы. ҚР Оқу-ағарту министрінің 2025 жылғы 21 мамырдағы № 117 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2025 жылғы 21 мамыр №36137 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2500036137>
3. Лалаева Р.И. Нарушения письменной речи у школьников и пути их коррекции. – Снкт-Петербург: Речь, 2018.
4. Хендерсон В.В. Алексия және Аграфия 1861 жылдан 1965 жылға дейін. Неврология және неврологиядағы шекаралар. 2019. DOI:10.1159/000494951.
5. Лурия А. Функционалдық жүйе ретінде жазудың нейропсихологиялық талдауы: Лурияның тәсілі. Lurian Journal. DOI:10.15826/Lurian.2020.1.1.8. (2020).
6. Бернингер, В. В., Эбботт, Р. Д., Кук, К. Р., және Наги, В. (2017). Орта балалық шақ пен жасөспірімдік кезеңдегі зейін мен атқарушы функциялардың ауызша сөйлеу, оқу және жазу дағдылары мен жүйелерімен байланысы.

7. Овсянникова С.А. Динамический анализ состояния устной речи младших школьников с дисграфией. – Москва, 2009. https://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-03/dissertaciya-dinamicheskij-analiz-sostoyaniya-ustnoy-rechi-mladshih-shkolnikov-s-disgrafiey?utm_source=chatgpt.com
8. Сүлейменова Э.Д. Тіл және сөйлеу дамуының психолінгвистикалық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. <https://auezov.edu.kz/media/attachments/2025/06/12/.pdf>
9. Айдарова Л.И. Логопедия: теория и практика коррекционной работы при нарушениях письменной речи. – Алматы: Рауан, 2019.

ҒТАХР: 12.25.09

Н.М. Джаикова

«Бауыржан Жүнісов атындағы орта мектеп-бақша» КММ
ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд. nazgyl1982@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ – ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТІҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ

Мақалада жаңа технологиялар мен цифрлық құралдардың, жасанды интеллект (ЖИ) оқу процесінің тиімділігін арттыру жолдары қарастырылды. Баяндамада жасанды интеллекттің білім сапасына қосатын үлесі мен оның білім беру жүйесінде қолданысы, жеке оқыту траекториялары, автоматтандырылған бағалау жүйелері, уақытты үнемдеу және білім беру процесінің барынша тиімділігі сарапталады.

Тірек сөздер: Ақпараттық жүйелер, жасанды интеллект, оқушы белсенділігі, ақпараттық технология.

2023 жылы 1-қыркүйектегі Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы 2024-2029 жылдарға арналған жасанды интеллектті дамыту тұжырымдамасы, сондай-ақ Орта білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолдану жөніндегі әдістемелік ұсынымдар негізінде білім беру ұйымдарына оқыту мен тәрбие беру процесіне жасанды интеллект технологияларын жүйелі түрде енгізу ұсынылады.

Қазіргі таңда білім беру саласында жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын пайдалану әлемдік деңгейде қарқынды дамып келеді. ЖИ арқылы оқушылардың жеке қабілеттерін ескеріп, саралап оқытуға, оқу материалын тиімді меңгертуге мүмкіндік туады. Зерттеулер көрсеткендей, жасанды интеллектті пайдалану оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырады, мұғалімнің уақытын үнемдейді және білім сапасының артуына ықпал етеді. Сондықтан ЖИ-дің мектептегі рөлі – заманауи білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Әдістемелік негізділігі: жасанды интеллектті сабақ үдерісіне енгізуде оқытудың жаңа әдістері мен формаларын таңдау қажет. Мысалы, жобалық әдіс, проблемалық оқыту, саралап оқыту және ынтымақтастықта оқыту формалары ЖИ құралдарымен тиімді үйлеседі. ЖИ қолданылған сабақта оқушыларға бейімделген тапсырмалар ұсынылып, олардың оқу стиліне сәйкес білім алуына жағдай жасалады. Сонымен бірге, тәрбиелеу барысында да жасанды интеллект құндылықтарға негізделген материалдарды іріктеуге көмектеседі.

Бұл идеяның жаңашылдығы – ЖИ-ді дәстүрлі сабақ үдерісінде қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда. Мысалы, оқушылар ChatGPT, Khan Academy AI немесе арнайы білім беру платформалары арқылы жеке кеңестер алып, өз ойларын жетілдіреді. Сонымен қатар, жасанды интеллект оқушының білімін автоматты түрде бағалап, жедел кері байланыс бере алады. Бұл тәсіл мұғалім үшін де бірегей шешім болып табылады.

ЖИ идеяларын практикада қолдану үшін нақты қадамдар қажет:

- Сабақ жоспарларына ЖИ құралдарын енгізу (мысалы, грамматиканы автоматты тексеру, математикалық есептерді шешуді визуалдау);
- Сыныптан тыс іс-шараларда виртуалды көмекші немесе чат-бот пайдалану;

- Мұғалімдерге арналған ЖИ негізінде бейнематериалдар мен нұсқаулықтар әзірлеу.

Жаңа технологиялар мен цифрлық құралдардың қарқынды дамуы білім беру саласына үлкен өзгерістер әкелуде. Оның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) оқу процесінің тиімділігін арттыру, оқушылардың білімін сараптау және жеке оқу траекториясын жасау сияқты маңызды мүмкіндіктер ұсынады. Осылайша, жасанды интеллект мектептерде білім сапасын арттыру құралына айналууда. Ұсынылған жұмыстың мақсаты: жасанды интеллекттің білім сапасына қосатын үлесі мен оның білім беру жүйесінде қалай қолданылатынын талдау.

Жасанды интеллект – адам миына ұқсас логикалық ойлау қабілетіне ие жүйе, ол деректерді өңдеуді, анализ жасауды және шешім қабылдауды автоматтандырады. Білім беру саласында ЖИ қолдану келесі артықшылықтармен ерекшеленеді:

1. Жеке оқыту мүмкіндіктері: Жасанды интеллект оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес бейімделген оқу бағдарламаларын ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың жылдамдығына және білім деңгейіне сәйкес тапсырмаларды автоматты түрде таңдайды.

2. Талдау және бақылау: ЖИ оқушылардың нәтижелерін талдап, әрбір оқушының күшті және әлсіз тұстарын анықтайды. Бұл мұғалімге оқу бағдарламасын оңтайландыруға көмектеседі.

3. Автоматтандырылған бағалау жүйелері: Қазіргі уақытта ЖИ оқушылардың жұмысын автоматты түрде бағалап, олардың қателіктерін талдай алады. Бұл оқушыларға өз қателіктерін тез түсініп, түзетуге мүмкіндік береді.

4. Уақытты үнемдеу: ЖИ мұғалімдерге көп уақытты алатын әкімшілік жұмыстарды автоматтандыруға көмектеседі (мысалы, тапсырмалар беру, бағалау, оқу жоспарларын құру), бұл мұғалімдерге оқушылармен жұмыс істеуге көбірек уақыт бөлуге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің білім беру саласында бірнеше негізгі қолдану саласы бар:

1. Ақпараттық жүйелер мен платформалар: ЖИ-мен жұмыс істейтін білім беру платформалары оқу процесін тиімдірек ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, платформалар оқушылардың оқып жатқан материалдарына сәйкес жеке тапсырмалар мен сұрақтар ұсына алады.

2. Жасанды интеллекттің оқыту әдістері: Мұғалімдер үшін ЖИ оқыту әдістерін үнемі жақсартуға көмектеседі. Мысалы, тапсырмаларды деңгейге сәйкес іріктеу, тест нәтижелерін талдау, оқушылардың даму динамикасын қадағалау.

3. Курстар мен тренингтер: Жасанды интеллект мұғалімдер мен оқушылар үшін арнайы тренингтер мен курстар ұсынуы мүмкін. Бұл курстар оқушылардың өз-өзін дамытуына ықпал етіп, мұғалімдердің жаңа білім беру әдістерін меңгеруіне мүмкіндік береді.

4. Қашықтықтан білім беру: ЖИ қашықтықтан білім берудің сапасын арттыруға көмектеседі. Ол оқушылардың оқу процесін бақылап, оларды жеке кеңестер мен ұсыныстармен қамтамасыз етеді.

Жасанды интеллект білім беру саласына оң әсерін тигізгенімен, оны қолдануда бірқатар қиындықтар мен тәуекелдер де бар:

1. Құпиялық және қауіпсіздік мәселелері: Оқушылар мен мұғалімдердің жеке деректерін қорғау маңызды. Жасанды интеллект жүйелерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығы мәселелерін шешу қажет.

2. Жұмыс орындарының жоғалуы: Жасанды интеллект жүйелерін енгізу бірқатар әкімшілік жұмыстарды автоматтандырады, бұл мұғалімдер мен әкімшілік қызметкерлерінің жұмысының бір бөлігін алмастыруы мүмкін.

3. Жаңа технологияларға деген қарсылық: Кейбір мұғалімдер мен оқушылар жаңа технологияларға үйреніп кету қиын екенін айтып, қарсылық білдіруі мүмкін. Осыған орай, ЖИ жүйелерінің енгізілуі үшін мұғалімдер мен оқушыларды оқыту мен дайындық бағдарламаларын жүргізу маңызды.

Жасанды интеллект заманауи білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналып келеді. Оның тиімділігі оқушылардың білім сапасын арттыруда айқын көрінеді: жеке оқыту

траекториялары, автоматтандырылған бағалау жүйелері, уақытты үнемдеу және білім беру процесінің барынша тиімді ұйымдастырылуы. Бірақ, ЖИ жүйелерін енгізу кезінде қауіпсіздік мәселелері мен жаңа технологияларға деген қарсылықтарды ескеру қажет. Барлық осы факторларды біріктіру арқылы жасанды интеллект білім беру саласының сапасын жаңа деңгейге көтеріп, болашақта маңызды рөл атқарады.

Жасанды интеллект (ЖИ) – бұл келесі мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін -цифрлық технологиялар:

- деректерді жинап, талдайды;
- материалдарды білім алушының деңгейі мен қызығушылықтарына бейімдейді;
- күнделікті тапсырмаларды автоматтандырады (тест, есептер);
- көрнекі және интерактивті ресурстарды жасауға көмектеседі.

Жасанды интеллект (ЖИ) – адамдардың құзыретіндегі ерекше шығармашылық әрекеттерді орындайтын интеллектуалды машина.

Кесте 1 – Педагогке жасанды интеллект не үшін керек?

Педагогтің міндеті	ЖИ көмегі	Нәтиже
Сабақ жоспарлау	Идеяларды, мақсаттарды, критерийлер мен материалдарды ұсынады.	Уақытты үнемдейді.
Сабақ өткізу	Идеяларды, мақсаттарды, критерийлер мен материалдарды ұсынады.	Сабақ көрнекі әрі қызықты болады.
Бағалау	Тест тапсырмаларын автоматты түрде құрастырып, тексереді.	Жеделер кері байланыс.
Оқушыны қолдау	жеке ұсыныстар мен кеңестер береді.	Жекелеген прогресс қамтамасыз етіледі.
Сыныптан тыс жұмыс	Мақалаларды қысқаша мазмұндайды, жобалар ұсынады.	Зерттеу дағдыларын дамытады.

ЖИ – көмекші құрал, ауыстырушы емес.

Біз күнделікті қолданатын жасанды интеллект

1. 2ГИС, карталар, Яндекс, Google Maps-оның көмегімен біз маршруттарды белгілейміз.

2. Дауыс көмекшілері- **Яндекс Алиса, Siri (Apple)**

3. Смартфондардағы бетті тану жүйесі.

4. Онлайн аудармашылар - **Google Translate, DeepL**

Жасанды интеллект (ЖИ) құралдары қазіргі білім беру саласында оқу процесін жетілдіру және тиімділігін арттыру мақсатында кеңінен қолданыла бастады. Бұл құжатта ЖИ құралдарын сабақ жоспарларына енгізудің тиімділігі, олардың оқыту процесінде қолдану әдістері мен оқушыларға деген әсері туралы баяндалады. Мұғалімдер мен әдіскерлер үшін ЖИ технологияларының сабақ жоспарына қалай кіріктірілетіні және қандай артықшылықтар әкелетіні туралы мәлімет беріледі.

Жасанды интеллект құралдары сабақ жоспарларын өзгертуге және оқу процесін жаңартуға мүмкіндік береді. Бұл құралдар оқу жоспарына қосылғанда мұғалімдердің оқушылармен жұмысын жеңілдетіп, білім беру әдістерін дамытуға әсер етеді. ЖИ құралдарын енгізудің негізгі бағыттары төмендегідей:

1. Оқушылардың білім деңгейін талдау: ЖИ оқушылардың тапсырмаларын автоматты түрде тексеріп, олардың күшті және әлсіз тұстарын анықтайды. Бұл мұғалімдерге әрбір оқушының жеке қажеттіліктеріне сәйкес сабақтарды жоспарлауға мүмкіндік береді.

2. Қолданбалы тапсырмалар мен материалдар: ЖИ мұғалімдерге әрбір пән бойынша жеке тапсырмалар жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, математикалық есептерді немесе тілдік тапсырмаларды ЖИ жүйесі бойынша автоматты түрде бейімдеуге болады.

3. Интерактивті оқу құралдары мен платформалар: ЖИ негізіндегі платформалар мен қосымшалар оқушыларға оқу процесінде белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Мұғалімдер әрбір тапсырманың нәтижелерін көріп, оқушылардың дамуын бақылап отыра алады.

4. Бағалау мен кері байланыс: ЖИ көмегімен оқушылардың білімін автоматты түрде бағалау мүмкіндігі бар. Бұл оқушыларға уақытылы кері байланыс беруге, олардың нәтижелерін бағалауға және ары қарай даму траекториясын жоспарлауға көмектеседі.

ЖИ құралдарын әр түрлі пәндерде қолдану:

1. Математика: ЖИ математикалық есептерді жеке бейімдеп, оқушылардың деңгейіне сәйкес тапсырмаларды таңдай алады. Мысалы, оқушының дұрыс жауаптары бойынша ЖИ жүйесі келесі тапсырмаларды автоматты түрде ұсынады.

2. Қазақ тілі: ЖИ қазақ тіліндегі мәтіндерді грамматикалық тұрғыдан талдауға, оқушылардың жазба жұмыстары мен диктанттарын бағалауға мүмкіндік береді.

3. Табиғаттану: ЖИ интерактивті оқу құралдары арқылы табиғаттану пәнін қызықты әрі түсінікті ету үшін, мысалдар мен виртуалды тәжірибелер ұсынуға болады.

Жасанды интеллект құралдарын сабақ жоспарларына енгізу оқу процесінің сапасын арттырады, оқушылардың білімін тереңірек түсінуге және бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұғалімдерге оқу материалдарын тиімдірек ұйымдастыруға және жеке қажеттіліктерге сәйкес білім беру мүмкіндігін береді. ЖИ құралдары педагогикалық процесті автоматтандыру арқылы мұғалімдердің уақытын үнемдеуге және оқушыларға жоғары сапалы білім беруге ықпал етеді.

Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласына жаңа мүмкіндіктер мен жетілдірілген әдістер ұсынады. Мұғалімдер үшін ЖИ негізінде бейнематериалдар мен нұсқаулықтар әзірлеу олардың кәсіби дамуын жеделдетуге, сабақ өткізуді оңайлату мен тиімділігін арттыруға көмектеседі. Бұл баяндаманың мақсаты – мұғалімдерге арналған ЖИ құралдары негізінде бейнемазмұн және нұсқаулықтар дайындау әдістерін қарастыру.

Жасанды интеллект мұғалімдерге өз жұмыстарын жеңілдетуге және білім беру процесін жақсартуға мүмкіндік береді. ЖИ негізіндегі бейнемазмұн мен нұсқаулықтар мұғалімдердің кәсіби білімін дамытуда маңызды рөл атқарады. Бұл құралдар мұғалімдерге жаңа әдіс-тәсілдерді үйретуге, оқу материалдарын сапалы түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Мұғалімдерге арналған ЖИ құралдарын әзірлеудің бірнеше негізгі бағыттары: 1. Мұғалімдердің оқыту әдістемелерін жетілдіру: ЖИ жүйелері мұғалімдерге жаңа әдіс-тәсілдер мен стратегияларды үйретуге арналған бейнемазмұнды автоматты түрде жасай алады. Бұл мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін арттыруға ықпал етеді.

2. Теория мен практиканың үйлесуі: ЖИ негізіндегі бейнемазмұн мұғалімдерге әртүрлі оқу әдістерін түсіндіруде көмек көрсетеді. Мысалы, бейнемазмұн арқылы мұғалімдер белгілі бір пәндер бойынша теориялық ақпараттарды өз тәжірибелеріне негізделген нақты мысалдармен біріктіре алады.

3. Оқу платформалары мен қосымшалар: ЖИ арқылы мұғалімдерге арналған арнайы оқу платформалары мен қосымшалар бейнемазмұн мен нұсқаулықтарды ыңғайлы түрде әзірлеуге мүмкіндік береді. Мұндай платформалар мұғалімдерге тәжірибелік жұмыстар, видеокұралдар мен интерактивті тапсырмаларды жасауға мүмкіндік береді.

1. Мұғалімдерге арналған онлайн курс: ЖИ негізіндегі онлайн курс мұғалімдерге өздерінің білім беру дағдыларын жаңарту үшін бейнемазмұн ұсына алады. Мұндай курстар педагогикалық әдіс-тәсілдер, білім беру құралдары мен жаңа технологияларды қолдануға бағытталған.

2. Интерактивті бейнемазмұн: Мұғалімдер үшін жасалған бейнемазмұн оқыту әдістемелері мен жаңа технологияларды түсіндіруге арналған болады. Бұл бейнемазмұнды мұғалімдер өз сабақтарында қолдану арқылы жаңа әдістерді меңгере алады.

3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулықтар: ЖИ көмегімен мұғалімдер үшін нақты тақырыптарға негізделген нұсқаулықтар мен әдістемелік құралдар әзірлеуге болады. Бұл нұсқаулықтар мұғалімдердің сабақ жоспарлау, бағалау және оқушылармен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

Жасанды интеллект мұғалімдер үшін тиімді және пайдалы құралға айналуға болады. ЖИ негізінде бейнемазмұн мен нұсқаулықтарды әзірлеу мұғалімдердің кәсіби дамуында маңызды рөл атқарады. Мұндай құралдар мұғалімдерге оқу процесін жетілдіруге, жаңашыл әдіс-тәсілдерді меңгеруге және оқушыларға сапалы білім беруге мүмкіндік береді. Осылайша, ЖИ технологияларын енгізу білім беру жүйесінің сапасын арттырып, мұғалімдер мен оқушылардың нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді.

ЖИ-дің Білім берудегі болашағы

Жасанды интеллект білім беру саласында үлкен өзгерістер әкелуде. Болашақта ЖИ оқу процесін одан әрі жекелендіріп, мұғалімдерге оқушылармен тереңірек жұмыс істеуге мүмкіндік береді

Бейімделген оқу платформаларының дамуы

Виртуалды және толықтырылған шындықпен интеграция.

Мұғалімдерге арналған ЖИ-ге негізделген көмекшілер.

Жасанды интеллект (ЖИ) әлемнің барлық салаларында революциялық өзгерістер әкелуде, соның ішінде білім беру саласында да. ЖИ технологиялары оқыту әдістерін, оқу процесін ұйымдастыруды, бағалауды және деректерді өңдеуді жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Бұл баяндаманың мақсаты – ЖИ-дің білім беру саласындағы болашағы мен оның ықтимал ықпалы туралы талқылау.

Жасанды интеллект білім беру жүйесіне үлкен ықпал етіп, оның тиімділігін арттырады. ЖИ негізіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқу процесін қайта құрып, оқушылар мен мұғалімдер үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Бұл саланың болашағы, әсіресе, төмендегідей бағыттарда көрінеді:

1. Жеке оқыту: ЖИ оқушылардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, бейімделген оқу жоспарларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың әрқайсысына олардың білім деңгейіне және даму қарқынына сәйкес тапсырмаларды ұсынуға жол ашады.

2. Деректерді талдау және бағалау: ЖИ оқу процесінде әр оқушының жетістіктерін автоматты түрде қадағалап, деректерді талдайды. Бұл мұғалімдерге әрбір оқушының даму динамикасын көруге және оны жақсарту үшін қажетті шараларды қабылдауға мүмкіндік береді.

3. Бағалау мен кері байланыс: ЖИ құралдары мұғалімдерге оқушылардың жұмыстарын жылдам әрі дәл бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқушыларға жылдам кері байланыс беріліп, олардың оқу нәтижелері туралы нақты мәліметтер ұсынылады.

4. Қашықтықтан оқыту: ЖИ қашықтықтан білім беру платформаларын жетілдіруге көмектеседі, бұл оқушыларға әлемнің кез келген жерінен білім алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ оқушылардың оқу барысын бақылап, қажет болған жағдайда оларға көмек көрсетуге мүмкіндік береді.

1. Интерактивті оқу құралдары мен тәжірибелер: ЖИ негізінде оқу құралдары мен қосымшалар оқушыларға интерактивті тәжірибелер мен виртуалды ортада білім алу мүмкіндіктерін береді. Мысалы, оқушылар ЖИ көмегімен ғылыми тәжірибелерді виртуалды түрде жүргізе алады.

2. Мұғалімдер мен оқушылар үшін білімді сараптау: ЖИ мұғалімдерге оқушылардың білімін сараптап, оқыту әдістерін жетілдіруге көмектеседі. Бұл білім беру процесін жақсарту үшін нақты деректер мен ұсыныстар береді.

3. Жасанды интеллекттің этикалық аспектілері: ЖИ технологияларын енгізуде этикалық мәселелер маңызды рөл атқарады. Болашақта ЖИ білім беру жүйесінде

қолданылғанда оқушылардың жеке деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығы қамтамасыз етілуі тиіс.

4. Жаңа технологиялармен үйлесім: ЖИ технологиялары жаңа құралдармен, оның ішінде виртуалды шындық (VR) және кеңейтілген шындық (AR) технологияларымен бірігеді. Бұл оқыту үдерісін толықтай өзгертіп, оқушыларға оқу материалын тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект білім беру саласында білім сапасын арттыруға және оқушылар мен мұғалімдер үшін жаңа мүмкіндіктер ашуға бағытталған болашақтың технологиясы болып табылады. Оның білім беру жүйесіне ықпалы зор болатыны сөзсіз, себебі ЖИ оқу процесін автоматтандырып, жеке қажеттіліктерге сәйкес бейімделген оқыту мүмкіндіктерін ұсынады. ЖИ негізіндегі инновациялар білім беру әдістемелерін жаңартып, әлем бойынша білім беру деңгейін көтеруге ықпал етеді.

Тиімділігін бағалау:

ЖИ сабаққа дайындықты және оқу процесін оңтайландырады.

Жекелендіру Әр оқушының қажеттіліктеріне бейімделген оқу тәжірибесін ұсынады.

Уақытты үнемдеу Күнделікті міндеттерді автоматтандыру арқылы мұғалімдердің жүктемесін азайтады.

Жауапкершілік Деректердің құпиялылығы мен этикалық мәселелерді ескеру қажет.

ЖИ технологияларын қолдану нәтижесінде оқушылардың пәнге қызығушылығы артады, оқу жетістіктері жоғарылайды, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланыс сапасы жақсарады. Сонымен қатар, уақытты үнемдеу, білімді жекелендіру және шығармашылық әлеуетті дамытуға мүмкіндік береді. Бұл идеяның тиімділігі білім беру сапасын арттыру көрсеткіштері арқылы бағаланады:

- оқу үлгерімінің жоғарылауы;
- функционалдық сауаттылықтың артуы;
- оқушылардың дербес білім алу дағдыларының қалыптасуы.

Әдебиеттер

1. Жолдығали Б.Н., Жұмабаева Л.О., Абдыкеримова Э.А. Қазақстанның білім беру саласындағы жасанды интеллект: мүмкіндіктері мен болашағы // Yessenov Science Journal, 2024.
2. Тутбаева Ж.А., Юсимбаева С.Х. Шет тілін оқытуда жасанды интеллекттің рөлі // Yessenov Science Journal, 2025.
3. Баракбаева Т.А., Латипова С.С., Дакеева М.Н., Есбергенова Г.Б. Жасанды интеллект түсінігі және білім берудегі артықшылықтары мен кемшіліктері // Scientific Results, 2024.
4. Абралиева Б.Қ. Жасанды интеллект көмегімен тілдерді оқытудағы интерактивті әдістер // Dulary University Хабаршысы, 2025.
5. Рэн Ш.Ә. Жасанды интеллект мүмкіндіктері және оның білім саласында қолданылуы // Қостанай өңірлік университеті, 2025.
6. Сыздыкова М.Ж., Жайымбаев Н.Т., Серікұлы А. Жасанды интеллект негізінде білім алушыларды бағалау және басқару // Qazaq Journal of Young Scientist, 2026.
7. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris, 2021.
8. OECD. Digital Education Outlook. – Paris: OECD Publishing, 2023.
9. Selwyn, N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – London: Bloomsbury, 2022.
10. World Economic Forum. Shaping the Future of Education, Skills and Learning. – Geneva, 2023.
11. Baker R.S., Corbett A.T., Aleven V. Intelligent tutoring systems // Handbook of Educational Psychology, 2016.

А.О. Дюсебаева
«Айшуақ» бөбекжай-бақшасы» КМҚК
ҚР, Жетісу облысы, Ескелді ауд. duisebae-aina@mail.ru

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Мақалада мектепке дейінгі жастағы балаларды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеудің маңыздылығы мен педагогикалық негіздері қарастырылады. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық мәдениетті сақтау мен дамыту мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр. Баяндамада баланың тұлғалық дамуына ұлттық тәрбие ықпалы, халықтық педагогиканың рөлі, отбасы мен балабақша ынтымақтастығы, сондай-ақ заманауи білім беру үдерісінде ұлттық мазмұнды енгізудің тиімді жолдары талданады. Сонымен қатар, ұлттық ойындар, дәстүрлер, ауыз әдебиеті үлгілері арқылы баланың рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру жолдары сипатталады.

Тірек сөздер: ұлттық құндылықтар, мектепке дейінгі тәрбие, халықтық педагогика, рухани даму, салт-дәстүр, ұлттық тәрбие, балабақша, отбасы, мәдениет, тұлға қалыптастыру

Қазіргі қоғам дамуының басты ерекшеліктерінің бірі – жаһандану үдерісі. Бұл үдеріс әлем халықтарының мәдени, экономикалық және ақпараттық тұрғыдан жақындасуына ықпал етуде. Дегенмен, мұндай жағдайда әрбір ұлттың өзіне тән мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін сақтап қалу мәселесі алдыңғы қатарға шығады. Осы тұрғыда мектепке дейінгі жастағы балаларды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу – аса маңызды педагогикалық міндеттердің бірі.

Мектепке дейінгі кезең – баланың тұлғалық қалыптасуының негізі қаланатын ерекше кезең. Дәл осы уақытта бала қоршаған ортаны танып, алғашқы әлеуметтік тәжірибесін жинақтайды, мінез-құлқы мен дүниетанымы қалыптаса бастайды. Сондықтан бұл кезеңде берілген тәрбие баланың болашақтағы өміріне тікелей әсер етеді. Ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбие бала бойында отансүйгіштік, адамгершілік, үлкенді құрметтеу, кішіге қамқор болу сияқты қасиеттерді қалыптастырады.

Ұлттық құндылықтар – халықтың тарихи тәжірибесі, рухани байлығы, мәдени мұрасы. Оларға тіл, дін, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, өнер, ұлттық ойындар, ауыз әдебиеті жатады. Бұл құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, халықтың рухани тұтастығын қамтамасыз етеді. Сондықтан оларды бала тәрбиесінде тиімді пайдалану – педагогиканың маңызды бағыттарының бірі.

Халықтық педагогика – ұлттық тәрбиенің қайнар көзі. Қазақ халқы бала тәрбиесіне ерекше мән берген. «Бала – болашағымыз» деген ұғым әрдайым басты назарда болған. Ұлттық тәрбиеде баланың жас ерекшеліктері ескеріліп, оған лайықты әдіс-тәсілдер қолданылған. Мысалы, бесік жыры, тұсаукесер, сүндет той сияқты дәстүрлердің тәрбиелік мәні зор. Олар арқылы балаға алғашқы рухани тәрбие беріледі. Мектепке дейінгі ұйымдарда ұлттық құндылықтарды енгізудің тиімді жолдарының бірі – оқу-тәрбие үдерісіне ұлттық мазмұнды жүйелі түрде енгізу. Бұл бағытта халық ауыз әдебиеті үлгілерін, ертегілерді, мақал-мәтелдерді, жаңылтпаштарды қолдану өте тиімді. Олар баланың тілін дамытып қана қоймай, оның ойлау қабілетін арттырады, адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады. Ұлттық ойындардың да тәрбиелік мәні ерекше. Қазақтың «Асық ату», «Арқан тарту», «Тоғызқұмалақ» сияқты ойындары баланың дене дамуына ғана емес, логикалық ойлауына, ептілігіне, ұйымшылдығына әсер етеді. Сонымен қатар, ойын барысында балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, әлеуметтік дағдыларды меңгереді. Баланың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда тілдің рөлі ерекше. Ана тілі – ұлттық құндылықтардың негізгі тасымалдаушысы. Сондықтан мектепке дейінгі кезеңде балаларға ана тілін меңгертуге ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Тіл арқылы бала халықтың мәдениетін, дүниетанымын, тарихын таниды.

Отбасы – баланың алғашқы тәрбие ортасы. Ұлттық құндылықтарды бала ең алдымен отбасынан үйренеді. Сондықтан ата-аналардың бала тәрбиесіне жауапкершілікпен қарауы өте

маңызды. Балабақша мен отбасы арасындағы тығыз байланыс баланың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Бірлескен іс-шаралар, ата-аналар жиналыстары, ұлттық мерекелерді ұйымдастыру арқылы бұл байланысты нығайтуға болады.

Қазіргі заманда цифрлық технологиялардың дамуы ұлттық тәрбиеге де әсер етуде. Бір жағынан, бұл технологиялар ұлттық мәдениетті насихаттауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, шетелдік мәдениеттің ықпалын күшейтеді. Сондықтан педагогтар мен ата-аналар цифрлық ресурстарды дұрыс пайдаланып, ұлттық мазмұнды материалдарды таңдауы қажет.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында ұлттық тәрбие беруде түрлі әдіс-тәсілдер қолданылады. Оларға әңгімелеу, көрнекілік, ойын, сахналау, шығармашылық тапсырмалар жатады. Мысалы, ертегілерді сахналау арқылы балалар кейіпкерлердің іс-әрекеттерін түсініп, жақсы мен жаманды ажырата біледі. Сонымен қатар, балаларды ұлттық өнермен таныстыру да маңызды. Қолөнер, музыка, би сияқты өнер түрлері арқылы баланың эстетикалық талғамы қалыптасады. Қазақтың ұлттық күйлері мен әндері баланың рухани әлемін байытады.

Ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбие баланың тұлғалық дамуына оң әсер етеді. Мұндай тәрбие алған бала өз халқының мәдениетін құрметтейді, басқа ұлттарға да сыйластықпен қарайды. Бұл көпұлтты қоғамда өмір сүруге қажетті қасиеттердің бірі.

Педагогтардың рөлі бұл үдерісте ерекше. Олар ұлттық тәрбиені жүзеге асыруда негізгі тұлға болып табылады. Сондықтан педагогтар ұлттық мәдениетті терең меңгеріп, оны балаларға дұрыс жеткізе білуі тиіс. Сонымен қатар, олар заманауи педагогикалық технологияларды пайдалана отырып, оқу үдерісін қызықты әрі мазмұнды ұйымдастыруы қажет. Ұлттық тәрбие үздіксіз үдеріс болып табылады. Ол тек балабақшада ғана емес, мектепте, жоғары оқу орындарында да жалғасын табуы тиіс. Бұл – ұлт болашағы үшін маңызды міндет.

Тақырыпты толық әрі жан-жақты ашу үшін мектепке дейінгі жастағы балаларды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеудің қосымша қырларын қарастыру маңызды. Ең алдымен, ұлттық тәрбие баланың дүниетанымын қалыптастырудың негізгі тетігі екенін атап өткен жөн. Баланың қоршаған ортаға деген көзқарасы, адамдармен қарым-қатынасы, мінез-құлқы мен құндылық бағдарлары дәл осы ерте жаста қалыптасады. Сондықтан ұлттық мазмұндағы тәрбие жұмыстары жүйелі және мақсатты түрде ұйымдастырылуы тиіс.

Ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбиенің тағы бір маңызды бағыты – адамгершілік тәрбиесі. Қазақ халқы ежелден «үлкенге құрмет, кішіге ізет» қағидасын басты орынға қойған. Бұл қағиданы бала бойына сіңіру үшін күнделікті өмірдегі қарапайым әрекеттерді дұрыс ұйымдастыру қажет. Мысалы, үлкендерге сәлем беру, алғыс айту, кешірім сұрау сияқты әдеп нормаларын үйрету арқылы балада адамгершілік қасиеттер қалыптасады. Сонымен қатар, ұлттық тәрбие еңбек тәрбиесімен тығыз байланысты. Қазақ халқы еңбекке ерекше мән берген, оны тәрбиенің негізі деп санаған. Балаларды кішкентайынан еңбекке баулу – олардың жауапкершілік, ұқыптылық, төзімділік сияқты қасиеттерін дамытуға ықпал етеді. Мектепке дейінгі ұйымдарда қарапайым еңбек әрекеттерін ұйымдастыру (ойыншықтарды жинау, гүлдерді суару, бөлмені таза ұстау) арқылы бұл бағытты жүзеге асыруға болады.

(Баланың экологиялық мәдениетін қалыптастыруда да ұлттық құндылықтардың орны ерекше. Қазақ халқы табиғатты аялауға, оны қорғауға ерекше көңіл бөлген. «Жер – ана», «Су – тіршілік көзі» деген түсініктер арқылы табиғатқа деген құрмет қалыптасқан. Бұл ұғымдарды балаларға түсіндіру арқылы олардың табиғатқа деген жауапкершілігін арттыруға болады. Ұлттық құндылықтарды тәрбиеде қолданудың тиімді жолдарының бірі – мерекелер мен дәстүрлі шараларды ұйымдастыру. Мысалы, Наурыз мейрамын өткізу барысында балалар ұлттық тағамдармен танысып, салт-дәстүрлерді үйренеді, ұлттық киімдер киеді. Мұндай іс-шаралар баланың қызығушылығын арттырып, ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілігін қалыптастырады. Сондай-ақ, ұлттық тәрбие беруде көркем әдебиеттің орны ерекше. Қазақ ертегілері, аңыз-әңгімелері, батырлар жыры – баланың қиялын дамытып, жақсы мен жаманды ажыратуға үйретеді. Ертегі кейіпкерлері арқылы бала батылдық, адалдық, мейірімділік сияқты қасиеттерді бойына сіңіреді.

Музыкалық тәрбие де ұлттық құндылықтарды жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Қазақтың халық әндері мен күйлері баланың эстетикалық талғамын қалыптастырып, оның рухани дүниесін байытады. Музыка арқылы бала ұлттық мәдениетті сезінеді, оны жүрегімен қабылдайды. Қазіргі таңда ұлттық тәрбие беруде жобалық әдісті қолдану да тиімді болып отыр. Мысалы, «Менің отбасым», «Менің туған жерім», «Ұлттық тағамдар» сияқты тақырыптарда шағын жобалар ұйымдастыру арқылы балалар өз бетінше ізденіп, ақпарат жинап, оны талдауға үйренеді. Бұл олардың танымдық белсенділігін арттырады. Баланың әлеуметтік дағдыларын дамытуда да ұлттық құндылықтардың маңызы зор. Ұжымдық ойындар, бірлескен әрекеттер арқылы балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, өзара түсіністікке үйренеді. Бұл олардың қоғамда дұрыс бейімделуіне көмектеседі.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, ұлттық тәрбие беруде интеграциялық тәсілді қолдану тиімді. Яғни, әртүрлі білім беру салаларын (тіл дамыту, көркем әдебиет, музыка, дене шынықтыру) ұлттық мазмұнмен байланыстыру қажет. Бұл баланың білімін кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда үлгі-өнегенің рөлі ерекше. Балалар ересектердің іс-әрекетін қайталайды, соларға қарап үйренеді. Сондықтан педагогтар мен ата-аналар өз мінез-құлқымен, қарым-қатынасымен балаға үлгі болуы тиіс. Тағы бір маңызды аспект – баланың өзіндік «Менін» қалыптастыру. Ұлттық тәрбие арқылы бала өзінің қай ұлтқа жататынын, оның мәдениеті мен дәстүрін түсінеді. Бұл оның өзін-өзі тануына, тұлғалық дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, қазіргі заманда көпмәдениетті ортада өмір сүру маңызды. Ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, басқа мәдениеттерге құрметпен қарау да тәрбиенің бір бөлігі болуы тиіс. Бұл толеранттылықты қалыптастырады. Мектепке дейінгі ұйымдарда ұлттық тәрбие беруде инновациялық әдістерді де қолдануға болады. Мысалы, мультимедиялық презентациялар, бейнематериалдар арқылы ұлттық мәдениетті таныстыру балалар үшін қызықты әрі тиімді болады. Баланың танымдық қызығушылығын арттыру үшін тәжірибелік әрекеттерді көбірек ұйымдастыру қажет. Мысалы, ұлттық тағам дайындау процесін көрсету, колөнер бұйымдарын жасау, ұлттық киім элементтерін таныстыру сияқты әрекеттер балалардың белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Ұлттық тәрбие – үздіксіз процесс екенін тағы да атап өткен жөн. Ол тек белгілі бір сабақтармен шектелмей, күнделікті өмірде жүзеге асырылуы тиіс. Әрбір әрекет, әрбір қарым-қатынас бала тәрбиесіне әсер етеді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу – жан-жақты, кешенді, үздіксіз педагогикалық үдеріс. Ол баланың рухани, адамгершілік, әлеуметтік және танымдық дамуына тікелей әсер етеді.

Ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген бала болашақта өз елінің нағыз азаматы, мәдениетті, білімді, жауапкершілігі жоғары тұлға болып қалыптасады. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыстарды жүйелі түрде жетілдіру – әрбір педагогтың, әрбір ата-ананың басты міндеті болып табылады.

Қорытындылай келе, мектепке дейінгі жастағы балаларды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу – қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі. Бұл бағытта жүйелі жұмыс жүргізу арқылы біз ұлттық рухы жоғары, адамгершілігі мол, білімді ұрпақ тәрбиелей аламыз. Ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи талаптарға сай тұлға қалыптастыру – бүгінгі педагогиканың басты мақсаты болып табылады. Осындай тәрбиенің нәтижесінде бала өз елін, жерін сүйетін, мәдениетін құрметтейтін, рухани бай тұлға болып қалыптасады. Сондықтан ұлттық тәрбие – болашаққа салынған инвестиция, ұлттың дамуының кепілі.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2020.
3. Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*. – Астана, 2017.
4. Аймауытов Ж. *Тәрбиеге жетекші*. – Алматы: Рауан, 1991.
5. Жұмабаев М. *Педагогика*. – Алматы: Ана тілі, 1992.

6. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. *Педагогика*. – Алматы, 2004.
7. Алтынсарин Ы. *Таңдамалы шығармалар*. – Алматы, 1988.
8. Выготский Л.С. *Психология развития ребенка*. – Москва: Просвещение, 2005.
9. Эльконин Д.Б. *Психология игры*. – Москва: Владос, 1999.
10. Сухомлинский В.А. *Сердце отдаю детям*. – Москва, 1977.
11. Ушинский К.Д. *Человек как предмет воспитания*. – Москва, 2004.
12. Байтұрсынұлы А. *Тіл тағылымы*. – Алматы, 1992.
13. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Атамұра, 2010.
14. Тұрғынбаева Б.А. *Дамыта оқыту технологиялары*. – Алматы, 2000.
15. UNESCO. *Early Childhood Care and Education*. – Paris, 2018.

ҒТАХР: 12.25.07

Б.С. Елубаева

«Б. Майлин атындағы орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд. Elubayeva@mail.ru

МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың оқу сауаттылығын дамыту – негізгі басымдықтардың бірі болып табылады. Осы үдерісте көркем мәтінмен жұмыс жасау ерекше орын алады. Көркем мәтін оқушының тілдік, танымдық және рухани дамуына ықпал етіп, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасайды. Мақалада оқу процесінде көркем мәтінді тиімді пайдалану, әдістемелік тұрғыдан негіздеу жолдары қарастырылды.

Тірек сөздер: оқу сауаттылығы, көркем мәтін, мәтінді түсіну, тиімді әдістер.

Оқу сауаттылығы – жеке тұлғаның қоғамда толыққанды өмір сүруі мен табысты әлеуметтенуінің негізгі шарттарының бірі. Қазіргі білім беру парадигмасы оқу сауаттылығын тек техникалық оқу дағдысы ретінде емес, тұлғаның зияткерлік, мәдени және әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін кешенді құзыреттілік ретінде қарастырады. Бұл ұғым оқушының мәтінді түсінуі, мазмұнын талдауы, алынған ақпаратты бағалауы және оны өмірлік жағдаяттарда қолдана алу қабілеттерін қамтиды.

Оқу сауаттылығының мәні оқушының әртүрлі типтегі мәтіндермен (көркем, ғылыми, публицистикалық, ақпараттық) жұмыс істей алуында көрініс табады. Оқушы мәтіндегі негізгі ойды анықтап қана қоймай, автордың көзқарасын түсініп, мәтін мазмұнына сыни тұрғыдан баға бере алуы тиіс. Бұл қабілеттер оқушының танымдық белсенділігін арттырып, өзіндік ой қорытуына, дәлелді пікір айтуына мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда оқу сауаттылығы – функционалдық сауаттылықтың маңызды құрамдас бөлігі.

Оқу сауаттылығының құрылымы бірнеше өзара байланысты компоненттерден тұрады. Бірінші компонент – танымдық (когнитивтік) компонент. Бұл компонент мәтінді түсіну, ақпаратты іріктеу, логикалық байланыстарды анықтау, қорытынды жасау сияқты ойлау әрекеттерін қамтиды. Оқушы мәтін мазмұнын механикалық түрде қабылдамай, оны саналы түрде меңгеруі қажет.

Екінші компонент – операциялық немесе әрекеттік компонент. Ол оқу барысында қолданылатын дағдылар мен тәсілдерді қамтиды. Мысалы, мәтінді шолып оқу, тереңдетіп оқу, маңызды ақпаратты белгілеу, жоспар құру, сұрақтар қою, мәтін бойынша пікір білдіру. Бұл дағдылар оқушының оқу әрекетін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Үшінші компонент – құндылықтық-мотивациялық компонент. Оқу сауаттылығының қалыптасуында оқушының оқуға деген қызығушылығы мен ішкі уәжінің маңызы зор. Көркем мәтінмен жұмыс жасау барысында оқушының эмоциялық қабылдауы, кейіпкерлерге деген

көзқарасы, адамгершілік құндылықтарды түсінуі қалыптасады. Бұл компонент оқудың тұлғалық мәнін арттырады.

Төртінші компонент – рефлексивтік компонент. Ол оқушының өз оқу әрекетін бағалауына, түсінгенін саралауына, жіберген қателіктерін анықтап, оларды түзетуіне бағытталған. Рефлексия оқу сауаттылығының тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Оқу сауаттылығы – күрделі әрі көпқырлы ұғым. Оның құрылымдық компоненттері бір-бірімен тығыз байланыста дамып, оқушының оқу мәдениетін қалыптастырады. Оқу сауаттылығын жүйелі түрде дамыту білім алушының тек оқу жетістігін арттырып қана қоймай, оның өмір бойы білім алу қабілетінің негізін қалайды. Оқу сауаттылығы оқушының мәтінді түсініп оқуымен ғана шектелмей, оның мазмұнын талдау, интерпретациялау, бағалау және алынған ақпаратты түрлі өмірлік жағдаяттарда қолдана алу қабілетін қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, көркем мәтін оқу сауаттылығын қалыптастырудың тиімді әрі әмбебап құралы ретінде теориялық тұрғыда негізделеді.

Педагогика және психология ғылымында көркем мәтін тұлғаның танымдық және эмоциялық дамуына ықпал ететін маңызды фактор ретінде қарастырылады. Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, М.М. Бахтин еңбектерінде көркем мәтіннің ойлау, сөйлеу және қиял үдерістерін дамытудағы маңызы ерекше атап көрсетіледі. Көркем шығарма оқушыны дайын ақпаратты қабылдаушы ғана емес, мәтінмен белсенді қарым-қатынасқа түсетін субъект ретінде қалыптастырады. Бұл оқу сауаттылығының негізгі талаптарына толық сәйкес келеді.

Көркем мәтіннің оқу сауаттылығын дамытудағы басты ерекшелігі – оның көпқабатты мазмұнында. Көркем шығармада ақпарат ашық (тікелей) және жасырын (астарлы) түрде беріледі. Оқушы мәтінді түсіну барысында авторлық идеяны, кейіпкерлердің іс-әрекетінің себеп-салдарын, оқиғаның уақыт пен кеңістік аясындағы байланысын анықтайды. Бұл үдеріс логикалық ойлау, талдау, салыстыру, қорытынды жасау дағдыларының дамуына ықпал етеді.

Сонымен қатар көркем мәтін оқушылардың сыни ойлау қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мәтіндегі оқиғалар мен кейіпкерлер әрекетіне баға беру, өз көзқарасын дәлелдеу, альтернативті шешімдер ұсыну оқу сауаттылығының жоғары деңгейін көрсететін маңызды көрсеткіштер болып табылады. Оқушы көркем мәтінді оқу арқылы автор позициясын анықтап, оны өз өмірлік тәжірибесімен салыстырады, нәтижесінде жеке пікір қалыптастырады.

Көркем мәтіннің тағы бір маңызды теориялық негізі – оның мотивациялық және құндылықтық әлеуетінде. Психологиялық тұрғыдан алғанда, көркем шығарма оқушының эмоциялық қабылдауын күшейтіп, оқуға деген қызығушылығын арттырады. Эмоция мен ойдың бірлігі оқу әрекетінің нәтижелілігін қамтамасыз етеді. Кейіпкерлер тағдыры, адамгершілік мәселелер, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар оқушының тұлғалық дамуына әсер етіп, оқудың мәнін тереңдете түседі.

Оқу сауаттылығын дамытуда көркем мәтін тілдік құрал ретінде де маңызды рөл атқарады. Көркем шығармадағы бейнелі сөздер, көркемдік тәсілдер, авторлық тіл оқушының сөздік қорын байытып, сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Бұл оқушының мәтінді түсіну деңгейін арттырып қана қоймай, өз ойын жазбаша және ауызша сауатты жеткізуіне ықпал етеді.

Көркем мәтін оқу сауаттылығын дамытуда теориялық тұрғыдан жан-жақты негізделген құрал болып табылады. Ол оқушының когнитивтік, эмоциялық, құндылықтық және тілдік қабілеттерін кешенді түрде дамытып, мәтінмен саналы әрі нәтижелі жұмыс жасауына мүмкіндік береді. Сондықтан оқу үдерісінде көркем мәтінді жүйелі әрі мақсатты қолдану оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады.

Көркем мәтінмен жұмыс жасаудың тиімді әдіс-тәсілдері

Көркем мәтінмен жүйелі әрі мақсатты жұмыс жасау оқушылардың оқу сауаттылығын дамытудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Көркем шығарманы оқу үдерісінде тек мазмұнын меңгерумен шектелмей, оны терең түсіну, талдау, интерпретациялау және бағалау дағдыларын қалыптастыру маңызды. Осы мақсатта оқыту процесінде тиімді әдіс-тәсілдерді таңдау мұғалімнің кәсіби шеберлігімен тығыз байланысты.

Көркем мәтінмен жұмысты оқуға дейінгі, оқу барысындағы және оқудан кейінгі кезеңдерге бөліп ұйымдастыру тиімді нәтижеге қол жеткізеді. Оқуға дейінгі кезеңде оқушыны мәтін мазмұнына даярлау көзделеді. Бұл кезеңде «Болжау» әдісі, «Миға шабуыл», тақырып бойынша сұрақтар қою, иллюстрация немесе тақырып атауы арқылы ой қозғау тәсілдері қолданылады. Мұндай жұмыстар оқушының қызығушылығын арттырып, мәтінді саналы қабылдауға ықпал етеді.

Оқу барысындағы кезеңде мәтінді түсініп оқу және талдау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған әдістер қолданылады. «INSERT» стратегиясы оқушылардың мәтінді оқу барысында өз түсінігін белгілеп отыруына мүмкіндік береді. Сонымен қатар «Мағынаны тану», «Түртіп алу», «Кілт сөздерді анықтау» әдістері мәтіндегі негізгі ойды, маңызды ақпаратты ажыратуға үйретеді. Бұл тәсілдер оқушылардың ақпаратпен жұмыс жасау қабілетін дамытып, оқу сауаттылығының когнитивтік компонентін қалыптастырады.

Көркем мәтінмен жұмыста сұрақ қою әдісінің маңызы ерекше. Мұғалімнің төмен және жоғары деңгейлі сұрақтарды тиімді қолдануы оқушылардың ойлау әрекетін белсендіреді. Төмен деңгейлі сұрақтар мәтін мазмұнын түсінуге бағытталса, жоғары деңгейлі сұрақтар талдау, салыстыру, бағалау, өз көзқарасын білдіру сияқты күрделі ойлау дағдыларын дамытады. Бұл оқу сауаттылығының жоғары деңгейін қалыптастыруға ықпал етеді.

Оқудан кейінгі кезеңде мәтінді терең меңгеруге бағытталған шығармашылық және рефлексивтік жұмыстар жүргізіледі. «Кейіпкерге хат жазу», «Аяқталмаған оқиғаны жалғастыру», «Автор орындығында» әдістері оқушының шығармашылық қабілетін дамытып, мәтін мазмұнын жеке тәжірибесімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Мұндай жұмыстар оқушылардың мәтінді интерпретациялау дағдыларын қалыптастырады.

Сонымен қатар графикалық ұйымдастырушыларды қолдану көркем мәтінмен жұмыстың тиімділігін арттырады. «Венн диаграммасы», «Кластер», «Сюжеттік карта» әдістері арқылы оқушылар оқиғалар желісін, кейіпкерлер арасындағы байланыстарды, тақырып пен идеяны жүйелей алады. Бұл тәсілдер визуалды ойлауды дамытып, күрделі ақпаратты жеңіл қабылдауға жағдай жасайды.

Көркем мәтінмен жұмыс барысында топтық және жұптық жұмыстарды ұйымдастыру да маңызды. Топ ішінде пікір алмасу, ортақ шешімге келу оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытып, өз көзқарасын дәлелді түрде жеткізуіне ықпал етеді. Әсіресе мәтінге қатысты проблемалық сұрақтарды талқылау оқу сауаттылығының сыни ойлау компонентін қалыптастырады.

Болжай білу-оқылым тапсырмасы алдында қолданылатын тәсіл. Оқушылар мәтінді оқымас бұрын оның мазмұны мен көтеретін мәселесі жөнінде ойланып, талқылап көреді. Ол үшін олар мәтін тақырыбына, оған берілген суретке қарап болжай отырып, сол тақырыпта өз білімдерін қолданады. Бұл тәсіл мәтінді оңай түсінуге көмектеседі.

Мәтін түрлерін ажырата білу – әр мәтіннің өзіндік ерекшелігін, ұйымдастырылуын, стилін ажырата білу. Мәтін түрлері: хат, мақала, жарнама, әңгімелер, поэма, құттықтау қағазы, ақпараттық брошюра, үнпарақ, хабарландыру, т.б. Бұл дағдыларды іске асыру үшін құрылатын тапсырмалардың да өз реті болуы тиіс. Мысалы, оқылымға арналған тапсырмалар құрылымы төмендегідей:

Оқылым алдындағы тапсырма: мәтін тақырыбын ашуға бағытталған жаттығулар, сөздерді алдын-ала үйрету, мәтін мазмұнын болжауға байланысты сұрақтар қою. Оқылым барысындағы тапсырма: әртүрлі оқылым дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар (сұрақтар). Алғашқы жаттығулар жалпы мазмұнын түсінуге бағытталса, кейінгі жаттығулар нақты ақпаратты табуға арналуы тиіс.

Оқылымнан кейінгі тапсырма: мәтінде көтерілген мәселеге, ақпараттарға байланысты талқылау сұрақтары. Мұндағы сұрақтар олар үйренген жаңа сөздерді, мәтінде кездестірген сөздерді қолдана отырып, жауап бере алатындай ұйымдастырылуы қажет. Мысалы, бір оқиғаны сипаттап беру немесе оқиғаға баға беру. Сонымен қатар сұрақтар оқушылардың өмірлік тәжірибесімен де байланысып, өз көзқарастарын білдіруге мүмкіндік бере алатындай жасалуы керек.

Мәтін – тілді оқытудағы негізгі құрал. Ол оқу, жазу, тыңдау, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Мәтінмен жұмыс тіл үйренушінің сөздік қорын байыту мен еркін сөйлеуге үйрету немесе өз ойын ашық, анық жеткізе білу дағдысын қалыптастыру мақсаттарын көздейтіндіктен, тілді оқытуда мәтінмен жұмыс жүргізуде ұтарымыз мол болмақ. Мәтін – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен орындалатын жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді.

Мәтіннің қызметін таныту – оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуіне, сол арқылы логикалық ойлауының бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Осыған байланысты мұғалім мәтінмен жұмысты жүйелі жүргізгенде және оқушының сауатты оқу дағдысын қалыптастыра білгенде ғана нақты нәтижеге қол жеткізе алады. Оқыту мен оқу үдерісінде білім алушы теориялық, танымдық ақпаратты мәтін арқылы алады, ал алынған ақпаратты қабылдап, ой елегінен өткізу арқылы шығармашылық әрекетпен өмірде қолданады.

Мәтін мазмұнын жан-жақты ашуда белсенді әдістер арқылы топтық, жұптық, жеке жұмыс түрлері, тақырыптар бойынша тілдік және мәтіндік талдау, сыни тұрғыдан ойлануға байланысты жағдаяттық тапсырмалар, шығармашылық тапсырмалар берілсе, оқушылардың өзіндік ізденісін де арттыруға мүмкіндік туады. Мәтінмен жұмыс жасау барысында тілдік (әңгіме, дәріс, диалогтік оқыту, топтық оқыту, бірлесе оқыту), көрнекілік (танымдық, зерттеушілік, сюжеттік, деректі фильмдер, көрсету, презентация).

Практикалық (жаттығулар, тапсырмалар, графикалық органиайзерлер, шығармашылық жұмыстар, ақпараттық ізденістер), репродуктивтік, проблемалық-ізденушілік, сыни тұрғыдан ойлау стратегиялары сияқты әдістерді кеңінен қолдану ұсынылады. Оқу-тәрбие үдерісінде жоғарыда ұсынылғандай жұмыстар жүргізілгенде білім алушылардан мынадай нәтижелер күтуге болады: мәтінге қатысты құрылымдық сипаттарды, ерекшеліктерді, лингвистикалық терминдерді меңгереді; мәтін түрлері мен шығармашылық жұмыстардың түрлерін ажырата алады, құрылымдық ерекшелігіне сәйкес қолдана біледі.

Көркем мәтінмен жұмыс жасаудың тиімді әдіс-тәсілдері оқушылардың оқу сауаттылығын кешенді түрде дамытуға бағытталуы тиіс. Әдістердің жүйелі қолданылуы оқушының мәтінді түсіну, талдау, бағалау және шығармашылық тұрғыда қолдану қабілеттерін арттырады. Сондықтан көркем мәтінмен жұмысты мақсатты, кезең-кезеңімен және оқушының жас ерекшелігіне сай ұйымдастыру – оқу үдерісінің сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуда мәтінді түсіну, талдау және бағалау дағдыларын қалыптастыру өзара тығыз байланыста жүзеге асады. Бұл дағдылар оқушының мәтінмен саналы жұмыс жасауына, ақпаратты терең меңгеруіне және өз көзқарасын негіздей алуына мүмкіндік береді. Сондықтан оқу үдерісінде аталған дағдыларды жүйелі түрде дамытуға бағытталған әдістемелік жұмыстарды ұйымдастыру маңызды.

Мәтінді түсіну дағдыларын қалыптастыру

Мәтінді түсіну – оқу сауаттылығының бастапқы әрі негізгі деңгейі. Бұл кезеңде оқушы мәтіндегі ақпаратты қабылдап, негізгі мазмұнын ұғынуы тиіс. Мәтінді түсінуді қалыптастыру үшін ең алдымен оқушыларды мақсатты оқуға үйрету қажет. Мұғалім мәтінді оқымас бұрын нақты тапсырма немесе сұрақтар ұсыну арқылы оқушының назарын негізгі ақпаратқа бағыттайды.

Мәтінді түсінуге бағытталған тиімді тәсілдердің бірі – мағыналық бөліктерге бөлу. Оқушылар мәтінді абзацтар бойынша оқып, әр бөліктің негізгі ойын анықтайды. Сонымен қатар кілт сөздерді табу, мәтінге тақырыпша қою, жоспар құру әдістері мәтінді құрылымдық тұрғыда түсінуге көмектеседі. Бұл жұмыстар оқушының мәтін мазмұнын механикалық емес, саналы түрде қабылдауына жағдай жасайды.

Мәтінмен жұмыс барысында оқылым дағдысын қалыптастыруға бағытталған жұмыстарды ұйымдастыруда, яғни тапсырмаларды іріктеуде қойылатын әдістемелік талаптар:

-тілдік тапсырмалар мазмұны танымдық сипатта, яғни оқушының ой – өрісін, қиялын, т.б. дамытатындай, соған байланысты іс – әрекеттің түрлі амалдарын қолдана алатындай білік қалыптастыру көзделуі қажет;

-тапсырмаларды құрастыруда оқушының дара ерекшелігін, пәнге құштарлығын есепке алу қажет. Оқылым дағдысына байланысты жұмыстарды орындау нәтижесі оқушының пәннен алатын білімін тереңдетуге, пәнге қызығушылығын арттыруға бағытталуы тиіс. Іріктелінетін тапсырмалар негізінде оқушылардың сөздік қорын байыту, логикалық ойлауын дамыту, қажетті жағдайда айрықша шешім қабылдай алатын жеке тұлғаны дайындау, осыған орай оқытуды ізгілендіру мұғалімнің алдында тұрған үлкен міндет.

Сабақта компьютерді пайдалану оқушыға да, мұғалімге де зор мүмкіндіктер береді. АКТ құралдарын пайдалану оқушылардың байланыстыра сөйлеу, логикалық ойлауы мен шығармашылық қабілеттерінің дамуына, ой еңбегі мәдениетінің және өз бетімен жұмыс жасау дағдыларының қалыптасуына зор септігін тигізді.

Әдебиеттер

1. Ақшопылов Т.Қ. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. -Алматы, 1994.
2. Ахметов К.К. Әдебиеттану әліппесі. -Алматы, 2000.
3. Әбдіғазиев Б. Құдайбердиев Ш., творчестволық өмірбаяны /методикалық нұсқау/ -Алматы, 1989.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. -Алматы, 1997.
5. Дәулетбекова Ж. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. -Алматы, 1997.
6. Хамзин М.Х. Қазақ романдарын қазіргі кезеңде оқыту мәселелері /оқу-әдістемелік құралы/ - Жезқазған, 1993.
7. Оқыту қазақ тілінде жүргізілетін жалпы білім беретін мектептің 5-сыныпқа арналған қазақ тілінен оқу бағдарламасы. 2015.
8. Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі. Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім беру Академиясы. - Астана, 2010.
9. Уәлиханов Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. I том,- Алматы, 1961.

ҒТАХР: 14.35.09

Р.А. Есімова

«С.Ерубаев атындағы ЖББМ» КММ

ҚР, Түркістан обл., Арыс ауд., rsald_75@mail.ru

ХИМИЯ ПӘНІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Баяндамада химия пәнін оқыту барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді жолдары қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының алған білімін өмірлік жағдайларда қолдана білуі басты талаптардың бірі болып табылады. Осы тұрғыда химия пәні тәжірибелік және өмірмен тығыз байланысқан ғылым ретінде ерекше маңызға ие. Баяндамада функционалдық сауаттылықтың мәні, оны дамыту әдістері, заманауи педагогикалық технологиялар, тәжірибелік тапсырмалар мен зерттеу жұмыстарының рөлі талданады. Сонымен қатар, оқушылардың сыни ойлау, зерттеушілік және практикалық дағдыларын дамытуға бағытталған әдіс-тәсілдер ұсынылады.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, химия пәні, тәжірибелік дағдылар, зерттеу жұмысы, сыни ойлау, өмірмен байланыс, STEM, құзыреттілік, оқу мотивациясы

Химия пәнінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту үшін дәстүрлі оқыту тәсілдері жеткіліксіз. Сондықтан заманауи педагогикалық әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану қажет. Бұл әдістер оқушының белсенділігін арттырып, білімді өмірлік жағдайларда қолдануға бағыттайды. Ең тиімді әдістердің бірі – проблемалық оқыту әдісі. Бұл әдісте

мұғалім оқушыларға дайын ақпарат бермейді, керісінше мәселе қояды. Оқушылар сол мәселені шешу арқылы жаңа білімді өздері ашады. Мысалы, «Неліктен кейбір металдар тот басады, ал кейбіреулері тот баспайды?» деген сұрақ арқылы оқушылар коррозия құбылысын зерттейді. Бұл олардың ойлау қабілетін дамытады және білімді терең түсінуге мүмкіндік береді. Кейс әдісі де функционалдық сауаттылықты дамытуда өте тиімді. Бұл әдісте нақты өмірлік жағдайлар ұсынылады. Мысалы, «Судың құрамында зиянды заттар анықталды. Оны тазарту үшін қандай әдіс қолдануға болады?» деген тапсырма беріледі. Оқушылар өз білімдерін пайдалана отырып, шешім ұсынады. Бұл әдіс олардың практикалық ойлауын дамытады.

Зерттеу әдісі химия пәнінде ерекше орын алады. Оқушылар белгілі бір тақырып бойынша тәжірибе жасап, қорытынды шығарады. Мысалы, «Әртүрлі тыңайтқыштардың өсімдік өсуіне әсері» тақырыбында зерттеу жүргізу арқылы оқушылар ғылыми жұмыс жасау дағдысын меңгереді.

Жобалық оқыту әдісі де маңызды. Бұл әдісте оқушылар белгілі бір тақырып бойынша жоба дайындайды. Мысалы, «Тұрмыстық химияның адам денсаулығына әсері» тақырыбында жоба жасау арқылы олар зерттеу, талдау және қорытынды жасау дағдыларын дамытады.

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін тапсырмалар өмірмен тығыз байланысты болуы қажет. Мұндай тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, білімді қолдануға үйретеді. Мысалы, «Газ плитасын қолданғанда қандай қауіпсіздік ережелерін сақтау қажет?» деген сұрақ оқушылардың химиялық білімін өмірлік жағдайда қолдануына мүмкіндік береді. Сонымен қатар «Қаптамада көрсетілген тағам құрамындағы қоспалардың зияны бар ма?» деген тапсырма да өте тиімді.

Тағы бір мысал ретінде судың құрамын талдау тапсырмасын айтуға болады. Оқушылар әртүрлі су үлгілерін зерттеп, олардың сапасын анықтайды. Бұл тапсырма олардың зерттеушілік дағдыларын дамытады.

Осындай тапсырмалар оқушыларды тек білім алуға ғана емес, оны қолдануға үйретеді. Бұл функционалдық сауаттылықтың негізгі көрсеткіші болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесінде PISA форматындағы тапсырмалар ерекше орын алады. Бұл тапсырмалар оқушылардың білімді қолдану қабілетін бағалауға бағытталған.

PISA тапсырмаларының ерекшелігі – олардың өмірлік жағдайларға негізделуі. Мысалы, «Неліктен пластик бөтелкелерді қайта өңдеу қажет?» деген сұрақ оқушыларды экологиялық тұрғыдан ойлауға жетелейді.

Химия пәнінде PISA тапсырмаларын қолдану оқушылардың:

- сыни ойлауын
- талдау қабілетін
- логикалық ойлауын
- шешім қабылдау дағдыларын

дамытады. Мысалы, оқушыларға «Қай отын түрі экологиялық тұрғыдан тиімді?» деген тапсырма беруге болады. Олар әртүрлі отын түрлерін салыстырып, қорытынды жасайды.

Химия пәнінде зертханалық жұмыстардың маңызы өте зор. Себебі тәжірибе арқылы алынған білім есте жақсы сақталады.

Зертханалық жұмыстар оқушылардың:

- бақылау
- талдау
- қорытынды жасау
- қауіпсіздік ережелерін сақтау дағдыларын қалыптастырады.

Мысалы, «Қышқылдар мен сілтілердің қасиеттерін анықтау» тәжірибесі арқылы оқушылар теориялық білімдерін практикада қолданады. Бұл олардың функционалдық сауаттылығын арттырады.

Сонымен қатар практикалық жұмыстар оқушылардың қызығушылығын арттырады. Олар өз қолымен тәжірибе жасап, нәтижесін көргенде пәнге деген қызығушылығы артады.

Қазіргі заманда цифрлық технологиялар білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналды. Химия сабағында цифрлық ресурстарды қолдану функционалдық сауаттылықты дамытуға үлкен мүмкіндік береді.

Мысалы, виртуалды зертханалар оқушыларға қауіпсіз жағдайда тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бейнематериалдар арқылы күрделі химиялық процестерді түсіндіруге болады. Онлайн платформалар (Quizizz, Kahoot) арқылы тест тапсырмаларын орындау оқушылардың қызығушылығын арттырады және білімін тексеруге мүмкіндік береді.

Цифрлық технологияларды қолдану оқушылардың ақпараттық сауаттылығын да дамытады.

Функционалдық сауаттылықтың маңызды компоненттерінің бірі – сыни ойлау. Химия сабағында сыни ойлауды дамыту үшін түрлі әдістер қолданылады.

Мысалы, салыстыру әдісі арқылы оқушылар екі заттың қасиеттерін салыстырады. Талдау әдісі арқылы химиялық реакцияның мәнін түсінеді. Дәлелдеу әдісі арқылы өз пікірін негіздейді. Мұндай тапсырмалар оқушылардың ойлау қабілетін дамытып, білімді терең меңгеруге мүмкіндік береді.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту үшін олардың пәнге деген қызығушылығын арттыру қажет. Ол үшін:

- өмірмен байланысты тапсырмалар беру
- тәжірибелік жұмыстар жүргізу
- ойын элементтерін қолдану
- цифрлық технологияларды пайдалану маңызды болып табылады.

Қызықты сабақ оқушыны белсенді әрекетке итермелейді. Ал белсенді оқушы білімді жақсы меңгереді.

Білім беру кеңістігінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру – уақыт талабы ғана емес, стратегиялық маңызы бар міндеттердің бірі болып отыр. Әсіресе жаратылыстану бағытындағы пәндердің ішінде химия пәні бұл бағытта ерекше мүмкіндіктерге ие. Себебі химия – тек теориялық білім жиынтығы емес, ол күнделікті өмірмен тығыз байланысқан, тәжірибе арқылы дәлелденетін, практикалық маңызы жоғары ғылым. Осы баяндамада қарастырылған мәселелерді жинақтай отырып, химия пәні арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру жүйелі, мақсатты және әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған жағдайда ғана тиімді нәтиже беретінін атап өткен жөн. Бұл үдеріс тек бір ғана әдіс немесе тәсілмен шектелмейді, керісінше әртүрлі педагогикалық технологиялар мен оқыту стратегияларының үйлесімді қолданылуын талап етеді.

Функционалдық сауаттылықты дамыту ең алдымен оқыту мазмұнын жаңартудан басталады. Яғни оқу материалдары тек теориялық сипатта емес, өмірлік жағдайлармен байланысты болуы қажет. Химия сабағында оқушылар заттардың қасиеттерін жаттап қана қоймай, олардың тұрмыста, өндірісте, экологияда қалай қолданылатынын түсінуі маңызды. Мұндай байланыс оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, оның алған білімін нақты өмірде қолдануына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар оқыту процесінде белсенді әдістерді қолдану функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады. Проблемалық оқыту, зерттеу жұмыстары, жобалық әдіс, кейс тапсырмалар – мұның барлығы оқушыны ойлануға, талдауға, шешім қабылдауға жетелейді. Бұл әдістер арқылы оқушылар тек ақпарат қабылдаушы емес, білімді өз бетімен құрастырушы тұлғаға айналады. Зертханалық және практикалық жұмыстардың рөлі де ерекше атап өтуге тұрарлық. Химия пәнінің табиғаты тәжірибеге негізделгендіктен, әрбір теориялық ұғым тәжірибе арқылы бекітілуі қажет. Оқушы өз қолымен тәжірибе жасап, нәтижесін бақылап, қорытынды шығарғанда ғана оның білімі терең әрі тұрақты болады. Сонымен қатар бұл жұмыстар оқушылардың жауапкершілігін, қауіпсіздік мәдениетін және ұқыптылығын қалыптастырады. Бүгінгі цифрлық қоғам жағдайында ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану да функционалдық сауаттылықты дамытудың маңызды бағыты болып табылады. Виртуалды зертханалар, интерактивті тапсырмалар, онлайн платформалар оқушылардың оқу процесіне деген қызығушылығын

арттырып қана қоймай, олардың ақпаратпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады. Бұл өз кезегінде оқушылардың заманауи талаптарға бейімделуіне мүмкіндік береді. Сыни ойлау дағдыларын дамыту функционалдық сауаттылықтың өзегі болып табылады. Химия сабағында оқушылар тек дайын ақпаратты қабылдап қоймай, оны талдап, салыстырып, өз көзқарасын білдіруі тиіс. Бұл дағдылар оқушылардың болашақта кез келген мәселені жан-жақты қарастырып, дұрыс шешім қабылдауына негіз болады.

Оқушылардың оқу мотивациясын арттыру да маңызды факторлардың бірі. Қызықты, мазмұнды, өмірмен байланысты сабақ оқушыны белсенді әрекетке жетелейді. Ал белсенді оқушы өздігінен білім алуға ұмтылады. Мұғалімнің негізгі міндеті – осы қызығушылықты оятып, оны тұрақты білім алуға бағыттау. Химия пәні арқылы функционалдық сауаттылықты дамытуда мұғалімнің кәсіби шеберлігі шешуші рөл атқарады. Мұғалім тек білім беруші ғана емес, бағыттаушы, кеңесші, ұйымдастырушы болуы тиіс. Ол әр оқушының ерекшелігін ескеріп, оқыту процесін саралап, тиімді әдістерді таңдай білуі қажет. Сонымен қатар мұғалім үнемі өз білімін жетілдіріп, жаңа технологияларды меңгеріп отыруы тиіс.

Қорыта келе, химия пәні оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда кең мүмкіндіктерге ие екендігі анықталды. Дұрыс ұйымдастырылған оқу процесі, тиімді әдіс-тәсілдер, тәжірибелік жұмыстар және цифрлық технологияларды қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыруға болады. Ең бастысы, оқушы алған білімін өмірде қолдана алатын деңгейге жетуі тиіс.

Бүгінгі мектептің басты мақсаты – тек білімді оқушы емес, өмірге бейімделген, ойлай алатын, шешім қабылдайтын, жауапкершілігі жоғары тұлға тәрбиелеу. Осы тұрғыда химия пәні үлкен мүмкіндік береді. Сондықтан бұл пәнді оқытуда функционалдық сауаттылыққа бағытталған әдістерді кеңінен қолдану – заман талабы. Алдағы уақытта химия пәнін оқытуда функционалдық сауаттылықты дамыту бағытындағы жұмыстар одан әрі жетілдірілуі тиіс. Бұл бағытта жаңа әдістемелік құралдар әзірлеу, тәжірибе алмасу, мұғалімдердің кәсіби дамуын қолдау маңызды болып табылады. Сонда ғана біз білімді ғана емес, оны өмірде қолдана алатын ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Қорыта айтқанда, химия пәні оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда ерекше рөл атқарады. Бұл пән арқылы оқушылар тек теориялық білім алып қана қоймай, оны өмірде қолдануға үйренеді.

Функционалдық сауаттылық – қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты. Оқушы алған білімін нақты өмірлік жағдайларда қолдана алса ғана ол білім сапалы болып есептеледі.

Химия сабағында қолданылатын заманауи әдіс-тәсілдер, тәжірибелік жұмыстар, зерттеу тапсырмалары және цифрлық технологиялар оқушылардың функционалдық сауаттылығын тиімді дамытуға мүмкіндік береді.

Болашақта функционалдық сауаттылығы жоғары, өз бетінше шешім қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру – білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. - Астана, 2020.
2. OECD. PISA 2018 Results. Paris, 2019.
3. Назарбаев Зияткерлік мектептері. Оқу бағдарламалары. - Астана, 2021.
4. Жолдасбекова А. Химияны оқыту әдістемесі. - Алматы, 2019.
5. Құдайбергенова К. Құзыреттілік тәсіл. - Алматы, 2018.
6. Полат Е.С. Новые педагогические технологии. - Москва, 2017.
7. Хуторской А.В. Компетентностный подход в обучении. - Москва, 2018.
8. ҚР БҒМ. Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2020.

Ә. Мәжитова

Ғылыми жетекшісі: Д.М Акижанова
Астана Халықаралық Университеті
ҚР, Астана қ. aliya.mazhitova.15@mail.ru

ЕКІ ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУДЕ TASK-BASED LEARNING ӘДІСІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫ МЕН МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада екі тілді білім беру жағдайында Task-Based Learning әдісін қолданудың теориялық негіздері жан-жақты қарастырылады. Аталған әдістің оқушылардың тілдік дағдылары мен мәдениетаралық құзыреттілігін дамытудағы маңызы ғылыми тұрғыда талданып, оның коммуникативтік бағыттағы оқытудағы тиімділігі айқындалады. Сонымен қатар, тапсырмаға негізделген оқыту үдерісінің мазмұны, құрылымы және оны ұйымдастырудың педагогикалық шарттары мен ерекшеліктері жүйелі түрде сипатталады.

Тірек сөздер: екі тілді білім беру, Task-Based Learning, тілдік дағдылар, мәдениетаралық құзыреттілік, коммуникативтік әдіс.

Қазіргі білім беру жүйесінде тіл үйрету мәселесі жаңа мазмұнмен толықтырылып отыр. Жаһандану жағдайында білім алушылардың тек тілдік білімді меңгеруі жеткіліксіз, олар әртүрлі мәдени ортада тиімді қарым-қатынас жасай алуы тиіс. Осыған байланысты көптілді тұлға қалыптастыру білім беру жүйесінің негізгі бағыттарының біріне айналды.

Екі тілді білім беру жүйесі осы міндеттерді жүзеге асырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Бұл жүйе оқушылардың тілдік құзыреттілігін ғана емес, олардың мәдениетаралық құзыреттілігін де дамытуға бағытталған. Сондықтан оқыту үдерісінде заманауи әдістерді қолдану қажеттілігі артып отыр. Task-Based Learning әдісі осындай тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. Бұл әдіс оқушылардың тілдік әрекетін нақты тапсырмалар арқылы ұйымдастыруға негізделген және олардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға бағытталған [1].

Task-Based Learning әдісінің теориялық негіздері

Task-Based Learning – тіл үйретудің коммуникативтік бағытына негізделген әдіс. Бұл әдісте тіл оқыту нақты мақсатқа бағытталған тапсырмалар арқылы жүзеге асырылады. Оқушылар тілдік білімді тек теориялық тұрғыда меңгермей, оны практикалық әрекет барысында қолданады.

Ellis тапсырманы белгілі бір нәтижеге бағытталған мағыналы әрекет ретінде сипаттайды [1]. Бұл анықтама Task-Based Learning әдісінің мәнін толық ашады. Тапсырма орындау барысында оқушылар тілдік бірліктерді саналы түрде емес, табиғи түрде меңгереді.

Nunan тапсырманың өмірмен байланысын ерекше атап өтеді [2]. Оның пікірінше, тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың оқу мотивациясын күшейтеді. Сонымен қатар, тапсырмалар оқушылардың белсенді қатысуына негізделуі тиіс.

Willis Task-Based Learning әдісінің құрылымын үш кезеңге бөледі [3]. Бірінші кезеңде оқушылар тапсырмаға дайындалады. Екінші кезеңде тапсырманы орындайды. Үшінші кезеңде нәтижелер талданып, қорытынды жасалады. Бұл құрылым оқыту үдерісінің тиімділігін арттырады. Осылайша, Task-Based Learning әдісі оқушылардың тілдік әрекетін ұйымдастырудың тиімді құралы болып табылады.

Екі тілді білім берудегі Task-Based Learning әдісінің маңызы

Екі тілді білім беру жағдайында Task-Based Learning әдісін қолдану ерекше маңызға ие. Бұл әдіс оқушыларды шынайы коммуникативтік жағдайларға енгізіп, олардың тілдік белсенділігін арттырады. Коммуникативтік оқыту әдістерінің басты мақсаты – тілді қарым-қатынас құралы ретінде меңгерту болып табылады. Richards және Rodgers бұл қағиданы коммуникативтік әдістің негізгі ерекшелігі ретінде қарастырады [4].

Task-Based Learning әдісі осы қағиданы жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оқушылар тапсырмаларды орындау барысында өз ойларын еркін жеткізіп, тілдік құралдарды белсенді қолданады. Бұл олардың тілдік кедергілерін азайтып, сенімділігін арттырады. Сонымен қатар, бұл әдіс оқушылардың оқу мотивациясын арттыруға ықпал етеді. Қызықты және өмірмен байланысты тапсырмалар оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын күшейтеді.

Тілдік дағдыларды кешенді дамыту

Task-Based Learning әдісі тілдік дағдыларды кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдыларын өзара байланыста дамытуға бағытталған.

Сөйлеу дағдысы коммуникативтік тапсырмалар арқылы қалыптасады. Оқушылар пікір алмасу, диалог құру және өз ойын жеткізу барысында тілдік құралдарды белсенді қолданады.

Тыңдау дағдысы топтық және жұптық жұмыстар кезінде дамиды. Оқушылар бір-бірінің пікірін тыңдап, оны түсінуге үйренеді. Бұл олардың коммуникативтік қабілетін арттырады [2].

Оқу дағдысы мәтіндермен жұмыс жасау барысында қалыптасады. Оқушылар ақпаратты талдап, негізгі ойды анықтауға үйренеді.

Жазу дағдысы өз ойларын жүйелі түрде жеткізу арқылы дамиды. Оқушылар жазбаша тапсырмалар орындау барысында тілдік құрылымдарды дұрыс қолдануға дағдыланады [1].

Осылайша, Task-Based Learning әдісі тілдік дағдылардың үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді.

Мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту

Қазіргі білім беру жүйесінде мәдениетаралық құзыреттілік маңызды орын алады. Бұл құзыреттілік білім алушылардың басқа мәдениеттерді түсіну және құрметтеу қабілетін білдіреді.

Task-Based Learning әдісі мәдени мазмұндағы тапсырмалар арқылы оқушылардың дүниетанымын кеңейтеді. Оқушылар әртүрлі мәдениеттердің ерекшеліктерін салыстырып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтайды [4]. Бұл үдеріс оқушылардың толеранттылық қасиеттерін қалыптастырады. Сонымен қатар, олар мәдениетаралық қарым-қатынас жасау дағдыларын меңгереді. Осылайша, Task-Based Learning әдісі оқушылардың мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді.

Task-Based Learning әдісін қолданудың педагогикалық шарттары

Task-Based Learning әдісін тиімді жүзеге асыру үшін белгілі бір педагогикалық шарттарды сақтау қажет. Біріншіден, тапсырмалар оқушылардың жас ерекшеліктері мен тілдік деңгейіне сәйкес болуы тиіс.

Екіншіден, тапсырмалар мазмұны өмірмен байланысты болуы қажет. Бұл оқушылардың қызығушылығын арттыруға ықпал етеді.

Үшіншіден, оқыту үдерісінде топтық және жұптық жұмыстарды ұйымдастыру маңызды. Бұл оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді [3].

Төртіншіден, мұғалім оқыту үдерісінде бағыттаушы рөл атқаруы тиіс. Ол оқушыларға дайын білім бермей, олардың өздігінен жұмыс істеуіне жағдай жасауы қажет.

Task-Based Learning әдісін қолданудың артықшылықтары

Task-Based Learning әдісін оқу үдерісінде қолдану бірқатар маңызды артықшылықтарға ие. Бұл әдіс оқушылардың белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың тілдік әрекетін табиғи ортаға жақын жағдайда дамытуға мүмкіндік береді.

Біріншіден, бұл әдіс оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталған. Тапсырмалар нақты қарым-қатынас жағдайларына негізделгендіктен, оқушылар тілдік құралдарды еркін қолдануға үйренеді [4].

Екіншіден, Task-Based Learning оқушылардың оқу мотивациясын арттырады. Қызықты әрі өмірмен байланысты тапсырмалар оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын күшейтіп, олардың белсенді қатысуын қамтамасыз етеді [2].

Үшіншіден, бұл әдіс оқушылардың дербестігін дамытуға ықпал етеді. Тапсырмаларды орындау барысында оқушылар өз бетінше шешім қабылдауға, ақпаратты талдауға және қорытынды жасауға үйренеді.

Төртіншіден, Task-Based Learning әдісі оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Олар түрлі тапсырмаларды орындау барысында ақпаратты салыстырып, талдап, өз көзқарасын қалыптастырады.

Сонымен қатар, бұл әдіс топтық және жұптық жұмыстарды ұйымдастыру арқылы оқушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Олар бірлесіп жұмыс істеу, пікір алмасу және өзара түсіністікке келу қабілеттерін меңгереді [3]. Осылайша, Task-Based Learning әдісі оқыту үдерісінің тиімділігін арттырып, оқушылардың жан-жақты дамуына мүмкіндік береді.

Task-Based Learning әдісінің білім беру үдерісіндегі рөлі

Task-Based Learning әдісі қазіргі білім беру үдерісінде маңызды орын алады. Бұл әдіс оқыту мазмұнын жаңартып қана қоймай, білім алушылардың оқу әрекетін белсенді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Аталған әдіс оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуда тиімді құрал ретінде қарастырылады. Тапсырмалар нақты мақсатқа бағытталғандықтан, оқушылар оқу үдерісіне белсенді қатысады және өз білімдерін тәжірибеде қолдануға мүмкіндік алады [1].

Сонымен қатар, Task-Based Learning әдісі оқушылардың өзіндік жұмыс істеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Олар тапсырмаларды орындау барысында ақпаратты іздеу, талдау және қорытынды жасау әрекеттерін жүзеге асырады. Бұл әдіс оқыту үдерісін оқушыға бағытталған жүйеге айналдырады. Мұғалім бағыттаушы рөл атқарып, оқушылардың дербес әрекетіне жағдай жасайды. Осылайша, Task-Based Learning әдісі білім беру үдерісінің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Task-Based Learning әдісінің заманауи білім берудегі өзектілігі

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқыту әдістерін жаңарту маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Осы тұрғыда Task-Based Learning әдісі заманауи талаптарға сәйкес келетін тиімді тәсіл ретінде қарастырылады.

Бұл әдіс оқушылардың тек тілдік білімін ғана емес, олардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған. Оқушылар тапсырмаларды орындау барысында нақты өмірлік жағдаяттарға бейімделеді [2]. Сонымен қатар, Task-Based Learning әдісі оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Олар тапсырмаларды орындау кезінде ақпаратты талдап, салыстырып, өз көзқарасын қалыптастырады.

Бұл әдіс цифрлық білім беру жағдайында да тиімді қолданылады. Әртүрлі интерактивті тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың оқу мотивациясын күшейтеді. Осылайша, Task-Based Learning әдісі заманауи білім беру жүйесінің талаптарына толық жауап беретін тиімді әдіс болып табылады.

Қорыта айтқанда, Task-Based Learning әдісі екі тілді білім беру жағдайында оқушылардың тілдік дағдылары мен мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуда тиімді құрал болып табылады. Бұл әдіс оқыту үдерісін жандандырып, оқушылардың белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, ол білім алушылардың тілдік және мәдени құзыреттіліктерін кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан Task-Based Learning әдісін білім беру тәжірибесінде кеңінен қолдану қазіргі педагогиканың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ellis R. Task-Based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 387 p.
2. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 222 p.
3. Willis J. A Framework for Task-Based Learning. – Harlow: Longman, 1996. – 192 p.
4. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014. – 410 p.

Д.К. Жаркенова
«Балалар музыка мектебі» КММ
ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд., Zharkenova@list.ru

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫН СКРИПКАДА ОРЫНДАУ: ҰЛТТЫҚ МҰРАНЫ ЖАҢҒЫРТУ

Мақалада қазақтың ұлттық музыкасын скрипка аспабында орындау арқылы ұлттық мұраны жаңғырту мәселесі қарастырылады. Қазақ халқының бай музыкалық мұрасы – күйлер, халық әндері, дәстүрлі әуендер – қазіргі заман талабына сай жаңа аспаптарда орындалып, жаңа форматта насихатталуы тиіс Зерттеу барысында скрипкада қазақ күйлерін орындаудың ерекшеліктері, әдіс-тәсілдері, педагогикалық маңызы және оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи бағытта дамыту жолдары ұсынылады. Бұл жұмыс музыка мұғалімдері мен оқушылар үшін тәжірибелік маңызы бар материал болып табылады.

Тірек сөздер: қазақ музыкасы, скрипка, ұлттық, музыкалық білім, өнер

Қазақ халқының рухани мәдениеті ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан баға жетпес мұра болып табылады. Сол мұраның ең маңызды салаларының бірі – ұлттық музыка өнері. Қазақ музыкасы халықтың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын, сезімін, арман-мұратын бейнелейді. Әсіресе күй өнері – қазақ халқының ерекше музыкалық феномені. Күй арқылы халықтың ішкі жан дүниесі, қуанышы мен қайғысы, ерлігі мен елдігі көрініс табады.

Қазіргі таңда жаһандану үдерісі ұлттық мәдениеттерге үлкен ықпал етуде. Бұл жағдайда ұлттық өнерді сақтау ғана емес, оны жаңа форматта дамыту өзекті мәселеге айналып отыр. Осы тұрғыда қазақ музыкасын скрипка аспабында орындау – ұлттық мұраны жаңғыртудың тиімді жолдарының бірі.

Скрипка – әлемдік классикалық музыкада кеңінен қолданылатын аспап. Оның дыбыстық мүмкіндігі өте бай, нәзік те әсерлі әуендерді жеткізе алады. Сондықтан скрипканы қазақ музыкасын орындауға бейімдеу арқылы ұлттық әуендерді жаңа қырынан танытуға болады. Қазақ күйлерін скрипкада орындаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Ең алдымен, күйдің табиғатын сақтау маңызды. Домбыра мен скрипка – екі түрлі аспап болғанымен, олардың дыбыстық мүмкіндіктерін үйлестіре отырып, күйдің мазмұнын жоғалтпай жеткізу қажет. Бұл үшін арнайы әдістемелік жұмыстар жүргізілуі тиіс. Скрипкада күй орындау барысында орындаушыдан жоғары шеберлік талап етіледі. Домбырадағы қағыс, шерту, іліп алу сияқты тәсілдерді скрипкада штрихтар арқылы жеткізу қажет. Мысалы, легато, стаккато, деташе сияқты штрихтар арқылы күйдің динамикасын, мінезін көрсетуге болады. Сонымен қатар, скрипкада орындау кезінде ұлттық нақышты сақтау үшін орындаушы қазақ музыкасының ерекшеліктерін терең түсінуі тиіс. Бұл тек техникалық орындау емес, сонымен қатар сезім арқылы жеткізілетін өнер. Оқушыларға күйдің шығу тарихын, мазмұнын түсіндіру – олардың орындаушылық шеберлігін арттырудың маңызды бөлігі.

Музыка мектебінде скрипка сабағында қазақ музыкасын енгізу оқушылардың ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығын арттырады. Олар тек аспапта ойнап қана қоймай, өз халқының мәдениетін таниды. Бұл – тәрбиелік тұрғыдан өте маңызды. Скрипка арқылы қазақ музыкасын оқыту оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға да ықпал етеді. Олар белгілі бір шығарманы орындаумен қатар, оны өзінше интерпретациялауға үйренеді. Бұл олардың музыкалық ойлауын, қиялын дамытады. Қазіргі заманда цифрлық технологиялардың дамуы да музыка өнеріне жаңа мүмкіндіктер ашуда. Скрипкада қазақ музыкасын орындауды жазып, әлеуметтік желілерде тарату арқылы оны кең аудиторияға жеткізуге болады. Бұл ұлттық өнерді әлемге танытудың тиімді жолы.

Сонымен қатар, ансамбльдік орындау да маңызды рөл атқарады. Скрипка мен домбыраны біріктіріп орындау – ұлттық және классикалық музыканың үйлесімін көрсетеді.

Мұндай тәжірибелер оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың сахналық мәдениетін қалыптастырады. Ұлттық музыканы скрипкада орындау тек орындаушылық қана емес, ғылыми-зерттеу бағытын да қамтиды. Қазақ күйлерін нотаға түсіру, оларды скрипкаға бейімдеу – үлкен еңбекті талап ететін жұмыс. Бұл бағытта арнайы оқу құралдары мен әдістемелік нұсқаулықтар қажет. Музыка мұғалімдерінің рөлі бұл жерде ерекше. Мұғалім тек орындауды үйретіп қана қоймай, оқушыларға ұлттық өнердің маңызын түсіндіруі тиіс.

Сабақ барысында шығармашылық тапсырмалар, импровизация элементтері енгізілсе, оқушылардың қызығушылығы арта түседі. Қазақ музыкасын скрипкада орындау – ұлттық мұраны сақтаудың ғана емес, оны жаңғыртудың да тиімді жолы. Бұл бағытта жүйелі жұмыс жүргізілсе, болашақта қазақ музыкасы әлемдік деңгейде жаңа қырынан танылатыны сөзсіз.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының тек білім алуы ғана емес, оның шығармашылық тұрғыда дамуы басты мақсаттардың біріне айналды. Әсіресе музыка саласында шығармашылық қабілет – оқушының тұлғалық қалыптасуының негізгі көрсеткіші. Қазақ музыкасын скрипкада орындау барысында балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту – ұлттық мұраны жаңғыртудың маңызды тетігі болып табылады. Шығармашылық қабілет дегеніміз – адамның жаңа идеялар тудыруы, музыкалық материалды өзінше түсініп, ерекше түрде жеткізе білуі. Скрипка сабағында бұл қабілет тек нотаны дұрыс орындаумен шектелмейді. Ол – әуенді сезіну, оны эмоциямен жеткізу, шығарманы өзіндік интерпретациялау арқылы көрінеді. Қазақ музыкасының табиғаты импровизацияға жақын. Күй өнерінде орындаушы белгілі бір еркіндікке ие болады. Осы ерекшелікті скрипка сабағында тиімді пайдалану арқылы оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуға болады. Мысалы, бір күйдің белгілі бір бөлігін әр оқушы өз қалауынша динамикамен, штрихпен немесе темппен орындауына мүмкіндік беру – олардың шығармашылық белсенділігін арттырады. Балалардың шығармашылық қабілетін дамытуда мұғалімнің рөлі ерекше. Мұғалім оқушыға дайын үлгіні ғана көрсетіп қоймай, оны ізденуге, эксперимент жасауға бағыттауы тиіс. Скрипка сабағында «дұрыс» немесе «бұрыс» деген шектеуден гөрі, «қалай басқаша орындауға болады?» деген сұрақ қою маңызды. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін арнайы әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Солардың бірі – импровизация. Импровизация – оқушының еркін ойлауына мүмкіндік беретін тиімді құрал. Мысалы, белгілі бір қазақ әуенінің негізінде оқушыларға өз вариациясын ойлап табу тапсырмасын беру олардың музыкалық ойлауын дамытады. Тағы бір тиімді әдіс – ансамбльдік орындау. Скрипка мен домбыра, немесе бірнеше скрипкадан құралған топта орындау барысында оқушылар бір-бірін тыңдауға, үйлесімділікке үйренеді. Бұл олардың тек орындаушылық қабілетін ғана емес, шығармашылық қарым-қатынасын да дамытады. Сонымен қатар, шығармашылық қабілетті дамытуда визуализация әдісі де маңызды рөл атқарады. Мұғалім оқушыларға белгілі бір күүді тыңдатып, «осы әуенді қандай суретпен бейнелер едің?» деген сияқты тапсырмалар бере алады. Бұл әдіс оқушының қиялын дамытып, музыканы тереңірек түсінуіне ықпал етеді.

Қазіргі таңда цифрлық технологияларды қолдану да шығармашылықты дамытуда үлкен мүмкіндік береді. Оқушылар өз орындауын жазып, оны тыңдап, талдау арқылы өзін-өзі бағалауға үйренеді. Сонымен қатар, түрлі музыкалық бағдарламалар арқылы әуен құрастыру, өңдеу дағдыларын меңгереді. Скрипкада қазақ музыкасын орындау барысында ұлттық нақышты сақтай отырып, жаңа элементтер енгізу де шығармашылықтың бір көрінісі. Мысалы, күүді заманауи өңдеумен орындау, немесе басқа жанр элементтерімен үйлестіру оқушылардың қызығушылығын арттырады. Балалардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін сабақта жағымды психологиялық орта қалыптастыру да маңызды. Оқушы өзін еркін сезінгенде ғана өз ойын ашық жеткізе алады. Сондықтан мұғалім қолдау көрсетіп, әрбір оқушының жетістігін атап өтіп отыруы тиіс.

Шығармашылық тапсырмалар жүйелі түрде ұйымдастырылған жағдайда ғана нәтиже береді. Мысалы: әуенді жалғастыру, ритм ойлап табу, белгілі бір күүге вариация жасау, шағын музыкалық шығарма құрастыру. Осындай тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың өз бетімен жұмыс істеу дағдысын қалыптастырады.

Музыкалық білім беру жүйесінде оқушының шығармашылық әлеуетін дамыту – көпқырлы және ұзақ мерзімді үдеріс. Әсіресе ұлттық музыканы меңгеру барысында бұл

процесс тереңдей түседі. Қазақ музыкасын скрипкада орындау тек техникалық дағды қалыптастырумен шектелмей, оқушының эстетикалық талғамын, ұлттық сана-сезімін және шығармашылық ойлауын қатар дамытады. Шығармашылық әлеует ұғымы тек белгілі бір қабілетпен ғана өлшенбейді. Ол – баланың музыканы қабылдауынан бастап, оны орындау, талдау, қайта өңдеу және жаңа мазмұн қалыптастыруына дейінгі барлық әрекеттердің жиынтығы. Скрипка сабағында бұл процесті дұрыс ұйымдастыру арқылы әрбір оқушының ішкі мүмкіндігін ашуға болады. Музыкалық шығармашылықтың маңызды компоненттерінің бірі – есту қабілеті. Қазақ музыкасына тән ладтық ерекшеліктер мен интонациялық құрылымдар оқушының музыкалық естуін ерекше бағытта дамытады. Скрипкада орындау барысында оқушы тек нотаны емес, дыбыстың реңкін, оның ішкі бояуын сезінуге үйренеді. Бұл – шығармашылық ойлаудың негізі. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда репертуар таңдаудың маңызы зор. Қазақтың халық күйлері мен әндері әртүрлі мінезге, көңіл-күйге, мазмұнға ие. Мысалы, лирикалық әуендер оқушының нәзік сезімін дамытса, екпінді күйлер оның энергиясын, ішкі серпінін ашады. Сондықтан мұғалім репертуарды оқушының жас ерекшелігіне, қабілетіне қарай іріктеуі тиіс.

Шығармашылық дамудың келесі маңызды бағыты – интерпретация. Бір шығарманы әртүрлі орындауға болады. Бұл жерде оқушының өзіндік көзқарасы қалыптасады. Мұғалім оқушыны дайын үлгіге ғана байламай, өз нұсқасын табуға бағыттауы керек. Бұл әдіс оқушының еркіндігін арттырып, шығармашылық батылдығын қалыптастырады. Сонымен қатар, музыкалық талдау да шығармашылық дамудың бір бөлігі болып табылады. Оқушы шығарманы орындап қана қоймай, оның құрылымын, мазмұнын, эмоционалдық сипатын түсінуі қажет. Қазақ күйлерінің шығу тарихын білу, олардың мазмұнын талдау – орындаушылық сапаны арттырады.

Музыкалық импровизация – шығармашылық қабілетті дамытудың ең тиімді құралдарының бірі. Қазақ музыкасының табиғаты импровизацияға бейім болғандықтан, бұл әдіс өте нәтижелі. Скрипка сабағында қарапайым әуендерден бастап, біртіндеп күрделі импровизацияларға көшуге болады. Бұл оқушының музыкалық тілін қалыптастырады.

Қазіргі заманда кросс-пәндік байланыстар да маңызды рөл атқарады. Музыка сабағын әдебиет, бейнелеу өнері, тарих пәндерімен байланыстыру арқылы оқушының дүниетанымы кеңейеді. Мысалы, белгілі бір күйді орындамас бұрын оның тарихи оқиғамен байланысын түсіндіру оқушының қызығушылығын арттырады. Шығармашылық қабілетті дамытуда топтық жұмыс та тиімді. Ансамбльде орындау кезінде оқушылар бір-бірін тыңдауға, үйлесімділік сақтауға, ортақ нәтижеге жетуге үйренеді. Бұл тек музыкалық емес, әлеуметтік дағдыларды да қалыптастырады. Скрипка сабағында шығармашылық тапсырмаларды жүйелі түрде енгізу маңызды. Мысалы, оқушыларға белгілі бір тақырыпқа байланысты шағын әуен құрастыру, ритм ойлап табу, немесе белгілі бір күйге жаңа кіріспе жасау сияқты тапсырмалар беруге болады. Мұндай тапсырмалар оқушының белсенділігін арттырады. Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда эмоционалдық фактор да үлкен рөл атқарады. Музыка – ең алдымен сезім өнері. Сондықтан оқушы шығарманы сезініп орындауы керек. Мұғалім сабақ барысында эмоционалдық атмосфера қалыптастыруы тиіс. Қазіргі цифрлық дәуірде оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктері кеңейе түсті. Олар өз орындауларын жазып, монтаждап, әлеуметтік желілерде бөлісе алады. Бұл олардың мотивациясын арттырып, өзін-өзі көрсетуіне мүмкіндік береді.

Музыкалық білім беруде жобалық әдісті қолдану да тиімді. Оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша шағын жоба жасау тапсырылса, олар өз бетінше ізденеді, ақпарат жинайды, нәтижесін көрсетеді. Мысалы, «Қазақ күйін скрипкаға бейімдеу» тақырыбында жоба жасауға болады. Шығармашылық қабілетті дамытуда рефлексия да маңызды. Сабақ соңында оқушылар өз орындауын талдап, өзіне баға беруге үйренуі тиіс. Бұл олардың өзіндік санасын қалыптастырады. Сонымен қатар, оқушылардың жетістіктерін көрсету де маңызды. Концерттер, байқаулар, фестивальдер – шығармашылық дамудың негізгі алаңы. Мұндай іс-шаралар оқушының өзіне деген сенімін арттырады.

Ұлттық музыканы меңгеру барысында оқушының тұлғалық дамуы да жүзеге асады. Ол өз халқының мәдениетін құрметтеуге, ұлттық құндылықтарды бағалауға үйренеді. Бұл – тәрбиелік тұрғыдан өте маңызды нәтиже. Скрипкада қазақ музыкасын орындау арқылы оқушылар тек орындаушы ғана емес, шығармашыл тұлға ретінде қалыптасады. Олар жаңа идеялар ұсына алады, музыканы өзінше түсінеді, оны жаңа форматта жеткізе алады. Қазіргі білім беру талаптарына сәйкес, оқыту процесі оқушыға бағытталған болуы тиіс. Бұл дегеніміз – әр оқушының ерекшелігін ескеру. Кейбір оқушылар техникалық жағынан мықты болса, кейбіреулері шығармашылық тұрғыдан белсенді болуы мүмкін. Мұғалім осыны ескеріп, жеке жұмыс жүргізуі керек.

Музыкалық шығармашылықты дамыту ұзақ уақытты талап етеді. Бұл – бір күнде қалыптасатын қабілет емес. Сондықтан жүйелі, жоспарлы жұмыс қажет. Әр сабақта шағын шығармашылық элементтер енгізу арқылы үлкен нәтижеге жетуге болады. Қазақ музыкасын скрипкада орындау – ұлттық және әлемдік мәдениеттің тоғысқан тұсы. Бұл бағытта жұмыс істейтін оқушылар кең ойлайтын, креативті, заманауи тұлға болып қалыптасады.

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту – музыкалық білім берудің басты міндеттерінің бірі. Қазақ музыкасын скрипкада орындау осы міндетті жүзеге асырудың тиімді жолы болып табылады. Бұл бағытта жүргізілген жұмыс оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді және ұлттық мұраны жаңа деңгейде жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Қазақ музыкасын скрипкада орындау арқылы оқушылар ұлттық мәдениетті тек үйреніп қана қоймай, оны жаңаша түрде дамытуға үлес қосады. Бұл – олардың шығармашылық тұлға ретінде қалыптасуына үлкен әсер етеді. Сонымен қатар, концерттік қызмет те шығармашылық дамудың маңызды бөлігі болып табылады. Сахнаға шығу, өз өнерін көрсету – оқушының сенімділігін арттырып, шабыт береді. Әсіресе ұлттық шығармаларды орындау арқылы олар өз мәдениетін мақтан тұтуға үйренеді.

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту – қазақ музыкасын скрипкада орындауды жетілдірудің негізгі шарты. Бұл бағытта жүйелі, мақсатты жұмыс жүргізілген жағдайда ғана жоғары нәтижеге қол жеткізуге болады. Ұлттық мұраны жаңғырту – тек өткенді сақтау емес, оны жаңа буынның шығармашылығы арқылы дамыту болып табылады.

Ұлттық музыканы заманауи аспаптарда орындау – уақыт талабы. Скрипка арқылы қазақ музыкасын насихаттау – ұлттық мәдениетті сақтаудың және дамытудың маңызды жолы. Бұл бағытта музыка мектептерінде арнайы бағдарламалар енгізу қажет. Сонда ғана біз ұлттық мұрамызды келешек ұрпаққа толық жеткізе аламыз.

Қазақ музыкасын скрипкада орындау – ұлттық мұраны сақтаудың заманауи әрі тиімді жолы. Бұл бағыт оқушылардың музыкалық қабілетін дамытып қана қоймай, олардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырады. Ұлттық өнерді жаңа форматта дамыту арқылы біз оны болашақ ұрпаққа жеткізіп, әлемге таныта аламыз.

Әдебиеттер

1. Ғизатов Б. Музыка теориясы. - Алматы, 2010.
2. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. - Алматы, 1981.
3. Сарыбаев Т. Қазақ күй өнері. - Алматы, 2015.
4. Ахмедияров Қ. Күй өнері және орындаушылық. - Алматы, 2008.
5. Құрманғазы күйлері жинағы. - Алматы, 2012.
6. Қазақтың халық әндері мен күйлері. - Алматы, 2005.
7. Музыкалық білім беру педагогикасы. - Алматы, 2018.

Г.К. Исакова

«Егінсу орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай обл., Үржар ауд., iskakova6054@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІР ЖАҒДАЙЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада цифрлық дәуір жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтаудың педагогикалық негіздері қарастырылады. Жаһандану мен цифрландыру үдерістерінің жастардың дүниетанымына, мәдениетіне және ұлттық бірегейлігіне тигізетін әсері талданады. Білім беру жүйесінде ұлттық тәрбие мен заманауи технологияларды үйлестірудің маңызы айқындалады. Сонымен қатар, мұғалімнің рөлі, тәрбие жұмысының бағыттары және цифрлық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану жолдары ұсынылады.

Тірек сөздер: цифрлық дәуір, ұлттық құндылықтар, тәрбие, білім беру, мәдениет, педагогика, жаһандану, ұлттық сана, цифрлық технологиялар.

Қазіргі таңда адамзат қоғамы цифрлық дәуірге толық қадам басты. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, интернет кеңістігінің кеңеюі және әлеуметтік желілердің ықпалы жастардың өмір салты мен құндылықтық бағдарларына айтарлықтай өзгерістер енгізуде. Осындай жағдайда ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі өзекті болып отыр. Бұл міндет ең алдымен білім беру жүйесіне жүктеледі, өйткені жас ұрпақтың дүниетанымы мен рухани болмысы мектеп қабырғасында қалыптасады.

Ұлттық құндылықтар – халықтың тарихи тәжірибесінен, мәдениеті мен салт-дәстүрінен, тілі мен дінінен туындайтын рухани байлық. Олар ұлттың бірегейлігін сақтайтын негізгі фактор болып табылады. Алайда цифрлық кеңістіктегі жаһандық мәдени ықпал ұлттық ерекшеліктердің әлсіреуіне алып келуі мүмкін. Сондықтан педагогика ғылымының алдында ұлттық тәрбиені жаңа жағдайға бейімдеу міндеті тұр.

Цифрлық дәуірдің басты ерекшелігі – ақпараттың қолжетімділігі мен жылдам таралуы. Бүгінгі оқушы кез келген мәліметті интернет арқылы тез таба алады. Бірақ ақпараттың көптігі оның сапасын қамтамасыз етпейді. Осы жерде мұғалімнің бағыттаушы рөлі ерекше маңызды. Мұғалім тек білім беруші ғана емес, сонымен қатар оқушыны ақпаратты саралай білуге, ұлттық құндылықтарды ажырата алуға үйрететін тұлға болуы тиіс.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, ұлттық құндылықтарды сақтау бірнеше бағытта жүзеге асырылады. Біріншіден, білім мазмұны арқылы. Оқу бағдарламаларына ұлттық тарих, әдебиет, өнер және мәдени мұра кеңінен енгізілуі қажет. Бұл оқушылардың өз халқының өткенін танып, құрметтеуіне мүмкіндік береді. Екіншіден, тәрбие жұмысы арқылы. Мектепте өткізілетін іс-шаралар, ұлттық мерекелер мен дәстүрлерді насихаттау – ұлттық сана қалыптастырудың тиімді жолы.

Үшіншіден, цифрлық технологияларды тиімді пайдалану маңызды. Қазіргі таңда электронды оқулықтар, онлайн платформалар, мультимедиялық ресурстар кеңінен қолданылуда. Осы мүмкіндіктерді ұлттық мазмұнмен толықтыру қажет. Мысалы, қазақ халқының салт-дәстүрлері туралы бейнесабақтар, интерактивті тапсырмалар, тарихи тұлғалар туралы цифрлық жобалар оқушылардың қызығушылығын арттырады. Бұл әдістер ұлттық құндылықтарды заманауи форматта жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, отбасының рөлі де ерекше. Бала тәрбиесі тек мектеппен шектелмейді. Ата-ана ұлттық тәрбие беруде үлгі болуы тиіс. Үйде ана тілінде сөйлеу, ұлттық дәстүрлерді сақтау, үлкенді құрметтеу сияқты қарапайым әрекеттер баланың санасына терең әсер етеді. Сондықтан мектеп пен отбасы арасындағы ынтымақтастық маңызды.

Цифрлық дәуірде ұлттық құндылықтарды сақтаудың тағы бір жолы – медиа сауаттылықты қалыптастыру. Жастар әлеуметтік желілер арқылы түрлі мәдениеттермен танысады. Бұл жақсы құбылыс болғанымен, өз мәдениетінен алыстап кету қаупі бар.

Сондықтан оқушыларға ақпаратты сын тұрғысынан қабылдауды, ұлттық мүддені ескеруді үйрету қажет. Бұл – қазіргі педагогиканың басты міндеттерінің бірі.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі де ерекше мәнге ие. Заманауи педагог тек пәндік біліммен шектелмей, цифрлық технологияларды меңгерген, ұлттық құндылықтарды насихаттай алатын тұлға болуы тиіс. Ол сабақ барысында инновациялық әдістерді қолдана отырып, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуы керек. Сонымен бірге, ұлттық тәрбие элементтерін сабақ мазмұнына кіріктіру арқылы білім мен тәрбиені ұштастыра білуі қажет. Цифрлық дәуір жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау – кешенді әрі үздіксіз үдеріс. Бұл бағытта білім беру жүйесі, мұғалім, ата-ана және қоғам бірлесе әрекет етуі тиіс. Заманауи технологияларды тиімді пайдалана отырып, ұлттық рухани мұраны жас ұрпаққа жеткізу – басты міндет. Сонда ғана біз жаһандану жағдайында ұлттық болмысымызды сақтап, болашақ ұрпаққа аман жеткізе аламыз.

Цифрлық дәуір жағдайында ұлттық құндылықтарды бастауыш сыныпта практикада қолдану – мұғалімнің шығармашылығын, әдістемелік шеберлігін және заманауи технологияларды тиімді пайдалануын талап ететін маңызды міндет. Бастауыш кезең – баланың тұлғалық, рухани және мәдени негізі қалыптасатын ең шешуші кезеңдердің бірі. Сондықтан дәл осы уақытта ұлттық құндылықтарды дұрыс бағытта сіңіру ерекше маңызға ие. Ең алдымен, сабақ мазмұны арқылы ұлттық құндылықтарды енгізу тиімді әдіс болып табылады. Мысалы, ана тілі, әдебиеттік оқу сабақтарында халық ауыз әдебиеті үлгілерін (ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар) пайдалану оқушылардың тіл байлығын дамытып қана қоймай, ұлттық дүниетанымын қалыптастырады. Мұғалім әр мәтінді талқылау барысында оның тәрбиелік мәніне назар аударып, оқушыларды адамгершілікке, үлкенді құрметтеуге, еңбекқорлыққа баули алады.

Практикада қолданудың тағы бір тиімді жолы – цифрлық ресурстарды пайдалану. Мысалы, интерактивті тақта арқылы ұлттық ойындар туралы бейнероликтер көрсету, салт-дәстүрлерге байланысты қысқа мультфильмдер ұсыну оқушылардың қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, оқушыларға шағын цифрлық жобалар орындатуға болады. Мәселен, «Менің отбасымның дәстүрлері» тақырыбында презентация жасау немесе отбасы мүшелерінен сұхбат алып, оны видео форматта ұсыну – баланың әрі цифрлық, әрі әлеуметтік дағдыларын дамытады.

Сыныптан тыс жұмыстар да ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мысалы, «Наурыз мерекесі», «Тұсаукесер», «Бесікке салу» сияқты дәстүрлерді сахналық қойылым ретінде ұйымдастыру арқылы оқушылар сол дәстүрдің мәнін терең түсінеді. Мұндай іс-шараларға ата-аналарды тарту – тәрбиелік әсерді күшейтеді және мектеп пен отбасы арасындағы байланысты нығайтады.

Ойын технологияларын қолдану да бастауыш сыныпта өте тиімді. Ұлттық ойындарды (асық ату, тоғызқұмалақ элементтері, жаңылтпаш айту) сабақ барысында немесе сергіту сәтінде қолдану арқылы оқушылардың белсенділігін арттыруға болады. Бұл әдіс балалардың тек білімін емес, сонымен қатар ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын қалыптастырады. Сонымен қатар, көркем еңбек және дүниетану сабақтарында ұлттық нақыштағы тапсырмаларды енгізу ұсынылады. Мысалы, ою-өрнектерді салу, ұлттық киім үлгілерін таныстыру, қазақтың тұрмыстық заттары туралы әңгімелеу арқылы оқушылардың эстетикалық талғамы мен мәдени түсінігі дамиды. Бұл сабақтарды цифрлық форматпен байланыстырып, онлайн сурет салу бағдарламаларын немесе бейнематериалдарды қолдануға болады. Медиа сауаттылықты дамыту да маңызды бағыттардың бірі. Мұғалім оқушыларға интернеттен алынған ақпаратты дұрыс пайдалануды, сенімді дереккөздерді таңдауды үйретуі керек. Сонымен қатар, ұлттық мазмұндағы сапалы контентті көрсету арқылы балалардың дұрыс бағытта дамуына ықпал етуге болады.

Бастауыш сыныпта ұлттық құндылықтарды практикада қолдану – тек бір пәннің емес, барлық оқу-тәрбие үдерісінің құрамдас бөлігі болуы тиіс. Мұғалім сабақта, сыныптан тыс іс-шараларда және цифрлық ортада ұлттық мазмұнды жүйелі түрде енгізу арқылы оқушылардың

ұлттық санасын қалыптастыра алады. Осындай кешенді жұмыс нәтижесінде цифрлық дәуірде де өз мәдениетін құрметтейтін, саналы ұрпақ тәрбиелеуге мүмкіндік туады.

Цифрлық дәуір жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау – бүгінгі білім беру жүйесінің басты стратегиялық міндеттерінің бірі. Жаһандану үдерісі мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жас ұрпақтың дүниетанымына жаңа мүмкіндіктермен қатар, белгілі бір қауіптер де алып келуде. Осындай жағдайда ұлттық болмысты, мәдени мұраны және рухани құндылықтарды сақтап қалу үшін педагогикалық тұрғыдан жүйелі әрі мақсатты жұмыс жүргізу қажет.

Ұлттық құндылықтарды сақтау тек мазмұндық деңгейде ғана емес, әдістемелік және технологиялық тұрғыда да жаңаша көзқарасты талап етеді. Білім беру үдерісінде заманауи цифрлық құралдарды тиімді пайдалана отырып, ұлттық тәрбиені сабақтастыру – уақыт талабы. Бұл бағытта мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі, шығармашылығы және ұлттық сана-сезімі ерекше рөл атқарады. Мұғалім оқушыға тек білім беруші емес, сонымен қатар ұлттық рухты қалыптастырушы тұлға болуы тиіс. Сонымен қатар, ұлттық құндылықтарды сақтауда мектеп, отбасы және қоғам арасындағы өзара байланыс маңызды. Тек бір тараптың әрекеті жеткіліксіз, сондықтан бұл үдеріс кешенді түрде жүзеге асырылуы қажет. Отбасында басталған ұлттық тәрбие мектепте жалғасын тауып, қоғамда нығая түскен жағдайда ғана өз нәтижесін береді.

Цифрлық дәуірдің мүмкіндіктерін дұрыс пайдалану арқылы ұлттық мәдениетті жаңғыртуға, оны жаңа форматта ұсынуға жол ашылады. Бұл – жас ұрпақтың ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығын арттырудың тиімді тәсілі. Сонымен бірге, медиасауаттылықты дамыту арқылы оқушыларды ақпараттық кеңістікте өз болмысын жоғалтпай, саналы таңдау жасауға тәрбиелеу қажет. Осылайша, ұлттық құндылықтарды сақтау – үздіксіз әрі көпқырлы педагогикалық үдеріс. Ол заманауи талаптарға сай бейімде Цифрлық дәуір жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі қазіргі педагогиканың маңызды бағыттарының біріне айналып отыр. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен жаһандану үдерістері ұлттық мәдениетке, тілге және дәстүрлерге өз ықпалын тигізуде. Осыған байланысты білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі – жас ұрпақтың бойында ұлттық сана-сезімді қалыптастыра отырып, оларды заманауи цифрлық ортаға бейімдеу. Бұл үдерісте педагогиканың рөлі ерекше, себебі мектеп пен жоғары оқу орындары тұлғаның дүниетанымын қалыптастыруда шешуші қызмет атқарады.

Ұлттық құндылықтарды сақтау педагогикалық тұрғыдан жүйелі және мақсатты жұмысты талап етеді. Ең алдымен, оқу-тәрбие үдерісінде ұлттық мазмұнды күшейту қажет. Бұл тек дәстүрлі әдістермен шектелмей, цифрлық технологияларды тиімді пайдалану арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Мысалы, электрондық ресурстар, мультимедиялық материалдар, онлайн платформалар арқылы ұлттық мәдени мұраларды кеңінен насихаттауға мүмкіндік бар. Мұндай тәсілдер оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың ұлттық құндылықтарды терең түсінуіне ықпал етеді. Сонымен қатар, педагогикалық үдерісте оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамыту маңызды. Себебі цифрлық ортада түрлі мәдени ықпалдар мен ақпараттар ағыны өте көп. Оқушылар осы ақпараттарды саралай білуі, ұлттық болмысқа қайшы келетін элементтерді ажырата алуы тиіс. Бұл ретте мұғалім бағыт-бағдар беруші, кеңесші рөлін атқарады. Ол оқушыға тек білім беріп қана қоймай, ұлттық құндылықтарды құрметтеуге, сақтауға және дамытуға тәрбиелейді. Тағы бір маңызды аспект – ұлттық тілдің сақталуы мен дамуы. Цифрлық кеңістікте ана тілінің қолданылу аясын кеңейту – ұлттық құндылықтарды сақтаудың негізгі шарттарының бірі. Сондықтан білім беру ұйымдары қазақ тілінде сапалы цифрлық контент әзірлеуге және оны оқу үдерісінде кеңінен қолдануға көңіл бөлуі тиіс. Бұл оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттырып, ұлттық мәдениетке деген құрметін нығайтады.

Қорытындылай келе, цифрлық дәуірде ұлттық құндылықтарды сақтау педагогикалық тұрғыдан кешенді тәсілді қажет етеді. Дәстүр мен инновацияны үйлестіре отырып, білім беру жүйесі ұлттық рухы жоғары, цифрлық сауатты тұлға қалыптастыруы тиіс. Тек осындай

жағдайда ғана ұлттық мәдениет пен рухани мұралар сақталып, болашақ ұрпаққа лайықты түрде жеткізіледі.

Әдебиеттер

1. Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Рауан, 2019.
2. Жарықбаев Қ. Психология негіздері. – Алматы: Білім, 2018.
3. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Санат, 2017.
4. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2020.
5. Сманов Б. Педагогика және ұлттық тәрбие. – Алматы: Дарын, 2021.
6. «Білім» журналы. – Ұлттық тәрбие және цифрлық білім беру мәселелері, 2022.
7. ҚР Оқу-ағарту министрлігінің ресми сайты – <https://www.gov.kz>

ГТАХР: 14.25.09

А.Е. Карымжанова

«Кривинка негізгі мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Бесқарағай ауд., Karimszhanova@mail.ru

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЗЕРТТЕУШІЛІК ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада биология пәнін оқыту барысында зерттеушілік әдісті қолданудың тиімділігі және оның оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Зерттеушілік оқыту тәсілдері оқушылардың ғылыми дүниетанымын кеңейтіп, танымдық белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, білімді өмірлік жағдайларда қолдану дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Баяндамада зерттеушілік әдістің мазмұны, кезеңдері, оны сабақта қолдану жолдары және практикалық маңызы жан-жақты талданады.

Тірек сөздер: зерттеушілік әдіс, функционалдық сауаттылық, биология, ғылыми ойлау, тәжірибе, зерттеу, оқыту технологиясы, танымдық белсенділік.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушыларды тек теориялық біліммен қаруландыру ғана емес, алған білімдерін өмірде қолдана алатын, сыни ойлайтын, зерттей білетін тұлға ретінде қалыптастыру. Осы тұрғыда функционалдық сауаттылық ұғымы ерекше мәнге ие болып отыр. Функционалдық сауаттылық – оқушының алған білімін күнделікті өмірде тиімді пайдалана алу қабілеті. Ал бұл қабілетті дамытуда зерттеушілік әдістің маңызы зор.

Биология пәні – табиғат құбылыстарын, тірі ағзалардың құрылымы мен қызметін, олардың өзара байланысын зерттейтін ғылым. Сондықтан бұл пәнді оқытуда зерттеу әдістерін қолдану өте тиімді. Зерттеушілік әдіс – оқушылардың өз бетінше ізденуіне, сұрақ қоюына, болжам жасауына, тәжірибе жүргізуіне және қорытынды шығаруына негізделген оқыту тәсілі.

Зерттеушілік әдістің басты ерекшелігі – оқушы дайын ақпаратты қабылдаушы емес, білімді өз бетімен ізденуші тұлғаға айналады. Мұндай тәсіл оқушының ойлау қабілетін дамытып қана қоймай, оның пәнге деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, оқушылардың ғылыми тілде сөйлеу, дәлелдеу, талдау жасау дағдылары қалыптасады.

Биология сабағында зерттеушілік әдісті қолдану бірнеше кезеңнен тұрады. Бірінші кезең – мәселені анықтау. Бұл кезеңде мұғалім оқушылардың қызығушылығын оятатын проблемалық сұрақ қояды. Мысалы: «Өсімдіктер жарықсыз өмір сүре ала ма?» деген сұрақ арқылы оқушыларды ойландыруға болады.

Екінші кезең – болжам жасау. Оқушылар өз ойларын айтып, мүмкін болатын жауаптарды ұсынады. Бұл олардың сыни ойлау дағдыларын дамытады.

Үшінші кезең – зерттеу жүргізу. Бұл кезеңде оқушылар тәжірибе жасайды, бақылау жүргізеді, ақпарат жинайды. Мысалы, өсімдіктерді жарықта және қараңғыда өсіріп, олардың айырмашылығын бақылау.

Төртінші кезең – нәтижені талдау. Оқушылар алынған мәліметтерді салыстырып, қорытынды жасайды. Бұл кезеңде логикалық ойлау және талдау қабілеті дамиды.

Бесінші кезең – қорытынды жасау. Оқушылар өз зерттеуінің нәтижесін тұжырымдайды және оны дәлелдейді.

Зерттеушілік әдісті қолдану арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығы бірнеше бағытта дамиды. Біріншіден, олар ақпаратты талдауды үйренеді. Екіншіден, тәжірибе арқылы білім алады. Үшіншіден, өз ойын дәлелдеп жеткізу қабілеті қалыптасады. Төртіншіден, өмірлік мәселелерді шешу дағдылары дамиды.

Мысалы, «Су – тіршілік көзі» тақырыбын өткенде оқушыларға судың сапасын зерттеу тапсырмасын беруге болады. Олар әртүрлі су көздерінен алынған суды салыстырып, оның тазалығын анықтайды. Бұл тапсырма оқушылардың тек білімін ғана емес, өмірлік дағдыларын да дамытады.

Сонымен қатар, зерттеушілік әдіс оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Табиғатты зерттеу барысында олар қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауды үйренеді.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар кеңінен қолданылуда. Биология сабағында зерттеушілік әдісті цифрлық құралдармен ұштастыру тиімді нәтиже береді. Мысалы, виртуалды зертханалар, онлайн симуляциялар, бейне тәжірибелер оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Зерттеушілік әдісті тиімді қолдану үшін мұғалімнің рөлі ерекше. Мұғалім бағыт беруші, ұйымдастырушы, кеңесші қызметін атқарады. Ол оқушыларға дайын білім бермей, оларды ізденуге бағыттайды.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда тапсырмалардың өмірмен байланысы маңызды. Сондықтан биология сабағында берілетін тапсырмалар нақты өмірлік жағдайларға негізделуі тиіс. Мысалы, дұрыс тамақтану, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны қорғау сияқты тақырыптар арқылы оқушылардың өмірлік құзыреттіліктері дамиды.

Зерттеушілік әдіс оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Әр оқушы өз қабілетіне қарай зерттеу жүргізе алады. Бұл дифференциация принципін жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Сонымен қатар, топтық зерттеу жұмыстары оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытады. Олар бір-бірімен пікір алмасып, ортақ шешімге келеді.

Биология пәнінде зерттеушілік әдісті қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырады. Бұл әдіс оқушыларды болашақта ғылыми зерттеулер жүргізуге дайындайды.

Қорытындылай келе, зерттеушілік әдіс – оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді құралы. Ол оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, білімді өмірде қолдануға үйретеді. Сондықтан биология пәнін оқытуда бұл әдісті кеңінен қолдану қажет.

Білім беру жүйесінде биология пәнінің маңызы артып келеді. Жаһандану дәуірінде адамзат алдында экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы, климаттың өзгеруі, биоалуантүрліліктің азаюы, адам денсаулығына байланысты жаңа қауіптер сияқты күрделі мәселелер тұр. Осындай жағдайда биология пәні тек теориялық білім беріп қана қоймай, оқушылардың қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауын, ғылыми ойлауын және функционалдық сауаттылығын қалыптастыруы тиіс. Сондықтан биологияны оқытуда зерттеушілік әдісті қолдану – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Функционалдық сауаттылық дегеніміз – адамның алған білімін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана білу қабілеті. Биология пәнінде бұл ұғым табиғат құбылыстарын түсіну, тірі ағзалардың құрылымы мен қызметін талдау, экологиялық жағдайларға баға беру, денсаулықты сақтау жолдарын білу арқылы жүзеге асады. Егер оқушы тек оқулықтағы мәтінді жаттап қана қойса, оның білімінің

практикалық құндылығы төмен болады. Ал зерттеушілік әрекет арқылы алынған білім саналы әрі берік қалыптасады.

Зерттеушілік әдіс оқушыны дайын ақпаратты қабылдаушы емес, білімді өз бетімен іздеуші тұлға ретінде қалыптастырады. Биология сабағында бұл әдісті қолдану үшін тәжірибелер жүргізу, бақылау жасау, салыстыру, болжам ұсыну және қорытынды шығару кезеңдері жүйелі ұйымдастырылуы қажет. Мысалы, өсімдіктің жарыққа әсерін зерттеу үшін қарапайым тәжірибе жасап, нәтижесін талдау арқылы оқушылар фотосинтез процесін терең түсінеді. Осындай әрекет олардың логикалық ойлауын, себеп-салдарлық байланысты анықтау қабілетін дамытады.

Қазіргі уақытта STEM-білім беру элементтері де биология сабағында кеңінен қолданылуда. Бұл бағытта оқушылар ғылыми жобалар жасап, табиғи нысандарды зерттеп, деректерді талдайды. Мұндай жұмыстар оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ғылыми ізденіске қызығушылығын күшейтеді. Сонымен қатар зерттеу жұмыстары оқушыларды топпен жұмыс істеуге, пікір алмасуға, дәлелді тұжырым жасауға үйретеді. Биология пәнін оқытуда экологиялық тәрбие ерекше орын алады. Табиғатты қорғау, ресурстарды тиімді пайдалану, қалдықтарды сұрыптау сияқты мәселелерді зерттеу арқылы оқушылар қоршаған ортаға саналы көзқарас қалыптастырады. Мысалы, жергілікті аймақтағы өсімдіктер мен жануарлар дүниесін зерттеу, су көздерінің жағдайын бақылау – оқушылардың туған жерге деген сүйіспеншілігін арттырады. Бұл олардың патриоттық және азаматтық жауапкершілігін де нығайтады.

Зерттеушілік әдісті тиімді жүзеге асыру үшін мұғалімнің рөлі ерекше. Педагог бағыттаушы, кеңесші қызметін атқара отырып, оқушының дербес әрекетіне жағдай жасауы керек. Сабақта проблемалық сұрақтар қою, пікірталас ұйымдастыру, ғылыми деректерді талдату – оқушылардың сыни ойлауын дамытудың тиімді жолы. Сонымен қатар заманауи цифрлық ресурстарды пайдалану зерттеу жұмысын жеңілдетеді. Мысалы, виртуалды зертханалар, бейнематериалдар, интерактивті модельдер күрделі процестерді түсіндіруге көмектеседі. Оқушылардың зерттеу нәтижелерін қорғауы да маңызды кезең болып табылады. Бұл олардың сөйлеу мәдениетін, ғылыми тілде ойын жеткізу қабілетін дамытады. Жобаны қорғау барысында оқушы өз пікірін дәлелдеуге, сұрақтарға жауап беруге үйренеді. Мұндай дағдылар болашақ кәсіби өмірінде де қажет болады.

Биология пәнінде зерттеушілік әрекетті жүйелі қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Олар табиғат құбылыстарын өз көзімен көріп, тәжірибе арқылы түсінгенде, білімге деген ынтасы күшейеді. Бұл олардың оқу жетістіктеріне оң әсер етеді. Сонымен қатар ғылыми сауаттылықтың артуы оқушыларды саналы шешім қабылдауға, өз денсаулығына жауапкершілікпен қарауға үйретеді.

Биология пәнін оқытуда зерттеушілік әдісті қолдану – оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді жолы. Бұл тәсіл оқушыларды белсенді, ізденімпаз, табиғатты құрметтейтін тұлға ретінде тәрбиелейді. Зерттеу арқылы алынған білім терең әрі өмірмен тығыз байланысты болады. Сондықтан биология сабағында зерттеушілік бағытты жүйелі түрде енгізу – сапалы білім берудің және болашақ ұрпақты ғылыми ойлауға тәрбиелеудің маңызды шарты.

Зерттеушілік әдісті жүйелі қолдану оқушылардың білім сапасын арттырудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. Бұл әдіс оқушыларды тек тыңдаушы емес, белсенді ізденуші тұлға ретінде қалыптастырады. Оқушылар зерттеу барысында өз қателіктерінен сабақ алып, өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік алады. Соның нәтижесінде олардың оқу мотивациясы артып, пәнге деген қызығушылығы тұрақты қалыптасады.

Зерттеушілік әрекет оқушылардың дербестігін және жауапкершілігін дамытуға ықпал етеді. Әсіресе биология пәнінде бұл әдіс табиғат құбылыстарын терең түсінуге жол ашады. Оқушылар тәжірибе арқылы алған білімдерін ұзақ уақыт есте сақтайды. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстары олардың шығармашылық қабілеттерін дамытады. Функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы оқушылардың өмірге бейімделуін жеңілдетеді. Бұл өз кезегінде олардың болашақта саналы шешім қабылдауына негіз болады. Зерттеушілік әдіс арқылы

алынған білім өмірмен тығыз байланыста болады. Сондықтан мұндай білімнің практикалық маңызы өте жоғары деп бағаланады. Мұғалімнің дұрыс бағыт беруі оқушылардың зерттеу дағдыларын тиімді дамытуға мүмкіндік береді.

Заманауи білім беру талаптарына сай, зерттеушілік оқыту әдісі жетекші орын алуы тиіс. Осылайша, биология пәнін оқытуда зерттеушілік әдісті қолдану – функционалдық сауатты, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, соңғы редакциясы.
2. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана.
3. Биология пәні бойынша жалпы білім беретін мектепке арналған оқу бағдарламасы. – Астана.
4. Пасечник В.В. Биологияны оқыту әдістемесі. – М.: Просвещение.
5. Сивоглазов В.И. Общая биология. – М.: Дрофа.
6. Захаров В.Б., Мамонтов С.Г. Общая биология. – М.: Просвещение.
7. Верзилин Н.М. Методика преподавания биологии в школе. – М.: Педагогика.
8. OECD. PISA 2022 Results in Science. – Paris: OECD Publishing.
9. WHO. Health and Environmental Education Guidelines. – Geneva.
10. Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ. Жаратылыстану пәндерін оқытудағы заманауи тәсілдер. – Астана.

FTAXP: 14.25.09

Г.С. Кенженова

«Тұрағұл Қоңыр атындағы орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай облысы, Мақаншы ауданы T.Konyr_mektebi@mail.kz

ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАҢА ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Баланың сөзді байланыстыра айта білуі – сөз бен сөйлемдердің үлесімділігі ғана емес, бұл бір-бірімен байланыста келген, дұрыс сөйлемдерден құралған бала ойының сыртқы жаңғырығы. Бала сөйлеу барысында, ойлай білуге де үйренеді. Одан баланың ойлау логикасын, өзін қоршаған әлемді қаншалықты қабылдап, сыртқа жаңғырта білуін байқауға болады. Жұмыста тәрбиеленушілердің тілдік дағдыларын қалыптастыруда жаңа әдістерді пайдаланудың тиімділігі, жұмыс түрлері көрсетілді.

Тірек сөздер: тіл дамыту, әдістері, тілдік дағдылар, қарым-қатынас.

Тәрбиеленушілердің тілдік дағдыларын қалыптастыруда сипаттау әңгімелері түрлі сөз мәнерінде сонымен қоса тілдік (метафора, теңеу, эпитет, балама қолдануда) сөз өнері өзіндік ерекшелігін ашу қажет. Ойыншықтарды қолданып, суретке қарап әңгіме құрастырады. Баланың өзі құрастырған әңгімесінде жанрдың негізгі ерекшелігін таба білуінде. Сюжет ерекшеліктері мен әдеби шығармалардың мәнерлігі (ертегіні толық айтып беру). Ертегідегі жақсылықтың жеңгені, сиқырлық жайында, кейіпкерлерді басқа бір нәрсеге айналдырып, және т.б. қолдана отырып, ертегі құрастыруға үйрету. Бұл жаста балалар шығарманы қызығушылықпен тыңдайды, әңгімелерді түрлендіре біледі. Баланы шығармашылық қабілеттілігінен туындаған әңгімелеріне көңіл аударып, құрдастарының әңгімелерін тыңдауға бейімдеп, қиыншылық тудырған жағдайды, қол ұшын беріп, дұрыс емес жеріне түзету енгізе керек.

Бала тілін дамыту жұмысының негізгі мазмұны – сөздің жалпы ұғым беретін жағын меңгертуге көңіл бөліп, ойлау қабілеттерін дамыту, өз ойын еркін жеткізуін, қоршаған орта

мен айналасындағы адамдармен еркін қарым – қатынасқа түсу, сөйлеу қабілеттерін қалыптастыру.

Мектепке дейінгі жаста тілдік қатынастың ең маңызды түрі ауызша сөйлеп үйрену жатады. Ол болса сөздерді байланыстырып айту арқасында жүзеге асады. Сөздің байланысты айтылуы баланың тілдік және ақыл - ой дамуымен біртұтас жүреді.

Тәрбиеленушілердің тілдік дағдыларын қалыптастыруда төмендегідей жаңа әдістерді жиі пайдаланудамын: «Артығын алып таста», «Сөзді тап», «Суреттер» стратегиялары, «Миға шабуыл», «Қазына іздеу», «Жауабы осы, сұрағын тап» және т.б. Талқылауға арналған оқытудың белсенді әдіс-тәсілдері: «Блум түймедағы», «Аквариум», «ДЖИГСО», «Жаңалық ашамыз», «Еркін пікір» және т.б.

«Ассоциация» әдісін қолдану оқу әрекетін қызықты етеді, балалардың назарын аудартады, шығармашылық және логикалық ойлауды дамытады, материалды жақсы есте сақтауға ықпал етеді және сөздік қорын байытады, жаңа тақырыпты жоспарлауға мүмкіндік береді. Әрбір адамның ассоциациялары тек жеке болуы мүмкін, соның нәтижесінде балалар қателесуден қорықпайды, өзін еркін сезінеді және сабақта айтарлықтай белсенділік танытады. Тиісінше, оқу процесіне қызығушылық артып, оқытудағы уәждеме күшейтіледі.

«Болжау» әдісі

Аталған әдіс арқылы берілген суреттерге қарап болжам жасайды:

-Кімдер бейнеленген?

-Олардың арасында қандай байланыс бар?

Ойларыңызды берілген жаңа сөздерді қолдана отырып толықтырыңдар.

Айтылым дағдысының белсенді стратегиялары: «Ашық микрофон», «Дебат», «Рөльдік ойын», «Презентация», «Кезбе тілші».

Саралау тапсырмасын барлық балалар істей алады «Ашық микрофон» әдісі арқылы сұрақтарға жауап береді. Көпшілігі «Жарнамалық мәтін» әдісі арқылы жарнама жасайды. «Кезбе тілші» әдісі арқылы бала топтағы балалармен сұхбаттаса алады.

«Суретті сөйлет» әдісі

Осы суретті қолдана отырып, «Күз көрінісі» деген тақырыпта әңгіме құру. Ашық сұрақтарға жауап беру.

Оқытудың белсенді әдістерін пайдалану арқылы баланың Райан мен Деки (2009 ж.) анықтаған «ішкі уәж» (мотивация) деп аталатын қасиетін оятуға мүмкіндік аламыз. Белсенді әдістер 8 бөлімнен тұрады:

1. Нұсқау беру және айту
2. Көрсету және модельдеу
3. Түсіндіру және сипаттау
4. Сұрақ қою және талқылау
5. Зерделеу және зерттеу
6. Бекіту және қолданысқа енгізу
7. Рефлексия және бағамдау.
8. Қорытынды шығару және есте сақтау

Бұл тәсілдер оқу үдерісі жаттығудың алдында емес, оны орындау барысында жүзеге асырылатын құбылыс. Белсенді оқу балалардың белсенді қызметпен айналысу арқылы тәрбиеші берген ақпараттың мәнін ұғынып, алған білімдерін есте сақтап, оны қолдана алуын қамтамасыз етуді көздейді.

Нұсқау беру және айту: топқа оқу мақсаттарын хабарлап, балалардың не істеу керектігін түсінетініне және ерекше назар аударуы қажет мәселелерге көңіл бөлетініне көз жеткізу.

Көрсету және модельдеу: Айқын, жақсы құрылымдалған көрсетілімдерді ұсыну.и «Ақпаратты сүзу» әдісі арқылы тарқатсақ.

Балалабақшада топтағы балаларға әңгіме оқып, тірек сөздерін анықтаңыз. Маңызды емес сөздер құбырға ағып кетіп, тек маңызды сөздер ғана «сүзгіде» қалады

«IDEAL» белсенді әдісі. (Проблемалық жағдаяттар берілген ақпаратпен жұмыс істеуге қолайлы тәсіл).

Балалар тапсырмамен танысады.

I – мәтін мазмұнындағы проблеманы анықтау

D – проблеманы сипаттау

E – проблеманы шешу жолдарын анықтау

A – проблеманы шешу үшін әрекет жасау (мәселені шешу жолын көрсету)

L – қорытынды жасау, атқарылған жұмысқа рефлексия жасау.

Түсіндіру және сипаттау: Бұрынғы жұмысқа немесе әдіске негіздеп нақты, жақсы құрылымдалған түсініктеме беру.

Тапсырмаларды орындауда «Ойлан-жұптас-бөліс» әдісін қолдану тиімді.

«Екеуі үйде, біреуі қонақта» әдісі

Мақсаты: балаларға тақырыпты өздері түсініп оқуы және топ ішінде талқылап, басқаларға түсіндіре алуы.

«Түйінді сәттер» әдісі

Тақырыптың түйінді сәттерін түсінуге және дамытуға әкелетін әдіс.

Сұрақ қою және талқылау:

Барлық балалардың қатысып отырғанына көз жеткізу үшін сұрақ қою тәсілі оқу әрекеті бағытына және қарқынына сәйкес келетін жолдармен жүзеге асырылуы тиіс (қажет болған жағдайда, құрылғылардың, заттардың көмегімен немесе өзара қарым- қатынас арқылы, белгілер мен таңбаларды қолдану арқылы); шебер ойластырылған, өңделген және мақсатқа бағдарланған ашық және жабық сұрақтарды қолдана отырып, қабілеті жағынан әр түрлі балалардың пікірталасқа қатысып отырғанына көз жеткізуге болады; түсініктеме беруін сұрап; балалардың жауап берудің алдында ойлануына уақыт беру керек; балалардың жауаптарын мұқият тыңдап, олардың білімін дамыту үшін сындарлы әрекет ету; балаларға қозғау салып, ойлануына түрткі болу.

Осы тұрғыда «Құрастыр және жауап бер» әдісін қолданған тиімді. Топтағы балалар өз сұрақтарын құрастырады да, сосын соларға жауап береді.

«Қағаздағы сұрақтар» әдісі

Заттар бейнеленген қағаз қиындысына өзі білгісі келген немесе өзі жауап бергісі келген сұрақ белгісін жабыстырып, қалташаға салады. Араластырылған сұрақтар еркін түрде қатысушыларға таратылып беріледі. Әркім өзіне түскен сұрақтарға жауап береді. Бұл – үй тапсырмасын сұрағанда қолдануға тиімді тәсіл.

Зерделеу және зерттеу:

Балалардың проблемалық мәселе көтеруін немесе зерттеу бағытын жорамалдауды сұрау; белгілі бір жағдайларды жалпылауға болатынын зерттеуді сұрау; қарсы мысалдар іздеп, ерекше жағдайларды айқындауды сұрау; балаларды проблема мен оның шешімін ұсынудың графикалық немесе сызбалық нұсқадағы балама тәсілдерін қарастыруға, проблемаға басқаша тұрғыдан қарау үшін бір түрінен екіншісіне көшуге ынталандыру.

«Кім тапқыр» әдісі

Тәрбиеші ертегіні оқу барысында қате жібереді. Балалар тыңдап отырып, қателескен тұсты бірден тауып, дұрыстау керек. Тәрбиеші қате жіберетін болғандықтан, балалар асқан қызығушылықпен мәтінді қалт жібермей тыңдайды.

Бекіту және қолданысқа енгізу

Жаңадан меңгерілген дағдыларды тәжірибеде қолдану және дамыту үшін топта және үйде орындауға арналған әр түрлі жаттығулардың көмегімен түрлі мүмкіндік ұсыну; балалардың үдеріс барысында досымен жұпта немесе топта бірлесе ойлануы немесе талқылау арқылы оларды өз идеялары мен пайымдауларының ауқымын кеңейтуге немесе өз жұмыстарының жүргізу әдістері мен тәсілдерін салыстыруға және жетілдіруге ынталандыру.

Рефлексия және бағамдау:

Балалардың қателерін анықтап, олардың өзін және оған алып келген түсінбеушілікті талқылай отырып, бұны оқытудың жағымды қыры ретінде қолдану; балалар өздері таңдаған

әдістері мен ресурстарын нәліктен таңдағанын түсіндіру үшін пікірталас жүргізу; балалардың топқа немесе бүкіл сыныпқа жасаған таныстырылымын бағамдау; олардың жұмысына ауызша кері байланыс ұсыну.

Қорытынды шығару және есте сақтау:

Оқу әрекетінде жұмыс барысына шолу жасап, оның қорытындысын шығару және балалардың не үйренгенін түйіндеу; балалардың түсінгенін анықтау және қате түсінген болса түзету; балаларды өз жұмыстарымен таныстырып, оның негізгі тармақтары мен идеяларын ұсынуға шақыру.

Сөйлесу барысында кейбір біз әрекеттерді жиі қолданамыз және олардың тізімі төмендегідей:

1. Сөздерді дыбыстау
2. Сұрақтарға жауап беру
3. Интонацияны қолдану
4. Бір нәрсені түсінбеген жағдайда түсіндіріп беруді өтіну
5. Сөйлеген сөзін бақылау және өзін-өзі түзетіп отыру
6. Пікірталасқа қатысу
7. Сөйлеу барысында қажетті стильді қолдану
8. Диалогқа қатысу (әңгімеге араласу)
9. Адамдармен сәлемдесу

Бастапқы уақыттарда айтылым дағдыларының көп бөлігін жаттықтыру барысында бақылауға алынған практика әдісі қолданылады. Ол жаттығуларға сөздерді дауыстап айту, қайталау және сөздерді жаттап айту (есте сақтау) сияқты әдістер жатады. Бұл балаларға сөздерді, олардың дыбысталуын, грамматиканы айтылым барысында сауатты қолдануға көмегін тигізеді. Сонымен қатар қолданып тұрған сөздерінің дұрыс екенін білу оларға сенім ұялатады.

Тыңдалым оқылым сияқты рецептивті дағдылар қатарына жатады. Тыңдалым дегеніміз тілге сай әрекет ету, яғни тілдің дыбыстық мағынасын түсіну.

Тыңдалым түрлері:

Әңгімелесу (диалог), әңгімелер (оқиға), хабарландыру, әндер, нұсқау, лекция және жарнама және т.б.

Тыңдалым дағдылары бірнеше ішкі дағдылардан тұрады:

Мазмұнын түсіну үшін тыңдау – жалпы мазмұнын, идеясын түсіну үшін тыңдау.

Нақты ақпараттарды алу үшін тыңдау - тыңдалымдағы қажетті ақпараттарды алу үшін тыңдау. *Мысалы, теміржол вокзалында өзіңізге қажет уақытты немесе пойызды білу үшін сол ақпаратты ғана тыңдайсыз, басқа ақпаратты қажет қылмайсыз.*

Детальді түрде тыңдау- әрбір сөздің мағынасын түсіну үшін әрбір сөзін зер салып тыңдау, түсіну. *Мысалы, маңызды жаңалықтарды айтып жатырған кезде оны дұрыс түсіну үшін әрбір сөзін мұқият тыңдап шығасыз.*

Сөйлеушінің қарым-қатынасын анықтау үшін тыңдау – сөйлеушінің көңіл-күйін не айтқысы келіп отырғанын түсіну үшін тыңдау.

Интенсивті тыңдалым – сөйлеу барысындағы сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, белгілі бір тақырыпқа арналған сөздерді талқылау үшін тыңдау. Мұндағы мақсат – балалардың тілді дұрыс қолдана білудегі білімін арттыру. Мысалы, белгілі бір грамматикалық тақырыптарды өткен кезде тыңдалымды пайдалану, бірақ бұл жерде басқа дағдыларды араластырмайсыз.

Экстенсивті тыңдалым - үлкен көлемді мақала немесе шығармаларды (роман, әңгіме) тыңдау.

Тыңдалымға арналған сабақ жүйесінің мысалы: Тыңдалым алдындағы тапсырма: тақырыпты таныстыру; тыңдалымдағы маңызды сөздерді үйрету; тақырыпқа қатысты сұрақтар құра отырып, сол тақырыптағы оқушы білімін қозғау.

Тыңдалым тапсырмасы: әртүрлі тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға арналған жаттығулар тобы; олар жалпы мазмұнын түсінуден бастап, детальді түсінуге бағытталады.

Тыңдалымнан кейінгі тапсырма: тыңдалымдағы тақырып туралы сұрақтардан тұрады және ол сұрақтарға өз көзқарастарын білдіре отырып, тәжірибелерімен байланыстыра отырып жауап берулері тиіс. Сонымен қатар сұрақтар жауап беру барысында тыңдалымдағы сөздерді пайдалана алатындай құрылуы қажет

Әдебиеттер

1. Метербаева К.М. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі – Оқу құралы, -Алматы: Альманах, 2018.
2. Жиенбаева С. Мектепке дейінгі педагогика: оқу құралы, -Алматы: Альманах, 2018.
3. Жүнісова-Елшібаева К. Отбасы, отағасы, отанасы, -Алматы: Альманах, 2021.

ҒТАХР: 14.25.01

Г.С. Кешубаева

«Нұрлыбек Баймұратов атындағы орта мектебі» КММ
ҚР, Абай обл., Басқарағай ауд., keschubaeva@mail.ru

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЖАҢАША ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПӘНГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Мақалада математика сабағында жаңаша әдістерді қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру жолдары, оқыту әдістемесі, экономикалық мазмұнды математикалық есептерді шығарудың практикалық мәні, Оқушылардың функционалдық сауаттылық мазмұны келесі құзыреттіліктерден көрінеді: оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыру жолдары қарастырылды.

Тірек сөздер: әдістер, құзыреттілік, функционалдық сауаттылық, мәтін есептер.

Оқыту әдістемесі – оқушыларға білім беру, танымын арттыру және дамыту, дағдыландыру мақсатында оқытушылардың қолданатын тәсіл-амалдары мен құралдарының жиынтығы. Бұл ұғымның анықтамасы мен әдістерді жіктеу турасында педагог ғалымдар арасында ортақ пікір қалыптаспаған. Педагогикалық әдебиеттерде оқыту әдістерінің 50-ден астам түрі көрсетіледі. Қазіргі таңда Қазақстанда білім берудің жаңа жүйесі дайындалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге батыл қадамдар жасалынуда.

Білім берудің мазмұны жаңарып, оларды технологиялық-педагогикалық тұрғыдан жетілдіру қажеттігі туындауда. Білім беру деңгейіндегі озық технологияларды пайдаланудың мақсаты – үйрете жүріп, үйрену. Мұндай мақсатта мектептерде бірінші кезекте үйрену мен үйретудің басты әдістемесі мен технологиясы ретінде белсенді оқыту әдістемесін тандауы қажет. Мектептерде оқытудың белсенді түрлерін қолданудың төрт дәлелі бар:

- 1) белсенді түрде оқу мен сыни ойлау өмірде қолданыс табатын білім береді;
- 2) жүйелі ойлау тек қана белсенді түрде ғана сіңіріледі;
- 3) белсенді оқыту/оқу өздігімен білім алуды дамытады;
- 4) оқушылардың қызығушылығы мен ынтасы оқыту/оқуды белсенді тәсілдерін қолданғанда анағұрлым жоғары болады [3].

Жаңартылған білім мазмұны бойынша жасалынған оқулықтарда оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыратын тапсырмалар, (өмірмен байланысып алынған) мәтін есептер әр тарау бойынша тақырыпқа сай берілген және оқушының өздігінен ізденуіне жағдай жасалған. 4-сыныптағы математика оқулығында кейбір тақырыптарды оқу кезінде «Менің отбасым өміріндегі математика», «Математика және денсаулық», «Менің өмірімдегі математика» «Аспаз өміріндегі математика» бойынша оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруға арналған тапсырмалар берілген.

«Мәтін есептерді шығару» тақырыбындағы тұрмыстық қызметтердің жалпы құнын есептеуге берілген тапсырманы орындауда бірлескен топтық жұмыс әдісін қолдандым. Жұмыс барысында топ мүшелері қарым-қатынасқа негізделген әрекеттерді атқарады. Атап айтқанда

тыңдай білу, өз пікірін ұтымды және дәлелді түрде жеткізе білу. Осы жұмыс арқылы кейбір оқушылардың үйлерінде айына қанша электр қуатын жұмсайтынын оған қанша ақша төленетінен хабары бар екені, ал кейбірінің хабары жоқ екені байқалды. Сол оқушыларға осы тапсырма бойынша мәліметтерді анықтап, есептеу тапсырылды.

«Натурал сандардың тізбегі» тақырыбы бойынша отбасы мүшелерінің туған күндері, айлары, жылдары, олардың теледидар көруге жіберген уақыттарынан өспелі, кемімелі тізбек құрастыру жеке тапсырма ретінде берілді.

Экономикалық мазмұнды математикалық есептерді шығарудың практикалық мәні зор. Ол арқылы материалдық қаржы қорын, жұмыс уақытын тиімді пайдалана білуге, еңбек өнімділігін арттыруға, жұмыс сапасын көтеру мүмкіндігін табуға, шаруашылыққа тәрбиелеуге мүмкіндік туғызады. Материалдық қаражат түрлерін үнемдеп пайдалану жолында өндіріс орындарында ғана емес, жеке отбасы өмірінде де түрлі қиыншылыққа және т.б. құндылығын түсініп, үнем ережесінің тиімді жолдарын іздестіруге тәрбиелейді, келешекте өздігінен дұрыс шешім табуға баулиды.

Оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыру үшін мынадай жұмысын жүргізуіміз керек:

1. Сабақ берудің жаңа технологиясы негізінде құрастырылған сабақтың әр тарауы, әр тақырыбы бойынша «білу – түсіну – қолдану – тұжырымдау» деңгейлік тапсырмаларымен жүйелі жұмыс жасауды күшейту;

2. Сабақта практикалық мазмұнды есептерді, әртүрлі форматтағы тест тапсырмаларын, стандартты емес жағдайларда білімді қолдануға арналған қызықты есептер шығарту;

3. Математика пәні сабақтарында алған білімдерін өмірмен ұштастыруға, оны практикада қолдануға, логикалық есептер шығаруға үйрету.

Функционалдық сауаттылықтың бір міндеті сырттай бағалау және іштей бағалау болып табылады. Іштей бағалау – оқу пәні бойынша оқыту сапасын диагностикалау. Ал сырттай бағалау- әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелері.

Оқудың тиімді бағасын және оқыту үшін тиімді бағаны түсіну оқыту мен оқудағы барлық жаңа тәсілдермен тығыз байланысты. Балалар өздерінің түсініктерін құра алатын белсенді оқушылар болатын болса, онда мұғалімдер үшін де, оқушылар үшін де осы түсініктің мәнін білу қажет, өйткені ол оқуда алға қадам басуға және оған қолдау көрсету үшін керек. Соңғы зерттеу жұмыстары біздің ұғымымызда формативті бағалау үдерісінің едәуір дамуына және оны оқыту мен оқуды қолдау үшін пайдалану мүмкіндігіне ықпал етті. «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» атты модульді жиі қолдану оқушылардың білім алуында алға жылжуға септігін тигізеді.

Сабақтарда осы модульді ауқымды түрде қолдансаңыз, нәтижесінде оқушылардың оқуға ынталары арттып және білім алуға қызығушылықтары оянады. Функционалдық сауаттылық оқушылардың сыртқы ортамен қарым-қатынас жасау қабілеті, оқушылардың өзгермелі өмірге бейімделуінің шарты, оқушылардың жеке бас қабілеттерін дамытудың тетігі, оқушылардың әлеуметтік дағдыларын дамытудың негізі, әлеуметтік-мәдени дамуының өлшемі, білім, білік, дағдыларының құзыреттілікке ұласу жолы. Ол оқушылардың қатысымдық, ақпараттық, проблемалардың шешімін табу құзыреттіліктерінің бірлігінен құралады.

Оқушылардың функционалдық сауаттылық мазмұны келесі құзыреттіліктерден көрінеді:

- оқу, жазу сауаттылығынан;
- жаратылыстану ғылымындағы сауаттылығынан;
- математикалық сауаттылығынан;
- компьютерлік сауаттылықтан;
- денсаулық мәселесіндегі сауаттылықтан;
- құқықтық сауаттылығынан.

Математика пәнінің басты мақсаты – оқушылардың логикалық ойлау қабілетін дамыту. Логикалық ойлау қабілетін арттыруда есептің атқаратын ролі зор. Себебі, есеп шығару – мидың “гимнастикасы”. Логикалық ойлау қабілеті жоғары оқушы қай пәннің материалын

болса да оңай меңгеріп тез түсінеді. Сондықтан бұл пәннен оқу үлгірімі жақсы оқушының басқа пәндерден де үлгірімі жақсы болады. Себебі әр пәннің оқу материалдары мазмұндары жағынан әр түрлі болғанымен оны игерудегі логикалық ойлау операциялары мен ой қорыту формалары бірдей болып келеді.

Оқытудың қандай жолы қолданылса да, қарастырылатын екі көзқарас бар. Біріншіден, оқушының жеке тұлға және әлеуметтік нысан ретіндегі келешегі, екіншіден, оқытудың оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас нәтижесі ретінде қарастырылуы. Егер «жеке тұлға» ұғымының мазмұнын талдап, түсінік беретін болсақ: «жеке тұлға- бұл адамның психикалық, рухани мәні, ол, әртүрлі жинақталған қасиеттер жүйесіне тән.:

- адамның әлеуметтік маңызды қасиеттерінің жиынтығы;
- өзіне және өзімен-өзінің, дүниеге және дүниемен қатынастарының жүйесі;
- іс жүзіне асырылып жүрген әлеуметтік рөлдер қызметінің жүйесі, — мінез-құлық әрекеттерінің жиынтығы;
- айналадағы қоршаған әлемді және онда өзін-өзі жете түсінуі;
- қажеттілік жүйесі;
- шығармашылық мүмкіншілігі мен қабілеттерінің жиынтығы;
- сыртқы жағдайларға әсерінің жиынтығы; және т.б. (Г.К. Селевко).

Қазіргі уақытта педагогика ғылымының бір ерекшелігі – баланың тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығарып, таратуында. Оқушылар өзара сөйлесудің, оқыта үйрету ойындарының артықшылығын көреді. Бұл оқушылардың өз күшіне сенуіне және оларда оқуға жағымды қызығушылық қалыптастыруға ықпал етеді. Дарынды балалар сабақта жүйелі түрде, үнемі аса жоғары күрделілік деңгейінде жұмыс істеу мүмкіндігіне ие болады, бұл олардың интеллектуалдық қуатын жүзеге асыруға ықпал етеді.

Сындарлы оқытуға негізделген сабақтар оқушыларға өз білімдері мен ұстанымдары жайында ойланып, сұрақтар қойып, білімін толықтырып, белгілі бір тақырыпты оқып-білу кезеңінде өз түсінігін өзгертуге мүмкіндік береді. Бұл үдеріс оқушылардың өз болжамдарына күмәнмен, сыни тұрғыдан қарай отырып, сол арқылы музыка әлемі туралы өзінің түсінігін тереңдетіп, кеңейтуге ұмтылу мүмкіндігін ұлғайтады. Оқытудың бұл түрінде оқушылар өте маңызды рөл атқарады: олар құрбы-құрдастарымен әлеуметтік байланыс жасау арқылы белсенді түрде білім жинақтайды.

Мұғалім оқушылардың оқуына мүмкіндік тудырып, оқу материалы және өзге де қажетті құралдармен қамтамасыз етеді. Топқа бөлудегі жаңа әдістер оларға ұнайды, бас кезінде өздері қалағандарымен отырғысы келіп, нашар оқушылардан қашқақтаған еді, қазір оқушылардың белсенділігі артқандығы соншалық олар топта кіммен болатындығын ұмытып, қандай тапсырма орындайтындықтарына мән беретін болды.

«Оқушы – оқушы» қатынасына түсе отырып, негізделген дәлелдерді әзірлеуде және қадағаланатын оқиғаларды сипаттауда түрлі мүмкіндіктерге ие болатындығын түсінді. Сабақты пысықтау негізінде жүргізілетін ментальды карта жасауды шеберлікпен орындай алуға жетісті. Біреулері суретін ойластырып жатса, екіншілері тапсырманы жүйелеп қалай жазатынын талқылап отырады, аяғында бір шешімге келіп, тапсырманы орындап қорғайды.

Әрбір адамға ойлау қабілетінің белгілі бір дағдылары мен жеке тұлғаның қасиеттері керек. Сарапатама жасай білу, салыстыра білу, негізгісін анықтай білу, мәселені шеше білу, өзін-өзі баламалы бағалай білу, жауапты болу, өз бетінше жұмыс істей білу – міне, жоғарыда аталғандардың барлығы балаға өмір жолын бастауға қажеттіліктер деп атасақ та болады. Мұғалімнің міндеті барлық ақпаратты айтып немесе көрсетіп қана қоймау керек, сонымен қатар оқушыны ойлауға үйрету керек, сол тапқан ақпараттарын практика жүзінде қолдана білуге үйрету керек.

Оқытудың белсенді әдіс-тәсілдері осыған жағдай жасайды.

Белсенділіктің 3 деңгейі:

Қайта жаңғырту белсенділігі – оқушының білімді түсінуге, есте сақтауға, қайта жаңғыртуға тырысуы, яғни, үлгі бойынша пайдалану тәсілдерін меңгеруі

Интерпретация белсенділігі – оқушының оқытылған материалдың мәнін түсінуге, осы ақпараттардың арасындағы байланысты түсінуге тырысуы, яғни, ақпаратты (білімді) үлгі бойынша емес, өзгертілген жағдайда пайдалану тәсілдерін меңгеруі

Шығармашылық белсенділік – оқушының мәселені шешу жолдарын өз бетінше іздеуі, яғни, танымдық қызығушылығын көрсете білуі.

Математика сабағында оқытудың жаңа әдістерін пайдалану оңтайлы нәтиже беруде. Белсенді оқу оқушының мұғалімді енжар тыңдап қана қоймай, белсенді жұмысқа тартылуын көздейтін оқыту және оқу әдістерінің бірі болып табылады. Бұл тәсілдер оқу үдерісі жаттығудың алдында емес, оны орындау барысында жүзеге асырылатын құбылыс екендігін түсіндіреді. Сабақ барысында баланың өзі еңбектеніп, өз бетімен немесе топтық жұмыста бірлесіп тапқан білімі анағұрлым тиімді болуы сөзсіз.

Әдебиеттер

1. «Мұғалімге арналған нұсқаулық» - Назарбаев зияткерлік мектептері, ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені сабақта қолдану мәселелері. – Алматы, 2013.
3. «Мұғалімге арналған нұсқаулық» - Назарбаев зияткерлік мектептері, ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2013.

ГТАХР: 14.15

Б.М. Кудайбергенова

«А.Ибраев атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

ҚР, Семей қ., malikovna.74@mail.ru

МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУДЕ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ

Мақалада ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінде дәстүрлі негіздер мен инновациялық технологиялардың (жеке тұлғаға бейімделген оқыту, аралас модельдер, жасанды интеллект) өзара байланысы жан-жақты талданады. Мысалы, Назарбаев Зияткерлік мектептеріндегі жобалық оқыту, AI-Sana бағдарламасы және Bilimland платформасы арқылы дәстүр мен инновацияның синтезі, Қазақстандағы реформалар, ұлттық құндылықтарды сақтау мәселелері және болашақ перспективалары зерттеледі.

Тірек сөздер: білім беру, дәстүр, инновация, жасанды интеллект, аралас оқыту, ұлттық құндылықтар.

ХХІ ғасыр – цифрлық технологиялардың, жасанды интеллекттің және жаһанданудың дәуірі. Бұл өзгерістер білім беру жүйесін түбегейлі қайта құруды талап етеді. Дәстүрлі білім беру, яғни мұғалім орталықта тұрған, стандартталған оқу бағдарламаларына негізделген жүйе, ұзақ уақыт бойы қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырды. Алайда, бүгінгі күні ол «фабрика үлгісі» (factory model) деп аталып, пассивті оқушыларды дайындайтын, есте сақтауға бағытталған әдістермен сынға алынууда.

Инновациялар бұл дәстүрді толықтырып, жеке тұлғаның қажеттіліктеріне бейімделген, белсенді және шығармашылық білім беруді ұсынады. 4С дағдылары – сын тұрғысынан ойлау, коммуникация, ынтымақтастық және шығармашылық – қазіргі заманның негізгі талаптарына айналды. Дәстүр мен инновацияның үйлесімі – білім берудің болашағы. Бұл мақалада дәстүрлі жүйенің негіздері, инновациялық трендтер, олардың синтезі және Қазақстандағы тәжірибе қарастырылады.

Дәстүрлі білім беру жүйесінің негіздері және шектеулері

Дәстүрлі білім беру ХІХ–ХХ ғасырлардағы индустриялық революцияның қажеттіліктерінен туындады. Ол мұғалімнің білімді «беруіне», оқушының пассивті қабылдауына, стандартталған бағдарламаларға және тестік бағалауға негізделген. Бұл үлгі

біркелкілікті қамтамасыз етті, ұлттық құндылықтарды сақтады және негізгі білімдерді бекітті. Қазақстанда да Кеңес дәуірінен қалған осы жүйе ұлттық мектептерді, оқулықтарды және тәрбие жұмысын қалыптастырды. Дегенмен, ХХІ ғасырда бұл үлгі шектеулі. Жаһандық экономикада стандартталған білім жеткіліксіз: жұмыс берушілер коммуникация, сын тұрғысынан ойлау және бейімделу дағдыларын талап етеді. Роте (механикалық) оқыту шығармашылықты тежейді, ал біркелкі бағдарламалар әртүрлі оқушылардың қажеттіліктерін ескермейді. Пандемия кезінде дәстүрлі жүйенің осал тұстары анық көрінді: онлайн ауысу қиын болды. Сондықтан дәстүр негіз болғанымен, оны жаңарту қажет. Осы орайда мұғалімдерге қойылатын талап та жоғары. Ендеше, өз мамандығын шебер меңгерген жоғары деңгейдегі оқытушының алдынан шыққан оқушы-өмір айдынындағы өз жолын адаспай табады, азамат болып қалыптасады. «Театр-киім ілгіштен басталады» десек, мектеп бүтіндей ұрпақты тәрбиелеудің негізі. «Білімінді еңбек пен өмірдің өзінде шыңдап отыр. Сонда ғана білім деп аталатын асыл тас ешқашан тот баспастан жалтырай да жарқырай да береді», - деген екен ғалым Қаныш Сәтбаев. Қазіргі сынып партасында отырған білім алушылар «Z ұрпағының» өкілдері. Олардың қызығушылықтары мен мүмкіндіктері мүлдем басқа. Олар жас бола тұра, өздерінің жасаған істері мен айтқан сөздеріне жауап беруге дайын тұрады. Сондай-ақ, тәуелсіз жұмыс істеуге бейім әрі бәсекелестікке түсуден тайсалмайтын ұрпақ. Технология дамыған сайын аға буын өкілдеріне қиындықтар туындауда. Бірақ «Z ұрпағы» үшін, бұл керісінше жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Технологияның шарықтап, саналарды жаулап бара жатқан заманда баланың ойы мен зейінін жан-жаққа алаңдатушы факторлар өте көп. Әсіресе, қазіргі кезде мұғалім ХХІ ғасыр ұрпағының ерекше қабілеттері мен мүмкіндіктерін үнемі ескеріп, оқушыдан әрдайым бір адым ілгеріде жүруге тура келеді. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда оқу бағдарламасындағы әрбір пәннің рөлі зор. Соның ішінде тарих пәнінің алатын орны ерекше. Осы ретте, оқушыға халықтың қоғамдық өмірін, арман-мүддесін таныту, оларға идеялық-саяси, рухани – адамгершілік, этикалық-эстетикалық тәрбие беру, дүниеге көзқарасын, мінезін, жалпы мәдениетін қалыптастыру тарих пәнінің басты міндеті болып табылады [1].

Көбінде балалар бұрын алған білімін өмірде қолдана алмайды; талдау жасап, содан нәтиже шығаруды білмейді; берген мәліметті жинақтай алмайды; сабақ мақсаттарын анықтап, сол мақсатқа жету жолын таба алмайды. Сабақ барысында оқушылардың аз сөйлеп, өз ойын нақты жеткізе алмауы осының барлығы үлкен проблема болып табылады. Яғни оқушыларда функционалдық сауаттылық дағдылары қалыптаспаған. Тұлға құзыреттілігін дамыту – ұстаздың құзіретті тәсілдерді меңгертуі, білім беру мазмұнын жетілдіру. Ол үшін баланы субъект ретінде қарап, оқу ісіне өзінше қызықтыратын, оған қабілетін арттыратын жағдай туғызу керек. Мақсатқа жету оқушының өзі арқылы жүзеге асады. Жоғарыда айтып кеткендей мұғалім-бағыт беруші, ұйымдастырушы. Осы мақсатта мен өз сабағымда Блум таксономиясын да қолдануға тырысамын. Себебі Блум таксономиясы бір ізбен реттелген мақсаттар жүйесі арқылы оқушылардың білім деңгейлерін жетілдіріп, шығармашылық деңгейге жетуді ұсынады. Оқушылардың жас ерекшелігін пайдалана отырып, сабақты бекіту кезеңдерінде LefrningApps, Online Test Pad т.б платформаларды қолданып сабақты қызықты өткізуге болады. Сондай-ақ «Тарсия», «Адасқан әріптер», «Нөлдік шеңбер» «Семантикалық карта», «Сөйле сурет», «Тұлғаны таны», «Ақылдың алты қалпағы», «Кюар кодты тапсырма», «Бес саусақ», «Бес қадам», «Галарейны шарлау» т.б әдістерді ұтымды пайдалану арқылы оқушылардың тарих сабағына қызығушылығын арттыруға болады [2].

Оқушылардың шығармашылық және зерттеушілік қабілеттерін дамытады, белсенділігін арттырады, оқу-тәрбие процесінің қалыптасуына, материалды неғұрлым мазмұнды меңгеруге, өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын жетілдіруге, сапалы білімнің нәтижеге бағытталуына ықпал етеді. Оқушылардың танымдық белсенділігі мен пәнге деген қызығушылығын дамытуға көмектеседі.

Тұлғаның бейімділігін, қажеттілігін қанағаттандыруды, қызығушылығын, қабілетінің дамуын ескере отырып, функционалдық сауаттылығына қол жеткізуді қамтамасыз етіп, жан-

жақты дамыған, мектепте алған білімін өмір бойы пайдалана алатын тұлға өсіру-білім беру мамандарына жүктелген үлкен міндет деп түсінгеніміз жөн.

XXI ғасырдағы инновациялық тенденциялар

Инновациялар білім беруді жеке тұлғаға бағытталған, икемді және технологиялық етеді. Негізгі трендтер:

1. **Жеке тұлғаға бейімделген оқыту (Personalized Learning).** Жасанды интеллект (AI) оқушының білім деңгейін, қызығушылығын және стилін талдап, жеке траектория құрады. AI-ға негізделген платформалар білім алшақтығын анықтап, материалды бейімдейді.

2. **Аралас оқыту (Blended Learning).** Дәстүрлі аудиториялық сабақтарды онлайн-платформалармен (Zoom, Moodle, Google Classroom) үйлестіру. Бұл икемділік береді және белсенді оқытуды қолдайды.

3. **Цифрлық құралдар және AI.** Виртуалды шындық (VR), толықтырылған шындық (AR), ChatGPT сияқты генеративті AI оқытуды қызықты етеді. AI оқушылардың прогресін реал уақытта бақылайды, мұғалімге уақыт үнемдейді.

4. **Белсенді және ойын арқылы оқыту (Active Playful Learning).** Жобалық оқыту, 6C дағдылары (ынтымақтастық, коммуникация, мазмұнды меңгеру, сын тұрғысынан ойлау, шығармашылық, сенімділік). Бұл Montessori және Waldorf үлгілерінен алынған.

5. **Өмір бойы білім алу (Lifelong Learning).** Онлайн-курстар (Coursera, edX) және микродипломдар дәстүрлі дипломды толықтырады.

Бұл инновациялар оқушыны пассивті тұтынушыдан белсенді қатысушыға айналдырады, бірақ цифрлық теңсіздік (digital divide) мәселесін тудырады.

Дәстүр мен инновацияның синтезі: артықшылықтары мен қиындықтары

Дәстүр мен инновацияның үйлесімі – ең тиімді жол. Дәстүр ұлттық құндылықтарды, моральдық тәрбиені және негізгі білімдерді сақтайды, ал инновация бейімделу және шығармашылықты дамытады. Мысалы, аралас оқытуда дәстүрлі лекциялар онлайн-тапсырмалармен толықтырылады. AI мұғалімнің рөлін жеңілдетеді, бірақ адамдық қарым-қатынасты алмастырмайды.

Артықшылықтары:

- Жоғары мотивация және нәтиже (жеке оқыту оқушылардың үлгерімін 20-30% арттырады).

- Дағдылардың сәйкестігі: 4C және STEM.

- Инклюзивтілік: мүмкіндігі шектеулі оқушыларға қолдау.

Қиындықтары:

- Цифрлық сауаттылықтың төмендігі және инфрақұрылымның жетіспеушілігі.

- AI-дағы bias (әділетсіздік) және деректердің қауіпсіздігі.

- Мұғалімдердің қайта даярлауы қажет.

Дәстүрлі білім беру технологиялары – бұл көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан әдістер. Оларға кітаптар, дәптерлер, мұғалімнің ауызша түсіндіруі, топтық талқылау және қарапайым эксперименттер жатады. Бұл әдістердің негізгі артықшылығы – тұрақтылық пен тереңдік. Мысалы, қағаз оқулық арқылы оқушы мәтінді терең оқып, жазбаша талдау жасай алады. Мұғалімнің тікелей байланысы эмоционалдық байланыс орнатып, оқушының сенімін арттырады. Қазақстан мектептерінде дәстүрлі технологиялар әлі де басым. «Математика», «Қазақ тілі» пәндеріндегі классикалық сабақтар оқушыларға жүйелі білім береді. Дегенмен, жалғыз дәстүрлі әдістер қазіргі цифрлық буынға жеткіліксіз. Оқушылардың назары тез ауысып, гаджеттерге үйренгендіктен, тек тақта мен оқулықпен жұмыс істеу оларды жалықтырады. Сондықтан дәстүрлі негізді сақтай отырып, инновациялармен толықтыру қажет [3].

Инновациялық технологиялардың мүмкіндіктері. Инновациялық технологиялар – бұл цифрлық құралдардың жиынтығы: интерактивті тақталар (Smart Board), онлайн-платформалар (Google Classroom, Microsoft Teams, Khan Academy), планшеттер, жасанды интеллект (AI) негізіндегі бағдарламалар, виртуалды және толықтырылған шындық (VR/AR) құрылғылары. [4] Жасанды интеллект оқушының жауаптарын талдап, әр балаға жеке тапсырма ұсынады.

Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы аясында мектептерге интерактивті тақталар мен интернет қосылған. Техникалық мәселелер. Интернеттің тұрақсыздығы, құрылғылардың жетіспеушілігі әсіресе ауыл мектептерінде кездеседі. Шешуі: мемлекеттік бағдарламалар арқылы жабдықтауды жалғастыру және оффлайн-қосымшаларды пайдалану.

- **Мұғалімдердің дайындығы.** Көп мұғалім дәстүрлі әдістерге үйренген. Қайта оқыту курстары (мысалы, «BilimLand» платформасы) және тәжірибе алмасу семинарлары қажет.

- **Цифрлық теңсіздік.** Барлық оқушының үйде гаджеті жоқ. Шешуі: мектептегі компьютер сыныптарын кеңейту және ата-аналармен жұмыс.

- **Қауіпсіздік.** Интернеттегі ақпараттың сапасы және экран уақытының артуы. Шешуі: контентті мұғалім бақылауы және сауаттылық сабақтары.

XXI ғасырдағы білім беру – дәстүр мен инновацияның гармониясы. Дәстүр негіз болып, инновациялар (AI, жеке оқыту, blended) болашаққа дайындайды. Қазақстанда бұл синтез мемлекеттік реформалар арқылы жүзеге асып жатыр. Болашақта мұғалімдердің рөлі өзгереді: олар фасилитатор және тәрбиеші болады. Қоғамның міндеті – цифрлық теңсіздікті жою, этикалық нормаларды сақтау және үздіксіз оқытуды қолдау [5].

Білім беру – ұлттың болашағы. Дәстүрді сақтай отырып, инновацияны қабылдасақ, Қазақстан жаһандық бәсекеге қабілетті болады. Бұл жолда барлық мүдделі тараптар – мемлекет, мұғалімдер, ата-аналар және оқушылар – бірігуі тиіс. XXI ғасырда білім беру жүйесі дәстүр мен инновацияның үйлесімін қажет етеді. Дәстүр – білім берудің берік негізі, ол ұрпақты мәдени және интеллектуалды құндылықтармен сусындатады. Ал инновациялар, соның ішінде жасанды интеллект, жеке оқыту модельдері, оқушыларды болашаққа дайындауда маңызды рөл атқарады. Қазақстанда бұл синтез мемлекеттік реформалар арқылы жүзеге асырылуда: білім беру мазмұны жаңартылып, технологиялық инфрақұрылым күшейтілуде.

Болашақта мұғалімдердің рөлі айтарлықтай өзгереді. Олар тек білім беруші ғана емес, фасилитатор және тәрбиеші ретінде оқушылардың шығармашылық және сыни ойлау дағдыларын дамытуға басымдық береді [6].

Сонымен қатар қоғамның алдында бірнеше маңызды міндет тұр: цифрлық теңсіздікті жою, этикалық нормаларды сақтау және үздіксіз оқытуды қолдау. Бұл факторлар білім беру сапасын арттыруға және барлық балалар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге көмектеседі.

Білім беру – ұлттың болашағы. Дәстүрді сақтай отырып, инновацияны қабылдай білсек, Қазақстан жаһандық бәсекеге қабілетті мемлекетке айналады. Бұл жолда барлық мүдделі тараптар – мемлекет, мұғалімдер, ата-аналар және оқушылар – бірге жұмыс істеп, білім беру процесін тиімді әрі әділ етуге атсалысуы қажет.

Әдебиеттер

1. Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге дайындаудың теориясы мен практикасы : п.ғ.д. дис. / Қ. Бөлеев. – Қарағанды, 2002.
2. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы [Мәтін] / С. Қалиев. – Алматы : Білім, 2003. – 256 б.
3. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасының негізін қалаушы // Бастауыш мектеп. – 1998. – №10-11. – Б. 7.
4. Байменова Б.С. Инклюзивті білім беруді дамытудың шетел және отандық тәжірибесі [Мәтін] / Б.С. Байменова, Ж.Ж. Онгенбаева // Gumilyov Journal of Pedagogy. – 2025. – №1 (150). – Б. 138-148.
5. Ғалымжанова М.А. Ұлттық құндылықтар негізінде білім беру әдіснамасын жаңарту [Мәтін]: республикалық ғылыми-практикалық конференция жинағы / құраст. Г.С. Қаленова. – Атырау: Өрлеу БАҰО АҚ филиалы, 2020. – 510 б.
6. Астафьева Е.Н. Понимание соотношения традиций и инноваций в образовании в отечественной науке XXI века [Электрондық ресурс] // CyberLeninka. – URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/ponimanie-sootnosheniya-traditsiy-i-innovatsiy-v-obrazovanii-v-otechestvennoy-nauke-xxi-veka> (дата обращения: 30.03.2026).

7. Назарбаев Зияткерлік мектептері: ресми сайт [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.nis.edu.kz/> (дата обращения: 30.03.2026).

8 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022–2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы [Электрондық ресурс] // Adilet.zan.kz. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P22000000941> (дата обращения: 30.03.2026).

9. Бөрібекова Ф.Б. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар [Мәтін]: оқу құралы / Ф.Б. Бөрібекова. – Алматы, 2010. – 181 б.

10. Уварина Н.В. Образование: традиции и инновации [Мәтін]: материалдар жинағы / отв. ред. Н.В. Уварина. – Прага, 2015.

ГТАХР: 14.25.09

Л.Б. Кусаинова

«Жарбұлақ орта мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд., Lyazzatb79@mail.ru

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІСКЕ БАУЛУ ЖОЛДАРЫ

Баяндамада жаратылыстану сабақтарында оқушыларды ғылыми ізденіске баулу жолдары қарастырылады. Зерттеушілік оқыту, тәжірибелік жұмыстар, жобалық әдістер және цифрлық технологиялар арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту мәселелері талданады. Сонымен қатар, ғылыми ізденіс дағдыларын қалыптастырудың тиімді тәсілдері ұсынылады.

Тірек сөздер: жаратылыстану, ғылыми ізденіс, зерттеушілік дағды, тәжірибе, жобалық оқыту, танымдық белсенділік

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тек білім алуымен шектелмей, өздігінен іздену, зерттеу жүргізу, жаңа білімді табу қабілеттерін дамыту басты мақсаттардың бірі болып отыр. Жаратылыстану пәні осы бағытта ерекше рөл атқарады, өйткені бұл пән табиғат құбылыстарын зерттеуге, бақылауға және талдауға негізделген.

Бүгінгі күні қоғамда ғылым мен технологияның қарқынды дамуы оқушылардан тек дайын ақпаратты қабылдауды емес, оны талдауды, қолдануды және жаңа білім қалыптастыруды талап етеді. Сондықтан жаратылыстану сабақтарында оқушыларды ғылыми ізденіске баулу – білім беру сапасын арттырудың маңызды бағыты болып табылады.

Ғылыми ізденіс – бұл оқушының белгілі бір мәселені зерттеу, сұрақ қою, болжам жасау, тәжірибе жүргізу және қорытынды шығару процесі. Бұл әрекет оқушылардың логикалық ойлауын, сыни тұрғыдан бағалау қабілетін және шығармашылық мүмкіндіктерін дамытады.

Ғылыми ізденістің мәні және маңызы зор. Ғылыми ізденіс – білім алудың белсенді түрі. Ол оқушыны дайын ақпаратты жаттауға емес, оны өздігінен табуға бағыттайды. Бұл процесс барысында оқушы зерттеуші рөлін атқарады.

Ғылыми ізденістің негізгі кезеңдері бар. Біріншіден, мәселені анықтау. Оқушы белгілі бір сұрақ қояды немесе проблеманы байқайды. Екіншіден, болжам жасау. Үшіншіден, тәжірибе жүргізу немесе бақылау жасау. Төртіншіден, алынған нәтижені талдау. Соңында қорытынды шығару жүзеге асады. Бұл әрекеттер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың пәнге деген қызығушылығын күшейтеді. Сонымен қатар, ғылыми ізденіс оқушыларды өмірлік мәселелерді шешуге үйретеді.

Жаратылыстану пәні оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған. Бұл пәнде табиғат құбылыстары, қоршаған орта, тірі және өлі табиғат заңдылықтары қарастырылады. Осы пәннің ерекшелігі – оның тәжірибелік бағыттылығы.

Оқушылар тек теорияны меңгеріп қана қоймай, оны тәжірибе жүзінде тексере алады. Бұл ғылыми ізденіске баулудың тиімді жолы болып табылады.

Мысалы, оқушылар өсімдіктің өсуін бақылау арқылы ғылыми зерттеу жүргізе алады. Олар күнделікті бақылау жасап, нәтижесін жазып, қорытынды шығарады. Бұл қарапайым тәжірибе болса да, ғылыми ізденістің негізін қалыптастырады.

Зерттеушілік оқыту – оқушылардың өздігінен білім алуына бағытталған әдіс. Бұл әдісте мұғалім дайын ақпарат бермейді, керісінше оқушыларға бағыт береді.

Зерттеушілік оқытудың артықшылықтары көп. Ол оқушылардың дербестігін арттырады, олардың қызығушылығын оятады, шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Бұл әдісті қолдану барысында мұғалім оқушыларға сұрақтар қояды, оларды ойлануға жетелейді. Оқушылар өздігінен жауап іздейді, тәжірибе жүргізеді, нәтижесін талдайды.

Жаратылыстану сабақтарында тәжірибелік жұмыстар ерекше орын алады. Бұл жұмыстар оқушылардың теориялық білімін практикамен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Тәжірибелік жұмыстар арқылы оқушылар табиғат құбылыстарын өз көзімен көріп, оны түсінеді. Бұл олардың білімін тереңдетеді. Мысалы, су айналымын түсіндіру кезінде оқушылар тәжірибе жасап, булану және конденсация процестерін бақылай алады. Бұл олардың ғылыми ойлауын дамытады.

Жобалық әдіс – оқушылардың ғылыми ізденіске баулудың тиімді тәсілдерінің бірі. Бұл әдісте оқушылар белгілі бір тақырып бойынша зерттеу жүргізіп, нәтижесін қорғайды.

Жобалық жұмыс барысында оқушылар ақпарат жинайды, оны талдайды, қорытынды жасайды. Бұл олардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастырады.

Жобалар жеке немесе топтық түрде орындалуы мүмкін. Топтық жұмыс оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытады.

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар маңызды рөл атқарады. Олар ғылыми ізденісті жеңілдетеді және қызықты етеді.

Мысалы, бейнематериалдар, виртуалды зертханалар, онлайн ресурстар оқушылардың зерттеу жүргізуіне мүмкіндік береді. Оқушылар ақпаратты интернеттен іздеп, оны талдай алады. Цифрлық технологиялар оқушылардың ақпараттық сауаттылығын да дамытады. Олар деректермен жұмыс істеуді үйренеді. Ғылыми ізденіске баулудың әдіс-тәсілдері. Жаратылыстану сабақтарында ғылыми ізденісті дамыту үшін әртүрлі әдістерді қолдануға болады. Проблемалық оқыту әдісі оқушыларды ойлануға мәжбүр етеді. Мұғалім мәселе қойып, оқушылар оны шешуге тырысады. Сұрақ-жауап әдісі оқушылардың белсенділігін арттырады. Олар өз ойын айтып, пікір алмасады. Топтық жұмыс оқушыларды бірлесіп жұмыс істеуге үйретеді. Олар бір-бірімен пікір бөліседі. Бақылау әдісі арқылы оқушылар табиғатты зерттейді. Олар күнделікті бақылау жасап, нәтижесін талдайды.

Қиындықтар және оларды шешу жолдары:

Ғылыми ізденіске баулу барысында кейбір қиындықтар кездеседі. Оқушылардың қызығушылығының төмен болуы, уақыттың жетіспеушілігі, материалдық база мәселелері байқалады. Бұл қиындықтарды шешу үшін мұғалім сабақтарды қызықты ұйымдастыруы қажет. Сонымен қатар, қолжетімді ресурстарды тиімді пайдалану маңызды.

Оқушыларды мадақтау және қолдау да олардың қызығушылығын арттырады.

Бастауыш мектепте «Жаратылыстану» пәнінің оқу бағдарламасы зерттеу, ойлау, коммуникативтік дағдылар мен біліктіліктер негіздерінің қалыптасуына бағытталған: - гипотеза құру және оларды тексерудің жолдарын ұсыну, эксперимент арқылы алынған нәтижелер негізінде қорытынды жасау; - мәселені анықтау, сұрақтарды дұрыс құру, зерттеу жұмысының жоспарын құру, бақылау, эксперимент жүргізу, зерттеу жұмысының нәтижесін бағалау және сипаттау, пайымдау, қорытынды шығару; - БАҚ хабарламалары мазмұнындағы, Интернет ресурстарындағы, ғылыми-көпшілік әдебиеттердегі ғылыми ақпараттармен жұмыс: іздеу әдістерін игеру, ақпараттың мағыналық негізін айрықшалау және ақпараттың растығын бағалау; - жанды және жансыз табиғаттағы үдерістердің сипатын, экожүйе компоненттерінің өзара байланысын, адам әрекетінің қоршаған тигізетін әсерін анықтауға көмектесетін қарапайым эксперименттер мен бақылаулар жүргізу; - өзіндік қарапайым зерттеулердің

қорытындыларын түрлі формада ұсыну; - жаратылыстану ғылымы саласындағы маңызды жетістіктердің қолданбалы мәнін түсіндіру. Бастауыш сыныптағы «Жаратылыстану» пәні бойынша оқу бағдарламасының мазмұны «Мен зерттеушімін», «Тірі табиғат», «Заттар және олардың қасиеттері», «Жер және ғарыш», «Табиғат физикасы» бөлімдерінен тұрады және негізгі мектепте «Биология», «География», «Химия», «Физика» пәндерін оқытудың негізін қалауға, алған білімдерін күнделікті өмірде (үйде, мектепте, табиғат әлемінде) кездесетін табиғат құбылыстары мен үдерістерін түсіндіру, сипаттау, болжау үшін қолдану білігін дамытуға бағытталған.

Бөлімдер.

Мен зерттеушімін

Тірі табиғат

Заттар және олардың қасиеттері

Жер және ғарыш

Табиғат физикасы

Дарынды оқушының ізденушілік қасиетін қалыптастыру оқытудың түрлі формалары мен әдістері арқылы жүзеге асырылады. Солардың ішіндегі ең тиімдісі (зерттеуге оқыту)-оқушылардың ғылыми қоғамын ұйымдастыру. Сондықтан мектеп оқушыларының дарындылығын дамыту жұмыстарын жүйелі ұйымдастыру басты мақсат, ғылыми проблема болып табылады. Жеке тұлғаны дамытып қалыптастыру үшін олардың өзгермелі әрекеттерін айналадағы нақты құбылыстар мен таныс объектілерді зерттеумен байланыстырудың маңызы зор. Тақырыпты таңдағанда «мені не қызықтырады?» - деген сұраққа жауап беру керек. Тек мұғалім оқушыға жоба жаза алатынын және жақсы идеялардың барлығы да жазу кезінде болатынын түсіндіріп, оқушының жазуға деген қызығушылығын арттырса сонда бала зерттеу жұмысын жазуға талпынады.

Зерттеу жұмысымен айналысу, шығармашылық жоба жазу оқушының аналитикалық ойлау қабілетін дамытады, шешім қабылдай алу қабілетін қалыптастырады. Оқушыны ізденушілікке баули отырып, ғылым мен техниканың жетістігіне сәйкес армандарына жетуге, өз жолдарын дәл табуға көмектеседі.

Оқушыны ғылыми – зерттеу жұмысына қатыстыру үшін алдымен, оны қызықтыра отырып, зерттеу талабын қалыптастыру керек. Яғни оқушы ақпаратты ала білуге, оны басқаларға хабарлай білуге талпынуы тиіс. Ең алдымен оқушыны өздігінен шешім қабылдауға, ақпараттар алуға, оны басқаларға жеткізе білуге үйрету қажет.

Қазіргі білім мен тәрбиенің негізгі бағыты - жан - жақты дамыған тұлға қалыптастыру, тұлғаның «Мен» менталитетін қалыптастыру, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту мәселесінің айналасында болып отыр. Расында да, тұлғаға дұрыс бағыт беру, даму, қалыптасу аймағына енгізу, өз белсенділіктерін туғызу, өзін - өзі тәрбиелеу іс - әрекеттерін ықпал ету - ұстаздар алдындағы жауапты міндет. Осы үрдістегі мұғалімнің ролін төмендегіше саралауға болады:

- диагностикалық жұмыстар арқылы психологпен бірлесе отырып, ғылымға икемді, дарынды балаларды анықтау;

- тәрбие жұмыстары арқылы оқушылардың ғылымға деген жағымды көзқарасын қалыптастыруға түрткі жасау;

- танымдық белсенділіктерін дамыту үрдісінен іздену. Оқушылардың танымдық белсенділіктерін қалыптастыру – оларды ғылыми - ізденіс аймағына енгізудің басты жолы.

Оқушылардың ғылыми қоғамы мұғалімдермен бірлесе отырып, балалардың ынтасы, қабілеттерін ескеріп, өз қалауларына жол ашып, іздену, зерттеу тақырыптарын алуды ұйымдастыру, ғалымдармен тікелей байланыса отырып, ұйымдастыру жұмыстарын жүргізуі керек.

Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру мақсатында төмендегідей әдістерді жүйелі түрде пайдаланудамын:

«Күту уақыты» Күту уақыты оқушыларға ойлануға және жауап беруге мүмкіндік береді. Сыныптағы барлық балалар бір бағытта және бірдей ойлай бермейді – күту

оқушыларға өз ойын жинақтауға және берілген сұраққа жауапты ойластыруға мүмкіндік береді. Күту уақытының 2 түрі:

- Мұғалім айтады, содан кейін оқушылар өз жауаптарын бергенге дейін үзіліс жасайды.
- Оқушы жауап беруді аяқтайды және мұғалім оның жауабына қатысты әрекет еткенге дейін кідіріс жасайды. Бұл амал оқушыға ойын толықтыруға және жалғастыруға немесе басқа оқушыға жауап беруіне мүмкіндік береді.

«Көршіңізге айтыңыз»

«Көршіме айтамын» әдістемесі оқушылардың өз ойларын ауызша білдіруі үшін қолданылады.

- Сұрақ қойыңыз, ойлануға уақыт беріңіз, содан кейін оқушылардан өз ойларын көршісімен бөлісуін сұраңыз

- Оқушыға жаңа тақырыпты атаңыз және оларға аталған тақырып бойынша ненің мәлім екені туралы бәрін көршісіне айтуын сұраңыз.

«Идея туралы пікір»

Сіз сұраққа жауап алған болсаңыз, бұл ой туралы басқалардың пікірін сұрай отырып, ойлау логикасын дамытыңыз.

Мысалы: Сіздер _____ идеясы туралы не ойлайсыздар?

«Түйінді сәттер» Ауызша тапсырмалармен қатар, жазбаша тапсырмаларды әзірлеген кезде бұларды орындау оқушылар оқып жатқан тапсырмалардың түйінді сәттерін түсінуге және дамытуға әкелетін болсын.

«Топтық кері байланыс» Сыныптастардың жұмысын бағалауға қатысты топтық кері байланыс мұғалімге оқудағы қажеттіліктерді қарапайым түрде анықтауға көмектесе алады. Егер топ кері байланыс ұсынатын болса, бұл мәселеге назар аудартып, жүйелендірілген, талқыланған тапсырмаларға қатысты ақпарат береді (сонда мұғалім қайталауға арналған жаттығуларды азырақ бере алады).

«Сыныптастарды бағалау» Оқушылар бағалау критерийлеріне сәйкес бір біріне жұмысы үшін баға қояды. Бұл оқу туралы ойлануға және түсінуге көмектеседі, бұл оқушыларға үздік жұмысты көруге және орын алған түсінбеушілікті шешуге мүмкіндік береді. Аталған құрал жеке сабақтарда және жұмыс схемаларында қолданылуы мүмкін.

«Оқушылардың бағалау сызбасы»

Оқушылардан топпен немесе жекелеп баға қою сызбасын жасауды сұраңыз. Кейін олар осы сызбаға сәйкес өзінің немесе сыныптасының жұмысын бағалай алады.

Оқушыларға бағалау сызбасының мақсаты пайымдау, шолу, стандарттау, т.б. екенін түсіндіріңіз.

Оқушыларды ғылыми ізденіске баулу мақсатында «Мен - зерттеушімін», «Мен - жобалаушымын» деген дәптер арнату. Дәптерге оқушылар ғылым әлеміне енудің түрлі жолдарын жазады, ұлы ғалымдар еңбегі, өмірінен мәліметтер береді. Оның маңызы оқушыларға практикалық та, теориялық та көмек бере алатынында. Ол әр баланың алдында жатады. «Мен - зерттеушімін» тақырыбында оқушылармен «дөңгелек стол», әңгімелер өткізуге болады. Алғашқы әңгімелерде «ғылыми жұмыстардың түрлері» сөз болады. Бұл жұмыстың тиімділігі оқушылардың ғылым туралы ұғымдарын кеңейтуге ықпал етіп, іздену, зерттеу жұмыстарының түрлерімен таныстырады. Жалпы айтқанда, педагогикалық ұжым дербес ойлап, кез келген жағдайда шешім қабылдай алатын, дүниетанымы терең, жан - жақты дамыған шәкірттер тәрбиелеуді көздейді.

Жаратылыстану сабақтарында оқушыларды ғылыми ізденіске баулу – олардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімді жолы болып табылады. Бұл бағыт оқушыларды тек білім алуға емес, оны өздігінен табуға үйретеді. Ғылыми ізденіс арқылы оқушылар қоршаған ортаны терең түсінеді және табиғат құбылыстарын ғылыми тұрғыдан талдай алады. Мұндай оқыту тәсілі оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, белсенділігін күшейтеді. Сонымен қатар, олар зерттеу жүргізу, бақылау жасау, қорытынды шығару дағдыларын меңгереді. Бұл дағдылар олардың болашақтағы оқу және кәсіби қызметінде маңызды рөл атқарады. Жаратылыстану сабақтарында тәжірибелік және

жобалық жұмыстарды қолдану оқушылардың ғылыми ойлауын қалыптастырады. Цифрлық технологияларды пайдалану зерттеу процесін жеңілдетіп, оны заманауи деңгейге көтереді. Оқушылар өздігінен білім алуға үйреніп, өмірлік мәселелерді шешуге дайын болады. Сондықтан ғылыми ізденіске баулу – сапалы білім берудің негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы, 2018.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім беру стандарты, 2022
3. OECD. PISA Results, 2019.
4. Назарбаев Зияткерлік мектептері. Зерттеушілік оқыту әдістері, 2020.
5. Жұмабаева Ә. Бастауыш оқыту әдістемесі. -Алматы, 2021.
6. Смағұлова А. Цифрлық білім беру ресурстары, 2022.
7. Bruner J. The Process of Education, 2019.
8. Dewey J. Experience and Education, 2020.

ҒТАХР: 14.25.09

Д.С. Қабдоллаева

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай обл., Үржар ауд., kabdollaeva7777@mail.ru

МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ

Мақалада математикалық модельдеу арқылы оқушылардың ойлау қабілетін дамыту мәселесі жан-жақты қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тек теориялық білімді меңгеруі жеткіліксіз, олар алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда қолдана білуі тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, математикалық модельдеу – оқытудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Жұмыста математикалық модельдеудің мәні, оның кезеңдері, оқытудағы рөлі, сондай-ақ бастауыш сыныпта қолдану ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: математикалық модельдеу, ойлау қабілеті, бастауыш сынып, функционалдық сауаттылық, логикалық ойлау, сыни ойлау

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқушылардың тек білімді меңгеруіне ғана емес, оны өмірде қолдана білуіне бағытталған. Осы мақсатта оқыту үдерісінде жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану қажеттілігі артып отыр. Соның бірі – математикалық модельдеу. Математикалық модельдеу оқушылардың логикалық, сыни және шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол оқушыларды нақты өмірдегі мәселелерді талдауға, оларды математикалық тілде сипаттауға және шешімін табуға үйретеді.

Математикалық модельдеу – бұл нақты өмірдегі құбылыстар мен процестерді математикалық тілде сипаттау және оларды талдау әдісі. Ол оқушылардың ойлау қабілетін дамытудың тиімді құралы болып табылады.

Бастауыш сыныпта математикалық модельдеу элементтерін қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады, пәнге деген қызығушылығын күшейтеді және олардың логикалық ойлау қабілетін дамытады.

1. Математикалық модельдеудің теориялық негіздері

Математикалық модельдеу – ғылыми таным әдістерінің бірі. Ол нақты объектілерді, құбылыстарды немесе процестерді математикалық модель арқылы сипаттауға негізделеді.

Модельдеу келесі кезеңдерден тұрады:

1. Мәселені анықтау
2. Математикалық модель құру
3. Модельді шешу

4. Нәтижені талдау
5. Қорытынды жасау

Бұл кезеңдер оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін қалыптастырады.

Математикалық сауаттылықтың әдістемесі мазмұнын кіші жастағы оқушыларға математиканы оқытудың әдістемелік ерекшеліктерін сипаттайтын ережелер, сондай-ақ оқытуда дамытушылық және тұлғалық-іскерлік тұрғыдан қарау әрекеті құрайды.

Математикалық сауаттылықтың мақсаты бүгінгі күн талабына сай, жан-жақты дамыған, белсенді, өмірге талпынысы, тұрақты қызығушылығы бар, алған білімді іс- әрекетте еркін қолдану дағдысы қалыптасқан тұлға.

Математика білім мазмұнының ең алғашқы бастамасы бастауыш буында жүзеге асатыны белгілі. Себебі, бастауыш буында жоғары сыныптарда оқылатын бүкіл пәннің іргетасы қаланып қана қоймайды, сонымен қатар білім алуға талпынушылық, яғни балалардың оқу әрекеті, танымдық белсенділік, жеке бастың адами қасиеттерінің негізі осы кезеңде қаланады. Сонымен қатар, осы кезеңде баланың белсенділігі, оның рухани және дене күші де дами бастайды. Осы жасқа лайықты мазмұн мен оны оқытудың әдісін саралау, бала жанына жақын қарым-қатынас арқылы оларды дамыту мәселесін ғылыми жолға қою оңай мәселе емес.

Оқушыда функционалдық математикалық сауаттылық қалыптастыру үшін ең алдымен пәндік сауаттылық қалыптасуы керек. Пәндік сауаттылық өзіндік жұмыстар арқылы іске асады.

Математиканы оқыту мен математика пәнінен сауаттылықты қалыптастырудың негізгі мақсаттарына тоқталайық:

- 1) Математика –барлық ғылымдардың логикалық негізі – күре тамыры ретінде қарастырылады;
- 2) Математика, ең алдымен оқушылардың дұрыс ойлау мәдениетін қалыптастырады, дамытады және оны шындай түседі;
- 3) «Математикалық сауаттылық» (ауызша және жазбаша) қабілетін қалыптастыру арқылы оқушының «математикалық сауаттылықты» меңгере білу қабілетінің болуы;
- 4) Математика әлемде болып жатқан түрлі құбылыстарды, жаңалықтарды дұрыс қабылдап, түсінуге көмектеседі;
- 5) Математиканың болашақ тұлғаны моральдық, эстетикалық және этикалық тұрғыдан да тәрбиелік мәні бар.

Математикалық сауаттылық дұрыс сөйлеу қабілетін математика сабақтарында оқушылардың келесі қабілеттері мен бейімділіктерін шындай түсуді меңзейді:

- 1) Тақырыптағы, текстегі басты ойды бөліп көрсете білу және оған жоспар құра білуге;
- 2) Материалды қисынды, мағыналық топтай, талдай білуге;
- 3) Математикалық терминологияларды түсіне, қолдана және негіздей білуде;
- 4) Ұғымдардың, түсініктердің өзге ұғымдар жүйесіндегі орнын және түсініктер иерархиясы тұрғысында білуде;
- 5) Аузыша және жазбаша математикалық сауатты сөйлеуді меңгеру, математикалық символдар мен белгілеулерді дұрыс қолдана білуге.

Математикалық сауаттылықтың дамуы оқушының жалпы сөйлеу мәдениетін дамытып, қазіргі қоғамда тұлғаның ұтымды сөйлеу коммуникацияларын қалыптастырады. Осыған қоса, көп жылғы іс-тәжірибе көрсеткендей, математикалық білімнің меңгерілуі мен үйретілуі, оқытылуы дәрежесі жоғары болған сайын, оның бастауыш сыныптағы оқушылардың бойында адамгершілік қасиетті қалыптастырады.

Бастауыш сыныпта математиканы оқытуда келесі пәндік және функционалдық сауаттылық қалыптасуы тиіс

- 1) ережелер мен үлгілерді және берілген алгоритмдерді математикалық материалда қолдану біліктігін;
- 2) қоршаған ортада болып жатқан әртүрлі жағдайларда және аралас пәндерде математикалық білімін, біліктігін, есептеу, өлшеу және графиктік дағдыларын;

3) ауызша және жазбаша есептеулерді тиімді пайдалана отырып, практикалық есептеу техникасын;

4) математикаға тән ойлау стилін, оның абстрактылығын, дәлелденуін, қатаңдығын;

5) дәлелдемелі пайымдау жүргізу, логикалық негізделген қорытындылар жасау біліктігін;

6) математикалық мәтінмен жұмыс жасау (талдау, қажетті ақпаратты алу), математикалық терминология мен символдарды қолдана отырып, өз ойын ауызша және жазбаша түрде анық және нақты түсіндіру біліктігін;

7) жоспар бойынша әртүрлі әрекеттерді жоспарлау орындау білігін;

8) өзін-өзі бақылау жүзеге асыруды;

9) өз іс әрекетін бағалауды;

10) оқу қызметінің әртүрлі формаларында коммуникативтік қабілеттерін қолдана білуі қажет.

Күнделікті тұрмыста ауызша тез есептерді қажет ететін жағдайлар жиі кездеседі. Ауызша есептеудің дағдыларын қалыптастыру арқылы оқу материалдарын қайталауға, тереңдетуге уақыт үнемдейміз.

Ауызша есептеуді оқушы тиянақты меңгермесе жазбаша да есептей алмайды. Сондықтан оқушыны ауызша тез есептеуге баулып отыруымыз қажет. Ол үшін ауызша есептеудің негізін бастауыш сыныптарды қалап, оның қандай рөл атқаратынын оқушының көзін жеткізу керек. Ауызша есептеуді сабақтың кез келген кезеңдерінде қолдануға болады. Сабақтың мақсаты мен мазмұнына байланысты ауызша есептеуді қай сабақта көп, қай сабақта аз қолдануға болады? Егер сабақ жаңа материалдарды түсіндіруден басталса, онда сабақтың басында қолданған жөн, өйткені, оңай жаттығулар арқылы жаңа материалдарды жеңіл түсінуге болады.

Оқушылардың қаншалықты материалды меңгергенін байқау үшін (қорытынды ретінде) сабақтың соңында қолданылады. Егер қайталау мен білімін тереңдету сабағы болса, онда ауызша есептеуді сабақтың өн бойындағы жазбаша есептеумен араластырып отырған жөн. Сапалы есептеуді ұйымдастыру үшін, жыл басында әр сыныпқа керекті материалдарды, керекті формулаларды және мысал есептерді жинақтап оларға жеке-жеке таблица жасап оларды сабаққа жүйелі қолдану керек. Оқушыларды ойша есептеуге төселдіруде математикалық диктанттар мен түрлі әдістер, математикалық ойындар, математикалық лотолардың орны ерекше.

Оқушылардың ойлау қабілетін дамытудағы модельдеудің рөлі

Математикалық модельдеу оқушылардың:

Логикалық ойлауын

Сыни ойлауын

Шығармашылық қабілетін

Аналитикалық дағдыларын дамытады

Мысалы, оқушы қарапайым өмірлік жағдайды (дүкендегі есеп, уақытты жоспарлау) математикалық модельге айналдырады. Бұл оның ойлау деңгейін тереңдетеді.

3. Бастауыш сыныпта модельдеуді қолдану ерекшеліктері

Бастауыш сыныпта модельдеу қарапайым түрде енгізіледі:

- Сурет арқылы модельдеу
- Кесте арқылы модельдеу
- Сызба арқылы көрсету
- Қарапайым теңдеулер

Математикалық модельдеу – оқушылардың ойлау қабілетін дамытудың тиімді құралы. Ол оқушыларды өмірге дайындайды, өздігінен шешім қабылдауға үйретеді.

Қазіргі білім беру жүйесінде модельдеуді қолдану – сапалы білімнің кепілі.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, 2022.
2. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты, 2023.

3. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика. -Алматы, 2020.
4. Жұмабаев М. Педагогика. -Алматы, 2019.
5. Аймауытов Ж. Педагогика. -Алматы, 2018.
6. OECD. PISA Results, 2019.
7. ҚР БҒМ әдістемелік нұсқаулық хаттары, 2021-2024.

ГТАХР: 17.09

В.Ж. Рахымбекова

Жамбыл ауданы білім бөлімінің №1 орта мектебі» КММ
ҚР, Жамбыл ауд., shunarisakova@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР

Мақалада қазақ тілі сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мен дамытудың өзекті мәселелері қарастырылады. Зерттеу жұмысы білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында оқушылардың тілдік құзыреттілігін өмірлік жағдаяттармен байланыстыра дамытуға бағытталған инновациялық әдістердің мәнін ашуға негізделген. Автор функционалдық сауаттылықтың теориялық негіздерін талдай отырып, оны қалыптастыруда цифрлық технологиялар, геймификация, жобалық оқыту және сыни ойлауды дамыту стратегияларының тиімділігін ғылыми тұрғыда сипаттайды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы – қазақ тілі пәні аясында функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың кешенді моделін ұсыну және оны қазіргі білім беру талаптарымен ұштастыру. Ұсынылған әдістемелік тұжырымдар мұғалімдердің кәсіби тәжірибесінде тиімді қолдануға бағытталған.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, тілдік құзыреттілік, инновациялық технология, қазақ тілі, цифрлық білім, сыни ойлау, геймификация

Қазіргі жаһандану дәуірінде білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі – оқушыларды тек теориялық біліммен қаруландыру емес, сол білімді өмірлік жағдаяттарда тиімді пайдалана алатын құзыретті тұлға ретінде қалыптастыру болып табылады. Ақпараттық қоғамның қарқынды дамуы, цифрлық технологиялардың кеңінен енуі, еңбек нарығындағы талаптардың өзгеруі білім беру мазмұнына жаңа талаптар қояды. Осы тұрғыдан алғанда функционалдық сауаттылық ұғымы білім беру сапасының негізгі көрсеткіштерінің біріне айналып отыр [1].

Функционалдық сауаттылық – тұлғаның әлеуметтік, мәдени және кәсіби ортада тиімді әрекет етуіне мүмкіндік беретін кешенді қабілеттер жиынтығы. Бұл ұғым тек оқу және жазу дағдыларымен шектелмей, ақпаратты талдау, салыстыру, жүйелеу, оны нақты өмірлік жағдайларда қолдану қабілеттерін қамтиды. Яғни, функционалдық сауаттылық – білімнің өмірмен байланысын қамтамасыз ететін маңызды фактор [2].

Қазақстан Республикасының білім беру саясаты да осы бағытқа ерекше мән береді. Білім мазмұнын жаңарту жағдайында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту негізгі стратегиялық бағыттардың бірі ретінде айқындалған. Бұл үдеріс оқыту әдістерін жаңартуды, оқушының белсенді әрекетіне негізделген тәсілдерді енгізуді, сондай-ақ білім беру процесін тұлғаға бағыттауды талап етеді [3].

Қазақ тілі пәні – оқушылардың тілдік, коммуникативтік және мәдени құзыреттілігін қалыптастыратын негізгі пәндердің бірі. Аталған пән арқылы білім алушылар өз ойын жүйелі жеткізуге, пікір алмасуға, мәтінді талдауға, ақпаратты саралауға үйренеді. Сондықтан қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту – тек пәндік мақсат қана емес, сонымен қатар тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды педагогикалық міндет болып табылады.

Алайда дәстүрлі оқыту жүйесінде оқушылар көбінесе дайын ақпаратты қабылдаушы рөлінде қалып, білімді практикалық тұрғыда қолдану мүмкіндігі шектеулі болып келеді. Бұл

жағдай функционалдық сауаттылықтың жеткілікті деңгейде қалыптаспауына алып келеді. Осы мәселені шешу үшін білім беру процесіне инновациялық әдістер мен технологияларды енгізу қажеттілігі туындайды.

Инновациялық оқыту әдістері – оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, дербес ойлау қабілетін дамытуға, білімді өмірлік тәжірибемен ұштастыруға бағытталған заманауи педагогикалық тәсілдер жүйесі. Мұндай әдістерге цифрлық технологияларды қолдану, геймификация элементтері, жобалық оқыту, сыни ойлау стратегиялары жатады. Бұл тәсілдер оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға тиімді ықпал етеді [4].

Осыған байланысты аталған зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған инновациялық әдістердің мазмұнын ғылыми тұрғыда негіздеу және олардың тиімділігін айқындау. Зерттеу барысында заманауи педагогикалық технологиялардың мүмкіндіктері қарастырылып, оларды оқу процесінде қолданудың әдістемелік жолдары ұсынылады.

Зерттеу нысаны – қазақ тілі пәнін оқыту үдерісі.

Зерттеу пәні – функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған инновациялық әдістер.

Зерттеу міндеттері:

- функционалдық сауаттылық ұғымының мәнін анықтау;
- қазақ тілі сабақтарында оны қалыптастыру ерекшеліктерін талдау;
- инновациялық әдістердің түрлерін жүйелеу;
- олардың оқу процесіндегі тиімділігін айқындау.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – ұсынылған әдістер мен тәсілдер қазақ тілі пәні мұғалімдерінің күнделікті тәжірибесінде қолдануға бейімделгендігімен сипатталады.

Осылайша, функционалдық сауаттылықты дамыту мәселесі қазіргі білім беру жүйесінің басты бағыттарының бірі ретінде қарастырылып, оны жүзеге асыруда инновациялық әдістерді тиімді қолдану қажеттілігі дәлелденеді.

1. Функционалдық сауаттылықтың ғылыми-теориялық негіздері

Функционалдық сауаттылық қазіргі білім беру жүйесінің маңызды категорияларының бірі болып табылады. Бұл ұғым білім алушылардың тек теориялық білімді меңгеруімен шектелмей, сол білімді күнделікті өмірде, әлеуметтік қарым-қатынаста және кәсіби қызметте тиімді пайдалана алу қабілетін сипаттайды. Ғылыми әдебиеттерде функционалдық сауаттылық тұлғаның өмірлік құзыреттілігінің негізгі көрсеткіші ретінде қарастырылады [1].

Халықаралық деңгейде функционалдық сауаттылық мәселесі кеңінен зерттеліп келеді. Әсіресе Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (OECD) PISA бағдарламасы оқушылардың оқу сауаттылығын, математикалық және жаратылыстану сауаттылығын бағалау арқылы олардың білімді қолдану қабілетін анықтауға бағытталған [2]. Бұл зерттеулердің нәтижелері білім беру жүйесінде оқыту мазмұнын жаңарту қажеттігін көрсетеді.

Функционалдық сауаттылықтың мазмұны көпқырлы болып табылады және ол келесі негізгі компоненттерді қамтиды:

- ақпаратты қабылдау және түсіну;
- алынған мәліметтерді талдау және салыстыру;
- қорытынды жасау және интерпретациялау;
- білімді практикалық жағдайда қолдану;
- тиімді коммуникация орнату.

Аталған компоненттер бір-бірімен тығыз байланысты және оқушының танымдық әрекетін жан-жақты дамытуға бағытталған. Бұл дағдылардың қалыптасуы білім алушының тек пәндік жетістіктерін ғана емес, оның әлеуметтік бейімделу деңгейін де анықтайды.

Функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы когнитивтік психология мен педагогика ғылымдарының негізгі қағидаларына сүйенеді. Мәселен, Л.С. Выготскийдің әлеуметтік-мәдени теориясында оқыту мен даму арасындағы байланыс ерекше атап көрсетіледі. Ғалымның пікірінше, оқушының дамуы оның әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу процесінде

жүзеге асады [3]. Бұл тұжырым функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда оқытудың белсенді әдістерін қолданудың маңыздылығын дәлелдейді.

Сонымен қатар, конструктивистік оқыту теориясы да функционалдық сауаттылықтың қалыптасуында маңызды орын алады. Бұл теория бойынша білім алушы жаңа ақпаратты өз тәжірибесі негізінде құрастырады. Яғни оқушы білімді дайын күйінде алмай, оны өзі іздеп, талдап, қайта өңдейді. Мұндай тәсіл функционалдық сауаттылықты дамытуға тиімді ықпал етеді.

Қазақстандық білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықты дамыту мемлекеттік деңгейде қолдау тапқан. Білім беру мазмұнын жаңарту аясында оқу бағдарламалары оқушылардың құзыреттілігін дамытуға бағытталған. Бұл бағдарламада тілдік дағдыларды дамыту, сыни ойлау, зерттеушілік қабілеттерді қалыптастыру негізгі басымдықтар ретінде белгіленген [4].

Қазақ тілі пәні функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Себебі бұл пән арқылы оқушылар:

- ақпаратты түсініп оқуға;
- өз ойын жүйелі жеткізуге;
- түрлі коммуникативтік жағдаяттарда тілдік нормаларды сақтауға;
- мәтінді талдап, бағалауға үйренеді.

Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту мәтінмен жұмыс арқылы тиімді жүзеге асады. Мәтін – оқушының тілдік және танымдық қабілеттерін дамытудың негізгі құралы. Мәтінді оқу барысында оқушы ақпаратты қабылдап қана қоймай, оны талдайды, салыстырады, өз көзқарасын білдіреді. Бұл әрекеттер функционалдық сауаттылықтың қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Сонымен қатар, функционалдық сауаттылықты дамытуда коммуникативтік тәсіл маңызды орын алады. Бұл тәсіл оқушылардың тілдік қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталған. Сабақ барысында диалог, пікірталас, рөлдік ойындар ұйымдастыру арқылы оқушылардың сөйлеу белсенділігі артады.

Қазіргі педагогикалық тәжірибеде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру оқыту процесін өмірмен байланыстыру арқылы жүзеге асырылады. Яғни оқу тапсырмалары нақты өмірлік жағдаяттарға негізделуі тиіс. Мұндай тапсырмалар оқушылардың білімді қолдану дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, функционалдық сауаттылық – білім беру жүйесінің сапасын анықтайтын маңызды көрсеткіштердің бірі. Оның қалыптасуы оқыту мазмұны мен әдістерінің жаңартылуына, оқушының белсенді әрекетіне, сондай-ақ педагогтың кәсіби шеберлігіне тікелей байланысты. Сондықтан қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту үшін ғылыми негізделген, заманауи әдістерді қолдану қажеттілігі туындайды.

2. Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытудағы инновациялық әдістер

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту процесін жаңғырту, оқушының белсенді танымдық әрекетін ұйымдастыру және оның өмірлік құзыреттілігін дамыту басты міндеттердің бірі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру инновациялық әдістерді тиімді қолдануды талап етеді. Инновациялық әдістер – білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын және дербес әрекетін дамытуға бағытталған заманауи педагогикалық тәсілдер жүйесі [1].

Инновациялық әдістердің ерекшелігі – оқушыны оқу процесінің белсенді субъектісіне айналдыру. Бұл тәсілдер оқыту мазмұнын өмірмен байланыстырып, білімді практикалық тұрғыда қолдануға мүмкіндік береді.

2.1. Цифрлық технологияларды қолдану арқылы функционалдық сауаттылықты дамыту

Цифрлық технологиялар қазіргі білім беру кеңістігінің ажырамас бөлігіне айналды. Қазақ тілі сабақтарында цифрлық ресурстарды пайдалану оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, білімді меңгеру сапасын жақсартады.

Цифрлық құралдарды қолданудың негізгі бағыттары:

- интерактивті тапсырмалар ұйымдастыру;
- онлайн тесттер мен викториналар өткізу;
- мультимедиялық контент арқылы жаңа тақырыпты түсіндіру;
- кері байланысты жедел ұйымдастыру.

Мысалы, интерактивті платформалар арқылы жүргізілген тапсырмалар оқушылардың жылдам ойлауына, шешім қабылдауына және білімін бірден тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар цифрлық ортада жұмыс істеу оқушылардың ақпараттық сауаттылығын қалыптастырады.

Цифрлық технологияларды қолдану нәтижесінде оқушылар:

- ақпаратты іздеу және сұрыптау;
- деректерді талдау;
- нәтижені визуализациялау сияқты дағдыларды меңгереді.

2.2. Геймификация элементтерін қолдану

Геймификация – оқу процесіне ойын элементтерін енгізу арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыруға бағытталған әдіс. Бұл тәсіл оқыту процесін эмоционалды жағынан тартымды етіп, білім алушылардың белсенділігін арттырады.

Қазақ тілі сабақтарында геймификация келесі формада жүзеге асады:

- сөздік қорды дамытуға арналған ойындар;
- рөлдік ойындар арқылы жағдаяттық сөйлесім;
- командалық жарыстар;
- «сұрақ-жауап» форматындағы ойындар.

Ойын элементтері оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың коммуникативтік дағдыларын дамытады. Сонымен қатар геймификация оқушылардың бәсекелестік қабілетін қалыптастырып, өз нәтижесін жақсартуға ынталандырады.

2.3. Жобалық оқыту технологиясы

Жобалық оқыту – оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған тиімді әдістердің бірі. Бұл тәсіл барысында оқушылар белгілі бір мәселені өз бетінше зерттеп, нәтижесін ұсынады.

Жобалық жұмыстың кезеңдері:

1. Мәселені анықтау;
2. Ақпарат жинау;
3. Талдау жүргізу;
4. Қорытынды жасау;
5. Нәтижені қорғау.

Қазақ тілі пәнінде жобалық әдіс арқылы:

- эссе жазу;
- презентация дайындау;
- зерттеу жұмыстары жүргізіледі.

Бұл әдіс оқушылардың логикалық ойлауын дамытып, өз ойын дәлелдеп жеткізуге үйретеді. Сонымен қатар оқушылардың жауапкершілігі артып, дербес жұмыс жасау дағдысы қалыптасады.

2.4. Сыни ойлауды дамыту технологиялары

Сыни ойлау – функционалдық сауаттылықтың негізгі құрамдас бөліктерінің бірі. Бұл дағды оқушылардың ақпаратты талдап, бағалап, өз көзқарасын қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Қазақ тілі сабақтарында сыни ойлауды дамыту үшін:

- мәтінге талдау жасау;
- пікірталас ұйымдастыру;
- аргумент келтіру;
- салыстыру және қорытынды жасау сияқты тапсырмалар қолданылады.

Мысалы, оқушыларға мәтін беріліп, оның негізгі идеясын анықтау, автор позициясын талдау және өз көзқарасын дәлелдеу тапсырмалары ұсынылады. Бұл тапсырмалар оқушылардың ойлау қабілетін тереңдетеді.

2.5. Коммуникативтік тәсіл және өмірлік жағдаяттар

Функционалдық сауаттылықты дамытуда коммуникативтік тәсіл маңызды орын алады. Бұл тәсіл оқушылардың тілдік қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге бағытталған.

Сабақ барысында:

- диалог құру;
- жағдаяттық тапсырмалар орындау;
- ресми және бейресми стильде сөйлеу сияқты жұмыстар жүргізіледі.

Өмірлік жағдаяттарға негізделген тапсырмалар оқушылардың білімді нақты жағдайда қолдануына мүмкіндік береді. Мысалы:

- дүкенде сөйлесу;
- өтініш жазу;
- хабарландыру құрастыру.

Бұл тапсырмалар оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда ерекше тиімді.

2.6. Инновациялық әдістерді қолданудың педагогикалық тиімділігі

Жоғарыда аталған әдістерді кешенді түрде қолдану оқыту процесінің тиімділігін арттырады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, инновациялық тәсілдер:

- оқушылардың оқу мотивациясын күшейтеді;
- білімді меңгеру сапасын арттырады;
- шығармашылық қабілеттерін дамытады;
- өзіндік ойлау дағдыларын қалыптастырады.

Сонымен қатар бұл әдістер оқушылардың сабаққа белсенді қатысуын қамтамасыз етіп, олардың білімге деген қызығушылығын тұрақтандырады.

3. Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған тәжірибелік жұмыс

Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту теориялық негіздермен ғана шектелмей, нақты тәжірибелік жұмыстар арқылы жүзеге асырылады. Бұл тарауда инновациялық әдістерді қолданудың практикалық үлгілері, тапсырмалар жүйесі және олардың тиімділігі қарастырылады.

3.1. Функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған сабақ моделі

Төменде қазақ тілі сабағында қолданылатын функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған сабақтың құрылымдық моделі ұсынылады:

Сабақ кезеңі	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Қолданылатын әдіс	Нәтиже
Қызығушылықты ояту	Проблемалық сұрақ қояды	Өз ойын айтады	«Ой қозғау»	Белсенділік артады
Мағынаны ашу	Мәтін ұсынады	Оқиды, талдайды	INSERT	Түсіну қалыптасады
Қолдану	Тапсырма береді	Жазады, талдайды	Жобалық әдіс	Практикалық дағды
Талдау	Сұрақтар қояды	Пікір білдіреді	Сыни ойлау	Логикалық ойлау
Рефлексия	Қорытынды жасатады	Бағалайды	«Бес саусақ»	Өзін-өзі бағалау

Бұл модель сабақ құрылымын жүйелеуге және оқушының белсенді қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

3.2 Практикалық тапсырмалар жүйесі

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін ұсынылатын тапсырмалар өмірлік жағдаяттарға негізделуі тиіс. Мұндай тапсырмалар оқушының білімді қолдану дағдысын қалыптастырады.

Тапсырма 1: Жағдаяттық диалог

Сіз дүкенге бардыңыз. Сатушымен сөйлесіп, қажетті затты сатып алыңыз. **Мақсаты:** коммуникативтік дағдыларды дамыту

Тапсырма 2: Хабарландыру жазу

Мектепте өтетін іс-шара туралы хабарландыру құрастырыңыз. **Мақсаты:** жазылым дағдысын дамыту

Тапсырма 3: Пікір жазу

Берілген мәтін бойынша өз көзқарасыңызды жазыңыз. **Мақсаты:** сыни ойлау қабілетін дамыту

Тапсырма 4: Ақпаратты талдау

Кесте немесе мәтін негізінде негізгі ақпаратты анықтаңыз. **Мақсаты:** талдау және қорытынды жасау

3.3 Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту моделі

Функционалдық сауаттылықты дамытуда зерттеушілік әрекет маңызды орын алады. Төменде зерттеушілік дағдылардың қалыптасу динамикасы ұсынылады (1-кесте):

Кесте 1 – Зерттеушілік дағдылардың қалыптасу динамикасы

Деңгей	Сипаттамасы
Төмен	Ақпаратты дайын күйінде қабылдайды
Орта	Қарапайым талдау жасайды
Жоғары	Өздігінен зерттеу жүргізеді

Бұл модель оқушылардың даму деңгейін анықтауға және оқыту процесін жоспарлауға мүмкіндік береді.

3.4 Чек-парақ (бағалау құралы) (2-кесте)

Кесте 2 – Сабақ барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығын бағалау үшін келесі чек-парақ ұсынылады:

Критерий	Иә	Жоқ
Мәтінді түсінді	☐	☐
Өз ойын жеткізді	☐	☐
Талдау жасады	☐	☐
Қорытынды жасады	☐	☐

Бұл құрал оқушылардың оқу жетістіктерін жүйелі бағалауға мүмкіндік береді.

3.5 Тәжірибелік жұмыстың нәтижелері

Жүргізілген тәжірибелік жұмыстар нәтижесінде келесі өзгерістер байқалды:

- оқушылардың сабаққа қызығушылығы артты;
- сөйлеу белсенділігі күшейді;
- мәтінді түсіну деңгейі жақсарды;
- өз ойын жүйелі жеткізу қабілеті қалыптасты.

Сабақ барысында инновациялық әдістерді жүйелі қолдану оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда тиімді нәтиже берді.

3.6 Мектепшілік модель (қолдану жүйесі) (3-кесте)

Кесте 3 – Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін мектеп деңгейінде келесі модель ұсынылады:

Бағыт	Іс-шара	Нәтиже
Сабақ	Инновациялық әдістер қолдану	Білім сапасы артады
Үйірме	Тілдік ойындар	Қызығушылық артады
Жоба	Ғылыми жұмыстар	Зерттеушілік дамиды
Бағалау	Чек-парақтар	Объективті бағалау

Қорытынды (күшейтілген нұсқа)

Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту – қазіргі білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Инновациялық әдістерді тиімді қолдану оқушылардың тілдік, танымдық және коммуникативтік қабілеттерін жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрлық технологиялар, геймификация, жобалық оқыту және сыни ойлау әдістерін кешенді түрде қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып, олардың өмірлік құзыреттілігін қалыптастырады.

Қорыта айтқанда, функционалдық сауаттылықты дамыту – тек пәндік білім берумен шектелмейтін, оқушыны өмірге дайындайтын кешенді процесс. Осы бағытта инновациялық әдістерді жүйелі қолдану – заманауи мұғалімнің кәсіби міндеті.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020. – 52 бет.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007. – 68 бет.
3. OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 320 p.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 2017. – 352 с.
5. Брунер Дж. Процесс обучения. – Москва: Просвещение, 2018. – 256 с.
6. Қараев Ж.А. Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы. – Алматы: Рауан, 2016. – 180 бет.
7. Жұмабаева А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2018. – 240 бет.
8. Смағұлова Г.Н. Қазақ тілін оқытудағы жаңа технологиялар. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 210 бет.
9. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2020. – 272 с.
10. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы: реформалар, даму, жаңғыру. – Астана, 2012. – 48 бет.

ҒТАХР: 17.01.45

А.С. Айтқазинова

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., a.aytkazanova@mail.ru

ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ МЕҢГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Бұл мақалада прозалық шығармалар арқылы ұлттық құндылықтарды меңгертудің тиімді жолдары қарастырылды. Зерттеу нысаны ретінде Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» және Нұрдәулет Ақыштың «Нағыз әже қайда?» шығармалары алынды. Талдау барысында аталған туындылардағы ұлттық тәрбие мәселелері сараланып, оларды оқытуда қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер ұсынылды. Зерттеу нәтижесінде көркем мәтінді терең талдауға негізделген әдістердің оқушылардың танымдық белсенділігі мен ұлттық санасының қалыптасуына ықпал ететіні дәлелденді.

Тірек сөздер: ұлттық құндылық, прозалық шығарма, әдеби талдау, тәрбие, инновациялық әдіс, тіл дамыту.

Жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау мен ұрпақ бойына сіңіру – білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі. Әдебиет пәні бұл міндетті жүзеге асыруда ерекше орын алады. Прозалық шығармаларда халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, моральдық-этикалық қағидалары көрініс табады. Қазіргі таңда оқушылардың көркем мәтінді үстірт қабылдауы, оның тәрбиелік мәнін толық түсінбеуі өзекті мәселелердің бірі. Сондықтан прозалық шығармаларды оқытуда ұлттық құндылықтарды терең меңгертетін тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану қажеттілігі туындайды.

Бұл бағыттың іргетасы XX ғасыр басындағы Алаш зиялыларының еңбектерінде қаланған. А. Байтұрсынұлы: «*Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек*», - [1] деп кез келген қоғамдық реформаның бастауы – сапалы білім мен саналы тәрбие екенін айқындап берді. Тұлғаны ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыру – мемлекеттің ішкі тұтастығы мен рухани қауіпсіздігінің басты тетігі екенін аңғара аламыз. «*Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады*» [2]деген Мағжан Жұмабаевтың бұл тұжырымының бүгінгі таңдағы өзектілігі – жаһандану дәуіріндегі ұлттық бірегейлікті сақтап қалудың жалғыз жолы тіл екендігін ғылыми негіздеуінде. Қазіргі ақпараттық кеңістікте тіл шұбарланып, ұлттық мінез бен тұрмыс белгілері ұмытыла бастаған шақта, көркем әдебиет – сол «тұнық айнаны» қалпына келтіруші негізгі құралы. Сондықтан бұл Мағжан ойының маңыздылығы – ана тілін ұлттық тәрбиенің негізгі кепілі ретінде қарастыруында. Ж. Аймауытовтың: «Адам мінезінің, ақыл-қайратының әр түрлі болуы тәрбиенің түрлі-түрлі болуынан...» [3]деген сөзінің бүгінгі таңдағы өзектілігі – адам капиталын дамытудағы тәрбиенің шешуші рөлін ғылыми тұрғыдан айқындап беруінде. Бұл бізді білім беру үдерісінде тек құрғақ ақпарат берумен шектелмей, прозалық шығармалар (Б. Момышұлы «Ұшқан ұя» повесі, Н. Ақыш «Нағыз әже қайда?» әңгімесі) арқылы саналы мінез-құлық қалыптастыруға бағыттайды. Ұлттық тәрбие мен мінез-құлықтың қалыптасуы туралы Мағжан мен Ахмет салған сара жол қазіргі білім беру мазмұнында көрініс тауып, №399 бұйрық негізіндегі оқу бағдарламаларының өзегіне айналды. Сондықтан әдебиет сабақтарында қолданылатын оқу мақсаттарын зерделеу – мемлекеттік стандарт талаптары мен ұлттық құндылықтардың үндесу деңгейін айқындауға мүмкіндік береді. Осыған сай бірнеше оқу мақсаттарына тоқалсақ:

- 5.3.1.1 шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу;
- 8.1.2.1 әдеби шығарманың идеясы мен пафосын ұлттық мүдде тұрғысынан ашу();
- 8.3.2.1 шығармадағы материалдық және рухани құндылықтарды заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беру;
- 8.3.3.1 шығарманың көркемдік идеялық құндылығын гуманистік тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазу [4].

Аталған оқу мақсаттарының «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасымен тығыз байланысын да атап өтсек болады.(1-кесте).

Кесте 1 – «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасы

Оқу мақсаты	Шығармадағы көрінісі (Б. Момышұлы / Н. Ақыш)	«Адал азамат» құндылықтарымен байланысы
5.3.1.1 Кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдау	Бауыржанның атасы мен әкесінің бойындағы принципшілдік пен турашылдық.	Әділдік және жауапкершілік: - Әділдік, мейірімділік және жауапкершілік таныту арқылы басқаларға көмектесуге дайын болу - Кез-келген қызмет түріне немесе іс-әрекетке жауапкершілікпен қарау
8.1.2.1 Идея мен пафосты ұлттық мүдде тұрғысынан ашу	«Ұшқан ұядағы» ел қорғау, намыс, отаншылдық, салт-дәстүр, әдет-ғұрып.	Тәуелсіздік және отаншылдық: - Өзінің халқына деген сүйіспеншілігін білдіру және ұлттық мәдениетті құрметтеу - Ұлттық және мәдени бірегейлікті сезіну
8.3.2.1 Құндылықтарды заманауи тұрғыда салыстыру	«Нағыз әже қайда?» әңгімесіндегі рухани құндылықтардың трансформациясы.	Жасампаздық пен жаңашылдық: - Әлемнің қазіргі ғылыми бейнесі, ғылым мен техниканың жетістіктері туралы білу

		- Сыни тұрғыдан ойлау, сенімді ғылыми ақпаратты анықтау және ғылымға қарсы түсініктерді сыни көзқарастың болуы
8.3.3.1 Гуманистік тұрғыдан талдап, эссе жазу	Шығармалардағы адамгершілік, мейірімділік және ұрпақтар сабақтастығы.	Бірлік пен ынтымақ: - Өзара сыйластық пен ынтымақтастықты көрсете отырып, өз көзқарастарын білдіре алу - Ортақ мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ете отырып, командада тиімді жұмыс істей білу

Мемлекеттік стандарттағы (№399 бұйрық) оқу мақсаттары мен «Біртұтас тәрбие» бағдарламасындағы «Адал азамат» құндылықтарының арасындағы мазмұндық үндестік – әдебиет сабағында тиімді педагогикалық технологияларды таңдауды талап етеді [4, 5]. Осы орайда, Б. Момышұлы мен Н. Ақыш прозасындағы ұлттық кодты оқушы санасына терең ұялату үшін төмендегідей инновациялық әдістер жүйесін қолданудың ғылыми-практикалық маңызы зор.

«Герменевтикалық кесте» – мәтінді терең түсінуге, оның астарлы мағынасын ашуға бағытталған тиімді әдіс. Оны ұлттық құндылықтармен байланыстыра отырып, оқушының бойына рухани қасиеттерді сіңіру үшін қолдануға болады.

Герменевтиканың негізі – түсіну және түсіндіру [6]. Ұлттық құндылықтар (салт-дәстүр, ана тілі, ұлттық намыс, адамгершілік) көбінесе көркем шығармаларда астарлы, символдар арқылы беріледі. Кесте осы символдардың мәнін ашуға көмектеседі.

Кесте 2 – Ұлттық құндылықтарға негізделген кесте үлгісі.

Мәтін	Ұлттық тәрбие көрініс тапқан үзінді	Талдау
Бауыржан Момышұлы «Ұшқан ұя» повесі	«...Алатаудың қыраны мол еді - Қырағы болсын, құлыным - Қойнауы суға мол еді - Бұлағы болсын, құлыным...» [7].	Бата – баланың болашақ өмір жолын айқындайтын рухани темірқазық іспетті. Ол жас ұрпақтың бойына ізгілік дәнін егіп, оны жат қылықтардан қорғайтын психологиялық қалқан қызметін атқарады. Нәтижесінде, батамен өскен бала өз елінің салт-дәстүрін құрметтейтін, рухани дінгеі мықты, нағыз сегіз қырлы, бір сырлы тұлға болып қалыптасады.
	«Ассаламалейкум, аталар» деп әр сөзді қадап-қадап айттым. Бұған, әрине, бәрі күлісіп жатыр. Әйткенмен мені араз етіп алмау үшін бәрі де бір ауыздан «әлейкүмсалам!» десті. Сонан соң әрқайсысы маңдайымнан сипап мақтайды. Жақсы сөзге мәз болып мен әкемнің тізесін ала жайғасамын. Ол басымнан сипап отырып: «Жарайсың, балам! Үйге кіргенде әрқашан үлкендерге сәлем беруді ұмытпа. Әдепті бала сүйтеді», - дейтін» [7].	Сәлемдесу – бала тәрбиесіндегі әдептіліктің әліппесі ғана емес, оның тұлғалық негізін қалайтын рухани құрал. Сәлем беру арқылы бала өзіне деген сенімділікті шыңдайды және айналасына сыйлы болудың алғашқы сабағын алады. Нәтижесінде, ол үлкенді құрметтейтін, кішіге үлгі болатын, ұлттық тәрбиенің нәрін сіңірген парасатты азамат болып қалыптасады.
	«...Әкем маған ата-тегіміздің аты-жөнін үйретуші еді. - Кімнің баласысың? - деп сұрайтын ол. - Мен Момыштың ұлымын. - Момыш кімнің баласы?	Жеті атаны білу – баланың өмірлік бағдарын айқындайтын рухани паспорт іспетті. Бұл білім баланы тамырсыздықтан сақтап, оның бойында отансүйгіштік пен ұлттық намыс сезімін ерте оятады. Нәтижесінде, бала өз тегін мақтан тұтатын, өткенін құрметтейтін

	<i>- Момыш - Имаштың баласы. Осылайша жеті атаға дейін жетелеп отырып санатады. Ал келген қонақ ең алдымен атымды сұрайтын. Сонан соң менің жеті ата жөніндегі білімімді тексеретін. Ел танудың басы ең алдымен осылай басталатынын ол кезде кім білген...» [7].</i>	және болашақ алдындағы жауапкершілігін сезінетін кемел тұлға болып ер жетеді.
Нұрдәулет Ақыш «Нағыз әже қайда? әңгімесі	<i>Менің оларға айтатыным, көбінесе: «Ер Төстік», «Құйыршық», «Түлкі мен тазы» сияқты киіз туырлықты көшпелі елдің баласының құлағына сіңісті халық ертегілері [8].</i>	Ертегі – баланың тұлғалық іргетасын қалайтын ең қуатты тәрбие құралы. Ертегі тыңдау арқылы бала өмірдің қиындықтарына рухани дайын болып, батырлық пен адамгершілік мұраттарын бойына сіңіреді. Нәтижесінде, қиялы ұшқыр, тілі бай, ұлттық құндылықтарды қастерлейтін саналы әрі парасатты тұлға болып қалыптасады.
	<i>Мақсатым – қыздарыма өз әжем сияқты нағыз қазақи кейіптегі кейуананы керсету еді. Ондағы ойым – әже деген жарықтықтың анау-мынау қарапайым адам емес, былайғы жұрттан өзгеше, ардақты да қасиетті жан екенін сәбилер шын көңілмен сезінсін, оларды не үшін құрметтеу керегін түсіне білсін деген ниет [8].</i>	Әженің қадірін ұғындыру – ұлттың болашағын сақтау үшін қажет, өйткені әже тәрбиесін көрген қыз бала ертеңгі күні текті ұрпақ өсіретін парасатты ана болады. Бұл арқылы балалар жасы үлкенді сыйлаудың шынайы мәнін түсініп, өз тамырына деген мақтаныш сезімін қалыптастырады. Нәтижесінде, отбасындағы сыйластық артып, ұлттық құндылықтар келесі буынға еш нұқсансыз, табиғи жолмен беріледі.

«Герменевтикалық кесте» әдісі арқылы оқушы көркем шығармадағы ұлттық құндылықтардың астарлы мағынасын терең түсініп, оларды өз өмірімен байланыстыруды үйренеді. Бұл процесс білім алушының сыни ойлау қабілетін дамытып, мәтінге жай оқырман емес, зерттеуші көзімен қарауға дағдыландырады. Нәтижесінде, ұлттық тәрбие мен этикалық нормалар оқушының бойында жай ғана ақпарат емес, ішкі сенім мен рухани ұстаным ретінде қалыптасады. Сонымен қатар, бұл әдіс оқушының сөздік қорын байытып, күрделі ұғымдарды интерпретациялау шеберлігін арттырады.

«Проблемалық жағдаят» әдісі. Бұл әдістің қажеттілігі – оқушыны рухани енжарлықтан арылтудан туындайды. Жаһандану дәуірінде жас ұрпақ түрлі мәдени құндылықтардың арасында таңдау жасауға мәжбүр. Сондықтан оларға ұлттық құндылықтарды «жаттату» емес, оларды өмірлік мәселелерді шешудің кілті ретінде ұсынған жөн. Бұл әдістің тиімділігі оқушының ішкі мотивациясын оятуында. Сыни ойлауды дамытады. Оқушы «бұл дұрыс па, әлде бұрыс па?» деген сұраққа жауап іздеу арқылы құндылықтарды өз бетінше саралайды. Жағдаят оқушының жүрегіне әсер етеді. Ол кейіпкердің тағдырына алаңдап, шешім қабылдау арқылы сол құндылықты өз басынан өткергендей сезінеді. Мысалы, *«Қазіргі әжелер ертегі айтудың орнына сериал көреді немесе телефонға үңіледі»* деген проблемалық кейс төңірегінде оқушылар: «Нағыз әже қандай болуы керек?» деген сұраққа жауап іздейді. Кейіпкердің: *«Өзінің сырт нұсқасы мен білетін ауыл кемпірлеріне онша келіп тұрған жоқ. Иығына көгілдір жемпір іліп, басына жаздық гүлді орамал салған егде кісіні ала шұбар топтың ішінен бірден ажырата алмауым онша әбестік бола қоймаса керек»,* - [8] деген ойынан оқушылар «Әженің сырт бейнесінің заман ағымына сай өзгеруі қалыпты құбылыс па?» деген сауалдарға жауап іздеп, талдайды. Нәтижесінде саналы таңдау қалыптасады: оқушы ұлттық құндылықты біреудің мәжбүрлеуімен емес, оның маңыздылығын өз ақыл-ойымен түсініп қабылдайды. Ұлттық тәрбие оқушының тек «білімі» емес, оның мінез-

құлқы мен өмірлік ұстанымына айналады. Сонымен «Проблемалық жағдаят» әдіс – ұлттық құндылықты оқушының санасына сіңіріп қана қоймай, оны іс-әрекетке ұластыратын жол.

Келесі әдіс – «**Этно-лингвистикалық сөзмаржан**» әдісі. Білім алушылар көркем мәтінді оқығанымен, ондағы көне сөздердің, этнографиялық атаулардың немесе фразеологизмдердің мәнін терең түсіне бермейді. Сондықтан бұл әдіске жүгінеміз. Мақсаты: шығармадағы көнерген сөздер мен салт-дәстүр, әдет-ғұрып атауларының мағынасын ашу арқылы оқушының этномәдени сауаттылығын арттыру және ұлттық кодты тану. Мысалы, «бата», «ұршық», «жеті ата», «ашамайға мінгізу», «ат тергеу», «сүйінші», т.б. сөздердің мәнін ашады, бүгінгі күнмен байланыстырады. Сонымен қатар оқушылардың сөздік қорлары көбейеді. Нәтижесінде «Ұшқан ұя» мен «Нағыз әже қайда?» шығармаларындағы салт-дәстүрлерді бүгінгі заманмен сабақтастырып, оқушының ұлттық құндылықтарға деген қызығушылығын оятамыз.

«**Киелі символдар галереясы**» әдісі – көркем шығармадағы заттық әлемді (жәдігерлерді) жай ғана тұрмыстық бұйым емес, ұлттық мәдениеттің нышаны, киелі символы ретінде тануға бағытталған көрнекі-инновациялық тәсіл. Бүгінгі цифрлық заман балалары үшін киіз үйдің жабдықтары немесе ұлттық киімдер «мұражайдағы жәдігер» сияқты алыс көрінеді. Оқушылар ақпаратты көзбен көріп тез қабылдайды. Сондықтан құндылықты символдар арқылы көрсету тиімді. Оқушыға «Төр», «Табалдырық», «Қара шаңырақ» ұғымдарының жай ғана орын емес, үлкен тәрбиелік маңызы бар екенін түсіндіру қажет. Білім алушылар сыныпта немесе виртуалды тақтада «галерея» құрады. Әрбір «жәдігердің» астына оның символдық мәнін жазады.

Кесте 3 – «Киелі символдар галереясы» әдісі

Жәдігер	Шығармадағы көрінісі	Киелі мағынасы
Кимешек	Н. Ақыш шығармасындағы әженің басты белгісі.	Ананың ақ жаулығы, әулеттің берекесі, тазалық пен имандылықтың нышаны.
Төр	Момыш атаның отыратын орны.	Билік, сыйластық, ата-баба аруағына құрмет және отбасылық иерархия.
Қамшы	Үйдің қабырғасында ілулі тұрған жәдігер.	Ерлік, билік, қорғаныс және үйге жын-періні жолатпайтын «кие» ретіндегі сенім.
Бесік	Бауыржанның алғашқы өскен ортасы.	Ұрпақ жалғастығы, ұлттық тәрбиенің бастауы («Бесік жыры»).

Нәтижесінде ұлттық жәдігерлерге деген құрмет артады. Оқушы өз үйіндегі немесе айналасындағы ұлттық бұйымдарға жай зат ретінде емес, киелі мұра ретінде қарайды. Оқушы қазақтың салт-дәстүрі мен тұрмыс-салтын тереңірек біліп, оны сипаттап бере алады. Бала автордың көркем детальды (символды) не үшін қолданғанын түсініп, оның астарлы мағынасын ашады.

Зерттеу жұмысын қорытындылай келе, Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» және Н. Ақыштың «Нағыз әже қайда?» туындыларындағы ұлттық құндылықтарды меңгертуде инновациялық әдістерді қолдану – заман талабы екені анықталды. Мақалада қарастырылған «Герменевтикалық кесте», «Проблемалық жағдаят», «Этно-лингвистикалық сөзмаржан» және «Киелі символдар галереясы» әдістері оқушының мәтінмен жұмыс істеу дағдысын жаңа деңгейге көтереді. Бұл әдістердің тиімділігі келесідей тұжырымдалады:

- Біріншіден, герменевтикалық және этно-лингвистикалық талдаулар арқылы оқушы көркем сөздің астарындағы «ұлттық кодты» танып, тілдік қорын байытады;
- Екіншіден, проблемалық жағдаяттар оқушыны моральдық таңдау жасауға машықтандырып, ұлттық тәрбиені күнделікті өмірлік ұстанымына айналдыруға мүмкіндік береді;
- Үшіншіден, визуалды символдармен жұмыс жасау арқылы жәдігерлер мен салт-дәстүрлердің киелілік мәні санада берік орнығады.

Түйіндеп айтқанда, ұсынылған әдіс-тәсілдер жиынтығы оқушыны жай ғана ақпарат алушы емес, ұлттық мұраны қадірлейтін, өткен мен болашақтың арасындағы алтын көпір – саналы тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталған. Бұл әдістемелік жүйе қазақ әдебиеті сабақтарында ұлттық құндылықтарды инновациялық технологиялармен ұштастырудың тиімді моделі бола алады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. 20 Алты томдық шығармалар жинағы. *Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері)*. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. III: –384 б.
2. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. Жазушы, 2013.- 376 бет. [26-147 б.]
3. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. – Алматы: Ғылым, 1998. 448 б. [177-185 б.]
4. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200029767>
5. ҚР Оқу-ағарту министрлігі «Адал азамат» біртұтас тәрбие бағдарламасы. Астана, 2025
6. Шлейермахер Ф. Герменевтика. Перевод с немецкого А.Л.Вольского. Научный редактор \Н.О.Гучинская.] – СПб.: «Европейский Дом». 2004. — 242 с. [5-с]
7. Момышұлы Б.. Ұшқан ұя. – Алматы: «Санат», 2005. – 224 бет
8. Ақыш Н. «Нағыз әже қайда?» Повесть, әңгімелер, ертегілер. Алматы: «Мазмұндама» қоғамдық қоры, 2022. – 208 бет.

ҒТАХР: 14.25.07

Г.Л. Малдыбаева

«Егінсу орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай обл., Үржар ауд., maldibaeva@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ІЗГІЛІК, ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖӘНЕ ҚҰРМЕТ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада жасанды интеллект мүмкіндіктерін қолдану арқылы бастауыш сынып оқушыларының ізгілік, жауапкершілік және құрмет сияқты негізгі адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Қазіргі білім беру кеңістігінде оқыту үдерісін цифрландырумен қатар, тұлғаның рухани дамуына ерекше көңіл бөлінуі қажет. Жасанды интеллект құралдары оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың мінез-құлқына, қарым-қатынас мәдениетіне және әлеуметтік жауапкершілігіне оң әсер етеді. Баяндамада осы бағыттағы тиімді әдістер мен педагогикалық мүмкіндіктер сипатталады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, бастауыш білім, ізгілік, жауапкершілік, құрмет, тәрбиелік құндылықтар, оқыту әдістері, тұлғалық даму.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде оқушылардың тек академиялық білімін ғана емес, олардың тұлғалық және адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру басты міндеттердің бірі болып отыр. Әсіресе бастауыш сынып кезеңі – баланың мінез-құлқы мен құндылықтарының негізі қаланатын маңызды уақыт. Осы тұрғыда жасанды интеллект мүмкіндіктерін тиімді пайдалану жаңа педагогикалық бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Жасанды интеллект білім беру процесін жаңғыртып, оны қызықты әрі қолжетімді етеді. Интерактивті платформалар, виртуалды көмекшілер және білім беру қосымшалары арқылы оқушылар әртүрлі жағдаяттарға тап болып, өз әрекеттерін бағалауға үйренеді. Бұл олардың жауапкершілік сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. Мысалы, белгілі бір тапсырманы орындау барысында оқушы өз шешімінің дұрыс немесе бұрыс екенін бірден көріп, нәтижесіне жауап беруді үйренеді.

Ізгілік құндылығын дамытуда да жасанды интеллекттің рөлі ерекше. Әртүрлі мультимедиялық материалдар мен жағдаяттық тапсырмалар арқылы оқушылар мейірімділік,

көмек көрсету, достық сияқты ұғымдарды тәжірибе жүзінде меңгереді. Жасанды интеллект негізіндегі оқыту құралдары балаларға кейіпкерлердің әрекеттерін талдауға, дұрыс шешім қабылдауға және өзгелердің сезімін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл эмпатия мен адамгершілік қасиеттердің дамуына ықпал етеді.

Құрмет құндылығын қалыптастыруда да цифрлық ортадағы өзара әрекет маңызды орын алады. Оқушылар онлайн тапсырмалар орындау кезінде бір-бірінің пікірін тыңдауға, өз ойын мәдениетті түрде жеткізуге үйренеді. Жасанды интеллект арқылы ұйымдастырылған топтық жұмыстар мен пікірталастар балалардың коммуникативтік дағдыларын жетілдіріп, өзгенің көзқарасына құрметпен қарауға баулиды. Сонымен қатар, жасанды интеллект мұғалімге әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде әр баланың тұлғалық дамуына жағдай жасап, оның өзін-өзі бағалауына оң әсер етеді. Жасанды интеллект негізінде ұйымдастырылған топтық жұмыстар мен пікірталастар бастауыш сынып оқушыларының белсенді оқу әрекетін қалыптастыруда тиімді құрал болып табылады. Мұндай жұмыстар оқушылардың бірлесіп ойлау, өз пікірін дәлелдеу және өзгені тыңдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект оқыту процесін құрылымдап, әр оқушының қатысу деңгейін арттыруға жағдай жасайды. Бұл бағытта тәжірибеде пайдаланып жүрген бірнеше тиімді әдістерге тоқталсам:

Біріншіден, «ақылды» сұрақ-жауап платформалары арқылы топтық талқылау ұйымдастыру, мұнда жасанды интеллект оқушыларға бағыттаушы сұрақтар ұсынып, пікір алмасуды жандандырады.

Екіншіден, рөлдік ойындар әдісі – оқушыларға әртүрлі кейіпкерлердің рөлін беріп, белгілі бір жағдаятты талқылау.

Үшіншіден, «цифрлық пікірталас» әдісі, онда оқушылар өз ойларын жазбаша немесе ауызша түрде білдіріп, жасанды интеллект олардың жауаптарын талдауға көмектеседі. Сондай-ақ, топтық жобалар орындау барысында идея генерациялау құралдарын пайдалану да тиімді

Күтілетін нәтижелер: Осы әдістерді қолдану нәтижесінде оқушылардың коммуникативтік дағдылары дамиды, олар өз ойын еркін жеткізуге және дәлелдеуге үйренеді. Топта жұмыс істеу арқылы жауапкершілік, өзара құрмет және ынтымақтастық құндылықтары қалыптасады. Сонымен қатар, оқушылар сыни ойлау қабілетін дамытып, әртүрлі көзқарастарды салыстырып, дұрыс шешім қабылдауға дағдыланады. Жалпы алғанда, жасанды интеллектті қолдану оқыту процесін тиімді әрі мазмұнды етеді.

Мұндай қолдау оқушының өзіне деген сенімін арттырып, жауапты және саналы тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Дегенмен, жасанды интеллектті қолдану барысында мұғалімнің жетекші рөлі сақталуы тиіс. Технология тек құрал ретінде қарастырылып, оның тәрбиелік мәні педагогикалық мақсатпен үйлестірілуі қажет. Мұғалім оқушыларды дұрыс бағыттап, олардың алған білімін өмірде қолдана білуіне жағдай жасауы маңызды.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект құралдарын бастауыш сыныпта пайдалану оқушылардың ізгілік, жауапкершілік және құрмет сияқты адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл технологиялар балалардың шығармашылық ойлауын дамытып, оқу үдерісін қызықты және интерактивті етеді. Жасанды интеллект негізінде ұйымдастырылған тапсырмалар арқылы әр оқушы өз іс-әрекетіне жауапкершілік сезімін меңгереді. Топтық жұмыстар мен пікірталастар балаларға өз пікірін айтуға және өзгелердің пікірін тыңдауға мүмкіндік береді. Мұндай жұмыстар оқушылардың коммуникативтік дағдыларын жетілдіреді, олардың өзара сыйластық пен құрметке үйренуіне жағдай жасайды. Сондай-ақ, жасанды интеллекттің аналитикалық мүмкіндіктері мұғалімге әр оқушының жеке ерекшеліктерін бағалауға көмектеседі. Бұл оқушылардың жеке даму траекториясын құруға мүмкіндік береді. Балалар өз әрекеттерінің нәтижесін көріп, өз қателіктерін түзетуді үйренеді. Жасанды интеллект тек білім берудің сапасын арттырып қана қоймай, балалардың моральдық құндылықтарға негізделген шешім қабылдау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Оқу процесінде жасанды интеллект арқылы интерактивті тапсырмаларды орындау оқушылардың эмпатиясын арттырады. Олар кейіпкерлердің іс-әрекетін талдап, ізгілік пен әділдік туралы ой жүгіртеді. Балалардың жауапкершілігі топтық тапсырмалар арқылы күшейеді, олар бір-біріне қолдау көрсетуді үйренеді. Құрмет құндылығы қалыптасады, өйткені әр оқушы өз әріптесінің пікірін бағалап, тыңдайды. Жасанды интеллект әдістері балалардың сыни ойлауын дамытып, әртүрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдауға баулиды.

Жасанды интеллект негізіндегі білім беру платформалары оқушыларға жеке бағытталған тапсырмалар ұсынады. Бұл оқушылардың өз ісіне жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді. Мысалы, цифрлық тапсырмаларды уақытында орындау арқылы бала жауапкершілік дағдысын меңгереді. Сонымен қатар, жасанды интеллект оқушылардың қателерін көрсетіп, түзетуге мүмкіндік береді. Бұл өз әрекетіне сын көзбен қарауға үйретеді. Ізгілік құндылығын қалыптастыруда интерактивті әңгімелер мен цифрлық кейстер тиімді қолданылады. Жасанды интеллект арқылы ұсынылатын моральдық жағдайлар оқушыларды дұрыс шешім қабылдауға бағыттайды. Мысалы, виртуалды кейіпкерлер арқылы мейірімділік пен жанашырлық әрекеттері көрсетіледі. Бұл балалардың эмоциялық интеллектісін дамытуға көмектеседі. Құрмет құндылығын қалыптастыруда топтық онлайн тапсырмалар маңызды рөл атқарады. Оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, пікір алмасу арқылы өзара сыйластықты үйренеді. Жасанды интеллект құралдары оқушылардың пікірін тыңдап, оларды ынталандырады. Бұл әр баланың өзін бағалы тұлға ретінде сезінуіне әсер етеді. Сонымен қатар, мұғалім жасанды интеллект көмегімен тәрбиелік мазмұндағы тапсырмаларды саралап бере алады. Бұл әр оқушының деңгейіне сәйкес жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект арқылы ұсынылған кері байланыс оқушының өзін-өзі бағалау дағдысын дамытады. Осы арқылы бала өзінің әрекеттеріне жауап беруді үйренеді. Цифрлық ортада дұрыс мінез-құлық нормаларын сақтау да маңызды тәрбиелік бағыт болып табылады.

Жалпы алғанда, жасанды интеллект технологиялары білім беру үдерісіне жаңа серпін беріп отыр. Оның ішінде бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеуде маңызы ерекше. Ізгілік, жауапкершілік және құрмет құндылықтарын қалыптастыру – қазіргі білім берудің басты міндеттерінің бірі. Бұл құндылықтар тұлғаның рухани негізін құрайды. Жасанды интеллект осы құндылықтарды қалыптастыруда тиімді құрал бола алады. Цифрлық білім беру ортасы оқушылардың қызығушылығын арттырады. Қызығушылық арқылы бала құндылықтарды тез қабылдайды. Жасанды интеллект жеке оқыту траекториясын құруға мүмкіндік береді. Бұл әр оқушының ерекшелігін ескеруге жағдай жасайды. Жауапкершілік дағдысы тапсырмаларды өз уақытында орындау арқылы қалыптасады.

Жасанды интеллект жүйелері бұл үдерісті бақылап, кері байланыс береді. Кері байланыс оқушының өзін-өзі бағалау қабілетін дамытады. Ізгілік құндылығы цифрлық кейстер мен ситуациялар арқылы қалыптасады. Балалар виртуалды ортада дұрыс әрекет таңдауға үйренеді. Бұл олардың шынайы өмірдегі мінез-құлқына әсер етеді. Құрмет құндылығы топтық жұмыстар барысында дамиды. Жасанды интеллект арқылы ұйымдастырылған бірлескен тапсырмалар қарым-қатынасты нығайтады. Оқушылар бір-бірінің пікірін тыңдауға дағдыланады. Бұл өзара сыйластықтың қалыптасуына ықпал етеді. Жасанды интеллект оқушының жетістігін әділ бағалауға мүмкіндік береді. Әділ бағалау оқушының мотивациясын арттырады. Мотивация жоғары болған жағдайда оқу нәтижесі де жақсарады. Мұғалім үшін жасанды интеллект үлкен көмекші құрал болып табылады. Ол оқу мен тәрбиені үйлестіре отырып жүргізуге мүмкіндік береді. Сараланған тапсырмалар арқылы әр оқушының дамуы қамтамасыз етіледі. Бұл білім сапасын арттыруға тікелей әсер етеді. Цифрлық сауаттылық та осы үдерісте қатар дамиды. Жасанды интеллектпен жұмыс істеу оқушының заманауи дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, этикалық нормаларды сақтау да маңызды бағыт болып табылады.

Цифрлық ортадағы мәдениеттілік – құрметтің бір көрінісі. Оқушылар онлайн қарым-қатынаста өзін дұрыс ұстауға үйренеді. Бұл олардың әлеуметтік бейімделуіне оң әсер етеді. Жасанды интеллект арқылы оқыту оқушылардың шығармашылық қабілетін де дамытады. Шығармашылық ойлау ізгілік құндылығымен тығыз байланысты. Өйткені шығармашылықта

еркіндік пен жауапкершілік қатар жүреді. Осылайша, жасанды интеллект білім мен тәрбиені біріктіретін құралға айналады. Оның мүмкіндіктерін дұрыс пайдалану – мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. Заманауи мұғалім технологияны тиімді қолдана білуі тиіс. Сонда ғана оқушы бойында қажетті құндылықтар қалыптасады.

Жасанды интеллект бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық дамуына жан-жақты ықпал ететін маңызды педагогикалық құрал болып табылады. Жасанды интеллект бұл нормаларды үйретуде тиімді құрал бола алады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект бастауыш сынып оқушыларында ізгілік, жауапкершілік және құрмет құндылықтарын қалыптастырудың заманауи әрі тиімді тәсілі болып табылады. Мұғалімнің жетекшілігімен жасанды интеллект құралдарын қолдану оқушылардың тұлғалық және әлеуметтік дамуына оң әсер етеді. Осылайша, бастауыш сынып оқушылары тек біліммен ғана емес, адамгершілік қасиеттерімен де қамтамасыз етіледі. Бұл технологиялық тәсіл оқыту үдерісін заманауи талаптарға сай етіп, балалардың жан-жақты дамуына жол ашады. Жасанды интеллектті педагогикалық мақсатта қолдану болашақта оқушылардың саналы, жауапты және адамгершілікке негізделген тұлға болып қалыптасуына үлес қосады.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект мүмкіндіктерін тиімді пайдалану бастауыш сынып оқушыларының ізгілік, жауапкершілік және құрмет сияқты маңызды құндылықтарын қалыптастыруға үлкен мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы жұмыс оқушылардың жан-жақты дамуына және болашақта саналы азамат болып қалыптасуына негіз болады.

Әдебиеттер

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2022.
2. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 2019.
3. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в образовании. – М.: Академия, 2020.
4. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2021.
5. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
6. Бастауыш сыныпта тәрбие жұмысын ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Алматы, 2021.
7. Оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесін дамытуға арналған әдістемелік құрал. – Алматы: Өрлеу, 2020.
8. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің ресми сайты. <https://www.gov.kz>
9. «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы. <https://orleu.edu.kz>
10. BilimLand білім беру платформасы. <https://bilimland.kz>
11. National Academy of Education (NAE). <https://nao.kz>

Д.Ж. Муканбаев

«Абылай хан атындағы орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай обл., Үржар ауд., dauren.mukanbaev@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ИКЕМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақалада оқушылардың қозғалыс икемділігін қалыптастыруда дене шынықтыру сабағына қойылатын талаптар, жаттығулар, фитнес элементтері, топтық жұмыс, жарыс түріндегі тапсырмалар және ұлттық және қимыл-қозғалыс ойындарын қолданудың тиімділігі сараланады. Бұл оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырып, белсенділігін күшейтеді.

Тірек сөздер: тәртіп, төзімділік, жауапкершілік, қозғалыс, дене шынықтыру.

Қазіргі қоғамда оқушылардың денсаулығын сақтау және нығайту мәселесі ерекше маңызға ие. Ақпараттық технологиялардың дамуы, қозғалыстың азаюы, гаджеттерге тәуелділік балалардың физикалық белсенділігінің төмендеуіне әкелуде. Осы жағдайда мектептегі дене шынықтыру пәні оқушылардың денсаулығын сақтаудың және салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі құралы болып табылады.

Дене шынықтыру сабағы тек спорттық жаттығулар орындаумен шектелмейді. Ол – оқушыларды тәртіпке, төзімділікке, жауапкершілікке, өз-өзіне сенімді болуға тәрбиелейтін маңызды пән. Сабақ барысында оқушылар әртүрлі қимыл-қозғалыс әрекеттерін меңгереді, дене дайындығын арттырады, ағзаның дұрыс дамуына жағдай жасайды. Жүйелі түрде ұйымдастырылған жаттығулар жүрек-қан тамырлары жүйесін нығайтып, тыныс алу қабілетін жақсартады және жалпы жұмысқа қабілеттілікті арттырады.

Мектеп жасындағы балалар үшін қозғалыс – табиғи қажеттілік. Сондықтан дене шынықтыру сабағында ұлттық және қимыл-қозғалыс ойындарын қолдану тиімді. «Ақ серек, көк серек», «Қыз қуу», эстафеталық жарыстар сияқты ойындар оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, ұжымдық рухты қалыптастырады. Мұндай ойындар арқылы балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, достыққа, сыйластыққа үйренеді. Сонымен қатар дене шынықтыру сабағы қауіпсіздік ережелерін сақтауға тәрбиелейді. Жаттығу алдында қыздыру жаттығуларын орындау, дұрыс тыныс алу, спорттық құралдарды ұқыпты пайдалану – оқушының денсаулығын қорғауға бағытталған маңызды дағдылар. Мұғалімнің міндеті – әр баланың жас ерекшелігін ескере отырып, жаттығуларды тиімді жоспарлау және жүктемені дұрыс бөлу.

Қазіргі таңда дене шынықтыру пәнінде заманауи әдістер де кеңінен қолданылуда. Музыкалық жаттығулар, фитнес элементтері, топтық жұмыс, жарыс түріндегі тапсырмалар сабақтың мазмұнын байытады. Бұл оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырып, белсенділігін күшейтеді. Сонымен бірге салауатты тамақтану, күн тәртібі, зиянды әдеттердің алдын алу туралы түсіндіру жұмыстары да маңызды орын алады. Дене шынықтыру сабағы оқушылардың тек физикалық емес, психологиялық дамуына да оң әсер етеді. Қозғалыс барысында бала бойындағы артық энергиясын шығарып, эмоционалдық тепе-теңдігін сақтайды. Белсенді жаттығулар күйзелісті азайтып, көңіл күйді көтереді. Спорттық ойындар оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін дамытады. Командалық жарыстар арқылы жауапкершілік пен өзара қолдау қалыптасады. Жаттығуларды жүйелі орындау ерік-жігерді шыңдайды. Дене белсенділігі есте сақтау қабілетін жақсартады. Зерттеулер көрсеткендей, спортпен шұғылданатын оқушылардың оқу үлгерімі де жоғары болады. Сабақ барысында тәртіп сақтау дағдысы қалыптасады. Қауіпсіздік ережелерін сақтау өмірлік маңызы бар әдетке айналады. Мұғалім әр оқушының денсаулық жағдайын ескеруі тиіс. Сараланған тапсырмалар арқылы әлсіз және мықты оқушыларға тең мүмкіндік беріледі. Ұлттық спорт түрлерін насихаттау оқушылардың патриоттық сезімін арттырады. Дене жаттығулары омыртқа қисаюының алдын алуға көмектеседі. Таза ауада өткізілген сабақтар иммунитетті нығайтады. Таңғы жаттығу жасау әдетін қалыптастыру маңызды. Сабақта жетістікке жеткен бала өзіне

деген сенімін арттырады. Спорттық мерекелер мен жарыстар мектеп өмірін жандандырады. Ата-анамен бірлескен спорттық шаралар тәрбиелік мәнге ие. Сондықтан дене шынықтыру пәні – жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеудің маңызды негізі.

Дене шынықтыру сабағы әзірлік, негізгі, қорытынды бөлімдерінен тұрады. Әзірлік бөлімі оқушылардың сергек көңіл-күйін, дене шынықтырумен шұғылдану ынтасын арттыру және балаларды сабақтың негізгі бөлігінде күрделі дене жаттығуларын орындау даярлығын жасау үшін пайдаланылады.

Сабақтың негізгі бөлігіне оқу бағдарламасындағы дене жаттығуларының түрлері енгізіледі. Жаттығулар, әр қилы ойындар оқушылардың көтеріңкі көңіл-күйін туғызады. Осы көтеріңкі ілікті басып, оқушыларды келесі сабақтарға даярлау сабақтың үшінші, қорытынды бөлігінің міндеті. Сабақ жалпы сап түзеумен, қорытынды жасаумен аяқталады.

Дене шынықтыру сабақтары процесінде білім беру, тәрбиелеу, сауықтыру міндеттері шешіледі. Дене шынықтыру сабағының маңызды тәрбиелік міндеті оқушылардың дене шынықтырумен үнемі шұғылдануға ынта-ықыласын дарыту. Бастауыш сыныптағы дене шынықтыру сабақтары жаттығуларының және ойындарының сан алуандылығымен ерекшеленеді.

Дене шынықтырудың атқаратын рөлі ерекше. Оқушылар үнемі спорпен шұғылданып, жетілу үстінде болады. Осы кезде біз олардың дұрыс қалыптасып, дамуына ықпал ете білуіміз қажет деп ойлаймын.

Гимнастика

Саптық жаттығулар. Бастапқы қалып. Сапқа, қатарға және колоннаға тұру. «Сапқа тұр!», «Түзел!», «Тік тұр!», «Еркін тұр!» пәрмендері. Бір орында, оңға, солға, адымдап бұрылулар. Шенберде, қатарда, колоннада тұрып ажырау және қосылу. «Оңға!», «Солға!», «Бір орында адымда!», «Адымда!», «Жүгіре бас!», «Сынып, тоқта!» пәрмендері.

Колоннада жүру: еденге сызылған белгілер бойынша аяқ ұшымен, өкшемен, жүрелей, толығымен отырып жүру; дұрыс мүсінді (дене бітімін) сақтап жүру; қолды түрлі қалыпта ұстап жүру.

Спорттық құралдармен (доп, шығыршық, секіргіш) және құралдарсыз орындалатын жалпы дамыту жаттығулары. Қол және аяқтың негізгі қалыптары; қол, аяқ және кеудемен орындалатын негізгі қимыл-қозғалыстар. Дұрыс мүсінді қалыптастыратын жаттығулар. Тыныс алу жаттығулары.

Өрмелеу. Гимнастикалық қабырғаға өрмелеп шығу және түсу; гимнастикалық орындыққа өрмелеу және астынан өту; көлденең және еңіс орнатылған гимнастикалық орындықта тізерлеп өрмелеу; ішпен жатып оң және сол аяқты кезегімен асырып гимнастикалық орындықтан асып түсу.

Тепе-теңдік жаттығулары. Бір орында, гимнастикалық орындықтың үстімен жүру, бұрылу және жүрелей отыру, еңіс орнатылған гимнастикалық орындықтың және аласа бөрененің үстімен жүру.

Акробатикалық жаттығулар. Таянулар (жүрелей отырып, жатып, бүгіліп, отырып арттан таяну, арқамен жатып білектен таяну), отыру түрлері (өкшемен, «бұрыш» қалпын ұстап), жинақталып отыру және жинақталып жатып (арқада) алға-артқа тербелу, төсенішке арқамен жатып (қол жоғарыда) оң және сол жаққа аунау.

Би жаттығулары. Бірғи адымдау, аяқты аяққа қосып қапталмен және жорғалай (аяқты жиі басып) адымдау.

Ойын түрлері және ойын түріндегі тапсырмалар: гимнастика және акробатика элементтерінен құрылған эстафеталар, өрмелеу арқылы түрлі кедергілерден өту.

Жеңіл атлетика

Жүгіру. Жүрумен кезектестіре отырып 2 минут жүгіру немесе 1 шақырым қашықтықты өту. Бағытты өзгертіп жүгіру (жыланша, шеңбермен, арқамен). Түрлі бастапқы қалыпта тұрып жүгіру. Жоғары сөрелік (старттан) қалыптан үдей жүгіру. 3×10 м қайталап жүгіру. 30 м жүгіру.

Секірулер. Бір орында тұрып бір және екі аяқпен секіру; алға ұмтыла және артқа секіру; бір орында тұрып оң және солға бұрыла секіру; 1-2 адым жасап ұзындыққа және биікке секіру; 30 см биіктіктен секіріп түсу.

Лақтырулар. Шағын допты нысанаға лақтыру. Үлкен және шағын доптарды лақтыру және қағып алу.

Жүгіру, секіру, лақтыру әрекеттерінен құрылған қозғалмалы

Қозғалмалы ойындар

Қимыл-қозғалыс сапаларын дамытуға арналған ойындар: «Бақшадағы қояндар», «Қуыспақ», «Мергендер», «Қарлығаштар мен қаршығалар», «Балапандар», «Өз жалаушаларыңа!», «Жылжыма өз орныңа тұр!» және т.б.

Доппен өткізілетін ойындар: «Аңшылар мен үйректер», «Доп сайысы», «Доп шеңбермен», «Лақтыр да, қағып ал!» және т.б.

Шаңғы

Шаңғыны тасымалдау, шаңғының иыққа қойып саппен жүру. Таяқтың көмегінсіз адымдап және сырғи қозғалу. Бір орында және қозғалыста адымдап бұрылу. Аласа дөңге адамдап көтерілу және негізгі тұру қалпында еңіске түсу. «Қақпадан өту», «Кім ұзағырақ сырғиды», «Тіркеме қозғалыс» және т.б. қозғалмалы ойындар мен эстафеталар.

Жүзу

Суға бой үйрету жаттығулары: суға баспен сүңгу, су түбінен түрлі заттарды алып шығу, суға дем шығару; «Жұлдызша», «Қалытқы» жаттығуларын тыныс алуды тоқтатып орындау.

Суда өткізілетін ойын түрлері: «Кім көп көбік шығарады», «Саусақ санамақ», «Кім биігірек секіреді», «Толқиды теңіз», «Суға кім жылдам тығылады» және т.б.

Оқушыларды дайындау кезінде жаттығу жүктемелердің біртіндеп және барынша көп ұлғаюына қойылатын талаптарды шешу үшін жүктемені жаттығу кезінде және ойын арасында толқын тәрізді өсуін нақты бөлу қажет.

Төмендегі жағдайларды қарастыру керек:

Спорттық жүктемені көтерген кезде ағзаның бұдан да жоғары жүктемені қабылдау дайындығы;

Жарыста ағзаның барлық ресурстарын жұмылдыру үшін жаттығудың дағдылы емес құралдарын пайдалану;

Қайта қалпына келтіруді процесін жылдамдату үшін қалпына келтіру жаттығуларын және құралдарын кеңінен қолдану;

Жаттығу жүктемесінің біртіндеп және барынша көбейту талаптары жұмыс бірлігі мен қайта қалпына келтірудің органикалық өзара байланысына сүйенеді.

Іс тәжірибе жүзінде бұл талапты пайдалану жаттықтырушыдан жақсы ілімдік және тәрбиелік дайындықты, жаттығу өткізуге жақсы жағдай туғызу және футболшылардың жалпы және спорттық режимді қатаң сақтауды көздейді.

Спорттық жүктеменің және демалыстың, шалдығу мен қайта қалпына келтіру процесінің өзара әсерін есепке ала отырып, спорттық жүктеменің көлемі мен қарқынын дұрыс бөлу үшін футболшылар жаттығуына толқын тәрізді жүктемені қолдану тиімді.

Оқушылардың жаттығу процесінің негізгі заңдылығына оның циклдік сипаты жатады. Апталық, бір айлық және жылдық циклдерде жарыс кестесінің тығыздығына байланысты кезеңдік жүктемені азайту, жаттығудың кезеңдері мен сатыларына байланысты көлемді және қарқынды жаттығулардың өзара әсері, жаттығуды жоспарлауды қажет етеді.

Қорытындылай келе, мектептегі дене шынықтыру сабағы – тек денені шынықтыру емес, тұлғаны қалыптастыру үдерісі. Ол оқушылардың денсаулығын нығайтып қана қоймай, өмір бойы спортпен айналысуға деген қызығушылықты қалыптастырады. Салауатты өмір салтын ұстанатын ұрпақ – елдің болашағы. Сондықтан дене шынықтыру пәнінің маңызы әрқашан жоғары болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (МЖМБС). – Астана.
3. Дене шынықтыру. Жалпы білім беретін мектепке арналған оқу бағдарламасы. – Астана.
4. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. – М.: Просвещение.2026.
5. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – М.: Физкультура и спорт.2018.
6. Курамшин Ю.Ф. Теория и методика физической культуры. – М.: Советский спорт.1998.
7. Сухомлинский В.А. Балаларға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп.
8. OECD. Education and Health Report. – Paris.
9. WHO. Physical Activity Guidelines for Children and Adolescents. – Geneva.

FTAXP: 14.25.09

С.А. Мураталиева

«С. Ерубаев атындағы ЖББМ» КММ

ҚР, Түркістан обл., Арыс ауд., salixa7011977@icloud.com

«DEVELOPING FUNCTIONAL LITERACY THROUGH ENGLISH: PRACTICAL STRATEGIES AND TASKS» АҒЫЛШЫН ТІЛІ АРҚЫЛЫ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ: ТӘЖІРИБЕЛІК СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ТАПСЫРМАЛАР

Мақалада ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынастың, ғылым мен технологияның, мәдениетаралық байланыстардың негізі туралы, тәжірибелік стратегиялар мен тапсырмалар жүйесі талданды, функционалдық сауаттылықты ағылшын тілі пәнінде дамыту – оқушылардың жаһандық деңгейде білім мен ақпаратқа қол жеткізуіне жол ашады. Ағылшын тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытудың заманауи стратегияларын жүйеленді.

Тірек сөздер: стратегиялар, функционалдық сауаттылық, қарым-қатынас, білім, әдістер.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушының өмірлік дағдыларын қалыптастырып, оны ХХІ ғасырдың қарқынды өзгеріп отырған әлеуметтік және кәсіби ортасына бейімдеу. Бұл тұрғыда функционалдық сауаттылық ұғымы ерекше маңызға ие. Функционалдық сауаттылық – адамның алған білімін күнделікті өмірінде, түрлі жағдаяттарда тиімді пайдалану қабілеті. Ол тек білімді меңгеру ғана емес, сол білімді қолдана алу, талдау, жаңа шешімдер қабылдау, ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын қамтиды.

Ағылшын тілі – халықаралық қарым-қатынастың, ғылым мен технологияның, мәдениетаралық байланыстардың негізгі құралы. Сондықтан, функционалдық сауаттылықты ағылшын тілі пәнінде дамыту – оқушылардың жаһандық деңгейде білім мен ақпаратқа қол жеткізуіне жол ашады.

Функционалдық сауаттылық ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың екінші жартысында ЮНЕСКО құжаттарында көрініс тапты. Бұл ұғымның мазмұны уақыт өте келе кеңейді және қазіргі таңда оның құрамына келесі компоненттер кіреді:

- Ақпараттық сауаттылық – ақпаратты іздеу, талдау және тиімді пайдалану.
- Коммуникативтік сауаттылық – тілдік құралдар арқылы өз ойын жеткізе білу және өзгелерді түсіну.
- Математикалық сауаттылық – сандық ақпаратпен жұмыс істей білу, логикалық ойлау.
- Мәдени сауаттылық – түрлі мәдениеттерді түсіну және құрметтеу.
- Әлеуметтік сауаттылық – қоғамда өз орнын таба білу, әлеуметтік нормаларды сақтау.

Функционалдық сауаттылықтың дамуы білім беру жүйесінің мазмұнына, оқыту әдістеріне және бағалау жүйесіне тікелей байланысты. ХХІ ғасыр дағдылары деп аталатын сыни ойлау, креативтілік, ынтымақтастық және цифрлық сауаттылық та осы ұғымның ажырамас бөлігіне айналды.

Ағылшын тілі – функционалдық сауаттылықты дамытудың тиімді алаңы. Себебі тіл үйрету үдерісі өздігінен-ақ ақпаратты түсіну, талдау және жеткізу сияқты дағдыларды дамытады. Ағылшын тілі пәні мына бағыттарда функционалдық сауаттылықпен тікелей байланысады:

1. Коммуникативтік құзыреттілік: Оқушылар ағылшын тілінде ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасай отырып, шынайы өмірдегі коммуникативтік міндеттерді шешуге үйренеді.

2. Ақпараттық дағдылар: Ағылшын тілін үйрену барысында оқушылар шетелдік ақпарат көздерін пайдаланады, бұл олардың ақпаратты іріктеу, салыстыру, бағалау қабілетін арттырады.

3. Мәдениетаралық құзыреттілік: Ағылшын тілі өзге халықтардың мәдениетін, салт-дәстүрін түсінуге жол ашады.

4. Сыни тұрғыдан ойлау: Мәтіндерді талдау, пікір білдіру, дәлел келтіру арқылы оқушылардың сыни ойлау қабілеті дамиды.

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін ағылшын тілі сабақтарында дәстүрлі әдістерден гөрі интерактивті, коммуникативтік және жобалық тәсілдер басым болуы тиіс. Мысалы:

- Communicative Approach – шынайы өмірдегі тілдік жағдаяттарды модельдеу.
- Task-Based Learning – нақты тапсырмалар арқылы тілдік дағдыларды дамыту.
- CLIL (Content and Language Integrated Learning) – пәндік мазмұн мен тілді қатар меңгерту.
- Project-Based Learning – оқушылардың зерттеу және шығармашылық қабілетін арттыру.

Бұл әдістер оқушылардың тек тілдік емес, сонымен қатар, зерттеу, ақпаратпен жұмыс істеу, топпен ынтымақтастықта болу, шешім қабылдау дағдыларын жетілдіреді.

Функционалдық сауаттылық – қазіргі білім берудің басты көрсеткіші. Ағылшын тілі пәні бұл сауаттылықты қалыптастырудың қуатты құралы болып табылады. Тілді меңгеру арқылы оқушылар халықаралық ақпарат кеңістігіне еркін еніп, мәдениетаралық байланыс орната алады. Сондықтан әрбір ағылшын тілі сабағы тек грамматикалық құрылымдарды үйретумен шектелмей, өмірлік дағдыларды дамытуға бағытталуы қажет. Бұл – болашақта оқушылардың бәсекеге қабілетті, білімді әрі функционалды тұлға болып қалыптасуының кепілі.

Ағылшын тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытудың заманауи стратегияларын жүйелеу.

Communicative Approach

Оқушыларды шынайы қарым-қатынасқа бағыттауы тиімді әдіс. Негізгі мақсаты – тілдік ережелерді жаттау емес, тілде еркін сөйлесуге үйрету.

Сабақта қолдану: Сабақта рөлдік ойындар, сұхбаттар, пікірталастар ұйымдастыру. Мысалы, дүкенде сөйлесу немесе қонақта әңгімелесу диалогтарын жасау.

Task-Based Learning

Нақты тапсырмалар орындау арқылы тілді үйрету. Тапсырма оқу мақсатын қамтиды және шынайы өмірмен байланысты.

Сабақта қолдану: Мысалы, оқушыларға саяхат жоспарлау, ас мәзірін жасау, сұхбат алу тапсырмасын беру.

CLIL (Content and Language Integrated Learning)

Пәндік мазмұн мен тілді қатар оқыту. Оқушылар тіл үйрене отырып, басқа пән бойынша білім алады.

Сабақта қолдану: Мысалы, ағылшын тілінде география тақырыбын түсіндіру немесе ғылым тәжірибесін өткізу.

Project-Based Learning

Ұзақ мерзімді жобалар арқылы тілді үйрету. Жоба барысында зерттеу, жоспарлау, презентация жасау жүзеге асады.

Сабақта қолдану: Мысалы, оқушыларға «Менің қалам» атты жоба жасап, ағылшын тілінде таныстыру.

Role Play

Оқушылардың белгілі бір рөлді сомдау арқылы сөйлеу дағдыларын дамыту әдісі.

Сабақта қолдану: Мысалы, әуежайда билет алу немесе қонақүйде бөлме брондау көрінісін ойнау.

Flipped Classroom

Сабаққа дайындық үйде жүреді, ал сыныпта білімді бекіту, тапсырма орындау жүзеге асады.

Сабақта қолдану: Мысалы, оқушыларға үйде жаңа тақырып бойынша бейнежазба көру, сыныпта талқылау.

Problem-Based Learning

Оқушыларға нақты проблемалық жағдайды шешу арқылы білім беру.

Сабақта қолдану: Мысалы, экологиялық мәселені талқылап, шешу жолдарын ағылшын тілінде ұсыну.

Game-Based Learning

Ойын элементтері арқылы оқыту. Мақсаты – қызығушылықты арттыру.

Сабақта қолдану: Мысалы, Kahoot, Quizlet арқылы викториналар өткізу.

Storytelling Technique

Әңгімелеу арқылы тіл үйрету. Бұл әдіс сөздік қорды және байланыстырып сөйлеуді дамытады.

Сабақта қолдану: Мысалы, суретке қарап оқиға құрастыру.

Debate Method

Пікірталас жүргізу арқылы тілдік дағдыларды дамыту.

Сабақта қолдану: Мысалы, «Интернет пайдалы ма?» тақырыбында екі топ пікірталас жүргізеді.

Think-Pair-Share

Алдымен ойлану, кейін жұппен талқылау, соңында топқа ұсыну әдісі.

Сабақта қолдану: Мысалы, сұраққа жеке жауап жазып, жұппен талқылап, сыныпта бөлісу.

Jigsaw Reading

Мәтінді бөліктерге бөліп, әр топ өз бөлігін оқып, кейін толық мәтінді біріктіру.

Сабақта қолдану: Мысалы, мақала бөліктерін таратып, оқып болған соң мазмұнын ортаға салу.

Case Study Method

Нақты жағдайды талдап, шешім қабылдау арқылы оқыту.

Сабақта қолдану: Мысалы, белгілі бір компаниядағы мәселені талқылау.

Digital Tools Integration

Цифрлық құралдарды сабақта қолдану.

Сабақта қолдану: Мысалы, Padlet, Mentimeter қолдану.

Collaborative Writing

Бірге мәтін жазу арқылы тілдік дағдыларды дамыту.

Сабақта қолдану: Мысалы, топ болып оқиға құрастырып, ортақ мәтін жазу.

Ойлауды дамыту технологиясының ішінде 3 технологиялық кезең бар: қызығушылықты ояту кезеңі, мағынаны ашу кезеңі және ой толғаныс (рефлексия) кезеңі. Оларды егжей-тегжейлі қарастырайық.

1. Қызығушылықты ояту кезеңі. Көбінесе оқытудың нәтижесінің болмауын мұғалімнің оқу үдерісін өзі қойған мақсаттарға сүйене отырып құрастыруы түсіндіреді, бұл мақсат оқушылардың бастапқыда өздерінің жеке мақсаттары ретінде қабылданғанын білдіреді.

Шынында да, мұғалімнің алдына мақсат қою алдын ала жүзеге асады, бұл оған оқу-тәрбие процесінің кезеңдерін нақтырақ жобалауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге дидактикада оқытудың конструктивистік көзқарасы туралы идеялар әзірленуде, бұл оқушының қажетті ішкі мотивін тудыратын мақсаттарды қою мүмкіндігін болжайды. Сонда ғана мұғалім осы мақсаттарға жетудің тиімді әдістерін таңдай алады. Екінші тапсырма – оқушылардың белсенділігін арттыру.

Әркім өз тәжірибесін жаңартуға бағытталған жұмысқа қатыса алуы маңызды. Қызығушылықты ояту кезеңін жүзеге асыруда маңызды аспект – оқушылардың еркін мәлімдемесі нәтижесінде пайда болған барлық ақпаратты жүйелеу. Бұл олардың бір жағынан жиналған ақпаратты «үлкейтілген» категориялық түрде көруі үшін қажет. Айтылған пікірлерді құрылымдау сізге жаңа ақпаратты зерттеу барысында одан әрі іздеудің бағыттарын анықтайтын қарама-қайшылықтарды, түсініксіз жерлерді көруге мүмкіндік береді. Оның үстіне әр оқушы үшін бұл бағыттар жеке болуы мүмкін.

Әрине, біз 7-сынып оқушысы ағылшын сабағында сөйлеуді әрқашан өз бетінше құра алмайтынын түсінеміз, сондықтан мұғалім тапсырмаларды әзірлеу кезінде оқушылардың тілді меңгеру деңгейін ескеруі керек.

2. Мағынаны ашу кезеңі. Жаңа материалды меңгеретін көптеген сабақтарда бұл кезең ең ұзаққа созылады. Көбінесе жаңа ақпаратпен танысу мұғалімнің ұсыну үрдісінде болады, өйткені ақпараттың көп бөлігі қолданылған оқу материалдарына енгізілген, сирек материалдарды бейне немесе компьютер арқылы оқу немесе қарау үрдісінде енгізілген болатын. Логикалық ойлауды дамытудың шарттарының бірі – зерттелетін материалмен жұмыс жасау кезінде түсінігіңізді бақылау. Дәл осы тапсырма іске асыру кезеңінде оқу процесінде негізгі болып табылады.

Бұл кезеңдегі жұмысты ұйымдастыру әр түрлі болуы мүмкін. Осы кезеңді жүзеге асыру үрдісінде негізгі міндет – оқушылардың белсенділігін, олардың қызығушылығы мен осы кезеңде құрылған қозғалыс инерциясын сақтау болып табылады.

Сондай-ақ, мағынаны ашу кезеңінде оқушылар өздерінің оқу мақсаттарын дербес құруды жалғастырады. Жаңа ақпаратпен танысу барысында мақсат қою, ол бұрыннан бар білімдерге қосылған кезде жүзеге асады [10]. Оқушылар бұрын қойылған сұрақтарға жауап таба алады, жұмыстың бастапқы кезеңінде кездесетін қиындықтарды шеше алады. Мұғалімнің оқушыларды жаңа сұрақтар қоюға ынталандыруы, олармен жұмыс жасайтын ақпараттың мазмұны арқылы жауап іздеуі маңызды. Семантикалық кезеңді жүзеге асыру үшін жеткілікті уақыт бөлу қажет. Егер студенттер мәтінмен жұмыс жасаса, екінші оқылымға уақыт бөлген жөн, кейбір мәселелерді түсіндіру үшін мәтіндік ақпаратты басқа контекстте көру қажет.

3. Ой толғаныс (рефлексия) кезеңі. Мына кезеңде жаңа ақпарат игеріледі, өзіндік білімге айналады. Рефлексивті талдау мен бағалау жұмыстың барлық кезеңдеріне енеді, бірақ үшінші кезеңде рефлексия мұғалім мен оқушылардың іс-әрекетінің негізгі мақсатына айналады. Рефлексивті талдау жаңа материалдың мағынасын ашуға, әрі қарай оқу маршрутын құруға бағытталған. Бірақ бұл талдаудың ауызша немесе жазбаша түріне аударылмаса, оның пайдасы шамалы, оны ағылшын тілінде үйрету қажет. Дәл вербалдау процесінде өздігінен түсіну процесінде санада болған ойлардың хаосы жаңа білімге айналады. Сұрақтар мен күмәндарды шешуге болады. Қалай болғанда да, рефлексия кезеңі ойлау қабілетін дамытуға белсенді түрде ықпал етеді [11].

Осылайша, рефлексия кезеңінде оқушылар жаңа ақпаратты бұрыннан бар идеяларға қатысты, сонымен қатар білім категорияларына сәйкес жүйелендіреді. Сонымен бірге бұл кезеңде жеке және топтық жұмыстардың үйлесуі ең қолайлы болып табылады.

Қорытындылай келе, ағылшын тілі арқылы функционалдық сауаттылықты дамыту – білім алушының тілдік, мәдениетаралық және әлеуметтік құзыреттілігін арттырудың тиімді

жолы. Ұсынылған стратегиялар мен тапсырмалар білім алушылардың жан-жақты дамуына ықпал етіп, олардың ХХІ ғасыр талабына сай бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2019.
2. Қазақстан Республикасының жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2021.
3. Бейсенбаева, А.А. Педагогикалық инновациялар: теориясы мен практикасы. – Алматы: Рауан, 2018.
4. Жұбанова, С.С. Шетел тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
5. Бегалиева, М.С. Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру жолдары. // Білім – Образование, – №4, 2020.
6. Littlewood, W. Communicative Language Teaching: An Introduction. – Cambridge University Press, 1981.

МРНТИ: 14.25.07

Т.Б. Мухамадиева

КГУ «Егинсуйская средняя школа-сад»

РК, Абайская обл., Урджарский р., muhamadieva12345@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА: РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АНАЛИЗА, КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ПОИСКА ИНФОРМАЦИИ

В докладе рассматриваются возможности использования технологий искусственного интеллекта для формирования ценностно-ориентированных цифровых компетенций у младших школьников на уроках русского языка. Особое внимание уделяется развитию навыков анализа информации, критического мышления, умения строить собственное высказывание и извлекать дополнительную информацию из справочных источников.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровые компетенции, ценностно-ориентированное обучение, русский язык, критическое мышление, инновационные методы, самостоятельный поиск информации.

Современное образование развивается в условиях интенсивного внедрения цифровых технологий и искусственного интеллекта (ИИ), что открывает новые возможности для формирования у младших школьников ключевых компетенций ХХІ века. Одной из важнейших задач школы становится не только овладение базовыми навыками чтения, письма и арифметики, но и развитие у детей способности критически анализировать информацию, самостоятельно искать знания и оценивать их с точки зрения личных и социальных ценностей. В этом контексте формирование ценностно-ориентированных цифровых компетенций на уроках русского языка приобретает особое значение.

В условиях стремительного развития цифровых технологий система образования переживает глубокую трансформацию. Современная школа уже не может ограничиваться передачей знаний в традиционном формате - она должна формировать у учащихся целый комплекс компетенций, необходимых для успешной жизни в информационном обществе. Особое значение приобретает развитие ценностно-ориентированных цифровых компетенций, которые включают не только технические навыки работы с информацией, но и умение осмысленно, ответственно и критически подходить к ее использованию.

Интеграция искусственного интеллекта в обучение русскому языку позволяет не только повышать качество усвоения учебного материала, но и развивать у младших школьников ценностно-ориентированные цифровые компетенции, формировать критическое мышление, навыки анализа информации и самостоятельного поиска знаний. Вступление ИИ в образовательный процесс открывает путь к инновационному обучению, где цифровая грамотность и нравственные ценности развиваются одновременно, создавая условия для всестороннего развития личности ребёнка в условиях современного информационного общества.

В современном образовательном процессе важным становится не только овладение учебным материалом, но и развитие у школьников навыков цифровой грамотности и ценностного осмысления информации. Использование возможностей искусственного интеллекта (ИИ) на уроках русского языка позволяет интегрировать эти направления, формируя у учащихся навыки анализа, критического мышления и самостоятельного поиска информации.

Одним из перспективных инструментов в этом направлении является использование технологий искусственного интеллекта на уроках русского языка. Такие технологии открывают новые возможности для формирования у школьников навыков анализа текста, критического мышления и самостоятельного поиска информации, а также способствуют развитию языковой личности учащегося.

Цифровые компетенции как основа современного образования

Цифровые компетенции – это совокупность знаний, умений и установок, позволяющих эффективно использовать цифровые технологии в различных сферах деятельности. Однако в современном образовательном контексте важно говорить не просто о цифровой грамотности, а о ценностно-ориентированных цифровых компетенциях. Это означает, что учащиеся должны не только уметь работать с информацией, но и понимать ее значение, оценивать достоверность, соблюдать этические нормы и осознавать последствия своих действий в цифровой среде.

Таким образом, ключевыми компонентами таких компетенций являются:

- критическое мышление;
- информационная грамотность;
- ответственность и цифровая этика;
- способность к самостоятельному обучению.

Уроки русского языка обладают значительным потенциалом для формирования этих компонентов, поскольку работа с текстом, анализ языковых явлений и развитие речи тесно связаны с когнитивными процессами.

Роль искусственного интеллекта в образовательном процессе

Искусственный интеллект (ИИ) становится важным инструментом в образовательной практике. Его применение позволяет персонализировать обучение, адаптировать задания под уровень учащегося, а также предоставлять мгновенную обратную связь.

На уроках русского языка ИИ может использоваться для:

- анализа текстов (лексического, грамматического, стилистического);
- генерации заданий различной сложности;
- проверки письменных работ;
- моделирования речевых ситуаций;
- поиска и обработки информации.

При этом важно, чтобы использование ИИ не заменяло мыслительную деятельность учащихся, а, наоборот, стимулировало ее. Учитель должен выступать не только как источник знаний, но и как модератор, направляющий процесс обучения.

Развитие навыков анализа

Навык анализа является одним из ключевых в образовательном процессе. Он включает умение выделять главное, устанавливать причинно-следственные связи, интерпретировать информацию и делать выводы.

Использование ИИ на уроках русского языка может значительно усилить развитие аналитических навыков. Например, учащимся можно предложить:

- сравнить собственный анализ текста с анализом, предложенным ИИ;
- выявить ошибки или неточности в автоматически сгенерированном разборе;
- дополнить или скорректировать предложенную интерпретацию.

Такая работа способствует развитию метапредметных навыков, поскольку учащиеся учатся не только анализировать текст, но и оценивать качество анализа.

Кроме того, ИИ может предоставлять различные версии одного и того же текста (например, в разных стилях или с разными целями), что позволяет учащимся глубже понять особенности языка и развить навыки сравнительного анализа.

Формирование критического мышления

Критическое мышление – это способность оценивать информацию, выявлять противоречия, аргументировать свою точку зрения и принимать обоснованные решения. В эпоху информационного изобилия этот навык становится особенно важным.

Использование ИИ создает уникальные условия для развития критического мышления. Учащиеся могут: анализировать достоверность информации, полученной с помощью ИИ;

сравнивать разные источники и точки зрения; выявлять предвзятость или ошибки в автоматически сгенерированных текстах; формулировать аргументы «за» и «против» определенных утверждений. Например, учитель может предложить учащимся задание: сгенерировать текст на определенную тему с помощью ИИ, а затем провести его критический анализ. В процессе такой работы школьники учатся не воспринимать информацию как абсолютную истину, а подвергать ее осмыслению и проверке.

Важно также формировать у учащихся понимание ограничений ИИ, включая возможность ошибок, неточностей и искажений. Это способствует развитию осознанного отношения к цифровым технологиям.

Самостоятельный поиск информации является неотъемлемой частью учебной и профессиональной деятельности. Важно научить школьников эффективно искать, отбирать и структурировать информацию. ИИ может выступать в роли помощника в этом процессе, однако учащиеся должны понимать, что он является лишь инструментом, а не единственным источником знаний. На уроках русского языка можно использовать следующие подходы: постановка исследовательских задач, требующих поиска информации в разных источниках; анализ результатов поиска, предложенных ИИ; сравнение информации из различных источников; создание собственных текстов на основе найденной информации.

Такая деятельность способствует развитию информационной культуры и формирует у учащихся навыки работы с различными типами текстов.

Формирование ценностно-ориентированных цифровых компетенций предполагает развитие у учащихся определенных установок и норм поведения. Важно, чтобы школьники осознавали: необходимость соблюдения авторских прав; важность корректного использования информации; ответственность за распространение информации; этические нормы общения в цифровой среде.

Использование ИИ на уроках русского языка предоставляет возможности для обсуждения этих вопросов. Например, можно рассматривать ситуации, связанные с плагиатом, недостоверной информацией или манипуляцией текстами.

Учитель должен формировать у учащихся понимание того, что технологии – это инструмент, который может использоваться как во благо, так и во вред. Именно поэтому так важно развивать ценностное отношение к цифровой среде.

В своей педагогической практике я применяю следующие инновационные методы:

Интерактивные задания с адаптацией под уровень ученика. С помощью ИИ я создаю задания по грамматике и лексике, которые автоматически подстраиваются под уровень знаний каждого ученика. Это помогает детям строить высказывания, анализируя предложенный материал в удобном для себя темпе.

Использование цифровых платформ для дискуссий и дебатов. Ученики обмениваются мнениями в интерактивных форумах или чатах с поддержкой ИИ, который анализирует их аргументы, предлагает уточнения и задаёт дополнительные вопросы. Это развивает критическое мышление и навыки построения логичных высказываний.

Интеллектуальные справочные системы. Для выполнения творческих и исследовательских заданий ученики используют справочные ресурсы и цифровые энциклопедии с поддержкой ИИ, который помогает извлекать и структурировать информацию, делать выводы и интегрировать новые знания в свои тексты.

Игровые методики с элементами ИИ. Я использую обучающие игры и викторины, где ИИ подбирает индивидуальные задания по словарному запасу, орфографии и синтаксису. Через игровые сценарии дети закрепляют знания и одновременно развивают ценностные ориентиры, например, обсуждают честность героев или проявления дружбы в текстах.

Проектная деятельность с использованием ИИ. Ученики создают мини-проекты (эссе, рассказы, презентации), где ИИ помогает проверять грамматику, предлагать варианты выражений и структурировать текст. В процессе работы учащиеся формируют навыки критического анализа и учатся ценностно оценивать свои и чужие идеи.

Аналитические цифровые инструменты. С помощью ИИ я анализирую успешность выполнения заданий каждым учеником, выявляю пробелы в понимании материала и даю рекомендации по индивидуальной работе. Это позволяет поддерживать мотивацию, развивать самостоятельность и ответственность за учебные результаты.

Применение этих методов способствует формированию у школьников цифровых компетенций на основе ценностей, развивает умение выражать мысли, строить аргументы, критически оценивать информацию и использовать её для решения практических задач.

Литература

1. Овчинникова Т. В. Информационно-коммуникационные технологии в начальной школе. Москва, 2019.
2. Пономарёва И. А. Развитие критического мышления у школьников. – Санкт-Петербург, 2018.
3. Ескельдинова А.В. Современные подходы к обучению русскому языку в школе. - Алматы, 2020.
4. Оразгалиева Н. Инновационные методы обучения русскому языку с использованием ИИ. Педагогика и психология образования, 2020, № 4, с. 12–19.
5. Национальная академия образования Казахстана. Официальный сайт. URL: <https://nao.kz>
6. eGov.kz. Раздел «Образование». URL: <https://egov.kz>

ГТАХР: 14.25.09

Г.Б. Ногайчинова

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай обл., Үржар ауд., nogaizhinova@mail.ru

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІККЕ БАУЛУ

Мақалада халық ауыз әдебиеті үлгілерінің педагогикалық мүмкіндіктері анықталды. Мектепке дейінгі оқытуда халық ауыз әдебиеті түрлерін оқыту баланың тілін ширатып, бойына рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіруге, байқампаздыққа, тапқырлыққа, ептілікке, белсенділікке, зеректікке тәрбиелейді; санамақтар баланың сөздік қорын молайтып, сөйлеуге, санауға, сан атауларын, ретін білдіруге үйретеді.

Тірек сөздер: ұлттық құндылықтар, халық ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, ертегі.

Балаларды адамгершілікке тәрбиелеп, тілдерін дамыту мақсатында халық ауыз әдебиетінің асыл-мұралары – жұмбақтар, ғажайып ертегілер, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, тәрбие әліппесі, аңыз әңгімелер, жырларды қолданудың маңызы зор тиімді тәсіл екені белгілі. Халық ауыз әдебиетінің бір саласы- ойын өлеңдері.

Қазақ ауыз әдебиеті-талай ғасырдан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазына. Одан халқымыздың өткенін білеміз, сол арқылы бүгінгі заманымыздың ұлылығын танимыз. Халық ауыз әдебиетінен халқымыздың батырлық, ерлік тарихын көреміз. Қазақ ауыз әдебиетінің негізгі түрлеріне: мақал-мәтелдер мен жұмбақтар, санамақтар мен ертегілер, жаңылтпаштар жатады. Бұлардың бәрі туған жерді, елді сүюге, ерлікке, елін қорғауға тәрбиелейді; халық ауыз әдебиетінен сусындаған баланың тілі ұшқыр, ойы зерек, алғыр, қиялын шарықтатып тіл байлығын молайтады. Ауыз әдебиетінің үлгілерімен таныстыру үшін, алдымен оқылатын материалдың көлемін, мазмұнын жас ерекшелігіне байланысты анықталып алынады. Халық ауыз әдебиетімен таныстыру, арнайы өтілетін оқу қызметімен, сабақтан тыс жүргізілетін ойын, еңбек жұмыстарында іске асады және де баланың сөздік қорын молайтып, әр сөздің мағынасын дұрыс түсініп, қолдана білуі көзделеді; бейнелі, көркем сөздерді қолдана білуге үйретеміз. Қиял дүниесінен тараған ғажайып оқиғалы ертегілер, батырлық жырлар.

Халық ауыз әдебиетінің бір түрі-мақал-мәтелдерді тәжірибеде қалай қолданып жүргеніме тоқталсам:

Мақал-мәтелдер бір ғасырдың ғана жемісі емес. Мақал-мәтел-халық ауыз әдебиетінде ерте заманнан келе жатқан, өзіндік ерекшеліктерімен танылған халықтың асыл ойының көркем жиынтығы.

Қазақ халқы ауыз әдебиетінің бай мұрасында баланың дамуына, жалпы тәлім-тәрбиеге ықпал жасайтын мол мүмкіндіктер бар.

Адамзат баласының өзара қарым-қатынас жасауының алғашқы әліппесі, қадамы сәлем беруден, амандасудан басталатынын білу керек. Қазақ халқының сәлемдесу рәсімі ата-ананың, ағайын туманың, түгелдей ел жұрттың амандығын саулығын қамтитын мазмұнда болады. Дәстүр бойынша сәлемдесу *«Ассалаумағалейкум»* деген сөзден басталады. *«Сөз анасы - сәлем»*, *«Көргенді бала алыстан сәлем береді»* деген аталы сөздер баланы инабаттылыққа, ізеттілікке тәрбиелейді.

Қазақ халқының туысқандық, бауырмалдылық қасиеті оның жеті атасын білуді талап етеді. *«Жеті атасын білген ер, жеті жұрттың қамын жер»*, – деген халықтың дана сөзі бар. Сондай *«Қырық рулы елміз, қарға тамырлы қазақпыз»* – деген аталы сөз де бірліктің, бауырмалдылықтың белгісін білдіреді.

Бала тәрбиесіне байланысты қазақ халқында көптеген салт-дәстүрлер бар: шілдехана, балаға ат қою, тұсау кесу, атқа мінгізу, т.б. Көптеген дәстүрлердің ішінде ұлттық салтымызды бейнелейтін *«Қонақ келсе – құт»* деп халқымыздың қонақжайлылығын білдіретін дәстүр, өзінің бүкіл мазмұнымен, әдет-ғұрпымен, қонақ күту рәсімімен жоғары ұлттық-мәдени негіздерін, үйге келген қонақты бар ықыласпен, жылы жүзбен қарсы алу, күту, қадірлеу, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүр.

Балаларды дайын мақал-мәтелдермен таныстырумен қатар, тәрбиешінің көмегімен басқа да мақалдар құрастыруға болады. Алдымен *«Қамқорлық»* атты әңгімесімен таныстырдық. Әңгіме бойынша төмендегідей мақалдар ойлап құрастырдық:

1. Жақсы балаға сөз келмейді,
Нашар баланы көзге де ілмейді.
2. Қамқор болсаң әрнеге
Жарап қалар кәдеңе.
3. Нұр шашсаң айналаңа,
Көрінер бәрі шаттана.
4. Жақсының жақсы ісі ұмытылмас.
5. Жақыныға жәрдемдес,
Дұшпаныңмен мейірімдес.

«Көжек» атты ертегінің мазмұнына сай құрастырған мақал-мәтелдеріміз:

1. Туған жерде еркін тыныстасйың.
2. Отан әр адамның жүрегінде.
3. Еліңнен жырақта жүріп өрлемессің.

Мұхтар Шахановтың «Достық өлкесінің заңы» өлеңінің мазмұны бойынша құрастырған мақалдарымыз:

- Көп сөйлеген адамның досы аз.
- Еңбекқор оқушы сабаққа қарайды, жалқау оқушы сағатқа қарайды.
- Жақсы сөз – мақтаныштан артық.
- Бірлікті құртатын – өтірік.
- Тұзсыз аста дәм болмас, доссыз тойда ән болмас.

Сонымен қатар «**Суретті сөйлетейік**» әдісі арқылы балалар қолдарына түскен суреттер бойынша мақалдар құрастыра бастады. Мұндай жұмыс түрлерін күнделікті сабақта жүйелі түрде қолдансақ, тәрбиеленушілердің бойына рухани адамгершілік қасиеттерді қалыптастырумен қатар, тіл байлығын жетілдіре аламыз.

Адамгершілік, кішіпейілділік жайында:

Әдептілік белгісі – иіліп сәлем бергені.

Ағаны көріп іні өсер,

Апаны көріп сіңлі өсер.

«Сіз» деген – әдеп

«Біз» деген - көмек.

Әдепті бала, ата-анасын мақтатар,

Әдепсіз бала, ата-анасын қақсатар.

Жақсыдан үйрен,

Жаманнан жирен.

Ұлтымызда тәлім-тәрбиеге, әдептілікке, адамгершілікке шақыратын айшықты сөздер аз емес. Тәрбиеге қатысты нақыл сөздердің мәнін ашу арқылы бізді осы қасиеттерге үндейді.

Халық ауыз әдебиеті үлгілері ішінде балаларға арналған жаңылтпаштардың да өзіндік мәні бар. Әдетте жаңылтпаштар айтылуы қиын жеке дыбыстар мен сөздерден тұрады. Мысалы, «р» дыбысын дұрыс айтуды

Торта қойдым,

Орта қойдым,

Орта қойдым.

Жорта қойдым,

деп жаңылтпаш арқылы үйренеді. Сөздерді мағынасына қарай дұрыс ажыратып, айтуға баулитын:

Беріп тай, лақты,

Беріп тайлақты,

Алдым тайлақты.

Ұлттық құндылықтарды дәріптеуде қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерінің баланың ой-өрісін, тілін дамытудағы маңызы мен тәрбиелік мәні халықтық ой саралау, сөз саптау ерекшелігіне талпындырып, ізгілік қасиеттерін бойына сіңірудің қайнар көзі екендігінен танылады.

Мақаланың мақсатын іске асыруда халық ауыз әдебиеті үлгілерінің педагогикалық мүмкіндіктері анықталды. Мектепке дейінгі тәрбиеде халық ауыз әдебиеті түрлерін оқыту баланың тілін ширатып, бойына рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіруге, байқампаздыққа, тапқырлыққа, ептілікке, белсенділікке, зеректікке тәрбиелейді; санамақтар баланың сөздік қорын молайтып, сөйлеуге, санауға, сан атауларын, ретін білдіруге үйретеді. Жаңылтпаштар айтылуы қиын жеке дыбыстар мен сөздерді дұрыс айтуға, сөз мағынасын ажырата алуға, мүдірмей, шапшаң сөйлеуге үйретеді, тіл мүкістігін түзетуге, сөйлеу мәнеріне

жаттықтыруға септігін тигізеді; жұмбақтар баланың ойлау қабілетін шыңдайды, танымын кеңейтеді; мақал-мәтелдер дүниетанымын арттырады, өмірлік тәжірибеге үйретеді, ойын жинақтауға, ұтқыр, шешен сөйлеуге тәрбиелейді. Ертегілер балалардың танымын, сөздік қорын молайтып, қиялға шомдырады, жақсылық пен жамандықты айыра білуге, адамгершілікке, ізгілікке, әсемдікке тәрбиелейді.

Демек, халық ауыз әдебиеті – балаларды тәрбиелеудің кешенді құралы. Балабақшада қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқыту жас ұрпақтың бойында жеке тұлғаның ізгілік қасиеттері негіздерін қалыптастыруда маңызы зор.

Аталған жұмысты зерттеуде, балабақшада қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері негізінде балалардың сөйлеуін дамыту жүйесі кешенді қарастырылды. Балабақшадағы білім мазмұнындағы қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері жанрлық тұрғыдан іріктелінді. Балалардың оқыту әдістері таңдалынып алынды. Оның ішінде эвристикалық, шығармашылықпен оқу әдістеріне басымдылық берілді. Халық ауыз әдебиеті үлгілерін аталған әдістермен оқытудың тиімділігі айтылды.

Халық ауыз әдебиеті жанрларының өзіндік ерекшеліктерін айқындай келе, оларды оқытудың жолдары көрсетілді, әдістемелік нұсқаулар берілді. Ауыз әдебиеті жанрларының мағыналық, танымдық, тілдік, тәрбиелік ерекшеліктері ашылып көрсетілді. Халық ауыз әдебиеті үлгілерін оқытудың баланы дара тұлға ретінде дамытудағы тиімділігі мен нәтижелілігі нақтыланды.

Балалардың ой-өрісін, тілін дамыту – оның тұлғалық сапаларын қалыптастырудағы күрделі іс. Халық ауыз әдебиетінің танымдық, тәрбиелік, дамытушылық, тілдік сипаттарын осы талаптарды шешуде пайдалану маңызды. Балалардың жүйеленген білім мазмұны өз құрылымында халық ауыз әдебиеті үлгілерімен байытылуы пәннің негізгі мақсатын орындауға септігін тигізеді. Сондықтан да ауыз әдебиеті үлгілерінің бүгінгі білім мазмұнында алатын орнын сараптай келе, оны жетілдіру, ұлғайту жолдарын қарастырып жүзеге асыру маңызды болып саналады. Ол үшін білім мазмұнындағы ауыз әдебиеті үлгілерін сұрыптай отырып, оның мақсатын, күтілетін нәтижелерін айқындау, тиімді әдіс-тәсілдерін таңдап, оқу әрекетін қамтамасыз ететін материалдар, жабдықтар дайындау, оқытудың түрлерін анықтау жұмыстары жүргізілгені ұтымды.

Қазіргі кезде халқымыздың ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан салт дәстүрі мен әдет ғұрыпқұрыптарын қымбат қазына ретінде бағалап мектепке дейінгі тәрбие жұмысын кешенді ұйымдастыру жағына көңіл бөлуіміз қажет. Адам баласы дүниеге келген күнен бастапүнемі салт дәстүр аясында өседі. Бала тәрбиесінде халықтық, тұрмыстық салт дәстүрдің туу себептерін, даму ерекшеліктерін ашып көрсетудің тәрбиелік мәні зор. Мектепке дейінгі мекемелерде балалардың жас ерекшеліктеріне сай ата – баба дәстүрі мен халықтық педагогиканы басшылыққа алып, тәрбие жұмысынғылыми негізде ұйымдастырып, ұтымды жүргізе білуіміз қажет.

Ұлттық құндылықтардың әрбір халықтың өмірінде алатын орны өзгеше. Қазақтың салт-санасын жаңғырту еліміздің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық құндылықтардың маңызы зор. Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, төл құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу – ұлттық идеяның негізгі бағыты. Ұлттық идея – қазақ халқы тудырған моральдық нормаларда және ұлттық құндылықтарда бекітілген патриоттық тәжірибені меңгеру, ұлттық этно мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды тану, тарихты құрметтеу арқылы іске асырылады.

Ұлттық құндылықтарымызды оқу-тәрбие үрдісіне енгізу арқылы ұлттың тұнып тұрған асыл мұрасын, қазынасын қорғайтын, бойында ұлттық санасы қалыптасқан тұлғаларды тәрбиелеп шығару – жалпы ұлттың алдында тұрған міндет.

Қорыта келе, балалар арасында ұлттық құндылықтарды дәріптеуде оқытудың әдіс-тәсілдері еркін және ерікті болғандықтан, түрлі қалыптарда жүзеге асырылады. Ол балаларға арналған салт жырлар, фольклорлық өлең тақпақтар, жаңылтпаштар, жұмбақтар, мақал-

мәтелдер, ертегілер, аңыздар сияқты жанрлық түрлерде өзіндік ерекшеліктермен жүзеге асып отырады.

Әдебиеттер

1. Табылдиев Ә. «Тәрбие негізі-ұлттық құндылықтарда» Халық тағылымы (қазақ халық педагогикасы және тәрбие). - Алматы: Қазақ университеті, 1992.- 200 б.
2. Дулатов М. «Қирағат» кітабынан алынған. // «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы. -1991.- №6.
3. Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. -Алматы: Қазақстан даму институты, 1999. - 750 б.
4. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. - Алматы: Мектеп, 1974. 320 б.
5. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. - Алматы: Мектеп, 1965. - 327 б.
6. Ел қазынасы -ескі Сөз. (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері) Алматы: Ғылым, 1994. - 616 б.
7. Абай. Энциклопедия. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, Атамұра, 1995. - 367 б.
8. Адамбаев Б. Халық даналығы. - Алматы: Рауан, 1996.- 158

ҒТАХР: 12.25.09

Г.К. Нокербекова

«Жарбұлақ орта мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд., gazianokerbekova-@qmail.ru

«ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ» ПӘНІ АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУ

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының әдебиеттік оқу сабағында функционалдық сауаттылығын дамыту жолдары қарастырылады. Әдістемелік тәсілдер мәтінді түсіну, талдау, ақпаратты пайдалану және ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған, әр сабақта оқытудың жаңаша әдістерін пайдалана отырып оқушылардың тақырыпты өз бетімен меңгере алуына билік беру, ізгілендіру ұстанымдары арқылы жүзеге асыру әдістері талқыланады.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, мәтінді түсіну, талдау, ойлау дағдылары, оқушы белсенділігі, әдебиеттік оқу

Бастауыш сыныпта әдебиеттік оқу – тек оқу дағдысын қалыптастыру емес, сонымен қатар оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған маңызды процесс. Функционалдық сауаттылық – бұл мәтінмен жұмыс істеу, ақпаратты талдау, ойлау қабілетін қолдану және өз пікірін білдіру қабілеті.

Әдебиеттік оқу сабағында функционалдық сауаттылықты дамыту оқушылардың шығармашылық және аналитикалық қабілеттерін арттырады, оқу мотивациясын күшейтеді және тілдік дағдыларын жетілдіреді.

Функционалдық сауаттылықтың мәні: **Мәтінді түсіну:** Сөздік құрамды меңгеру, мәтіндегі негізгі ойды анықтау. Мәтінді оқу кезінде ақпаратты бөліп алу дағдыларын дамыту.

Талдау қабілеті: Мәтіннің құрылымын, кейіпкерлер мен оқиғалардың байланысын талдау. Оқушы мәтінді сыни тұрғыдан бағалай алады. **Ақпаратты пайдалану:** Мәтіндегі ақпаратты басқа тапсырмаларға қолдану. Сұрақтарға жауап беру, шағын әңгіме құрастыру.

Ойлау дағдылары: Логикалық ойлау, салыстыру, қорытынды жасау. Мәтінді интерпретациялау және өз пікірін айту.

Сабақта функционалдық сауаттылықты дамыту әдістері: Мәтінмен жұмыс тәсілдері: Мәтінді бөлімдерге бөліп оқу. Негізгі және қосымша ақпаратты бөліп алу. Кестелер, схема, сурет арқылы мәтінді визуализациялау.

Сұрақ-жауап әдісі: Мәтін бойынша сұрақтар қою. Оқушыларды өз пікірін білдіруге ынталандыру. Ашық және жабық сұрақтарды үйлестіру.

Шығармашылық тапсырмалар: Мәтіннің жалғасын ойлап жазу. Кейіпкерлердің әрекеттерін өзгерту арқылы альтернатив сценарий жасау. Рөлдік ойындар арқылы мәтін мазмұнын интерпретациялау.

Жеке және топтық жұмыстар: Жеке тапсырмалар арқылы өздік ойлау және талдау дағдыларын дамыту. Топтық талқылаулар мен жобалық жұмыстар арқылы ынтымақтастық пен коммуникацияны жетілдіру. Цифрлық қосымшалар арқылы мәтінді оқу және талдау. Аудио, видео материалдар арқылы мәтін мазмұнын визуализациялау. Интерактивті тақтаны пайдаланып ақпаратты жүйелеу.

Функционалдық сауаттылықты бағалау келесі критерийлер бойынша жүргізіледі:

1. **Мәтінді түсіну:** негізгі ойды анықтау, ақпаратты бөліп алу.
2. **Талдау:** кейіпкерлердің әрекетін, мәтін құрылымын түсіну.
3. **Ақпаратты пайдалану:** жаңа тапсырмаларда мәтін мазмұнын қолдану.
4. **Ойлау дағдылары:** салыстыру, қорытынды жасау, өз пікірін білдіру.
5. **Шығармашылық:** мәтінді интерпретациялау және өз идеяларын қосу.

Әдебиеттік оқу сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту – оқушының тек оқу дағдысын жетілдіру емес, сонымен қатар сыни ойлау, шығармашылық қабілеттерін арттыруға бағытталған кешенді процесс. Жүйелі және әдістемелік тұрғыда ұйымдастырылған сабақтар арқылы оқушылар:

- Мәтінді дұрыс түсінеді, талдай алады.
- Ақпаратты қолдана біледі.
- Өз ойларын логикалық және шығармашылық тұрғыда жеткізе алады.
- Оқу мотивациясы артып, белсенді қатысу қабілеті дамиды.

Функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған әдістер: мәтінмен жұмыс, сұрақ-жауап, шығармашылық тапсырмалар, топтық және жеке жұмыстар, технологиялық әдістер – сабақтың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Оқу-тәрбиенің базалық компоненті, білім мен мәдениет дамуы. Ол тұлғаны дамытушы және қалыптастырушы іс-әрекеті болып табылады. Мәтін бойынша жұмыстың түрлері оқуға деген қызығушылықты арттырады, сонымен қатар мәнерлеп оқу дағдысын қалыптастырады. Сондықтан қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыруда мәтінмен жұмысты талапқа сай ұйымдастыруы қажет. Ол үшін әр сабақта оқытудың жаңаша әдістерін пайдалана отырып оқушылардың тақырыпты өз бетімен меңгере алуына билік беру, ізгілендіру ұстанымдары арқылы жүзеге асыруды көздеу қажет. Оқушының жеке траекториясын ескере отырып, сындарлы оқыту теориясын басшылыққа алып, сабақ мақсатына жетелейтін белсенді әдіс-тәсілдерді нәтижеге бағыттап тиімді қолданған тиімді. Оқушылардың әрекеті танымдық, коммуникативтік және өзін-өзі басқару тұрғысында көрініс тауып, барлық оқушы таным үрдісіне тартылатындай болып ұйымдастырылуы керек.

Мұғалім сабақта берілген мәтінмен жұмысты топтық жұмыс түрінде ұйымдастыра отырып оқушыларға мәтінді бірлесіп зерттеу жасауға және өз идеяларымен бөлісуге мүмкіндік береді. Оқушылардың талдау, синтез, бағалау секілді дағдыларын пайдалануына, дамытуына ықпал етеді. Оқушыларды ақпаратты іздеуге және күрделі мәселелерді өз бетінше түсінуге ынталандырады. Жалпы алғанда оқу сауаттылығының аспект құрамдауышының «ақпарат іздеу», «кеңінен түсінуді қалыптастыру», «интерпретациялауды дамыту», «мәтін мазмұнын көрсету және бағалау», «мәтін нысанын көрсету және бағалау» жұмыстары жүргізіледі.

Мәтінмен жұмыс жасауға арқылы оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыруда:

- оқушылардың мәтінмен жұмыс жүргізу барысында ақпаратты толықтай қабылдай біліп, ішінен негізгісін ала білу дағдыларын қалыптастыру жолдарын қарастыру;

- оқу сауаттылығын бағалау үшін оқушыларға берілген мәтіндегі материалдарды салыстыру, автордың ойын аңғару, жауапқа дайындалу барысында нақты дәлелдемелер табуды меңгерту жағдайлары туралы әдістерді ортаға салу;

- оқушыларға мәтіннің негізгі идеясын анықтай білуге үйретудің тәсілін қарастыру;

- мәтін түрлерімен жүргізілетін әдіс-тәсілдерді анықтау негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Мәтінмен жұмыс – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен орындалатын жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Мәтіннің қызметін таныту – оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуіне, сол арқылы логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Осыған байланысты мұғалім мәтінмен жұмысты жүйелі жүргізгенде және оқушының сауатты оқу дағдысын қалыптастыра білгенде ғана нақты нәтижеге қол жеткізе алады.

Мәтінмен жұмыс істеу мынандай кезеңдерге бөлінеді:

I. Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс.

II. Мәтінмен жұмыс кезеңі.

III. Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең.

Өз тәжірибемде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін, сабақта және сабақтан тыс уақытта дамытуда СТО жобасының көптеген элементтерін қолданамын:

- Тақырыпты мазмұнына қарай жинақтау, арнаулы бір тақырыпқа пікірталас тудыру /ой қозғау, «инсерт» кестесі/

- Берілген тапсырманы түрлендіру бағыттағы жұмыс / эссе, шығарма, сауаттылықты ашатын хаттар т.б стратегиялар/

- Әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қойғызу, мәтіндегі ұқсастық пен айырмашылықты табуға /Венн диаграммасы, аялдамамен оқу стратегиясы/

- Қиялдау арқылы сурет салғызу /сурет салу стратегиясы/

- Кейіпкерге мінездеме беру өз ойын жазғызу /авторға, кейіпкерге хат жазу стратегиясы

/

- Шығармада екі кейіпкердің қарама – қарсы элементтерін сипаттау /қарама-қайшы элементтер стратегиясы/

- Өлең шумақтарын құрастыру / 5 жолды өлең стратегиясы/

1. Есте сақтау оқу үдерісіне қажетті маңызды ойлау әрекеті болғанымен, сыни ойлауға жатпайды.

2. Берілген тапсырманы қарастыра отырып, оның құпиясы мен қисынын, заңдылығын түсіну сыни емес, логикалық ойлауға жатады. Сыни ойлау алынған идеяларды тексеру, пайымдау, бағалау мен қолдану кезінде пайда болады.

3. Инсайт (кенет шешімін табу), тапқырлық таныту, көптеген нұсқаларын іздеп табу шығармашылық ойлауға жатады.

Сын тұрғысынан ойлау алгоритмі:

Танымдық қызметтің мақсаты не? Мақсат бір нұсқаны таңдау, нұсқа болмағанда шешім табу, ақпаратты өңдеу, дәлелдердің сенімділігін бағалау, т.б. болуы мүмкін.

Не белгілі? Бұл – сыни ойлаудың бастапқы нүктесі. Бұл кезеңде жетіспейтін ақпараттық табу жүзеге асырылады.

Не жасау керек? Бұл кезеңде бұрынғы қалыптасқан ойлау икемділіктерін пайдалана отырып, мақсатқа жету жолы айқындалады. Бұл кезең – сыни ойлаудың қозғаушы күші.

Қойылған мақсатқа қол жетті ме? Берілген тапсырмаларды орындау нақтылығы табысқа жетудің шешуші факторы болып табылады.

Қысқаша: 1. Мақсат не? 2. Не белгілі? 3. Не жасау керек? 4. Мақсатқа қол жетті ме?

Сыни ойлауды дамытудың ұлттық кеңесі сыни ойлаудың басқаша анықтамасын ұсынады: «Сыни ойлау – бақылау, байқау, рефлексия, пайымдау немесе әңгімелесу арқылы

алынған ақпаратты ой елегінен өткізу, қолдану, талдау, жалпылау немесе бағалау бойынша белсенді іс-әрекетке бағытталған зияттылық тұрғысынан ұйымдастырылған үдеріс. Сыни тұрғыдан ойлауға үйретуді дамытудың мақсаты - оқушыларға кез келген мазмұны сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйрету.

Сыни тұрғыдан ойлау жобасында топпен жұмыс жасау қарастырылатын болғандықтан, онда коммуникативтік күзiреттiлiктi қалыптастырудың шешiмiн де табуға болады. Топта жұмыс iстеу барысында балалар бiр-бiрiмен қарым-қатынас орнатуға үйренедi. Оқушылар өткен сабақтарда топта жұмыс iстегендiктен топта жұмыс iстеу ережелерiн бiледi. Топтарға алдын ала әзiрленген бағалау парақтарын таратып берiледi. Бағалау парағында әрбiр тапсырма бағаланатындығы көрсетiлген. Оқушылар өз топ басшыларын сайлайды, сол топ басшысы бүкiл топ мүшелерiн осы бағалау парақтарында бағалауға тиiс болады. Сабақтың мазмұнын ашу мақсатында оқулықтан тыс үш топқа сыни ойлауға дағдылантайтын арнайы сұрақтар берiледi. Оқушылардың iс-әрекетi тақырып бойынша ой қозғайды, ұжыммен жұмыс жасайды, өздерiнiң жұмыстарын тиiмдi жолмен қарсылас топтарға таныстырады. Оқушылар мәтiннiң мазмұнымен өздерi танысады. Және топ iшiнде сұрақтарға сын тұрғысынан ойлау арқылы әр түрлi нұсқада жауаптар ұсынып талқылау жүргiзедi.

Сабақ барысында оқушылар өз пікірлерін, ойларын қорытып, плакатқа сурет, жазба түрінде түсірді. Жұмыс істеу барысында оқушылар белсенді болды, әрқайсысы ойларын айтып жатқандары көрінді. Сонымен қатар теориялық алған білімдерін практика жүзінде еркін көрсетіп отырды. Постер жасап болған соң, топтардың басшылары жұмыстарын қорғады. Сабақтарда балаларға ерік беріп, өздеріне басшы таңдауға мүмкіндік беріп отырдым. Бағалаудың критерийіне сай оқушылар сол жұмыстарын ауызша қағазға қарамай қорғау болды. Топ басшылары үлгерімі жақсы оқушылар болғандықтан, постер қорғауда аса қатты қиындық болған жоқ.

Осы уақытқа дейін өткізген сабақтарда СТО жобасының элементтерін пайдаландым, солардан үлгілер:

Блум таксономиясы

Ыбырай Алтынсарин «Дүниеде жамандық неден?»

Алынған ақпаратты еске түсіру, тану.

Әңгіме не туралы? Не болды? Қашан, қалай болды?

Түсіну

Алынған ақпаратқа жаңа түр беру, оқиғалар, идеялар, деректер, құндылықтар арасындағы байланысты анықтау және ойды түсіндіру.

Әңгіменің ең қызықты жері қайсы? Неге қызық?

Қолдану

Ақпаратты оқиғалы мәтінде немесе мәтіннен тыс проблеманы шешу құралы ретінде қолдану.

Сен атайдың орнында болсаң не дер едің?

Талдау

Мәтіндегі “жалпы” оқиғадан “жалқының” бөлінуі, жеке оқиғалардың пайда болуын қарастыру.

Кейіпкерге тән қасиеттерді ата. Сенің ойыңша ол қандай адам?

Топтау

Алынған ақпаратқа толық логикалық қорытынды жасау.

Оқиганың себебі мен салдарының байланысын анықта.

Бағалау

Ақпаратты жүйелеу немесе балама шешім ұсыну.

«Екі түрлі түсініктеме күнделігі»

Қ. Жұмағалиев «Туған өлкем» өлеңі

«Керіліп жатқан кермиық далам»

«Жап-жасыл ну да баршылық», т.б.

Ақынның Отанына, еліне деген ыстық ықыласын танытатын сөздерін ұғып, үйрендім.

Т. Өтетілеуұлы «Балмұздақ»

Жексенбі күні... Алмас: -Ағай! Ағай! Тоқтаңыз! –деп әлі ұзай қоймаған әлгі кісіні қуа жөнелді.

- Не болды?-деді бұларды таңдана күтіп алған бейтаныс ағай.

- Ағай, сіз ақшаңызды түсіріп алдыңыз, міне, -деп Алмас қолындағы көк қағазды ұсынды.

Бұл әңгімеде Алмас өте қарапайым, қайырымды екені көрінеді. Меніңше, ол өз басын ғана емес, өзгені де ойлайтын адамгершілік иесі. Марал мен Жанарда өзгеге көмек бергенді жақсы көретін, ешкімнің ала жібін аттамайтын балалар.

«Ұрлық түбі - қорлық».

«Жақсы - ай мен күндей, әлемге бірдей».

Балалар “рақмет” десіп алып жатыр. Кезек Мирасқа келді. Ол:

- Мен жемеймін, -деп теріс айналды.

- Неге? Қой, ал! – деп бәйек болды ағай.

- Жоқ, жоқ...-Мирасқашқандайболып, кетіпқалды.

Шынында, осы әңгімені оқып отырғанда Мирастың ісіне қатты таң қалдым. Меніңше, Мирас істеген ісіне қатты ұялып, сол үшін балмұздақты алмай қойды.

Бетінен оты шығу.

Әдебиеттер

1. Мерсеитова С.С. «Сыртқы әлем: күнделікті академиялықта қолдану» Алматы.
2. Мерсеитова С.С. «Азаматтықты дамыту:патриотизм, мораль және білім беру миссиясы» Алматы баспасы.
3. Мерсеитова С.С. «Становление и развитие философии учителя: гуманистическая парадигма» Алматы баспасы.
4. Бастауыш сыныпта оқыту (барлық пәндер бойынша) №3 2011 жыл.
5. Мұғалімге арналған нұсқаулық, Екінші (негізгі деңгей), үшінші басылым.
6. Оразалина А. «Сабақта СТО технологиясын қолдану» А.
7. Блум Б. «Блум таксономиясы» 1956.

ҒТАХР: 14.23.07

А.К. Омарова

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай обл., Үржар ауд., Omarova@mail.ru

ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ БОЙЫНДА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілік-патриоттық сезімге тәрбиелеудің нақты міндеттері, баланың шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалауына көмек көрсету жолдары қарастырылды. Адамгершілік тәрбиесінің маңызды заңдылығы балаларды ұжымда тәрбиелеу заңдылығы. Ұжымдық оқыту мен тәрбиелеудің қағидалары сарапталды.

Тірек сөздер: адамгершілік, рухани-патриоттық, инабаттылық сезімдер, тәрбие, халық.

Мектепке дейінгі мекемедегі тәрбие- барлық тәрбиенің бастамасы. Бала бойына жас кезінен бастап ізгілік, мейірімділік, инабаттылық сезімдерін қалыптастыру ата-аналар мен тәрбиешінің міндеті.

Адамгершілік тәрбиесінің негізгі міндеттері – баланың бойына ізгілік, әдептілік, сыйластық, қамқорлық сияқты қасиеттерді сіңіру. Тәрбие процесінде халық ауыз әдебиетінің үлгілерін, мақал-мәтелдерді, ертегілерді пайдалану үлкен рөл атқарады. Қазақ халқының дәстүрлі

құндылықтары арқылы балаларға ізеттілік, үлкенге құрмет, кішіге қамқор болу сияқты қасиеттер түсіндіріледі. Мысалы, «Жақсы сөз – жанға қуат» деген мақал балаға жылы сөйлеп, әдепті болудың маңызын түсіндіреді. Ал ертегілер арқылы адалдық пен зұлымдықтың, еңбектің қадірі мен жалқаулықтың айырмашылығын бала санасына сіңіруге болады.

Тәрбиеші балаларға үлгі бола отырып, әрдайым мейірімді, сабырлы, әділ болуы тиіс. Себебі бала үлкеннің іс-әрекетін қайталайды. Егер тәрбиеші өзі мәдениетті болып, балаларға жылы сөздер айтып, мейірім танытса, балалар да сондай болуға тырысады. Адамгершілік тәрбиесі үздіксіз, күнделікті тәжірибемен қалыптасатынын естен шығармау керек.

Баланың адамгершілік дағдыларын қалыптастыруда ата-ананың рөлі ерекше. Мекеме мен отбасы бірлесе отырып жұмыс жасағанда ғана нәтиже жоғары болады. Үйде ата-анасы әдепті сөйлеп, үлкенді сыйлап, кішіге қамқор болса, бала да соларға еліктейді. Сондықтан тәрбиеші мен ата-ана арасында тығыз байланыс орнауы қажет. Адамгершілік тәрбиесі – баланың өмірлік құндылықтарының іргетасы. Ізгілікке, сыйластыққа, мейірімділікке баулу арқылы біз қоғамға парасатты, мәдениетті, жауапты тұлға тәрбиелейміз. Сол себепті әрбір оқу іс-әрекеті мен күнделікті қарым-қатынас адамгершілік тәрбиесімен ұштасып отыруы тиіс.

Баланың дарындылығын анықтап, олармен жұмыс жасау қалай жүзеге асырылуы керек? Ол үшін баланың дарындылығын анықтап, дамыту үшін әртәрбиеші өзінің алдына мынандай мақсаттар мен міндеттерді қоюы керек.

1. Баланың ақыл-ойының, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы мен ерекшеліктерінің өзіндік ашылу деңгейі мен өлшемін ескеру;

2. Жан-жақты ақпараттандыру;

3. Коммуникативті бейімдеу;

4. Баланың шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалауына көмек көрсету. Осы мақсаттар мен міндеттерді орындауда тәрбиеші мынандай жұмыс түрлерін өз іс-тәжірибелерінде пайдаланса өзі өнімді нәтиже алмақ.

Балалардың мінез-құлқы мен тәртібін тәрбиелеу үшін бағдарламалық тәрбие міндеттеріне, олардың күші мен мүмкіндігімен сәйкестендірілген қолайлы жағдай тудыруға назар аудару қажет. Балабақшадағы заттарды пайдалану мен оларды күтіп ұстаудың, сақтаудың берік тәртібі, өзін қоршаған ортаның ұйымдастырылған өмір ағымы, айналадағы заттардың реттілігі болуы керек.

Шағын орталық тобындағы ұйымшылдық, реттілік, тәртіптілік оларды жақсы дағдыларға тез қалыптастырады. Себебі, балалардың тәртібіне педагогикалық әсер ету ғана емес, өзін қоршаған ортаның жинақылығы, балабақшадағы жұмыстың дұрыс жолға қойылуы да тиімді әсер етеді.

Баланың тәртібіне белгілі талаптар қою олардың орындалуын бақылаумен ұштасады. Бақылаудың әлсіреуі балаға тәртіп бұздырады. Талап пен бақылау тәрбиешінің берген бағасы арқылы бекітіледі, ол балалардың іс-әрекетінің қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екенін тануға, тәртіп ережелерін игеруге мүмкіндік жасайды.

Мектепке дейінгі жылдарда бала ересектердің жетекшілігімен жақын адамдарымен, құрдастарымен, заттармен, табиғатпен қарым-қатынас жасаудың, тәлім-тәрбие алудың бастапқы тәжірибесіне ие болады. Балалардың іс-әрекеттерін басқара отырып, тәрбиеші олардың бойында Отанын сүю, айналадағыларға ықыласпен қарау, шамасы келгенше оларға көмектесуге ұмтылу, дербес іс-әрекетте белсенділік және белгілі бір іске бастама (инициатива) көрсету сияқты адамның маңызды сипаттарын қалыптастырады. Дұрыс тәрбие балаларда теріс тәжірибе көбеюіне жол бермейді, баланың адамгершілік сапасының қалыптасуына қолайсыз әсер ететін мінез-құлықтағы теріс дағдылар мен әдеттердің дамуына кедергі жасайды.

Үлкендермен қарым-қатынас жасау процесінде оларға үйір болу, оларды жақсы көру сезімі, олардың нұсқауларына сай әрекет жасауға, оларды қуантуға, жақын адамдарын ренжітетін қылықтар жасамауға ұмтылу пайда болады. Бала өзінің тентектік, қателік жасаған кездегі реніші немесе наразылықты көргенде толқуды бастан кешіреді, ал өзінің жақсы қылықтарына жылы шыраймен қараса оған қуанып, жақын адамдарының ризашылдық білдіруінен рақат алады. Эмоциялық әсерлену: жақсы қылықтарына, үлкендердің мақтауына

риза болу, өзінің орынсыз қылықтарынан: үлкендердің ескертуінен, наразылығынан ұялады, қапалану, уайым жеу оның адамгершілік сезімдерін қалыптастырудың негізіне айналады. Мектепке дейінгі шақта балада қайырымдылық, жанашырлық, қуанышқа ортақтасу сезімдері қалыптасады. Сезім балаларды белсенді іс-әрекетке: көмек көрсетуге, қамқорлық жасауға, көңіл аударуға, жұбатуға, қуантуға итермелейді. Патриоттық сезімге: туған өлкесін, Отанын сүюге, басқа ұлттардың адамдарын құрметтеуге тәрбиелеудің ерекше маңызы бар. Мектепке дейінгі балалардың ерекшелігі еліктеу қабілеттілігінің айқын көрінуі болып табылады. Тәрбиеші балаларда үлкендерге құрмет көрсетуді, өз қатарларымен дұрыс қарым-қатынас жасауды, заттарға ұқыпты қарауды білдіретін сан алуан мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады.

Бала ата-ананың қамқорлығы мен махаббатына, олардың қарым-қатынасы мен еркеліктеріне мұқтаж. Ата-ананың балаға деген махаббаты мен олардың қамқорлығы баланың да жауапты үн қатуын шақырады, бала ата-ананың сөзіне құлақ салып, тәрбиелі болып өседі. Егер бала махаббат пен қамқормен бөленсе, ол өзінің қандай екеніне қарамастан жақсы көретінін, өзгелер үшін қажетті де, сүйікті жан екенін түсінсе, ол өзін қорғанған, біреуге қажеттілігін түсінеді. Осының бәрі оның мейірбан болып өсуіне жақсы ықпалын тигізеді.

Адамгершілік тәрбиесінің маңызды заңдылығы балаларды ұжымда тәрбиелеу заңдылығы. Ұжым – бұл баланың жеке басын қоғамдық бағытта қалыптастыру мектебі. Мұнда оның жеке қасиеті, қабілеттілігі және адамгершілік сапалары неғұрлым айқын көрінеді. Адамның адамгершілік тазалығы ең алдымен оның әрекетінде көрініс табады. Ұжымда бала өзінің білімін, айналадағы дүниеге, іс-әрекетке көзқарасын: көмек көрсетуге, нәтиже шығаруға, құрбыларына қамқорлық жасауға, рахымдылыққа, қарапайымдылыққа, еңбек етуге ұмтылуын көрсете алады.

Ұжымда тәрбиелеу заңдылығы тәрбиешілерді әр баланың мінез-құлқына ізгі ықпал жасауы үшін балаларды бірлесіп қызмет жүргізудің алуан түрлеріне біріктіруді міндеттейді. Бұл заңдылықты іс жүзінде қолдану тәрбиешінің мейірімділікті балалардың жеке ерекшеліктерін, адамгершілік тәжірибесін, дамуы мен мүмкіншіліктерін ескере отырып талап қоя білумен ұштастыра білуінен көрінеді. Мұның өзі олардың ұсыныстарын, идеялары мен ұмтылыстарын басып тастамай, адамгершілік мінез-құлықтың, тәртіптіліктің негізін қалыптастыруға, топта орнатылған тәртіпті құрметтеуге мүмкіндік береді. Өз кезінде тәрбиешіден ұстамдылық, шыдамдылық, орынды қатаңдық, тәрбиеленушілерге құрметпен қараушылық талап етіледі. Сезімге, санаға және мінез-құлыққа ықпал жасау бірлігі заңдылығы жеке адам дамуы үдерісінің біртұтастығы ұғымынан туады. Ол адамгершілік тәрбие құралдары мен әдістерін тандап алуда кешенді қатынасты талап етеді. Тәрбиелік ықпал жасаудың мазмұнын белгілей отырып, ол балада эмоциялық әсер тудыра ма, түсінікті бола ма, айналадағы өмір құбылыстары туралы белгілі бір ұғымдарды, сондай-ақ іс-әрекет түрткілерін қалыптастыра ма, саналы мінез-құлыққа тәрбиелей ме деген мәселелерді ескерген жөн. Балалар бақшасында және жанұяда балаға қойылатын талаптардың жүйелілігі, бірізділігі және бірлігі мінез-құлық дағдыларын бекем меңгеруді, баланың жеке басының адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Топта балаларды жан-жақты дамуы үшін ойынның рөлі ерекше. Тәрбиеші бағдарламада көрсетілген сюжетті-рөлдік, қимыл – қозғалысты, дидактикалық және басқа да ойын түрлерін пайдалана отырып, топтағы баланың ойын әрекетін ұйымдастыра білуі тиіс. Ойын барысында балалардың айналадағы дүние жайында таным белсенділігі артып, игерген білім – машықтарының негізінде бір сюжетке орай басты кейіпкерлерге еліктеу, ойын ойнауға қасына серік тауып алуы, онымен шынайы қарым-қатынас орната отырып, тандап алған рөлдеріне деген жауапкершілігі арта түседі.

Ойын балалардың оқуға, еңбекке деген белсенділігін арттырудағы басты құрал. Адамгершілік тәрбиесі тәрбиенің басқа да салалармен тығыз байланысты. Адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқынан да әдемілік, сұлулық көрініс таппайынша, адамгершілік парасат тәрбиесі көздеген мұратына жете алмайды. Адамгершілікке баулу жұмысының ережесі балабақшадан бастап нақтылы мақсатты көздеуі шарт. Тәрбиеші балалардың орынды іс-әрекеттерін мақұлдай отырып, азды-көпті жіберген кемшіліктерін өздері түсініп, түзетуге бағыттай білуге

тиіс. Әр балаға өз ісі мен қылығына жауапкершілікпен қарап, ұялу, кешірім сұрау сияқты әдеттерді үйрену керек.

Балалардың рухани дүниесін байыта отырып, талғамдарын арттыруға ат салысу, жаңа, озық тәжірибені дер кезінде насихаттап, өмірге енгізу – барша қауым, тәрбиешілер бірлесе атқаратын абырайлы міндет.

Жас ұрпаққа адамгершілік-эстетикалық тәрбие беру тұжырымдамасында былай делінген: «Мектепке дейінгі мекемеден бастап жан-жақты және толық жетілген тұлғалы адам тәрбиелеуге жәрдемдесетін эстетикалық мұраттар, талғам мен талап тілектер қалыптастыру, түптеп келгенде тәрбиенің барлық қыры мен, сырын өз бойына сіңіреді». Бала ойын ойнағанда өмірде көрген-білгенің өзіне ұнаған адамның іс-әрекетіне еліктеп отырып бейнелейді. Бала үшін өзіне ұнаған адамнан артық ештеңе жоқ, оған барлық жағынан ұқсағысы келеді. Жалпы бала табиғаты өзін бірнеше есе үлкен ғып көрсетуге бейім. Тез есейгісі келіп бәрін өзім істеймін деп талпынады.

Баланың осы талпынысын мақұлдап, сен үлкенсің, мен көмектесіп жіберем, бәрін де өзін істей аласың деп, сенім білдіре тәрбиелеу ұтымды әдіс. Ізеттілік, ізгілік, инабатталық әдептілік – бір күнде қалыптаса қалатын қасиет емес. Бұл балабақшадан бастау алып, өмір баспалдақтарында шындалып, біртіндеп қалыптасатын қасиет. Тәрбиеші бұл мақсатта көркем әдебиет шығармаларын кеңінен пайдаланады. Солай еткенде бала өздігінен ойын ойнағанда тәрбиешінің, ата-аналарының оқыған шығармаларынан өздеріне ұнаған басты кейіпкерлерін бейнелейді. Осы орайда күнделікті өмірде балаларға түсінікті әзіл-қалжың шығармаларды пайдалану топта балалардың көңіл-күйін көтеріп, олардың қайырымдылығын ізгі сезімін, бір-біріне мейірімділігін тәрбиелеуге күшті әсер ететінін атап өту қажет.

Ойын мәселесімен шұғылданған көрнекті ғалымдар Р.И. Жуковская, Д.В. Менджерицкая, Т.А. Маркованың айтуы бойынша, балалардың өздігінен сюжетті-рөлдік ойындар ойнауы үшін игерген білімдерін ойынға пайдалана білуі керек.

Ойын баланың жан серігі. Тәрбиеші ойын арқылы әр баланың игі бастамаын қолдап, оның бойындағы жақсы қасиеттерді дамытып, өзіндік мінез-құлқын қалыптастырады. Балалардың мейірбандық қасиеті отбасындағы үлкен адамдардың өнегесіне, балабақшадағы тәрбиеші мен қарым-қатынасы мен тәрбие жұмысын жүргізуіне байланысты қалыптасады. Үлкендердің мейірімділігі баланың сәби жүрегін қуаныш сезіміне бөлейді. Бала жаны еліктегіш, ол үлкендердің іс-әрекетін үлгі ретінде қабылдайды да, оны ойын кезінде айқын бейнелеуге тырысады. Балалардың бір-бірімен достық қарым-қатынасының дұрыс қалыптасуына мақсатты жүргізілген жүйелі ойын процесінің тәрбиеләк мәні мол. Бала табиғатының өзі ойынмен байланысты. Сәби шағындағы алғашқы қуыршақпен ойнауы баланың қамқорлық, ізгілік сезімін оятады да, әрі қарай өрбіте түседі. Мұндай ізгілік сезім достық қарым қатынастың қалыптасуына жағдай туғызады.

Мектепке дейінгі шақта балада қайырымдылық, жанашырлық, қуанышқа ортақтасу сезімдері қалыптасады. Сезім балаларды белсенді іс-әрекетке: көмек көрсетуге, қамқорлық жасауға, көңіл аударуға, жұбатуға, қуантуға итермелейді. Патриоттық сезімге: туған өлкесін, Отанын сүйуге, басқа ұлттардың адамдарын құрметтеуге тәрбиелеудің ерекше маңызы бар. Мектепке дейінгі балалардың ерекшелігі еліктеу қабілеттілігінің айқын көрінуі болып табылады.

Тәрбиеші балаларда үлкендерге құрмет көрсетуді, өз қатарларымен дұрыс қарым-қатынас жасауды, заттарға ұқыпты қарауды білдіретін сан алуан мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады. Бұлар әдет бола отырып, мінез-құлық нормасына айналады: сәлемдесу мен қоштасу, біреудің көрсеткен қызметіне рақмет айту, алған затын орнына қою, қоғамдық орындарда өзін мәдениетті ұстау, өтінішін ізеттілікпен білдіру әдеті. Мектепке дейінгі ортаңғы жаста үлкендермен, өз қатарларымен мәдениетті қарым-қатынас жасау, шын айту, тазалық, тәртіп сақтау, пайдалы іс-әрекет жасау, еңбек ету әдеті қалыптаса береді.

Мектепке дейінгі ересек жаста балалар қылығының адамгершілік мазмұнына ой жүгірте қарау негізінде дамыған адамгершілік дағдылар мен әдеттер неғұрлым берік болады. Тәрбиеші балалардың адамгершілік нормаларына бағынатын, саналы түрде меңгерілген мінез-

құлыққа тәрбиелейді. Адамгершілік нормалары: қайырымдылық, сыпайылық, әділдік, қарапайымдылық, қамқоршылық, және т.б. ұғымдарды тәрбиеші

Адамгершілік тәрбиесінің маңызды заңдылығы- балаларды ұжымда тәрбиелеу заңдылығы. Ұжым – бұл баланың жеке басын қоғамдық бағытта қалыптастыру мектебі. Мұнда оның жеке қасиеті, қабілеттілігі және адамгершілік сапалары неғұрлым айқын көрінеді. Адамның адамгершілік тазалығы ең алдымен оның әрекетінде көрініс табады.

Ұжымда бала өзінің білімін, айналадағы дүниеге, іс-әрекетке көзқарасын: көмек көрсетуге, нәтиже шығаруға, құрбыларына қамқорлық жасауға, рахымдылыққа, қарапайымдылыққа, еңбек етуге ұмтылуын көрсете алады. Ұжымда тәрбиелеу заңдылығы тәрбиешілерді әр баланың мінез-құлқына ізгі ықпал жасауы үшін балалады бірлесіп қызмет жүргізудің алуан түрлеріне біріктіруді міндеттейді.

Мектепке дейінгі мекемеде топта берілетін тәрбие-барлық тәрбиенің бастамасы, әрі жан-жақты тәбие мен дамыту ісінің түпкі негізін қалайтын орын. Бала бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып олардың өнегелі, тәрбиелі болып өсуіне балабақша ошағының тигізер әсерінің маңызы зор.

Мектепке дейінгі жастағы адамгершілік-патриоттық тәрбие дегеніміз- баланың моральдық қасиеттерін белгілі бір мақсатқа бағыттап қалыптастыру. Адамгершілік сезімдерді тәрбиелеу арқылы-моральдық түсініктердің, әдеттердің және мінез-құлық мотивтерінің қалыптасуы бірлесіп жүзеге асады және мектепке дейінгі балалардың адамгершілік тәрбиесін қамтамасыз етеді.

Мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілік-патриоттық сезімге тәрбиелеудің нақты міндеттері:

- балалардың үй-ішіне, жақындарына, құрбы-достарына, жалпы адамдарға, Отанға деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеу;
- адамгершілік ережелеріне сай балалардың мінез-құлқын, ұйымдасқан тәртібін, мәдениеттілігін, жақсы әдеті мен дағдысын қалыптастыру;
- балалардың адамгершілік түсініктері мен қасиеттерін тәрбиелеу.

Мектеп жасына дейінгі балалардың адамгершілік - патриоттық сезімге тәрбиелеу мазмұнына баланың Отанға, адамдарға деген сүйіспеншілігін тәрбиелеу жатады. Ол үшін алдымен балалардың ата-анасына, үйіне, туған жеріне, оның табиғатына, өз қаласына, туған-туысқандарына, дос құрбыларына, еліне деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеу қажет. Балаларды халықтың қолөнерімен, қазіргі композиторлардың сан түрлі азаматтық тақырыптарға арналған әндерімен таныстыру балалардың қуанышын, көңілді сезімін дамытып, еліне, туған жеріне, ұшқыштарға, ғарышкерлерге, теңізшілерге, Отанға т.б. деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелейді. Баланы тәрбиелеуде оның өмірінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ адамгершілік сезімдерін қалыптастыру үлкен орын алады. Үлкендермен қарым-қатынас жасау процесінде оларға үйір болу, оларды жақсы көру сезімі, олардың нұсқауларына сай әрекет жасауға, оларды қуантуға, жақын адамдарын ренжітетін қылықтар жасамауға ұмтылу пайда болады.

Патриоттық сезімге: туған өлкесін, Отанын сүйуге, басқа ұлттардың адамдарын құрметтеуге тәрбиелеудің ерекше маңызы бар. Тәрбиеші балаларда үлкендерге құрмет көрсетуді, өз қатарларымен дұрыс қарым-қатынас жасауды, заттарға ұқыпты қарауды білдіретін сан алуан мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады. Бұлар әдет бола отырып, мінез-құлық нормасына айналады: сәлемдесу мен қоштасу, біреудің көрсеткен қызметіне рақмет айту, алған затын орнына қою, қоғамдық орындарда өзін мәдениетті ұстау, өтінішін ізеттілікпен білдіру әдеті.

Мектепке дейінгі естияр жаста үлкендермен, өз қатарларымен мәдениетті қарым-қатынас жасау, шын айту, тазалық, тәртіп сақтау, пайдалы іс-әрекет жасау, еңбек ету әдеті қалыптаса береді. Мектепке дейінгі ересек жаста балалар қылығының адамгершілік мазмұнына ой жүгірте қарау негізінде дамыған адамгершілік дағдылар мен әдеттер неғұрлым берік болады. Тәрбиеші балалардың адамгершілік нормаларына бағынатын, саналы түрде меңгерілген мінез-құлыққа тәрбиелейді. Адамгершілік нормалары: қайырымдылық,

сыпайылық, әділдік, қарапайымдылық, қамқоршылық, және т.б. ұғымдарды тәрбиеші бірте-бірте балаларға түсіндіру арқылы меңгертеді.

Тәрбиешілер балалармен тақырыптық сабақтар өткізеді, Отан туралы, туған жер туралы тапқақ-өлеңдер жаттатып, әңгімелеу арқылы бала бойына елге, жерге, Отанға деген сүйіспеншіліктерін арттырады. Еліміздің төл мерекелеріне балабақшада ертеңгіліктер өткізіледі. Осы сабақтар, ертеңгіліктерді өткізуге тәрбиешілер, ата-аналар белсене қатысып, өз үлестерін қосқаны абзал.

Әдебиеттер:

1. Тәлімұлы Қ. Абайдың психологиялық-педагогикалық көзқарасы және қазіргі ауыл мектебі.
2. Шакузадаұлы Н., Ерғалиева Ж. Әдептілік қағидалар. - Алматы, 2007.
4. Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы, 1994.
5. Жарықбаев Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. - Алматы 1995.
6. Дүкенбаева Г. Мектеп жасына дейінгі балаларды ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. - Алматы, 1992.
8. Нысанбаева Ә. Ой. Ақыл. Адамгершілік. - Алматы, 1994.
9. Отбасында балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің кейбір мәселелері. - Алматы, 1985.
10. Айджанова З. Балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің бүгінгі мәселелері. Ұлт тағылымы – 2003 – №4.

FTAXP: 12.25.09

К.У. Оразбаева

«Қарабұта орта мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд., orazbaevaa-0502@list.ru

МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада мәтінмен жұмыс жүргізу арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру мәселесі жан-жақты қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқу сауаттылығы – оқушының тек мәтінді оқып қана қоймай, оны түсінуі, талдауы, өмірде қолдана білуі сияқты маңызды дағдылардың жиынтығы ретінде сипатталады. Зерттеу барысында мәтінмен жұмыс істеудің тиімді әдіс-тәсілдері, оның ішінде сұрақ-жауап, талдау, салыстыру, шығармашылық тапсырмалар арқылы оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту жолдары ұсынылады.

Тірек сөздер: оқу сауаттылығы, мәтінмен жұмыс, функционалдық сауаттылық, сыни ойлау, түсіну және талдау, оқыту әдістері.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, сыни тұрғыдан ойлай алатын, ақпаратты талдап, оны өмірде қолдана білетін тұлға қалыптастыру. Осы тұрғыдан алғанда, оқу сауаттылығы ерекше маңызға ие. Оқу сауаттылығы дегеніміз – оқушының мәтінді түсінуі, талдауы, бағалауы және оны күнделікті өмірде қолдана алу қабілеті. Бүгінгі оқушы тек мәтінді дауыстап немесе іштей оқумен шектелмеуі тиіс. Ол оқығанын түсініп, өз ойын білдіре алуы, мәтіндегі ақпаратты саралап, оған баға бере білуі қажет. Мұндай дағдыларды қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі – мәтінмен жүйелі әрі мақсатты жұмыс жүргізу.

Оқу сауаттылығы функционалдық сауаттылықтың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Ол оқушының тек пәндік білімін ғана емес, сонымен қатар өмірлік дағдыларын да қалыптастырады. Оқу сауаттылығы дамыған оқушы ақпаратты дұрыс қабылдап, оны талдап, қорытынды жасай алады. Сонымен қатар, ол өз ойын еркін жеткізіп, түрлі жағдаяттарда дұрыс шешім қабылдай біледі.

Мәтінмен жұмыс жүргізудің негізгі мақсаты – оқушылардың мәтінді түсіну дағдыларын дамыту, сөздік қорын байыту, логикалық ойлау қабілетін қалыптастыру және

шығармашылық мүмкіндіктерін арттыру. Мәтінмен жұмыс барысында оқушылардың оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым дағдылары қатар дамиды. Бұл өз кезегінде олардың тілдік құзыреттілігін арттырады.

Мәтіндер мазмұны мен құрылымына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Әңгімелеу мәтінінде оқиға желісі баяндалып, кейіпкерлердің әрекеті суреттеледі. Мұндай мәтіндермен жұмыс барысында оқушылар мазмұндау, оқиға ретін анықтау, кейіпкерлерге мінездеме беру сияқты тапсырмаларды орындайды. Сипаттау мәтінінде заттың немесе құбылыстың белгілері мен қасиеттері баяндалады, ал пайымдау мәтінінде белгілі бір ой дәлелденіп, пікір айтылады. Бұл мәтін түрлері оқушылардың әртүрлі ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Мәтінмен жұмыс жүргізуде түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану өте маңызды. Мысалы, «INSERT» әдісі арқылы оқушылар мәтінді белгілеп отырып оқиды, яғни өзіне таныс ақпаратты, жаңа мәліметті және түсініксіз жерлерді ажыратады. «Сұрақ-жауап» әдісі мәтінді терең түсінуге көмектеседі, ал «кластер» әдісі негізгі ойды жүйелеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Венн диаграммасы арқылы мәтіндерді салыстыруға, ал рөлдік ойындар арқылы кейіпкерлердің бейнесін ашуға болады.

Сыни ойлауды дамыту да мәтінмен жұмыстың маңызды бөлігі болып табылады. Оқушыларға «Неге?», «Қалай?», «Сен қалай ойлайсың?» деген сұрақтарды қою арқылы олардың ойлау қабілетін дамытуға болады. Бұл тәсіл оқушыларды тек дайын ақпаратты қабылдаушы емес, оны талдаушы, бағалаушы тұлға ретінде қалыптастырады.

Мәтінмен жұмыс жүргізуде мұғалімнің рөлі ерекше. Мұғалім оқушыларға бағыт-бағдар беріп, олардың танымдық белсенділігін арттыруы тиіс. Сонымен қатар, әр оқушының деңгейін ескеріп, сараланған тапсырмалар ұсыну маңызды. Мұғалім оқушыларды ынталандырып, олардың қызығушылығын оятуы қажет.

Қазіргі заманда мәтінмен жұмыс жүргізуде заманауи технологияларды қолдану да тиімді нәтиже береді. Интерактивті такта, цифрлық ресурстар, бейнематериалдар мен аудиожазбалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жандандырады. Бұл тәсілдер оқушылардың ақпаратты қабылдауын жеңілдетіп, олардың белсенділігін арттырады.

Практикада мәтінмен жұмыс жүргізу барысында әртүрлі тапсырмаларды қолдануға болады. Мысалы, мәтінді оқып, негізгі ойды анықтау, кейіпкерлерге мінездеме беру, мәтін бойынша сұрақтарға жауап беру, өз пікірін жазу сияқты тапсырмалар оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуға ықпал етеді.

Бүгінгі оқушы тек оқи алумен шектелмеуі тиіс. Ол оқығанын түсініп, оны саралап, өз ойын білдіре алуы қажет. Бұл дағдыларды қалыптастырудың ең тиімді жолдарының бірі – мәтінмен жүйелі жұмыс жүргізу.

Білім негізі мектепте қаланатыны белгілі. Қазіргі оқыту жүйесі қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімінен ізденіс пен шығармашылықты талап етеді. Сондықтан мұғалім оқушылардың оқу сауаттылығын арттыруда оқытудың жаңашыл әдіс-тәсілдері мен түрлерін ұтымды пайдаланғаны дұрыс.

Тәжірибемде мәтінмен жұмыс істеудің интегралды және дифференциалды алгоритмдерін қолданамын. Оқудың интегралды алгоритмі мәтіндегі негізгі ойды анықтауға көмектеседі. Бұл әдіс ең қажетті ақпаратты ғана бөліп алуға септігін тигізеді. Дифференциалды алгоритм көмекші сөздер арқылы ең маңызды ақпаратты іріктеп алуға арналады. Мәтінді оқып, не туралы екендігін анықтап алған соң, оқушыларға парақтар таратылады.

1. Мәтіннің тақырыбы, авторы: _____
2. Негізгі мазмұны (идеясы): _____
3. Фактілер (аттары, цифрлар, мәліметтер): _____
4. Бағалау:
Жаңа ақпарат _____
- Қызықты ақпарат _____
5. Пайдасы: _____

Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру жұмыстары оқу үрдісінде ғана емес, сонымен қатар сабақтан тыс кезде, тәрбиелік іс-шаралар мен қосымша сабақтарда, отбасылық оқу мәдениетін қалыптастыруда ата-аналармен бірлесе жұмыс атқарған кезде ғана іске аспақ. Аталған зерттеу сарапшыларының халықаралық глоссарийы бойынша «оқу сауаттылығы»-оқушының өмірге бейімделе алуы мен алға қойған мақсаттарына жетуде жазбаша тілдің түрлі формаларын түсінуі мен логикалық сараптан өткізуі дегенді білдіреді.

Оқу біліктілігін бағалауда ескеру керек:

- ақпаратты табу,
- қорытынды шығару,
- ақпаратты қорытындылау мен интерпретация,
- мәтін құрылысы мен тілдік ерекшеліктерін, мазмұнын бағалау.

Зерттеу мәтінмен жұмыс жүргізу барысында оқырмандық білікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мәтінді түсінуде оқушылардың оқырмандық мүмкіндіктерін сипаттау:

- мәтінді жоғары деңгейде түсіну,
- мәтінді орташа деңгейде түсіну,
- мәтінді төменгі деңгейде түсіну,

Оқу сауаттылығы бойынша оқушылар мектеп аясында және мектептен тыс уақытта нені оқитынын, қандай мақсатпен оқитынын білуі қажет. Оқуға деген қызығушылықты «Отбасымен бірге оқу», «Кітапхана сабақтары», АКТ пайдалану арқылы «Оқуға әуестік» сайттары арқылы арттыруға болады. Оқу сауаттылығының негізі мәтінмен толыққанды жұмыс істеу үшін қалыптасқан оқу дағдысы болып табылады. Зерттеу оқушылардың оқу мүмкіндіктерін бағалауға көмектеседі.

Функциональдық сауаттылық - адамдардың (жеке тұлғаның) әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы және өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторы. Яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына қарай ілесіп отыруы. Бұл жаңа ғана өмірге бейімделіп келе жатқан жас бүлдіршіндердің қалыптасуы, өмірге, мектеп өміріне бейімделіп кетуі. Мұндағы басшылыққа алынатын функциональдық сапалар: оқушының белсенділігі, шығармашылығы, ойлауы, шешім қабылдай алуы, қабілеттілігі т.б. Яғни, жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның физикалық құбылмалы әлемде әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Тілді дер кезінде және сапалы меңгеру балада дұрыс психиканың қалыптасуының және оның кейін жақсы дамуының алғашқы аса маңызды шарты болып табылады. Дер кезі дегеніміз – бала дүниеге келген алғашқы күннен бастау, сапалы дегеніміз – тілдік материал көлемінің жеткілікті болуы және баланың әрбір жас кезеңіне қарай тілді меңгеруге деген мүмкіндіктерін толық пайдалану.

Түсініп оқу

Түсініп оқу – оқыған сөз немесе сөйлемнің мағынасын, ондағы айтылған ойды дұрыс түсініп, оны екінші бөлімде айтылған оймен байланыстыруы, оқылған мәтін мазмұнын анық, терең ұғынуы.

Түсініп оқу дұрыс оқу сапасы арқылы іске асады. Түсініп оқу барысында оқушыларда елес, ұғым, бейне, жоғары сезімдер пайда болады. Түсініп оқуға дағдыландырудың маңызды бір жолы – кіріспе әңгіме. Сонымен қатар оқудың алдында саяхатқа шығу, тәжірибе, бақылау жасау да түсініп оқуға дағдыландырады. Қорытынды әңгіме де оқушының түсініп оқуына септігін тигізеді.

Жаңа материалды түсініп қабылдау үшін сабақ үстінде жүргізілетін жұмыстар:

1. Кіріспе әңгіме.
2. Мұғалімнің мәтінді тұтас баяндауы не оқып беруі.
3. Сөздік жұмысы.
4. Бөлім-бөлім бойынша оқушыларға дауыстатып оқыту.

5. Сұрақ-жауап арқылы не түсінгендерін, қалай түсінгендерін байқау.
6. Іштен оқу.
7. Қажетті жағдайда оқудың басқа түрлерін іске асыру. Мысалы: рөлге бөліп оқу, теріп оқу, бөлімге бөліп оқу.
8. Түсінгендері бойынша бөлімге ат қою, мазмұндық сурет салу, мазмұнына сәйкес мақал-мәтел айту.
9. Осы әңгімеге ұқсас, идеялық ойын аша түсетін қосымша әңгімеге өлең, т.б. айту.
10. Мәтінді қалай қабылдағанын байқау, алған білімін білікке айналдыруға бағытталған қорытынды әңгімеге өткізу.

Мәнерлеп оқу

Мәнерлеп оқу – бастауыш сынып оқушыларын дұрыс оқуға үйрету үшін қойылатын талаптың бірі. Дауыс интонациясын сақтап оқығанда ғана бала дұрыс оқиды әрі оқығанын түсінеді. Оқудың сапалары бірімен-бірі тығыз байланысты, бірін-бірі толықтырып отырады. Түсініп оқу үшін дұрыс оқу керек. Мәнерлеп оқу үшін оқып отырғанын түсіну керек. Мәнерлі оқылмаса, дұрыс оқиды дей алмаймыз. Ендеше бастауыш сыныпта мәнерлеп оқуға үйрету сауат ашу кезеңінен басталады. Сауат ашу кезеңінің дайындық сатысынан бастап сөйлеуге үйретеміз. Ал оның басты үлгісі – мұғалімнің өзінің дауыс интонациясы. Мәнерлеп оқу дегеніміз – дұрыс оқу, сонымен бірге дауыс интонациясы арқылы сөйлем не мәтіндегі негізгі ойды жеткізу, мазмұндық ой екіпінін қоя білу, кейіпкер көңіл-күйін сезіне оқу. Екінші сөзбен айтқанда, қарапайым сөйлеу тіліне жақын, еркін оқу, дауысты құбылтып, тындаушысына әсерлі етіп жеткізу.

Оқушының жылдам оқу дағдыларын қалыптастыру енді өсіп келе жатқан балалар үшін маңызды. Ол ойлау процестерін жылдамдатып, есте сақтау қабілетін дамытады. Тезірек алға жылжуға мүмкіндік береді. Жылдам оқу дегеніміз – оқудың түрлі тәсілдерін пайдалана отырып, мәтіндегі мәліметтерді тез түсіну және есте сақтау процесі. Оқушы мәтінді дұрыс оқуға дағдыланбайынша, білімді жете меңгере алмайды. Сондықтан мәтінді оқығанда мұғалім оқушының әрбір сөзді дұрыс айтуын, дұрыс оқуын қадағалап отыруы керек. Дұрыс оқу үшін бала мына жайттарды білгені дұрыс:

1. Оқып тұрғанда сөз ішінен әріпті және буынды, не жеке бір сөзді қалдырып кетпеуі немесе қате оқымауы;
2. Кейбір буынды не жеке сөзді қайталамай оқуы.
3. Кейбір дыбыстардың, сөздердің орнын ауыстырмай, сөзді бұзбай оқуы.
4. Орфоэпиялық талаптар тұрғысынан қате жібермей оқуы;
5. Текстегі сөздердің мағынасына қарай лайықты дауыс ырғағын сақтап оқуы.

Бұл дағдыларды баланың бойына сіңіру үшін алғашқы сабақтардан бастап әр түрлі әдістемелерді қолдана отырып, тез оқу әдісіне машықтандыру қажет. Ол үшін көп еңбек етіп, баланың қызығушылығын тудыру керек. Бастауыш сыныптарда оқу процесі кезінде көп қолданылатын әдіс-тәсілдерге мыналар жатады: дауыстап оқу, іштей оқу, тізбектеп оқу, рөлдерге бөліп оқу, диалог, саханалау, мәнерлеп оқу, тыныс белгісіне байланысты ырғақпен оқу. Бұл әдіс-тәсілдерді мұғалім күнделікті баламен жұмыс жасаған кезде қолданып отырады.

Мәтінмен жұмыс бір жағынан, сөздің грамматикалық және лексикалық жақтарын талдауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан баланың сөйлеу дағдысын қалыптастырудың негізі болып саналады. Мәтінмен жұмыс жүргізу барысында мұғалімнен оқушылардың мәтін мазмұнын түсінетіндей жағдай туғызу талап етіледі. Ол үшін сөздік жұмысы, талдау, салыстыру, түрлі бағытта берілген шығармашылық тапсырмаларды орындау сияқты әдістер мен жұмыс түрлерін ұйымдастыру қажет.

Қорытындылай келе, мәтінмен жүйелі жұмыс жүргізу – оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастырудың ең тиімді жолдарының бірі. Бұл жұмыс түрі оқушылардың тек білімін арттырып қана қоймай, олардың ойлау қабілетін, сөйлеу мәдениетін және өмірлік дағдыларын дамытады. Оқу сауаттылығы жоғары деңгейде қалыптасқан оқушы болашақта бәсекеге қабілетті, өз ойын еркін жеткізе алатын тұлға ретінде қалыптасады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жалпы білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
2. Назарбаев Зияткерлік мектептері. Оқу сауаттылығын дамыту бойынша әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2016.
3. Қараев Ж.А. Деңгейлеп саралап оқыту технологиясы. – Алматы: «Атамұра», 2010.
4. Выготский Л.С. Оқыту және даму. – Мәскеу: Педагогика, 1982.
5. Блум Б. Таксономия педагогических целей. – Нью-Йорк: Longman, 1956.
6. Жұмабаева А. Бастауыш сыныпта тіл дамыту әдістемесі. – Алматы: «Рауан», 2014.
7. OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019.
8. Әбілқасымова А.Е. Педагогика. – Алматы: «Білім», 2015.

FTAXP: 14.25.09

А.К. Оспанова

«Жарбұлақ орта мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд., aida.ospanova@mail.ru

БАСТАПҚЫ ДЕҢГЕЙДЕ БЕЙНЕФИЛЬМДЕР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЙЛЕСІМ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Баяндамада бастауыш сынып оқушыларының сөйлесім дағдыларын бейнефильмдер арқылы қалыптастыру жолдары қарастырылады. Зерттеу барысында визуалды материалдардың оқушы тілін дамытудағы рөлі, тиімді әдіс-тәсілдер және практикалық қолдану мүмкіндіктері талданады.

Тірек сөздер: сөйлесім дағдысы, бейнефильм, бастауыш сынып, тіл дамыту, визуалды оқыту, коммуникативтік құзыреттілік

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту басты міндеттердің бірі болып табылады. Әсіресе бастауыш сынып кезеңінде баланың сөйлеу қабілеті, сөздік қоры, ойды жеткізу дағдылары қарқынды дамиды. Осы кезеңде дұрыс бағытталған жұмыс болашақтағы оқу жетістіктерінің негізін қалайды.

Бүгінгі таңда балалар ақпаратты көбіне визуалды түрде қабылдайды. Сондықтан оқыту процесінде бейнефильмдерді қолдану өте тиімді әдіс болып саналады. Бейнематериалдар оқушының қызығушылығын арттырып қана қоймай, оның тілдік дағдыларын табиғи түрде дамытуға мүмкіндік береді. Сөйлесім дағдысы – тілдік әрекеттің маңызды түрлерінің бірі. Ол тыңдау, түсіну, жауап беру, диалог құру, өз ойын жеткізу сияқты әрекеттерді қамтиды. Сондықтан мұғалімнің негізгі міндеті – оқушыны еркін сөйлеуге үйрету. Сөйлесім дағдысының мәні зор. Сөйлесім дағдысы – адамның өз ойын ауызша жеткізу қабілеті. Бұл дағды бірнеше компоненттен тұрады. Олар: сөздік қор, грамматикалық құрылым, дыбыстау, интонация және сөйлеу мәдениеті.

Бастауыш сынып оқушылары үшін сөйлесім дағдысын қалыптастыру өте маңызды. Бұл кезеңде балалар жаңа сөздерді тез меңгереді, сөйлем құрастыруды үйренеді және өз ойын жеткізуге талпынады. Сөйлесім дағдысын дамыту үшін оқушыларға қолайлы тілдік орта қажет. Мұндай ортада олар қателесуден қорықпай, еркін сөйлей алады. Бейнефильмдердің педагогикалық мүмкіндіктері зор. Бейнефильмдер – оқыту процесінде кеңінен қолданылатын тиімді құралдардың бірі. Олар ақпаратты көрнекі түрде жеткізеді, оқушылардың назарын аударады және есте сақтау қабілетін арттырады. Бейнефильмдердің артықшылықтары: оқушының қызығушылығын арттырады, есте сақтау қабілетін жақсартады, тілдік орта қалыптастырады, тыңдалым және айтылым дағдыларын дамытады.

Бейнефильмдер арқылы оқушылар жаңа сөздерді контекст ішінде меңгереді. Олар сөздердің мағынасын тек аударма арқылы емес, әрекет арқылы түсінеді.

Бастапқы деңгейдегі оқушылармен жұмыс ерекшеліктері. Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Бұл жастағы балалар: көрнекілікті жақсы қабылдайды ойын арқылы үйренеді қысқа әрі түсінікті ақпаратты жақсы меңгереді Сондықтан бейнефильмдер қысқа, қызықты және түсінікті болуы тиіс. Бейнефильмдерді қолдану әдістері

Бейнефильмдерді сабақта тиімді қолдану үшін оларды үш кезеңге бөліп қарастыру қажет. Бірінші кезең – көру алдындағы жұмыс. Бұл кезеңде оқушыларды тақырыпқа дайындау маңызды. Мұғалім жаңа сөздерді таныстырады, сұрақтар қояды, болжам жасатады. Екінші кезең – көру барысындағы жұмыс Оқушылар бейнефильмді көреді және негізгі ақпаратты түсінуге тырысады. Бұл кезеңде мұғалім бағыттаушы сұрақтар береді. Үшінші кезең – көруден кейінгі жұмыс Бұл кезеңде оқушылар көргенін талдайды, сұрақтарға жауап береді, диалог құрады. Практикалық тапсырмалар:Бейнефильм негізінде келесі тапсырмаларды қолдануға болады. Сұрақ-жауап. Рөлдік ойын. Сюжетті жалғастыру Диалог құру. Сурет бойынша әңгімелеу. Бұл тапсырмалар оқушылардың сөйлесім дағдыларын дамытуға бағытталған. Сөйлесім дағдысын дамытудағы нәтижелер: Бейнефильмдерді жүйелі қолдану нәтижесінде оқушылар: өз ойын еркін жеткізеді, сөздік қоры артады, сөйлем құрастыру дағдысы қалыптасады, тыңдалым қабілеті дамиды. Бұл олардың оқу жетістіктеріне оң әсер етеді. Қиындықтар және шешу жолдары:

Бейнефильмдерді қолдану барысында кейбір қиындықтар туындауы мүмкін. Мысалы, техникалық құралдардың жетіспеушілігі, уақыт тапшылығы, бейнематериалдардың дұрыс таңдалмауы.

Бұл мәселелерді шешу үшін мұғалім алдын ала дайындық жүргізуі қажет. Сонымен қатар, қолжетімді ресурстарды тиімді пайдалану маңызды.

АКТ ны қолдану бастауыш сыныптарда аса өзекті болып саналады. Бастауыш сынып оқушыларында негізгі ойлау әрекеті – көрнекілік-образды. Сондықтан, оларды оқытуда көптеген сапалы иллюстрацияларды қолдануда АКТ-ның үлесі зор. Тақырып мазмұнын игеруде тек көру емес, сонымен бірге есту, іс-әрекет орындау, эмоция мен қиял да қосылады.

Компьютерлік технологиялар- біздің келешегіміз. Ол баланың интеллектуалдық дамуына, ойлау процестерін арттыруға, ақпараттармен жұмыс істеу мүмкіншіліктеріне зор ықпал етеді. Бірақ, тек компьютерге жүгінуге, оны білім алудың жалғыз арнасына айналдыруға болмайды. Айналадағы қоршаған ортаны тануда кітап оқу, бақылау және ең маңыздысы жанды қарым-қатынас екенін ұмытпағанымыз жөн.

АКТ сабақтың негізгі элементі емес, қосымша- көмекші элементі түрінде болуы тиіс. Төменгі сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, АКТ-ны қолдану жұмысы нақты сабақтың қай бөлімінде, қалай қолданылатыны ойластырылған және уақыт мөлшері ескерілген болуы тиіс. АКТ-ны қолдану арқылы өткізілетін сабақтарда баланың денсаулығын сақтауға аса назар аудару қажет. Сабақ жоспарына сергіту сәтін, динамикалық үзіліс, көзге арналған жаттығулар, денсаулық сақтау технологияларын міндетті түрде енгізу керек.

Бастауыш сыныпта ақпартты коммуникативті технологиясын пайдаланудың тиімділігі әсіресе жаңартылған білім беру бағдарламасының негізінде сауат ашу пәнінде аудио тыңдалым, математика, дүниетану мен жаңадан енген жаратылыстану пәндері үшін қалыптастырушы бағалау тапсырмалары мен тест жұмыстарын орындау барысында оқушылар уақытын үнемдеуге өте тиімді. Көркем еңбек пәні сабақтарында оқушылардың жұмыс жасауына өте тиімді әртүрлі бейнедегі суреттерді, графиктік сызбаларды бояй отырып та басып бере алады және уақытты үнемдеуге мүмкіншілік береді.

Оқушылардың сөйлесім дағдысын қалыптастыруда АКТ арқылы бейнефильмдерді көріп жүйелі жұмыс жүргізу өте тиімді.

Тәжірибемізде бейнефильмді көруде төмендегідей әдістерді пайдаландық:

Ассоциация әдісі

Оқушылар көрген бейнефильмдегі тірек сөзді негізге ала отырып, ол көрсетілімге байланысты сөздерді сызба арқылы көрсетеді.

«1001 мақал» әдісі

Сабақта көрген бейнематериалға байланысты мақал-мәтелдерді еске түсіреді.

«Дыбыссыз көру»:

- оқушылар бейнефильм кейіпкерлеріне назар аударады;
- үзінді не туралы, кейіпкерлер не жайлы әңгімелесіп тұрғанын айтады;
- кейіпкерлердің эмоциясына мән береді;
- оқиғаға байланысты өздерінің әр түрлі пікірлерін айтады;

«Рөлдік ойын» әдісі

1. Фильмнен диалогы бар кадр дыбыссыз көрсетіледі, видео бойынша диалог құрады.
2. Барлық жұп өз нұсқасында сұхбат құрған соң, дауысын шығарып диалог екі немесе

үш рет көрсетіледі.

3. Оқиға туралы хабардар болғаннан кейін оқушылар қажетті сөздерді қолдана отырып диалогты қайтадан құрады;

«Видеосыз тыңдау»:

- оқушылар көз алдына елестетеді:
- оқиғаның орны;
- кейіпкерлердің бет-әлпеті;
- кейіпкерлердің көңіл-күйі мен іс-әрекеті
- оқушылар өз ойларын білдіреді:
- оқиға кейіпкерлерінің саны;
- оқиға кейіпкерлерінің көңіл-күйі.

«Дұрыс-бұрыс» әдісі

Фильм туралы жазылған мәтіндер таратылып беріледі. Мәтінде оқиға туралы бірнеше дұрыс емес сөйлем жазылған.

Оқушылар сөйлемдерді оқып, дұрыс не бұрыс емесін анықтап айтып, өз ойларын дәлелдейді:

Кесте 1 – Оқушылар сөйлемдерді оқып, дұрыс не бұрыс емесін анықтауы

Сөйлем	Дұрыс+	Бұрыс -
Оқиға қазақ халқының мақтаныштары туралы.		
Қымыз газдалған сусын.		
Құрт сүттен жасалатын тағам.		
Домбыра ұлттық музыкалық аспапқа жатпайды.		
Бауырсақ ұннан жасалынатын тағам.		
Асықты қазақтың барлық балалары ойнайды.		
Ұлттық брендті Бурабай табиғаты таңдады.		

«Егер де мен...», «Авторға хат»

Тыңдаушылардың өзіндік жұмыс белсенділігін арттыру үшін бейнефильмдерді көрсету арқылы шығарма, мазмұндама жаздыруды ұйымдастыруға болады.

Оқушы оқиға желісін мазмұндай келіп: «Егер де мен автор болсам...» - деп, оқиға желісін қалай елестететіні туралы немесе өзінің бейнефильмнен алған әсері туралы жазып, ойымен бөліседі.

Нәтижесінде:

- оқушының қызығушылығы артады;
- танымдық қызметі қалыптасады;
- жүйелі сөйлеуге дағдыланады;
- алған білімдерін күнделікті қолдануға үйренеді.

«Белсенді әдіс» тәсілдері оқу мақсатына жетуге ықпал етеді. Белсенді оқыту барлық оқушыларға оқуға негізделген. Мен таңдаған «Түсіндіру және сипаттау», «Сұрақ қою және

талқылау», «Зерделеу және зерттеу» әдістері барлық оқушыларды ынталандыруға бағытталған.

Саралау тәсілдері әрбір оқушыға оқу мақсаттарға жетуге ықпал етеді. Біз таңдаған «Тапсырма», «Диалог және қолдау көрсету» әдістері кейбір оқушыларға көмек беруді қажет етеді.

21 ғасыр дағдылары дамыту мақсатында интербелсенді әдістерді қолданудамыз. «Ойлан, тап», «Фишбоун», «Джигсо» әдістері оқушыларды ынтымақта, бірлесе жұмыс жасауға, білгенін жолдастарымен бөлісуге, тақырыпты ортаға салып талқылауға, түйінді ойды саралауға жетелейді.

Джером Брунердің спиралдық оқу бағдарламасы бойынша қысқа мерзімді жоспарда оқушыларға қарапайымнан күрделіге қарай тапсырмалар ұсыну керек.

Сабаққа барлық оқушылардың қатысып отырғандығына көз жеткізу үшін «Белсенді оқытудың» **«Сұрақ қою және талқылау»** тәсілін басшылыққа алудамыз. Себебі, берілген тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың жауаптары әр түрлі болады. Білімді өмірмен ұштастырып, дәлелдемелер келтіріп сұрақтарға жауап береді, талқыға салады.

Саралаудың **«Диалог және қолдау көрсету»** тәсілдерін қолданамыз. Себебі, бұл әдісті қолдану барысында кейбір оқушыларға көмек қажет болады.

Оқушыларды қолдау және ішкі уәжін ояту мақсатында қалыптастырушы бағалаудың «Сиқырлы сөздер», «Сөз ғажабы», «Сөз патшалығы» әдістерін ұтымды пайдаланудамыз.

Тапсырманы орындау барысында оқушылардың тыңдалым, айтылым, жазылым қарым-қатынас дағдылары қалыптасады және нәтижеге қол жеткізеді:

Оқушыларды байланыстыра сөйлеуге төселдіруде сабақ барысында сыныптағы психологиялық ахуалға ерекше мән береміз, нәтижесінде оқушыларымыздың өздерін сабақ барысында еркін ұстауын байқадық. Сондықтан сыныпта ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру мақсатында: «Шаттық шеңбер» әдісін пайдаланамыз. Бір-біріне жақсы тілек айту кезінде олар өздерін еркін және сенімді ұстауды үйренді. Ал сабақ барысында олар бір-біріне құрметпен қарайды. Бірін-бірі тыңдауды үйренеді.

Үй тапсырмасын тиянақтауда не білетіні анықтау үшін «Үш сөйлем» әдісін пайдаланамыз. Осы әдіс арқылы ойын ашық, еркін түрде жеткізе алатындықтан өз тиімділігін көрсетті. Сабақ жоспарын құру кезінде сабақ мақсатына жету үшін «Не істеймін?», «Не істеу керек?» - деген сұрақтарға жауап іздейміз. Осы сұрақтардың төңірегінде әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдаланамыз. Оқушыларды топқа бөлудің түрлі тәсілдерін қолдану арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыруға болады. Топқа бөліп оқытудың бір артықшылығы үлгерімі орта, тұйық оқушылар топтың басқа мүшелерімен диалогқа түсе отырып, өздерінің білмейтіндіктерін үйрене отырып, көшбасшылық қасиеттері ашылады.

Қазіргі заманда ақпарат ағыны өте жылдам. Әлеуметтік желілер, сайттар, мессенджерлер арқылы күн сайын мыңдаған жаңалықтар мен хабарламалар таралады. Бірақ сол ақпараттың барлығы бірдей шынайы емес. Жалған ақпарат – қоғамға зиян келтіретін ең қауіпті құбылыстардың бірі. Сондықтан оқушыларға жалған ақпаратты ажырата білу дағдысын қалыптастыру – бүгінгі білім берудің маңызды міндеті.

Жалған ақпарат (фейк ақпарат) – шындыққа сәйкес келмейтін, әдейі бұрмаланған немесе адамдарды адастыру мақсатында таратылатын мәлімет. Ол кейде сенімді ақпарат сияқты көрінуі мүмкін, бірақ оның астарында манипуляция, қорқыныш тудыру, белгілі бір пікір қалыптастыру немесе адамдарды алдау мақсаты жатады. Оқушылар мұндай ақпараттың құрбаны болмас үшін оның негізгі белгілерін білуі тиіс.

Жалған ақпараттың алғашқы белгісі – дереккөздің сенімсіздігі. Көп жағдайда фейк жаңалықтар белгісіз сайттарда, күмәнді парақшаларда немесе авторы көрсетілмеген аккаунттарда жарияланады. Егер жаңалықтың қайдан шыққаны, кім жазғаны көрсетілмесе, ол ақпаратқа күмәнмен қарау керек. Сенімді ақпарат көбінесе ресми сайттарда, белгілі ақпарат агенттіктерінде, танымал басылымдарда жарияланады.

Екінші маңызды белгі – тақырыптың тым әсерлі және арандатушы болуы. Жалған ақпарат жасаушылар оқырманның эмоциясына әсер етуге тырысады. Олар «Сенсация!»,

«Шок!», «Бәрі жасырып келді!», «Тез бөліс!» сияқты сөздерді жиі қолданады. Мұндай тақырыптар адамның қызығушылығын оятып, ойланбай бөлісуге итермелейді. Бірақ нағыз сенімді ақпаратта тақырып нақты, сабырлы және бейтарап болады.

Үшінші белгі – дәлелдің болмауы. Егер ақпаратта нақты дерек, сан, зерттеу, ресми пікір жоқ болса, ол күмән тудырады. Жалған ақпаратта көбіне «бір танысым айтты», «бір дереккөзге сенсек», «әлеуметтік желіде тарады» сияқты анық емес тіркестер қолданылады. Ал шынайы жаңалықтарда ресми ұйымдардың аты, мамандардың пікірі, статистикалық деректер көрсетіледі.

Төртінші белгі – фотосурет пен бейненің бұрмалануы. Қазіргі технологиялар арқылы кез келген суретті өңдеуге, өзгертуге, тіпті жасанды интеллект көмегімен жалған бейне жасауға болады. Кейде ескі суреттер жаңа оқиға ретінде ұсынылады. Сондықтан оқушыларға кез келген суретке сене бермей, оның қай уақытта және қай жерде түсірілгенін тексеру қажет екенін түсіндіру керек.

Бесінші белгі – мәтіндегі қателер мен сапасыз тіл. Көптеген жалған ақпараттарда грамматикалық қателер, логикалық сәйкессіздіктер, мағынасы түсініксіз сөйлемдер кездеседі. Себебі мұндай материалдар асығыс, жауапкершіліксіз дайындалады. Сенімді ақпарат көздері мәтіннің сауатты болуына, ойдың анықтығына ерекше көңіл бөледі.

Алтыншы белгі – ақпараттың біржақты берілуі. Жалған ақпарат көбіне тек бір пікірді ғана ұсынады және басқа көзқарастарды елемейді. Ал шынайы ақпаратта әртүрлі тараптардың пікірі, дәлелдері салыстырмалы түрде беріледі. Бұл оқушыға мәселені жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді.

Оқушыларға жалған ақпаратты анықтаудың қарапайым жолдарын да үйрету қажет. Біріншіден, ақпаратты бірнеше дереккөзден тексеру. Егер жаңалық рас болса, ол басқа сенімді сайттарда да кездеседі. Екіншіден, дереккөздің беделіне назар аудару. Үшіншіден, эмоцияға берілмей, ақпаратты сабырмен талдау. Төртіншіден, суреттерді кері іздеу арқылы тексеру (мысалы, Google арқылы).

Жалған ақпаратпен күрес – тек мұғалімнің ғана емес, әрбір оқушының да жауапкершілігі. Егер әр бала ойланбай ақпарат таратпай, алдымен тексеріп үйренсе, қоғамдағы ақпараттық мәдениет те жоғарылайды. Бұл – медиасауаттылықтың негізгі көрсеткіші.

Жалған ақпаратты ажырата білу – ХХІ ғасырдың ең маңызды өмірлік дағдыларының бірі. Оқушылар бұл дағдыны мектептен бастап меңгерсе, олар болашақта саналы, сыни ойлайтын, жауапкершілігі жоғары тұлға болып қалыптасады. Ақпаратты тек қабылдай бермей, оны талдай алатын ұрпақ – қоғамның ең үлкен байлығы.

Қазіргі цифрлық дәуірде адам баласы бұрын-соңды болмаған көлемде ақпарат тұтынады. Интернет, әлеуметтік желілер, мессенджерлер, жаңалық порталдары, бейнеплатформалар – барлығы да ақпарат таратудың негізгі арналарына айналды. Мұндай ортада оқушылар тек ақпаратты қабылдаушы ғана емес, оны талдай алатын, бағалай алатын және саналы түрде пайдалана алатын тұлға болуы тиіс. Сондықтан ақпарат көздерін талдау және салыстыру дағдыларын қалыптастыру – бүгінгі білім беру жүйесінің басты бағыттарының бірі.

Қорыта айтқанда, бейнефильмдерді қолдану бастауыш сынып оқушыларының сөйлесім дағдыларын қалыптастыруда тиімді әдіс болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың тілдік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Оқушылар тек тыңдап қана қоймай, сөйлейді, талдайды, өз ойын жеткізеді. Бұл олардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырады. Сондықтан бейнефильмдерді оқу процесінде жүйелі қолдану – заманауи білім берудің маңызды бағыты.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы, 2018.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Мемлекеттік стандарт, 2022.
3. OECD. PISA Results, 2019

4. Жұмабаева Ә. Бастауыш оқыту әдістемесі, Алматы, 2021.
5. Смағұлова А. Цифрлық білім беру ресурстары, 2022.
6. Harmer J. How to Teach English, 2019.
7. Richards J. Communicative Language Teaching, 2020

ҒТАХР: 14.25.01

А.Н. Рахимбаева

«Нұрлыбек Баймұратов атындағы орта мектебі» КММ
ҚР, Абай облысы, Басқарағай ауданы rahimbaeva5504@mail.ru

ЗАМАНАУИ КОММУНИКАЦИЯ ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада заманауи коммуникация құралдары арқылы оқушылардың тіл мәдениетін қалыптастырудың маңызы қарастырылады. Қазіргі цифрлық ортада оқушылардың сөйлеу, жазу және қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыту өзекті мәселеге айналып отыр. Зерттеу барысында түрлі цифрлық платформалар мен әдістердің тиімділігі талданады.

Тірек сөздер: заманауи коммуникация, тіл мәдениеті, цифрлық білім беру, онлайн платформа, функционалдық сауаттылық, сөйлеу дағдысы, ақпараттық технология.

Қазіргі білім беру жүйесі қарқынды цифрландыру кезеңінде дамып келеді. Осыған байланысты оқушылардың тіл мәдениетін қалыптастыруда заманауи коммуникация құралдарының рөлі айрықша маңызға ие. Тіл мәдениеті – оқушының дұрыс, сауатты, әсерлі сөйлеу және жазу қабілетін қалыптастыратын негізгі көрсеткіштердің бірі. Ал коммуникация құралдары осы қабілеттерді дамытуға кең мүмкіндік береді.

Заманауи коммуникация құралдарына әлеуметтік желілер, білім беру платформалары, онлайн қосымшалар, мультимедиялық ресурстар жатады. Мысалы, Kahoot, Quizizz, Padlet сияқты платформалар оқушылардың тілдік белсенділігін арттырып, олардың қызығушылығын оятады. Бұл құралдар арқылы оқушылар ойын түрінде білім алып, өз ойын еркін жеткізуге үйренеді.

Оқушылардың тіл мәдениетін қалыптастыруда ең маңыздысы – дұрыс қарым-қатынас ортасын құру. Онлайн сабақтар мен чаттарда оқушылар өз ойларын жазбаша түрде білдіреді, бұл олардың жазу мәдениетін дамытады. Сонымен қатар, бейнесабақтар мен пікірталастар ауызша сөйлеу дағдыларын жетілдіреді. Мұғалім оқушыларды дұрыс сөйлеуге, сөздерді орынды қолдануға, тіл нормаларын сақтауға бағыттауы тиіс.

Цифрлық құралдардың тағы бір артықшылығы – кері байланыстың жеделдігі. Оқушы қателігін бірден көріп, түзете алады. Бұл олардың тілдік сауаттылығын арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, түрлі мәтіндермен жұмыс жасау, аудио және видео материалдарды талдау арқылы оқушылардың тілдік қорын байытуға болады.

Дегенмен, заманауи коммуникация құралдарын тиімді пайдалану үшін мұғалімнің кәсіби шеберлігі маңызды. Тек технологияны қолдану жеткіліксіз, оны мақсатқа сай, жүйелі түрде пайдалану қажет. Сонда ғана оқушылардың тіл мәдениеті жоғары деңгейде қалыптасады.

Қорытындылай келе, заманауи коммуникация құралдары – оқушылардың тіл мәдениетін қалыптастырудың тиімді әрі заманауи тәсілі. Олар оқыту үдерісін қызықты етіп, оқушылардың белсенділігін арттырады және тілдік дағдыларын жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді.

Заманауи коммуникация құралдары – мессенджерлер, әлеуметтік желілер және блог жүргізу – қазіргі қоғамда адамдардың арасында қарым-қатынас жасау тәсілдерін өзгертті. Бұл құралдарды тіл мәдениетін сақтау үшін тиімді пайдалану өте маңызды, себебі олар тілдік дағдыларды дамытуға, мәдениет пен сауаттылықты арттыруға көмектесе алады. Мұнда тіл мәдениетін сақтауға бағытталған бірнеше тиімді ұсыныстарды қарастырайық:

1. Мессенджерлерді қолдану арқылы тіл мәдениетін сақтау

Мессенджерлер арқылы қарым-қатынас жасау барысында келесі ережелерді сақтау керек:

Қысқа әрі нақты жазу: Мессенджерлерде жазбалар әдетте қысқа және ақпаратты болады. Бірақ, өте қысқартылған сөздер мен аббревиатураларды жиі қолдану сауаттылықты төмендетуі мүмкін. Сондықтан, жазған кезде толық сөздерді қолдануға тырысу керек. *Мысалы:* «жақсы» орнына «жк» немесе «өте» орнына «ө» деп жазудан аулақ болу керек.

Құрметті және сыпайы тіл қолдану: Әріптестермен, үлкендермен немесе таныс емес адамдармен мессенджерде сөйлескенде сыпайы болу маңызды. "Сәлеметсіз бе?", "Рахмет", "Өтініш" сияқты сыпайы сөздерді жиі қолдану тіл мәдениетін сақтауға көмектеседі.

Қателер мен аббревиатураларды болдырмау: Қателердің болмауына мән беру және мессенджерде қысқартылған сөздер мен әріптерді тым көп пайдаланбау қажет. Қайта-қайта "кешіріңіз, қателік кетті" деген сөздерден аулақ болу үшін алдын ала тексеру керек.

Эмодзи мен қысқартуларды бақылау: Эмодзи мен қысқартуларды қолдану қарым-қатынасты жеңілдетеді, бірақ көп қолданған кезде түсінбеушілікке әкелуі мүмкін. Сондықтан, қажет емес жағдайда оларды пайдаланбауға тырысу керек.

2. Әлеуметтік желілерде тіл мәдениетін сақтау

Әлеуметтік желілерде тіл мәдениетін сақтау үшін төмендегі ұсыныстарды қолдануға болады:

Қысқа әрі мағыналы жазбалар жазу: Әлеуметтік желілерде

қысқа жазбалар көп таралған, бірақ олардың мағыналы және анық болуы маңызды. Қысқартуларды, артық сөздерді қолданудан аулақ болыңыз, сөйлемдер нақты әрі түсінікті болуы тиіс.

Қарсы пікірлерге сыпайы жауап беру: Әлеуметтік желіде жиі пікірталастар мен пікірлер айтылады. Басқа адамдардың пікіріне құрметпен қарау және сыпайы жауап беру өте маңызды. Қатал сөздер мен ұятты сөздерден аулақ болыңыз.

Дұрыс грамматика мен тыныс белгілерін қолдану: Әлеуметтік желілерде сауатты жазу өте маңызды. Бұл қолданушының мәдениет деңгейін көрсетеді. Грамматикалық қателерді болдырмау үшін әрқашан жазбаны тексеріп шығу керек.

Контенттің тәрбиелік мәні мен дұрыс мәнін сақтау: Желіде өз ойларыңызды жариялаған кезде, жазған мазмұныңыздың адамдарға әсерін ойлаңыз. Тіл мәдениетін сақтай отырып, барлық жазбаларыңызға жауапкершілікпен қараңыз.

3. Блог жүргізу арқылы тіл мәдениетін сақтау

Блог жүргізу тіл мәдениетін сақтаудың тамаша тәсілі болып табылады. Блогта ақпаратты дұрыс, мәдениетті және сауатты түрде жеткізу керек.

Блог тақырыбына сәйкес тіл стилін таңдау: Блогта жазылатын тақырыпқа байланысты тіл стилін дұрыс таңдау өте маңызды. Мысалы, саяси немесе мәдени тақырыптарда ресми стильде, ал жеке өмір жайлы жазғанда бейресми стильде жазу мүмкін.

Тақырыпты терең зерттеу: Блог жүргізу кезінде терең зерттелген, нақты ақпараттарды пайдаланған жөн. Жазбаларды тек жеке пікір емес, ғылыми және дәлелді фактілер негізінде құру керек.

Тілдің көркемдігін сақтау: Блог жазу кезінде өте күрделі сөздерден немесе артық сөздерден аулақ болу керек. Қарапайым, түсінікті және ойға қонымды тіл қолдану маңызды. Блог жазбалары қызықты әрі ақпаратқа бай болуы керек.

Дұрыс форматтау және тақырыптармен жұмыс: Блог жазбаларында түсінікті құрылым мен абзацтар маңызды. Әрбір абзацтың ішінде негізгі ойды ұсыну, сондай-ақ тұжырымдар мен қорытындыларды бөліп көрсету қажет.

Тұрақты түрде контент жаңартып отыру: Блог жазбаларын үнемі жаңартып отыру, қызықты тақырыптар мен өзекті мәселелерді қозғау оқырмандардың қызығушылығын арттырады.

4. Тілдік этикет пен заманауи коммуникация құралдарын үйлестіру

Әдептілік пен қарапайымдылық: Коммуникация құралдарына қарамастан, тіл мәдениеті – бұл әдептіліктің негізі. Бұл тек нақты сөздермен ғана емес, адамға деген құрметпен де байланысты. Әлеуметтік желілерде немесе мессенджерде сөйлескенде жеке тұлғаға, оның пікіріне, сезімдеріне құрметпен қарау өте маңызды.

Қоғамдық кеңістікте сауатты болу: Заманауи коммуникация құралдары қоғамдық кеңістікке айналды, сондықтан жазған әрбір сөзіңіз үшін жауапкершілікті сезіну керек. Тіл мәдениетін сақтау үшін, контент жариялаған кезде оның қоғамдық мәнін ойлау қажет.

Тілдік мәдениетті қалыптастыруда заманауи коммуникация құралдарын дұрыс және сауатты пайдалану қажет. Бұл оқушылардың өз ойын дұрыс жеткізу ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынаста басқаларға құрмет көрсету, сөздер мен жазбаларды сауатты түрде қолдануды білдіреді. Сонымен қатар, интернеттің жеделдігі мен ыңғайлылығы кез келген коммуникация түрін жеңілдетіп қана қоймай, тілдің сапасын да арттыруға мүмкіндік береді.

Тіл дамыту - қазақ тілі пәні бойынша әрбір сабақтың ең негізгі мақсаттарының бірі болатындығы осы жұмыста дәлелденді.

Осындай стратегияларды сабақта қолдану барысында тапсырманы орындауда өздерінің көрген немесе естіген ақпараттарын, қосымша көмек ретінде ұсынған мәліметтерді басшылыққа алады. Тапсырманы жұп болып орындап, топта талқылайды. Оқушылар білетін мағлұматтарын толық сөйлемдермен еркін жеткізеді. Сол себепті де тапсырмаларды неғұрлым жүйелі түрде күрделендіре түссек, оң нәтижесі болатындығына сенімім молая түсті. «Талдай білген ұтады» тапсырмасында оқушылар оқулықпен жұмысты жұптасып орындайды. Олар берілген әңгіменің мазмұндау жоспарын бірлесе құрып, сабақ үстінде диалогті шағын көріністі ұйымшылдықпен сахналап шығарды. Осы сәттің өзінде — ақ сыныптың алға бетбұрушылығын және үлкен өзгерістің жоғары дәрежеде болып жатқанын көрдім.

Бастапқы сабақтарымда белсенді оқушылардың тасасында қалып, топтық жұмыс барысында көп үн қоспай отырған оқушыларым мені қуантты. Ерекшелігі сол, көріністегі рөлдік міндеттерін образға ене шебер ойнап шықты. Мен олардың бұрын байқалмай жүрген актерлік шеберлік қабілеттерінің бар екеніне және осы ортада анық көрінгеніне қатты риза болдым. Бұл жерде талантты және дарынды оқушылардың үлкен еңбегі мен бастамасы болды деп айта аламын. Себебі олар топ мүшелерінің міндеттерін бөлісуде басшылық жасап, тапсырманы талапқа сай етіп орындауды біліктілікпен ұйымдастырды.

Сабақта жаңа материалдарды меңгерткенде және бекіту кезінде түрлі стратегиялық әдістерді қолданғанда, оқығанды және тыңдағанды тексеру үшін диалогтік әдісті қолдану керектігін түсіндім. Сабақтарымның басында немесе бөлім кезеңдерінде тақырыпқа сәйкес суреттерді, бейнекөрсетілімдерді көрсетуді оқушы ойларын жүйелеп алу мақсатында пайдаланып отырдым. Барлығы да ойларын ортаға салу үшін бәсекелестікпен асығып жатты. Міне, бұл білім алуға деген ынтаның артқандығы. Бұл тапсырманың артықшылығын оқушылармен бірігіп талдағанымызда, араларындағы кері байланыстың орнағандығын, бір – бірін үйрету арқылы еркін жауап беріп отыруынан байқадым.

Диалогтік оқыту оқушының тек қана бірлескен әрекетке тартылуына ғана емес, оқушының ойлау қабілетінің жоғары деңгейге өсуіне, тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына ықпалын тигізеді. Осы кезде топ арасында талқылау жүзеге асады. Әр топ өз пікірін айтып, дәлелдеме жасайды. Сыныпта талқылауға қатысу оқушының бәсекеге қабілетін арттырады, өз дәлелін қорғап, мәселеге сыни тұрғыдан қарауға дағдыланады.

Оқушылардың тілдік мәдениетін қалыптастыру барысында оқушылар нәтижеге жету үшін белсенділік танытады, ынтасы артады, өз ойларымен бөлісіп пікірлесе алады, білімді бірлесіп алады. Әңгімелесуге тарту арқылы оқушылардың оқуы тиімдірек болады. Сондықтан сабақ барысында кері байланыстың маңызы зор және сабақ барысында көптеген сұрақтар қойып оқушыларды әңгімеге тартып отыру маңызды.

Әдебиеттер

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық «Назарбаев зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012 .
2. «Ұстаздар» газеті № 7. 2015.
3. Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика. // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 2020.
4. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.
5. Әлметова Ә. «Сөйлеу әрекеттері түрлеріне оқыту», Арыс А., 2007
6. Айтбаева Б.М. Қазақ тілі (В1 деңгейі) оқулығы. – Қарағанды, 2014.
7. Балабеков А.К., Бозбаева-Хунг А.Т., Досмамбетова Г.Қ., Салыхова Б.О., Хазимова Ә.Ж. Қазақ тілі: ортадан жоғары деңгейге арналған оқулық. Ұлттық тестілеу орталығы. – Астана: 2017.
8. Бозбаева-Хунг А.Т., Балабеков А.К., Досмамбетова Г.Қ., Салыхова.,
9. Хазимова Ә.Ж. Қазақ тілі: орта деңгейге арналған оқулық. Ұлттық тестілеу орталығы. – Астана: 2017.

ҒТАХР: 14.01.07

Ж.К. Сабиева

«Егінсу орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай обл., Үржар ауд., sabieva@mail.ru

МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАМУЫН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ РӨЛІ

Мақала мектепалды даярлық кезеңіндегі балалардың тілдік дамуын жетілдіруде жасанды интеллект технологияларын қолданудың маңызы қарастырылады, мектепалды жастағы балалардың тілдік дағдыларын қалыптастырудың ерекшеліктері, жасанды интеллект негізіндегі құралдардың түрлері және оларды қолданудың әдіс-тәсілдері талданады. Сонымен қатар, балалардың сөздік қорын дамыту, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, байланыстырып сөйлеу дағдыларын жетілдіру жолдары қарастырылады. Жасанды интеллекттің балалардың танымдық белсенділігіне, қызығушылығына және коммуникативтік қабілеттеріне әсері сипатталады.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, мектепалды даярлық, тілдік даму, сөйлеу дағдылары, цифрлық білім беру, инновациялық технология, сөздік қор, коммуникативтік қабілет, педагогикалық әдістер

Қазіргі таңда білім беру жүйесі қарқынды түрде цифрландыру үдерісін бастан кешіруде. Осы үдерісте жасанды интеллект технологиялары ерекше орын алады. Жасанды интеллект тек ақпаратты өңдеу құралы ғана емес, сонымен қатар оқыту мен тәрбиелеудің тиімді тәсілі ретінде қарастырылуда. Әсіресе мектепалды даярлық кезеңінде балалардың тілдік дамуын жетілдіруде оның мүмкіндіктері зор.

Мектепалды жас – баланың сөйлеу, ойлау, қарым-қатынас жасау қабілеттері қарқынды дамитын маңызды кезең. Осы кезеңде қалыптасқан тілдік дағдылар баланың әрі қарайғы оқу жетістігіне тікелей әсер етеді. Сондықтан тіл дамыту жұмыстары жүйелі, қызықты және тиімді ұйымдастырылуы қажет.

Жасанды интеллект технологияларын пайдалану арқылы балалардың тілдік дағдыларын дамыту жаңа деңгейге көтеріледі. Бұл технологиялар оқыту үдерісін жекелендіруге, баланың қызығушылығын арттыруға және оқу материалын көрнекі әрі түсінікті ұсынуға мүмкіндік береді. Мектепалды даярлық кезеңінде балалардың тілдік дамуы бірнеше бағытта жүзеге асады. Біріншіден, сөздік қор қарқынды түрде артады. Балалар жаңа сөздерді меңгеріп, оларды күнделікті қарым-қатынаста қолдана бастайды.

Екіншіден, байланыстырып сөйлеу дағдылары қалыптасады. Балалар өз ойын толық жеткізуге, әңгіме құрастыруға және сұрақтарға жауап беруге үйренеді.

Үшіншіден, сөйлеу мәдениеті дамиды. Балалар дұрыс дыбыстау, интонация, дауыс ырғағын сақтау дағдыларын меңгереді.

Бұл кезеңде ойын арқылы оқыту әдістері тиімді болып табылады. Сондықтан тіл дамыту жұмыстары ойын, диалог, әңгімелеу, рөлдік тапсырмалар арқылы жүргізіледі. Жасанды интеллект тіл дамыту үдерісінде бірқатар маңызды мүмкіндіктер ұсынады.

Біріншіден, ол балаларға жеке бағытталған тапсырмалар ұсына алады. Әр баланың деңгейіне сәйкес материал беру олардың тілдік қабілетін тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Екіншіден, жасанды интеллект интерактивті орта құрады. Бұл балалардың қызығушылығын арттырып, оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Үшіншіден, жасанды интеллект кері байланыс береді. Баланың қателіктерін анықтап, оны түзету жолдарын көрсетеді.

Төртіншіден, мультимедиялық материалдар арқылы сөздерді есте сақтау жеңілдейді. Сурет, дыбыс және бейне арқылы ұсынылған ақпарат балалардың қабылдауын жақсартады.

Мектепалды даярлықта жасанды интеллектті қолданудың бірнеше тиімді әдістері бар. Әңгіме құрастыру тапсырмалары – балаларға сурет немесе бейне негізінде әңгіме құрастыру ұсынылады. Бұл олардың сөйлеу қабілетін дамытады.

Дыбыстық тапсырмалар – жасанды интеллект баланың сөйлеуін тыңдап, дұрыс айтылуын бағалайды. Сұрақ-жауап әдісі – балаларға түрлі сұрақтар қойылып, жауап беру дағдылары қалыптастырылады. Рөлдік ойындар – балалар түрлі кейіпкерлердің рөлін ойнап, тілдік қарым-қатынасқа түседі. Сөздік ойындар – сөздерді сәйкестендіру, толықтыру, сипаттау сияқты тапсырмалар арқылы сөздік қор байытылады. Жасанды интеллект балалардың танымдық белсенділігін арттырады. Балалар жаңа ақпаратты қызығушылықпен қабылдайды. Сонымен қатар, ол балалардың шығармашылық қабілетін дамытады. Балалар өз ойларын еркін жеткізуге үйренеді. Коммуникативтік дағдылар да дамиды. Балалар бір-бірімен сөйлесіп, пікір алмасады. Жасанды интеллект балалардың өзін-өзі бағалау қабілетін қалыптастырады. Олар өз жетістіктерін көріп, әрі қарай дамуға ұмтылады. Жасанды интеллектті тиімді қолдану педагогтың кәсіби шеберлігіне байланысты. Тәрбиеші технологияны дұрыс таңдап, оны мақсатқа сай қолдануы қажет.

Педагог балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, тапсырмаларды іріктейді. Сонымен қатар, балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды.

Жасанды интеллект педагогты алмастырмайды, керісінше оны қолдайтын құрал болып табылады. Қазіргі білім беру жүйесінде мектепалды даярлық кезеңіндегі балалардың тілдік дамуын жетілдіру мәселесі ерекше назарда тұр. Бұл кезеңде баланың сөйлеу, ойлау, қабылдау, есте сақтау қабілеттері бір-бірімен тығыз байланыста дамиды. Сондықтан тілдік дағдыларды қалыптастыру тек сөздік қорды байытумен шектелмей, баланың жалпы танымдық және әлеуметтік дамуын қамтитын кешенді үдеріс болып табылады. Осы тұрғыда жасанды интеллект технологияларын қолдану педагогикалық үдерістің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллекттің басты артықшылығы – оқыту үдерісін жекелендіру мүмкіндігі. Әрбір баланың тілдік даму деңгейі, сөздік қоры, сөйлеу қарқыны әртүрлі болады. Дәстүрлі оқытуда барлық балаларға бірдей тапсырма берілсе, жасанды интеллект арқылы әр баланың ерекшелігіне сай жеке тапсырмалар ұсынылады. Бұл баланың өз мүмкіндігіне қарай дамуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, жасанды интеллект баланың оқу әрекетіне деген қызығушылығын арттырады. Мектепалды жастағы балалар үшін ойын – негізгі әрекет түрі болып табылады. Жасанды интеллект негізіндегі интерактивті ойындар балалардың тілдік белсенділігін арттырып, жаңа сөздерді жеңіл меңгеруге көмектеседі. Мысалы, сурет бойынша әңгіме құрастыру, дыбысты тыңдап сөзді табу, сөздерді сәйкестендіру сияқты тапсырмалар баланың сөйлеу қабілетін дамытады.

Тілдік дамудың маңызды құрамдас бөлігі – байланыстырып сөйлеу дағдысы. Жасанды интеллект бұл дағдыны дамытуда тиімді құрал бола алады. Балаларға түрлі тақырыптар бойынша әңгіме құрастыру, оқиға желісін жалғастыру, кейіпкерлердің іс-әрекетін сипаттау сияқты тапсырмалар ұсынылады. Мұндай тапсырмалар баланың ойлау қабілетін дамытып қана қоймай, өз ойын жүйелі жеткізуге үйретеді. Жасанды интеллект технологиялары дыбыстық талдау мен дұрыс айту дағдыларын қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады.

Арнайы бағдарламалар баланың сөйлеуін тыңдап, дыбыстарды дұрыс айту деңгейін анықтай алады. Бұл тәрбиешіге әр баланың сөйлеу ерекшелігін бақылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бала өз қателігін көріп, оны түзетуге тырысады, бұл өздігінен үйрену дағдысын қалыптастырады. Балалардың тілдік дамуын жетілдіруде эмоционалдық орта да маңызды. Жасанды интеллект арқылы ұсынылатын мультимедиялық материалдар – суреттер, анимациялар, дыбыстар – баланың эмоциялық қабылдауын күшейтеді. Эмоция арқылы қабылданған ақпарат ұзақ уақыт есте сақталады. Сондықтан тіл дамытуда көрнекілік пен дыбыстық сүйемелдеу тиімді болып табылады. Сонымен қатар, жасанды интеллект балалардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Онлайн ортада балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, пікір алмасады. Бұл олардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастырады. Балалар өз ойын еркін жеткізуге, сұрақ қоюға, жауап беруге үйренеді. Мұндай әрекеттер олардың тілдік мәдениетін қалыптастыруға негіз болады.

Жасанды интеллектті қолдану барысында тәрбиешінің рөлі ерекше маңызды. Тәрбиеші технологияны мақсатқа сай қолдана білуі керек. Ол балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, тапсырмаларды дұрыс таңдайды және оқу үдерісін ұйымдастырады. Сонымен қатар, тәрбиеші балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, цифрлық мәдениетті қалыптастыруға бағыт береді.

Мектепалды даярлық кезеңі – баланың тілдік дамуы қарқынды жүретін маңызды кезең. Бұл кезеңде балалардың сөздік қоры белсенді түрде кеңейеді. Балалар жаңа сөздерді меңгеріп, оларды сөйлеу барысында қолдана бастайды. Тілдік даму баланың ойлау қабілетімен тығыз байланысты. Сондықтан тіл дамыту жұмыстары кешенді түрде ұйымдастырылуы қажет. Мектепалды жаста балалар байланыстырып сөйлеуге үйренеді. Олар өз ойын толық әрі түсінікті жеткізуге дағдыланады. Сұрақ қою және сұраққа жауап беру қабілеттері қалыптасады. Балалардың сөйлеу мәдениеті де осы кезеңде дамиды. Дұрыс дыбыстау, сөздерді анық айту маңызды рөл атқарады. Тіл дамытуда ойын әдістері өте тиімді болып табылады. Рөлдік ойындар балалардың сөйлеу белсенділігін арттырады. Әңгіме құрастыру тапсырмалары олардың шығармашылық қабілетін дамытады. Көрнекілік құралдар тілдік материалды жеңіл меңгеруге көмектеседі. Суреттер мен бейнематериалдар балалардың қызығушылығын арттырады. Тәрбиеші балалардың тілдік дамуын жүйелі түрде бақылап отыруы керек. Әр баланың жеке ерекшелігін ескеру маңызды. Ата-анамен бірлескен жұмыс та тіл дамуына оң әсер етеді. Тілдік орта неғұрлым бай болса, баланың дамуы соғұрлым жоғары болады. Мектепалды даярлық кезеңіндегі тілдік даму – баланың болашақ оқу жетістігінің негізі болып табылады.

Сөйлесім дағдыларын қалыптастыру – тәрбиеші мен баланың сабақ бойында өзара белсенді әрекеті жүзеге асатын оқу мен оқыту әдісі. Балалар - енжар тыңдаушы емес, сабаққа белсенді қатысушы. Балалар барлық пәндерді оқу кезінде АКТ қолдану дағдыларын дамытады. Ақпаратты іздеу және өңдеу барысында ұжымда идеялармен алмасады, өз жұмыстарын бағалайды және жетілдіреді, түрлі жабдықтар мен қосымшалардың кең ауқымын пайдаланады. Сөйлесім дағдыларды қалыптастыруда АКТ бала білімінің, оларды тиімді қолдану бойынша дағдыларының дамуына жәрдемдеседі.

Оқу бағдарламаларында оқу мақсаттарының жүйесі түрінде берілген күтілетін нәтижелер тұжырымдалған. Күнделікті білім беру үдерісі оқу мақсаттарына жетуге және балаларда алынған білім мен дағдыларды кез келген оқу және өмір жағдайында шығармашылық пайдалануға дайындығын қалыптастыруға бағдарланған.

Шығармашылық тұлға бойында батылдық, еркіндік, ұшқырлық, сезімталдық сияқты қасиеттермен қатар ерекше ой қызметтері, қайшылықтарды түсіну, заңдылықтарды анықтау, шығармашылыққа деген құштарлық болуы керек. Оқыту сабақтарының шығармашылық сипаты оқушының танымдық белсенділігін оятып, шығармашылық қабілеттерінің дамуына, тәртіптілік пен жолдастыққа, адамгершілік қасиеттеріне ісер етеді. Бала креативтілігін арттыруда балалардың сөздік қорын байыту, логикалық ойлауын дамыту, қажетті жағдайда айрықша шешім қабылдай алатын жеке тұлғаны дайындау, осыған орай оқытуды ізгілендіру, мектептердің алдында тұрған үлкен міндет.

Жасанды интеллектті қолданудың тағы бір маңызды аспектісі – ата-анамен байланыс. Баланың тілдік дамуы тек балабақшада ғана емес, үйде де жалғасуы тиіс. Жасанды интеллект арқылы ата-аналарға баланың жетістіктері туралы ақпарат беріліп, үйде орындауға арналған тапсырмалар ұсынылады. Бұл бала дамуының үздіксіздігін қамтамасыз етеді.

Қазіргі таңда жасанды интеллект тек көмекші құрал емес, білім беру үдерісінің маңызды құрамдас бөлігіне айналууда. Ол балалардың тілдік дағдыларын қалыптастыруда жаңа мүмкіндіктер ашады. Дегенмен, оны тиімді пайдалану үшін педагогтардың цифрлық сауаттылығы жоғары болуы тиіс.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект технологиялары мектепалды даярлық кезеңінде балалардың тілдік дамуын жетілдірудің тиімді құралы болып табылады. Ол баланың сөздік қорын байытып қана қоймай, сөйлеу мәдениетін, байланыстырып сөйлеу дағдысын, коммуникативтік қабілетін дамытады. Сонымен қатар, балалардың оқу үдерісіне деген қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық және танымдық белсенділігін күшейтеді. Осылайша, жасанды интеллектті педагогикалық үдерісте дұрыс және жүйелі қолдану арқылы мектепалды жастағы балалардың тілдік дамуын сапалы деңгейге көтеруге болады. Бұл – қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі және болашақ ұрпақтың сапалы білім алуына негіз болатын фактор.

Жасанды интеллект мектепалды даярлық кезеңінде балалардың тілдік дамуын жетілдіруде маңызды құрал болып табылады. Ол оқыту үдерісін қызықты, тиімді және заманауи етеді. Жасанды интеллект арқылы балалардың сөздік қоры кеңейіп, сөйлеу дағдылары дамиды. Сонымен қатар, олардың коммуникативтік және шығармашылық қабілеттері қалыптасады. Цифрлық технологияларды дұрыс пайдалану арқылы тәрбиеші оқу сапасын арттыра алады. Сондықтан жасанды интеллектті педагогикалық үдерісте тиімді қолдану – бүгінгі күннің маңызды талабы.

Әдебиеттер

1. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 2018.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2017.
3. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2019.
4. Құдайбергенова Қ. Мектепке дейінгі педагогика. – Алматы: Білім, 2020.
5. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
6. Мектепалды даярлық топтарында тіл дамыту әдістемесі. – Алматы: Балапан, 2021.
7. Цифрлық білім беру ресурстарын қолдану әдістемесі. – Астана, 2023.
8. Мектепке дейінгі ұйымдарда инновациялық технологияларды қолдану. – Алматы, 2020.
9. Бастауыш мектеп журналы. – Алматы, 2021–2024.
10. Мектепке дейінгі тәрбие және оқыту журналы. – Астана, 2020–2024.
11. Педагогика және психология журналы. – Алматы, 2019–2024.
12. Қазақстан мектебі журналы. – Алматы, 2020–2024.

Г.С. Садвакасова

«Абай атындағы орта мектеп-бақша» КММ
ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд., s.gulmira-1982@list.ru

ДИАЛОГТІК ОҚЫТУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Баяндамада диалогтік оқыту әдісі арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру жолдары қарастырылады. Әдістің теориялық негіздері, түрлері және сабақта қолдану тиімділігі талданады. Диалогтік оқыту оқушылардың сөйлеу белсенділігін арттырып, сыни ойлауын дамытады және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Тірек сөздер: диалогтік оқыту, тілдік дағдылар, айтылым, коммуникативтік құзыреттілік, сыни ойлау, оқушы белсенділігі.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тек білімді меңгеруі ғана емес, сонымен қатар алған білімін өмірде тиімді қолдана алуы басты мақсаттардың бірі болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік дағдыларды қалыптастыру – білім сапасының негізгі көрсеткіштерінің бірі. Әсіресе, оқушылардың **тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым** дағдыларын кешенді түрде дамыту – бүгінгі педагогиканың өзекті мәселесі.

Қазіргі уақытта білім беру мазмұны **коммуникативтік бағытқа** негізделген. Бұл бағытта оқыту үдерісінде оқушылардың өзара әрекеттесуі, пікір алмасуы, ой бөлісуі ерекше маңызға ие. Осындай тиімді әдістердің бірі – **диалогтік оқыту әдісі**. Диалогтік оқыту – оқушылардың бір-бірімен және мұғаліммен қарым-қатынас жасау арқылы білім алуына негізделген әдіс. Бұл әдіс оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың сыни ойлау, дәлелдеу, талдау қабілеттерін де қалыптастырады.

Зерттеулер көрсеткендей, диалогтік оқыту барысында оқушылардың белсенділігі артып, тілдік дағдылары тиімді қалыптасады, өйткені олар сабақта еркін сөйлеп, өз ойын жеткізуге мүмкіндік алады. Білім үдерісінің нәтижелі болуы мұғалімдердің оқушы өздігінен меңгеріп, таныта білген білім дағдылары аясында ғана жүзеге асырылады. Осы жағдайда заман талабына сай педагог оқушыны қалай және неге оқыту керек? Бұл мәселені шешуде ең алдымен мұғалімнің кәсіби дамуына аса маңызды көңіл аударуды қажет етеді. Осыған қатысты маңызды түйіндер Кембридж бағдарламасының мазмұнындағы 7 модуль идеясында ашылады. Жеті модульдердің барлығында қарастырылатын идеялары білім алушылардың өзінің түсінігі қалыптасуына, белсенді білім алуына, оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытып, өзара тілдік қарым-қатынас орнатуын дамытуға негізделген. Негізгі идеяларды іске асыру үшін мұғалім -тұлғаның бойында еркін ойлап, өз ойын тілдік қарым-қатынас барысында еркін, ашық айта білу қабілеттерін қалыптастыру керек.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясының негізгі ұстанымдары топтық жұмысқа, еркін ойлауға, жазбаша, ауызша ой алмасуға, мәтін мәнін ашуға, автор іріктеген сөздер мен сөз тіркестерінде жатқан ұғымдарды түсінуге, әрекеттестікке негізделген. Оқу сауаттылығы түсініп оқудан басталып, сөздер мағынасына, грамматика және тілдік, мәтіндік құрылымдарға талдау жасауды қамтиды. Оқу сауаттылығы бойынша оқушылар мектеп аясында және мектептен тыс уақытта нені оқитынын, қандай мақсатпен оқитынын білуі қажет.

Тәжірибеде мен Диалогтік оқытудың ұстанымдарын басшылыққа аламын:

Танымдық ұстаным: егер әр адам «Жаңа түсінік бірлескен жұмыс нәтижесінде ғана қалыптасады» деген қағиданы ұстаса, онда ол әрқашан да өзінің идеялары мен туындаған сұрақтарын басқаларға жеткізіп, оларды талқылауға дайын болады.

Психологиялық алаңдамаушылық ұстаным: диалог барысында әр адамның ойларын мен идеяларының, пікірлері мен көзқарастары мұқият тыңдалып, олардың сенімсіздік және күлкіден қорғалатынын білсе, онда ол өзін қарым-қатынастың тең дәрежелі екендігін сезінеді.

Қызығу ұстанымы: әр адам диалогтің қызық екенін түсіну керек. Диалог барысында әр адам өзін басты кейіпкер ретінде сезінеді. Сондай-ақ диалог интербелсенді әдістерді қолдану арқылы диалогке қатысушылардың пікірлерін ортаға салып, талқыға салады. Осылайша диалог тиімді әрі нәтижелі болып, қатысушылардың танымдық мүдделеріне сәйкес келеді.

«Тіл – қарым-қатынас құралы» деп айтқандай тілді меңгеру үшін анағұрлым көп тілдесу керек. Сол себепті сыныптың сөйлеу тілін диалогтік оқыту арқылы дамытамын. Себебі диалогтік оқыту ұжымдық және өзара білім алмасуға жағдай туғызады. Оқушы диалог құру нәтижесінде білім алады. Жұптық жұмыс ретінде де, топтық ретінде де алынған диалог топ ішіндегі барлық оқушы мен оқушы арасында өтіп, оны топ ішінде талқылап отыру оқушының ойын кеңейтіп, тілін дамытады және сыни тұрғыда еркін ойлау қабілетін кеңейтеді. Топ құру барысында да өзара диалог жүргізу арқылы дұрыс шешім қабылдауға тырысады. Оқушыларды диалог пен дәйектеуге, талқылауға тарту белсенді жүргізілген жағдайда олардың оқуы тиімдірек және зияткерлік жетістіктері жоғары болады. Нәтижесінде, диалог барысында оқушылар белгілі бір нәтижеге жету үшін пікір алмасу арқылы қызығушылығын арттыра отырып, негізгі білімді пысықтай алады.

«Диалогтік оқыту» модулі бір жағынан қызықты болса, екінші жағынан барлық мән-жайын түсінуді қажет ететін модульдердің бірі. Оқу үрдісіне оқушылардың барлығы белсенді жұмыс жасауын қамтамасыз ету үшін белсенді оқыту әдістерін кеңінен қолдану керек. Мысалы: *рөлдік ойындар, қадамды сұхбат, постер т.б..* Бұл әдістер сыныптағы барлық оқушыларды әрекетке тартып, ұжымда жұмыс жасауға үйретіп, тілдік қарым-қатынас орнатуға септігін тигізеді.

Диалогтік оқыту – педагогика мен психология ғылымдарының түйісуінен пайда болған әдіс. Оның негізінде оқыту – бұл тек ақпарат беру емес, **қарым-қатынас арқылы білімді бірлесіп құру** деген идея жатыр. Қазақ педагогикасында да бұл идея ертеден бар. Мысалы, Жүсіпбек Аймауытов тіл үйретуде ең алдымен **сөйлеу әрекетіне сүйену қажет** екенін атап көрсеткен. Бұл қазіргі диалогтік оқыту әдісінің ғылыми негіздерімен толық сәйкес келеді.

Диалогтік оқытудың негізгі қағидалары:

Оқушы – белсенді субъект

Білім – қарым-қатынас арқылы қалыптасады

Сабақ – бірлескен әрекет

Мұғалім – бағыттаушы, ұйымдастырушы

Диалогтік оқыту барысында оқушылар тек тыңдаушы емес, **пікір білдіруші, сұрақ қоюшы, талдаушы** рөлін атқарады.

Тілдік дағдылар төрт негізгі компоненттен тұрады: Тыңдалым, Айтылым, Оқылым, Жазылым. Бұл дағдылар бір-бірімен тығыз байланысты және кешенді түрде дамиды. Мәтінмен жұмыс жасау арқылы оқушылар: ақпаратты түсінеді, ой қорытады, өз пікірін білдіреді, дәлел келтіреді. Яғни, тілдік дағдылар тек тіл үйрену емес, **ойлау қабілетін дамыту құралы** болып табылады.

Диалогтік оқыту бірнеше түрге бөлінеді:

1. Мұғалім – оқушы диалогы. Бұл жағдайда мұғалім сұрақ қояды, оқушы жауап береді.

Мақсаты: бағыт беру, түсіндіру.

2. Оқушы – оқушы диалогы. Оқушылар өзара пікір алмасады.

Мақсаты: еркін сөйлеуді дамыту.

3. Топтық диалог. Оқушылар топта жұмыс істейді.

Мақсаты: бірлескен оқу

4. Пікірталас (дебат). Қарама-қарсы пікірлер арқылы ой дамыту

👉 Мақсаты: сыни ойлау

Осындай әдістер сабақта қолданылғанда оқушылардың белсенділігі артады және олар білімді өз бетімен игереді.

4. Диалогтік оқытудың тілдік дағдыларды дамытудағы рөлі.

Диалогтік оқыту әдісі тілдік дағдыларды жан-жақты дамытады: айтылым дағдысы: оқушылар еркін сөйлейді, өз ойын жүйелі жеткізеді, сөздік қоры артады, тыңдалым дағдысы, басқаның пікірін тыңдайды, негізгі ойды түсінеді, қорытынды жасайды. Оқылым дағдысы: мәтінді талдайды, кейіпкерлерді бағалайды, автор идеясын түсінеді. Жазылым дағдысы: өз ойын жазады, дәлел келтіреді, құрылымды сақтайды.

Зерттеулерге сүйенсек, диалогтік оқыту: оқушылардың сөйлеу белсенділігін арттырады, сыни ойлау қабілетін дамытады, сөздік қорын байытады

Диалогтік оқытуды тиімді қолдану үшін мұғалім келесі әдістерді пайдалана алады:

1. Ашық сұрақтар қою: «Неліктен?» «Қалай ойлайсың?»
2. Рөлдік ойындар. Диалог құрастыру. Жағдаяттық тапсырмалар
3. «Ойлан – жұптас – бөліс» әдісі: Ойлану. Жұпта талқылау. Топта айту
4. Пікірталас ұйымдастыру. Қарсы пікір айту, Дәлел келтіру
5. Сұрақ-жауап әдісі. Жедел ойлау. Белсенді қатысу

Бұл әдістер оқушылардың **коммуникативтік құзыреттілігін** дамытады.

6. Диалогтік оқытудың артықшылықтары

Диалогтік оқытудың негізгі артықшылықтары:

Оқушылардың сөйлеу белсенділігі артады

Өз ойын еркін жеткізуге үйренеді

Сыни ойлау дамиды

Ынтымақтастық қалыптасады

Сабақ қызықты өтеді

Сонымен қатар, бұл әдіс оқушылардың **жеке тұлға ретінде қалыптасуына** ықпал етеді

«Жіңішке» және «жуан» сұрақтар кестесін сабақтың үш кезеңінің кез келгенінде қолдануға болады. Егер біз бұл әдісті қызығушылықты ояту кезеңінде қолданатын болсақ, онда бұл оқушылардың тақырыпты оқу кезінде жауап алғысы келетін сұрақтар болады. Оқушыларға тақырып бойынша сұрақтарды «жіңішке» және «жуан» сұрақтар түрінде құрастыру ұсынылады. Содан кейін мұғалім тақтаға бірнеше сұрақтар жазады және оқушылардан (жеке немесе топта) өз болжамдарын дәлелдей отырып, жауап беруді сұрайды. Кестемен жұмыс істеу барысында сол жақ бағанға бір сөзден тұратын қарапайым жауапты қажет ететін сұрақтар жазылады. Оң жақ бағанда толық жауапты қажет ететін немесе өздері әлі жауап бере алмайтын, бірақ жауап тапқысы келетін сұрақтар болады. Осы сұрақтардың жауаптары тыңдалғаннан кейін оқушылар мәтінді оқуға немесе тыңдауға, өз болжамдарының расталуын табуға, «жіңішке» және «жуан» сұрақтарға жауап беруге шақырылады. Мағынаны ашу кезеңінде әдістеме оқу, тыңдау барысында сұрақтарды белсенді бекітуге қызмет етеді, ой толғаныста (рефлексия) – өткенді түсінгенін көрсету болып табылады. Ой толғаныс (рефлексия) кезеңінде тағы 3-4 «жіңішке» және «жуан» сұрақтар құрастыру, оларды кестеге қою, жұптық сұрақтармен жұмыс істеу, бүкіл сыныпқа қойылатын ең қызықтысын таңдау тапсырмасы беріледі. Үлгісін 3-кестеден қарауға болады.

7. Қиындықтары және шешу жолдары. Диалогтік оқыту барысында кейбір қиындықтар туындауы мүмкін. Қиындықтар: Кей оқушылардың ұялшақтығы, Тілдік қорының аздығы, Уақыттың жетіспеуі.

Шешу жолдары: Қолдау көрсету, Қарапайым тапсырмалардан бастау, Топтық жұмыс ұйымдастыру.

Мұғалімнің басты міндеті – **қолайлы орта қалыптастыру**.

8. Қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызы. Қазіргі білім беру жүйесінде диалогтік оқыту: функционалдық сауаттылықты дамытады, өмірлік дағдыларды қалыптастырады, тұлғаның дамуына әсер етеді

Оқыту әдістері оқушылардың танымдық әрекетін дамытуға бағытталуы тиіс.

Қорыта келе, диалогтік оқыту әдісі – оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастырудың тиімді құралы. Бұл әдіс арқылы оқушылар: еркін сөйлейді, өз ойын дәлелдейді, пікір алмасады, сыни ойлайды.

Диалогтік оқыту – тек әдіс емес, бұл **оқыту мәдениеті**. Ол мұғалім мен оқушы арасындағы серіктестікке негізделеді. Егер сабақта дұрыс ұйымдастырылса, бұл әдіс оқушылардың тілдік құзыреттілігін жоғары деңгейге көтереді.

Әдебиеттер

1. Аймауытов Ж. Ана тілін оқыту әдісі. – Алматы, 1928.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы.
3. Құрманова Н. Қазақ тілін оқыту әдістемесі.
4. Выготский Л.С. Ойлау және сөйлеу.
5. Мерсер Н. Диалог арқылы оқыту.

МРНТИ:14.25.19

А.А. Садвокасова

КГУ «Кривинская основная школа»

РК, Абайская обл., Бескарагайский р., sadvokasova0006@mail.ru

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕМ ЗВЕНЕ

В данном докладе рассматриваются теоретические и практические аспекты развития функциональной грамотности учащихся среднего звена на уроках русского языка. Особое внимание уделяется роли современных педагогических технологий, коммуникативного подхода и практико-ориентированных заданий в формировании у обучающихся способности применять знания в реальной жизни. Раскрываются основные методы и приемы, способствующие развитию читательской, речевой и коммуникативной компетенции школьников.

Ключевые слова: функциональная грамотность, русский язык, среднее звено, коммуникативная компетенция, читательская грамотность, критическое мышление, методы обучения, языковая практика.

Современная система образования ориентирована на формирование личности, способной эффективно действовать в различных жизненных ситуациях. В этой связи особую значимость приобретает понятие функциональной грамотности, которое включает в себя не только владение базовыми знаниями, но и умение применять их в реальной жизни. Особенно актуальной становится проблема развития функциональной грамотности на уроках русского языка в среднем звене, поскольку именно в этот период происходит активное формирование языковой и коммуникативной компетенции учащихся.

Функциональная грамотность в области русского языка предполагает способность учащихся понимать тексты различного типа, анализировать информацию, выражать свои мысли устно и письменно, а также использовать язык как средство общения в различных ситуациях. Это требует от учителя внедрения современных подходов и методов обучения, направленных на активизацию познавательной деятельности учащихся.

Одним из ключевых направлений развития функциональной грамотности является формирование читательской грамотности. Учащиеся должны не только уметь читать текст, но и понимать его содержание, выделять основную мысль, анализировать структуру и делать выводы. Для этого на уроках русского языка используются различные виды работы с текстом: чтение с остановками, составление вопросов, пересказ, анализ художественных средств.

Важную роль играет развитие речевой компетенции учащихся. Умение грамотно выражать свои мысли, строить связное высказывание, аргументировать свою точку зрения – все это является важными составляющими функциональной грамотности. Для формирования этих навыков используются такие методы, как диалогическое обучение, дискуссии, дебаты, работа в группах. Особое значение имеет применение практико-ориентированных заданий.

Например, учащимся предлагается написать письмо, составить объявление, подготовить презентацию или выступление. Такие задания позволяют учащимся увидеть практическую ценность изучаемого материала и повышают их мотивацию к обучению.

Одним из эффективных методов является проблемное обучение. Учитель создает ситуацию, требующую от учащихся поиска решения, анализа информации и выдвижения гипотез. Это способствует развитию критического мышления и самостоятельности.

В условиях цифровизации образования возрастает роль информационно-коммуникационных технологий. Использование интерактивных платформ, онлайн-тестов, мультимедийных материалов делает процесс обучения более интересным и эффективным. Кроме того, это позволяет развивать цифровую грамотность учащихся.

Дифференцированный подход также является важным условием успешного формирования функциональной грамотности. Учитывая индивидуальные особенности учащихся, учитель может предложить задания разного уровня сложности, что способствует более эффективному усвоению материала.

Особое внимание следует уделить формированию навыков письменной речи. Написание сочинений, эссе, изложений способствует развитию логического мышления, умения структурировать информацию и выражать свои мысли в письменной форме.

Важным аспектом является интеграция межпредметных связей. Например, при работе с текстами можно использовать материалы из истории, литературы, биологии, что способствует расширению кругозора учащихся и развитию их аналитических способностей.

Оценивание также играет важную роль в процессе обучения. Формативное оценивание позволяет отслеживать прогресс учащихся и своевременно корректировать процесс обучения. Использование дескрипторов и критериев делает оценивание более объективным и прозрачным.

Необходимо отметить, что развитие функциональной грамотности невозможно без активного участия самих учащихся. Они должны быть вовлечены в процесс обучения, проявлять инициативу, задавать вопросы и стремиться к получению новых знаний.

Роль учителя в данном процессе заключается не только в передаче знаний, но и в организации учебной деятельности, создании условий для самостоятельного поиска информации и развития критического мышления.

Таким образом, развитие функциональной грамотности на уроках русского языка в среднем звене является важной задачей современного образования. Это требует использования разнообразных методов и подходов, направленных на активизацию познавательной деятельности учащихся и формирование у них навыков применения знаний в реальной жизни.

Функциональная грамотность является основой успешной социализации личности. Учащиеся, обладающие высоким уровнем функциональной грамотности, способны эффективно взаимодействовать с окружающим миром, принимать обоснованные решения и адаптироваться к изменениям. Развитие функциональной грамотности на уроках русского языка способствует формированию не только языковой компетенции, но и общей культуры личности. Это делает обучение более значимым и ориентированным на практическое применение знаний. В современных условиях важно не только чему учить, но и как учить. Именно поэтому использование исследовательских, коммуникативных и интерактивных методов становится необходимым условием эффективного обучения.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что развитие функциональной грамотности должно стать приоритетным направлением в преподавании русского языка в среднем звене. Это позволит подготовить учащихся к успешной жизни в современном обществе.

Современная система образования ориентирована не только на передачу знаний, но и на формирование ключевых компетенций учащихся. Одной из важнейших задач преподавания русского языка в среднем звене является развитие функциональной грамотности. В условиях стремительного информационного потока, цифровизации и изменений в социальной среде учащиеся должны уметь не просто читать и писать, но и понимать, анализировать,

интерпретировать и применять информацию в различных жизненных ситуациях. Функциональная грамотность по русскому языку предполагает способность осмысленно воспринимать тексты разных стилей и жанров, выражать собственную позицию, аргументировать свою точку зрения, вести диалог, создавать устные и письменные высказывания в соответствии с коммуникативной задачей. Это особенно актуально в среднем звене, когда у учащихся активно формируется критическое мышление и навыки самостоятельной работы.

На уроках русского языка важно отходить от исключительно репродуктивных методов обучения. Задания должны носить практико-ориентированный характер. Например, работа с публицистическими текстами, анализ интернет-статей, составление деловых писем, написание отзывов и рецензий позволяют учащимся видеть реальную значимость изучаемого материала. Такие формы работы формируют умение работать с информацией и развивают речевую культуру.

Особое значение имеет работа с текстом. Учитель должен обучать школьников выделять главную мысль, определять авторскую позицию, анализировать языковые средства выразительности. Важно также развивать навыки смыслового чтения, которые включают прогнозирование содержания текста, постановку вопросов, интерпретацию информации и оценку достоверности источника. В современном информационном пространстве это становится необходимым условием успешной социализации.

Эффективным средством развития функциональной грамотности является использование проблемных и исследовательских методов. Дискуссии, дебаты, анализ жизненных ситуаций, проектная деятельность способствуют формированию аргументированной речи. Учащиеся учатся не только выражать своё мнение, но и уважать позицию других, что важно для формирования коммуникативной компетенции.

Важную роль играет интеграция цифровых технологий. Использование интерактивных платформ, онлайн-тестов, мультимедийных презентаций повышает мотивацию учащихся. Кроме того, анализ медиатекстов, работа с блогами и новостными ресурсами помогает формировать медиаграмотность. Ученики учатся критически оценивать информацию, отличать факты от мнений и распознавать манипулятивные приёмы. Развитие письменной речи также является ключевым направлением. Написание эссе, сочинений-рассуждений, творческих работ позволяет учащимся структурировать мысли, логично выстраивать текст, использовать языковые средства выразительности. При этом важно обращать внимание не только на орфографическую и пунктуационную грамотность, но и на содержательную сторону высказывания.

Уроки русского языка, прежде всего, должны быть направлены на формирование и совершенствование навыков грамотного письма, обогащение словарного запаса учащихся, развитие умения строить высказывания на любую тему и четко, логически верно излагать свои мысли. Значительную роль при этом играют не только разнообразные учебные упражнения, но и задания творческого характера.

На уроках русского языка можно использовать различные виды творческих заданий:

- а) творческие диктанты;
- б) сочинение по данному началу;
- в) изложения творческого характера;
- г) решение кроссвордов;
- д) составление сказок на грамматическую тему.

1. Творческий диктант – одна из самых распространенных и удобных форм работы, позволяющая не только проверить степень усвоения материала, но и помогающая учащимся проявить свои способности к творческому мышлению. Особенно эффективен этот вид работы в 5 классе, где изучается большое количество орфограмм.

Например, такие диктанты можно использовать на уроках повторения и обобщения материала.

Тема: “Правописание букв ё - о после шипящих”.

Заменить словосочетания одним словом – синонимом, в котором есть данная орфограмма.

1. Мельничный круг для размола зерна (жернов). 2. Водитель машины (шофер). 3. Место соединения сшитых кусков ткани (шов). 4. Тихая речь (шепот). 5. Плод дуба (желудь). 6. Глухой звук от трения предметов друг о друга (шорох). 7. Тонкая веревка (бечевка). 8. Откидной головной убор, пришитый к воротнику верхней одежды (капюшон). 9. Цвет лепестков подсолнуха (желтый). 10. Трудный день (тяжелый). 11. Вчерашний хлеб (черствый).

2. Сочинение по данному началу или по заданной теме позволяет учащимся проявить творческие способности, ведь сочинения у всех будут разные, а учителю – проанализировать, насколько дети смогли понять основную мысль сочинения и насколько соответствует теме работы самостоятельно подобранный ими материал.

Подобный вид работы я применила на занятиях по развитию речи в 7 классе при повторении темы “Типы речи”: написать сочинение – фантастический рассказ по данному началу.

Продолжая текст, пофантазируйте о помощи, которую могут оказать роботы космонавтам при исследовании других планет. Оформите свое сочинение в виде описания, повествования или рассуждения (на ваше усмотрение).

«Думающие помощники, роботы, пригодятся космонавтам, отправляющимся в далекий рейс. Во время пути интеллектуальные роботы будут следить за исправностью всех агрегатов. Подскажут космонавтам. Что испортилось и как провести ремонт. При посадке они рассчитают наилучшие варианты спуска. В случае необходимости роботы первыми высадутся на поверхность исследуемой планеты, произведут разведку, определят, нет ли какой опасности».

В 5 классе во время закрепления темы "Правописание приставок на з(с) и приставок пре-, при-" я использовала сочинение на заданную тему с использованием опорных слов: *«Составьте с данными словами рассказ о вашем путешествии в космос, о посадке на какую-нибудь далекую планету.*

Беспредельный, неисследованный, приготовления, приборы, перегрузки, принять горизонтальное положение, преодолеть притяжение Земли, приступить, непрерывно, беспримерный, безвоздушный, приближение, преломление солнечных лучей, причудливая природа, пребывание, приземлиться»

3. Творческие изложения способствуют закреплению знаний учащихся по русскому языку, обогащению словарного запаса и развитию коммуникативно-творческих навыков учащихся. Они могут предполагать изменение формы и содержания текста, преобразование композиции или формы речи, изменение жанра или стиля речи и т.п.

На уроках развития речи я применяла два вида творческих изложений (5 класс):

- творческое изложение с преобразованием стиля текста;
- творческое изложение с воспроизведением основной мысли текста.

Особое внимание следует уделять формированию мотивации к изучению русского языка. Учителю необходимо создавать атмосферу сотрудничества и уважения. Индивидуальный подход, поддержка и поощрение способствуют развитию уверенности учащихся в своих силах. Важно, чтобы школьники понимали практическую ценность языка как средства общения и самореализации.

Таким образом, развитие функциональной грамотности на уроках русского языка в среднем звене является важным условием подготовки учащихся к успешной жизни в современном обществе. Комплексный подход, включающий работу с текстами, использование цифровых технологий, проблемные задания и развитие коммуникативных навыков, позволяет сформировать компетентную, мыслящую и социально активную личность.

Литература

1. Баранов М.Т., Ладыженская Т.А. Методика преподавания русского языка в школе. – М.: Просвещение.
2. Львов М.Р. Методика преподавания русского языка. – М.: Академия.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика.
4. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в образовании. – М.: Академия.
5. OECD. PISA 2022 Results: Reading Literacy. – Paris: OECD Publishing.

ҒТАХР: 14.25.09

К.Б. Садуакасова

«Кривинка негізгі мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Бесқарағай ауд., saduakasova25034@mail.ru

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЖҰМБАҚТАР МЕН ЛОГИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ОРЫНДАУ АРҚЫЛЫ ОЙЛАУ ІКЕМДІЛІГІН ДАМУ

Оқу іс-әрекеті процесінде кіші оқушы үнемі өзінің көзқарасын айту, дәлелдеу, салыстыру, пайымдау, қорытынды жасау, нәтижелеу және т.с.с. жағдайларға тап болады. Осындай жағдайларды шешу процесінде оқушыға логикалық ойлаудың әр түрлі компоненттерін қолдану қажет. Мақалада математикалық жұмбақтар мен логикалық тапсырмаларды орындау арқылы ойлау ікемділігін дамыту жолдары қарастырылды.

Тірек сөздер: логикалық ойлау, ойлау ікемділігі, әдістер, кубизм.

Логикалық ойлаудың қисындылығы олардың шындыққа сай келуінде. Логикалық ойлауға түскен құбылыстың себептері мен салдары, ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Пікір алмасу кезінде, әсіресе математикалық тұжырымдар кезінде пайымдау, ойлау заңдылықтарын немесе былайша айтқанда сол заңдылықтар мен формалары жөніндегі ғылым- логиканың көмегі мен бір пікірден екінші пікірді шығарамыз. Логикалық тұжырым теориясының ең алғаш грек философы Аристотель негізін қалаған.

Ой әрекеті барысында адам қоршаған дүниені танып, білу үшін ерекше ақын қызметін орындайды. Бұл нақты қызметіне талдау, біріктіру, салыстыру, дерексіздендіру нақтылау және қорытындылау арқылы жүзеге асырылады.

Талдау – бұл оймен бүтінді жіктеу немесе бүтіннен оның қырларын, әрекет не қатынас бірліктерін бөліп алу, қарапайым формадағы талдау әрқандай затты практикалық қажеттілікке орай құрама бөлшектерге ажырату.

Біріктіру – әрқилы бөлшектер, қасиеттермен әрекет қимылдарды тұтас бірлікке топтастыру. Біріктіру операциясы талдау әдістеріне қарама-қарсы. Бұл қызмет барысында жеке заттар мен құбылыстар күрделі, бүтін құбылысқа қатысы бар бөлшек, элементтер тобы ретінде қарастырылады.

Ой процесіндегі талдау мен біріктіру әрекеттері оқу жұмысында аса үлкен маңызға ие. Бала жекелеп талдау мен әріптерді тануға қол жеткізеді, ал кейін сол игерген әріптердің басын біріктіріп буын құрайды, буыннан сөз, сөзден-сөйлем, сөйлемдерді біріктіріп мәтін мазмұнын шығарады.

Салыстыру - әрқандай заттар мен құбылыстардың, не ойлардың бөліктері арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды білуге бағышталған ой әрекеті. Күнделікті тұрмыстық салыстырулар.

Логикалық ойлаудың ерекшелігі - қорытындылардың қисындылығы олардың шындыққа сай келуінде. Логикалық ойлауға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Бұл байланыстар мен қатынастардың дұрыстығын теріске

шығаруға болмайтыны пікірлерде көрсетіледі. Пікір дегеніміз - ойлау формасы, мұнда бір нәрсе мақұлданады, не теріске шығарылады. Бір немесе бірнеше пікірден жаңа пікір шығаратын ойлау формасы – ой қорытындылары деп аталады.

Оқушылардың жеке ойлау қабілетін дамыту үшін олардың өзіндік күш қуаты мен сенімін арттыру керек. Қолынан келетін көп істердің мүмкіндіктеріне бағыт берген абзал. Оқушылардың білімді меңгеру үрдісі негізінен мына компоненттерден тұрады.

1. Қабылдау
2. Түсіну
3. Есте сақтау
4. Қорыту және жүйелеу.

Ақыл-ой әрекеттерін кезең- кезеңмен қалыптастыру тұжырымдамасына сәйкес бала бес кезеңнен өтеді:

- іс-әрекетпен алдын-ала танысу және оны жүзеге асыру шарттары;
- мәселені шешу үшін сыртқы материалдық әрекеттерді қолдану;
- әрекетті айту;
- ішкі сөйлеу әрекетінің қалыптасуы;
- сыртқы объективті әрекеттің ішкі жазықтыққа ауысуы.

Оқу іс-әрекеті процесінде кіші оқушы үнемі өзінің көзқарасын айту, дәлелдеу, салыстыру, пайымдау, қорытынды жасау, нәтижелену және т.с.с. жағдайларға тап болады. Осындай жағдайларды шешу процесінде оқушыға логикалық ойлаудың әр түрлі компоненттерін қолдану қажет.

Орта буын оқушысының логикалық ойлауы келесі операциялармен байланысты:

1. Талдау дегеніміз – заттар мен құбылыстардағы жалпы және ерекше, маңызды және мәнсізді салыстыру арқылы бүтіннің оның құрамдас бөліктеріне психикалық ыдырау процесі. Бұл операцияны игерудің бастапқы кезеңінде кіші мектеп оқушылары 2-3 белгіні ғана анықтай алады. Сондықтан балаларды заттар мен құбылыстарға әр қырынан қарауға, көптеген әр түрлі белгілер мен қасиеттерді бөліп көрсетуге үйрету қажет. Ол үшін мұғалім оқу үдерісін оқушылардың дамуына, олардың дүниетанымын кеңейтуге және шындықтың әртүрлі қырларымен таныстыруға ықпал ететін етіп құруы керек.

2. Жинақтау - бөлшектерді ойша біріктіру процесі, бұл талдауға қарама-қарсы операция. Кіші мектеп оқушыларында осы операцияны дамыту үшін берілген бөліктерді берілген қасиетке ие біртұтас бүтінге синтездеу міндеті қойылды.

3. Салыстыру - белгілі бір заттар мен құбылыстардың ұқсастығы мен айырмашылығын бөліп көрсету операциясы. Егер айырмашылықтар мен ұқсастықтар барлық сипаттамаларға бір негізде немесе көпжақты негізделген болса - салыстыру біржақты болуы мүмкін. Оқу материалының көп бөлігі салыстыру кезінде жасалады.

Салыстыру барысында көптеген оқушылар тек айырмашылықтарды немесе тек ұқсастықтарды табады. Бұл осы жастағы балалардағы логикалық ойлау ерекшелігінің бір жолды салыстыру ретінде көрінуін дәлелдейді. Сондай-ақ, бастауыш мектеп оқушылары өзара әрекеттесу мүмкіндігі жоқ заттарды салыстыру кезінде қиындықтарға тап болады және бұл жаста оқушылар салыстыру операциясының мағынасын түсіндіре алмайды.

4. Жалпылау дегеніміз - жалпы маңызды белгілерге сәйкес заттарды немесе құбылыстарды ойша біріктіру.

Оқытудың әр түрлі кезеңдерінде кіші мектеп оқушылары жалпылау әрекетінің әр түрлі формаларына тап болады: біріншіден, олар жалпылауды сыртқы аналогия бойынша құруды үйренеді, содан кейін маңызды белгілерді жүйелеу енгізіледі.

Жалпылау операциясының алгоритмі:

- заттың немесе құбылыстың маңызды ерекшелігін бөліп көрсету;
- заттың немесе құбылыстың елеусіз белгілерін бөліп көрсету;
- маңызды белгіні анықтауда объектінің немесе құбылыстың маңызды және елеусіз белгілерін ажыратуды түсіндіру;

- маңызды белгілерге назар аудару және объектіні немесе құбылысты жалпы санатқа жатқызу.

5. Жіктеу - бұл заттарды немесе құбылыстарды әр түрлі топтарға бөлу. Бұл жерде бір топқа кейбір жалпы сипаттамалары бар объектілер жатады. Жіктеу процесінде оқушылар объектілердің маңызды компоненттерін анықтау үшін анализ және синтез операцияларын қолданады, содан кейін салыстыру операциясы қолданылады және объектілердің әр тобы үшін жалпылау жасалады. Орындалған жұмыс нәтижесінде маңызды белгіге сәйкес жіктеу жасалады.

Оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуда тәжірибемізде *«Топтастыру»*, *«Болжау»*, *«Венн диаграммасы»*, *«Т кестесі»*, *«Ақылдың алты қалпағы»*, *«Постер құру»*, *«Ыстық орындық»*, *«Автор орындығы»* тәсілдерін тиімді пайдаланамыз. *«Сәйкестендіру»*, *«Ретін анықта»*, *«Семантикалық карта»*, *«Иә/жоқ»* сияқты тест жұмыстары оқушының ойын жинақтауға әсер етеді. «Ой қозғау» барысында бейнефильмдер, «Миға шабуылда» түрткі сұрақтар қою арқылы сабақтың мақсаты мен тақырыбын ашу, оқыту нәтижесін және сабақ барысында не біліп шығу керектігін айқын ажыратуға дағдыланады.

«Қос шеңбер», *«Терминдер кестесі»*, *«Атаулар туралы 3 сұрақ»*, *«Серпілген сауал»*, *«Судан шыққан хат»*, *«Конверттегі сұрақ»*, *«Бірге ойлаймыз»*, *«6 неге»*, *«Бағытталған оқу»* стратегияларын қолдану барысында оқушылар топтық жұмыспен бірге жұптық және жеке жұмыстар оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдерге жатады. Бұл тәсіл оқушылардың бірлесіп отырып жауап іздеуіне, түсінуіне, шешім қабылдауына үлкен әсер етуші күш.

«Білемін. Білгім келеді. Үйрендім» әдісі стратегиясын 1984 жылы Чикаго университетінің профессоры Донна Огл шығарған. Оның мақсаты – таным үрдісінде рефлексивтілікті дамыту. Ол үшін үш бағанды кестені толтыру керек. Топтың мүшелерін дамыту мақсатында уақытты үнемдеу арқылы оқушылардың барлығын тыңдауға мүмкіндік береді. Кестені толтыру барысында ұсыныстар және жаңа ойлар қосуға болады. Бірінші баған сабақтың басында толтырылады, соңғы екі баған сабақты қорытындылау кезеңінде толтырылады. Соңғы бағандағы оқушы пікірі мұғалімнің келесі сабағының мақсатын айқындауға мүмкіндік береді.

«Кубизм» стратегиясы бойынша суреттеу, салыстыру, зерттеу, болжау, қолдану, талдау жүзеге асырылса, ал «Ішкі және сыртқы» әдісінің мақсаты – қарама-қарсы құбылыстарды, әрекеттерді ажырата білуге жетелеу. Бұл жұмыста салыстыру, салыстыра отырып топтастыру сияқты үрдістер жүзеге асады. Оқушылардың ойлау қабілетін, есте сақтау қабілеттерін дамытады. Бұл жұмыс кестеге орындалады. «Ішкі» бағанына өзіне жақын, ұнайтын тұстарды, «сыртқы» бағанына өзіне ұнамаған, дұрыс емес деп есептейтін нәрселерді жазады. Бұл стратегия жұпта, топта, жеке де орындала береді.

«Болжау» әдісі стратегиясының мақсаты – оқиға мазмұны арқылы оқушыны қиялдату, ойын, сыни көзқарасын дамыту, проблемалық мәселе туғызу. Ол үшін оқушыға немесе топқа бұрыннан таныс емес бір мәтіннің үзіндісі ғана беріледі, оқушы сол үзіндіні оқып, ондағы оқиға желісін өз қиялымен жалғастыруға тырысады. Өз болжамдарымен оқиғаны жалғастырып әңгімелеп болған соң оқушыларға үзіндінің, яғни мәтіннің жалғасы беріледі. Толық нұсқасымен танысып болған соң берілген «Болжау» кестесінің соңғы бөлімі толтырылады, яғни автордың пікірі жазылады.

«Даналық ағашы» оқушылардың ойлау қабілетін дамыту жаттығулары орта мәтінді мұқият оқыңыз. Енді әркім мәтін бойынша қиын сұрақ қоятын жазба жазады. Содан кейін жазбаны орап, оны ағашқа бекітіңіз. (Ағаш рөлін жүргізуші орындай алады.) Содан кейін қатысушылар кезек бойынша ағашқа жақындайды, жазбаны «үзеді» және сұраққа дауыстап толық жауап береді. Қалғандары сұрақ пен жауапты бағалайды.

Интербелсенді әдіс– үйретуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер. (inter – аралық, бірнеше, action– әрекет дегенді білдіреді) Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі Біз оқытуды және білім беруді, егер сабақ барысында мұғалім мен оқушы арасында

өзара әрекеттестіктің жоғары деңгейіне қол жеткізсе, «интерактивті» деп атаймыз. Интерактивті сөзі – ағылшын тілінен аударғанда туралы әңгімелесу, талқылау түрінде өтеді.

Интерактивті негізде оқу мақсаты – білу емес, үйрене білу өзіне деген сенімге тәрбиелейді шешендік өнерін жетілдіреді танымның мәнін түсінуге көмектеседі (яғни, кейде абсолютті шындық болмайтынын) сыни ойлау дағдыларын дамытады өз пікіріне деген құқығын түйсінуі артады. Интербелсенді оқыту- әрекетпен және әрекет арқылы оқыту, бұл ұстаным үлкен нәтижелерге жеткізетін тиімді жүйе деп есептелінеді, себебі адам санасында бірінші кезекте өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасаған істер қалады.

Интербелсенді әдісте оқушылар төмендегідей білім, білік, дағды, машықтарға үйренеді: терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;

- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- ақпаратты өздігімен түсініп, жан-жақты талдап, таңдап алу;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыру;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу;
- шешім қабылдау және қиын мәселелерді шешу;

Сол себепті интербелсенді оқытуда оқушылар келесі әрекеттерді атқаруға дайын болу керек:

- бірлескен жұмыс;
- танымдық, коммуникативтік, әлеуметтік тұрғыдан белсенділік таныту.

Интербелсенді әдістемесінің жұмыс түрлері мен әрекеттері:

- бірлескен жұмыстар (жұптық, топтық, ұжымдық),
- рөлдік және іскерлік ойындар, пікірталастар,
- ақпараттың әртүрлі көздерімен жұмыс жасау (кітап, лекция, интернет, құжаттар, мұражай т.б.)
- презентациялар,
- тренингтер,
- интервью,
- сауалнама т.б.

Оқыту тәжірибесі барысы пікірталасқа негізделген және оқыту үдерісінде қолданылатын дидактикалық ойындар сияқты интербелсенді әдістерді пайдалану тиімді екенін көрсетеді. Соның ішінде дидактикалық ойындар оқушылардың білім алуға деген ынтасын, белсенділігін арттырып, алған білімдерін тәжірибеде дұрыс қолдануына көмектеседі. Ойын барысында оқушылардың бойында жағдаятты (ситуацияны) бағдарлау, яғни жағдайға талдау жасай білу, жағдаят (ситуация) кезінде өзінің атқаратын рөлін сезіну, әңгімеге қатысушы әріптестері арасында байланыс орнату, қарым-қатынас жасауда тілдік ұғымдарды дұрыс пайдалана білу сияқты қабілеттері жетілетіндігі байқалады.

«Маршрут» ойыны.

Бұл ойын чайнворд ұстанымы бойынша жүреді. Чайнворд (ағыл. chain – шыңжыр және word – сөз) бас қатыру есебі – ойланып табылған сөздің әріптерін, алдыңғы сөздің соңғы әрпі, кейінгі сөздің алдыңғы әрпі болып табылатындай етіп, бірінің соңына бірі тізбектеле орналасқан торкөздерге сөздер толтырады.

Мысалы, Алматы-ыдыс-сабын-нар-рахмет-тарақ,-қарбыз т.б.

«Екі сан» ойыны.

Бірінші қатысушы бір сан, зат есімді айтады. Келесі қатысушы сол сөздің соңғы екі әрпінен келетін сөзді ойлап табады, бірақ дауыстап айтпайды, тек өз сөзімен түсіндіреді, үшінші қатысушы мұның не туралы айтып жатқанын түсінеді де, сол сөздің соңғы екі әрпіне сөз ойлап табады. Бір қызығы балалар сөзді жасырушының не туралы айтып жатқанын біледі, бірақ ешкім оны дауыстап айтуына болмайды.

«Екі ассоциация» ойыны. Екі баған сызады да, оған төрт сөзден жазады. Бағанға кез келген адам, жануар, заттардың атын жазады. Осы екі жақтағы сөзді байланыстырып, ерекше бір ассоциация ойлап табуы керек. Мысалы егер бірінші бағанға мысық, екіншісіне жарық деп жазылса, екі сөзді қосып «жарыққа жылынған мысық», «лампочка спиралы мысық мұртына

ұқсайды», «лампочка сияқты» мысық томпақ және жылы», «мысықтың басы лампочка сияқты» т.б. ерекше ұқсастықтар табады. Орындауға 5 минут уақыт беріледі. Жазғандардың ішінен ең қызықты ассоциация таңдалады.

«Қара жәшік» ойыны. Оқушылар екі топқа бөлінеді. Стол үстіне екі жәшік қойып, ішіне көзілдірік, түйме, гүл, желпуіш, айна т.б. заттарды салады. Ойыншының міндеті жәшік ішіндегі затты өмірде қай кезде, қалай қолданатынын сипаттап айтуы керек. Қарсы топ оларды жасырып отырған затын айтқан сөздеріне қарап табуы керек.

«Дұрыс-дұрыс емес» ойыны. Ойынға қатысушыларды екі топқа бөледі. Оларды бір-біріне қарама-қарсы отырғызған дұрыс. Ортаға бос екі орындық қояды. Бір орындық «дұрыс» дегенді білдірсе, екінші орындық «дұрыс емес» дегенді білдіреді. Мұғалім немесе бір оқушы қағазда жазылған ой-тұжырымды оқиды: Ы.Алтынсарин – алғаш мектеп ашушылардың бірі». Бұл тұжырымды дұрыс деп санаса, олар тез барып «дұрыс» орындығына отыруы тиіс. «Дұрыс емес» деп санаса, соған сәйкес белгіленген орындыққа отырады. Қайсысы бірінші барып отырса және жауапты дұрыс тапса, сол жеңімпаз болады.

«Ыстық орындық» әдісі. Берілген тапсырмаға байланысты қойылған сұрақтарға жылдам жауап беру керек, себебі, орындық ыстық.

«Миға шабуыл» стратегиясы

(Мұғалімдермен жұмыс)

Тақырыпқа байланысты идеяларды көбірек жазыңыз.

Уақыт аяқталғанда кезектесіп өз идеяларыңызды оқисыз, идея қайталанбау керек. Қайталанған идеяларды сызып тастап отырыңыз. Мысалы: «оқушылар мектепті тастамас үшін не істеу керек?»

Әдебиеттер

1. Абдукаримова, Ж. Ж. (2019). Математикалық ойлауды дамыту әдістемесі. - Алматы: Білім.
2. Ахметов, М. Қ. (2017). Логикалық ойлау және шығармашылық тапсырмалар. Астана: Назарбаев Университет баспасы.
3. Вайнштейн, Л. А. (2015). Математические задачи и логические упражнения для школьников. -Москва: Просвещение.
4. Жұмабеков, С. Т. (2020). Математика сабақтарында ойлау икемділігін дамыту жолдары. Алматы: ҚазҰУ баспасы.
5. Поляков, А. В. (2018). Развитие критического мышления через логические задания. Санкт-Петербург: Питер.

ҒТАХР: 16.21.47

М. Сейсек

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., smeirgult160102@icloud.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТІЛ БІЛІМІ ТЕРМИНДЕРІН ТҮРКИЯ ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ БАЛАМАЛАРЫМЕН САЛЫСТЫРУ

Бұл зерттеуде қазақ және Түркия түрік тілдеріндегі тіл білімі мен грамматика салаларындағы терминдерді қолдануда туындайтын мәселелерді болдырмау мақсат етілді. Ғ.Қалиев пен Ә. Төлеуов еңбектері негізге алынып, терминдер салыстырылды. Терминдердің мағыналық сәйкестігіне және дұрыс қолданылуына ерекше назар аударылды, сондай-ақ болашақ зерттеулерге үлес қосу көзделді.

Тірек сөздер: тіл білімі терминдері, қазақ тілі, терминдер сөздігі.

Түрік тілінің диалектілері бойынша жүргізілген ғылыми зерттеулер тіл білімі терминдеріне балама табу мәселесімен қатар, диалектілер арасындағы аударма қиындықтарын да қатар алып келді. Қазақ тілі XIX ғасырдан бастап Кеңес Одағының барлық түркі халықтары

арасында жүргізген миссионерлік саясатының ықпалына айтарлықтай ұшырады. Осы кезеңде дайындалған орыс тіліне негізделген грамматикалық еңбектер, сөйлеу нұсқаулықтары мен сөздіктер арқылы қазақ тілі ұзақ уақыт бойы кеңестік ықпалдан толық арыла алмады. Ғылыми еңбектерде қолданылған терминдердің басым бөлігі тікелей аударылып алынғандықтан, табиғи емес сөздік қор қалыптасты. Бұл құбылыс тіл білімінде калькалау және тікелей аударма тәсілдерінің басым болуымен түсіндіріледі. Мұндай тәсілдер терминнің ұлттық сипатын әлсіретіп, оның табиғи қалыптасуына кері әсер етуі мүмкін. Ал XX ғасырға қарай бұл жағдай түсіндірмелі сөздіктердің пайда болуына әкеліп, терминдер көбінесе аударма арқылы түсіндірілетін болды.

Қазақ тілінің сөздік қоры бойынша зерттеулер Кеңес дәуірінен бұрын басталған. Патшалық Ресей үшін аймақтағы халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, наным-сенімі мен тілі туралы мәліметтерді жинау маңызды болды, себебі бұл ақпараттар басқару мен бақылау жүргізу мақсатында қажет деп танылды. Осыған байланысты алғашқы ғылыми зерттеулер жүргізіліп, орысша-қазақша салыстырмалы грамматикалар мен сөздіктер құрастырылды. Бұл кезеңдегі сөздіктер практикалық мақсатта жасалғанымен, олар қазақ лексикографиясының қалыптасуына негіз болды. Аталған еңбектер кейінгі ғылыми зерттеулердің дамуына ықпал етті.

Қазақ түріктерінің алғашқы сөздігі ретінде танылған, А.Д. Скалон құрастырған **«Скалон сөздігі» (1774)** қазақ халқының тұрмысынан алынған материалдар негізінде жасалған, көлемі 80 беттен тұратын қолжазба орысша-қазақша сөздік болып табылады. Қазақ тілінің сөздік қорын қамтыған алғашқы еңбектердің бірі 133 қазақша сөздік бірлік берілген **«Неміс-татар-қазақ-бұхара-қалмақ тілдеріндегі сөздер жинағы»** болып табылады. Бұл еңбек Иоганн Петер Фальктың жетекшілігімен дайындалған үш томдық зерттеудің үшінші томында жарияланған. Екінші маңызды сөздік – Генрих Юлиус Клапроттың (1825) французша-қазақша сөздігі. Бұл сөздіктер қазақ тілінің лексикалық қорын жүйелеуде маңызды рөл атқарып, екі тіл арасындағы тілдік байланыстарды анықтауға мүмкіндік берді.

XVIII ғасырдан бері қалыптасып келе жатқан қазақ лексикографиясының ғылыми әрі жүйелі сипатын алғаш рет түсіндірген еңбек – Малбақовтың (1992) **«Қазақ лексикографиясының тарихы»** атты зерттеуі болып саналады (Bayuniazov және Bayuniazova, 2014: 87–88). XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ тілінің сөздік қорына қатысты еңбектер саны артып, шамамен 40-қа жуық сөздік жарық көрді. XX ғасырдың басында, әсіресе, екі тілді сөздіктер көптеп жасала бастады, сонымен қатар қазақ тілінен орыс тіліне аударылған сөздіктер де назар аудартты. Бұл сөздіктердің басты ерекшелігі – оларда фонетика, лексика және грамматика мәселелері бірге қарастырылған.

Н.И. Ильминскийдің **«Қазақ диалектісіне арналған материалдар»** атты еңбегі тек грамматикалық мәліметтермен шектелмей, сонымен қатар сөздік бөлімді де қамтиды [4]. Мұндай еңбектер тілдің тек құрылымын ғана емес, оның сөздік құрамын да кешенді түрде сипаттауға бағытталған.

Кеңес дәуірінде дайындалған сөздіктердің тағы бір түрі – терминологиялық сөздіктер – тілдің және тілге қатысты зерттеулердің даму деңгейі туралы мәлімет береді. Терминология – белгілі бір ғылым саласындағы ұғымдар жүйесін білдіретін тілдік бірліктер жиынтығы болып табылады. Терминдер ғылыми стильдің негізгі элементі ретінде дәлдік, бізмәнділік және жүйелілік қасиеттерімен ерекшеленеді. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ретінде танылған Ахмет Байтұрсынұлының Бакуде өткен Бірінші түркология құрылтайында ортақ қазақ терминологиясы туралы айтқан пікірлері таңдалған сөздердің ұғымдарға дәл сәйкес келуі қажеттігін көрсетеді. Егер белгілі бір ұғымды білдіретін сөз қазақ тілінің сөздік қорында болмаса, онда ол ұғымға сәйкес сөздер туыстас тілдерден алынуы тиіс [10]. Бұл ұстаным термин жасаудағы негізгі қағидалардың бірі – ұғым мен атаудың сәйкестігі принципіне негізделеді. Яғни термин белгілі бір ғылыми ұғымды нақты әрі дәл білдіруі тиіс.

Қазақ тіліндегі терминдерді қалыптастыруда және ортақ терминологиялық қор жасауда көрсетілетін дәлдік пен ұқыптылық сөз тіркесі, сөзжасам және мағына салаларында да

сақталуы қажет. Сонымен қатар, осы салалардағы терминдердің де баламаларын дұрыс табуға назар аудару керек.

Осыны ескере отырып, бұл зерттеуде қазақ және Түркия түрік тілдеріндегі тіл білімі саласында қолданылатын терминдер салыстырмалы түрде беріліп, осы бағытта бұрын жүргізілген көптеген ғылыми еңбектер пайдаланылды. Салыстырмалы талдау тіл біліміндегі салыстырмалы-тарихи әдіске және контрастивті лингвистика принциптеріне негізделеді. Бұл әдіс әртүрлі тілдердегі терминдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, Emine Gürsoy Naskali (1997), Ülkü Çelik Şavk (2001), Nadir İlhan (2007), Onur Balcı (2010), Dilek Kaplankıran (2016), Günay Karaağaç (2018), Süleyman Efendioğlu және Esra Yavuz (2018), Rauf Mustafaoğlu (2019) еңбектері маңызды дереккөздер ретінде қарастырылды [3,5,8, 12,13,16]. Аталған еңбектерде терминологиялық жүйенің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері қарастырылып, әртүрлі тілдердегі терминдердің берілу жолдары талданады. Бұл зерттеулер жұмыстың теориялық негізін құрайды.

Осы зерттеулер негізінде терминологиялық сөздік қоры Ғ. Қалиевтің (2012), Ә.Төлеуовтің (1971, 1975) еңбектерінен алынған тіл білімі терминдерімен толықтырылып, кеңейтілді. Терминдердің түрік тіліндегі баламаларын беру барысында Muharrem Ergin (2005), Kamile İmer және т.б. (2011), Berke Vardar (2002) еңбектері пайдаланылды [17,18, 19, 20].

Жалпы алғанда, 119 термин қамтылып, олар Түркия түрік тілінің әліпби ретімен жүйеленді. Сонымен қатар, кирилл әліпбиіндегі нұсқалары да көрсетіліп, түсінбеушіліктің алдын алу көзделді. Жинақталған материал бұрынғы зерттеулермен ұқсастықтар көрсеткенімен, қосымша дереккөздерді қарастыру арқылы мазмұны кеңейтілді.

Джексон [11] сөздіктерді анықтамалық құрал ретінде қарастырып, олардың белгілі бір тілдің грамматикалық жүйесіне негізделіп жасалатынын атап өтеді. Осы тұрғыдан алғанда, терминдерді дұрыс түсіну ғылыми жұмыстардың сапасын арттыратындықтан, тіл ішіндегі аударма ерекше маңызға ие. Себебі терминдердің дұрыс берілуі ғылыми ақпараттың дәлдігін қамтамасыз етеді және әртүрлі тілдегі зерттеушілер арасындағы өзара түсіністікті жеңілдетеді.

А

Ассонанс – Yarım uyak

Астарлы мәтін – Mecaz anlamlı metin

Ашық дауысты – Geniş ünlü

Ашық рай – Haber kipi

Ана тіл (атамил) – Ana dil

Ә

Әдеби тіл – Edebî dil

Әліпби – Alfabe (bkz. Alfavit)

Әр тунтес байланыс – Karışık, düzensiz bağlanma (bkz. Aralas baylanıs)

Әрpin – Harf

Әсірелеу – Mübalağa

Б

Біріккен сөз – Birleşik sözcük

Болымды сөйлем – Olumlu cümle

Болымсыз сөйлем – Olumsuz cümle

Болымсыз түбірлі eticmik – Olumsuz köklü fiil

Болымсыздық – Olumsuzluk

Д

Дәйексөз – Alıntı

Дефиниция – Tanımlama

Демеулік шылау – Sona gelen edat

Деминутив – Küçültme

Дербес нысықтауыш – Özel zarf tümleci

Е

Есімше – İsim fiil

Есімшелік оралым – İsim fiil öbeği
Есімшенің шақтары – Zaman/kip fonksiyonlu fiilimsi ekleri
Emic – Fiil çatısı
Емістік – Fiil

Ф

Филология – Filoloji
Фонема – Fonet, ses birimi
Фонема варианты – Bir sesin varyantları, alofon
Фонемалардың жұпмас жіктері – Seslerin sınıflandırılması
Фонетика – Ses bilgisi, fonetik

Г

Гапология – Haploloji, hece yutumu
Генеалогиялық топтастыру (мілдерді) – Dil ailesi
Генитив – Genitif, ilgi durumu (bkz. İlik septik)
Герундий – Zarf fiil, gerundium
Гипербола – Abartma, mübalağa

Х

хабарлы сөйлем – Bildirme cümlesi
халықаралық сөздер – Uluslararası sözler
халықаралық тілдер – Dünya dilleri
халықнама – Halkbilimi
халықтық этимология – Halk etimolojisi

Ы

ырғақты әуен – Cümlede ton, ezgi
ым тілі – Ğşaret dil
ықшамдау – Kısaltma
ырықсыз emic – Edilgen fiil
ызың дауыссыз – Sürekli ünsüz

Ж

Жалғамалы тұл – Eklemeli dille
Жалғау – Çekim eki
Жалғаулық шылаулар – Bağlaç
Жалғаулықсыз байланысу – Bağlaçsız birleştirme
Жалпы есім – Cins isim

К

Келер шақ – Gelecek zaman
Кейінді ықпал – Gerileyici benzeşme
Кезектес салалас сөйлем – Sıralı bağlı cümle
Кідіріс – Durak, birimler arasındaki kesinti
Кіріккен сөз – Birleşik sözcük

Қ

Қайталама – Tekrarlı söz
Қайталау – Ğkileme
Қазақ тіл білімі – Kazak dil bilimi
Қазақ тілі – Kazak dili
Қысқарған күрделі сөз – Birleşik isimlerin kısaltması

Л

Лексема – Söz, sözcük
Лексика – Söz varlığı
Лексикалық бірлік – Dil birliği
Лексикалық мағына – Sözlük anlamı
Лексикология – Sözcük bilimi

М

Мәтін – *Metin*

Мәтін лингвистикасы – *Metindil bilimi*

Мазмұн өрісі – *Anlam örüntüsü*

Меңгеру – *Yöneltme, yönlendirme*

Метафора – *Metafor*

Н

Нақ осы шақ – *Kesin şimdiki zaman*

Нақты мағына – *Gerçek anlam*

Негіз тіл – *Ana dil*

Негізгі – *Etken*

Негізгі етіс – *Etken çatı*

О

Объект – *Nesne*

Одағай – *Ünlem*

Омонимдер – *Eş sesliler*

Оңашаланған мүше – *Açıklayıcı parçacık, ara cümle*

Оқшау сөздер – *Cümle dışı unsurlar, münferit sözler*

Ө

Өлі жұрнақтар – *Taşlaşmış ekler*

Өлі тілдер – *Ölü diller*

Өлі түбірлер – *Ölü kökle*

Өнімді жұрнақтар – *İşlek ekler*

Өнімсіз жұрнақтар – *İşlek olmayan ekler*

П

Пассив сөйлеу мүшелері – *Edilgen cümle öğeleri*

Пассив сөздер – *Edilgen sözcükler*

Пауза – *Durak*

Перифраза, перифраз – *Dolaylama*

Пысықтауыш – *Zarf tümleci*

Р

Рай – *Kір*

Редупликация – *Ėkilemele*

Референт – *Atıf*

Регрессивті ассимиляция – *Gerileyici benzeşme*

Реляциялық мағына – *Ėlgili anlam*

С

Сілтеу есімдігі – *Gösterme zamiri*

Сингармонизм – *Ses uyum*

Сингулятив – *Teklik*

Синхрония – *Eş zamanlılık*

Сіңісу – *Hece kaynaşması, ünlü birleşmesi*

Т

Троп – *Mecaz*

Тұлғалық – *Kişilik*

Тұрақты – *Kalıplaşmış*

Тұрақты сөз тіркестері – *Deyimleşmiş birleşik kelime*

Тұрмыстық сөздер – *Gündelik sözler*

Ұ

Ұғым – *Kavram*

Ұғымдық категориялар – *Kavramsal kategoriler*

Ұлт тілі, ұлттық тіл – *Milli dil*

Ұқсастық – *Benzerlik*

Ү

Үндесім – *Uyum*

Үңдеспеушілік – *Uyumsuzluk*

Үндестік заңы – *Ses uyumu*

Үнді дауыссыздар – *Tonlu, yumuşak ünsüzler*

Үстеу – *Zarf*

В

Велярлану – *Damaksılaşm*

Вербалдану – *Fiilleşme*

Вокализм – *Ünlü sistemi*

З

Зат есім – *İsim*

Заттану – *Adlaşma*

Берілген терминдерге жүргізілген талдау нәтижесінде қазақ және түрік тілдеріндегі терминдердің басым бөлігі мағыналық жағынан сәйкес келетіні анықталды. Сонымен қатар, кейбір терминдерде толық сәйкестік байқалмайды, бұл әр тілдің өзіндік даму ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Халықаралық терминдер бірнеше тілде ұқсас түрде қолданылып, ортақ ғылыми кеңістіктің қалыптасуына ықпал етеді.

Бұл зерттеуде Ғ. Қалиевтің (2012) «*Тіл білімі терминдерінің сөздігі*», Ә. Төлеуовтің (1971) «*Қазақ тіліндегі зат есім категориясы*» және Ә. Төлеуовтің (1975) «*Қазақ тіліндегі етістіктің грамматикалық категориялары*» еңбектері негізге алынып, жалпы 119 терминнен тұратын жинақ жасалды. Жинақта әріптер бойынша терминдер келесі тәртіппен берілген: «А» – 5, «Ә» – 5, «Б» – 5, «Д» – 5, «Е» – 5, «Ф» – 5, «Г» – 5, «Х» – 5, «Ы» – 5, «Ж» – 5, «К» – 5, «Қ» – 5, «Л» – 5, «М» – 5, «Н» – 5, «О» – 5, «Ө» – 5, «П» – 5, «Р» – 5, «С» – 5, «Т» – 5, «Ұ» – 4, «Ү» – 5, «В» – 3, «З» – 2 термин.

Барлық терминдерге Түркия түрік тіліндегі баламалары берілген. Бұл кезеңде тіл білімі мен грамматика бойынша сөздіктер, оқу құралдары және басқа да сөздіктер пайдаланып, терминдердің стандартты баламалары көрсетілуге тырыстылды.

Зерттеу барысында қарастырылған терминдердің басым бөлігі қазақ тілінен шыққаны анықталды. Сонымен қатар, араб, ағылшын, француз, орыс, грек және латин тілдерінен енген сөздердің де қолданылғаны белгілі болды.

Бұл көрсеткіштер қазақ тіліндегі терминдердің басты рөл атқаратынын айқын көрсетеді. Ал шетел тілдерінен енген терминдер көбіне балама табу қиындығы немесе тікелей алынған сөздер ретінде қолданылған деп түсіндіріледі.

Осы зерттеу тіл білімі, грамматика және сөз тіркестері саласындағы жұмыстарға үлес қосуға арналған жалпы сипаттағы еңбек болып табылады.

Зерттеу нәтижелері терминологиялық жүйенің қалыптасуы тілдің ішкі заңдылықтарымен қатар, сыртқы тілдік ықпалдарға да байланысты екенін көрсетті. Терминдерді жүйелеу мен біріздендіру ғылыми коммуникацияның сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер

1. Балжы О. Қазақ тілінің дыбыс және морфология терминдері // The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS). – 2010. – Т. 3. – №1. – 61–75 б.
2. Байниязов А., Байниязова С. Қазақстандағы қыпшақ сөздіктері және XVIII–XX ғасырлар арасындағы сөздік жасау жұмыстары // Bilig. – 2014. – №71. – 81–92 б.
3. Челик-Шавк Ү. Түрікше–қазақша–қарақалпақша–орысша–ағылшынша салыстырмалы тіл білімі және грамматика терминдерінің сөздігі. – Анкара: Berkay, 2001. – (бет саны болса қосылады).

4. Дүйсебаева Д. Қазақша–орысша «Tilmaş» сөздігінің қазақ сөздіктану дәстүріндегі орны // Geçmişten Geleceğe Türk Sözlükçülüğü: 3. Türk Dili ve Edebiyatı Bildirileri (19–21 сәуір). – 2017. – 101–117 б.
5. Эфендиоғлу С., Явуз Е. Қазақ тілінің синтаксис терминдері // Эрзурум техникалық университетінің әлеуметтік ғылымдар институты журналы. – 2018. – Т. 3. – №6. – 1–32 б.
6. Ергин М. Түрік тілі грамматикасы. – Ыстанбұл: Bayrak, 2005.
7. Гюрсой-Наскали Е. Түрік әлемінің грамматика терминдері бойынша нұсқаулық. – Анкара: Türk Dil Kurumu, 1997.
8. Илхан Н. Өткеннен бүгінге дейінгі сөздіктану дәстүрі және түрік тілі сөздіктері. – Элазığ: Manas, 2007.
9. Имер К., Кочаман А., Өзсой С.А. Тіл білімі сөздігі. – Ыстанбұл: Boğaziçi Üniversitesi баспасы, 2011.
10. Исмайыл М., Түрік В. Бірінші түркология құрылтайында Ахмет Байтұрсынұлының баяндамасы және бағалау // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 1999. – №8. – 407–425 б.
11. Джексон Х. Сөздіктану ғылымына кіріспе / ауд. М. Гүрлек, Э. Патат. – Ыстанбұл: Kesit, 2016.
12. Капланкыран Д. Қазақ тіліндегі әдебиетке қатысты терминдер // İdil. – 2016. – Т. 5. – №26. – 1797–1824 б.
13. Караагач Г. Тіл білімі терминдері сөздігі. – Анкара: TDK, 2018.
14. Коч К., Байниязов А., Башкапан В. Қазақша–Түркия түрікшесі сөздігі. – Анкара: Akçağ, 2003.
15. Коч К., Доған О. Қазақша грамматикасы. – Анкара: Gazi Kitabevi, 2004.
16. Мұстафаоғлу Р. А.С. Аманжоловтың қазақша–орысша тіл білімі терминдері сөздігін талдау // Халықаралық workshop «Түркі әлемі: Ұлы дала ойшылдары». – Алматы, 2019. – 22–28 б.
17. Төлеуов Ә. Зат есім. – Алматы: Мектеп, 1971.
18. Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі етістіктің грамматикалық категориялары. – Алматы: Мектеп, 1975.
19. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ornak, 2012.
20. Вардар Б. Түсіндірмелі тіл білімі терминдері сөздігі. – Ыстанбұл: Multilingual, 2002.

ҒТАХР: 14.15.25

К.А. Темиргалиева

«Жарбұлақ орта мектебі» КММ

ҚР, Абай облысы, Мақаншы ауданы kenzhegul.temirgalievag@mail.rcom

РАЗВИТИЕ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Формирование навыков аудирования и говорения является ключевым аспектом в изучении русского языка. Предложенные в методическом пособии задания направлены на совершенствование слуховой памяти, концентрации внимания, расширение словарного запаса, развитие интонационной выразительности и уверенного устного общения. Разнообразие методик, включая игровые, проблемные, интерактивные и творческие задания, делает процесс обучения более увлекательным и эффективным.

Ключевые слова: приемы работы, аудирование, речевые навыки, информация, ключевые слова.

Для формирования коммуникативных умений учащихся каждый урок учителем должен быть организован как урок развития речи, на котором учащиеся слушают и читают различные тексты, рассуждают, анализируют, пишут. Учащиеся участвуют в коллективном обсуждении точек зрения, ищут и используют информацию для решения познавательных задач, активно

занимаются самостоятельным поиском решения учебной проблемы. Обратимся к некоторым приёмам работы, которые помогают формировать у учащихся культуру осознанного слушания.

«Только минута». Учащиеся в парах в течение минуты. Это упражнение развивает умение слушать внимательно, так как затем нужно будет рассказать друг о друге всему классу. Одно из главных условий

– постараться как можно точнее передать услышанное, используя лексику и синтаксические конструкции собеседника.

«Взять на карандаш». Предложить учащимся во время слушания аудио- или видеоматериала фиксировать отдельные слова, выражения, обороты речи, интересные факты. С этой целью также можно предложить учащимся использовать определенные символы, условные обозначения. Это приучит учащихся внимательно слушать материал, извлекать информацию, которую они затем смогут использовать при говорении и письме, сохраняя лексические, синтаксические особенности текста. Таким образом учащиеся расширяют активную лексику и обогащают свою речь.

Взаимооценивание. Взаимооценивание помогает вовлечь учеников в процесс активного слушания. Чтобы оценить звучащую речь, её необходимо очень внимательно прослушать. Развитию данного навыка способствует и работа с текстами, в которых нарушены грамматические и орфоэпические нормы. Учащиеся получают опыт оценивания устной речи.

Рефлексия после слушания. Очень важно после выполнения задания дать возможность учащимся написать о своих ощущениях, о трудностях, возникших в процессе работы. Замечено, что некоторым ученикам, особенно в первое время, слушание даётся труднее других навыков.

Развитие навыка говорения

Навык говорения включает в себя готовность к поддержанию беседы на различные темы и овладение техникой речи. Интегрированная образовательная программа предоставляет учащимся возможность всесторонне развивать устную речь: пополнять словарный запас, пересказывать и анализировать прочитанный или прослушанный текст, выступать с монологическим высказыванием, принимать участие в диалоге, оценивать устное высказывание.

Большим преимуществом интегрированной программы является то, что учащиеся на уроках русского языка приобретают знания из разных областей науки и искусства, учатся поддерживать беседу на самые различные темы, представляющие общественный интерес, высказывать свое мнение, формировать.

Задача учителя – поддерживать его в стремлении ясно формулировать мысль, правильно строить предложения, внятно и выразительно произносить слова, постепенно увеличивая объём устного сообщения.

Обратимся к некоторым приёмам работы, которые помогают формировать у учащихся навык говорения.

«Разогрев».

Суть этого приёма заключается в том, что при изучении какой-либо темы по одному из разделов учитель в начале урока даёт небольшое упражнение на говорение. Задание должно быть связано с изучаемой темой, цель его – вызвать к ней интерес, служить своеобразным «мостиком» к тому, о чём пойдет речь на уроке.

Скороговорки.

Это упражнение можно использовать в качестве разминки артикуляционного аппарата перед говорением (монологическое высказывание, пересказ и др.) и для развития дикции. Полезно произносить скороговорки несколько раз, с разной интонацией и с разной скоростью.

Назначение спикера.

Организуя работу в группах для выполнения задания, предполагающего выступление с результатами деятельности, иногда полезно предупредить учащихся, что спикера от группы

будет назначать сам учитель. Это заставляет отдельных учащихся если не принимать активное участие в обсуждении, то хотя бы внимательно слушать остальных участников группы и запоминать, ЧТО было сказано, следить за ходом обсуждения и быть готовыми к выступлению. Такой приём полезно использовать в работе с теми учениками, которые предпочитают «отмалчиваться».

Оценивание устной речи.

Очень полезно предоставлять учащимся возможность оценивать речь одноклассника (взаимооценивание) и свою речь (самооценивание), записанную на диктофон. Задача учащихся - фиксировать нарушение речевых норм, обращать внимание на содержание, богатство и выразительность речи говорящего. Это даёт им возможность на время стать критиками, научиться слушать внимательно и находить ошибки в своей и чужой речи. Такая работа, несомненно, развивает внимание, умение анализировать звучащую речь сквозь призму содержания, лексического разнообразия, синтаксических конструкций и стилистических средств.

Более успешные ученики могут самостоятельно классифицировать ошибки, допущенные в устной речи.

Учимся на образцах.

Примеры хорошей устной речи, записанные на диктофон или снятые на видео, необходимо демонстрировать учащимся в качестве образца.

Работа над ошибками.

Такая работа целесообразна после выполнения формативного задания и суммативной работы, чтобы провести подробный анализ ошибок, допущенных в говорении. Учитель может сам анализировать недочеты в процессе говорения либо записывать речь учащихся на диктофон, чтобы они самостоятельно исправили ошибки.

Работа проводится для того, чтобы дать возможность учащимся определить характер ошибок и пути их преодоления – что, несомненно, способствует развитию речевой культуры учащихся.

Обновление содержания образования в Республике Казахстан ставит перед собой главную цель: совершенствование педагогического мастерства учителей в контексте обновления образовательной программы и внедрение системы критериального оценивания. Данная программа основана на развитие спиральной формы образования, основанной на когнитивной теории Д. Брунера.

Спиральная форма обучения предполагает, что повторное рассмотрение материала, который будет усложняться на протяжении всего школьного обучения, дает большее преимущество в развитии современного учащегося, нежели традиционные формы обучения. Так же развитие казахстанских учащихся будет проходить путем внедрения активных форм обучения, в ходе которых предполагается, что учащиеся будут самостоятельно развивать функциональную грамотность, активно «добывать» знания, с огромным желанием развивать коммуникативные навыки общения со сверстниками, и творчески подходить к решению проблем. Наиболее эффективными методами оценивания учебной деятельности на уроке, на мой взгляд, является взаимооценка и самооценка. Ребята с большим удовольствием оценивали себя и друг друга, было заметно, что данный вид работы им понравился. Кроме оценивания по критериям, проводилось формативное оценивание, например, по стратегии «Аплодисменты», «Большой палец». Очень важным звеном в обучении является речь.

Совместная беседа учеников приносит большую пользу. Она позволяет ученикам выражать свое понимание темы, помогает также нам учителям понять, на какой стадии находятся наши ученики в процессе обучения.

В основу содержания учебной программы по предмету заложен коммуникативный подход, направленный на развитие четырех навыков речевой деятельности: слушания, говорения, чтения и письма. В соответствии с данным подходом в учебной программе предлагается речевая тематика социально-бытовой, социально-культурной и учебно-образовательной тематики. Темы уроков в рамках предлагаемых тем разделов учитель может

сформулировать самостоятельно или пользоваться темами, предложенными в среднесрочном учебном плане или учебнике.

Для формирования коммуникативных умений учащихся каждый урок учителем должен быть организован как урок развития речи, на котором учащиеся слушают и читают различные тексты, рассуждают, анализируют, пишут. Учащиеся участвуют в коллективном обсуждении точек зрения, ищут и используют информацию для решения познавательных задач, активно занимаются самостоятельным поиском решения учебной проблемы.

В процессе учебной деятельности школьники учатся:

- сознательно относиться к языку, высказывать свои мысли адекватно и ясно как в устной, так и в письменной форме, учитывая сложившиеся в данной культуре носителей языка традиции использования языковых средств;
- выбирать уместное речевое поведение в зависимости от ситуации общения, уметь высказывать и обосновывать собственное мнение;
- владеть различными стратегиями слушания и чтения.

Деятельность учителя должна быть направлена на формирование навыков практического владения языком в разных формах речевой деятельности; обогащение словаря и повышение культуры речи обучающихся.

Обучение грамматике может включать следующие этапы:

- 1) презентация грамматической модели,
- 2) практика (использование данной модели в составлении вопросов, словосочетаний, предложений),
- 3) продукт (использование данной модели в устном или письменном продукте речевой деятельности, например, в монологе или диалоге, в написании эссе или другого текста).

Навыки слушания, говорения, чтения и письма должны преподаваться комплексно. Слушание и чтение являются рецептивными (т.е. связанными с восприятием устной и письменной речи) видами речевой деятельности, а говорение и письмо являются продуктивными видами речевой деятельности. Каждый урок в соответствии с коммуникативным подходом должен содержать продукт устной или письменной речевой деятельности, поэтому целесообразно на урок ставить цели обучения из разделов «Слушание» и «Говорение» или «Чтение» и «Письмо».

Возможны различные вариации целей обучения, но неперенным условием должна стать следующая формула: рецептивный вид речевой деятельности + продуктивный вид речевой деятельности.

Особое внимание, наряду с чтением, говорением и слушанием, я уделяю и письму. На первой стадии это списывание, запись под диктовку односложных и двусложных слов. Очень хорошо помогает использование магнитно-маркерной доски.

Слушание и говорение – это процессы, из которых состоит наше вербальное общение. Общение – это разговор, и человека, который много молчит, считаем необщительным. Но на самом деле отличным собеседником считается тот человек, который умеет слушать. Это совершенно различное: слушаем мы нашего собеседника или слышим.

Вникать в то, что говорят, воспринимать сообщение, вдумываться в слова собеседника, уметь анализировать его состояние и причины, которые толкнули его на это высказывание, – это и есть эффективное слушание.

Результаты исследования психологов показывают, что большинство людей не обладают навыками эффективного слушания и если воспринимают речь собеседника, то делают это поверхностно. Людей, которые обладают умением слушать, психологи выделяют лишь 10 %.

Одной из причин, почему мы не слушаем, является то, что нас этому не научили. Следовательно, значение процесса слушания, а также говорения, в учебной деятельности школьников огромно. От того, как ученик понимает воспринятую информацию, зависит усвоение материала не только по русскому языку, но и по другим предметам. Так как воспитание граждан, способных эффективно сотрудничать в различных обществах, является

одной из целей новой программы предмета русский язык, необходимо развивать навыки общения, создавать среду, где учащиеся смогут смело, уверенно, доказательно выразить свое мнение. Поэтому в связи с этим огромное значение в работе учителя предметов гуманитарного направления отведено развитию навыков слушания и говорения.

Слушание (аудирование) – это мыслительная деятельность, которая связана с восприятием, пониманием и переработкой информации, содержащейся в устном сообщении.

Главная особенность слушания – это степень адекватности понимания услышанного.

Этапы работы с аудиотекстом.

Для этого нужна последовательная работа с аудиотекстом. Для работы с ним выделяют три этапа. Первый этап – это предтекстовый, который направлен на преодоление лингвистических трудностей, понимание проблемы текста, развитию навыков прогнозирования. Выделяют следующие виды предтекстовой работы:

- работа с новыми словами и с наиболее сложными грамматическими структурами;
- графическое, словесное отображение ассоциаций;
- группировка слов по теме и составление предложений по теме;
- отработка техники чтения, произношение, ударение;
- визуальные представления (иллюстрация, фото, видео);
- акустические импульсы (голоса, звуки, музыка);
- последовательное расположение предложений, абзацев;
- выборочное аудирование фрагментов текста с выполнением задания.

Второй этап – текстовый, который включает прослушивание всего текста. На этом этапе используются следующие виды работ:

- заполнение таблицы;
- заполнение пропусков в тексте;
- визуальный диктант;
- установление правильной последовательности;
- тест;
- озаглавливание абзацев;
- перефразирование.

Третий этап – послетекстовый, который необходим для проверки полноты и точности содержания. На этом этапе можно использовать следующие задания:

- нахождение соответствий между иллюстрациями, картинками, заголовками;
- придумывание продолжения рассказа;
- составление плана;
- придумывание рассказа по аналогии;
- проведение ролевой игры;
- составление диалога по теме текста.

Очень важно правильно отобрать материал для слушания. Два из главных требования – это текст должен быть доступным, интересным, соответствующим возрасту детей, также развивать функциональную грамотность учащихся; в тексте должна содержаться полезная информация, которую они смогут применить в жизни. Немаловажным фактом является то, что тексты должны представлять разные формы речи (диалогическую, монологическую и диалого-монологическую).

Восприятие и понимание речи на слух является и целью и средством обучения. В жизни нам приходится много слушать и то, как мы воспринимаем информацию, можно определить наши действия. Таким образом, одна из важнейших целей обучения – это научить ребенка понимать звучащую речь. Работая с аудиотекстами, учитель отрабатывает различные языковые навыки; лексические, орфоэпические, грамматические.

Аудиотексты дают информацию для обсуждения, что способствует развитию навыков говорения. Говорение – вид речевой деятельности, который совместно с аудированием осуществляет устно-речевое общение. Систематическая работа над аудированием и говорением помогает учащимся не только лучше понимать и анализировать услышанную

информацию, но и свободно выражать свои мысли в различных коммуникативных ситуациях. Это способствует успешной адаптации в социуме и подготовке к дальнейшей образовательной и профессиональной деятельности.

Таким образом, реализация данных методических рекомендаций на практике позволит значительно повысить уровень владения устной речью, формируя грамотного и уверенного собеседника.

Литература

1. Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров в рамках обновления содержания среднего образования Республики Казахстан. Руководство для учителя. Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2015.
2. <http://www.edu54.ru> Вернер П.Г. Применение активных методов на уроках в начальной школе.
3. <http://tatianakhromov.ucoz.ru> Хромова Т.Н. Активные методы обучения.
4. «Развитие навыков слушания и говорения на уроках русского языка» Кожамкулова Г.Е., Шомина К.Г. Астана, 2015 г. - 44 стр.
5. Гальскова, Н. Д. «Современные методы обучения аудированию» – Санкт-Петербург: Высшая школа, 2019.
6. Караулов, Ю. Н. «Русский язык и языковая личность» – Москва: ЛКИ, 2017.

ҒТАХР: 14.23.07

Д.А. Тилектесова

«Айналайын» шағын орталығы
ҚР, Семей қаласы tilektesova@mail.ru

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Мақалада дидактикалық ойындардың өзіне тән ерекшеліктері, ойын барысында балалардың зейін, байқағыштық, ес, ойлау, ізденімпаздық, белсенділік қабілеттерінің қалыптасу негіздері туралы, дидактикалық ойындарды ұйымдастыру, оның әрекеттің мақсатына жетуге көмектесетін аспектілері, оларды іс-әрекеттің әрбір кезеңіне сәйкес дұрыс пайдалану жолдары қарастырылды.

Тірек сөздер: дидактикалық ойындар, шығармашылық, әрекет, танымдық, міндеттер.

Дидактикалық ойындардың мазмұны – қандай да болмасын ақыл – ой міндеттерін жүзеге асыру. Ережені орындау ойды, қиялды, есті дамытуға ықпал етеді. Дидактикалық ойын арқылы дүниені тану басқаша түрге ие болады, ол күнделікті оқуға ұқсамайды, мұнда қиял – ғажайып та, жауапты өз бетінше іздеу де, белгілі болмыс пен құбылысқа жаңаша көзқарас та, білімді толықтыру мен кеңейту де, жекеленген құбылыстар арасында өзара байланысты, ұқсастықты және айырмашылықты тағайындау да бар. Ал ең бастысы, балаларды еш қинамай, өздерінің қалауы бойынша дидактикалық ойын арқылы оқу материалын әртүрлі тұрғыдан бірнеше рет қайталауға мүмкіндік туады. Сонымен бірге дидактикалық ойын өзара жарыстыру мүмкіндігін туғызып, оқушыларға білімдерін әртүрлі жағдайда қолдануға негіз береді.

Дидактикалық ойын өзінің қызметі мен атына сай орындалуы үшін, оның арнайы құрылымы болуы шарт.

1. Міндеті - әрбір дидактикалық ойынның белгілі міндеті болады, ол дидактикалық мақсаттан келіп туындайды. Ойынның (мақсаттан келіп) міндеті, оның оқу мазмұнын құрайды. Ойын мазмұны балалардың қызығушылығын оятады, олардың танымдық іс - әрекетін белсендіреді және жаңа білім, іскерлік, дағдымен байытады.

2. Әрекет – ойынның негізгі бөлігі. Әрекетсіз ойынның мақсатын жүзеге асыру мүмкін емес. Әрбір дидактикалық ойынның міндеті әрбір оқушының мінез – құлқын анықтап, ұйымдастырып, бір тұтас ұжымға біріктіретін әрекет арқылы іске асады. Ол балалардың қызығушылығын тудырып, олардың ойынға деген эмоцияналдық қатынасын анықтайды.

Дидактикалық ойында әрекет нақты анықталған және айқын түрде белгіленген. Ол әртүрлі болуы мүмкін, бұл жағдайда төмендегідей негізгі шарттарға сәйкес келуі тиіс:

- а) ойын міндетіне бағыну керек, сол арқылы ойын мақсаты жүзеге асырылуы шарт;
- ә) ойынның аяғына дейін тартымды, әрі қызықты болуы шарт.

3. Ереже – дидактикалық ойынның қажетті бөлігі болып табылады және ерекше орн алады, сондықтан кейде дидактикалық ойындарды «ережеге құрылған ойындар» деп те атайды. Ереже ойын міндетіне бағынады. Олар іс - әрекетті ойынның міндетін жүзеге асыруға бағыттай ұйымдастыруды көздейді. Сондықтан дидактикалық ойында іс - әрекет ережемен тығыз байланысты.

Ережелер бала ойын үстінде не істеу керек және қалай істеу керек екендігін анықтайды. Ережесіз іс - әрекет жайбарақат дамып, дидактикалық міндеттің жүзеге асуына ықпал ете алмайды, сөйтіп өзінің негізгі сипатынан айырылады. Дидактикалық ойынның ережесі іс - әрекетті ұйымдастырып қана қоймайды, сонымен бірге оның тартымдылығын арттырады.

4. Ойын нәтижесі – бұл міндетті шешу мен ережені орындау. Нәтиже мен ойынның аяқталуын екі тұрғыдан бағалау қажет: баланың көзқарасы тұрғысынан және мұғалімнің немесе тәрбиешінің көзқарасы тұрғысынан.

Егер ойын нәтижесін баланың көзқарасы тұрғысынан бағаласа, онда мұғалім ойынның балаға моральдық және рухани ләззат беру жағын есепке алады.

Дидактикалық ойынның міндетін шешу баладан белгілі бір күш – жігерді талап етіп, олардың ойлау іс - әрекетіне талаптар қояды. Балалар ойын барысында ұшқырлық, алғырлық, тапқырлық танытады. Мұның барлығы балаларды моральдық тұрғыдан қанағаттандырып, олардың өз күштеріне сенімін арттырады, оларды қуаныш сезімге бөлейді.

Тәрбиешіге дидактикалық ойындарды талдау кезінде міндеттің орындалғанын, әрекеттің жүзеге асырылғандығын, ойынның белгілі бір нәтижеге әкелгендігін қадағалаудың маңызы зор.

Адам өскен сайын ойын өзінің мәнін, жетекші ролін жоғалта бастайды. Бірақ ол кейбір адамдарда өмірлік іске айналады (шығармашылық, техникалық және басқа да мамандықтар). Ойын тарихы, оның еңбектен пайда болғанын көрсетеді, ендеше ол адамдар үшін еңбектің түрі болып қала береді. Сондықтан дидактикалық ойын – балабақша тәрбиеленушілердің оқытудың ақыл – ой белсенділігін тәрбиелеудің маңызды құралы болып табылады.

Балалардың білуге деген ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, оларды оқу процесінде үздіксіз дамытып отыру және сабақ барысында алған білімдерін практикада қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін дидактикалық ойындарды пайдаланудың орны ерекше.

Тиімді пайдаланған дидактикалық ойындар тәрбиешінің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап, оны берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені ойын мектепке келген оқушылардың әрекетін белсендіріп, оларды тәрбиелеп, дамытудың аса маңызды құралы болады.

Ойынды педагогикалық процеске енгізе отырып, тәрбиеші балаларды ойнауға, яғни А.С.Макаренконың сөзімен айтқанда, «Жақсы ойын» жасауға үйретеді. Мұндай ойынның өзіне тән сапасы бар, ол – мазмұнының тәрбиелік – танымдық құрылымы, бейнелейтін түсініктерінің толықтығы мен дұрыстығы, белсенділігі мен ұйымшылдығы, ойынның ережелерге бағынуы.

Дидактикалық ойындардың өзіне тән ерекшеліктері бар. Бір жағынан – ойында ойындық әрекет негізге алынған, оның көмегімен жеке тұлғаның белгілі бір сапалары: зейін, байқағыштық, ес, ойлау, ізденімпаздық, белсенділік қалыптасады. Екінші жағынан – ойын сабақта белгілі бір дидактикалық міндетті, жаңа материалды оқып – үйрену, өткенді қайталау, іскерлік пен дағдыны қалыптастыру, білімді іс жүзінде пайдалану міндеттерін шешуді көздейді.

Дидактикалық ойындарды ұйымдастырғанда, оның әрекеттің мақсатына жетуге көмектесетін жағын ескеру маңызды. Оларды іс-әрекеттің әрбір кезеңіне сәйкес дұрыс пайдалану да өте тиімді. Ойын баланың қызығушылығын оятады, оны ұйымдастырады,

сабақтың ортасында ойын тақырыпты меңгертуге бағытталады, сабақтың аяғында ойын ізденіс сипатына ие болады. Бірақ ойын сабақтың қандай кезеңінде ұйымдастырылса да, қызықты, түсінікті болуы, тәрбиеленушілерді іс - әрекеттің әр түріне баули алуы тиіс.

Ойынның мазмұны тек пәндік мақсаттар ғана емес, оқу әрекетінің іскерліктерін қалыптастыруға бейнелік және логикалық ойлауды дамыту мақсаттарын да жүзеге асыруды қамтамасыз етуі қажет. Ойынның мазмұнына қойылатын негізгі талаптардың бірі ойынды және оның түрлерін ұйымдастырудың мүмкін формаларын есепке алу болып табылады.

Дидактикалық ойынды ұйымдастыру формаларына қойылатын талаптар: (ұжымдық, топтық және даралық таңдау) ең алдымен оқушылардың ойлауының даму деңгейін, коммуникативтік іскерліктерді, қарым – қатынас іскерлігін қалыптастыру деңгейін нақты есепке алу негізінде анықталады бақша балаларынаа тән көрнекті - әрекеттік және көрнекті – бейнелік ойлаудың даму ерекшеліктеріне сүйене отырып, біз топтық немесе дара ойындарды пайдалану тиімді деп есептейміз. Мұндай жағдайда тәрбиеші әрбір бала арқылы ойынның мақсатын жүзеге асыруды қамтамасыз ете алады. Ол үшін ойынға қатынасушыларды қажетті құрал – жабдықтармен қамтамасыз ету маңызды. Бұл тапсырмалар жазылған карточкалар, сюжетті суреттер, жинақтар, тағы басқа сондай болуы мүмкін. Ойынды ұйымдастыру формасына, оның түріне байланысты болу керек

Ойынның құралдарына қойылатын талаптар: ойынның мақсаты, мазмұны және формасы арқылы анықталады. Бұл жағдайда ойынға қатысты әрбір зат (ойыншықтар, материалдар т.с.с) оқушыларға жақсы таныс болуы керек.

Дидактикалық ойындарды таңдап алу, оларды дұрыс өткізу мен ұйымдастыру – оның табысты болуының шешуші шарттары. Ойынды оқу әрекетіне енгізу, біріншіден сабақта қолайлы жағдайдың болуы, екіншіден мұғалімнің шеберлігін, үшіншіден оқушылардың психологиялық көңіл – күйінің болуын талап етеді.

Дидактикалық ойындардың тиімділігі, олардың сабақтың кезеңіндегі орны мен міндетін және мақсатын дәл анықтауға, оны қолданудың теориясы мен практикасының тәрбиешінің жетік игеруіне, шеберлік танытуына, ойынға қажетті материалдардың жиынтығын алдын – ала дайындап алуға, ойын процесіне оқушыларды белсенді ұйымдастыруға байланысты.

Дидактикалық ойындардың қайсысын болмасын өткізу барысында балалар түрлі іс - әрекеттерді орындайды. Дегенмен олардың қандай да бір іс - әрекеттің басым орындалуына орай топтастыруға болады.

Қазақ елінің ғасырлары бойы аңсаған тәуелсіздікке енді ғана қолы жетсе, оны ілгері өркендетіп, өркениеттілікке жеткізу бүгінгі бала, ертеңгі күннің еңбеккерлеріне байланысты. Олай болса, еліміздің болашақ құрлысшылары бойына өмірге лайықты жаңа қасиеттер қалыптастыруды тәрбиеде бастау-шешуші мәнге ие болатыны шындық. Адамның болашағын шешетін тәрбие екендігі ежелден белгілі, көңілде жатталған ұлы түсінік болғанымен, оны педагогикалық, психологиялық тұрғыдан келгенде қалай жүргізу керек, қалай ұйымдастыру керек деген мәселе күн тәртібінен түспейтіні ақиқат. Адамзат өміріне тәрбие мәңгілік категория болса, онда ұйымдастыру, жүзеге асыру ешбір кезде ескірмейтін, қайта уақыт озған сайын жаңарып, жасарып, әрбір кезеңнің талабына лайық жетіліп отыратын құбылыс. Өмірге шыр етіп келген нәрестенің сәбилік шағынан бастап, қажетті деп танылатын адамгершілік сапаларды меңгерту ойынға байланысты.

Ойын - бала өміріндегі тәрбиенің шешуші шарты. Бала өзін қоршаған ортаны, өмір сүріп отырған айналасындағы заттар мен құбылыстарды ойын арқылы түсініп, ұғынады. Әрине, тек көру, байқау арқылы емес, тікелей араласып, іс-әрекетке көшіп, нақты қарым-қатынас барысында біледі. Мұны ұғынуда ойын шешуші мәнге ие болады. Былайша айтқанда, түрлі заттар мен құбылыстарды, адамдар арасындағы қарым-қатынасты баланың білуі, сезінуі ойын негізінде жүзеге асады. Баланың таным түсінігі, іс-әрекеті ойыннан бастау алады да, оның ұшығы болашақ өмірінде жалғасын табады. Халқымыз ойындарды тек балаларды алдандыру, көңілін көтеру әдісі деп қарамай, жас ерекшеліктеріне сай олардың көзқарастарын, мінез-құлқын қалыптастыру құралы деп ерекше бағалаған. Ойын негізінен балаларға

денешынықтыру және эстетикалық тәрбие берудің маңызды құралы. Ойын балаларды ұйымшылдыққа үйретеді. Балалар ойындарының тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп, «Бала ойында қалай болса, өскен соң жұмыста да көп жағынан да ұқсас болады» - А.С. Макаренко осылай жазыпты. Сондықтан келешек қайраткер азаматты тәрбиелеу алдымен ойыннан басталады. Ойынның негізгі ерекшелігі - ол балалардың қоршаған ортаны - адамдардың қимылын іс-әрекеттерін, олардың бала қимылынан туған жағдайдағы қарым-қатынасын бейнелеуі болып табылады. Ойын процессінде сөйлесу қарым- қатынасы үлкен рөл атқарады. Сөйлесе жүріп, балалар пікірлесіп, әсер алысуы, ойынның түпкі ниетімен мазмұнын анықтайды.

Ойынның негізгі құрлымдық элементтері мыналар: ойынның түпкі ниеті, сюжеті немесе мазмұны, ойын әрекеттері, рөлдер ойынның өзінен туатын және балалар жасайтын немесе ересектер ұсынатын ойын ережесі.

Ойынның түпкі ниеті – бұл балалардың нені және қалай ойнайтынын жалпы анықтамасы. Мысалы: «Дүкен», «Аурухана», «Ұшақтар», «Отбасы», «Балабақшасы» және тағы сол сияқты болып ойнайды.

Бала ойын ойнағанда өмірінде көрген-білгенін өзіне ұнаған адамның іс-әрекетіне еліктеп отырып бейнелейді. Бала үшін өзіне ұнаған адамнан артық ештеңе жоқ, оған барлық жағынан ұқсағысы келеді. Жалпы бала табиғаты өзін бірнеше есе үлкен ғып көрсетуге бейім. Тез есейгісі келіп, бәрін өзім істеймін деп талпынады. Баланың осы талпынысын мұқалтпай, сен үлкенсің, мен көмектесіп жіберсем, бәрінде өзің істей аласың деп, сенім білдіре тәрбиелеу ұтымды әдіс. Үлкен адам мен баланың айырмашылығы үлкендердің сана сезімі мен іс-тәжірибесінің молдығында ғана.

Ойын арқылы баланың дербестігін демеп, оны ілгері дамытуға деген сенім тәрбие саласындағы тиімді әдіс екендігін нақты сабақ барысындағы ойыннан жан-жақты байқауға болады. Баланың үлкені кішісіне қамқорлық жасап, достық қарым-қатынасының берік, бауырмал болуы олардың жастайынан бірге ойнап, бірге өсуімен де байланысты. Өйткені ойын балалардың бірлігін нығайтады, мүддесін біріктіреді. Ал ондай қатынас болмаса, бір отбасындағы балалардың өзі де бір-біріне салқын, жат-бауыр, керек десе бірін-бірі жеп көруге дейін баратын кездері де байқалып қалады.

«Ойын» ұғымына анықтама берсек - бұл адамның мінез-құлқын өзі басқарумен анықталатын қоғамдық тәжірибені қалыптастыруға арналған жағдаяттар негізіндегі іс-әрекеттің бір түрі. Адамзат тәжірибесінде ойын әрекеті мынандай қызметтерді атқарады:

- Ойын – сауық;
- Коммуникативтік немесе қарым-қатынастық;
- Диагностикалық (ойын барысында өзін-өзі тану);
- Коррекциялық (өзін-өзі түзету);
- Әлеуметтендіру.

Ойын – адамның өміртанымының алғашқы қадамы. Сондықтан ойын арқылы балалар өмірден көптеген мәліметтер алып, білімін жетілдіріп, өз қажетін қалай қанағаттандыра алатынын, қандай қабілеті бар екенін байқап көрсетеді. Ойынның ережелері ойнаушыладың қисынды ой қабілетінің бір - біріне деген сыйластық қажеттіліктерімен санасуы әр ойыншының жеке әрекетінен туындайды. Ойынның басты шарты жеңіске жету болса, әр ойыншы ол қарсы мүмкіндігімен санасып, бір-біріне деген сенімін арттырады.

Әдебиеттер

1. «Каллиграфия мәнерлері». Таужанова Қ.,
2. Жыл – он екі ай. Балаларға арналған журналдар. 2010 – 2012.
3. Құнанбаева А. Мектепке дейінгі педагогика негіздері. – Алматы: Білім, 2019.
4. Аймауытов Ж. Психология және бала тәрбиесі. – Алматы: Рауан, 2018.
5. ҚР Білім және ғылым министрлігі
6. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.

Д.Ш. Турдугулова

«А.Ибраев атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

ҚР, Семей қ., dilma_75@inbox.ru

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада XX ғасырдың екінші жартысында ғалым-ұстаз, ақын, аудармашы Қайым Мұхамедханұлының) ұлттық білім беру моделінің қалыптасуына қосқан ерекше үлесі жан-жақты талданады. Автор Қайым Мұхамедханұлының «Абай таксономиясы», ұлттық ойшылдар мұрасын оқыту әдістемесі, «ұлы дала» мәдениетінің тәлім-тәрбиелік негіздері жайлы ғылыми ізденістерін ұлттық білім беру жүйесінің методологиялық қайнар көзі ретінде қарастырады.

Тірек сөздер: Қайым Мұхамедханұлы, ұлттық білім беру моделі, Абай таксономиясы, «ұлы дала» мәдениеті, ұлттық ойшылдар, білім беру философиясы.

Ұлттық білім беру моделінің қалыптасу тарихы — қазақ зиялы қауымның ұлтымыздың рухани мұрасын зерттеу, сақтау және ұрпаққа таныту жолындағы көп ғасырлық ізденістерінің жемісі. Бұл істе XX ғасырдың екінші жартысында ғалым-ұстаз, ақын, аудармашы Қайым Мұхамедханұлының есімі ерекше аталады. Абайтану ілімінің біртуар өкілі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, «Қайым Мұхамедханов атындағы білім және мәдениет орталығы» қоғамдық қорының негізін қалаушы – ол тек әдебиет тарихшысы ғана емес, ұлттық білім беру саласының түптік қайнар көздерін зерттеген, қазақтың ғылыми-педагогикалық ойының жазба деректерін жүйелеген ұлы педагог [5][7]. Бұл мақалада Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы арқылы ұлттық білім беру моделінің тарихи тамырлары, онтологиялық негіздері және заманауи мәні қарастырылады. Ұлттық білім беру моделінің қалыптасуы — бұл жай ғана педагогикалық жүйенің өзгеріп-дамуы емес, сонымен бірге ұлттың рухани қайта жаңғыруы, мәдени және рухани тәуелсіздігін нығайту процесі. ҚР Тәуелсіздік алғалы бері бұл салада көптеген жүйелі өзгерістер жүзеге асырылды, алайда ұлттық білім берудің түп-тамырына үңілсек, оның қайнар көзі ұлы даланың сан мыңжылдық тарихында жатыр. XX ғасырдың басында Алаш зиялылары, оның ішінде Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев, Халел Досмұхамедұлы сияқты тұлғалар ұлттық білім беру ісінің негізін қалап, оның әдістемелік және мазмұндық негіздерін айқындаған болатын. Олардың ізбасары ретінде Қайым Мұхамедханұлы ұлттық педагогиканың ғылыми жүйесін құрды, қазақ ойшылдарының мұрасын жаңғыртып, оны бүкілхалықтық және халықаралық деңгейде танытты. Алайда, Қайым Мұхамедханұлының мұрасы әлі күнге дейін кешенді түрде зерделенбей келе жатыр. Әдебиеттану, филология салаларындағы еңбектері жан-жақты талқыланғанымен, оның педагогикалық, атап айтқанда, ұлттық білім беру моделін қалыптастырудағы рөлі әлі де толық ашылмаған. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Ұлттық білім беру моделі» туралы тұжырымдамасы аясында ғалым мұрасын зерттеу одан әрі маңызды мәнге ие бола түсуде.

Қайым Мұхамедханұлы 1915 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Семей ауданының Қарауыл ауылында Алаш қозғалысының белсендісі, белгілі жергілікті интеллигент Мұхамедхан Сейітқұлұлының шаңырағында дүниеге келеді. Әкесінің үйі – «Айқап», «Абай», «Қазақ», «Шолпан», «Сана», «Сарыарқа», «Таң» сияқты қазақ баспасөзінің үздік үлгілерін жинап, зиялылар бас қосатын орда болған [6]. Бұл орта болашақ ғалымның рухани қалыптасуына тікелей ықпал етті. Саналы өмірінің жарты ғасырдан астамын ұстаздық еңбекке арнаған Қайым Мұхамедханұлы түрлі оқу орындарында педагогика, әдебиет теориясы және қазақ тілі пәндерінен дәріс берді. Оның шәкірттері қатарында көптеген белгілі ғалымдар, жазушылар мен мәдениет қайраткерлері бар [7]. Қайым Мұхамедханұлының ғылыми ізденістерінің түп-төркіні - Абай ілімін түсіндіру, талдау және тарату болды. Ол «Абай шығармаларының текстологиясы» атты. монографиялық зерттеуде қазақтың ұлттық ақыл-ой жүйесінің жазба форматтағы ең алғашқы үлгілерін жүйелеп, оқытудың жаңа әдістемелік

негізін қалады [5]. Абай таксономиясы – Қайым Мұхамедханұлының ашқан жаңалығы. Бұл – білім беру ісіндегі, білім беруді мемлекеттік басқарудағы, ұлттық білім беру тарихы мен теориясындағы баға жетпес құндылық. Ақын мұрасындағы ұғымдар жүйесі, олардың иерархиясы логикалық-диалектикалық тәсілмен талданып, оқу-әдістемелік кешен құруға пайдаланылды. Қайым Мұхамедханұлы тек Абайды ғана емес, Шәкәрім Кұдайбердіұлы, Әріп Тәңірбергенов сияқты қазақ ойшылдарының мұрасын да ғылыми айналымға енгізді. «Шәкәрім мен Әріп туралы пайымдау» еңбектері ұлттық философияны оқытудың контекстуалдық әдістемесін қалыптастырды [8].

Қазақ жеріндегі білім беру жүйесінің тарихы VII–VIII ғасырлардан басталады. Отырар, Тараз, Түркістан, Сайрам, Исфиджаб сияқты қалалардағы медреселер діни білім мен рухани тәрбиені ұштастырған ірі мәдениет орталықтарына айналды. Ерте заманғы қазақ білім беруінің ерекшеліктері: медреселік модель – жергілікті және халықаралық деңгейде білім алу мүмкіндігі, түрлі конфессиялардың үйлесімділігі – исламдық, орталықазиялық және дәстүрлі түркілік білімнің синтезі, практикалық бағдар – шарифат, логика, тарих, тіл білімі, поэзия ғылымы пәндерінің кешенді оқытуы Жәңгір хан дәуіріндегі жаңғырулар (XIX ғ. ортасы) болды. 1841 жылы Бөкей Ордасында Жәңгір ханның білім беру саясаты ұлттық моделдің жаңа кезеңін бастады. Мешіт жанындағы бастауыш мектептерді ұйымдастыру – діни және зайырлы білімнің синтезіне бағытталған алғашқы мемлекеттік талпыныс болды [1]. Қайым Мұхамедханұлы осы дәуірді арнайы зерттеп, қазақ зиялыларының – Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев сияқты білім беру ілгерілемелерін ғылыми айналымға енгізді. Алаш дәуірі және ұлттық моделдің концептуалдық негізі XX ғасырдың 1930 жылдарынан басталды. Алаш қозғалысының білім беру идеялары – ұлттық моделдің концептуалдық түбегейлі реформасы болды. Алашордалықтардың мақсаты – қазақ тілінде оқытуды міндеттеу, зайырлы мектептер желісін ұйымдастыру, халықаралық ғылыми байланыстар орнату, әйелдер білім мен құқықтарын кеңейту еді. Қайым Мұхамедханұлы – Алаш арыстарының соңғы тұяғы, осы ізгі мұраны сақтап, кеңестік кезеңде де ұлттық білім беру дәстүрін үзбей жалғастырды [8]. Текстология ғылымы арқылы ұлттық ойлау жүйесін зерттеуде де ғалым сырт қалмады. Қайым Мұхамедханұлының еңбегінің түп-тамыры – текстология. Ол қазақтың жазба мұрасын ғылыми сыни тұрғыда зерттеп, оқулықтар жазуға дайындалған дайын материалдар жасады. Абайдың әрбір өлеңінің нұсқаларын салыстырып, авторлық нұсқасын анықтау – бұл тек филологиялық емес, педагогикалық мәселе: қалай оқыту керек, не нәрсеге назар аудару қажет екенін де ұсынды [5][6]. Қайым Мұхамедханұлының поэзияға қатысты зерттеулері – ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын терең меңгеруге негізделген оқыту жүйесін қалыптастырды [3]. Ол қазақ өлеңіндегі:

- Ұйқастың семантикалық функциясы
- Суреттеме мен ойлаудың байланысы
- Эпикалық және лирикалық дәстүрлер

сияқты мәселелерді оқу бағдарламаларына енгізуді ұсынды.

Қайым Мұхамедханұлының концепциясы бойынша, ұлттық білім беру моделінің өзегінде:

- Абай таксономиясы — ұлттық ойлау жүйесінің шыңы
- Шәкәрім философиясы — діни сөйлесім мен зайырлылықтың үйлесімі
- Қазақ поэзиясының метрикасы — тілдік тұлғаны дамыту құралы

Кесте 1 – Заманауи ұлттық білім беру моделінің негізінде

Компонент	Мазмұны	Қайым мұрасымен байланысы
Мәдени-тарихи	Ұлттық тарих, әдебиет, өнер	Абай, Шәкәрім, Әріп текстологиясы
Тілдік	мемлекеттік және ана тілінде оқыту	Поэзия метрикасы, лингво мәдениеттану
Ғылыми-когнитивті	ұлттық ойлау жүйесін дамыту	Абай таксономиясы

Қайым Мұхамедханұлының педагогикалық философиясының өзегінде – руханиятты сақтау жатыр. Ол былай деп жазған: «Әрбір кейінгі ұрпақ өз жолын алдыңғы ұрпақтардың жеткен жерінен бастайды, жақсыдан үйренеді, жаманнан жиренеді» [6]. Бұл принцип ұлттық білім беру моделінің генетикалық сабақтастық принципі ретінде іске асырылуда. Заманауи білім беруде Қайым Мұхамедханұлының мұрасы цифрлық форматта қолжетімді. «Eurasian education» сияқты халықаралық журналдар, электрондық кітапханалар, виртуалды музейлер арқылы ұлттық білім беру моделінің тарихы дүниежүзілік кеңістікке шығуда [4].

Қайым Мұхамедханұлы – ұлттық білім беру моделінің қалыптасуындағы айрықша тұлға. Оның ғылыми мұрасы:

1. Тарихи тамырларды (Абай, Шәкәрім, Алаш дәуірі) ғылыми айналымға енгізіп, оқыту мазмұнына енгізуде;

2. Методологиялық негіздерді (Абай таксономиясы, текстология) жасап, ұлттық ойлау жүйесін қалыптастыруда;

3. Педагогикалық тәжірибені (ұстаздық мұрат, шәкірт тәрбиелеу) ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде;

4. Халықаралық әріптестікті (түркілік дүние, еуразиялық кеңістік) дамытуда өте үлкен бастама болды.

Ұлттық білім беру моделінің табыстығы – дәстүр мен жаңғырудың, ұлттық және жаһандықтың, теория мен практиканың үйлесімділігінде. Қайым Мұхамедханұлының мұрасы осы үйлесімділіктің ғылыми негізін қалады. Осы тұрғыдан алғанда, Қайым Мұхамедханұлының педагогикалық философиясы ұлттық білім беру моделінің перспективалық даму бағыттарын айқындайды. Заманауи жаһандық үрдістер жағдайында ұлттық білім беру жүйесі екі стратегиялық міндетті шешуі тиіс: ұлттық рухани-мәдени құндылықтарды сақтау және халықаралық білім беру кеңістігіне интеграциялану. Қайым Мұхамедханұлы мұрасы осы екі жүктің тарихи үйлесімін көрсетеді. Ол ұлттық ойшылдар мұрасын зерттеу арқылы қазақ мәдениетінің универсалды маңызын дәлелдеді, сөйтіп ұлттық модель мен жаһандықтың өзара толықтығының үлгісін жасады.

Ғалымның педагогикалық мұрасы заманауи Қазақстандағы білім беру реформаларына теориялық негіз беріп отыр. «Ұлттық білім беру моделі» концепциясындағы ұлттық тарихты, тілді, мәдениетті оқытудың маңыздылығы, тәрбие мен білім берудің ұштасуы, азаматтық-патриоттық құндылықтарды қалыптастыру – бұл барлық өзекті басымдықтар Қайым Мұхамедханұлы идеяларымен тығыз байланысты. Оның ұлттық білім берудің генетикалық коды, яғни ғасырлық дәстүрлер мен заманауи инновациялардың синтезі туралы түсініктері қазіргі реформаторларға бағыт-бағдар береді.

Қорыта айтқанда, мақалада Қайым Мұхамедханұлының ұлттық білім беру моделінің қалыптасуындағы тарихи рөлі мен ғылыми мұрасы талқыланды. Зерттеу барысында бірнеше маңызды қорытындыларға қол жеткізілді. Біріншіден, Қайым Мұхамедханұлы ұлттық білім беру ісінің методологиялық негізін салған көрнекті ғалым ретінде танылды. Оның «Абай таксономиясы» қазақ ойшылының мұрасын жүйелеудің инновациялық әдісі ғана емес, сонымен бірге ұлттық білім беру моделінің құрылымдық-логикалық үлгісі болды. Бұл таксономия білім берудің мазмұндық, рухани-моральдық және практикалық аспектілерін үйлестіре отырып, адами қасиеттерді қалыптастырудың иерархиялық жүйесін ұсынды. Екіншіден, Қайым Мұхамедханұлы еңбектері арқылы ұлттық білім берудің онтологиялық негіздері айқындалды. «Ұлы дала» мәдениеті идеясы, ұлттық сана-сезімді тәрбиелеу, тіл мәдениеті мен ойлау мәдениетінің өзара байланысы – бұл құндылықтар заманауи ұлттық білім беру концепциясының рухани тамырларына айналды. Үшіншіден, Қайым Мұхамедханұлының ғылыми-педагогикалық ізденістері практикалық нәтижелерге қол жеткізді. Ол ұлттық ойшылдар мұрасын оқытудың әдістемелік негіздерін жасап, қазақ педагогикасының ғылыми пән ретінде қалыптасуына ықпал етті. Шәкәрімтану, Әріптану сияқты жаңа ғылыми бағыттарды негіздеу арқылы ұлттық білім беру мазмұнын кеңейтті. Төртіншіден, Қайым Мұхамедханұлы мұрасының заманауи маңызы анықталды. Қазіргі «ұлттық білім беру моделі» ғалымның идеяларымен тікелей үндеседі. Оның ізгілік педагогикасы, ұлттық мұраны сақтау

мен насихаттау туралы ілімдері бүгінгі күннің өзекті талаптарына жауап береді. Қорыта айтқанда, Қайым Мұхамедханұлы – ұлттық білім беру моделінің іргетасын салушы, қазақ педагогикалық ойының көрнекті өкілі, ұлт руханиятының ұлы жанашыры. Оның ғылыми мұрасы ұлттық білім беру жүйесінің жаңғыртылуы мен дамуына бағыт-бағдар беретін теориялық құндылық пен практикалық нұсқаулық қызметін атқарады. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасатын бұл мол мұраны зерттеу, насихаттау және дамыту – бүгінгі еңбек тармағының маңызды міндеті болып табылады. Оның өмірі мен ісі – «Қазақтың Қайымы» атануға лайық, ұлтымыздың рухани биіктігінің символы.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы. – Алматы: Ғылым, 1968. – 248 б.
2. Мұхамедханов Қ. Абай таксономиясы. – Алматы: Қазақстан, 1975. – 312 б.
3. Қайым Мұхамедханов атындағы білім және мәдениет орталығы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2015. – 320 б.
4. Рахметоллаұлы Қ. Қайым Мұхамедханов – Алаштың соңғы тұяғы/ Дидар газеті, 05.01.2026
5. Абайтану: ХІХ–ХХ ғасырлар. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 624 б.
6. Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. – Алматы: Ғылым, 1978–1987.
7. Жүсіпбеков Ж. Ұлттық білім беру моделі. Тарихы. Теориясы. Тәжірибесі. – Алматы: Білім, 2018. – 312 б.
8. Қалиев С. Ұлттық білім берудің философиялық негіздері. – Алматы: Санат, 2015–280б.

ҒТАХР: 17.01.07

Д.Д. Турсынова

Ғылыми жетекшісі: А.О. Токсамбаева

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., dtursynova91@gmail.com

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ: Т.ӘБДІКӘКІМҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ НЕГІЗІНДЕ

Мақалада қазіргі әдебиет сабағында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру мәселесі Тыныштықбек Әбдікәкімұлы шығармашылығы негізінде қарастырылып, ақын шығармаларының тілдік-стильдік ерекшеліктері мен философиялық тереңдігі талданады. Ақын туындыларындағы рухани-мәдени код, ұлттық дүниетаным және жаһандық құндылықтардың сабақтастығы талданып, оқушылардың құндылықтық бағдарын, сыни ойлауын және мәдени сәйкестігін дамытуға бағытталған ғылыми-әдістемелік тәсілдер ұсынылады.

Тірек сөздер: ұлттық рух, поэзияны оқыту, құндылықтық бағдар, Тыныштықбек Әбдікәкімұлы, ұлттық құндылықтар.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау, мәдени кодты ұрпақ санасына жеткізу және рухани құндылықтарды жаңғырту мәселесі білім беру жүйесінің стратегиялық басым бағыттарының бірі болып саналады. Әсіресе, ұлттық құндылық ұғымы тұлғаның дүниетанымын, тарихи жадын және мәдени сәйкестігін айқындайтын кешенді категория ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыда ұлттық құндылық тек дәстүрді сақтау емес, өткен мен бүгінді байланыстыратын, ұлттың рухани тұтастығын қамтамасыз ететін маңызды феномен [1].

Қазіргі халықаралық ғылыми кеңістікте білім беру мазмұнын құндылыққа бағдарлау яғни, value-based education және жаһандық азаматтық тәрбиені дамыту мәселелері кеңінен зерттелуде. UNESCO ұсынған тұжырымдамаларда білім беру жүйесі тұлғаның тек танымдық қабілеттерін дамытуға ғана емес, оның әлеуметтік, мәдени және рухани құндылықтарын

қалыптастыруға бағытталуы тиіс екендігі атап көрсетіледі [1]. Бұл үрдіс ұлттық құндылық мәселесін білім беру мазмұнының өзегіне айналдыру қажеттігін көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда әдебиет пәні ерекше маңызға ие. Әдебиет – ұлттық сананы қалыптастыратын, тарихи жадыны сақтайтын және мәдени сабақтастықты қамтамасыз ететін негізгі құралдардың бірі. Әдебиет пәні ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың маңызды құралы. Көркем мәтін арқылы оқушы ұлттық дүниетанымды, тарихи жадыны және мәдени тәжірибені меңгереді. Академик, педагог Қ. Бітібаева «әдебиет – адам тану құралы» болса, әдебиет пәні – «адам тәрбиелеу құралы» деген пікір айтады [2; 9]. Бұл ойды нақтылай түссек, әдебиет пәні арқылы оқушы қоршаған орта сырларын, адамдық құндылықтарды, адамгершілік пен ізгілікті, мінез-құлық пен іс-әрекеттерді саралап тануға мүмкіндік алады [3;14]. Яғни, әдебиет жалпы адамды тануға мүмкіндік берсе, әдебиет пәні тұлғаны тәрбиелеу құралына айналады, ал Тыныштықбек поэзиясы осы тәрбиелік қызметті ұлттық рухани құндылықтар арқылы жүзеге асыратын көркемдік арна. Тыныштықбек Әбдікәкімұлы – қазіргі қазақ поэзиясындағы өзіндік көркемдік әлемі қалыптасқан, терең философиялық ойлаумен ерекшеленетін көрнекті ақындардың бірі. Ақын поэзиясының басты ерекшелігі – поэтикалық тілінің күрделілігі мен символдық сипаты.

Оның шығармашылығы ұлттық дүниетаным мен заманауи көркемдік ізденістердің тоғысуымен сипатталады. Ақын поэзиясында ұлттық рух, тарихи жады, рухани-адамгершілік құндылықтар және адам болмысының мәні кеңінен көрініс табады. Мысалы, ақынның «Қайран» өлеңдегі:

«Мен – Қазақтың, тарихын жау мақтаған,

Тағдырым бар – «Шұбырынды Ақтабан»!...» [4;144].

деген жолдарда қазақ халқының тарихи тағдыры мен ұлттық санасы бейнеленеді. Ақын «Шұбырынды Ақтабан» сияқты тарихи ұғымды қолдану арқылы ұлт тарихындағы қасіретті кезеңдерді еске түсіріп, оқырман санасында тарихи сабақтастықты қайта жаңғыртады. Сонымен қатар, өлеңде ұлттық рух пен тарихи жауапкершілік идеясы да көрініс табады. Мәселен:

«Ұят күшті өлімнен!..

Ұят болды-ау!...» [4;145],

деген жолдар арқылы ақын адамгершілік құндылықтарды ұлттық болмыспен сабақтастыра бейнелейді. Бұл тіркес оқушыларға түсінікті әрі тәрбиелік мәні жоғары болғандықтан, олардың ар-ұят, намыс сияқты ұлттық-этикалық ұстанымдарды түсінуіне ықпал етеді. Мұндай мазмұндағы поэтикалық жолдар оқушы санасында моральдық құндылықтарды қалыптастырып, ұлттық дүниетаныммен байланыстырады.

Осы тұрғыдан алғанда, Тыныштықбек поэзиясындағы «ұлт», «тарих», «рух» және «ар-ұят» концептілері өзара сабақтасып, оқушының дүниетанымын қалыптастыруға қызмет етеді. Мұндай поэтикалық мәтіндер оқушыға түсінікті әрі әсерлі болғандықтан, олардың ұлттық құндылықтарды қабылдауын жеңілдетіп, тарихи жадын жаңғыртуға, патриоттық сезімін дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, көркем мәтінді осындай бағытта талдау оқушылардың сыни ойлау, интерпретация жасау және өзіндік пікір қалыптастыру дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі әдеби білім беру жүйесінде оқушыны тек мәтінді қабылдаушы емес, оны интерпретациялай алатын, өзіндік көзқарас қалыптастыратын тұлға ретінде тәрбиелеу маңызды. Бұл бағытта герменевтикалық тәсілдің маңызы зор, себебі ол көркем мәтіндегі терең мағыналарды ашуға, мәдени-рухани кодты түсінуге мүмкіндік береді [5].

Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясын әдебиет сабағында оқыту үдерісі тек мәтінді талдаумен шектелмей, оқушының құндылықтық санасын қалыптастыруға бағытталған кешенді педагогикалық әрекет ретінде ұйымдастырылуы тиіс. Бұл тұрғыда көркем мәтін тек білім көзі емес, тұлғаның рухани дамуын қамтамасыз ететін мәдени-танымдық құрал ретінде қарастырылады. Осыған байланысты зерттеу барысында ұлттық рухты қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері айқындалып, жүйеленді.

Біріншіден, оқыту үдерісі құндылыққа бағдарланған білім беру яғни, value-based education қағидаттарына сүйенуі қажет. Бұл тәсіл білім мазмұнын тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына бағыттауды көздейді. Көркем мәтін оқушының дүниетанымын қалыптастыратын, оның ішкі әлеміне ықпал ететін рухани құрал ретінде қабылданады. Тыныштықбек поэзиясындағы «ұлттық рух», «ар», «болмыс», «ұят» сияқты концептілерді талдау арқылы оқушы ұлттық құндылықтардың мәнін терең түсініп, оларды жеке тәжірибесімен байланыстырады. Мұндай тәсіл оқушының құндылықтық бағдарын қалыптастырып, ұлттық сана деңгейін көтереді [1].

Екіншіден, әдеби мәтінді меңгеруде герменевтикалық тәсілді қолдану ерекше маңызды. Герменевтика мәтінді түсіндірудің ғана емес, оны терең интерпретациялаудың ғылыми әдісі ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл арқылы оқушы мәтіннің тек сыртқы мазмұнын қабылдап қоймай, оның астарындағы философиялық, мәдени және символдық мағыналарды ашады. Тыныштықбек поэзиясында жиі кездесетін символдар мен концептілерді талдау оқушының мәтінмен диалогқа түсуіне, авторлық ойды өзіндік танымымен ұштастыруына мүмкіндік береді. Нәтижесінде оқушының сыни және рефлексивті ойлау қабілеті дамып, көркем мәтінді көпқырлы қабылдау дағдысы қалыптасады.

Үшіншіден, оқыту үдерісі тұлғалық-бағдарлы сипатта ұйымдастырылуы тиіс. Бұл жағдайда оқушы білім арудың белсенді субъектісі ретінде әрекет етіп, өз пікірін білдіреді, мәтінді талдайды, салыстырады, қорытынды жасайды. Мұндай тәсіл оқушының жеке тәжірибесін, қызығушылығын және құндылықтық ұстанымын ескере отырып, оның тұлғалық дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, оқушының өзіндік ойлау, бағалау және таңдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Осы негіздерге сүйене отырып, Тыныштықбек поэзиясын оқыту барысында ұлттық құндылықтарды және ұлттық рухты қалыптастырудың келесі әдістемелік тетіктері ұсынылады:

Концептуалдық талдау – өлеңдегі негізгі ұғымдарды («ұлт», «тарих», «рух» және «ар-ұят») анықтап, олардың мазмұндық және символдық мәнін ашу. Бұл тәсіл оқушының ұғымдық ойлауын дамытады;

Құндылықтық интерпретация – мәтіндегі ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды саралап, олардың өзара байланысын түсіндіру. Бұл оқушының дүниетанымдық көзқарасын қалыптастырады;

Салыстырмалы талдау – ұлттық құндылықтарды қазіргі қоғамдағы құндылықтармен немесе классикалық әдебиет үлгілерімен (мысалы, Абай шығармаларымен) салыстыру. Бұл тарихи сабақтастықты түсінуге мүмкіндік береді;

Рефлексивті тапсырмалар – оқушының жеке көзқарасын қалыптастыруға бағытталған эссе, пікір, шығармашылық жұмыстар. Бұл оқушының өзіндік ойлау және бағалау дағдыларын дамытады.

Аталған әдістемелік тетіктер өзара байланыста жүзеге асқанда, оқыту үдерісі жүйелі сипатқа ие болып, оқушылардың ұлттық рухын қалыптастыруға нақты ықпал етеді. Бұл тәсілдер білім алушының тек пәндік білімін ғана емес, оның рухани және мәдени дамуын қамтамасыз етеді.

Тыныштықбек Әбдікәкімұлы поэзиясын оқыту барысында аталған ұғымдарды қалыптастыру тек теориялық талдаумен шектелмей, практикалық тапсырмалар жүйесі арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Себебі оқушы көркем мәтінді тек қабылдап қана қоймай, оны жеке тәжірибесімен байланыстырып, өзіндік көзқарас қалыптастырғанда ғана білім мазмұны тұлғалық мәнге ие болады.

Әдебиет сабағында мәтінмен жұмыс істеуге бағытталған тапсырмалар ерекше маңызға ие. Мұндай тапсырмалар аясында оқушылар өлеңдегі негізгі ұғымдарды анықтап, олардың мазмұнын түсіндіреді. «Ұлттық рух», «ар», «тарих», «болмыс» сияқты концептілерді талдау арқылы оқушы поэтикалық мәтіннің ішкі құрылымын терең меңгереді.

Құндылықтық бағдарға негізделген тапсырмалар оқушының жеке көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мәселен, «Ақын көтерген мәселе қазіргі қоғамда

қаншалықты өзекті?» немесе «Өлеңдегі ойды өз өміріңмен қалай байланыстырар едің?» деген сұрақтар оқушыны рефлексия жасауға жетелейді. Нәтижесінде оқушы ұлттық құндылықтарды тек теориялық деңгейде емес, өмірлік тәжірибесімен ұштастыра қабылдайды.

Салыстырмалы талдау элементтерін қамтитын тапсырмалар оқушылардың тарихи-әдеби ойлауын дамытуға бағытталады. Бұл тұрғыда Тыныштықбек поэзиясындағы идеяны Абай шығармаларымен салыстыру тиімді нәтиже береді. Мұндай тәсіл оқушының әдеби мұраны тұтас жүйе ретінде қабылдауына мүмкіндік жасайды. Бұл үдерісте шығармашылық бағыттағы тапсырмалар да маңызды орын алады. Эссе жазу, ойтолғау құрастыру немесе «Менің ұлттық құндылығым» тақырыбында пікір білдіру оқушының өзіндік ойын еркін жеткізуіне жағдай жасайды. Сонымен қатар, бұл тапсырмалар олардың тілдік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Осылайша, практикалық тапсырмалар жүйесі оқушылардың білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл әдебиет сабағын тұлғалық-бағдарлы оқыту қағидаттарына сәйкес ұйымдастыруға негіз болады.

Сонымен қатар, ұсынылған әдістеме оқушылардың: мәтінді терең әрі саналы түсіну қабілетін, ұлттық және мәдени құндылықтарды тану деңгейін, сыни және аналитикалық, рефлексивті ойлау дағдыларын, өзіндік пікір қалыптастыру және оны дәлелдей алу қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Оқушы бойына ұлттық құндылықты қалыптастыру – тек әдебиеттің емес, жалпы білім беру жүйесінің басты миссиясы. Әдебиет сабағы осы миссияны жүзеге асыратын негізгі арналардың бірі ретінде жас ұрпақтың рухани тұтастығын сақтауға, ұлттық сана мен мәдениетті болашаққа жеткізуге қызмет етеді.

Әдебиеттер

1. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 80 p.
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы : Рауан, 1997. – 288 б.
3. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық – Жұмақасова Б.Д. Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет
4. Әбдікәкімұлы Т. Ақшам хаттары. – Алматы : Абай баспасы, 2023. – 332 б.
5. Hall S. Cultural Identity and Diaspora // Identity: Community, Culture, Difference / Ed. J. Rutherford. – London: Lawrence & Wishart, 1990. – P. 222–237.

FTAXP: 14.25.07

С.С. Турысжанова

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай обл., Үржар ауд., turiszhanova@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ АРҚЫЛЫ ПӘНГЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Мақалада ағылшын тілі сабақтарына функционалдық сауаттылық қағидаттарын енгізу оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық және мәселелерді шешу дағдыларын қалыптастыру мәселелері талқыланды. Бұл дағдылар қазіргі жаһандану дәуірінде оқушының академиялық, әлеуметтік және кәсіби өмірінде табысты болуына ықпал етеді. Функционалдық сауаттылықты дамыту оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, олардың білім сапасын көтеруге ықпал етеді. Әсіресе, ағылшын тілі сабағында бұл бағыт оқушылардың шынайы өмірмен байланысты тапсырмалар орындау арқылы тілдік құзыреттілігін арттырады.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, халықаралық қатынас, дағды, қызығушылық, шығармашылық.

Ағылшын тілі – халықаралық қатынас пен мәдениетаралық коммуникацияның негізгі құралы. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту арқылы олардың пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін келесі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады:

1. Коммуникативтік тапсырмалар – шынайы өмірлік жағдаяттарды модельдеу, мысалы, дүкенде сөйлесу, қонақүйде бөлме брондау.

2. Жоба жұмыстары – оқушылардың зерттеу және шығармашылық дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмалар.

3. CLIL әдісі – пәндік мазмұн мен тілді кіріктіріп оқыту, мысалы, ағылшын тілінде география немесе тарих тақырыптарын үйрету.

4. Цифрлық құралдар – Kahoot, Quizlet, Padlet сияқты интерактивті платформаларды пайдалану.

5. Мәдениетаралық жобалар – басқа елдің мәдениетімен танысу, хат алмасу бағдарламалары.

Функционалдық сауаттылықты дамыту оқушының тек тілдік дағдыларын ғана емес, сонымен бірге:

- Ақпаратты талдау және қолдану қабілетін;
- Шығармашылық ойлауын;
- Коммуникативтік құзыреттілігін;
- Сыни тұрғыдан ойлауын арттырады.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – олардың ағылшын тілі пәніне деген қызығушылығын арттырудың тиімді жолы. Мұндай тәсілдер оқушылардың сабаққа белсенді қатысуына, білімді өмірлік дағдылармен ұштастыруына және тіл үйренуге деген ынтасын күшейтуге ықпал етеді. Мұғалімнің міндеті – үдерісті жүйелі түрде ұйымдастырып, оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеріп, түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану.

Ағылшын тілі пәнінде орта буын сыныптарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда пән мұғалімі ретінде неге аса мән беруі керек?

1. Мұғалім сабақ барысында білім алу үшін түсінуді дамытуда жеке еркіндік, таңдау, ынта сезімдеріне мән бере отырып, оқушылардың негізгі екі мотив: өзін - өзі сыйлау, өзін-өзі бақылауға үйретуі тиіс.

Мұғалім оқушыға сыртқы түрткі болғанның өзінде де жетістіктерге жету, оны түйсінуге, түсінуге сезімі іштен шығады. Сабақты бастағанда оқушы қызығушылықтарын туғызатын әдіс – тәсілдерді пайдалана отырып күнделікті өмірде қолдана алатындай тапсырмалар орындату, сонымен бірге ойландыру жолдарын да қарастыруға болады.

Мысалы: moon (...) cake –honey, newspaper(...) room- number. Немесе түбірлес сөздерді жылдам жаз, уақытқа белгілеп шапшаң ойлауға, жазуға дағдыландыру үшін алса, мысалы: usually (әдетте), usual (кәдімгі- сын есім), unusual (ерекше –сын есім) т.б. Синонимдік қатар жазыңыз: beautiful (handsome ер адамға), nice (жағымды), lovely (ғажап).

Орта буын оқушылары 5-6 сыныптар А деңгейіндегі (базалық сөздік қор) 400-500 сөз активтік сөз қорын меңгеруі тиіс. Бұл күнделікті байланыс кезіндегі 90%, ал жазбаша 70 % жуық сөзін жоқтатпайды. 7-8 сыныптар Б деңгейіндегі (минималдық сөздік қор) 800-1000 сөз. Бұл шамамен 95% ауызша, 90% жазбаша мәтіндегі сөздің орнына жүреді. Бұл сөздік қорды меңгерту мұғалімнің сабақтарда жүргізу сапасына тікелей байланысты және оқушылардың сабақта танытқан белсенділіктеріне қатысты.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруда сыныпта ынтымақтастық ахуалын қалыптастырып, жағымды психологиялық орта қалыптастыру өте маңызды. Оқушылардың арасында өзара қарым-қатынасты нығайтып, олардың өзіне беретін бағасын көтеріп, өзі туралы пікірін жақсарту арқылы табыстылық сезімін ұялату үшін оқушылармен түрлі жаттығу өткізуге болады. Ойын түрінде өткізілетін жаттығулар оқушылардың өзара араласуына және мұғалім мен оқушылар арасындағы тығыз қарым- қатынастың орнауына жол ашады. Сол себепті күнделікті сабақта «Шаттық шеңбері», «Ширату тапсырмасы», «Ыстық алақан» әдістерін кеңінен пайдаландық. Аталған әдістерді пайдалануда оқушының көңіл күйі көтеріліп, бір-біріне тілек айту кезеңінің өзінде де сыни тұрғыдан ойлаудың элементтері іске

асады. Оқушылар тілек айту үшін өз шығармашылығын ортаға салады, ойланады, қалай жеткізудің жолын, тілдік құралдарды дұрыс пайдалану жолдарын ойластырады.

Тәжірибе барысында **«Кластер»** әдісін тиімді пайдаландық.

Мақсаты: идеялар мен ақпараттардың арасындағы байланысты жинақтау, тұжырымдау. Оқушылар тақырыптардың байланыстары туралы сұрақтар құрастырып, оларға жауап іздейді, идеяларды жинақтайды. Тұжырымды ойларын картаға түсіріп, топтық жұмыс қорғалады (постер арқылы).

«Миға шабуыл» әдісі

Мақсаты: Қандай да болмасын ақпарат (мәлімет, проблема, сұрақ) туралы бар білгендерін жазбаша немесе ауызша ой салу.

Оқушыға сұрақ қою, проблеманы зерттеу арқылы ой-өрісін дамытады, ойын еркін жеткізеді. Пікірлерінің еркін айтылуы, ешқандай сынға ұшырамау керек, қағазға түсіріліп, талқылау жұмысы болады.

«Галереяны шарлау» әдісі *Саймон Браунхилл бойынша*

Мақсаты: талқыланған мәселе, дайындалған постер бойынша қорытынды жұмыс немесе өнімді ұсыну арқылы өз жұмысын ұсыну, идеяларын қорғау, ерекше идеялар ұсыну.

Сараптау, жинақтау, бағалау; Ақпаратпен тиянақты жұмыс жасалады. Сыныптастарын ұсынылған мәселе, ақпарат туралы елестетуімен таныстырады; ұсынылған мәселе туралы өзгелердің пікірін біледі; өз жұмысын сыныптастарымен талқылайды, жұмысқа терең сараптама жасау арқылы өз білімін, түсінігін кеңейтеді.

«Өрмекші» әдісі (*постерде*)

Мақсаты: Жаңа материалды пысықтау, түйінді ойларды бекіту, шығармашылық қабілеттерін арттыру.

Өрмекші сұлбасына меңгерілген материалды пысықтау мақсатында кезең-кезеңдерімен пысықтауға тиімді.

«Үштік» әдіс (Ойлан, жұптас, бөліс).

Мақсаты: Оқушылар ойына келген жауаптар немесе идеяларды барынша көп жазу арқылы, кейін өз идеяларымен бөлісу.

Оқушылардың есте сақтау қабілеті (мұқият тыңдалым) сақталады. Өз ойын ашық айта алады. Оқушылардың оқылым, айтылым, тыңдалым, жазылым дағдылары қалыптасады.

«Дауыстап ойлау» әдісі

Мақсаты: Оқи отырып ой түю, ой бөлісу.

Оқушыларды дұрыс тындауға ынталандырады. Оқылым, тыңдалым дағдылары қалыптасады. Ойлау қабілеті дамиды, сөздік қоры молаяды.

«Шабадан, еттартқыш, қоқыс жәшігі» әдісі

Мақсаты: Оқушыны алған білімін саралай білуге дағдыландыру.

Тақырып бойынша оқушылардың пікірін анықтайды.

Жинақталған деректердің құнды болуын қадағалайды.

«Қара жәшік» ішіндегі жұмыс

Мақсаты: Оқушының өзін-өзі бағалауын дамыту.

Оқушының оқуға деген ынтасы мен өзін-өзі бағалауына ықпал етеді

«Ашық микрофон» әдісі

Саймон Браунхилл бойынша

Мақсаты: оқушыны жылдам әрі тұжырымды ойлауға дағдыландыру шығармашылығын шыңдау.

«Шеңбер» пайдалы әдіс.

Бұл шеңберде оқушылар бір нәрсеге өзінің түсінігін айтады, талқылайды, идеяларын бөлісе алады және шеңбер түрінде отырады. Шеңбер бұл нағыз еш сынсыз, тілмен шағуға, кекетуге лайықсыз жер деген ережені бұзбауы тиіс.

«БББ» кестесінің алғашқы екі кестесін, яғни «не білемін», «не білгім келеді» оқушылар жаңа тақырып басталмас бұрын толтырады. Жаңа білімнің маған берер пайдасы қандай болмақ деген сұрақтарға жауап беруге ұмтылады.

Жұптағы ой қозғау. Оқушылар қандай да болмасын ақпарат туралы бар білгендерін жазбаша келтіреді. Бұл тапсырманы орындауға берілген уақыт 2-4 минут қана, оқушылар өз жұптарымен жазғандарымен бөліседі, сұрақтарға жауап береді, тізімдерін толықтырады.

Кластерлер (жүзімнің шоқтары деген мағынада). Идеялар мен ақпараттардың арасындағы байланыстарды айқындауға арналған жазба кестелер. Негізгі тақырып немесе тірек тақтаның ортасындағы шеңберге жазылады да, одан туындаған тақырыпшалар оның жан-жағына жазылып, шеңберленеді, оқушылар оларды бір-біріне қосады да, өзара байланыстыру туралы әңгімелейді. Мысалы:

«Ойлан, жұптас, пікірлес» – оқушыларға қандай да болмасын сұрақ, тапсырма, ереже берілгеннен кейін оларды тыңғылықты орындауға бағытталған тәсіл. Тақтада сұрақ, тапсырма жазылғаннан кейін әрбір оқушы жекеше өз ойлары мен пікірін берілген уақыт ішінде (2-3 минут) қағазға түсіреді. Содан кейін оқушы жұбымен жазғанын 3-4 минут талқылайды, пікірлеседі. Мұғалім 2-3 жұпқа өз пікірлерін бүкіл сыныпқа жариялауын сұрануына болады.

«Алдын – ала берілген атаулар» – мұғалім сабақ барысында жаңа тақырып бойынша тақтаға бірнеше атау терминдер) жазып қойып (3-4атау) оқушыларға олардың мағынасы, мазмұны және өзара қатынасы мен байланысы туралы ойлауын сұрайды. Бұл жұмысты оқушылардың жеке жұппен немесе шағын топ ішінде ауызша яки жазбаша орындалуы ықтимал. Содан кейін мұғалімнің бірнеше оқушының ойы мен пікірін тыңдауына болады

Еркін жазу – оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын қағазға түсіруді талап ететін тәсіл. Оқушылар берілген уақыт аумағында (5-7 минут) тоқтамай жазуы керек. Сабақтың негізгі бөлімінде мұғалім оқушыларға білім алудың белсенді тәсілдерін ұсынып, олардың өздігінен жаңа мәліметті жан – жақта қарастырып, зерттеп, игеруіне мүдделі. Оқушылар жекелей, жұппен, топпен жаңа ақпаратпен танысып, ол туралы өзіндік пікір қалыптастырады.

Сұрақ қою, қайтадан сұрақ қою – мәтіннің әр бөлігінен кейін оқушыларға бір – біріне немесе өзгеде оқушыларға белгілі бір жүйемен сұрақ қою тәсілі. Мәтіннің бірінші бөлігі оқылып жатқанда А оқушы В-ға бірнеше сұрақ жазбаша дайындайды. Мәтін оқылып біткеннен кейін В оқушы жауап береді. Екінші бөлімнен кейін керісінше В оқушы А оқушыға сұрақ қояды. Үшінші бөлімнен кейін екеуі С және Д оқушыларға сұрақ қояды. Оқушылардың өздеріне тақырып бойынша ағылшын тілінде басқа адамдардан интервью алу, беру, бейнежазбаларға түсіріп сыныпта талдау, олар үшін өте қызықты.

Сыныпта топпен жұмыстарды ұйымдастыруда АКТ технологияларын пайдаланып тапсырмаларды берудің нәтижелі екені көз жеткізілді. Бір топ басқа топқа тапсырма дайындауда ұялы телефон мүмкіндіктерін пайдаланып бейне сұрақтар дайындайды. Әсіресе, 8-сынып оқушылары оқу жоспарындағы елтану тақырыптары бойынша қолданады. Сабақтың нәтижелі болуы басқа пәндердегі тақырыптармен сәйкес келіп бір-бірін толықтыра түссе, сауаттылықтың арта түсуіне ықпалы зор.

Оқушылардың белсенділігін арттырып, өз бетінше тілін дамытуда, оларды түрлі тақырыптарда сөйлеу үшін, оқу процесін жеңілдету және жетілдіру үшін сабақта бейнефильмдерді пайдаланудың дидактикалық та, экономикалық та маңызы зор.

Бейнефильмдер оқушының фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материалды жақсы меңгеруіне, оны интенсивті түрде бекітуге көмектеседі. Сабақта бейнефильмдерді қолдану нәтижесінде оқушылар өздері меңгерген оқушының фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материалдарды өз ойларын айту үшін қолданады.

Фильмді көрсету барысында мына жайлар ескеріледі:

1. Негізгі идеяны анықтау;
2. Басты ақпаратты толық түсіну; Фильм көрсетілген соң оқушылар сұрақтар қою арқылы түсініктерін тексеру, оқушылар қажетті сұрақтар қоймаса бағыттау сұрақтарын қою, сюжетті талқылау, рөлдік ойын ұйымдастыру т.б.

«Идея» – бір ұғымға, затқа т.б. бірнеше ой айту.

«3 нәрсе» - сабақтан алған 3 нәрсені айтады, немесе ұнамағанын айту.

Әр сабақтың соңына оқушы сабақтан не алды, нені түсіну, орындау қиын болды, қай тәсіл ұнады пікірлерін ауызша, жазбаша түрде білдіреді, ұсыныстарын айтады. Оқу жылын аяқтағанда осындай сұрақтардан білгенім оларға басқа елдер туралы тақырыптарды өткен қызықтырады, сабақтардағы презентация, видеофильмдер, үлгі диалогтармен жұмыстану жеңілдеу деп ойлайды, өздері құрастырған сұрақтар, өздері түсірген тапсырмалар, бейнежазбалар ұнайды екен. Топпен жұмыс ұйымдастырғанда олар топтық бағалағанды дұрыс деп санайды.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруағылшын тілін оқытудың тұлғалық-әрекеттік бағдарын күшейту нәтижесінде жүзеге асады. Өйткені сауаттылыққа оқушы өз әрекетінің иесі – субъект дәрежесіне көтерілгенде толық қол жеткізеді.

Ағылшын тілінің оқыту сапасын көтерудің басты шарты ретінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру алынған жағдайда олар әрекеттік бағыт ұстанымына, оқушылардың коммуникативтік құзіреттерінің қалыптасуы ұстанымына, интерактивтік оқыту ұстанымына негізделуі қажет. Сонда ғана функционалдық сауаттылық оқушының ағылшын тілін әлеуметтік сұранымға сай қолдану мүмкіндіктерін арттырады.

Ағылшын тілі сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруда мұғалім оқушының назарын аудару үшін сабақ кезінде әр түрлі тақырыптық, пәнаралық, сыныпаралық байланыс орнатып, қызықты әңгімелерді сахналық көрініс ретінде өтуді ұйымдастыра білуі қажет. Сонымен қатар, түрлі көрнекілік құралдарын қолдану, сұрақ-жауап, талдау, жинақтау, ажырату, тақтаға жазу, айтқан ойды мысалдармен дәлелдеу, сөздікпен жұмыс, проблемалық мәселелерге жауап беру, нақтылы және жалпылама тапсырмалар беріп, шағын шығармашылық жұмыстарды орындату, оқушының бірін-бірі сынауы, өзіндік пікір білдіруі, баяндама жасауы, ғылыми зерттеу жазып қорғауы т.б. алуан түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы керек. Осындай әдіс-тәсілдерді түрлендіріп, жүйелі түрде пайдалана білген мұғалімнің шәкірттері өз бетімен жұмыс істеуге тез үйренеді.

Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Оқушыны ынталандыру үшін қандай әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданған жөн? Коммуникативтік сөйлеу әрекетінің қай түрі болса да лексикалық-грамматикалық дайындық деңгейіне сүйенеді. Белсенді сөйлеу әрекетін ұйымдастыруда ауызекі сөйлесу мен мәтін бойынша жұмыс негізгі құрал болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық оқу құралдары (компьютер, аудио-визуалды құралдар) бойынша да оқушылар белсенді коммуникацияға түсе алады. Ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыруда сөздер мен сөз тіркестерінің қолданылуын, сөйлем құрастыруды, тұрақты сөз тіркестерін қолдануды, сұрақ қоюдың барлық түрлерін үйрену тиімді.

Оқушылардың сөйлеу дағдылары ауызекі сөйлеу жүйесінен, сұраққа қысқа да толық жауап қарастыра алуынан, оқығандарын ауызша да, жазбаша да мазмұндап беретіндей дағды-машықтарынан, шығарма, хат жазу дағдыларынан құралады. Ағылшын тілін оқытуда ең алдымен тәжірибелік мақсат қойылады, оған оқушылардың сөздік қорларын байыту, сауатты жазуға үйрету, сөйлесуге, көргендерін, естігендерін әңгімелеп беруге үйрету қажет. Ал бұл іс-әрекеттерді сауатты да дұрыс жүзеге асыру үшін грамматикалық жұмыс жүргізілуі керек.

Интерактивті тақтамен презентацияны бірге қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ерекше арттырады.

Ағылшын тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда: лексиканы оқып үйретеді; сөйлеу ырғағын; диалог, монолог және рөлдік ойындарды; хат жазуға үйретеді; грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, оқушылардың есінде сақтауға көмектеседі.

Шетел тілін оқытудың басты мақсаты - оқытушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту. Осыған сәйкес оқыту мазмұнына қарапайым коммуникативтік біліктілікті, қажетті жағдайда ауызша және жазбаша (сөз, тыңдап түсіну,

оқу, жазу) өзара мәдени қарым-қатынас процессінде қолдана алу қабілеттілігі мен дайындығын қалыптасады.

Әдебиеттер

- 1.«Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдаламасы» 2010.
2. Қазақстан Республикасы Жалпыға міндетті білім берудің Мемлекеттік стандарттары // 12 жылдық білім беру, 2012.
3. Қазақстан Республикасы 12 жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы. 2010.
- 4.Тұрғынбаева. Б. А .Ұстаздық шығармашылық. -Алматы. 2007.
5. 6. М.Жұмабаев, Педагогика, – Алматы, 1992.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991.
7. Оразбаева Ф.Ш., Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, 2000.
8. Мектеп ұстаздары әлемі» педагогикалық журналы №6 (4) 2015.

ҒТАХР: 14.25.07

М.А. Уйсінбаева

«Айшуақ» бөбекжай-бақшасы» КМҚК

Қазақстан Республикасы, Жетісу облысы, Ескелді ауданы uisinbaeva@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ТӘРБИЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада цифрлық дәуір жағдайында мектепке дейінгі тәрбиенің мазмұны мен ерекшеліктері қарастырылады. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы баланың ерте жастан бастап танымдық, әлеуметтік және эмоционалдық дамуына жаңа мүмкіндіктер ашуда. Сонымен қатар, цифрлық құралдарды қолдану барысында туындайтын педагогикалық, психологиялық және қауіпсіздік мәселелері талданады. Баяндамада мектепке дейінгі ұйымдарда цифрлық технологияларды тиімді пайдалану жолдары, педагогтардың рөлі, ата-анамен өзара әрекеттестік және ұлттық құндылықтарды сақтау мәселелері жан-жақты сипатталады. Зерттеу нәтижесінде цифрлық дәуірде баланың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету үшін дәстүрлі тәрбие мен инновациялық тәсілдерді үйлестірудің маңыздылығы айқындалады.

Тірек сөздер: цифрлық дәуір, мектепке дейінгі тәрбие, ақпараттық технологиялар, цифрлық құзыреттілік, баланың дамуы, педагог, инновация, қауіпсіздік, ұлттық құндылықтар, білім беру

Бүгінгі таңда цифрлық құрылғылардың күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналуымен сипатталады. Мұндай өзгерістер білім беру жүйесіне, оның ішінде мектепке дейінгі тәрбие саласына да айтарлықтай әсер етуде. Балабақшадағы тәрбие үдерісі енді тек дәстүрлі әдістермен шектелмей, заманауи цифрлық құралдармен толықтырылып отыр.

Мектепке дейінгі тәрбие – баланың тұлға ретінде қалыптасуының алғашқы әрі маңызды кезеңі. Дәл осы кезеңде баланың танымдық қабілеттері, сөйлеу дағдылары, әлеуметтік қарым-қатынастары және эмоциялық интеллектісі дамиды. Сондықтан цифрлық дәуір жағдайында мектепке дейінгі тәрбиенің мазмұны мен әдістерін жаңарту – уақыт талабы.

Цифрлық технологиялар мектепке дейінгі ұйымдарда оқыту мен тәрбиелеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Мысалы, интерактивті тақталар, планшеттер, білім беру қосымшалары және мультимедиялық материалдар балалардың қызығушылығын арттырып, оқу үдерісін көрнекі әрі тартымды етеді. Сонымен қатар, бұл құралдар әр баланың жеке ерекшеліктерін ескеріп, жеке траектория бойынша дамуына мүмкіндік береді. Алайда цифрлық технологияларды қолдану белгілі бір талаптарды сақтауды қажет етеді. Ең алдымен, баланың жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін мазмұн таңдалуы тиіс. Шамадан тыс экран алдында отыру баланың денсаулығына кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан педагогтар мен ата-аналар цифрлық құралдарды қолдану уақытын шектеп, оның мазмұнын бақылауда ұстауы қажет. Цифрлық дәуірдегі мектепке дейінгі тәрбиенің тағы бір ерекшелігі – балалардың ерте жастан цифрлық

сауаттылықты меңгеруі. Бұл тек құрылғыларды пайдалана білу ғана емес, сонымен қатар ақпаратты түсіну, талдау және қауіпсіз қолдану дағдыларын қамтиды. Осы тұрғыда педагогтардың рөлі ерекше. Олар балаларға дұрыс бағыт-бағдар беріп, цифрлық мәдениетті қалыптастыруы тиіс.

Педагогтардың кәсіби құзыреттілігі де жаңа талаптарға сай болуы қажет. Қазіргі тәрбиеші тек білім беруші ғана емес, сонымен қатар цифрлық технологияларды тиімді қолдана алатын маман болуы тиіс. Ол оқу үдерісін қызықты әрі мазмұнды ұйымдастыру үшін түрлі цифрлық ресурстарды пайдалана білуі керек.

Цифрлық дәуірде ата-аналардың да рөлі арта түседі. Баланың үйдегі цифрлық ортадағы әрекеттерін бақылау, дұрыс контент таңдау және баламен бірге уақыт өткізу – маңызды міндеттердің бірі. Балабақша мен ата-ана арасындағы тығыз байланыс баланың үйлесімді дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі де өзекті болып отыр. Цифрлық кеңістікте шетелдік мәдениеттің ықпалы күшейген жағдайда, балаларға ұлттық дәстүрлерді, тілді және мәдениетті насихаттау маңызды. Бұл бағытта цифрлық ресурстарды пайдалану үлкен мүмкіндіктер береді. Мысалы, ұлттық ертегілер, ойындар және мультфильмдер арқылы балалардың ұлттық сана-сезімін дамытуға болады.

Баланың қауіпсіздігі – цифрлық дәуірдегі басты мәселелердің бірі. Интернетте кездесетін зиянды ақпараттардан қорғау, жеке деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету – педагогтар мен ата-аналардың ортақ міндеті. Осыған байланысты балаларға қарапайым қауіпсіздік ережелерін үйрету қажет.

Цифрлық технологияларды тиімді пайдалану үшін педагогикалық әдістерді дұрыс таңдау маңызды. Ойын технологиялары, жобалық әдіс, зерттеу әрекеттері – баланың белсенділігін арттырып, оның шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Цифрлық құралдар бұл әдістерді жүзеге асыруда қосымша ресурс ретінде қызмет етеді.

Мектепке дейінгі тәрбиеде цифрлық технологияларды қолдану баланың коммуникативтік дағдыларын дамытуға да ықпал етеді. Мысалы, интерактивті ойындар арқылы балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, өз ойларын жеткізуге үйренеді. Сонымен қатар, бұл олардың топпен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады. Цифрлық дәуірдің тағы бір ерекшелігі – білім беру үдерісінің ашықтығы мен қолжетімділігі. Онлайн платформалар арқылы педагогтар тәжірибе алмасып, жаңа әдістерді меңгере алады. Бұл мектепке дейінгі білім беру сапасының артуына ықпал етеді. Сонымен бірге, цифрлық технологияларды шамадан тыс қолдану белгілі бір қауіптерді де туындатады. Баланың шынайы өмірдегі қарым-қатынасы азайып, виртуалды әлемге тәуелділік қалыптасуы мүмкін. Сондықтан дәстүрлі ойындар мен тірі қарым-қатынастың маңызын ұмытпау қажет.

Мектепке дейінгі тәрбие үдерісінде баланс сақтау – ең маңызды қағидалардың бірі. Цифрлық және дәстүрлі әдістерді үйлестіре отырып, баланың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету қажет. Бұл ретте педагогтың кәсіби шеберлігі мен шығармашылығы үлкен рөл атқарады.

Тақырыпты тереңірек ашу үшін цифрлық дәуірдегі мектепке дейінгі тәрбиенің мазмұнына, әдістеріне және ұйымдастырылуына қатысты қосымша аспектілерді қарастыру маңызды. Ең алдымен, цифрлық орта баланың танымдық белсенділігін арттыруда ерекше рөл атқарады. Қазіргі балалар «цифрлық тумалар» ретінде ақпаратты жылдам қабылдайды, визуалды және интерактивті материалдарға бейім келеді. Осы ерекшелікті ескере отырып, педагогтар оқу үдерісін баланың қызығушылығына сай ұйымдастыруы тиіс.

Мысалы, цифрлық ертегілер, анимациялық бейнематериалдар, дыбыстық сүйемелдеуі бар тапсырмалар баланың есте сақтау қабілетін жақсартады. Сонымен қатар, интерактивті ойындар арқылы бала жаңа білімді оңай меңгереді. Бірақ бұл жерде педагогтың міндеті – дайын контентті ғана қолдану емес, оны педагогикалық мақсатқа сай іріктеп, дұрыс бағытта пайдалану. Цифрлық дәуірде балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту да жаңа деңгейге көтерілді. Түрлі графикалық бағдарламалар, қарапайым анимация құралдары, дыбыс жазу мүмкіндіктері арқылы балалар өз ойларын жаңа форматта жеткізе алады. Бұл олардың қиялын дамытып, өзін-өзі көрсетуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай әрекеттер баланың өзіне деген сенімін арттырады. Тағы бір маңызды бағыт – баланың

зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру. Цифрлық технологиялар арқылы балалар қарапайым тәжірибелерді бақылап, сұрақтар қойып, жауап іздеуге үйренеді. Мысалы, табиғат құбылыстары туралы бейнематериалдарды қарап, оларды талқылау баланың логикалық ойлауын дамытады. Бұл болашақта ғылыми ойлау дағдыларының қалыптасуына негіз болады. Цифрлық ортада білім беру үдерісін ұйымдастыруда ойын технологиясының маңызы ерекше. Ойын – мектепке дейінгі жастағы баланың негізгі әрекеті. Сондықтан цифрлық құралдарды ойынмен ұштастыру арқылы оқыту тиімді болады. Мысалы, әріптерді үйретуде интерактивті ойындарды қолдану баланың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жеңілдетеді. Сонымен қатар, цифрлық дәуірде инклюзивті білім беру мүмкіндіктері де кеңейіп отыр. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін арнайы бағдарламалар мен қосымшалар әзірленген. Бұл олардың білім алуына тең мүмкіндік береді. Мысалы, дыбыстық сүйемелдеуі бар бағдарламалар көру қабілеті төмен балаларға көмектессе, визуалды материалдар есту қабілеті төмен балалар үшін тиімді.

Педагогтардың цифрлық құзыреттілігін арттыру – бүгінгі күннің басты талаптарының бірі. Олар тек технологияны қолдана білуі ғана емес, оны тиімді педагогикалық құрал ретінде пайдалана алуы тиіс. Осыған байланысты біліктілікті арттыру курстары, семинарлар мен тренингтердің маңызы зор. Педагог үнемі ізденісте болып, жаңа әдіс-тәсілдерді меңгеруі қажет.

Цифрлық дәуірдегі мектепке дейінгі тәрбиеде кері байланыстың маңызы да артып отыр. Әртүрлі цифрлық платформалар арқылы педагогтар ата-аналармен тұрақты байланыс орнатып, баланың жетістіктері мен қиындықтары туралы ақпарат алмаса алады. Бұл ата-ананың бала тәрбиесіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық портфолио жүргізу тәжірибесі де кеңінен қолданылуда. Бұл баланың даму динамикасын бақылауға мүмкіндік береді. Фото, видео және басқа да материалдар арқылы баланың жетістіктері жинақталып, талданады. Мұндай тәсіл баланың жеке дамуын бағалауда тиімді құрал болып табылады. Баланың эмоционалдық дамуына да ерекше көңіл бөлу қажет. Цифрлық құралдар дұрыс қолданылған жағдайда баланың эмоциясын тануға, оны білдіруге көмектеседі. Мысалы, эмоцияларды көрсететін ойындар мен жаттығулар арқылы балалар өз сезімдерін түсінуге үйренеді. Бұл олардың әлеуметтік бейімделуіне оң әсер етеді.

Дегенмен, цифрлық технологиялардың кері әсерлерін де ескеру қажет. Ұзақ уақыт экран алдында отыру баланың көру қабілетіне, жүйке жүйесіне және жалпы денсаулығына зиян келтіруі мүмкін. Сондықтан санитарлық-гигиеналық талаптарды сақтау өте маңызды. Баланың жасына сәйкес экран алдында отыру уақыты қатаң шектелуі тиіс.

Тағы бір маңызды мәселе – баланың шынайы өмірмен байланысын сақтау. Цифрлық орта қаншалықты дамығанымен, тірі қарым-қатынас пен дәстүрлі ойындардың орнын баса алмайды. Сондықтан педагогтар мен ата-аналар баланың табиғатпен, құрдастарымен және үлкендермен қарым-қатынасын дамытуға ерекше көңіл бөлуі тиіс.

Цифрлық дәуірде тәрбие беру үдерісінде ұлттық ойындарды да жаңаша форматта қолдануға болады. Мысалы, қазақтың дәстүрлі ойындарын цифрлық форматта ұсынып, балаларға таныстыру олардың қызығушылығын арттырады. Бұл ұлттық мәдениетті сақтаудың тиімді жолдарының бірі болып табылады.

Білім беру мазмұнын жаңарту барысында цифрлық ресурстарды дұрыс іріктеу маңызды. Барлық цифрлық өнімдер сапалы және педагогикалық талаптарға сай бола бермейді. Сондықтан педагогтар қолданылатын материалдардың мазмұнына, қауіпсіздігіне және жас ерекшелігіне сәйкестігіне назар аударуы тиіс. Цифрлық дәуірде балалардың дербестігін дамыту да өзекті мәселелердің бірі. Тапсырмаларды өз бетінше орындау, ақпаратты іздеу, шешім қабылдау – бұл дағдылар баланың болашақта табысты болуына ықпал етеді. Цифрлық құралдар осы дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді, бірақ оларды дұрыс бағыттау қажет. Сонымен қатар, баланың уақытты тиімді пайдалану дағдысын қалыптастыру маңызды. Цифрлық құрылғыларды шектен тыс қолдану уақытты дұрыс жоспарламауға әкелуі мүмкін. Сондықтан балаға уақытты тиімді ұйымдастыруды үйрету қажет.

Қорытындылай келе, цифрлық дәуірдегі мектепке дейінгі тәрбиенің ерекшеліктері көпқырлы және кешенді сипатқа ие. Бұл үдеріс жаңа мүмкіндіктермен қатар, жаңа жауапкершіліктерді де талап етеді. Педагогтар, ата-аналар және қоғам бірлесе отырып, баланың қауіпсіз, сапалы және үйлесімді дамуын қамтамасыз етуі тиіс.

Цифрлық технологияларды тиімді пайдалану арқылы біз баланың танымдық, шығармашылық және әлеуметтік қабілеттерін дамыта аламыз. Алайда ең бастысы – адамгершілік, ұлттық және рухани құндылықтарды сақтап қалу. Себебі кез келген технология адам тәрбиесінің орнын баса алмайды.

Сондықтан цифрлық дәуірдегі мектепке дейінгі тәрбие – бұл тек технологияны қолдану емес, ол – баланың тұлғалық дамуына бағытталған, құндылықтарға негізделген кешенді педагогикалық үдеріс. Осындай тәсіл ғана болашақ ұрпақтың жан-жақты дамуына және қоғамда өз орнын табуына мүмкіндік береді. Цифрлық дәуірдегі мектепке дейінгі тәрбиенің ерекшеліктері оның мазмұнының жаңаруымен, әдістерінің түрленуімен және қатысушылардың рөлдерінің өзгеруімен сипатталады. Цифрлық технологиялар білім беру үдерісін тиімді әрі қызықты ете отырып, баланың дамуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Алайда оларды қолдануда жауапкершілік пен педагогикалық негізділік сақталуы тиіс.

Болашақта мектепке дейінгі тәрбие жүйесі цифрлық технологиялармен тығыз байланыста дами береді. Сондықтан бүгінгі таңда педагогтар мен ата-аналардың алдында тұрған басты міндет – баланың қауіпсіз, сапалы және үйлесімді дамуын қамтамасыз ету. Тек осындай жағдайда ғана цифрлық дәуірдің мүмкіндіктерін тиімді пайдаланып, саналы, білімді және шығармашыл ұрпақ тәрбиелеуге болады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2020.
3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
4. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1991.
5. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Просвещение, 2005.
6. Эльконин Д.Б. Психология игры. – Москва: Владос, 1999.
7. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – Москва, 1996.
8. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва, 1989.
9. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва, 2010.
10. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва, 2006.
11. UNESCO. ICT in Early Childhood Education. – Paris, 2019.
12. OECD. Starting Strong: Early Childhood Education and Care. – Paris, 2017.
13. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
14. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2004.
15. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. – Алматы, 2000.

Ж.Б. Усенкулова

«И.Панфилов атындағы №39 мектеп-гимназиясы» КММ

ҚР, Тараз қ., shunarisakova@gmail.com

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамытудағы инновациялық әдістердің ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың алған білімін өмірлік жағдаяттарда қолдана білу қабілетін қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады. Автор инновациялық педагогикалық тәсілдердің тиімділігін теориялық тұрғыда негіздеп, тәжірибелік нәтижелер арқылы дәлелдейді. Зерттеу барысында оқыту процесінде интерактивті әдістерді, ойын технологияларын және жобалық жұмыстарды қолданудың тиімділігі анықталды.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, бастауыш білім, инновациялық әдістер, оқыту технологиялары, танымдық белсенділік, білім сапасы

Қазіргі кезеңде әлемдік білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістер кезеңін бастан өткеруде. Ғылыми-техникалық прогресс пен цифрландыру үдерісі қоғамның барлық саласына әсер етіп, білім беру мазмұны мен әдістерін жаңғыртуды талап етеді. Осыған байланысты білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндет – тек білімді меңгерген емес, сонымен қатар алған білімін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алатын, сыни ойлайтын, дербес шешім қабылдай алатын тұлға қалыптастыру болып табылады [1].

Қазақстан Республикасының білім беру саясаты да осы бағытта дамып келеді. Білім мазмұнын жаңарту, оқыту әдістерін жетілдіру және инновациялық технологияларды енгізу арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Бұл мәселе мемлекеттік деңгейде маңызды басымдықтардың бірі ретінде қарастырылып отыр [2].

Функционалдық сауаттылық – қазіргі білім берудің негізгі көрсеткіштерінің бірі. Ол оқушының алған білімін күнделікті өмірде қолдана алу қабілетін, ақпаратты түсіну, талдау және тиімді пайдалану дағдыларын қамтиды. Бұл ұғым тек пәндік біліммен шектелмей, оқушының өмірлік құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған кешенді көрсеткіш болып табылады. Халықаралық тәжірибеде функционалдық сауаттылық деңгейі білім сапасының басты индикаторы ретінде қарастырылады, бұл әсіресе халықаралық зерттеулер нәтижелерінде айқын көрініс табады [5].

Бастауыш сынып – оқушының тұлғалық дамуының, негізгі оқу дағдыларының және танымдық қабілеттерінің қалыптасу кезеңі. Осы кезеңде оқушының оқу сауаттылығы, логикалық ойлау қабілеті, коммуникативтік дағдылары мен өзіндік жұмыс істеу білігі қалыптасады. Сондықтан бастауыш білім беру деңгейінде функционалдық сауаттылықты дамыту – кейінгі білім беру сатыларының нәтижелілігін қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады [3].

Аталған міндеттерді жүзеге асыруда дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар, инновациялық педагогикалық тәсілдерді қолдану қажеттілігі туындайды. Инновациялық әдістер оқыту процесін жаңғыртып, оқушылардың оқу белсенділігін арттыруға, олардың танымдық қызығушылығын қалыптастыруға және білімді терең меңгеруіне ықпал етеді. Әсіресе, интерактивті оқыту, ойын технологиялары, жобалық әдіс және саралап оқыту тәсілдері функционалдық сауаттылықты дамытуда тиімді құралдар болып табылады [4].

Инновациялық әдістерді қолдану оқыту процесін оқушыға бағытталған сипатқа көшіреді. Бұл өз кезегінде оқушылардың өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастырып, олардың жауапкершілігін арттырады. Сонымен қатар, оқыту мазмұнын өмірмен байланыстыру, практикалық тапсырмаларды кеңінен қолдану және оқу үдерісін интерактивті ұйымдастыру оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты бастауыш сыныпта оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудағы инновациялық әдістерді зерттеу өзекті ғылыми-педагогикалық мәселе болып табылады.

Зерттеу мақсаты – бастауыш сыныпта инновациялық әдістерді қолдану арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жолдарын анықтау және олардың тиімділігін ғылыми тұрғыда негіздеу.

Зерттеу міндеттері:

- функционалдық сауаттылықтың теориялық негіздерін талдау;
- бастауыш сыныпта қолданылатын инновациялық әдістерді жүйелеу;
- инновациялық әдістердің оқыту процесіндегі тиімділігін анықтау;
- тәжірибелік нәтижелер негізінде қорытынды жасау.

Осылайша, мақалада бастауыш сыныпта оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудағы инновациялық әдістердің теориялық және практикалық аспектілері қарастырылып, олардың білім беру сапасын арттырудағы маңызы ғылыми тұрғыда дәлелденеді.

1. Функционалдық сауаттылықты дамытудың теориялық негіздері

Функционалдық сауаттылық қазіргі білім беру жүйесінің басты көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылады. Ол оқушының алған білімін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілетін сипаттайды. Бұл ұғым тек пәндік біліммен шектелмей, тұлғаның әлеуметтік бейімделуін, өздігінен шешім қабылдауын және түрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуін қамтиды [1].

Халықаралық тәжірибеде функционалдық сауаттылық ұғымы кеңінен зерттелген. Әсіресе, PISA халықаралық зерттеуі оқушылардың оқу, математикалық және жаратылыстану сауаттылығын анықтауға бағытталған. Бұл зерттеулер білім берудің басты мақсаты – білімді меңгеру ғана емес, оны қолдана білу екенін көрсетеді [5].

Функционалдық сауаттылықтың құрылымына келесі компоненттер кіреді:

- ақпаратты түсіну және талдау қабілеті;
- білімді өмірлік жағдаяттарда қолдану;
- логикалық және сыни ойлау;
- коммуникативтік дағдылар;
- өздігінен білім алу қабілеті.

Осы дағдыларды қалыптастыру бастауыш сыныптан басталуы тиіс. Себебі бұл кезеңде оқушының негізгі оқу дағдылары мен тұлғалық қасиеттері қалыптасады.

2. Инновациялық әдістердің педагогикалық мәні

Инновациялық әдістер – білім беру процесін жаңғыртуға бағытталған заманауи педагогикалық тәсілдер жүйесі. Бұл әдістер оқушылардың белсенділігін арттырып, олардың оқу үдерісіне қызығушылығын күшейтеді [2].

Қазіргі таңда бастауыш сыныпта қолданылатын негізгі инновациялық әдістерге мыналар жатады:

Интерактивті оқыту әдістері

Бұл әдістер оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына негізделген. Мұнда оқушылар тек тыңдаушы емес, оқу әрекетінің тікелей қатысушысы болады.

Геймификация (ойын технологиясы)

Ойын элементтерін қолдану арқылы оқыту оқушылардың мотивациясын арттырады. Жарыс, марапат, деңгейлік тапсырмалар арқылы оқушылардың қызығушылығы күшейеді.

Жобалық оқыту әдісі

Бұл әдіс оқушылардың зерттеушілік және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Оқушылар өз бетінше ақпарат жинап, оны талдап, нәтижесін ұсынады.

Саралап оқыту әдісі

Әр оқушының жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, тапсырмаларды әртүрлі деңгейде беру арқылы оқу тиімділігі артады.

Аталған әдістердің барлығы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған.

3. Инновациялық әдістерді қолданудың практикалық ерекшеліктері

Бастауыш сыныпта инновациялық әдістерді қолдану нақты педагогикалық шарттарды сақтауды талап етеді. Ең алдымен, мұғалім оқыту мақсатын нақты анықтап, соған сәйкес әдістерді таңдауы тиіс.

Сабақ барысында:

- тапсырмалар өмірмен байланысты болуы қажет;
- оқушылардың белсенді қатысуы қамтамасыз етілуі тиіс;
- кері байланыс жүйелі түрде жүргізілуі керек;
- цифрлық және көрнекі құралдар тиімді қолданылуы қажет.

Мысалы, мәтінмен жұмыс барысында оқушылар тек сұрақтарға жауап беріп қана қоймай, өз пікірін білдіруі, салыстыруы және қорытынды жасауы тиіс. Ал математикалық тапсырмалар өмірлік жағдаяттарға негізделуі қажет.

Осы тәсілдер оқушылардың алған білімін практикада қолдануына мүмкіндік береді.

4. Тәжірибелік зерттеу және оның нәтижелері

Зерттеу жұмысы барысында бастауыш сыныпта инновациялық әдістер жүйелі түрде қолданылды. Нәтижесінде оқушылардың оқу белсенділігі мен білім сапасында оң өзгерістер байқалды (1-кесте).

Кесте 1 – Тәжірибелік зерттеу және оның нәтижелері

Көрсеткіш	Бастапқы деңгей	Қорытынды деңгей
Оқу мотивациясы	55%	91%
Белсенділік деңгейі	60%	93%
Білім сапасы	62%	89%
Логикалық ойлау	58%	87%
Өздігінен жұмыс істеу	50%	86%

Бұл нәтижелер инновациялық әдістердің тиімділігін дәлелдейді.

Сабақ барысында қолданылған ойын технологиялары оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың сабаққа белсенді қатысуына ықпал етті. Ал жобалық тапсырмалар оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік берді.

5. Инновациялық әдістердің тиімділігі мен педагогикалық әсері

Инновациялық әдістерді қолдану келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- оқушылардың оқу мотивациясының артуы;
- білім сапасының жоғарылауы;
- танымдық белсенділіктің күшеюі;
- шығармашылық қабілеттердің дамуы;
- өздігінен білім алу дағдыларының қалыптасуы.

Сонымен қатар, бұл әдістер оқушылардың ХХІ ғасыр дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Олар ақпаратпен жұмыс істеу, сыни ойлау, қарым-қатынас жасау және топта жұмыс істеу қабілеттерін дамытады.

Инновациялық әдістерді тиімді қолдану мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. Мұғалім оқыту әдістерін дұрыс таңдап, оларды сабақ мақсатына сәйкес қолдануы қажет.

6. Қазіргі білім беру жүйесіндегі инновациялық бағыттардың болашағы

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде инновациялық бағыттар қарқынды дамып келеді. Болашақта оқыту процесінде цифрлық технологиялар, жасанды интеллект элементтері және интерактивті платформалар кеңінен қолданылатын болады.

Бұл өз кезегінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Сондықтан білім беру жүйесінде инновациялық әдістерді жүйелі енгізу – стратегиялық маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Қорыта айтқанда, бастауыш сыныпта инновациялық әдістерді қолдану оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда маңызды рөл атқарады. Инновациялық тәсілдер оқыту процесін жаңғыртып, оқушылардың оқу мотивациясын арттырады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, инновациялық әдістерді жүйелі қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып, олардың өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, бұл әдістер оқушылардың сыни ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі білім беру жүйесінде мұғалімдердің басты міндеті – оқушыларды тек біліммен қамтамасыз ету емес, оларды өмірге бейімдеу. Осы тұрғыда инновациялық әдістерді тиімді пайдалану – сапалы білім берудің негізгі шарты болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020. – 60 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан–2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана: Ақорда, 2012. – 56 б.
3. Қараев Ж.А. Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы. – Алматы: Білім, 2015. – 120 б.
4. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2018. – 272 с.
5. OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 352 p.

ГТАХР: 14.25.07

Ә.А. Утебаева

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ
ҚР, Абай обл., Үржар ауд., utebaeva@mail.ru

ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада оқытудың жаңа әдістерін қолдану арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру жолдары қарастырылады. Заманауи педагогикалық технологиялар мен тиімді әдіс-тәсілдер арқылы оқушының сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу қабілеттерін дамыту мәселелері талданады.

Тірек сөздер: тілдік дағдылар, жаңа әдістер, коммуникативтік оқыту, интерактивті тәсілдер, функционалдық сауаттылық, цифрлық технологиялар

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру – басты міндеттердің бірі болып табылады. Әсіресе, жаһандану дәуірінде тұлғаның коммуникативтік құзыреттілігі оның табысты әлеуметтенуінің маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылады. Сондықтан білім беру процесінде оқытудың дәстүрлі әдістерімен қатар, жаңа, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану қажеттілігі туындап отыр.

Бүгінгі таңда оқыту үрдісінде оқушының белсенділігін арттыруға бағытталған интерактивті, жобалық, зерттеушілік және цифрлық технологиялар кеңінен қолданыс табуда. Бұл әдістер оқушылардың тек білім алуына ғана емес, сонымен қатар өз ойын еркін жеткізуіне, сыни тұрғыдан ойлауына, шығармашылық қабілеттерін дамытуына ықпал етеді. Әсіресе, тілдік дағдыларды дамытуда коммуникативтік оқыту әдісінің маңызы зор. Бұл әдіс оқушыны нақты тілдік жағдаяттарда сөйлесуге, пікір алмасуға, ақпаратты түсініп, оны өңдеп жеткізуге үйретеді. Сонымен қатар, цифрлық білім беру ресурстары мен онлайн платформалар тіл үйрету процесін жаңа деңгейге көтеруде. Олар оқушылардың қызығушылығын арттырып, білім алуды қолжетімді әрі тиімді етеді. Оқытудың жаңа әдістерін тиімді қолдану нәтижесінде оқушылардың тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым дағдылары кешенді түрде

дамиды. Осыған орай, оқытудың жаңа әдістерін пайдалану арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру – білім сапасын арттырудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. Бұл бағыттағы жүйелі жұмыс оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытып, олардың өмірлік дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі заман талабы – білім алушылардың тілдік дағдыларын жан-жақты дамыту. Соның ішінде тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым дағдыларын қалыптастыру ерекше маңызға ие. Бұл дағдылар коммуникативтік құзыреттілікті дамытып қана қоймай, оқушылардың ойлау қабілетін, сыни көзқарасын және шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында нақтылы тәрбиелік процесте ауызша тіл дамыту жұмыстары қай жерде, қалай жүргізіледі, оқушылардың сөйлеу тіліндегі кемшіліктер қандай әдіс-тәсілдер арқылы түзетіліп отырады-мұның бәрін ойластырып, педагогикалық, психологиялық, методологиялық тұрғыдан қарап, дұрыс шешімін табатын тек қана тіл маманы болып табылады. Оқушылардың ауызекі сөйлеу тілін, тіл мәдениетін арттыру мен дамыту, сапалы білім беру-қазіргі кезде мектеп мұғалімдерінің, тіл мамандарының алдында тұрған басты міндеттердің бірі.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында оқушыларды сөзді дұрыс қолдана білуге, өз ойын орнықты жеткізуге, еркін сөйлей білуге жетелейтін тәсілдің бірі – тіл дамыту жұмыстары. Оқушылардың тіл дамыту жұмысын дұрыс ұйымдастырып, дұрыс жүргізіп отыру-әдебиетті сөз өнері ретінде шығармашылық шабытпен шебер оқыта білудің бір көрінісі болып саналады. Тіл дамыту мақсатындағы жүргізілетін жұмыстар оқушының ойлау қабілетіне, сондай-ақ өз ойын жеткізе білуіне, шығармашылық ізденісіне жол ашады. Оқушының білімі ғана жетіліп қоймайды, қабілетінің, дарын көзінің ашылуына түрткі болады.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың сөйлеу тіліне мынадай талап қойылады:

Оқушы айтайын деген ой-пікірін жүйелі, байланысты түрде әңгімелеп беруге жаттығу.

Сөз тартымды, мазмұнды болуға тиісті.

Әдеби тілдің нормасынан ауытқып кетпей, оны сақтап мәнерлеп сөйлеуге дағдылану.

Сөзді дұрыс, орынды қолданып, сөйлемді дұрыс құрап ойын айта білуге машықтану.

Тіл дамытудың басты құралы сөздік қорда жатады. Оқушының сөздік қорының неғұрлым көп болуы және оны тиімді қолдана білуі жүйелі еңбекті қажет етеді. Сөздік қорды байыту жұмысында іріктелініп алынатын атаулар, ұғымдар ұлттық дәстүріміз бен өткен тарихымызға байланысты болса, оның жан-жақты маңызы артып отыратындығы белгілі. Өйткені оқушылар өзінің туған халқының тарихымен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен байланысты атауларды үйрену арқылы білім қорын жинай бастайды.

Қазақ тіліндегі тіл ұстарту жұмыстарының негізгі мақсаты – дұрыс, сауатты жазуға, оқушының ауызша және жазбаша ойын, грамматикасын және стилистикасы жағынан дұрыс сөйлем құрап, жүйелі сөйлеуге үйрету. Мұғалім оқушының ауызша және жазбаша тілін дұрыс дамытуда грамматикалық ережелерді жақсы білуге, тыныс белгілерін дұрыс қоюға үйретіп, көркем әдебиетті көп оқуға бағыт беріп, оның үлгісін көрсетіп отыруы тиіс. Әр мұғалім тіл ұстарту жұмыстарын шығармашылықпен жүргізіп, дұрыс ұйымдастыра білсе, ол оқушының күнделікті өмірдегі құбылысты жан-жақты түсіне білуіне, білген нәрселерін ауызекі сөздерін де қолдана білуіне жағдай жасайды.

Тіл дамыту жұмыстары ауызша-жазбаша жаттығулар, мәтінмен жұмыс, мазмұндама, шығарма, диктант, мақала жазу, мінездеме беру, суретпен жұмыс, сұраққа жауап жаздыру, жоспар жасату, кітап оқу сияқты жұмыс түрлері арқылы іске асырылады.

Тіл дамыту-оқушыны тілдік тұлғаларды дұрыс қолданып, ойын басқа адамға толық жеткізуге дағдыландыру, басқа адамдардың сөзін жақсы түсінуге үйрету. Басқаша айтқанда тіл дамыту – қазақ тілі оқушының қарым-қатынас құралына айналдыру. Бұл жалпы тіл үйрету мақсатымен толық сай келеді. Мектептерде оқушының қазақ тілін дамыту ұғымына қазақ тілінің лексикалық, грамматикалық тұлғаларын меңгерту, оларды сөйлемде қолдану дағдыларын қалыптастыру яғни қазақ тілінде әдеби тілмен сөйлеуге үйрету жатады; қазақ

тілінің орфографиялық нормасын оқушыда қалыптастыру, қазақша сауатты жазу дағдысын меңгерту де осы ұғымға кіреді; сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөз тіркесін жасау арқылы оларды арқылы ойын басқаға жеткізу, басқаның сөзін түсіну де тіл дамыту ұғымына жатады. Тіл дамыту сөйлеуге жеткілікті сөздік қорды және ол сөздерді сөйлемде бір-бірімен байланыстыратын тілдік нұсқаулардың қолдану заңдылықтарын меңгерту болып шығады. Оқушының сөздік қорын байыту тілдік нұсқаулардың қолдану дағдысын қалыптастырумен тығыз байланыста жүргізіледі.

Тілдік дағдыларды дамыту: Оқушылардың тілдік құралдарды тиімді пайдалануын қамтамасыз ету, сөздік қорын кеңейту.

Тәжірибеде оқушылардың сөздік қорын кеңейту үшін әртүрлі тәсілдер қолданылады:

Тақырыптық сөздік жинақтау: Оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша (мысалы, «Табиғат», «Ғылым мен техника», «Өнер» және т.б.) сөздер мен тіркестер жинағын жасау ұсынылады. Бұл сөздермен жаттығулар орындап, олардың әрқайсысын сөйлемдерде қолдануға үйрету.

Синонимдер мен антонимдермен жұмыс: Оқушыларға бір сөздің синонимдері мен антонимдерін табу, оларды сөйлемдерде қолдану тапсырмалары беріледі. Бұл сөздерді бір-бірімен алмастыра отырып, сөйлеу тілін байытуға мүмкіндік береді.

Жаңа сөздер мен сөз тіркестерін оқу және түсіну: Оқушыларға әдеби мәтіндер мен мақалаларды оқытудың барысында жаңа сөздермен таныстырып, оларды мәтіннің мағынасын түсіну үшін қолдану тапсырмалары беріледі.

Грамматикалық дағдыларды дамыту

Тұрақты сөз тіркестері мен фразеологизмдермен жұмыс: 8 сыныпта тұрақты сөз тіркестерін қолдану дағдыларын дамыту маңызды. Оқушыларға белгілі бір мәтіндерде фразеологизмдерді табу, оларды дұрыс қолдану тапсырмалары беріледі.

Грамматикалық ережелерді бекіту: Оқушыларға 8 сынып деңгейіне сәйкес келетін грамматикалық ережелерді қайталап, олардың дұрыс қолданылуын үйрету қажет. Мысалы, септіктер, шақтар, шырайлар мен көмекші етістіктер туралы тапсырмалар мен жаттығулар.

Оқушылардың оқылым дағдыларын дамыту үшін мынадай әдіс-тәсілдер қолданылуы мүмкін:

Әдеби мәтіндермен жұмыс: 8 сынып оқушылары үшін әдеби мәтіндерді оқыту өте маңызды. Бұл мәтіндерді оқып, оқушылардың түсінгенін сұрау, сөздерді талдау және мәтіннің мағынасын анықтау.

Шығармашылық сұрақтар мен тапсырмалар: Мәтінді оқығаннан кейін оқушылардан шығармашылық сұрақтар қою арқылы олардың мәтіннің мазмұнын тереңірек түсінуіне ықпал ету. Мысалы, мәтіннің кейіпкерлеріне сипаттама беру, оқиға бойынша өз пікірін айту.

Мазмұндама жазу: Оқушыларға мәтінді оқытып, оның қысқаша мазмұнын жазуды тапсыру арқылы олардың оқыған мәтіннен негізгі ақпаратты ала білу дағдыларын дамыту.

Жазу дағдыларын дамыту үшін түрлі тапсырмалар мен жаттығуларды қолдануға болады:

Эссе жазу: Оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша эссе жазуды тапсыру. Бұл жазу кезінде олардың ойларын жүйелі түрде білдіру, грамматикалық ережелерді дұрыс қолдану дағдылары дамиды.

Күнделік жазу: Оқушыларға күнделікті жазба тапсырмалары беру, мысалы, белгілі бір оқиға немесе өз пікірлері туралы күнделік жүргізу. Бұл оларға еркін түрде өз ойларын қағазға түсіруге көмектеседі.

Мәтіндерге тақырып қою: Оқушыларға дайын мәтіндер беріп, оларға жаңа тақырыпты ойлап табуды немесе тақырыпқа сай сұрақтар жазуды тапсыру.

Сөйлеу дағдыларын дамытуда диалогтар мен рөлдік ойындар маңызды рөл атқарады:

Диалогтар мен рөлдік ойындар: Оқушыларға әртүрлі өмірлік жағдайларды сахналау арқылы сөйлеу дағдыларын дамыту. Мысалы, достармен кездескенде, сатып алу кезінде және т.б. жағдайларда қолданылатын сөз тіркестері мен сұрақтар бойынша рөлдік ойындар.

Тақырыптық әңгімелесу: Оқушыларға белгілі бір тақырып бойынша әңгімелесу тапсырылады. Мысалы, «Менің сүйікті кітабым», «Жазғы демалысым» тақырыптары бойынша әңгімелесу. Бұл оқушылардың пікір алмасу, өз ойларын жүйелі түрде жеткізу дағдыларын арттырады.

Жобалық жұмыстар: Оқушыларды топтарға бөліп, белгілі бір тақырып бойынша жобалық жұмыстар жасау. Жоба қорытындысын қорғау барысында оқушылар өз тілдік дағдыларын көрсетуге мүмкіндік алады. **Шығармашылық жазу:** Оқушыларға ойша түрлі тақырыптарды ойластырып, сол тақырыптар бойынша шығармашылық жұмыстар жазуды ұсыну. Мысалы, фантастикалық әңгіме немесе жаңалықтар жасау. **Пікірталастар:** Оқушыларды белгілі бір мәселе бойынша пікірталас ұйымдастыруға шақыру. Бұл олардың өз ойларын дәлелді түрде жеткізу, басқалардың пікірін тыңдай білу дағдыларын дамытады. Оқушылардың әдеби сауаттылықты арттыру – олардың әдеби шығармаларды терең түсінуіне, мәгіндерді дұрыс талдауына және әдебиетке деген қызығушылығын оятуға бағытталған маңызды кезең. Әдеби сауаттылықты арттыру арқылы оқушылардың ойлау қабілеті, шығармашылық дағдылары мен сыни тұрғыдан ойлау дағдылары дамиды. Бұл бағытта жүргізілетін жұмыстар оқушылардың әдеби шығармаларға деген қызығушылығын оятуға, әдебиет саласында қажетті білім мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған.

Оқушылардың білімдерін жетілдіріп, анықтау үшін оқытуда тыңдалым дағдысын дамытудың маңызы зор. Оқушылардың тілдік мәдениетін қалыптастыру барысында оқушылар нәтижеге жету үшін белсенділік танытады, ынтасы артады, өз ойларымен бөлісіп пікірлесе алады, білімді бірлесіп алады. Әңгімелесуге тарту арқылы оқушылардың оқуы тиімдірек болады. Сондықтан сабақ барысында кері байланыстың маңызы зор және сабақ барысында көптеген сұрақтар қойып оқушыларды әңгімеге тартып отыру маңызды.

Әдебиеттер

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық «Назарбаев зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012.
2. «Ұстаздар» газеті № 7. 201.
3. Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика. //Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 2020 .
4. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.

ҒТАХР: 14.15.25

С.Т. Худайбергенова

«Жарбұлақ орта мектебі» КММ

ҚР, Абай обл., Мақаншы ауд., sairash_74@mail.ru

ФИЗИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА ПӘНДЕРІН КІРІКТІРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ

Жұмыста физика және информатика пәндерін кіріктіру арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жолдары қарастырылады. Зерттеуде цифрлық технологиялар, модельдеу, алгоритмдік ойлау және STEM тәсілдерінің тиімділігі талданып, тәжірибеде қолдану мүмкіндіктері ұсынылады.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, кіріктірілген оқыту, физика, информатика, STEM, цифрлық технологиялар.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тек теориялық білімін қалыптастыру жеткіліксіз. Бүгінгі қоғам білімді қолдана алатын, түрлі өмірлік жағдайларда дұрыс шешім қабылдайтын тұлғаны талап етеді. Осы тұрғыда функционалдық сауаттылық ұғымы ерекше маңызға ие болып отыр.

Функционалдық сауаттылық – бұл оқушының алған білімін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана білу қабілеті. Бұл дағды PISA, TIMSS сияқты халықаралық зерттеулерде негізгі

бағалау критерийі болып табылады. Сондықтан білім беру мазмұны да осы талаптарға сәйкес өзгеруде. Физика және информатика пәндері – ғылыми-техникалық прогрестің негізін құрайтын пәндер. Бұл пәндерді кіріктіре оқыту оқушылардың логикалық ойлауын, зерттеушілік дағдыларын және цифрлық құзыреттілігін дамытуға үлкен мүмкіндік береді. Функционалдық сауаттылық – бұл тек оқу, жазу немесе есептеу дағдылары емес, сонымен қатар алынған білімді нақты өмірлік жағдайларда қолдана білу қабілеті.

Функционалдық сауаттылықтың негізгі компоненттері: ақпаратты талдау және өңдеу, мәселені шешу, сыни ойлау, цифрлық сауаттылық, коммуникация.

Қазіргі қоғамда бұл дағдыларсыз тұлға толыққанды өмір сүре алмайды. Сондықтан мектепте оқушыларды тек біліммен қаруландыру емес, оларды өмірге бейімдеу басты мақсат болып табылады.

Пәндерді кіріктіру – білім мазмұнын бір жүйеге келтіріп, әртүрлі пәндер арасындағы байланысты көрсету. Физика мен информатика арасындағы байланыс: физикалық процестерді модельдеу, деректерді өңдеу және талдау, алгоритмдер құру, бағдарламалау арқылы есеп шығару. Бұл екі пәнді біріктіру оқушыларға: құбылысты терең түсінуге, абстрактілі ойлауды дамытуға, нақты нәтижеге жетуге мүмкіндік береді.

Функционалдық сауаттылық дегеніміз – адамның алған білімін күнделікті өмірде, нақты жағдаяттарда қолдана білу қабілеті. Бұл ұғым тек пәндік біліммен шектелмейді, ол адамның сыни ойлауын, ақпаратпен жұмыс істеуін, мәселені шешу қабілетін қамтиды. Сондықтан мектепте оқушыларды тек теориялық біліммен қамтамасыз ету жеткіліксіз, оларды өмірге бейімдеу қажет.

Физика және информатика пәндері – оқушылардың логикалық ойлауын, талдау қабілетін, ғылыми дүниетанымын қалыптастыратын негізгі пәндердің бірі. Бұл пәндерді өзара байланыстыра оқыту арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын тиімді дамытуға болады. Өйткені физика табиғат заңдылықтарын түсіндіреді, ал информатика сол заңдылықтарды модельдеуге, талдауға және қолдануға мүмкіндік береді.

Функционалдық сауаттылықтың мәні және құрылымы. Функционалдық сауаттылық – бұл білімді меңгеру ғана емес, оны қолдану, талдау, бағалау және жаңа жағдайда пайдалану қабілеті. Қазіргі білім беру жүйесінде бұл ұғым ерекше маңызға ие, себебі оқушылардың болашақ өмірге дайындығы осы дағдыларға байланысты.

Функционалдық сауаттылық бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады. Олардың ішінде ақпараттық сауаттылық, цифрлық сауаттылық, коммуникативтік дағдылар, сыни ойлау және проблеманы шешу қабілеті ерекше орын алады. Бұл дағдылардың барлығы физика және информатика сабақтарында дамытылады. Мысалы, физика сабағында оқушы белгілі бір құбылысты зерттеп, оның себеп-салдарын анықтайды. Ал информатика сабағында сол құбылысты модельдеп, нәтижесін талдайды. Осылайша оқушы тек білім алып қана қоймай, оны қолдануды үйренеді.

Физика мен информатика пәндерінің арасында тығыз байланыс бар. Физика табиғаттағы процестерді зерттейді, ал информатика осы процестерді сандық түрде сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл пәндерді кіріктіру оқушылардың білімін тереңдетіп, оларды нақты нәтижеге бағыттайды. Мысалы, қозғалыс заңдарын оқығанда оқушылар физика сабағында формулаларды меңгереді. Ал информатика сабағында осы формулалар негізінде графиктер құрып, қозғалысты модельдейді. Бұл тәсіл оқушылардың тақырыпты терең түсінуіне көмектеседі. Сонымен қатар, физика есептерін шешу кезінде алгоритмдік ойлау дамиды. Бұл информатика пәнінің негізгі мақсатының бірі болып табылады. Оқушы есепті шешу үшін белгілі бір қадамдарды орындауы керек, бұл бағдарламалау логикасына ұқсас.

Кіріктірілген оқыту – әртүрлі пәндер арасындағы байланысты көрсету арқылы білім берудің тиімділігін арттыру әдісі. Бұл тәсіл оқушылардың білімін жүйелеп, оларды өмірлік жағдаяттарға бейімдейді. Физика мен информатиканы кіріктіру арқылы оқушылар күрделі ұғымдарды жеңіл меңгереді. Себебі олар теорияны практикамен байланыстырады. Мысалы, электр тогын зерттегенде оқушылар физикада заңдылықтарды үйренсе, информатикада сол процесті модельдей алады. Кіріктірілген оқыту оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Олар сабақта белсенді қатысып, өз бетінше зерттеу жүргізуге ынталанады. Бұл өз кезегінде функционалдық сауаттылықтың дамуына ықпал етеді. Цифрлық технологияларды қолданудың маңызы зор. Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық технологиялар маңызды рөл атқарады. Физика және информатика сабақтарында бұл технологияларды қолдану оқыту процесін тиімді етеді. Мысалы, симуляциялық бағдарламалар арқылы оқушылар күрделі физикалық құбылыстарды көрнекі түрде түсінеді. Бұл олардың тақырыпты жақсы меңгеруіне көмектеседі. Сонымен қатар, бағдарламалау тілдерін қолдану арқылы оқушылар есептерді автоматты түрде шығарып, нәтижесін талдай алады.

Цифрлық технологиялар оқушылардың дербестігін арттырады. Олар өз бетінше зерттеу жүргізіп, жаңа білімді меңгереді. Бұл функционалдық сауаттылықтың маңызды көрсеткіші болып табылады.

Алгоритмдік ойлауды дамыту. Алгоритмдік ойлау – бұл мәселені кезең-кезеңімен шешу қабілеті. Бұл дағды информатика пәнінде қалыптасады, бірақ физика сабақтарында да кеңінен қолданылады. Физика есептерін шешу кезінде оқушы алдымен есептің шартын талдайды, содан кейін формуланы таңдайды, есептеу жүргізеді және нәтижесін тексереді. Бұл процесс алгоритмдік ойлаудың нақты көрінісі болып табылады.

Алгоритмдік ойлау оқушыларға тек есеп шығаруда ғана емес, өмірлік мәселелерді шешуде де көмектеседі. Олар мәселені жүйелі түрде қарастырып, дұрыс шешім қабылдауды үйренеді.

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін оқыту процесі практикалық бағытта болуы қажет. Физика және информатика сабақтарында тәжірибелік жұмыстар, жобалар, зерттеулер ұйымдастыру маңызды. Мысалы, оқушылар белгілі бір физикалық құбылысты зерттеп, оның нәтижесін компьютерлік бағдарлама арқылы талдай алады. Бұл олардың зерттеушілік дағдыларын дамытады.

Жобалық жұмыстар да тиімді әдіс болып табылады. Оқушылар белгілі бір тақырып бойынша жоба жасап, оны қорғайды. Бұл олардың коммуникативтік дағдыларын дамытады. Функционалдық сауаттылықты дамыту жолдары. Физика және информатика сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту үшін келесі әдістерді қолдануға болады.

Проблемалық оқыту әдісі оқушыларды өз бетінше ойлауға үйретеді. Мұғалім дайын ақпарат бермей, оқушыларға мәселе қойып, оны шешуге бағыттайды.

Жобалық оқыту әдісі оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытады. Олар нақты мәселені зерттеп, шешу жолдарын ұсынады.

Сандық ресурстарды қолдану оқушылардың цифрлық сауаттылығын арттырады. Олар ақпаратты іздеу, өңдеу және қолдану дағдыларын меңгереді.

Топтық жұмыс оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау қабілетін дамытады. Олар бірлесіп жұмыс істеп, ортақ шешім қабылдайды.

Физика және информатика пәндерін кіріктіре оқыту барысында кейбір қиындықтар туындауы мүмкін. Мұғалімдердің дайындық деңгейі, материалдық-техникалық база, уақыт тапшылығы сияқты мәселелер кездеседі.

Бұл қиындықтарды шешу үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыру қажет. Сонымен қатар, мектептерді заманауи құралдармен қамтамасыз ету маңызды. Оқу бағдарламасын тиімді жоспарлау да үлкен рөл атқарады.

STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) – қазіргі білім берудің негізгі бағыттарының бірі.

Физика + информатика = STEM негізі

STEM тәсілінің артықшылықтары: тәжірибеге бағытталған оқыту, жобалық жұмыс, зерттеушілік дағдылар, шығармашылық қабілет. Мысалы: Оқушылар Arduino арқылы қозғалыс датчиктерін зерттеп, физикалық заңдарды тәжірибе жүзінде түсінеді.

Қазіргі сабақта цифрлық құралдарды қолдану – міндет.

Негізгі құралдар: PhET симуляциялары, Python бағдарламалау тілі, Excel арқылы деректер талдау, GeoGebra. Бұл құралдар: күрделі ұғымдарды визуализациялайды, уақытты үнемдейді, оқушының қызығушылығын арттырады.

Физика есептері – алгоритмдік ойлауды дамытуға ең тиімді құрал. Мысалы: Қозғалыс есебін шешу:

1. Берілгенді анықтау
2. Формуланы таңдау
3. Есептеу
4. Қорытынды

Бұл – таза информатикалық ойлау жүйесі.

Физика және информатика пәндерін кіріктіру – қазіргі білім берудің тиімді бағыттарының бірі. Бұл тәсіл оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытып, оларды өмірге дайындайды. Оқушылар: білімді қолданады, ойлайды, талдайды, шешім қабылдайды. Сондықтан бұл бағытты білім беру жүйесіне кеңінен енгізу – уақыт талабы. Физика және информатика сабақтарын кіріктіру арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі. Бұл тәсіл оқушылардың білімін тереңдетіп қана қоймай, оларды өмірге дайындайды. Оқушылар білімді тек меңгеріп қана қоймай, оны қолдануды үйренеді. Олар талдайды, салыстырады, шешім қабылдайды. Бұл дағдылар олардың болашақта табысты болуына негіз болады.

Физика мен информатиканы ұштастыру оқушылардың ғылыми дүниетанымын кеңейтеді. Бұл тәсіл олардың теориялық білімін тәжірибемен байланыстыруға мүмкіндік береді. Оқушылар күрделі ұғымдарды жеңіл қабылдап, оны нақты өмірде қолдана алады. Кіріктірілген сабақтар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, олардың өздігінен білім алу дағдылары қалыптасады. Цифрлық технологияларды пайдалану оқыту процесін жаңғыртып, оны тиімді етеді. Мұндай сабақтарда оқушылар белсенді қатысып, зерттеушілік қабілеттерін дамытады. Функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы оқушылардың болашақта бәсекеге қабілетті болуына ықпал етеді. Сондықтан физика және информатика пәндерін кіріктіру білім берудің басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылуы тиіс, физика және информатика пәндерін кіріктіруді кеңінен қолдану – білім сапасын арттырудың тиімді жолы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, 2020–2025.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім беру стандарты, 2022. OECD. PISA 2018 Results. Paris, 2019.
3. Назарбаев Зияткерлік мектептері. STEM білім беру тұжырымдамасы, 2020.
4. Жұмабаева Ә. Инновациялық оқыту әдістері. Алматы, 2021.
5. Смағұлова А. Цифрлық білім беру ресурстары. Нұр-Сұлтан, 2022.
6. Wing J. Computational Thinking. Communications of the ACM, 2020.

А.Х. Шамсутдинова

«Нұрлыбек Баймұратов атындағы орта мектебі» КММ
ҚР, Абай обл., Басқарағай ауд., @mail.ru

МЕКТЕПШІЛІК БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІН ЖАҢҒЫРТУ – БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ ТЕТІГІ

Баяндамада мектепшілік бақылау жүйесін жаңғырту арқылы білім сапасын арттыру мәселесі қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде басқарудың тиімділігі оқу нәтижелерімен тікелей байланысты. Сондықтан мектепшілік бақылауды дәстүрлі формадан заманауи, деректерге негізделген, жүйелі модельге көшіру қажеттілігі туындайды. Жұмыста бақылаудың түрлері, әдістері, мониторинг жүйесі, педагогтардың кәсіби дамуына әсері талданады. Сонымен қатар, білім сапасын арттырудағы басқару шешімдерінің рөлі айқындалады.

Тірек сөздер. мектепшілік бақылау, білім сапасы, мониторинг, басқару, талдау, педагогикалық үдеріс, бағалау, тиімділік, деректер, сапалы білім

Қазіргі білім беру жүйесі жаһандану, цифрландыру және қоғам сұраныстарының өзгеруі жағдайында жаңаша бағытта дамып келеді. Осы өзгерістер мектеп басқару жүйесіне де тікелей әсер етуде. Әсіресе білім сапасын арттыру мәселесі білім беру ұйымдарының негізгі басымдығына айналып отыр. Бұл тұрғыда мектепшілік бақылау жүйесінің маңызы ерекше.

Мектепшілік бақылау – бұл білім беру процесінің сапасын қамтамасыз етуге бағытталған басқарудың маңызды құралы. Ол оқу-тәрбие үдерісінің барлық кезеңдерін қамтып, мұғалімдердің кәсіби қызметін, оқушылардың білім деңгейін, оқу нәтижелерін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді. Дегенмен, дәстүрлі бақылау түрлері көбінесе формалды сипатта болып, нақты нәтижеге жеткізе бермейді. Сондықтан қазіргі таңда мектепшілік бақылау жүйесін жаңғырту қажеттілігі туындап отыр. Жаңғырту дегеніміз – бақылаудың мазмұнын, формасын, әдістерін өзгерту ғана емес, оны жаңа талаптарға сәйкестендіру, тиімді басқару құралына айналдыру. Бұл үдеріс білім сапасын арттыруға тікелей әсер етеді.

Мектепшілік бақылауды жаңғыртудың негізгі бағыттарының бірі – деректерге негізделген басқару. Яғни әрбір бақылау нәтижесі нақты деректер арқылы талданып, соның негізінде басқарушылық шешімдер қабылдануы тиіс. Бұл тәсіл бақылаудың объективтілігін арттырып, нақты проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді.

Білім сапасын арттыру үшін мектепшілік мониторинг жүйесін дұрыс ұйымдастыру маңызды. Мониторинг – бұл білім беру нәтижелерін жүйелі түрде бақылау, талдау және бағалау процесі. Ол оқушылардың оқу жетістіктерін, мұғалімдердің жұмыс сапасын, білім беру процесінің тиімділігін анықтауға көмектеседі.

Сонымен қатар, мектепшілік бақылау тек тексеру емес, ол – дамыту құралы болуы тиіс. Яғни бақылау нәтижелері мұғалімдердің кәсіби дамуына ықпал етуі керек. Бұл үшін кері байланыс жүйесін тиімді ұйымдастыру қажет. Кері байланыс – бақылаудың маңызды элементі. Ол мұғалімге өзінің күшті және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Дұрыс ұйымдастырылған кері байланыс мұғалімнің кәсіби өсуіне ықпал етеді.

Мектепшілік бақылауды жаңғырту барысында бақылаудың түрлерін де қайта қарастыру қажет. Мысалы, фронтальды бақылаумен қатар тақырыптық, жеке, диагностикалық бақылау түрлерін қолдану тиімді. Бұл бақылаудың сапасын арттырады.

Сабақты бақылау – мектепшілік бақылаудың негізгі бағыты. Бірақ оны тек бақылау емес, талдау, қолдау, дамыту құралы ретінде қарастыру керек. Сабақты талдау барысында оқыту әдістері, оқушылардың белсенділігі, бағалау жүйесі ескерілуі тиіс.

Қазіргі уақытта цифрлық технологияларды пайдалану бақылау жүйесін жаңғыртудың маңызды бөлігі болып табылады. Электронды журналдар, онлайн платформалар, аналитикалық жүйелер арқылы білім сапасын бақылау жеңілдейді.

Цифрлық құралдар арқылы жиналған деректерді талдау мектеп әкімшілігіне нақты шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл басқару тиімділігін арттырады.

Мектепішілік бақылау жүйесін жаңғыртуда педагогтардың кәсіби дамуы ерекше орын алады. Бақылау нәтижелері негізінде мұғалімдерге әдістемелік көмек көрсету қажет.

Әдістемелік жұмыстарды дұрыс ұйымдастыру білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Бұл мұғалімдердің жаңа әдіс-тәсілдерді меңгеруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мектепішілік бақылау жүйесінде ашықтық пен әділдік қағидаттарын сақтау маңызды. Бұл мұғалімдердің сенімін арттырады. Бақылау жүйесінің тиімділігі оның жүйелілігіне байланысты. Яғни бақылау тұрақты, жоспарлы түрде жүргізілуі тиіс. Мектепішілік бақылау оқу-тәрбие процесінің барлық бағыттарын қамтуы керек. Бұл білім сапасын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Жаңғыртылған бақылау жүйесі нәтижеге бағытталған болуы тиіс. Яғни негізгі мақсат – білім сапасын арттыру. Білім сапасын арттыру – бұл тек оқушылардың үлгерімі ғана емес, олардың функционалдық сауаттылығы, ойлау қабілеті, өмірге бейімделуі. Мектеп әкімшілігінің рөлі бұл үдерісте өте маңызды. Олар тиімді басқару шешімдерін қабылдауы тиіс. Осылайша, мектепішілік бақылау жүйесін жаңғырту – білім сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Мектепішілік бақылау жүйесін жаңғыртуда басқарудың стратегиялық аспектілерін ескеру ерекше маңызды. Білім беру ұйымындағы кез келген өзгеріс жүйелі жоспарлауды талап етеді. Сондықтан мектепішілік бақылау тек жекелеген іс-шаралар жиынтығы емес, ол – тұтас басқару жүйесінің құрамдас бөлігі. Бұл жүйе мектептің даму стратегиясымен тығыз байланысты болуы тиіс.

Жаңғыртылған мектепішілік бақылау жүйесі ең алдымен нақты мақсаттар мен күтілетін нәтижелерге негізделуі қажет. Әрбір бақылау әрекеті белгілі бір көрсеткіштерге сүйеніп, өлшенетін нәтижеге бағытталуы тиіс. Бұл бақылаудың тиімділігін арттырып, оның формалдылықтан арылуына мүмкіндік береді. Бақылаудың тиімді моделін құру үшін мектеп әкімшілігі деректерді жинау, талдау және интерпретациялау дағдыларын меңгеруі қажет. Деректерге негізделген басқару – қазіргі білім беру жүйесінің басты талаптарының бірі. Ол нақты жағдайды бағалауға, проблемаларды анықтауға және оларды шешудің тиімді жолдарын табуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда мектепішілік бақылаудың жаңа моделі бірнеше кезеңнен тұруы мүмкін. Бірінші кезең – диагностика. Бұл кезеңде оқу-тәрбие процесінің қазіргі жағдайы анықталады. Оқушылардың білім деңгейі, мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі, оқу процесінің тиімділігі зерттеледі.

Екінші кезең – талдау. Жиналған деректер жан-жақты талданып, негізгі проблемалар мен олардың себептері анықталады. Бұл кезеңде сапалық және сандық талдау әдістерін қолдану маңызды.

Үшінші кезең – жоспарлау. Анықталған проблемалар негізінде нақты іс-шаралар жоспары құрылады. Бұл жоспар білім сапасын арттыруға бағытталуы тиіс.

Төртінші кезең – жүзеге асыру. Жоспарланған іс-шаралар практикада іске асырылады. Бұл кезеңде педагогтармен тығыз жұмыс жүргізіледі.

Бесінші кезең – бақылау және бағалау. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесі бағаланып, олардың тиімділігі анықталады.

Алтыншы кезең – түзету. Қажет болған жағдайда жоспарға өзгерістер енгізіледі.

Осылайша, мектепішілік бақылау үздіксіз цикл ретінде қарастырылады. Бұл оның тиімділігін арттырады.

Мектепішілік бақылауды жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі – педагогтардың кәсіби дамуын қолдау. Бақылау нәтижелері мұғалімдерді жазалау емес, керісінше олардың кәсіби өсуіне бағытталуы тиіс. Бұл үшін коучинг, тәлімгерлік, әдістемелік семинарлар ұйымдастыру қажет.

Сабақты талдау барысында мұғалімнің оқыту әдістеріне ерекше назар аудару керек. Қазіргі сабақ оқушыға бағытталған болуы тиіс. Мұғалім тек ақпарат беруші емес, ұйымдастырушы, бағыттаушы рөлін атқарады. Оқушылардың белсенділігін арттыру – білім сапасының маңызды көрсеткіші. Сондықтан бақылау барысында оқушылардың сабаққа қатысу деңгейі, қызығушылығы, тапсырмаларды орындау сапасы ескерілуі тиіс. Бағалау жүйесі де мектепішілік бақылаудың маңызды элементі болып табылады. Қазіргі уақытта

критериалды бағалау жүйесі кеңінен қолданылуда. Бұл жүйе оқушылардың жетістіктерін нақты критерийлер арқылы бағалауға мүмкіндік береді. Бақылау барысында бағалаудың әділдігі мен ашықтығы қамтамасыз етілуі тиіс. Бұл оқушылардың да, мұғалімдердің де сенімін арттырады.

Мектепшілік бақылауда ата-аналармен байланыс та маңызды рөл атқарады. Ата-аналар оқу процесінің маңызды қатысушысы болып табылады. Сондықтан оларды бақылау нәтижелерімен таныстырып, кері байланыс орнату қажет. Сонымен қатар, мектепшілік бақылау жүйесінде инновациялық әдістерді қолдану маңызды. Мысалы, Lesson Study, Action Research сияқты тәсілдер мұғалімдердің кәсіби дамуына ықпал етеді.

Lesson Study барысында мұғалімдер бірлесіп сабақ жоспарлап, оны талдайды. Бұл тәжірибе алмасуға мүмкіндік береді. Action Research әдісі мұғалімдердің өз тәжірибесін зерттеуіне мүмкіндік береді. Бұл олардың кәсіби рефлексиясын дамытады. Мектепшілік бақылауды жаңғыртуда көшбасшылықтың рөлі ерекше. Мектеп әкімшілігі педагогтарды ынталандырып, қолдау көрсетуі тиіс. Бұл ұжымда жағымды психологиялық ахуал қалыптастырады. Тиімді көшбасшылық мектептің дамуына оң әсер етеді. Басшының кәсіби біліктілігі бақылау жүйесінің сапасына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, мектепшілік бақылау жүйесін жаңғыртуда ұлттық және халықаралық тәжірибені ескеру маңызды. Бұл озық тәжірибелерді енгізуге мүмкіндік береді.

Білім сапасын арттыруда мектеп мәдениеті де маңызды рөл атқарады. Ашықтық, ынтымақтастық, қолдау сияқты құндылықтар бақылау жүйесінің тиімділігін арттырады.

Осылайша, мектепшілік бақылау жүйесін жаңғырту кешенді тәсілді талап етеді. Ол басқару, әдістеме, психология, технология сияқты түрлі аспектілерді қамтиды. Мектепшілік бақылау жүйесін жаңғырту білім сапасын арттырудың маңызды стратегиялық бағыты болып табылады. Қазіргі білім беру жағдайында бақылау жүйесі тек тексеру құралы емес, дамытушы механизмге айналуы тиіс. Зерттеу барысында мектепшілік бақылаудың тиімділігі оның жүйелілігі мен мақсаттылығына тікелей байланысты екені анықталды. Дәстүрлі бақылау формалары заманауи талаптарға толық жауап бере алмайтыны байқалды. Сондықтан бақылауды деректерге негізделген басқару жүйесіне көшіру қажеттілігі туындайды. Мектепшілік мониторинг жүйесі білім беру сапасын нақты көрсеткіштер арқылы бағалауға мүмкіндік береді. Бақылау нәтижелерін талдау педагогикалық үдерісті жетілдірудің негізі болып табылады. Жаңғыртылған бақылау жүйесі басқару шешімдерінің сапасын арттырады. Білім сапасын арттыруда кері байланыс механизмінің рөлі ерекше. Мектепшілік бақылау мұғалімдердің кәсіби дамуына ықпал етеді. Тиімді бақылау педагогтардың өзін-өзі бағалау және рефлексия дағдыларын қалыптастырады. Бақылау үдерісінде цифрлық құралдарды пайдалану оның нәтижелілігін арттырады. Жүйелі мониторинг оқушылардың оқу жетістіктерін тұрақты бақылауға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде білім сапасын басқарудың ашықтығын қамтамасыз етеді. Мектепшілік бақылаудың жаңа моделі білім беру үдерісінің барлық қатысушыларын қамтуы тиіс. Бақылау тек әкімшілік деңгейде емес, педагогикалық ұжымның бірлескен қызметі болуы маңызды. Жаңғырту үдерісінде инновациялық әдістерді енгізу өзекті болып табылады. Мектепшілік бақылау стратегиялық жоспарлаумен тығыз байланысты болуы қажет. Білім сапасын арттыру басқару мәдениетінің деңгейіне тәуелді. Тиімді басқару деректерді дұрыс талдау мен интерпретациялауға негізделеді. Бақылау нәтижелерін жүйелі түрде қолдану мектептің даму траекториясын айқындайды. Мектепшілік бақылау білім беру сапасының ішкі кепілі ретінде қарастырылады.

Жаңғыртылған жүйе білім беру ұйымының бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуда бақылаудың рөлі зор. Бақылау арқылы оқу үдерісіндегі әлсіз тұстарды анықтауға болады. Бұл кемшіліктерді дер кезінде түзету сапалы білімге қол жеткізудің басты шарты болып табылады. Мектепшілік бақылау – үздіксіз жетілдірудің құралы. Жаңғыртылған бақылау жүйесі білім беру нәтижелерінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Қорыта айтқанда, мектепшілік бақылауды жаңғырту білім сапасын арттырудың тиімді тетігі болып табылады. Ол білім беру жүйесінің сапалы дамуына негіз қалайды.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020.
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім беру ұйымдарында ішкі бақылауды ұйымдастыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2021.
4. John Hattie. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2018.
5. Robert J. Marzano. School Leadership That Works: From Research to Results. – Alexandria: ASCD, 2017.
6. Paul Black, Dylan Wiliam. Inside the Black Box: Raising Standards Through Classroom Assessment. – London, 2018.
7. OECD. Education at a Glance. – Paris, 2021.
8. OECD. PISA Results: What Students Know and Can Do. – Paris, 2019.
9. UNESCO. Global Education Monitoring Report. – Paris, 2020.
10. Andreas Schleicher. World Class: How to Build a 21st-Century School System. – OECD Publishing, 2018.

FTAXP: 14.25.09

А.С. Шатанова

«Жанай орта мектеп-бақшасы» КММ

ҚР, Абай обл., Үржар ауд., schatanova@mail.ru

БАСТАУЫШТА КОММУНИКАТИВТІ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕСІМ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада бастауыш сыныпта коммуникативті әдісті қолдану арқылы оқушылардың сөйлесім дағдысын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының тек білімді меңгеруі емес, оны өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алуы маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, коммуникативті әдіс – оқытудың тиімді тәсілдерінің бірі болып табылады. Коммуникативті әдіс оқушыларды белсенді қарым-қатынасқа түсіруге, өз ойын еркін жеткізуге, тыңдау және түсіну қабілеттерін дамытуға бағытталған. Бастауыш сыныпта бұл әдісті қолдану арқылы оқушылардың сөздік қоры кеңейіп, сөйлеу мәдениеті қалыптасады, тілдік кедергілер жойылады.

Тірек сөздер. коммуникативті әдіс, сөйлесім дағдысы, бастауыш сынып, тілдік құзыреттілік, қарым-қатынас, функционалдық сауаттылық.

Коммуникативті оқушылардың ойын толық, ашық, әрі нақты жеткізуге көмегін тигізеді. Осындай кемшіліктерді жою үшін диалогтік әдістерді сабақта кеңінен қолдану қажет. Мемлекеттік тілді оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – қазіргі заманның талабы. Көп жаңалықтарды іздеп, көңілге түйіп, мәселелер төңірегінде іздену әр ұстаздың негізгі міндетіне айналды.

«Диалогтік оқыту» әдісі дегеніміз:

- Оқушының сұраққа дұрыс жауап беруге үйренуі;
- Оқушының сұраққа жауап беруге үйренуі;
- Оқушының сұхбат жүргізуге үйренуі;
- Оқушының өз ойын жеткізуге үйренуі;
- Оқушының сөздік қорының баюуы, дүниетанымының кеңеюі;

Оқыту диалогі-мұғалім мен оқушы іс-әрекетінің ең маңызды бөлігі. Сондықтан, сұхбаттың бұл түріне күнделікті өмірдегі сұхбаттан гөрі өзгеше көзқарас қажет. Оқушылар арасында сұхбаттың пайда болуына сабақ кезінде орындауға қызықты тапсырмаларды де

өз септігін тигізеді. Мысалы, қазақ тілі сабағында «сан есім» тақырыбын қарастыратын болсақ, оқушылар қолына берілген таратпа материалдарда: «Сан есімдерді қолданып, көршіңмен жұп болып «Кездесу» ойынын ойна»; «Сан есімдерді пайдаланып, апаңның немесе әжеңнің мерейтойына арнап құттықтау жаз да, оны ашық хат бетіне түсір» және т.б. қызықты тапсырмалар кездесуі балалардың пәнге деген қызығушылықтарын арттырады.

Берілген тапсырмаларды қызу талқылып, шығармашылықпен орындауларына түрткі болады. Немесе, берілген тапсырма бойынша ситуациялық сұрақтардың қойылуы ол тапсырманы орындау барысында топ ішінде қызу пікірталастың тууына, оқушылардың ортаға түрлі пікірлер тастауына себепші болып, олардың сөйлеу мәдениетін дамытады.

Сабақ кезінде «Қарлы кесек» немесе «Қозғалыстағы энциклопедия» әдістерін қолданту оқушылардың тапсырманы орындау барысында топ ішінде талқылап қана қоймай, орындарынан тұрып, басқа топта отырған балалармен диалогқа түсіп ақпаратпен алмасуына мүмкіндік береді. Бұл ресурстардың әдетте пайдаланатындардан біршама ерекшелігі бар. Әдетте, көп жағдайда өткізілетін дәстүрлі сабақтарда оқушы өзіне берілген тапсырмамен бетпе-бет, жалғыз қалып қояды. Ол тапсырманы орындап шығу үшін көп күш пен көп уақыт қажет болады. Ал, «Қарлы кесек» және «Қозғалыстағы энциклопедия» әдістерін қолдануда оқушылар аз уақытта көп мәліметтерді игереді және өз сыныптастарының көмегімен қиын материалды түсіну мүмкіндігіне ие болады.

Диалог -оқушының өзін еркін және жайлы сезінетін ортасы. Жанға жайлы, жағымда көңіл-күй сыйлайтын әңгіме алаңында әрбір оқушы өзін жақсы сезініп, шешіліп сөйлеп, құнды пікірлермен алмасып, шығармашылық қабілеттерін шыңдай алады. Диалогтік, коммуникативтік атмосфера оқушының жаңа тақырыпты игеруіне себепкер болып қана қоймай, бала бойында жеке тұлғаға тән қасиеттердің қалыптасуына да жағдай жасайды.

Диалог – бұл ақиқатты бірлесіп іздейтін жол. Диалог кезінде адам бойында кездесетін сыйластық, жанашырлық, түсінісушілік секілді тамаша қасиеттер қалыптасады. Диалог барысында әрбір оқушы тақырыпты қалай қабылдап отырғандығы көрсете алады, сондай-ақ, басқа балалардың осы тақырыпқа деген мүлдем басқа ой-пікірлері мен тың көзқарастарының бар екендігін көре алады. диалогтік оқыту ұстаздарға шәкірттерінің білім деңгейінің қандай дәрежеде тұрғандығын бірден байқауға мүмкіндік береді.

Диалог барысында оқушылар сыни ойлауға, қолдағы бар ақпаратты қолдана отырып, нақты жағдаяты талдау арқылы пікірлерді салыстыруға, дұрыс шешім қабылдауға үйренеді. «Диалогтік әдістер» қолданылған сабақтарда оқушылар көбірек ойланып, жиірек сұхбаттасады, ойлау және сөйлеу мәдениеттерін белсенді түрде қалыптастырады. Нәтижесінде оқушылар жаңа білім алады, оны тәжіридбеде қолдануды үйренеді. Топтық жұмыс барысында оқушылар сұхбаттасу кезінде өзін-өзі бағалауға, бірін-бірі бағалауға дағдыланады.

Кластер құру тапсырмасы берілген кезде оқушылар арасында диалог қызу түрде жүреді. зерттеушілік жұмыс барысында топтағы оқушылардың әрбіреуі өз пікірін айтып, кластерді қорғау жоспарын жасайды. Бірігіп жасалған жұмыс нәтижесін көрсететін «оқушы-оқушы» диалогі пайда болады. Оқыту диалогінде бір ғана көшбасшы болады. Ол-мұғалім. Ал оқушылар диалогінде көшбасшылық оқушыдан оқушыға ауысып отырады. кейде ол мұғалімнен оқушыға да ауысып отыруы мүмкін.

«Диалогтік оқыту» әдіс-тәсілі қолданылған сабақтарда оқушылардың өздерін мүлдем өзгеше ұстағаны байқалды. Олар бір-бірілеріне қысылып-қымтырылмай көп сұрақтар қойып, өздері сирек араласатын сыныптастарынан көмек сұрай алды. Бір-бірімен мүлдем араласпайтын екі оқушының әдебиет сабағында бірігіп постер жасап, оны қалай қорғау керектігін жұп болып талдап отырғанын байқадым.

Әдіс деген сөз гректің "metodos" деген сөзінен шыққан. Метод деген ұғым *белгілі ақиқатқа, шындыққа, мақсатқа жетудің жолдары* деген мағынаны білдіреді.

Қысқаша психологиялық-педагогикалық сөздік "әдіс" – мақсатқа қол жеткізетін жол, тәсіл, белгілі жолмен тәртіпке салынған іс-әрекет"- деген анықтама береді.

Оқыту әдістері - оқытудың мақсат-міндеттеріне сай оның мазмұнын оқушыларға меңгертуде мұғалім мен оқушылардың қолданатын амал-тәсілдері мен құралдарының

жиынтығы болып табылады. Мұғалім оқыту әдістерінің көмегімен оқушыларға білім беріп, олардың тәжірибелік әрекетін ұйымдастыруда өзінің іс-әрекетін оқушылардың таным әрекетіне басшылық етумен байланыстырады.

Мұғалім оқытудың нәтижесін арттыруда оқыту әдістеріне қатысты амал-тәсілдерімен қатар оның құралдарын да пайдаланады.

Қазақ тілі сабағында қолданылатын әдістер:

Сөздік әдістер: түсіндіру, әңгіме, әңгімелесу, кітаппен жұмыс.

Көрнекі әдістер: иллюстрация және демонстрация.

Оқыту үрдісінде ең көп тараған дәстүрлі әдіс - сөздік немесе мұғалімнің ауызша баяндау әдісі. Бұл әдіс оқыту процесінде басқа әдістерге қарағанда жетекші роль атқарады.

Көрнекілік әдістер оқу материалын оқушылардың көзімен көріп, нақтылы түсінулеріне мүмкіндік береді.

Бұған демонстрация, иллюстрация тәсілдері жатады.

Тәжірибелік әдістердің ішінде ең көп қолданылатыны – **жаттығу** әдісі. Оқу барысында теориялық ережелер мен қағидаларды қайта пысықтап, тиянақты меңгеру жаттығу арқылы орындалады.

Ауызша жаттығу оқушының оқу материалын ауызекі баяндауға дағдылану мақсатын көздейді.

Оқушы бірінші сыныптан бастап қазақ тілін үйрену барысында тілдегі түрлі қолданылатын атауларды (әріп, дыбыс, буын, сөз, сөз тіркестері, сөйлем, сөз бен сөзді байланыстыратын жалғау, жұрнақ, тыныс белгілері – нүкте, үтір, леп белгісі, сұрау белгісі, сызықша, қос нүкте, түрлі грамматикалық анықтама, ережелерді оқып үйренеді.

Қабілеті әр түрлі оқушы тілдің мұндай белгілері мен атауларын бірден меңгеріп кетуі мүмкін емес, тек оның негізгі, қажеттілерін (анықтама, ережесін) есте сақтауы мүмкін.

Қазіргі сабаққа қойылатын талап тұрғысынан техникалық құралдарды, кестелер, сызбалар, ұнтаспа жазбаларын пайдалану арқылы оқушылардың есту, көру сезімдеріне әсер ете отырып, олардың ойлану қабілетін дамытуға көңіл бөлінеді.

Қолданылатын көрнекіліктер оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырады, түсіндірілген материалдарды саналы меңгертуге ықпал жасайды. Оқушылардың білім сапасының көп жағдайларда төмен болуы, осындай түрлі ойлау әрекеттеріне бейімделмеуден, дағды бермеуден деп айтуға болады.

Сұрақ – жауап әдісін қолдануда, оқушылардың көз алдындағы заттардың атын, оқу – құралдарының атын жатқа айтқызу көзделінеді. Сұрақ – жауап әдісі тек қана жаңа материалды игеру мақсатында емес, өтілген грамматикалық формаларды бекіту, түйіндеу, еске сақтау, оқушының тілін, ойын дамыту мақсатында жүргізіледі. Жалғау түрлерінің ішінде тұлғалы зат есім тәуелді форманың септелуін қайталап жаттықтыру үшін әдіскер ғалым Ы. Мамановтың қолданған қарапайым тәсілін пайдалана отырып, оқушылардың қазақ тіліндегі 4 түрлі жалғаудың септік жалғауларын игеріп және тәжірибеде қолдану мүмкіндігін кеңейтуге болады.

Әңгімелеу әдісі балаларға қазақша сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, ойлау қабілеттерін арттырып, сөйлемдер құрастыруды үйренуге мүмкіндік береді.

Әңгімелеу әдісі бойынша бастауыш сыныпта мәтінмен мынадай жұмыс жүргіземін:

Тақтаға бір сөйлем жазып:

- 1) осы сөйлемді мәтіннің басы етіп, әрі қарай өзін жалғастыр
- 2) осы сөйлемді мәтіннің ортасы деп санап, басы мен аяғын құр
- 3) осы сөйлемді аяғы деп санап, мәтіннің басын құр.

Тіл үйрену, тіл ұстарту адамның ойлау қабілетімен тығыз байланысты. Ойлау қабілетін дамытудың негізгі әдістерінің бірі жаттығу жұмыстарын тиімді ұйымдастыру болып табылады.

Оқушының ойлау қабілетін, тілін дамытуға игі ықпал ететін, мен жұмысымда қолданатын оқытудың бір түрі сабақта деңгейлік тапсырмаларды қолдану. Деңгейлік

тапсырмалар оқушының қазақ тілінен алатын білімін толықтыра отырып, қажетті дағдылар мен біліктердің қалыптасуын қамтамасыз етуіне ықпал етеді.

Деңгейлік тапсырмаларды белгілі бір тақырып біткен кезде, қайталау сабақтарын өткізгенде пайдалану өте ұтымды. Бұл тәсілдің ең маңыздылығы – әр оқушы өз шамасына қарай тапсырманы орындай отырып өзінің нені білетін және білмейтінін толық сезінеді, жолдастарынан қалмау үшін келесі жолы білмегенін біліп алуға тырысады.

Әңгімелесу әдісі білімді жинақтауға оқушылардың теориялық білімдерін қолдану тәсілдерін жүйелеуге бағытталған. Әңгімелесу барысында мұғалім сұрақты бір оқушыға немесе барлық сынып оқушыларына қояды..

Бірлескен іс-әрекет арқылы оқушылар өздері еңбектеніп, ойланады.

Білімді жинақтайтын, бекітетін әңгіме оқушылардан теориялық білімдерін, оны қолдану тәсілдерін жүйелеуге бағытталған.

Тілді оқытуда бірден-бір тиімді әдіс – коммуникативтік әдіс деп ойлаймын.

Коммуникативтік әдіс оқушылардың ауызекі сөйлеуін, қарым-қатынас жасауын, сұрақ-жауап жүргізуін, әңгімелесуін, сөйлеу қабілетін қалыптастырып, сөздік қорын молайтады, тілді дамытады. Бұл әдістің ішінде ерекше орын алатыны – диалог.

Диалог оқушылардың сөйлесу әрекетін, сұрақты дұрыс қоя білуде, ақпарат алмасуда, жалпы тіл үйренуде таптырмас жұмыс түрі. Әр түрлі тақырыпта диалог құрғызуда қол жеткізген жетістіктер.

Оқуға қызығушылық артты;

Сабақта белсенділік жоғарылады;

Сөздерді есте сақтау қабілеті дамыды.

Сөйлесім дағдысы – оқушының өз ойын дұрыс, жүйелі және түсінікті жеткізе білу қабілеті. Бұл дағдыны дамытуда дәстүрлі әдістермен қатар, заманауи оқыту технологияларын қолдану қажет. Солардың бірі – коммуникативті әдіс. Коммуникативті әдіс оқушыларды нақты өмірлік жағдаяттарда тіл қолдануға үйретеді. Ол оқытуды тек теориялық деңгейде қалдырмай, практикалық бағытта жүзеге асырады. Бұл әдіс арқылы оқушылар диалогқа түсіп, пікір алмасып, өз ойын дәлелдеуге дағдыланады. Осыған байланысты, бастауыш сыныпта коммуникативті әдісті тиімді қолдану арқылы оқушылардың сөйлесім дағдысын дамыту – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Әдебиеттер

1. «Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы» екінші басылым «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.
2. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы, ҚР Білім және Ғылым Министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясы «Назарбаев Зияткерлік мектептері»
3. Сухин И. Г. Занимательные материалы. М. «Вако», 2004.

3-СЕКЦИЯ: ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ МАҢЫЗДЫ АСПЕКТІЛЕРІ

СЕКЦИЯ 3: ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ГТАХР: 195101

Ж. Секей

Шәкәрім университеті

ҚР, Семей қ., janbota2010@mail.ru

ШӘКӘРІМ ЖӘНЕ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Айқап» журналында жарияланған мақалалары қарастырылады. «Біздің мұқтаждарымыз», «Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын», «Сөз таласы» атты мақалаларына талдау жасалып, олардың әлеуметтік, рухани, ағартушылық және философиялық мазмұны айқындалады. Сондай-ақ «Айқап» журналында Шәкәрім еңбектерінің насихатталуы, оның ұлттық сана, білім, бірлік, адамгершілік, сын мәдениеті туралы ойлары сараланады. Шәкәрім публицистикасының қазақ руханиятының дамуына, ұлттық баспасөздің қалыптасуына және қоғамдық сананың өсуіне қосқан үлесі ғылыми тұрғыдан бағаланады, тарихи-әдеби маңызы нақтыланады.

Тірек сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, «Айқап» журналы, қазақ баспасөзі, публицистика, ұлттық сана, ағартушылық.

XX ғасыр басында қазақ қоғамының рухани және қоғамдық өмірінде ерекше орын алған басылымдардың бірі – «Айқап» журналы. Бұл журнал 1911-1915 жылдары Ресейдің Троицк қаласында жарық көріп, қазақ халқының қоғамдық ой-пікірінің қалыптасуына және ұлттық санасының оянуына зор ықпал етті. Басылымның редакторы – қоғам қайраткері, ақын әрі аудармашы Мұхамеджан Сералин болды. «Айқап» журналы қазақ қоғамындағы маңызды мәселелерді көтеріп, халықты білімге, мәдениетке, бірлікке шақырған ағартушылық бағыттағы басылым ретінде танылды.

Журналдың негізгі мақсаты – халыққа бағыт-бағдар беру, елдің көзі мен құлағы болу еді. М. Сералин «Басқармадан» атты мақаласында [1] журнал шығарудағы басты мақсаттың байлық жинау емес, халыққа қызмет ету екенін атап көрсеткен. Осыған байланысты «Айқап» беттерінде жер мәселесі, оқу-ағарту, отырықшылыққа көшу, мәдени даму сияқты қазақ қоғамы үшін маңызды мәселелер жиі көтерілді. Басылым қазақ халқын заман талабына сай білім алуға, ғылым мен өнерге ұмтылуға шақырды.

«Айқап» журналының беттерінде көптеген Алаш зиялыларының мақалаларымен қатар ақын әрі ағартушы Шәкәрім Құдайбердіұлының мақалалары да жарияланып тұрған. Бұл жайында профессор А. Еспенбетов «Айқап» журналының байыпты оқушысы, байсалды жазушыларының бірі – Ш. Құдайбердіұлы. Шәкәрімнің «Айқапта» жарияланған бірінші мақаласы «Біздің мұқтаждарымыз» (1912, №3, 63-б.)» [2] - деп атап көрсетеді.

Мақала қазақ қоғамының әлеуметтік халін, рухани деңгейін және болашақ даму жолын сөз етеді. «Біздің қазаққа осы күнде қатты батып тұрған іс, осы жер сөзі болғандықтан «Айқап»-та көбінесе жер сөзі жазылады. О да жөн. Сүйтсе де біздің дертіміздің ең қаттысы бұл емес, надандық!» [3] - деген ақын «Айқап» журналында көтерілген жер мәселесіне үн қосқанымен, негізгі ойды тек жер дауына тіреп қоймайды. Ол қазақтың ең үлкен дерті жерден де бұрын надандық екенін ашық айтады

«Біздің ойымызша - отырықты ғұмырға қолайлы жері бар қазақ «қала болайық па, жоқ па?» дегенді қойып, қала болған жөн. Аз ғана жараулы жерімізді бөтен алмай, өзіміз алған жөн» [3] - деп мақаланың басында Шәкәрім отырықшылыққа қолайлы жері бар қазақтарға қала болып орнығу тиімді екенін айтады. Шәкәрім заман талабына сай бейімделуді қолдайды. Бірақ барлық қазаққа бірдей отырықшылық лайық емес екенін де ескертеді. Себебі қазақ

жерінің көп бөлігі егіншілікке емес, мал шаруашылығына ыңғайлы деп көрсетеді. Осы арқылы автор мәселені біржақты қарамайды, қазақ тұрмысының табиғи-шаруашылық ерекшелігін ескереді.

Мақаланың ең маңызды тұсы – Шәкәрімнің қазақ қоғамының шын мұқтажын дәл табуы. Ол жер мәселесі маңызды екенін мойындай отырып, «біздің дертіміздің ең қаттысы бұл емес, надандық» дейді [3]. Осы жерде автордың негізгі айтпақ ойы бой көрсетеді. Егер халықтың санасы өзгермесе, тек жерді қайтарып беру қазақты өздігінен түземейді. Демек, Шәкәрім қоғамдық дамудың түп негізін сыртқы жағдайдан емес, адамның ішкі рухани және интеллектуалдық деңгейінен іздейді.

Шәкәрім мақаласында риторикалық сұрақтарды ұтымды қолданады. Айталық, «егер қазақтың барлық жері өзіне қайтарылса, сонда халық бірден түзеліп, ұрлық-зорлықты қойып, тату, өнерлі ел болып кете ме?» [3] деген сауал тастайды. Бұл сұрақтарға өзі астарлы түрде жауап береді: «жоқ, олай бірден түзеле қоймайды» [3]. Осы тәсіл арқылы Шәкәрім қазақ оқырманын ойлануға итермелейді. Мақсаты – дайын шешімін айту емес, қоғамдық сананы ояту.

«Қазаққа ең алдымен ғылым, өнер, татулық керек» деген ой – мақаланың негізгі идеялық өзегін құрайды. Шәкәрім халықтың ақылы мен қаржысы бос таласқа емес, елді түзеуге жұмсалуды тиіс екенін баса айтады. Ақын ұлт болашағын біліммен, еңбекпен, ынтымақпен байланыстырады. Ақын үшін жер – мақсат емес, құрал. Ал шын мақсат – ол келешек ұрпақтың ғылымды, өнерді, татулықты өмір салтына айналдыруы.

Шәкәрім сонымен қатар ұрпақ алдындағы жауапкершілік мәселесін де қозғайды. Ол «жер» деп жүргеніміздің өзі кейінгі ұрпақ үшін екенін айтады. Бірақ сол ұрпақты «ғылымсыз, өнерсіз, берекесіз» күйде қалдыру дұрыс па деген салмақты сауал қояды. Мұнда ақын тек бүгінгі күнді емес, ертеңгі болашақты ойлайды.

Шәкәрім келесі мақаласын «Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын. Өншейін жұмбақ емес, өз ойымша, адамның екі дүниесіне бірдей керек» [4] - деп бастайды. Ақын ойлы оқырмандарға бес түрлі философиялық және діни сауал жолдап, ақылға қонымды жауап беруді сұрайды. Бұл сауалдар кездейсоқ таңдалып алынбаған тәрізді. «*Алланың адамды жаратқандағы мақсұды не?*» деген бірінші сауал болмыс пен жаратылыс мәні жайында онтологиялық әрі теологиялық мәселені көтереді. Мұнда адам баласының жаратылуы ғана емес, нендей мақсатпен, не үшін жаратылғаны турасындағы ең күрделі сауалға жауап іздейді. Шәкәрім бұл мәселені діни қалыпта ғана емес, ақыл таразысына салынатын жалпыадамзаттық проблема деп біледі. Ақын «Бұл сөздерге дін кітабынан дәлел көрсет демеймін, тура ғана ақыл қабыл аларлық дәлел болса екен» [4] - деген талап қояды. Шәкәрім көзсіз соқыр құр еліктеуді емес, рационалды пайымдауды жақтайды. Демек, ақын үшін ақиқат тек сенім объектісі емес, оймен, дәлелмен, зердемен танылатын құбылыс. Бұл ұстанымы оны қазақ философиялық ой тарихындағы тек ойшыл ғана емес, рационалист-философ деңгейіне көтереді.

«*Адамға тіршіліктің ең керегі не үшін?*» деген екінші сауалында өмірдің мәні туралы экзистенциалдық мәселені қозғайды. Мұнда Шәкәрім адам баласының тіршілігін тек ішіп-жеу, күнелту, нәпақа қамы деңгейінде емес, мәнді мақсатпен байланысты қарастырады. Осы сауал арқылы ол адам тіршілігінің түпкі құндылығын анықтағысы келеді. Бұл сауалдың астарында «адам не үшін өмір сүреді?», «оның басты мұраты не?» деген терең философиялық мән жатқан тәрізді.

«*Адамға өлген соң, мейлі, не жөнменен болсын, рахат-бейнет (сауап-азап) бар ма?*» деген үшінші сауалында метафизикалық әрі теологиялық мәселені алға тартады. Мұнда Шәкәрім өлімнен кейінгі өмір, жанның мәңгілігі, адам әрекетінің ақыреттік салдары тақылеттес күрделі сауалдарды ортаға тастайды да, қайта соған дәлел сұрайды.

«*Ең жақсы адам не қылған кісі?*» атты төртінші сауалы қазақ этикалық ойындағы «ар», «құждан», «адамшылық» категорияларымен сабақтас.

«*Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма?*» деген бесінші сауалы арқылы техника, ғылым, тұрмыстың ілгері басуы адамшылықтың

да жақсарғанын білдіре ме, әлде керісінше, рухани құндылықтар әлсіреп бара ма деген мәселені көтереді.

Шәкәрімнің сауалдары бүгінгі күн үшін де өте өзекті. «Жауап беруші қазақ болсын, басқа жұрт болсын – бәрібір, бірақ жауап қазақ тіліменен жазылсын яки қазақша тәржіме етілсін» [4] деп шарт қоюында да үлкен мән жатқан тәрізді. Шәкәрім ақиқат, дін, философия тақылеттес іргелі ғылыми ұғымдардың қазақ санасына өз тілінде жетуін қалайды. Бұны біз ойды ұлт тілімен сабақтастыру, танымды халыққа жақындату әрекеті деп түсінуіміз керек. Демек, мақаланы ұлттық интеллектуалдық кеңістік құруға бағытталған бағдарлама сипатына ие деп айтуымызға негіз толық. «Бұл сұраған сөздерімді халық пайдасы деп ойлаймын; ол ойымды дұрыс көрсеңіз, жауапқа жеті тиын аямассыз деп үміт етемін» [4] деуі оның мұратын анық көрсетеді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде, әсіресе «Айқап» журналы беттерінде жүйелі түрде насихатталып отырғаны байқалады. Журнал беттерінде оның жарық көрген кітаптары туралы хабарлар беріліп отырған.

Соның бір дәлелі ретінде 1912 жылғы журналдың №7 санында жарияланған «Жаңа шыққан кітаптар» айдарындағы мәліметтерді атауға болады. Бұл дерек Шәкәрім еңбектерінің жеке шығармашылық құбылыс қана емес, сол кезеңдегі қоғамдық-рухани сұранысқа жауап беретін маңызды еңбектер ретінде қабылданғанын көрсетеді. «Жаңа шыққан кітаптар» айдарында ақынның «Мұсылмандық кітабы», «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі», «Қалқаман-Мамыр» сияқты еңбектері туралы мәліметтер жарияланған. Бұл деректер Шәкәрімнің қазақ әдебиеті мен мәдениетіне қосқан үлесінің зор екенін көрсетеді.

Аталған жарияланымда Шәкәрімнің «иман, иғтиқат, намаз, ораза, хаж уа ғайри мұсылмандарға керекті шарифат бұйрықтарын байандаған» кітабы туралы айтылады. Бұл еңбекті «Ислам дінін кәміл білгісі келгендердің алып оқулары тиіс» екендігі ерекше атап өтіледі. Демек, Шәкәрімнің бұл кітабы халықтың діни сауатын арттыруға бағытталған маңызды құрал ретінде бағаланған.

Сонымен қатар, осы айдарда Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегі тілге тиек етіледі [5]. Журналда бұл шығарма «қазақ халқының нәсіл-нәсібі хақында терең ойланып, көп кітаптардан қаралып, сыналып жазылған» еңбек деп айтылады. Сондай-ақ бұл еңбектердің «сөзі жеңіл қазақша һәм жазуы ұғымды» деп бағалануы Шәкәрім шығармаларының кең аудиторияға арналғанын, яғни тек зиялы қауымға емес, жалпы қазақ оқырманына түсінікті болуын мақсат еткенін дәлелдейді. «Айқап» журналы кітап бағасының салыстырмалы түрде жоғары екенін де атап өтеді. Бұл ескерту бір жағынан сол кезеңдегі кітап басу ісінің экономикалық жағдайын көрсетсе, екінші жағынан қазақ қоғамында кітапқа деген сұраныстың бар екенін аңғартады. Жалпы алғанда, «Жаңа шыққан кітаптар» айдарындағы бұл мәліметтер Шәкәрім мұрасының қазақ қоғамындағы рухани жаңғыру үдерісінде елеулі орын алғанын дәлелдейтін маңызды дереккөздердің санатында. Сонымен қатар Шәкәрімнің «Сөз таласы» атты мақаласы да «Айқап» журналында жарияланған [6]. Бұл мақалада автор «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің арасында туындаған пікірталастарға тоқталып, қоғамдағы талас-тартыстарға сын көзбен қарайды. Ол орынсыз кекету мен жөнсіз айыптаудың халықтың бірлігіне нұқсан келтіретінін айтып, қазақ зиялыларын өзара түсіністік пен парасаттылыққа шақырады. Шәкәрімнің пікірінше, қандай жағдайда да әділдік пен адамгершілік қағидалары сақталуы тиіс. Шәкәрім сөздің қоғамдық қызметін, пікір қайшылығының жетер шегін және адамгершілік өлшемдерді бір арнаға тоғыстырып, оқырманды ойлануға жетелейді.

«Бұрынғы құры сөз болып қалған желбуаз сиезбен былтыр жаз туған мұсылман сиез туралы «Айқап» пенен «Қазақтағы» жазылған талас сөздерді көріп өттік» [6] деп жеке басылымдар арасындағы айтысты ғана сипаттап қоймай, тұтас сөз әдебінің мәселесін көтереді.

Мақалада Шәкәрімнің қарсы айтылатын пікірді алдын ала болжап, соған жауап бере отырып сөйлеуі көзге бірден шалынады. «Бүгін менің бар ынтам – кекеу-сөгісті жамандамақ болса да, не қауымның бірі, не таласушының бірі «кұр ғана сөгісті сөйлеп, қатасын көрсетпей

екі жаққа да бұлаңдағаны несі» демесін деп бір мысал айтамын» [6] деп акын өзіне бағытталуы мүмкін сынға алдын ала жауап береді.

«Кекеу кек шақырып, кек партия шақырып, партия елдің елдігін жоғалтады. Менің білгенім – сол-ақ» [6] деген акынның тұжырымы мақаланың идеялық түйіні іспетті. «Өз толғамын нақты мысалмен нығырлап, өзекжарды толғанысын «кекеу кек шықырып, кек партия шақырып, партия елдің елдігін жоғалтады» деп саяси ұстанымды ар-ождан қасиеттерімен сабақтастырып, азаматтық кемелділікке шақырады» [7].

Сонымен бірге мақалада насихат пен сынның арақатынасы да көркемдік тұрғыдан шебер берілген. «Бұл сөзімнен біреудің мінін көрсең де, айтпа дейді деп ұқпаңыз. Мінелмеген түзелмейді. Бірақ улап, найзалап мінеме деймін» [6] - деп Шәкәрім мінді жасыруды емес, оны дұрыс айтуды қолдайды. Бұл үзілімдерден Шәкәрімнің сөз өнеріне байланысты эстетикалық және этикалық ұстанымы анық байқалады. Ол сын айтуға қарсы шықпайды, бірақ сын мәдениетті, дәлелді, адам түзейтін сипатта болуы керек деп есептейді.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Айқап» журналымен шығармашылық байланысы қазақ рухани-мәдени тарихындағы елеулі құбылыс ретінде бағаланады. Акынның журнал беттерінде жарияланған мақалалары қазақ қоғамының әлеуметтік, рухани және мәдени мәселелерін көктей өтіп, ұлттық сананың қалыптасуы мен қоғамдық ой-сананың дамуына айтарлықтай ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрімнің «Айқап» журналындағы публицистикалық мұрасын зерделеу қазақ әдебиеті мен ұлттық баспасөз тарихын тереңірек ұғынуға жол ашады.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландыратын BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» бағдарламасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

1. Сералин М. Басқармадан. «Айқап» журналы. 1912 жыл. – Алматы, 2023. – 672 б.
2. Еспенбетов А. Айқап. Шәкәрім. Энциклопедия. – Семей, 2008. – 864 б.
3. Шәкәрім. Біздің мұқтаждарымыз // Айқап, 1912. - №4.
4. Шәкәрім. Білімділерден бес түрлі сөздің шешуін сұраймын // Айқап, 1912. - №5.
5. Жаңа шыққан кітаптар // Айқап, 1912. - №7.
6. Шәкәрім. Сөз таласы // Айқап, 1915. - №6.
7. Ботпайұлы С. «Айқап» журналы – 100 жыл. – Қаралған күні: 13.03.2026. URL: <https://abai.kz/post/11055>.

SGSTI: 17.09.91

B. Yerdembekov, B. Salimzhanov

Shakarim University

RK, Semey, 001hero@mail.ru

DULAT BABATAYULY AND THE ZHYRAU HERITAGE

This article examines the creative legacy of Dulat Babatayuly, a prominent representative of 19th-century Kazakh literature, within the context of the zhyrau and aqyn traditions. Authors explores how the poet's work served as a bridge between classical oral tradition and the formation of professional written literature. Special attention is given to Babatayuly's role as a social critic who fearlessly condemned the injustices of the Russian colonial administration and the moral decline of local rulers. By analyzing his use of the tolgau genre and satirical elements, the article highlights the poet's commitment to national liberation ideas, moral-ethical values, and the preservation of national identity during a period of significant socio-political transition. The study emphasizes the pedagogical importance of his heritage in fostering national spirit and consciousness among the younger generation.

Keywords: *kazakh poetry, zhyrau tradition, social criticism, national identity, colonial policy, moral values, enlightenment.*

For centuries, the developers, distributors, improvers, and preservers of the art of the word, which possesses a deep-rooted tradition, have been recognized among the people as zhyraus and aqyns. The public listened intently to their words and treated the art of the zhyrshy (performer of epics) with exceptional respect and honor. The overlapping aspects of these figures, the continuity of their themes, and their unique characteristics are well known to the nation. The people never erred in clearly identifying and evaluating the authentic art and distinct talent of the zhyrau, the aqyn, and the zhyrshy.

During the nomadic period of the Kazakhs, the term «zhyrau» was used in two senses: the first refers to an improvisational poet who composes poetry spontaneously – that is, an improviser who, while maintaining the main plot of an epic, would freely modify certain parts; the second refers to a figure who transmits poems learned from others without distorting their content or ideas, sometimes delivering them in their original, unchanged form.

The word «zhyrau» is also found in M. Kashgari's dictionary from the 11th century. A zhyrau is both a poet and an orator, a prominent poet of his time. According to Professor Q. Zhumaliyev: «Firstly, zhyraus must be able to compose original poetry that possesses rhythm, rhyme, and falls within a certain meter. Secondly, the words of a zhyrau must be profound, aesthetically beautiful, belong to the category of oratorical speech, and be rhythmic. Thirdly, they must express thoughtful opinions of social significance. Only then can he fulfill the duty of a zhyrau» [1, 40].

Many events that shook the nation occurred in the Kazakh steppe. The socio-political situation in the country gave rise to a new type of poetry. The renowned literary scholar, folklorist, and academician S. Kaskabasov states: «From the end of the 18th century, poetry with entirely new content and a fresh character appeared in Kazakh literature, developing with great momentum in the 19th century. This was national liberation poetry. It was poetry that sang of the people's uprisings against the colonial policy and actions of Russia. It did not vanish in the 20th century either. On the contrary, in this century, alongside the poetry of rebellion, poetry that truthfully lamented and criticized the condition of a colonized nation flourished. Thus, talented poets like Dulat, Shortanbay, and Murat, together with written literature that began to develop with new momentum in the 19th century, stood side by side to mourn the people's sorrows and depict the life and mood of the nation. The classical oral literature established by the zhyraus continued to develop through the works of poets in the 19th century» [2, 527].

It is a natural phenomenon for the works of zhyraus to echo the voice of their time and address the urgent issues of that era. This is because creators cannot live in isolation from society. In the poems of zhyraus, themes such as national unity, statehood, and love for the motherland have always occupied a central place alongside topics like injustice, spiritual poverty, and distancing from religion. The well-known researcher B. Zhakyp concludes, noting the harmony of their works with the times: «Zhyrau poetry focused on independent statehood, its protection, and its strengthening; it served the state and the ruler, and established the oral norms of journalism that serve the state. The primary goal of the zhyraus was to serve the state. Many zhyraus were the chief advisers and ideals of the Khan» [3, 36]. In the heritage of Dulat Babatayuly, who lived between 1802 and 1874, the period when the Khanate was abolished in the Kazakh steppe and the «Aga Sultan» system of governance was established is described, along with the relationship between the people and the rulers, and the contradictions and realities of the era.

Academician S. Kaskabasov gave the following assessment: «Another major improvising akyn of the 19th century was Dulat Babatayuly (1802-1874). His work is characterized by a sharp satirical focus and a sublime glorification of life in the Kazakh Khanate. The edge of his criticism is directed at the socio-political structure created by the tsarist administration in the Kazakh steppe. The resulting dire situation of the majority of Kazakhs became the main object of Dulat's poetry... With pain in his heart, he speaks of the people's situation, depicts ruined auls, and describes the plight of people who have lost their land and livestock and have fallen into a hopeless situation. The akyn relentlessly criticizes and, with undisguised contempt, scourges colonial officials and Kazakh feudals

for their greed and double-dealing, for their lawlessness and cruelty. Dulat Babatayuly contrasts his time and the current situation with the former life in the Kazakh Khanate, which he represents as blessed, where larks nested on the backs of sheep.' The glorification of the past reality of the Kazakh Khanate and the criticism of his own time and life serve the akyn as a means of exposing the colonial essence of the Russian administration in Kazakhstan. It must be said that as a poetic personality, Dulat Babatayuly brought the genre of *tolgau* to high perfection and diversified the themes of akyn poetry» [4, 30].

«Dulat zhyrau primarily criticized senior sultans and major feudals such as Barak Tore and Kenesbay. He perceived it as ultimate cowardice when those 'elected by the people' to lead the nation thought only of their own interests instead of caring for the public; the zhyrau would scold them severely, exposing the sinister deceit they practiced against the people» [1, 60] – thus demonstrating his bold voice, sharp criticism, and the artistic uniqueness of his language. The scholar Khangali Suyinshaliyev, who contributed to the scientific recognition of such a liberation-minded, humane, and civic-minded poet as Dulat, noted: «Dulat's works contributed to the formation of Kazakh written literature. He enriched the content of our poetry and helped it mature in terms of its artistic form. By frequently employing satire, he also aided the development of this branch of verse. He strengthened the realistic direction of our literature and enhanced its imagery and artistic coloring» [5, 446], thereby highlighting Dulat Babatayuly's linguistic mastery and his oratorical eloquence in using aphorisms and proverbs.

While Professor Q. Zhumaliyev emphasizes D. Babatayuly's status as a zhyrau, Kh. Suyinshaliyev focuses on his poetic artistry as an akyn. We can see that both researchers share the view that Dulat Babatayuly's works reflected the flow of the era and the reality of the times. In D. Babatayuly's poem «I Consoled the Grieving», he says:

...If you ask of my secret,
From the clear waters of the mist.
Since my chest is filled with sorrow,
I wash myself with clear song.
Listen to the song of Dulat
As it pours down like a rainstorm [1, 130],

Stating that he can pour out his sweet verses without hesitation before a crowd, that he is as agile as a racehorse against those who «cast an envious eye on my land», that he possesses a venomous tongue to criticize the stingy and the bribe-takers who corrupt the nation, and that he has the poetic power to console a grieving people.

If he receives an order from the Major,
Tucking his tail between his legs,
The village hustler trots along.
Frightening the people himself,
Yet living in fear of them,
Bouncing along in front of them [6, 185] –

With these words, he criticizes the shortcomings of the rulers in whom the people placed their trust – namely the senior sultans and judges – for failing to protect the foundation of the country, noting that the «nation shook» from their actions.

Swallowing bribes in large chunks,
Before even rising from their beds,
Wearing collars made of brass,
Submitting to the faithless infidel –
We have bestowed the title of «Bi»
Upon a mound of stones in a graveyard! [1, 140] -

Here, we see the sinister nature of those who took the reins of governance, how they trampled the trust placed in them by the public, and the betrayals they committed against the people. The poet's poetry consists of authentic and emotion-filled works aimed at the interests of the people. He is the possessor of a kind soul and pure intentions based on humanity. His moral principles, such as justice,

honor, and faith, harmonize with the requirements of the present day. His poems clearly show a call to avoid negative actions in society and a promotional direction against them. He belongs to the rank of poets who showed an enlightened path by awakening the people through propaganda and exemplary words against various unpleasant situations encountered in social life.

From the works of Dulat Zhyrau, we see how he provided moral guidance to the nation by depicting the social changes and various societal contradictions in the life of the Kazakh people. He stood against dishonesty, cruelty, and oppression, placing the idea of justice above all else. The poet's creations are aimed at leading the people forward with faith in the future and helping them understand the importance of living through honest labor and striving for goodness. Dulat Zhyrau did not merely continue the traditions of national poetry but also integrated them with written literature. His poems clearly reflect the worldview, character, beliefs, and the generational customs and traditions inherent to the Kazakh people.

For instance, he criticizes Barak, saying: «You gave the lasso to the thief, you turned your back on the innocent. You are a vessel for bribes that never fills even when poured into» and addresses Kenesbay: «Though your lineage was noble, Kenesbay, you were born a degenerate! Like a biting stallion thinning your own herd... You are not noble, but a crossbreed...» Through this, he reveals the reality of that era. Both figures criticized by Dulat Zhyrau came from noble lineages; their ancestors were famous and held great prestige among the people. However, he expresses regret that neither was a son who lived up to his ancestry, comparing them to «Tiney's Saryqush» (Yellow Bird). We know the winged phrase «like Tiney's Saryqush, clawing at your own», which originated from a legend where the Saryqush pecks at the brain of its own offspring [1, 61]. He describes them as heartless individuals who lack compassion for their own people.

He exposes how the representatives of the ruling class, instead of showing the path of justice to the people, pursued their own interests and engaged in various negative actions. In this context, he reveals the anti-social behaviors characteristic of certain wealthy individuals, judges, district administrators (bolys), and religious representatives. Therefore, the poet understood the significant issues of his time deeply, choosing and singing of them with great discernment.

Z. Akhmetov assessed it thus: «Poetry is the beating pulse of the world's life, the blood and fire, the light and sun of that life. Verse is life, and life is verse...» [7, 408]. In other words, we must recognize it as a natural progression that Dulat the poet's works describe the truth of life and the face of the era. He believed that serving one's people faithfully is the foremost duty of a man.

In the rich history of Kazakh literature spanning centuries, the lofty dreams and passionate songs of a spirit-driven people longing for freedom manifest sometimes as epics, sometimes as oral traditions, and sometimes as testaments, proverbs, and tolgaus (reflections) passed from generation to generation. Every era has its own voice, and there is undoubtedly a singer who carries the burden of that time. Literary scholar S. Kaskabasov states: «...alongside important state matters, they sing of themes connected to society, such as time and society, man and time, the individual and the crowd, as well as moral, ethical, and philosophical problems like faith, the transience of life and human treachery, and death and life» [8, 64]. We can say that these artistic traits identified by the scholar are common qualities among authors of every period in Kazakh literature. Based on several studies, we must provide deep and systematic knowledge about the works of Dulat Zhyrau, who thoroughly and profoundly recognized the breath of his time, the good and the bad, and the black and white of his era.

It is clear that the role of literature is vital in any era. This is because it is the mirror of society and the manifestation of the art of the word. Literature is an invaluable heritage that provides ample data for analyzing and assessing the spiritual experience gathered by the people over centuries. Literary works reflect all the events that occurred in that society. Sometimes, data depicted in literary works are even relied upon to reconstruct certain historical situations. There is a great opportunity to shape a national worldview specifically by teaching works on historical themes that have stood the test of time, and the heroic songs, poems, and reflections of Kazakh poets and zhyraus. In our current country, which has set out on a path of renewal and modernization, special attention must be paid to

issues of national tradition, national spirit, and values and worldviews inherent to the nation in the upbringing of the youth.

References

1. Zhumaliyev K. Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries. Textbook for university students. Almaty: «Mektep» publishing house, 1967. – 433 p.
2. Kaskabasov S. Works. Vol. 1. Zhanazyk. Researches of different years. – Astana: Foliant. – 568 p.
3. Zhakyp B. Formation and development paths of Kazakh publicism. Genesis, evolution, poetics. – Almaty: Bilim, 2004. – 368 p.
4. Kaskabasov S. Kazakh literature before and after Abai (thoughts, reflections, and conclusions of different years). – Astana: «Alashorda» public fund, 2021. – 192 p.
5. Suyinshaliyev Kh. History of Kazakh literature. Textbook. – Almaty: «Sanat», 2006. – 904 p.
6. Kazakh national liberation movement: multi-volume / executive ed. T.K. Zhurtbay. – Astana: «Astana polygraphy», 2009. – Vol. X. – 185 p.
7. Akhmetov Z. The peak of poetry is wisdom. – Astana: Foliant, 2002. – 408 p.
8. Kaskabasov S. Kazakh literature of the XV-XVIII centuries. – Almaty: ILA (Institute of Literature and Art), 2005. – 64 p.

FTAXP: 17.09.91

А.Т. Смагулова
Шәкәрім университеті
ҚР, Семей қ.

ШӘКӘРІМ ЖӘНЕ СЕМЕЙ БАСПАСӨЗІ

Мақалада қазақ руханиятының көрнекті өкілі Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы мен XX ғасыр басындағы Семей баспасөзі арасындағы тарихи-рухани байланыс қарастырылады. Зерттеу барысында Семей қаласының қазақ ұлттық баспасөзінің қалыптасуындағы рөлі, оның қоғамдық ойды дамытудағы маңызы және Шәкәрім идеяларының баспасөз арқылы таралу ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар мақалада Алаш қозғалысы кезеңіндегі интеллектуалдық орта мен баспасөз кеңістігінің өзара ықпалына назар аударылады.

Тірек сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, баспасөз, алаш мұрасы, публицистика, Семей баспасөзі.

XX ғасырдың басында ұлтының теңдігі үшін қаламмен де, қарумен де күреске түскен Алаш қайраткерлерінің ерен еңбегі – Қазақ елі тарихындағы алтын әріппен жазылған тарихи кезеңдердің бірі.

Ұлт мүддесін қорғаған алаш қайраткерлерінің идеясын жеткізуде, халықтың саяси ой-пікірін оятуда орасан зор күш атқарғаны, әрине, сол кездегі баспасөз екендігі ақиқат. Қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштары «Қазақ», «Сарыарқа», «Абай» т.б. газет-журналдар – алаш мұратының үні болып саналды.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың: «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау, көзі жоқ соқыр сықылды», – деуі баспасөздің әлеуметтік-қоғамдық өмір саласындағы алатын орнын, қызметін нақты бағалаудан туындаған.

Осыдан ғасырға жуық уақыт бұрын Семей жері Алашқа астана болды. Семей жерінде қазақ ұлтының тәуелсіздігін аңсаған Алаш идеясы дүниеге келді. Семей жерінде жарық көрген «Сарыарқа», «Абай», «Таң», «Қазақ тілі» газет-журналдары Алашорда үкіметінің ресми құжаттарын, Алаш қайраткерлерінің бірлікке, білімге, ғылымға арналған мақалалары мен көркем туындыларын жариялап отырды. Кеңес үкіметі тұсында қатаң түрде бақылауда ұсталғанына қарамастан, бұл басылымдар елдің саяси санасын оятып, өз дәуірінің жалынды жаршысы бола білді.

Ұлттық дербестікке қол жеткізу, оқу-білім, ғылым жетістіктеріне, өркениетті мәдениетке қол жеткізу, дін мен тілді сақтап қалу, өркениетті де мәдениетті елдер қатарына қосылуды мақсат тұтқан мәселелер Семей қаласында шығып тұрған басылымдардың басты тақырыптарының бірі болды. Басылым беттерінен Ә.Бөкейхан, Ш.Құдайбердіұлы, М.Әуезов, М.Дулатов, М.Тұрғанбаев, Ш.Тоқжігітов, Ж.Аймауытов, С.Торайғыров, Ж.Досмұхамедов, Х.Ғаббасов, Ғ.Қараш, Б.Майлин, С.Дөнентаев сынды ұлт қамын ойлаған зиялылардың мақалалары үздіксіз жарияланып тұрды.

1917-1918 жылдары Семей қаласында шығып тұрған «Сарыарқа» газетінде Алашорда өкіметін құру, Алашорданың Семей тобының саяси бағдарламасы, қазақ мемлекетін жасау сынды тағдыршешті ауқымды мәселелер жарық көріп отырды.

«Сарыарқа» газеті арқылы Әлімхан Ермеков: «Декабрьдің 12-күні, түс ауа, сағат 3-те дүниеге «Алаш» автономиясы келіп, азан шақырылып ат қойылды. Алты Алаштың баласының басына ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді... Жасасын Алаш автономиясы!», – деп сүйінші-хабар жеткізсе, Міржақып Дулатов «Оян, қазақ» деп жар салып, самарқау жатқан Қазақ елін оятуға тырысты.

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Сарыарқа» газетінің, 1917 жылғы 15 тамыздағы санында: «Біздің қазақ халқында сүйекке сіңген еріншек, салақтық мінез бар, ойлаңыздар, ойланыңыздар! Бізден басқа мемлекеттегі еншілестеріңіз күндіз күлкі, түнде ұйқы көрмей жүр; елге еңбек қыламын деген ерлері қала басы қыдырып, халқын оятып, ұқтырып жүр. Біз баяғы әдетті тастамай, сен салар, мен саларға айланып, ерініп, тал түсте тұратын мінезден шықпасақ, аты бәйгеге ілінбеген атшыдай ерніміз кезеріп, салпыып қалып жүрерміз» [1],- деп баспасөз арқылы елінің намысын жанып, батыра айтса, Мадиярдың (Міржақып Дулатов) «Сарыарқа» газетінде жариялаған «Кім дос, кім қас?» мақаласындағы мына жолдар тарихтан біраз хабар береді: «Тағдырсыз іс болмас. Алланың басқа салғанын әлде болса да көрерміз. Алаштың азаматы зорлықшыл хукіметтен құтылып, теңелдік деп төбесі көкке жеткендей қуанып еді. Жыл он екі ай болмай, бұрынғы қорлық басымызға қайта туса, басымыз айдауға, малымыз байлауға душар болатын болса, бұл да тағдырдың ісі шығар, шыдадық. Бірақ жұртым мұны өзгеден көрме, өзіңнен көр. Жасыма, Алаш, жасқанба! Аз күнгі қуанышқа сүйінбе, уақытша қайғыға күйінбе. Ақыл-ойыңды алысқа жұмсап, жұрт болудың қамын қыл. Кім дос, кім қас – мұны да бірақ ұмытпа!» [2].

Келер жылы жарық көргеніне жүз жыл толатын «Абай» журналының дүниеге келуі қазақ әдебиетіндегі ғана емес, мәдениетіндегі, тарихындағы ерекше құбылыс болды. Журнал беттерінде басылған Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ә.Бөкейхан, Б.Майлин, М.Тұрғанбай т.б. алаш қайраткерлерінің мақалалары алауан түрлі тақырыпты қамтыды.

Ж.Аймауытовтың: «Баланы бұзуға, түзеуге себеп болатын бір шарт – жас күнде көрген өнеге, ол өнеге, әке-шешенің тәрбиесі болуы керек. Ата-ананың берген тәрбиесі баланың мінезіне салған ірге. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны іледі» деген тауып айтқан мақал. Жасынан сіңген мінезді есейгенде жоғалтуға басқа бір күшпен болмаса, болмады. «Сүттен біткен мінез сүйекпен кетеді» деген сөз ата-ананың тәрбиесінің күштілігін көрсетеді» [3], - деген жолдары осыдан ғасырға жуық уақыт бұрын айтылса да, бүгінгі қоғамның өзекті тақырыбы, тек педагог мамандар үшін ғана емес, отбасы құндылықтарын қадір тұтатын әрбір ата-ана үшін таптырмас тәрбиенің көзі.

Сондай-ақ «Абай» журналының алғашқы санында жариялаған «Жазушыларға» мақаласында Б.Майлин: «Жазушы дегеніміз екі түрлі: бірі – әрі оқулы, газета, журналдың мәнісін білетін адамдар; екіншісі – көзі ашық қана, жазу танитын ел кісілері. Өлгілерге біз жаз, жазба деп еш нәрсе айта алмаймыз. Өйткені, олар қолы тиіп, жазғысы келсе, біз айтпай-ақ жазар. Мысалы, доктор, фельдшерлерден саулық жайын; учитель, мұғалімдер тәрбие жайын, агрономдар шаруашылық жайын тағы сондай әркім өзінің жетелейтін нәрселері туралы жазып тұру өз борыштары, біз салғанда қолқаны елдегі жазу танитын ақсақалдар, жастарға саламыз. Олардың ішінде әдебиет, шежіре, шаруашылық жайынан көп қолғабыс тиетіндері бар. Мысалы, әр елдің атасын, хандардың ережесін, билердің мақал менен жорасын, ақындардың қайымын, батырлардың жорығын білетін кәрі құлақты ақсақалдар, неше түрлі ойын, қулық,

жұмбақ, жаңылтпаш білетін жастар, мал бағу мен айналыс қылған байлар, аң аулау жайын білетін саятшы – құсбегілер, ат сынайтын сыншылар – қысқасы кімнің не білетіні бар. Хат білетіндері өзі жазып, білмейтіндерінен айтқызып отырып жазып алып, жіберіп отырушылар табылса, алғыс айтып құшақтай алар едік» [4], - деп елге қолқа сала сөйлейді, пікір алмасуға шақырады.

Осыған үндес мақаланы Сәбит Дөнентаев та жариялады: «Сол көбіміз ынта салып құмарланбаса: салақтық, сараңдық қылса, әркім «менен басқа да жетер демен» жата берсе, газет көптің мүлкі бола алмайды, көптің қышыған жерін таба алмайды.

Хат танығандарың хабар жазыңдар, газет оқыңдар! Хат білмейтіндерің хал жайларыңды хат танитынға айтыңдар: олардың оқыған газетін тыңдауға әуестеніңдер! Езілген еңбекшіл ел қатарға кірем десе, оның газеті көпке тарасын!» [5]. Мақала Семей қаласындар жарық көрген «Қазақ тілі» газетінде жарық көрді. Аталған газет те ел мүддесі, саяси, әдеби мәселелерді көтерді.

Алаш зиялыларының «Қазақ» газеті беттерінде жариялаған аштық, жұт мәселесі, оқу, ағарту істері, сыртқы саясат, қазақ ұлтының шығу тегі туралы материалдары қазақ тарихында айрықша орны бар мақалалар қатарынан.

Небәрі 4 саны ғана шығып үлгерген «Таң» журналы да рухиятқа астана болған Семей жерінің жемісі.

Шәкәрімнің «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы» деп аталатын өлеңіндегі:

Қаламды,
Табанды
Жастар, жатпай жақсы сөзді жаз,
Емделмей,
Жөнделмей,
Басын ашпай, сорлы еліңді қылма таз.
Тілменен,
Пұлменен
Көмектеп, қолда,
Әр бойға
Соны ойла,
Сараң болма.
Жәрдеміңнен жасқа толар ол.
Адасқанға табар жол –

деген сөз өрнектері де ақынның жаңа журналдан көп үміт күтетіндегін аңғартады.

Журнал беттерінде Ахмет Байтұрсыновтың, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Дөнентаевтың, Мәннан Тұрғанбайұлының т.б. денсаулық, білім, ел-жер тарихына арналған мақалалар, халық аузынан жазып алған шешендік сөздер, көркем шығармалары жарияланды.

Семей қаласында шығып тұрған баспасөз беттерінде ұлт зиялылары оқу, ағарту істері, сыртқы саясат, қазақ ұлтының шығу тегі туралы мәселелерге арналған маңызды әрі өзекті материалдар жариялады.

Алаштық сананың үні болған бұл басылымдар XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының шежіресі іспетті.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан қаржыландыратын BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» бағдарламасы аясында әзірленді.

Әдебиеттер

1. Құдайбердіұлы Ш. Жалпы қазақ съезі // «Сарыарқа», 1917, 15 тамыз
2. Мадияр Кім дос, кім қас // «Сарыарқа», 1918, 3 наурыз
3. Аймауытов Ж. Тәрбие // «Абай», 1918, №1

4. Майлин Б. Жазушыларға // «Абай», 1918, №1
5. Дөнентаев С. Газет көпке тарасын // «Қазақ тілі», 1924, 30 мамыр

SGSTI: 17.09.91

R. Sabyrbayeva, B. Salimzhanov
Shakarim University
Semey, Republic of Kazakhstan, 001hero@mail.ru

THE PHILOSOPHICAL ESSENCE OF THE CONCEPT OF «AR-UYAT» (BASED ON WESTERN THINKERS AND THE TEACHINGS OF ABAY AND SHAKARIM)

The concept of «conscience» is regarded as a fundamental component of moral culture in the process of self-realization and self-expression of an individual. This phenomenon is analyzed in close relation to the existential dimensions of human existence. The study presents an associative model of conscience in human life and provides a comprehensive examination of its core semantic components. Philosophical analysis demonstrates that conscience constitutes one of the fundamental spiritual values in human life. The authors offer an in-depth exploration of the philosophical content and conceptual characteristics of this notion.

Keywords: conscience, compassion, contentment, virtue, value, national consciousness.

Human consciousness can evaluate objects, phenomena, and processes in the surrounding reality through pragmatic, aesthetic, moral, and religious dimensions. Although the methods of perceiving and evaluating the world are diverse, one of the criteria of particular importance in evaluating a person is their humanity and conscience (**Ar-uyat**). The primary indicator that defines a person's qualitative level is **Ar** (conscience/honor). The concept of *Ar* is interconnected with and manifested through notions such as shame, integrity, honor, moderation, mercy, personality, generosity, goodness, and wisdom.

Human existence is organized at a significantly higher level compared to other living beings. In social spaces, a conscious being is not limited to physical needs but strives toward a much deeper and broader spiritual world. Human life consists of two dimensions: biological and spiritual. While the biological aspect satisfies natural needs, the spiritual world directs one toward eternal meaning and higher ideals. If biological life serves as the basis for procreation and survival, the true content of life is determined by its meaningfulness. A person cannot live solely within the scope of daily needs; they are in a constant state of searching and reflection. Their nature is infinite and multifaceted; therefore, they require not only biological growth but also social and spiritual perfection.

One of the values formed as a result of such spiritual development is *Ar-uyat*. A person of conscience always strives for lofty ideals. *Ar* is an internal imperative that preserves one's human essence and makes them worthy of living on equal terms with others. The issue of «*Ar-uyat*» has also occupied a significant place in the history of philosophical thought. Many thinkers have comprehensively analyzed the influence of this concept on the individual, the nation, society, the state, and the general development of mankind, seeking to define its significance and role.

In the history of philosophy, «*Ar-uyat*» has been established as an independent philosophical category, and its existential content has been deeply studied. It has been evaluated as a measure of humanity and one of the most fundamental spiritual values in human life. For this reason, the concept of *Ar-uyat* has long remained one of the topical issues considered within the framework of philosophical research.

Ar-uyat is closely linked to an individual's actions within society and the social environment conforming to moral requirements, adhering to ethical norms, and the dominance of human values [1, 620]. This definition, provided in the modern philosophical encyclopedia, clearly demonstrates the function *Ar-uyat* performs in human life. In other words, *Ar* is a person's pursuit of good and avoidance of evil, while humanity (*adamgershilik*) is the manifestation of the triumph of human values.

The issue of conscience and honor also held a special place in the social-philosophical thoughts of Ancient Greece. For instance, in the teachings of Socrates, conscience is considered one of the fundamental concepts of moral philosophy. According to the thinker, universal virtues common to all humanity originate from conscience. He prioritizes morality and honor as the primary path for the perfection of a person's inner world. He explains that a person with a pure soul looks at life with a unique and profound perspective. In Socratic philosophy, honor is described as a collection of ideas that strengthen virtuous relationships such as morality, justice, and kindness. Therefore, his teaching concludes that the principle of «Know thyself» should become a person's highest ideal.

Aristotle, on the other hand, considers the place of humans in nature to be extraordinary because humans are rational beings. He states that if a person lacks virtuous qualities, honor, and morality, they may even decline to an animal level [2, 103]. He believes that being born as a human is not enough; the guarantee of remaining human lies in qualities such as conscience, goodness, mercy, wisdom, nobility, piety, and justice. He views shamelessness as the opposite of honor and seeks its roots in ignorance and philistinism. According to the thinker, a person must maintain the purity of their soul and uphold their honor throughout their life. The most precious good for humanity is to live a life with morality and conscience—that is, to be a true human being. He especially values conscience and honor as the primary values that distinguish humans from other living beings and make them elevated and noble.

Among the thinkers who addressed the issue of conscience as one of the topical subjects in their works is Augustine of Hippo. In his works, he writes: «The functional purpose of conscience is the internal regulation of human behavior, meaning it is a manifestation of the moral law that God has placed in the human heart» [3, 118]. Thus, while linking the essence of conscience with ethical categories, the thinker explains it as a spiritual-moral law between man and God. For Augustine, conscience is the path that leads to spiritual purification and the perfection of the soul.

The concept of conscience also occupies a unique place in Martin Luther's worldview. In his view, «conscience is the human core that significantly influences reason and forms the basis of a person's connection with God» [4, 82]. In this regard, honor is characterized as a value that judges a person's actions alongside God and evaluates their deeds.

Ivan Ilyin considers honor to be one of the most vital qualities in human existence. In his opinion, «conscience represents a person's ability for moral self-monitoring; it is a moral value that elevates humans above other living beings, makes them noble, and leads society toward goodness» [5, 82]. The thinker values honor as the most sacred and precious spiritual quality in human nature.

One of the fundamental issues in philosophy is identifying what is most necessary and important for a human being. Are morality, conscience, and goodness not the core values that form the essence of human existence? In this regard, Vissarion Belinsky concludes: «Morality, conscience, and goodness must stand in the first place for a person. While any science can teach a person to master a specific profession, the teachings of morality, conscience, and goodness lead a person to become a true human being» [6, 51]. Thus, conscience and honor are viewed as priceless spiritual values of vital importance to human life.

According to Nina Arutyunova, conscience encompasses all structures of the human psyche, from its lowest layers to its highest levels. It enters the core of the concept of the «Self», which defines a person's unique and individual existence. Within the framework of conscience, a person's thoughts, feelings, and aspirations are formed, and life-critical decisions arise. Therefore, conscience is recognized as one of the fundamental qualities defining moral action [7, 57]. The scholar evaluates it as a spiritual quality that takes a leading place in human life and activity.

Meanwhile, speaking about honor, L.S. Likhacheva points out that «the presence of conscience in the spiritual and emotional world of an individual proves their high level of morality» [8, 59]. She defines honor as a unique quality inherent only to humans, describing the human essence. In the works of Igor Kalnoy, the concept of conscience and honor is also considered one of the main signs defining the essence of a person and their human nature [9, 59]. In other words, conscience and honor hold a place among the most important indicators of human existence.

One of the thinkers in the Turkic worldview who explained the concepts of morality and conscience in the sense of «jawanmartlik» (nobility/chivalry) is Yusuf Balasaguni. He said: «Virtue is like a peak—difficult to climb; evil is like a slope easy to fall and perish», evaluating virtue as the action of those who are large-hearted, deeply human, wise, and pious. According to the thinker, the qualities that bring benefit to a person in both worlds are virtuous deeds and integrity, shame, and justice. Only through these three foundations can a person achieve true happiness [10, 310].

Yusuf Balasaguni sets high moral requirements for becoming a human being. One of his most important conditions is not losing morality and conscience. He suggests that a virtuous person should not deviate from the honest path, no matter what difficulties arise. Recognizing honor as the highest measure of humanity, he considers it one of the main qualities that keep a person human. Honor is the most precious spiritual quality settled in the human heart. He explains the concept of «jawanmartlik» as an integrity of qualities such as generosity, kindness, benevolence, humanity, and honor. In his works, he recognizes being just, virtuous, and honorable as the main goal of human life, viewing the values of virtue and honor as the cornerstone of existence. He puts forward the concepts of virtue, conscience, and morality as the measure of humanity.

The concepts of conscience, honor, and humanity hold particular importance in the worldview of the great Kazakh thinker Abai Kunanbayuly. «Since my name was given as Human, How can I be ignorant?» [11, 89]. From these lines alone, one can perceive how deeply the issue of virtue, conscience, and humanity occupies Abai's work. That is to say, every individual must live a life worthy of the name «human» given to them. On the journey of life, a human being may encounter not only human actions but sometimes also behaviors of an animal nature. However, what distinguishes a human from an animal is their intellect and consciousness. Therefore, in this fleeting life, a person must be able to accumulate qualities that are inherent only to humans and valuable for humans. If they lack virtue, conscience, and humanity, then what is their difference from an animal that simply grazes and drinks water? Is the measure of humanity not precisely determined through this virtue and conscience?

Only when ordinary people deeply feel their humanity and truly value their human dignity can the sustainable life of the future connect with the present. If a person loses these precious values, they become «equivalent to the dead» from a spiritual perspective. In the Kazakh worldview, the saying «it is better to die drinking the poison of humanity than to live with dishonesty» was not said in vain. This demonstrates that conscience and honor hold the highest place in the Kazakh consciousness. Conscience is the measure that determines a person's level of humanity. For a person with humanity, the first necessity is conscience. Shame is a manifestation of a person's inner humanity and goodness. The ability to feel shame and to blush is a sign of morality within a person. Shame is a noble feeling, and its highest manifestation is a person being ashamed of themselves. If a person feels responsible before their conscience, they will not commit bad deeds, will not indulge in gossip, lies, boasting, or vanity, and will not trample upon their human qualities.

For Abai, conscience is a person's spiritual support and the fundamental concept that defines noble personality traits. He stated: «In essence, the human child excels over another through such things as intellect, science, conscience, and character. To think one has excelled through anything else is pure foolishness», clearly indicating the qualities that elevate a person. Whatever the field of life -governance, education, upbringing, or politics - everything must be linked to the principles of conscience. Turning conscience into the core of life is the work of exemplary individuals and nations. Abai recognizes people with conscience and perfected humanity as the complete human. While giving the legacy of «Be a Human!», the sage considers honor, shame, and dignity as the primary qualities that define a person's level of morality.

Shakarim Kudaiberdiuly stands out as the thinker who introduced the concept of the «Science of Conscience» in his works. He translated the word «Ar» as «conscience» and viewed this concept as a quality unique only to humans. Shakarim evaluates honor as a measure of the noble attributes within a person and as an indicator of personal perfection. Conscience is the mirror of a person's inner spiritual essence; therefore, he believes every person must keep their honor pure without staining their destiny. Every action of an honorable soul must necessarily be directed toward

goodness. Garifolla Esim interprets Shakarim's «Science of Conscience» in his own way and calls it the «System of Honor». He bases this conclusion on the following: since the creation of mankind, humans first possessed a material nature, meaning the primary goal was eating, drinking, and satisfying physical needs. The scholar identifies this as the first system - the system of the body. The second is the system of the soul. The third is the system of consciousness. The fourth is the system of the ego (nafs), which includes not only nourishment but also the intention to procreate. The fifth is the system of the heart, meaning spiritual pleasure and the search for nourishment for the soul. The sixth is the system of the spirit, connected with a person's spiritual culture. The seventh and highest is the system of honor (conscience), which is recognized as the final step leading to the Creator.

In one of the essays in Shakarim's collection of miniatures titled «The Meadow of Snowdrops» there is a deep reflection on the goals of the body and the goals of the soul. «A person has two types of goals: one is the goal of the body, and the second is the goal of the soul», says the thinker. The goal of the body is to prioritize one's own interests and pursue selfishness and vanity. The goal of the soul is to seek humanity, honor, and honest labor. A person devoted to the first goal will strive for wealth, career, and fame even if it means resorting to evil and betrayal. However, for a person who chooses the goal of the soul, there is no value greater than honest work and pure intentions; they do not approve of betraying anyone or discriminating against others. In the thinker's philosophical work «Three Truths» this goal of the soul is also taken as the main theme. At the very foundation of the «Three Truths», the science of conscience is formed. The science of conscience is the path of a person's spiritual purification. Shakarim describes an honorable person as one who possesses noble qualities such as shame, willpower, energy, responsibility, nobility, dignity, aspiration, and courage. He concludes: «There is a kind of life after death. The thing necessary for both lives is conscience (uzhdan). Conscience consists of moderation, justice, and mercy» He warns that if these qualities disappear from human life, then such an existence has no value.

«One who lacks patience, caution, thought, and aspiration,
Is he not clearly lower than an animal?
If moderation, mercy, honor, and shame are missing,
It is better to die than to defile this world» [12, 129].

Thus, in Shakarim's teaching, honor (ar) is considered the highest spiritual measure of human existence, while the lack of honor is viewed as the destruction of human qualities. The purpose of Shakarim's science of conscience is to open the way to recognizing the Truth (Haq) through achieving inner purity. In his worldview, the thinker recognized conscience and honor as the supreme moral law, a life norm, and a person's moral self-evaluation. One of Shakarim's conceptual views related to the science of conscience lies in his thought that «no science, art, path, or law can purify the heart of a person who cannot believe in the life of the soul after death and cannot believe that conscience is a support equally necessary for both lives». This shows that no branch of science, art, or law is capable of purifying the human heart, and that only the science of conscience holds a unique and vital place. He defines honor as a value that stands higher than even art and knowledge. If a person lacks honor, their every action will lead to evil and trample upon the deeds that lead toward humanity. He recognizes honor as something that will be eternal nourishment for the soul in human life and as a deed necessary for both worlds. The nourishment of the soul in both lives is conscience (uzhdan). Envy among people and the emergence of actions alien to humanity are directly related to the prevalence of qualities of dishonor within them. The purity of a person's honor shall hold an exceptional place in their life.

Мақала BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» тақырыбы бойынша 2025-2027 жылдары жүзеге асырылатын бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бағдарламасы аясында жарияланып отыр.

References

1. Philosophical Encyclopedic Dictionary. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1983. – 840 p.
2. The Philosophy of Aristotle [20 volumes]. Vol. 3 / Compiled by K.A. Abishev, T.Y. Abzhanov. – Almaty: Zhazushy, 2005. – 568 p.
3. Augustine A. Confessions / A. Augustine. – Moscow: Azbuka, 2014. – 400 p.
4. Luther M. Selected Works / M. Luther / Translated from German. Saint Petersburg; Moscow: Andreev and Consent, 1994. – 432 p.
5. Ilyin I.A. The Path to Evidence / I.A. Ilyin. – Moscow: Respublika, 1993. – 431 p.
6. Rakimzhanova S.K. The Philosophical Meaning of Tradition / S.K. Rakimzhanova // Bulletin of KazNU. – 2017. – No. 3(61). – pp. 49–57.
7. Arutyunova N.D. On Shame and Conscience / N.D. Arutyunova // Logical Analysis of Language: Languages of Ethics. – Moscow: Yazyki Russkoy Kultury, 2000. – pp. 54–58.
8. Likhacheva L.S. Ethics: Theory and Practice: textbook / L.S. Likhacheva. – Yekaterinburg: Ural University Publishing House, 2019. – 190 p.
9. Kalnoy I.I. Man and His Metaphysics / I.I. Kalnoy // Credo New. – 2009. – No. 4.
10. Balasagun J. Kutadgu Bilig (Blessed Knowledge) / Translated from the Old Turkic language / J. Balasagun. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 616 p.
11. Kunanbaiuly A. Complete Collection of Works: [2 volumes]. Vol. 1 / A. Kunanbaev. – Almaty: Korkem Adebiet Publishing House, 1961. – 677 p.
12. Kudaiberdiuly Sh. Works: poems, epics, prose. Compiled by M. Zharmukhamedov, S. Dautov, A. Kudaiberdiev. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 560 p.

IRSTI: 82.01.09

A. Yermekkyzy

Narxoz University

RK, Almaty., asselyermekkyzy7@gmail.com

TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AS A DRIVER OF CULTURAL CHANGE IN KAZAKHSTAN'S TELECOM SECTOR

This case study examines how TelcoKZ, a mid-sized Kazakhstan telecom company, underwent cultural change (2023-2025) under transformational leadership. Data from interviews, documents, and observations shows improvements in psychological safety, collaboration, and accountability, though hierarchical traditions and slow middle-management adoption remained challenges in the evolving Central Asian service sector.

Keywords: transformational leadership, organizational culture, cultural change, Kazakhstan, telecommunications, Central Asia.

The telecommunication industry in Kazakhstan has undergone rapid growth in recent years. It has benefited from the availability of mobile broadband service, loosening government controls, and is competing with foreign and local digital players [1]. But, Soviet administrative structures and values, such as vertical power, fear of failure, and favoritism towards seniority, have not been conducive to innovation, customer satisfaction, and retention of talent [2,3]. Leadership has been the key means through which organizations can develop or remodel their culture. Bass and Avolio argue that leaders who inspire, stimulate, and cater to individuals are more likely to change group values and beliefs than those who do so for the convenience of transactions [4]. But, these theories cannot be applied to cultures in transition economies where legacy and reform clash. This study, a case study of one anonymized telecommunications company, TelcoKZ, shows that the CEO and the executive team of that company have implemented a cultural change program between 2020 and 2023. The research question is: how do you think change leadership drives cultural change within a telecommunications company in Kazakhstan, and what influences this relationship?

Burns and Bass define transformational leadership as a style in which leaders transform the motivation of their followers by linking themselves to a bigger goal, a shared goal, through the

idealized influence of leadership, inspired motivation, intellectual stimulation, and personal consideration [5,6]. A combination of these four elements has been shown to be associated with higher organisational commitment, innovation, and performance [7]. Schein describes leaders as the prime architects of culture, whereas Kotter is credited with creating urgency and establishing new norms; however, recent research has also suggested that cultural change must be driven by contested perceptions, not simply by authority at the top [8,9,10]. Studies of leadership in post-Soviet Central Asia highlight the tension between formal reform and informal rules of deference, trust in networks, and collectivist identity [11,12]. Kazakhstan's management class was largely professionalized by Soviet norms. Leadership practices that follow Western ideas of organisational development may have to adapt to be successful here [13,14]. The telecom sector requires both discipline and experimentation, which many hierarchical legacy cultures struggle to sustain [15].

I have chosen to design this exploratory study using the single case model outlined by Yin because TelcoKZ's change initiative is unique and theoretically significant in a sector not well-represented in the Central Asian leadership literature [16]. TelcoKZ is a mid-sized telecommunications company based in Almaty with around 1,400 employees offering mobile and broadband services to consumers and businesses. We have withheld names for the confidentiality of TelcoKZ. A purposive sample of 22 participants from three levels of the organization: senior management (n = 5), middle management (n = 9), and frontline employees (n = 8), including a diversity of tenure, work experience, and gender (see Table 1). The interviews were 45–75 minutes long and conducted between June and September 2025 in Kazakh or Russian, audio recorded, and transcribed verbatim. Other data collection included reviewing the internal strategic documents and culture audit reports (2023–2025), and three days of non-participants observed.

Table 1 – Sample Characteristics

Organisational Level	n	Mean Tenure (yrs)	Female (%)
Senior Management	5	11.2	40
Middle Management	9	7.6	44
Frontline Employees	8	4.1	63
Total	22	7.0	50

Analysis yielded three themes: the construction of a new organisational vision; the redistribution of authority and emergence of psychological safety; and differential uptake of change across organisational levels.

Participants across all levels described the arrival of the new CEO in late 2023 as a clear inflection point. Prior to this appointment, TelcoKZ operated with what several interviewees characterised as a "results-at-any-cost, questions-not-welcome" culture. The incoming CEO introduced a markedly different communicative style, translating strategic imperatives into narratives that resonated with employees' sense of professional purpose and national identity. A senior commercial manager recalled: "The very first all-hands meeting, he stood up without any slides and just talked to us. He told us where the company was, where it needed to go, and why it mattered for the country. Nobody had spoken to us like that before." Internal documents corroborated this shift. The 2024 strategic framework contained an explicit "Culture and Values" chapter — absent from previous iterations — articulating a desired state of "open dialogue, customer obsession, and shared accountability." Annual engagement surveys showed a notable increase in employees agreeing that leadership "communicates a clear and compelling direction" (rising from 41% in 2023 to 68% in 2025).

The second theme was changes in the exercise of authority and the safety of employees to raise concerns and try new approaches. People were reporting that mistakes were hidden rather than made visible before the transformation. In the transformation programme, three teams were established: a seniority-mixed "squad" and an annual "Open Floor" session where any employee could ask a question - anonymously, if they preferred - directly to the top leadership team.

"Before, I would never tell my manager if I thought a process was wrong. Now I put it in the squad channel, someone senior reads it the same day, and sometimes it actually changes." Table 2 illustrates this change: the percentage of employees reporting psychological safety rose from 33% in 2023 to 62% in 2025.

Table 2 – Selected Cultural Indicators: TelcoKZ, 2023–2025

Cultural Indicator	2023 (%)	2024 (%)	2025 (%)
"I feel safe raising concerns with my manager"	33	51	62
"Leadership communicates a clear direction"	41	60	68
"I am recognised for contributions beyond my job role"	28	47	58
"I would recommend TelcoKZ as a place to work"	44	59	67

Source: TelcoKZ internal employee engagement surveys (2023, 2024, 2025). Figures represent percentage of respondents selecting "Agree" or "Strongly Agree."

Cultural change was neither uniform nor uncontested. Most senior management displayed the most visible adoption of new behaviours and some frontline employees had changed their attitudes, particularly in their sense of being heard. Middle management was the most variable group and many described conflicting pressure to show "new" cultural behaviours and to remain compliant with their old directives. One team leader in network operations said, "We are being asked to walk in two directions at once – the executive team wants us to empower, but the KPIs still come down hard every month."

In the departments where middle managers were personally committed to the change through mentoring or experience during their earlier career, culture change was implemented more deeply into the everyday work environment. If the change was seen as an external demand, the culture change was relatively non-existent.

This case study analyses the extent to which transformational leadership led to substantial but uneven cultural change in a Kazakh telecom company over three years. These results affirm Bass and Avolio's argument that transforming leadership can affect cultural change, but its effects are mitigated by the actions taken by mid-level decision-makers [2]. In a post-Soviet context where middle management status has traditionally been framed around controlling power, this transfer of authority creates role ambiguity, as Egamberdi and Seitkali documenting the challenges middle managers face in central Asian change initiatives [10,13]. In practical terms, this case shows that middle management training should be considered an integral component and not a side-effect of cultural change projects, and that the communication of transformation should be grounded in the unique culture and professional identity of Kazakhstan. Future research should consider longitudinal designs to examine whether the shifts in cultural perception are sustained beyond the tenure of the leadership team that initiated the change.

References:

1. International Telecommunication Union. Measuring digital development: Facts and figures 2022 / International Telecommunication Union. – Geneva : ITU Publications, 2022. – 120 p.
2. Junisbai, A. Organisational hierarchy and power in Kazakhstani firms: Evidence from a multi-industry survey / A. Junisbai, B. Junisbai // Post-Communist Economies. – 2021. – Vol. 33, No. 2. – P. 181–200.
3. Seitkali, N. Navigating paternalism and participation: Leadership styles in Kazakhstani organisations / N. Seitkali // Management in Central Asia. – 2019. – Vol. 3, No. 2. – P. 45–63.
4. Bass, B. M. Improving organizational effectiveness through transformational leadership / B. M. Bass, B. J. Avolio. – Thousand Oaks : SAGE Publications, 1994. – 238 p.
5. Bass, B. M. Leadership and performance beyond expectations / B. M. Bass. – New York : Free Press, 1985. – 256 p.
6. Burns, J. M. Leadership / J. M. Burns. – New York : Harper & Row, 1978. – 530 p.

7. Judge, T. A. Transformational and transactional leadership: A meta-analytic test of their relative validity / T. A. Judge, R. F. Piccolo // Journal of Applied Psychology. – 2004. – Vol. 89, No. 5. – P. 755–768.
8. Giorgi, S. The many faces of culture: Making sense of 30 years of research on culture in organization studies / S. Giorgi, C. Lockwood, M. A. Glynn // Academy of Management Annals. – 2015. – Vol. 9, No. 1. – P. 1–54.
9. Kotter, J. P. Leading change / J. P. Kotter. – Boston : Harvard Business School Press, 1996. – 187 p.
10. Schein, E. H. Organizational culture and leadership / E. H. Schein. – 4th ed. – San Francisco : Jossey-Bass, 2010. – 436 p.
11. Junisbai, A. Organisational hierarchy and power in Kazakhstani firms: Evidence from a multi-industry survey / A. Junisbai, B. Junisbai // Post-Communist Economies. – 2021. – Vol. 33, No. 2. – P. 181–200.
12. Seitkali, N. Navigating paternalism and participation: Leadership styles in Kazakhstani organisations / N. Seitkali // Management in Central Asia. – 2019. – Vol. 3, No. 2. – P. 45–63.
13. Egamberdi, T. Resistance to organisational change in Central Asian enterprises: The role of middle management / T. Egamberdi // Central Asian Journal of Management Studies. – 2020. – Vol. 6, No. 1. – P. 22–39.
14. Furtado, C. Modernisation and managerial culture in Kazakhstan: Continuity and rupture in post-Soviet transition / C. Furtado // Europe-Asia Studies. – 2018. – Vol. 70, No. 3. – P. 431–451.
15. Teece, D. J. A capability theory of the firm: An economics and (strategic) management perspective / D. J. Teece // New Zealand Economic Papers. – 2019. – Vol. 53, No. 1. – P. 1–43.
16. Yin, R. K. Case study research and applications: Design and methods / R. K. Yin. – 6th ed. – Thousand Oaks : SAGE Publications, 2018. – 352 p.

FTAXP: 16.21.07

Д. Дәуренова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті
ҚР, Қарағанды қ. danadaurenova04@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КАЛЬКАЛАРДЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ

Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі калькалау құбылысының тіл мәдениетіне тигізетін әсері қарастырылады. Калькалардың пайда болу себептері мен тілдік табиғаты айқындалып, лексикалық, грамматикалық және семантикалық калькалардың қазақ әдеби тіл нормаларын бұзудағы рөлі талданады. Калькалық қолданыстардың бұқаралық ақпарат құралдары, ресми мәтіндер және терминология саласында кең таралуы тіл мәдениетіне кері ықпал ететін фактор ретінде сипатталады. Сонымен қатар –лық / –лік жұрнағының калька жасау қызметі көрсетіліп, оны талғаусыз қолданудың терминологиялық бірізділікке тигізетін әсері айқындалады.

Тірек сөздер: калька, тіл мәдениеті, лексикалық калька, грамматикалық калька, семантикалық калька, терминология.

Қазіргі жаһандану үдерісі тілдер арасындағы өзара ықпалды күшейтіп, қазақ тілінің қолданыс аясында да елеулі өзгерістердің орын алуына ықпал етуде. Әсіресе көптілді орта жағдайында өзге тілдердің әсерінен пайда болатын калькалық қолданыстар қазақ тілінің лексикалық және грамматикалық жүйесінде жиі байқалады. Калька ауызекі тілде ғана емес, БАҚ пен ресми мәтіндерде де жиі кездеседі. Қазақ тілінде сөйлеуші тұлғалардың әдеби тілдік нормадан ауытқымай, қазақ тілінің ережелері мен заңдарына бағына отырып сөйлеуі қазіргі кезде ерекше маңызға ие. Тіл білімінде бұл мәселеге алғашқылардың бірі болып Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы назар аударып, оны «сөз дұрыстығы» деген атаумен қарастырды. Ғалымның тұжырымдауынша, сөз дұрыстығы — сөйлеу немесе жазу барысында әрбір тілдік бірліктің өзіндік табиғи қалпында қолданылуы. Бұл ретте сөздің семантикасын сақтау, жұрнақ

пен жалғаудың үндестік заңына сәйкес жалғануы, сөйлемдегі сөздердің қисынды байланысы мен орын тәртібі басты талап ретінде қойылды [1]. Алайда, бүгінгі қолданыста үндестік заңының ескерілмеуі, баяндауыштардың орынсыз қолданысы және өзге тілдерден енген калькаланған құрылымдардың көбеюі А. Байтұрсынұлы ескерткен «сөз дұрыстығына» нұқсан келтіруде. Сонымен қатар қазақ тіл білімінде тіл мәдениеті мен сөз дұрыстығы мәселелері М. Балақаев еңбектерінде де жан-жақты қарастырылады: «Тіл – адамның барлық өміріне аса қажетті қарым-қатынас жасау құралы, оның байлықтары – адам өмірінің алтын қоры, өлшеусіз дәулеті. Олардың қызметі әр алуан, тек қана сөйлеу, сөйлесу құралдары емес, эстетикалық, эмоциялық, көркемдік күші бар байлықтар. Сол байлықтарды дұрыс игерудің басты талабы – қазақ тілін оқытуда жастардың тіл мәдениетін арттыру. Мақсат – тілде барды оқушы, студенттерге жаттату емес, олардың жұмсалып заңдылықтарынан пайда болатын стильдік, әлеуметтік, тағы басқа эстетикалық қызметтерін білдіру» [2].

Зерттеу материалы ретінде қазіргі қазақ тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдарында, ресми құжаттарда, әлеуметтік желілерде және ауызекі сөйлеу тілінде кездесетін калькалық қолданыстар алынды. Мысалдар қазақ тіліндегі газет-журнал материалдарынан, интернет ресурстарынан, сондай-ақ тіл мамандарының пікірлерінен жинақталды.

Зерттеу барысында сипаттамалы, салыстырмалы және талдау әдістері қолданылды. Калькалық құрылымдар қазақ тілінің әдеби нормасымен салыстырылып, олардың тілдік жүйеге сәйкестігі анықталды. Лексикалық, грамматикалық және семантикалық деңгейдегі ауытқулар мағыналық және құрылымдық тұрғыдан сараланды. Сонымен қатар ғылыми еңбектердегі теориялық тұжырымдар негізге алынып, калькалардың тіл мәдениетіне әсері бағаланды.

Калька (*calque*) өзге тілдегі сөз тіркесі мен жай сөйлемнің құрылымдық-мағыналық негізділігін ана тіліндегі төл тәсілдер арқылы дәлме-дәл көшіріп алу [3]. Қазақ тіл білімінде де бұл терминге қатысты іргелі анықтамалар қалыптасқан. Профессор К. Аханов калькаға: «...шет тілдік сөздер мен сөз тіркестерінің үлгісі бойынша жасалған, олардың құрылысының көшірмесі болатын сөздер мен сөз тіркестері калька деп аталады» деген анықтама береді [4]. Зерттеушілердің пікірінше, көпшілігі орысша білім алып, ресми ортада қазақша мәтіндерді орыс тілінде ойлап құрастыратын мамандар тілін қазақшаға аудару барысында жасандылыққа жол береді [5].

Калька тәсілі арқылы орысша құрылымдар қазақша сөйлемге тікелей көшіріледі: Шешу керек бұл мәселені (орыс тіліндегі «Решить нужно эту проблему»); Маған бару керек магазинге (орыс тіліндегі «Мне нужно идти в магазин»); Сен звонда оған (орыс тіліндегі «Ты позвони ему»). Мұндай сөйлемдер қазақ тілінің табиғи синтаксисіне жат болғанымен, күнделікті сөйлеу тілінде жиі кездесіп жүр. Бұл құбылыс әсіресе, қала тұрғындарының сөйлеу мәдениетінде айқын байқалады [6]. Мемлекеттік органдар әзірлейтін баспасөз хабарламалары алдымен орысша жазылып, кейін қазақшаға тікелей аударылады. Соның салдарынан қазақ тіліндегі мәтіндерде мағыналық дәлдігі әлсіреген, құрылымы шамадан тыс күрделенген сөйлемдер көбейе түсті. Ә. Хасенов бұл құбылысты бөтен жұрт сөзінің моделін морфемалап, ана тілінің үлгісіне салу деп қарастырып, оның лексикалық, семантикалық, фразеологиялық және синтаксистік түрлерін жіктейді [7].

Калькалар тілдің барлық деңгейінде кездеседі: лексикалық, грамматикалық, семантикалық, фразеологиялық және стилистикалық.

Лексикалық калькаға өзге тілдің сөзі тікелей аударылған нұсқалары да жатады. Мысалы, «*нация*» ұғымын қазақша жиі «*ұлт*» деп қате қолданады, шын мәнінде «*нация*» – «*ел*» деген ұғымға жақын. «*Нация*» ұғымы азаматтық-мемлекеттік қауымдастықты білдіретіндіктен, оны қазақ тіліндегі этникалық мәні басым «*ұлт*» сөзімен теңестіру мағыналық дәлсіздікке әкеледі.

Лексикалық калька дегеніміз – шет тіліндегі дайын сөз тіркесі немесе идиоманың тікелей мағыналық аудармасы. Мұндай калькалар қазақ сөзінің өз орнындағы мағынасын өзгертеді немесе артық сөз қолданысына әкеледі. Лексикалық калькаға жиі ұшырайтын бірнеше мысал:

Кесте 1 – Лексикалық калька

Калька тіркес (сөзбе-сөз аударма)	Дұрыс қолданылуы	Түсініктеме
« үлкен рақмет » – « <i>большое спасибо</i> »	көп рақмет	«алғыс» мөлшері «үлкен» емес, «көп» болады.
« Туған күніңізбен құттықтаймын! » – « <i>Поздравляю с днём рождения</i> »	Туған күнің құтты болсын!	Қазақ тілінде тікелей ниет білдіру (« құтты болсын ») формасы табиғи естіледі.
« оқырман ұлт » – « <i>нация читающая</i> »	кітап оқитын ұлт	Дәлме-дәл аударғанда осылай, бірақ « оқырман » сөзі зат есім, бұл жерде сын-қимыл мәнінде қолданылған.
« жанды дауыс » – « <i>живой голос</i> »	табиғи дауыс	«Жанды» сөзі қазақша «тірі, тынысы бар» дегенді білдіреді. Техникасыз, өз дауысымен айтуды « табиғи » немесе « жанды дауыста » деген жөн.
« үлкен адам » (мағынасы: ересек) – « <i>большой человек</i> »	ересек, үлкендер	«Үлкен» сөзі көбіне физикалық көлемді немесе лауазымды білдіреді. Жасы толған адамдарды « ересектер » немесе « кәмелетке толғандар » деп атау дәлірек.

Қазақ тіліндегі түсіндірме деректерде «Ұлт (ағылш. Nation) — тіл, тарих, қандастық, мәдениет, мінез секілді ортақтықтар негізінде қалыптасқан адамдар қауымдастығы» деп анықталады (Уикипедия) [8]. Бұл анықтамада ұлт ұғымының негізінде этникалық, мәдени және тарихи бірлік жатқаны айқын көрінеді. Яғни «ұлт» түсінігі көбіне ортақ шығу тегі мен мәдени тұтастыққа сүйенетін этностық қауымдастықты білдіреді. Қазақ тіліндегі «ел» ұғымы мемлекеттік және азаматтық мазмұнды кеңірек қамтитындықтан, «нация» терминін аударуда функционалдық жағынан анағұрлым жақын балама ретінде қарастырылуы орынды. Сонымен қатар ұлттық және мемлекеттік ұғымдарды шатастыру жиі кездеседі, «national government» тіркесін «ұлттық үкімет» деп аудару орнына «ел үкіметі» немесе «мемлекеттік үкімет» мағынасында түсіну дұрыс. Қазақстан Республикасында қазақтар, орыстар, өзбектер, украиндар және басқа да этностар өмір сүреді. Олардың барлығы **Қазақстан елінің** мүшелері, өйткені оларды біріктіретін ортақ мемлекет, азаматтық және заңдық кеңістік бар. Ал **қазақ ұлты** деп тек қазақ этносына жататын халықты айтамыз. Осы тұрғыдан алғанда, «қазақ ұлты» мен «Қазақстан нациясы» ұғымдары мағыналық жағынан тең емес.

Грамматикалық калька – сөйлем құрылымы, сөз тіркестерінің байланысуы басқа тіл үлгісінде алынуы. Мұндай қателер **септік, жалғау, шақ сияқты** деңгейлерде көрінеді және **тіл мәдениетін өрескел бұзады**. Ахмет Байтұрсынұлы тіл мәдениетінің негізгі тірегі ретінде сөз дұрыстығын алға қояды: «Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін керек:

1. Сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну.

2. Сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ыңғайластыру.

3. Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру» [9]. Ғалымның пікірінше, сөз дұрыстығы әрбір сөз бен сөйлемнің грамматикалық және мағыналық жағынан өз орнында қолданылуымен айқындалады. Назгүл Қожабектің айтуынша, **кальканың ең күрделісі – грамматикалық калька** [10]. Мысалы, ақпарат құралдары орыс тіліндегі болымсыз конструкцияларды сол күйі аударып береді: «**Қазақ тілінде тек Қазақстанда сөйлемейді**» деп жансақ жазады. Бұл орысша «*На казахском говорят не только в Казахстане*» дегеннің калькасы, нәтижесінде мағынасы теріс бұрмаланады. Дұрысы – «**Қазақ тілінде сөйлейтін тек Қазақстан емес**» немесе

«...Қазақстанда тұратындар ғана емес» деп контекске сай құрау керек. Грамматикалық калькалардың жиі кездесетін түрлеріне мына мысалдар жатады:

1. Шақ категориясы (етістік формалары): Орыс тіліндегі болымды келер шақты қазақша «-атын боламыз» арқылы аудару белең алған. Мысалы, радио хабарларында «*тыңдаған болатынсыздар*», «*орындайтын боламыз*» деген тіркестер жиі қолданылды. Шын мәнінде, қазақ тілінде **ауыспалы осы шақ пен ауыспалы келер шақ** формалары бар, қосымша «боламыз» қажет емес. «Жарнамадан соң жеңімпаздарды **жариялайтын боламыз**» деудің орнына «**жариялаймыз**» деп, не таза осы шақта «**жарияланады**» деп айту жеткілікті. Сол сияқты, күнделікті тілде «*бармақ болатынмын*» деп айту да орынсыз, дұрыс нұсқасы – «**бармақ едім (баруым керек еді)**». Назгүл Қожабек радионың «...*өйтетін боламыз, сөйтетін боламыз*» деген кальканы халыққа сіңіргенін сынайды, дұрысы – «**өйтеміз, сөйтеміз**» екендігін атап өтеді [10].

2. Септік жалғауының калькасы: Орыс тілінде белгілі бір етістіктер барыс, көмектес септікпен келе береді, қазақшада басқаша. Мысалы, «*делиться чем-то*» тіркесі тура аударылып, «**пікірімен бөлісті**», «**суретімен бөлісті**» деп жазылып жүр. Қазақ тілінде «**бөлісу**» тура толықтауышты керек етеді, сондықтан дұрысы – «**пікірін бөлісті**», «**суретін бөлісті**». Сол секілді «*гордиться чем-то*» тіркесі кейде «**бірденемен мақтану**» деп аударылады. Бұл да қате құрылым: нақты мақтаныш объектісін атау қажет – мысалы, «**баласын мақтан тұтады**», «**байлығын айтып мақтанады**» деген сияқты. Төмендегі кестеде осы үлгідегі қате-қолданыс калькалар және олардың дұрыс баламалары келтірілген:

Кесте 2 – Үлгідегі қате-қолданыс калькалар және олардың дұрыс баламалары

Калька (қате)	Дұрыс қолданылуы	Түсініктеме
« пікірімен бөлісті » (<i>чем поделился?</i>)	пікірін бөлісті	Орыс тіліндегі « <i>поделился (чем?) мнением</i> » құрылымының көшірмесі.
« телефонмен үйге кіру »	телефонды алып (алып) кіру	Орысша « <i>зайти с телефоном</i> » тіркесінен тікелей аударма. Қазақ тілінде жансыз зат адаммен «бірге» (көмектес септігінде) өздігінен жүре алмайды.
« барлық үлкен айтады »	үлкендердің бәрі айтады	Сөз тәртібінің бұзылуы (<i>все взрослые</i>). Қазақ тілінде жалпылау есімдіктері (« бәрі », « барлығы ») зат есімнен кейін тұрып, ілік септігімен байланысады.
« Қазақ тілінде тек Қазақстанда сөйлемейді »	Қазақ тілінде сөйлейтін тек Қазақстан емес	Орысша « <i>На казахском говорят не только в Казахстане</i> » сөйлемін сөзбе-сөз аудару мағынаны бұрмалаған.[11].

Семантикалық калька – белгілі бір қазақша **сөздің мағынасын өзге тіл ықпалымен кеңейтіп немесе өзгертіп қолдану**. Мысалы, *орыс тіліндегі* «надеть» етістігі көп объектіге ортақ (киім, аксессуар, т.б.), сол әсерден қазақша «**кию**» етістігін орынсыз кеңейтіп қолдану байқалады. Назгүл Қожабек атап өткендей, қазақ тілінде «**кию**» тек **киімге, бас киімге, аяқ киімге** қатысты (киім атаулыны киеді), ал **өзге заттарды (сағат, көзілдірік, сырға, орамал т.с.с.) «тағып» немесе «тағып алу» керек** [11] Алайда бүгінде кей жастар «*маска кию*», «*орамал кию*» деп айтып жатады – мұны **орыс тілінің ықпалы** (бір ғана «*надеть*» етістігіне сүйену) туындатқан деседі.

Қазақ тіліндегі «*кілті*» деген сөз әуелде тек заттың (құлып ашатын құралдың) атауы болса, қазіргі әдеби тілде «*шешімнің кілті*» деген тәрізді ауыспалы мағынада да қолданыла бастады. Бұл – орыс тіліндегі «*ключ (решения)*» сөзінің ықпалымен пайда болған семантикалық калька үлгісі. Сол сияқты, «*саты*» (<*сатылау*, басқыш) сөзі бұрын тек баспалдақ мағынасында қолданылса, қазір «*даму сатысы*» тіркесі арқылы *даму деңгейі, кезеңі* мағынасын береді – бұл орыс тіліндегі «*ступень развития*» тіркесінің тікелей әсерінен туған жаңа семантикалық қолданыс.

Тағы бір мысал – «аударма» сөзі. Орыс тілінде «перевод» әрі процесс, әрі нәтиже мағынасын бере береді; қазақшада «аударма» негізінен аударылған өнімді (мәтінді, кітапты) білдіреді. Соның салдарынан кейде «*Хэрри Поттердің аудармасына қатыстым*» деп қате айтылады. Бұл жерде “аудару процесіне қатысу” туралы сөз болғандықтан, дұрысы – «...аударуға қатыстым» деп айтқан жөн. Арна мұны нақты түсіндіреді: «аудармаға қатысуға болады» – жалпы бір аударма саласында жүру, ал нақты мәтінді аударуға қатысу дегенді дұрыс формада айту керек [11].

Семантикалық калькаға жататын жиі қателер:

1. Орысшаның көпмағыналы сөзіне қазақша бір сөзді сыйғызу: Мысалы, “ответственный” сөзі контексте «жауапты (міндетті)» не «ұқыпты, сенімді» дегенді білдіруі мүмкін. Қазақшада «жауапты адам» деп тікелей аудару кейде түсінбестікке әкеледі: ол жауапкершілігі бар адам ба, әлде жауапты тұлға ма? Мұны контекст бойынша «жауапкершілігі мол адам» не міндеті бар адам деп нақтылау қажет.

2. Процесс/нәтиже шатасуы: “лечиться” және “вылечиться” орысша бөлек, қазақша кейде екеуіне де «емделу» сөзі қолданылып кетеді. Арна дерегінше, «емделу» тек ем қабылдау процесін көрсетеді, ал оның нәтижесі – «жазылу» немесе «айығу» [11]. Яғни «Пациент емделді» деу аяқталмаған идея, дұрысы – «емделіп шықты», «жазылып шықты» деп айту.

3. Тура мағынасын өзгерту: «Иметь опыт/деньги» тіркестерін кейде қазақша «тәжірибеге ие», «ақшаға ие» деп аударады. Назгүл Қожабек мұны қате санайды: қазақ тілінде «мол тәжірибелі», «ақшасы көп (бай)» деп айту керек, «ие» сөзі жансыз затқа тіркеспейді деп түсіндіреді [11].

4. Тура аударма әсері: Орыс тіліндегі «к сожалению» қазақша екі түрде кездеседі: «өкінішке қарай» және «өкінішке орай». Бұлардың ішінде «...қарай» нұсқасы орысша синтаксис әсерімен кең тараған дейді кей мамандар [6]. Сол сияқты «по ошибке» тіркесін «қателікпен» деп калькалау кездеседі; қазақша оған дайын балама – «қателесіп», «абайсызда» деген сөздер бар.

Фразеологиялық калька – өзге тілдің тұрақты тіркестері мен сөйлеу үлгілерін сөзбе-сөз аударып қолдану. Орыс тілінің идиомалары мен дайын тіркестері қазақ сөйлеміне тікелей тәржімаланғанда, өте көп қорынсыз қолданыстар пайда болады.

1. Орысша ауызекі сөйлем үлгісі: «Я чувствую себя странно в этой одежде» дегенді «осындай киімде өзімді біртүрлі сезінемін» деп аударуы мүмкін. Қазақша бұлай демейді – ойды басқаша құрады. Дұрысы: «осындай киім кием, өзімді біртүрлі сезінемін» (шартты раймен) немесе «...кигенде біртүрлі болып кетем» деген сияқты. Яғни, бастапқы сөйлем құрылымын калькаламай, мағынаға сай жаңа сөйлем құрау керек.

2. Тұрақты тіркес, идиома: «пришёл в себя» деген орыс idiom-ын көп адам «өз-өзіме келдім» дейді. Алайда қазақ тілінде дәстүрлі балама – «есін жиды» (немесе «дүниені жаңа таныды» мағынасында «айналасына қарап ойлана бастады» дегендей). Сол сияқты, «я в выигрыше» тіркесін тура «мен ұтыстамын» деп айтқандар болды, дұрысы – «менің ұпайым түгел», «менікі дұрыс боп шықты» немесе жай «ұттым» деп жеткізу [11].

3. Сөзбе-сөз аударылған мақал-мәтел: Кей жағдайларда калька аудармалар сәтті шығуы да мүмкін. Мысалы, «Лучше поздно, чем никогда» қазақша «Ештен кеш жақсы» деп өте ұтымды аударылған – бүгінде бұл мәтел болып кетті. Бірақ сәтсіз калька мәтелдер де бар. Радио бағдарламаларында «қуанышпен бөліссең, көбейеді» деген тіркес шықты. Шын мәнінде, қазақтың мақалы «Қайғыны бөліссең – азаяды, қуанышты бөліссең – көбейеді» деген формада айтылуы керек [10]. Яғни «қуанышпен бөлісу» жеке қолданылса түсініксіз (қуаныштың өзін бірге бөлісу ме?), ал дұрыс нұсқасында «қуанышты бөлісу» керек (қуанышты біреумен бөлісу). Осындай ұсақ айырмашылықтар фразеологияда өте маңызды.

Стилистикалық калька – бөтен тілдің стилін, сөйлеу мәнерін сол күйінде қабылдау. Қазақ тіліне тән емес ресмилік, ұзақ конструкциялар немесе ойды қаз-қалпында аудару бұл категорияға жатады. Мысалы, БАҚ тілінде канцеляризм әсері байқалады: орысшадан тікелей аударма жаңалықтар қазақшаға жат көнерген стиль әкелген. Бүгінгі медида септіктер бірінің

орнын бірі басып, шақ категориялары шатысып кеткен – мұның себебі журналистердің көбі материалды әуелі орысша жазып, кейін қазақшаға аударуы. Яғни түпкі стиль орысша қалып қойып, қазақша тек сөзі ауысады да, **сөйлемнің құрылысы жасанды шығады.**

Ресми стильдегі калька: Кеңсе тілінде жиі ұшырасатын тіркестер – «*жүзеге асыру*», «*өз кезегінде*», «*аталып өтілді*», «*қатысты жұмыстар жүргізілуде*» – қазақша баламалары бола тұра орысшадан тура аударылып алынғандары бар. Мысалы, «*в свою очередь*» – «**өз кезегінде**» деп аударылып, көп сөйлемнің басында қосылады. Шын мәнінде оны алып тастаса да мағына өзгермейді: «*Өз кезегінде министр сөйлесті*» дегенше «**Министр сөйледі**» десек те жеткілікті. Сол сияқты «*в основном*» – «**негізінен**», «*следующим образом*» – «**келесі түрде**» деген тікелей аударма сөздер мәтінде артық жүреді. Бұл стилистикалық тұрғыдан қазақ тілінің ішкі құрылымын орыс тілінің заңдылықтарымен алмастыру.

Білім беру жүйесі және оқушылар тіліндегі калька

Калька мәселесі білім беру саласында да өзекті. Мектеп оқулықтарының тілі жиі сыналуының бір себебі: **калька аудармалар мен шала қазақша сөйлемдер** оқушылардың санасына сіңіп жатыр. Орыс мектебінде оқыған қазақ балалары көп жағдайда ойын алдымен орысша құрап, қазақшаға сөзбе-сөз аударып жеткізуге тырысады – бұның өзі кальканың көбеюіне себеп болатын құбылыс. Мысалы, оқушы шығармаларында «*маған бір идея келді*» деудің орнына «**менде бір идея бар**» (рус. «*у меня есть идея*» калькасы) деген сөйлемдер кездеседі. Сол секілді «**саған қанша жас?**», «**жасың қаншада?**» деп сұрау («*тебе сколько лет?*» тура аудармасы) да балалар тілінде жиі байқалады, дұрысы – «**неше жастасың?**» немесе «**жасың нешеде?**».

Қазіргі қазақ терминологиясында калькалау мен аударма өзара тығыз байланысты. А. Алдашева аударма мен кальканы бірін-бірі толықтыратын тәсілдер ретінде қарастырады [12]. Бүгінде калькалау жаңа терминдер жасаудың өнімді жолына айналды. Әсіресе ғылыми, техникалық, құқықтық және әлеуметтік салаларда өзге тілдегі атаулар қазақ тіліне құрылымдық үлгісі сақтала отырып аударылады.

Калька арқылы жасалған терминдер мағыналық тұтастығымен және атау қызметімен ерекшеленеді.

Бұл үдерісте -лық / -лік жұрнағы ерекше рөл атқарады. Ол дерексіз ұғымдар мен қатыстық сын есімдер жасауда өнімді формант ретінде қолданылады және орыс тіліндегі –н–, –ск–, –ый тұлғаларының баламасы ретінде кеңінен жұмсалады. Соның нәтижесінде когнитивті / когнитивтік лингвистика, электронды / электрондық нұсқа, нормативті / нормативтік құжат сияқты жарыспалы нұсқалар қатар қолданылады.

Сонымен қатар –лық / –лік арқылы жасалған калька терминдерде ықшамдылық қағидасы жиі сақталмайды. Мысалы, «автоматты түрде толтыру» орнына «автоматтық толтыру» тәрізді үлгілер қолданысқа енген. KalkaStop материалдарында да мұндай жасанды қолданыстардың орнына қазақ тілінің төл изафеттік үлгілерін қолдану тиімді екені көрсетіледі [11].

Зерттеушілер –лық / –лік жұрнағының шамадан тыс қолданылуы изафеттік тіркестерді ығыстырып бара жатқанын атап өтеді. Авторлық құқық, агенттік келісім, абоненттік төлем сияқты терминдер орныққанымен, бұл модельді барлық салаға механикалық көшіру тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес келмейді.

Кальканың көбеюі көптілді ортаға байланысты. Алайда шет тілдік модельдерді механикалық көшіру тілдің табиғи синтаксистік құрылымын, сөзжасам жүйесін және мағыналық дәлдігін әлсіретіп, тіл мәдениетінің сапасына кері әсер етеді.

Зерттеу барысында кальканың лексикалық, грамматикалық, семантикалық және стилистикалық деңгейде көрініс табатыны анықталды. Әсіресе грамматикалық калькалар тілдің құрылымдық негізіне ықпал етіп, әдеби нормаға қауіп төндіретіні байқалды. Терминология саласында –лық / –лік жұрнағының шамадан тыс әмбебаптануы қазақ тілінің дәстүрлі изафеттік моделін ығыстырып, бірізділік мәселесін туындатуда. Бұл – тілдің ішкі жүйесіне сыртқы модельдің үстемдік етуінің белгісі.

Сонымен қатар кальканы тек теріс құбылыс ретінде біржақты бағалау да жеткіліксіз. Ол жаңа ұғымдарды игерудің, терминологиялық қорды толықтырудың бір тәсілі. Мәселе кальканың бар-жоғында емес, оны қолданудың өлшемінде.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы / А. Байтұрсынұлы. – Алматы: Алаш, 2003. – Т. 1. – 408 б.
2. Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2008. – 592 б.
3. Калька // Уикипедия, еркін энциклопедия [Электрондық ресурс]. – URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Калька>.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
5. Калька және оның түрлері // Tilmedia.kz [Электрондық ресурс]. – URL: <https://tilmedia.kz/kk/info/710>.
6. Токсанбаева Т. Ж., Тлеулесова А. Ш., Ахметова Б. З. Қазақ тілінің дамуы контексіндегі үштілділік: лингвистикалық ерекшеліктері мен трансформациясы // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2025. – Т. 94. – № 4. – 46–59-бб.
7. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1996. – 415 б.
8. Ұлт // Уикипедия, еркін энциклопедия [Электрондық ресурс]. – URL: <https://kk.wikipedia.org/wiki/Ұлт>.
9. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / құраст. Ғ. Әнес. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640 б.
10. БАҚ қазақ тілінің калькалануына қалай ықпал етіп жатыр: мамандар шешім ұсынды // Baribar.kz [Электрондық ресурс]. – URL: <https://baribar.kz/234053/ba-aza-tilini-kalkalanuyna-y-pal-etip-zhatyr-mamandar-sheshim-syndy/>.
11. Қазіргі қазақ тіліндегі калькалар туралы материалдар // Telegram мессенджеріндегі ашық арна *KalkaStop* [Электрондық ресурс]. – URL: <https://t.me/kalkastop>.
12. Алдашева А. М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелері. – Алматы: Арыс, 1998. – 243 б.

ГТАХР: 16.21.07

Ж. М. Омашева, Н. Жаңбырбай, Ж. Жаннұр

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті
ҚР, Қарағанды қ., omzhan@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ МОҢҒОЛ ӘЛІПБИЛЕРІНІҢ ДЫБЫС ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Мақалада қазақ және моңғол халықтарының әліпбилері мен жазу мәдениетінің қалыптасу жолдарын кешенді түрде қарастырады. Жұмыстың негізгі мақсаты – қазақ және моңғол әліпбилерінің тарихи даму сатыларын саралап, олардың арасындағы ұқсастықтар мен басты айырмашылықтарды анықтау, сондай-ақ жазу реформаларының тілдік жүйеге ықпалын айқындау. Зерттеу барысында сипаттамалық, тарихи-салыстырмалы талдау, дереккөздерді жүйелеу және салыстыру әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: қазақ әліпбиі, моңғол әліпбиі, жазу жүйесі, дауыссыз дыбыстар, дауысты дыбыстар.

Қазіргі жаһандану заманында әлем халықтарының өзара мәдени ықпалдасуы өте жылдам жүріп жатыр. Мұндай жағдайда кез келген ұлттың өзіндік ерекшелігін сақтап қалатын басты құралы – оның тілі мен жазуы. Әліпби – жай ғана таңбалар жүйесі емес, ол халықтың тарихын, мәдениетін және рухани болмысын бейнелейтін маңызды код. Сондықтан ұлттық

әліпбилердің тарихи қалыптасу жолдарын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып қала бермек.

Қазақ және моңғол халықтарының тарихы мен тағдыры ұқсас кезеңдерден тұрады. Екі халық та көне түркі руна жазуының мұрагерлері болып саналады, екеуі де тарихи процестердің әсерімен бірнеше рет жазу жүйесін ауыстыруға мәжбүр болды. Мысалы, қазақ халқы араб, латын және кирилл әліпбилерін қолданса, моңғол халқы өзінің төл тік жазуымен қатар дөрбелжін, содан соң кирилл графикасына көшкен болатын.

Қазақ жазуының генезисі ежелгі дәуірден бастау алады. Орта ғасырлардағы Түркі қағанаты тұсында қолданылған руникалық (сына) жазуы – бабаларымыздың төл туындысы. Бұл жазу тас бағаналарға (Күлтегін, Тоныкөк) қашалып жазылып, дала өркениетінің жоғары болғанын дәлелдейді. Руна жазуындағы 30-дан астам таңба түркі тілдерінің үндестік заңына (сингармонизм) өте дәл бейімделген болатын. Көне түркі руникалық таңбаларының шығу тегі басқа көне алфавиттердің шығу тарихымен тамырлас. Руникалық жазудың бастапқы түркі негізі б.з.б. III-II мың жылдықтағы беймәлім идеографиялық немесе алфавиттік жазу болуы ықтимал, ал басқа көне алфавиттермен ішінара ұқсастығы олардың арғы тегіндегі бастауы бір екендігін көрсетеді. Сонымен бірге, көне түркі алфавитінің шығу тегі, генезисі, проблемасы жалпы дыбыстық жазудың шығу мәселесімен ұштасып жатыр.

А.С. Аманжолов түркі руникалық алфавитінің Оңтүстік Сібір мен Жетісу аймағына біздің заманымызға дейінгі 1 мың жылдықтың ортасынан қалмай қалыптасқандығын көрсететін, палеографиялық талдауға сүйенген гипотеза ұсынды [1]. Түркі руникалық алфавитінің ұзаққа созылған эволюциясы көне түркі тілі дыбыстық жүйесінің қалыптасу процесін айқындап ұштасып жатады. Түркі руна жазуын 1893 жылы даниялық ғалым Вильгельм Томсен алғаш рет оқып, құпиясын ашты. Орыс түркологы Василий Радлов бұл жазбаларды ғылыми айналымға түсіріп, толық аудармасын жасады. Одан бұрын, 18 ғасырда ескерткіштерді Д. Мессершмидт пен И. Страленберг ашқан болса, 1889 жылы Н.М.Ядринцев Моңғолиядан ірі тастарды (Күлтегін ескерткішін, 1-сурет) тапты.

Сурет 1 – Күлтегін ескерткіші

Осылайша, ғасырлар бойы түркі рухының айғағы болған сына жазуы дәуірлер ауыса келе жаңа мәдени кеңістікке жол берді. X ғасырдан бастап Орталық Азия аймағындағы саяси-әлеуметтік өзгерістер жазу жүйесінің де трансформациялануына әкелді. Осы орайда, түркілік таным мен ислам құндылықтары тоғысқан кезеңде руна жазуын біртіндеп араб әліпбиі алмастыра бастады. Ислам дінінің таралуымен бірге қазақ даласына араб әліпбиі келді. Тоғыз ғасырдан астам уақыт бойы бұл жазу руханият пен ғылымның негізгі құралы болды. Алайда араб графикасының қазақ дыбыстарына сәйкес келмейтін тұстары көп еді. Ахмет Байтұрсынұлының реформасы қазақ жазуын жаңа белеске көтергенімен, XX ғасырдың

алғашқы ширегіндегі геосаяси жағдай мен кеңестік идеологияның орнауы әліпби мәселесін қайта қарауды талап етті. Осылайша, қазақ жазуының тарихында түбегейлі бетбұрыс жасаған латын және кирилл кезеңдері келесі кезеңге айналды. 1929 жылы кеңестік саясаттың ықпалымен "Яналиф" (жаңа әліпби) ретінде латын графикасы енгізілді. Ол небәрі 11 жыл қолданылғанымен, халықтың сауаттылығын көтеруге септігін тигізді. Бірақ 1940 жылы КСРО-ның біртұтас идеологиясына байланысты кирилл әліпбиіне көшу туралы шешім қабылданды. Бүгінде біз қолданып жүрген 42 әріптен тұратын әліпби — осы кезеңнің жемісі. Қазіргі уақытта Қазақстанда латын графикасына қайта оралу бойынша белсенді жұмыстар жүргізілуде. Бұл – жаһандық ақпараттық коммуникацияларға бейімделудің стратегиялық алғышарты. Дегенмен, Орталық Азия кеңістігіндегі жазу мәдениетінің трансформациясы тек қазақ халқына ғана тән құбылыс емес. Бізбен тағдырлас, тарихы тамырлас көршілес халықтардың, соның ішінде моңғол жұртының да жазу эволюциясы өзіндік ерекшеліктерге ие. Түркі және моңғол халықтарының көне дәуірден басталған рухани бірлігі олардың әліпбилік жүйесінен де айқын көрініс табады. Енді осы орайда моңғол жазуының қалыптасу жолына тоқталып өтсек, жазу мәдениеті ежелден қалыптасқан және оның тарихи тамыры тереңде жатыр. Тарихи деректерге сүйенсек, алғашқы моңғол жазуы VII ғасыр шамасында пайда болып, ұйғыр жазуынан бейімделіп алынған. Бұл жазу жүйесі моңғол тілінің дыбыстық ерекшеліктерін жазбаша жеткізуге мүмкіндік берді.

Түркі және моңғол халықтарының көне дәуірден басталған рухани бірлігі олардың әліпбилік жүйесінен де айқын көрініс табады. Осы орайда қазақ жазуының даму жолымен тағдырлас моңғол халқының жазу мәдениетіне тоқталсақ, оның да тарихы мен тамыры тереңде жатыр. Тарихи деректерге сүйенсек, алғашқы моңғол жазуы VII ғасыр шамасында пайда болып, ұйғыр жазуынан бейімделіп алынған. Бұл жазу жүйесі моңғол тілінің дыбыстық ерекшеліктерін жазбаша жеткізуге мүмкіндік берді.

Уақыт өте келе бұл бастапқы таңбалар жетіліп, мемлекеттік деңгейдегі ресми жүйеге айналды. Осылайша, XIII ғасырда ұйғыр жазуы негізінде Классикалық моңғол жазуы қалыптасты. 1204 жылы Шыңғыс хан ұйғыр жазуын ресми қабылдағаннан кейін, моңғол дәстүрлі жазуы кеңінен қолданылды.

Бұл жазудың ерекшеліктеріне тоқталсақ:

- Бағандық бағытта, жоғарыдан төменге жазылады;
- Оқылуы оңнан солға қарай жүргізіледі;

• Сөздердің басында ортадан кіретін таңбалар болмайды. Классикалық моңғол жазуы әдебиет пен ресми құжаттарда, сондай-ақ мемлекеттік басқару ісінде қолданылып, ұлттық мәдениет пен тілдің дамуына елеулі үлес қосты. Негізгі зерттеушілер қатарында В.В.Радлов (Орхон ескерткіштері), Базылхан Бұхатұлы (моңғол тілін салыстыра зерттеген) бар [2-3].

Дегенмен, моңғол империясының құлашы кеңейіп, көптеген халықтарды біріктірген тұста, барлық ұлысқа ортақ, бірыңғай мемлекеттік жазу жүйесі қажет болды. Осы қажеттіліктен туындаған, графикалық пошымы мүлдем өзгеше келесі бір маңызды тарихи кезең – Пагба жазуының пайда болуы еді (2-сурет).

Vowels		Consonants				Numerals				
ᠠ	a	ᠨ	n	ᠱ	ш sh	ᠬ	x	h	᠐	0
ᠡ	э e	ᠨᠠ	ng	ᠲ	t	ᠬ	k	k	ᠠ	1
ᠢ	и i	ᠪ	b	ᠳ	d	ᠴ	ц	ts	ᠡ	2
ᠣ	о o	ᠫ	p	ᠴ	ч ch	ᠳ	з	dz	ᠢ	3
ᠤ	у u	ᠬ	x	ᠵ	ж dzh	ᠬ	x	h	ᠣ	4
ᠥ	ou	ᠭ	г g	ᠶ	й y	ᠵ	ж	zr	ᠤ	5
ᠦ	oo	ᠮ	m	ᠷ	р r	ᠬ	lh		ᠥ	6
ᠪ	ee	ᠯ	л l	ᠪ	в v	ᠬ	zh		ᠦ	7
		ᠴ	с s	ᠫ	ф f	ᠬ	ch		ᠨ	8
									ᠯ	9

Сурет 2 – Пагба жазуы

Көне моңғол жазуы.

Құбылай хан тұсында тибеттік монах Пагба жасаған жазу бүкіл Моңғол империясына ортақ болу мақсатында енгізілді. Жазу Юань әулеті кезеңінде ресми қолданылған. Дегенмен, бұл жазу халық арасында кең таралмаған және күнделікті өмірде қолданылмаған, тек мемлекеттік құжаттар мен тарихи ескерткіштерде кездеседі.

Пагба жазуын шығыстанушы және түрколог ғалымдар зерттеген:

Василий Бартольд Орта Азия және моңғол дәуірін зерттеген.

Владимирцов Соёмбоны "моңғолдардың ерекше фонетикалық әліпбиі" (3-сурет) деп бағалап, оның классикалық жазудан артықшылығы – дыбыстарды (әсіресе созылыңқы дауыстыларды) дәл беруінде екенін дәлелдеген [4].

Consonants											Vowels
ᠠ	ka	ᠨᠠ	ta	ᠫ	pa	ᠬ	zha	ᠲ	ra	ᠬ	
ᠢ	kha	ᠨᠠ	tha	ᠫᠠ	pna	ᠬ	za	ᠬ	a	ᠬ	ᠡ
ᠣ	ga	ᠨᠠ	da	ᠫ	ba	ᠬ	a	ᠫ	ju	ᠫ	ᠢ
ᠥ	ga	ᠨᠠ	na	ᠫ	ma	ᠫ	ya	ᠫ	ca	ᠫ	ᠣ
ᠦ	ca	ᠫ	sa	ᠫ	ta	ᠫ	a	ᠫ	a	ᠫ	ᠥ
ᠪ	cha	ᠫ	tha	ᠫ	sha	ᠫ	ya	ᠫ	ga	ᠫ	
ᠨ	ja	ᠫ	da	ᠫ	sha	ᠫ	sa	ᠫ	sa	ᠫ	
ᠯ	nya	ᠫ	na	ᠫ	wa	ᠫ	sa	ᠫ	sa	ᠫ	

Сурет 3 – Моңғолдардың ерекше фонетикалық әліпбиі"

Қытай және моңғол ғалымдары да Юань дәуірінің құжаттарын зерттеу барысында талдаған. Дегенмен, уақыт өте келе моңғол руханиятында буддизм дінінің ықпалы артып, соған сәйкес жазу мәдениеті де жаңа сипатқа ие болды. Осылайша, XVII ғасырда моңғолдың өзіндік төл таңбаларын заманауи үлгіде жаңғыртқан ерекше графикалық жүйе «Соёмбо» жазуы дүниеге келді.. Бұл жазу көбіне діни мәтіндерде қолданылған. «Соёмбо» таңбасы қазіргі Моңғолияның мемлекеттік туында да бейнеленген. Күнделікті әліпби ретінде қолданылмағанымен, мәдени және ұлттық символ ретінде маңызы зор болды. Соёмбо жазуын моңғолтанушы және шығыстанушы ғалымдар зерттеген:

Б.Владимирцов Соёмбоны көне моңғол (ұйғыр текті) жазуымен салыстыра отырып, былай дейді: «Соёмбо — бұл таза моңғолдық фонетикалық жүйеге негізделген, үнді (санскрит) алфавиттерінің үлгісімен жасалған өте күрделі әрі бай әліпби. Ол классикалық жазу бере алмайтын созылыңқы дауыстылар мен дифтонгтарды (екі дыбыстың қосындысын) айқын ажыратуға мүмкіндік берді» [4]. Соёмбо жазуы моңғол мәдениетінің бірегей символына

айналғанымен, тарих сахнасында саяси жағдайларға байланысты өзге де графикалық жүйелер қатар қолданысқа енді. Соның бірі — XVII ғасырда моңғол жерінде орнаған Цин империясының ықпалымен келген жаңа Манж әліпби еді (4-сурет).

Сурет 4 – Цин империясының ықпалымен келген жаңа Манж әліпбиі

Кирилл әліпбиінің енгізілуі елде сауаттылықты арттыруға, тілдік бірізділікті орнатуға және білім беру жүйесін жаңартуға маңызды әсер етті. Бүгінде бұл әліпби Моңғолияның ресми жазу жүйесі болып табылады және мәдениет пен білім саласының дамуына негіз қалаған.

Кесте 1 – Қазақ және моңғол жазу жүйелерінің графикалық салыстырмасы

6	Ғғ	-	-
7	Дд	Дд	Ды
8	Ее	Ее	Е
9	Ёё	Ёё	Ё
10	Жж	Жж	Жы
11	Зз	Зз	Зы
12	Ии	Ии	И
13	Йй	Йй	Й
14	Кк	Кк	Кі
15	Ққ	-	-
16	Лл	Лл	Л
17	Мм	Мм	Мы
18	Нн	Нн	Ын
19	Ңң	-	-
20	Оо	Оо	О
21	Өө	Өө	Ө ,і
22	Пп	Пп	пы
23	Рр	Рр	Ыр
24	Сс	Сс	сы
25	Тт	Тт	ты
26	Уу	Уу	у
27	Ұұ	-	-
28	Үү	Үү	Ү,ө
29	Фф	Фф	Фы
30	Хх	Хх	Хы
31	Һһ	-	-
32	Цц	Цц	Цы
33	Чч	Чч	Чь
34	Шш	Шш	Шы
35	Щщ	Щщ	щ
36	Ъъ	Ъъ	Жуандық белгісі
37	Ыы	Ыы	Ы
38	Іі	-	-
39	Ьь	Ьь	Жіңішкелік белгісі
40	Ээ	Ээ	І,е
41	Юю	Юю	Ю
42	Яя	Яя	Я

Енді әліпбилердің құрылымына келетін болсақ моңғол әліпбиі 35 әріптен тұрады.

Дыбысты білдіретін және дыбысты білдірмейтін болып екі бөліктен құралады. Дыбысты білдіретін әріптер саны 33. Дыбысты білдірмейтін әріптер саны 2. Дауысты 13 әріптен тұрады. Дауыссыз дыбыстар саны 20. Ал қазақ тілінің әліпбиіне келсек 42 әріптен тұрады. Екі бөліктен құралады: дыбысты білдіретін әріптер саны – 37. Дыбысты білдірмейтін әріптер саны 2. Дауысты дыбыстар саны 12

Қазақ тіліндегі дауыстылар тілдің қатысына қарай жуан және жіңішке болып бөлінеді: Жуан дауыстылар, жіңішке дауыстылар

Дауыссыз дыбыстар саны: 25.

Дауыссыз дыбыстар үн мен салдардың қатысына қарай үш топқа бөлінеді:

Қатаң дауыссыздар, ұяң дауыссыздар, үнді дауыссыздар

Негізгі ортақ тұстарды мынадай топтарға бөлуге болады:

1. Ортақ кирилл әріптері

Екі тілде де орыс әліпбиінен алынған базалық әріптер толықтай дерлік бірдей:

* А, Б, В, Г, Д, Е, Ё, Ж, З, И, Й, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Э, Ю, Я.

Бұл әріптердің жазылуы мен негізгі дыбысталуы екі тілде де ұқсас.

2. Арнайы (төл) дыбыстардың ұқсастығы

Екі тілдің де табиғаты (түркі және моңғол тобы) ұқсас болғандықтан, орыс тілінде жоқ, бірақ осы екі тілге де ортақ арнайы таңбалар бар (2-кесте):

Кесте 2 – Арнайы таңбалар

Әріп	Қазақ тілінде	Моңғол тілінде
Ө	Жіңішке, еріндік дауысты (Көз, Төр)	Жіңішке дауысты (Өвс-шөп)
Ү	Жіңішке, еріндік дауысты (Гүл, Үй)	Жіңішке дауысты (Үүл-бүлт)

3. Дыбыстық жүйедегі ұқсастықтар

• Сингармонизм (Үндестік заңы): Екі тілде де сөз ішіндегі дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне қарай бірыңғай айтылу заңы бар.

• Дыбыстардың сәйкестігі: Көптеген түбір сөздерде дыбыстар бір-біріне өте жақын келеді.

4. Негізгі айырмашылықтар (3-кесте)

Ортақ дүние көп болғанымен, кейбір әріптердің атқаратын қызметі басқаша:

• Ұ және Ү: Қазақ тілінде бұл екі әріп бар. Моңғол тілінде Ө мен Ү қолданылады, бірақ біздің "Ұ" әрпінің орнына олар көбіне О немесе У әріптерін басқаша дыбыстау арқылы қолданады.

• Қ, Ғ, Ң, Ә: Бұл әріптер тек қазақ әліпбиіне тән, моңғол әліпбиінде бұл таңбалар кездеспейді (бірақ дыбыс ретінде ұқсастары бар, мысалы "Ң" дыбысы моңғолдарда "Н"-мен жазылса да, мұрын жолымен айтылады)

• Моңғол тілінде жоқ, қазақ тілінің төл дыбыстары:

Ә, І, Ұ, Қ, Ғ, Ң, Һ

Кесте 3 – Қазақ және моңғол тілдеріндегі фонетикалық және лексикалық параллельдер.

Мағыналық топ	Қазақ тілінде	Моңғол тілінде	Дыбыстық сәйкестік/Түсініктеме
Дене мүшелері	Тізе	Өвдөг	Т/Ө(Д), З/Д сәйкестігі
	Мүйіз	Эвэр	З/Р ауысуы (Ротацизм)
	Бауыр	Баар	Соңғы дыбыстың түсіп қалуы
	Езу	Ирмэг	Ерін, жиек мағынасында
	Қол	Хөл	Мағыналық жылжу (аяқ/қол)
Туыстық атаулар	Құда	Худа	Дыбысталуы мен мағынасы бірдей
	Абысын	Авса	Көне түркі-моңғолдық ортақ сөз
	Қайын	Хадам	Түбірлес сөздер
	Жиен	Зээ	Ж/З дыбыстық алмасуы
Табиғат және Жер	Дала	Тал	Жазық, кең алқап
	Аймақ	Аймаг	Өңір, облыс, рулық бірлестік

	Қарауыл	Харуул	Күзет, бақылау нүктесі
	Тайга	Тайга	Қылқан жапырақты орман
Тұрмыс және Мал	Отар	Отор	Малдың жайылымы, табыны
	Босаға	Босго	Есіктің табалдырығы
	Құлын	Унага	Генетикалық жақын түбірлер
	Тегене	Тэвш	Үлкен ағаш ыдыс
Әлеуметтік терминдер	Нөкер	Нөхөр	Жолдас, серік, қызметші
	Жарлық	Зарлиг	Ханның немесе биліктің бұйрығы
	Ұлыс	Улс	Ел, мемлекет, халық
	Тархан	Дархан	Артықшылығы бар адам, ұста

Бұл кестедегі сөздердің көбісі тек сыртқы ұқсастық емес, белгілі бір **фонетикалық заңдылықтарға** (мысалы, З мен Р, Ш мен Л дыбыстарының алмасуы) бағынады. Бұл – тілдердің кездейсоқ емес, жүйелі түрде байланысқанын немесе бір түбірден шыққанын дәлелдейді: 1.**Түбірдің сақталуы**: Етістіктердің түбірі (мысалы: *кес-*, *бөл-*, *сор-*) мыңдаған жылдар бойы өзгеріссіз қалған. Бұл — кездейсоқ ұқсастық емес, жүйелі **генетикалық туыстық**. 2.**Грамматикалық жалғаулар**: Назар аударсаңыз, моңғол тіліндегі етістіктің тұйық рай тұлғасы **-х** (*кес-ех*, *сор-ох*) болса, қазақ тілінде ол **-у** (*кес-у*, *сор-у*) болып келеді. Бұл екі жұрнақтың да төркіні бір деп есептеледі. 3.**Мағыналық жылжу**: Кейбір етістіктердің мағынасы сәл өзгергенімен (мысалы: қарау – көру), олардың түпкі семантикалық өрісі бір кеңістікте қалады.

Түйіндей айтқанда, жазу жүйесінің эволюциясы халықтың өміршеңдігі мен мәдени икемділігін көрсетеді. Басты мақсат – қай графика болса да, тілдің табиғи заңдылықтарын сақтап, рухани мұраны келешек ұрпаққа аманаттау. Қазақ және моңғол халықтарының әліпби тарихын зерделеу барысында екі ұлттың да жазу мәдениеті ұқсас тарихи кезеңдерден өткенін көруге болады. Орталық Азиядағы ортақ рухани негіз – көне түркі руна жазуынан бастау алған қос халық, кейіннен саяси және діни факторлардың әсерімен өздерінің төл таңбалық жүйелерін (араб және тік моңғол жазуы) қалыптастырды. XX ғасырдағы реформалар екі елде де бірдей сценариймен өрбіді: 1930-жылдардағы латын тәжірибесі мен 1940-жылдардағы кириллицаға көшу үдерісі жаппай сауаттылық пен ғылыми ілгерілеуге жол ашты. Бүгінгі таңда Қазақстанның латын графикасына бет алуы мен Моңғолияның дәстүрлі жазуын қайта жаңғыртуы – бұл ұлттық сананың жаңғыруы мен рухани егемендікті нығайтудың айқын көрінісі.

Әдебиеттер

1. Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 288 б..
2. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1892. – Вып. 1. – 130 с..
3. Базылхан Б. Моңғол-қазақ сөздігі / Ред. Ғ. Мұсабаев. – Ұланбатыр-Алматы: Өлгий, 1977. – 460 б..
4. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. – Л.: Изд. Ленингр. вост. ин-та им. А. С. Енукидзе, 1929. – 446 с.

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Еспенбетов А.С. Қайым Мұхамедханұлы және қазақ әдебиеті тарихының мәселелері.....	5
Мұхамедхан Д.Қ. Қайым Мұхамедхановтың XX және XXI ғасырлардағы Қазақстан дамуына қосқан рөлі	8
Қожағұлов С.Қ. Қайым Мұхамедханов және текстология ғылымының өзекті мәселелері.....	14
Смагулова А.Т. Абайдың әдеби мектебі мәселелері және Қайым Мұхамедханұлы.....	20

1-СЕКЦИЯ: Қайым Мұхамедханұлы және абайтанудың даму бағыттары

СЕКЦИЯ 1: Каюм Мухамедханов и развитие абаеведения

Мухамедхан Д.К. Учитель и ученик – Мухтар И Каюм: историческая память и духовная преемственность.....	26
Айдарбекова А.А. Тұлғаның ішкі психологиясын бейнелеу: «Талтүс» шығармасы мен Қ.Мұхамедхановтың теориясы.....	31
Orazbay G.A., Shabden A.R. The impact of ai-generated feedback on students' motivation and the quality of l2 writing.....	36
Оспанова С.Ә. Қазақ (сағыну, үміттену, сезіну, жақсы көру) және ағылшын (miss, hope, feel, love) тілдеріндегі эмоционалдық етістіктердің семантикалық және функционалдық салыстырмалы зерттелуі.....	40
Дукенбаева Р., Қожағұлов С.Қ. Абайдың «Интернатта оқып жүр» өлеңінің текстологиясы.....	43
Шарифоллина А. Абай мұрасының шырақшысы.....	48
Ғалымбек Д. Абай деп өткен ғұмыры.....	52
Тусупбаева С.К. Қ. Мұхамедханов шығармашылығындағы эпистолярлық стиль.....	55
Уахметова Б. Қайым Мұхамедханұлы – драматург.....	58
Омирзакова М. Алаш арысы – Қайым Мұхамедханов.....	61
Байшонова И. Қайым Мұхамедханұлы және әдебиеттану мәселелері.....	64
Кудайбергенова Ж.М. Қайым Мұхамедханов – абайтанушы.....	68
Оспанова Д.Е. Ұстаздан шәкіртке жалғасқан мұра.....	72
Мусина К.С. Ұлттық рухтың ұстазы.....	75

2-СЕКЦИЯ: XXI ғасырдағы білім беру жүйесі: дәстүр және инновация

СЕКЦИЯ 2: Образование XXI века: традиции и инновации

Исмаилова Б. Pedagogical foundations for using mobile applications in english language teaching.....	78
Geydarova R. Humanities and artificial intelligence: new opportunities in teaching English.....	80
Свиклан-Свиклинская Д.Р. Языковые средства манипуляции в англоязычных новостных текстах.....	84
Кузнецова И.О., Эйнике А.П., Горбачева М.В. Как рассказать младшим школьникам о традициях и истории: использование онлайн-платформ на уроках.....	88

Кеңесбаева Ш.С., Қайым Мұхамедханұлы поэзиясындағы азаматтық сарын	93
Жұмабай Н.Ж., Колдасбаева З.Ш. Языковые аспекты коммуникации в условиях цифровой трансформации общества: лингвопрагматический анализ.....	98
Сатыбалды Н.С., Уайсова А.Б., Есмаханова Ж.Ш. Ерекше білім беруге қажеттілігі бар оқушылармен дене шынықтыру сабақтарын өткізу.....	101
Бейсетай А.С., Секей Ж. Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Анасын сағынған бала» әңгімесін ұлттық құндылықтар негізінде оқыту.....	105
Қырықбаев А.Б. Латын графикасы – ХХІ ғасырдағы білім беру жүйесінің цифрлық кілті.....	109
Даулеткалиева А.К., Курмамбаева К.С. Қазақ әдебиеті сабақтарында прозалық шығармаларды цифрлық ресурстар арқылы оқытудың тиімді әдістері.....	113
Дюсешова А.Т., Ердембеков Б.А. Әдеби өлкетануды орта мектепте оқыту тәсілдері.....	118
Кенисханова И.К., Аубакирова К.А. Қашаф Туғанбаев шығармаларын әдеби өлкетану негізінде оқыту моделі: әдеби-мәдени интеграция.....	122
Серікқали Ж.Е., Токсамбаева А.О. Ақберен Елгезек шығармаларын оқу-тәрбие процесінде пайдаланудың инновациялық тәсілдері.....	126
Мукашева А.Т., Секей Ж. Жоғары оқу орнында З. Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесін оқытудағы дидактикалық ұстанымдар.....	130
Берікболова Е.Қ., Аубакирова К.А. Қайым Мұхамедханов еңбектері негізінде Абай шығармаларындағы мәтіндік өзгерістерді жоғары оқу орындарында оқыту.....	136
Темірболатова Н.М., Секей Ж. Қ. Бітібаеваның жазба жұмыстарын жаздыру үдерісін жетілдіру жолдары.....	140
Жұмағазыева А.А., Тусупбекова Ғ.А. Гендерлік стереотиптердің әлеуметтік желідегі лексикалық көрінісі және оның оқушыларға әсері.....	145
Қанағатова А.К., Ердембеков Б.А. Жалпы білім беретін мектепте билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқыту жолдары.....	149
Абылқайрова Г.К. Бастауыш сыныпта тілдік білім мен ұлттық тәрбиені ықпалдастыру.....	152
Альпиева Н.Ш. Формирование ценностно-ориентированных цифровых компетенций учащихся начальной школы на уроках русского языка с использованием возможностей искусственного интеллекта.....	156
Арқабаева Г.Б. Математикалық құзыреттілік: логикалық ойлау мен функционалдық сауаттылықты қалыптастыру жолдары.....	159
Аталыкова С.Т. Биология пәнінен PISA тапсырмаларымен орындау арқылы функционалдық дағды қалыптастыру.....	163
Аханова Г.К. ЖИ пайдалану арқылы оқушылардың креативті ойлауы мен мәдени құндылықтарын дамыту.....	167
Ахмадиева М.А. Мәтіндік есептерді шығару арқылы бастауыш сынып оқушыларының пәнге деген қызығушылығын арттыру.....	171
Ахметбекова Т.К. Ұлттық құндылықтарды таныту және балаларды туған жерге, халық дәстүрлеріне, тілге деген құрмет сезімін қалыптастыру.....	175
Ахметова А.Т. Креативті ойлау – ағылшын тілін меңгерудің тиімді құралы ретінде.....	178
Шахантаева Г.З. Формирование читательской грамотности на уроках русского языка и литературы.....	182
Бекжанова А.К. Сабақта оқытудың белсенді әдістерін пайдалану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру.....	186
Борангазинова Ж.А. Интонацияны дамытуға арналған жаттығулар жүйесі.....	190
Бултекова А.М., Боранбаева А.Р. Дисграфиясы бар балалардың ауызекі сөйлеу дағдыларының өзгерісі: бастауыш сынып деңгейінде зерттеу.....	194
Джаикова Н.М. Жасанды интеллект – заманауи мектептің білім сапасын арттыру құралы.....	200

Дюсебаева А.О. Мектепке дейінгі жастағы балаларды ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу.....	206
Елубаева Б.С. Мәтінмен жұмыс жүргізу арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын арттыру.....	209
Есімова Р.А. Химия пәні арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру.....	213
Мәжитова Ә., Акижанова Д.М. Екі тілді білім беруде Task-Based Learning әдісін қолдану арқылы оқушылардың тілдік дағдылары мен мәдениетаралық құзыреттілігін дамыту мәселелері.....	217
Жаркенова Д.К. Қазақ музыкасын скрипкада орындау: ұлттық мұраны жаңғырту.....	220
Искакова Г.К. Цифрлық дәуір жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтаудың педагогикалық негіздері.....	224
Карымжанова А.Е. Биология пәнін оқытуда зерттеушілік әдісті қолдану арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру.....	227
Кенженова Г.С. Тәрбиеленушілердің тілдік дағдыларын қалыптастыруда жаңа әдістерді пайдалану.....	230
Кешубаева Г.С. Математика сабағында жаңаша әдістерді қолдану арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру.....	234
Кудайбергенова Б.М. Мектептегі білім беруде дәстүрлі және инновациялық технологиялардың интеграциясы.....	237
Кусаинова Л.Б. Жаратылыстану сабақтарында оқушыларды ғылыми ізденіске баулу жолдары.....	241
Қабдоллаева Д.С. Математикалық модельдеу арқылы оқушылардың ойлау қабілетін дамыту.....	245
Рахымбекова В.Ж. Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамытудағы инновациялық әдістер.....	248
Айтқазина А.С. Прозалық шығармалардағы ұлттық құндылықтарды меңгерудің тиімді әдістері.....	254
Малдыбаева Г.Л. Жасанды интеллект арқылы бастауыш сынып оқушыларының ізгілік, жауапкершілік және құрмет құндылықтарын қалыптастыру.....	259
Муканбаев Д.Ж. Оқушылардың қозғалыс икемділігін қалыптастыруда дене шынықтыру сабағына қойылатын талаптар.....	263
Мураталиева С.А. «Developing functional literacy through english: practical strategies and tasks» ағылшын тілі арқылы функционалдық сауаттылықты дамыту: тәжірибелік стратегиялар мен тапсырмалар.....	266
Мухамадиева Т.Б. Формирование ценностно-ориентированных цифровых компетенций школьников на уроках русского языка с использованием искусственного интеллекта: развитие навыков анализа, критического мышления и самостоятельного поиска информации.....	270
Ногайчинова Г.Б. Мектеп жасына дейінгі балаларды халық ауыз әдебиеті арқылы рухани адамгершілікке баулу.....	273
Нокербекова Г.К. «Әдебиеттік оқу» пәні арқылы бастауыш сынып оқушыларын сын тұрғысынан ойлауға үйрету.....	277
Омарова А.К. Тәрбиеленушілердің бойында рухани-адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру.....	281
Оразбаева К.У. Мәтінмен жұмыс жүргізу арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру.....	286
Оспанова А.К. Бастапқы деңгейде бейнефильмдер арқылы бастауыш сынып оқушыларының сөйлесім дағдысын қалыптастыру	290
Рахимбаева А.Н. Заманауи коммуникация құралдары арқылы оқушылардың тіл мәдениетін қалыптастыру	295
Сабиева Ж.К. Мектепалды даярлық кезеңінде балалардың тілдік дамуын жетілдірудегі	298

жасанды интеллекттің рөлі.....	294
Садвакасова Г.С. Диалогтік оқыту әдісі арқылы оқушыларының тілдік дағдыларын қалыптастыру	302
Садвокасова А.А. Развитие функциональной грамотности на уроках русского языка в среднем звене.....	305
Садуакасова К.Б. Математикалық жұмбақтар мен логикалық тапсырмаларды орындау арқылы ойлау икемділігін дамыту.....	309
Сейсек М. Қазақ тіліндегі тіл білімі терминдерін түркия түрік тіліндегі баламаларымен салыстыру.....	313
Темирғалиева К.А. Развитие речевых навыков учащихся на уроках русского языка и литературы.....	319
Тилектесова Д.А. Дидактикалық ойындар арқылы тәрбиеленушілердің тілдік құзыреттілігін дамыту	324
Турдугулова Д.Ш. Қайым Мұхамедханұлы және ұлттық білім беру моделінің қалыптасуы.....	328
Турсынова Д.Д., Токсамбаева А.О. Қазіргі әдебиет сабағында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру: Т.Әбдікәкімұлы шығармашылығы негізінде.....	331
Турысжанова С.С. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту арқылы пәнге деген қызығушылығын арттыру.....	334
Уйсінбаева М.А. Цифрлық дәуірдегі мектепке дейінгі тәрбиенің ерекшеліктері.....	339
Усенкулова Ж.Б. Бастауыш сыныпта оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудағы инновациялық әдістер.....	343
Утебаева Ә.А. Оқытудың жаңа әдістерін пайдалану арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру.....	346
Худайбергенова С.Т. Физика және информатика пәндерін кіріктіру арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту.....	349
Шамсутдинова А.Х. Мектепшілік бақылау жүйесін жаңғырту – білім сапасын арттыру тетігі.....	353
Шатанова А.С. Бастауышта коммуникативті әдісті қолдану арқылы оқушылардың сөйлесім дағдысын қалыптастыру.....	356

3-СЕКЦИЯ: Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдардың маңызды аспектілері

СЕКЦИЯ 3: Основные аспекты общественных и гуманитарных наук

Секей Ж. Шәкәрім және «Айқап» журналы.....	360
Yerdembekov B., Salimzhanov B. Dulat Babatayuly and the zhyrau heritage.....	363
Смагулова А.Т. Шәкәрім және Семей баспасөзі	367
Sabyrbayeva R., Salimzhanov B. The philosophical essence of the concept of «Ar-uyat» (based on western thinkers and the teachings of abay and Shakarim).....	370
Yermekkyzy A. Transformational leadership as a driver of cultural change in Kazakhstan's telecom sector.....	374
Дәуренова Д. Қазіргі қазақ тіліндегі калькалардың тіл мәдениетіне әсері.....	377
Омашева Ж. М., Жаңбырбай Н., Жаннұр Ж. Қазақ және моңғол әліпбилерінің дыбыс трансформациясы.....	383

***Ескерту:** Конференцияға жіберілген материалдар өңделмейді, пікір берілмейді және қайтарылмайды. Конференция жинағына енген материалдар тікелей көшірілгендіктен, баяндама материалы түпнұсқа болып есептеледі.*

***Примечание:** Материалы, присланные на конференцию, не редактируются, не комментируются и не возвращаются. Поскольку материалы, включенные в сборник трудов конференции, являются прямым копированием, представленный материал считается оригинальным.*

Әдебиет зерттеушісі, абайтанушы, ақын, драматург, аудармашы, көрнекті ғалым,
ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты Қайым Мұхамедханұлының 110 жылдығына арналған
«Қайым Мұхамедханұлының ғылыми мұрасы және ұлттық руханият» Халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

Шәкәрім университеті
«Абай және ұлттық руханият» ғылыми орталығында дайындалды.
Беттеген: Мұсағалиева К.А.
Көлемі 24,6 б.т. Формат 60х84.
Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 А